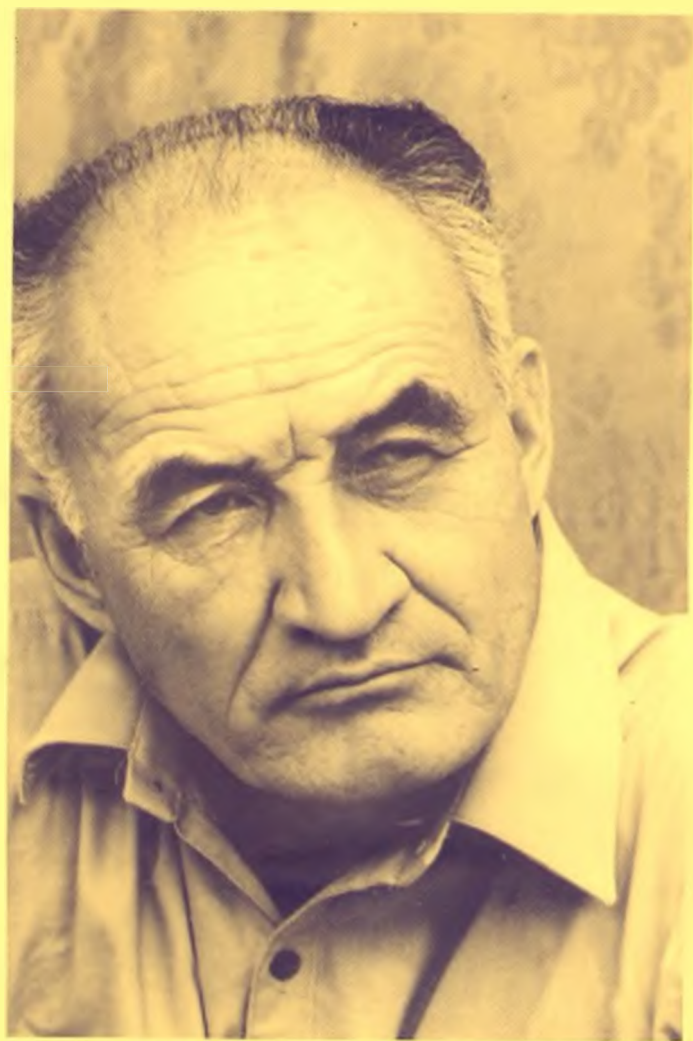

Медер
СӘРСЕКЕ

ТАНДАМАЛЫ

V

84Қ.37
с.28

Медеу СӘРСЕКЕ

ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ

V

ҚАЙРАН БӨКЕТОВ

ғұмырнама роман

„Фолиант” баспасы
Астана-2006

ББК 84 Қаз 7-4
С 28

С 28 Сәрсекке М.
Таңдамалы шығармалары. *Бесінші том.*
Қайран Бөкетов. *Ғұмырнама роман.*
– Астана: “Фолиант” баспасы, 2006. – 474 б.

ISBN 9965-35-042-6

ҚР ҰҒА-ның академигі Ебіней Арыстанұлы БӨКЕТОВ – қысқа ғұмырында химиялық элементтер кестесінің халькоген-дер тобын егжей-тегжей зерттеп, дара мектеп түзеген ғалым.

Ұлағатты ұстаз, қаламы қарымды жазушы, әдебиет сыншысы, шынайы ақын һәм шебер аудармашы, бәрінде де айшықты бедері бар нағыз нартұлға.

Студент кезінде ғалымнан дәріс тыңдап тағлым алған, ұлағатты да шерменде өміріне куә болған белгілі жазушы Медеу Сәрсекке әйгілі ғалымның ғұмыр жолын нақты деректер мен шынайы оқиғаларды жаңғырту арқылы өрбітеді, ғұмырнама ерекше шыншылдығымен дараланады...

ББК84 Қаз 7-4

Семейдің Абай
атындағы облыстық
кітапханасы
№ 493878

С $\frac{4702250201}{00(05)-06}$

ISBN 9965-35-042-6
ISBN 9965-35-037-X

© Сәрсекке Медеу, 2006
© “Фолиант” баспасы, 2006

ӨМІРЛІК ҰЛАФАТ

Жас күнімде мен Ебіней Бөкетовтің әмбебап өнеріне ерекше қызықтым. Металлургия, химия ілімдерінің асқан білгірі, әрі қаламы қарымды жазушы. Орыс тарихында А.П.Бородин деген ірі ғалым болған, өзі медик, өзі химик атана жүріп, қаһармандық эпостың классикалық үлгісі "Игорь кінәз" операсын жазған тамаша композитор. Ебекеңді мен соған ұқсатып, қазақтан да сондай жан-жақты дарынды адамның туғанын мақтан тұтып, бір көруте ынтық болдым. Соның сәті 1975 жылы түсті. Ебіней Арыстанұлы Шымкенттегі Қазақ химия-технология институтына іссапармен келе қалды. Мен ол кезде ғылым кандидатымын, өзім қызмет істейтін химия кафедрасына келгенде ол кісі мені сөзге жетелеп, әсіресе докторлық қорғауға әзірлік бастағанымды білген соң нақтылы ақыл-кеңес айтып, ғылыми бағытыма қолдау көрсетті. Сонда-ақ атақты ғалымның қарапайым кісі екенін, жастарға үлкендік көрсетпей, қайта өзімсініп бауырына тарта сөйлейтін болмысына қайран қалып, содан былай Ебекеңе жақын-жуық жүруте тырыстым.

Ғалымның химия саласында ізденіс жүргізгендігінен болар, тағдыр бізді жиі-жиі кездестірді. Сондай кездесудің бірі 1981 жылы Мәскеуде болған-ды. Сол жылдың қаңтар айында мен Д.И.Менделеев атындағы химия-технология институтының ғылыми кеңесінде докторлық диссертация қорғадым. Ебекеңнің Мәскеуге келгенін, академияның Октябрь алаңындағы өзім тоқтаған мейманханаға түскенін естіп, сәлем бере бардым. Жалғыз емес, СОКП ОК-інде жауапты қызмет істейтін ақын жерлесіміз Кәкімбек Салықов екеуі отыр екен. Ебекең іздеп келгеніме қатты қуанып, Кәкеңе таныстырғанда "Бұл інің Мәскеуге қорықпай келіп, докторлықты қатырып қорғаған батыр қазақ..." деген сынды мадақ айтты. Жол ағадан дей отырып, дала қазағының бәз-баяғы қонақжай мінезін көрсетіп, құрмет жасады. Сөйтсем ғылыми ізденісімнің жай-жапсарын қадағалап жүреді екен, соны ғылыми тұрғыдан саралап айта отырып, электрохимия бізде кешендеу өрістеген ілім, осы саладан өз мектебіңді түзеу керек... деген сияқты салиқалы ойлар айтты. Сол кеңесті жадымда ұстап еңбек ету — маған енді өмірлік мұратқа айналды...

Келесі жылдың қараша айында ҚКП ОК-нің ұсынысымен ҚарМУ-ге проректор болып тағайындалдым. Қарағандыға келген бетте-ақ Ебіней Арыстанұлын іздеп барып сәлем бердім. Ол кісі соған да риза болып, іргесін өзі қалап кеткен университетке келгеніме шынайы қуаныш білдірді... Біз енді үй-ішімізбен жиі араласатын болдық. Кенже ұлым Ғалым-

жанды ерекше жақсы көрді. Қазақша еркін сөйлейтініне қуанып: "Мына батыр даланың байырғы қазағы сияқты, сөзді төбеден қойып қалғандай етіп айтады, қала жастарында жоқ қылық бұл?!" — деп масаттанушы еді марқұм ағамыз.

Есте қалған тағы бір жәйт: ем алып жатқан ауыруханаға іздеп барғанымда, Ебекең жастығының астынан бір қалың кітапты суырып: "Мұрат, мынаны мен Мәскеудің бір ғалымынан алып едім, жуықта қайтарамын. Оқиын десем дәрігерлер рұқсат етпейді. Осыны саған берейін, оқуға ынтаң болса..." — деді. "Путеводитель для русского человека по Средней Азии и Алтаю" деген кітап екен, Санкт-Петербургтен 1901 жылы шығыпты. Ашқан беттен қызыға оқыдым. Губерния, уездер туралы неше түрлі деректер беріліпті, соларда қоныстанған қазақтар мен орыстардың саны, ауыл-селоар түгел сипатталған. Керек-ау деген беттерін көшіріп алып, қайта апарғанымда: "Мұрат, мынауың ғылыми жұмысқа парапар іс. Тегінде бір химиямен отырып қалсаң, ұзаққа шаба алмайсың. Бұл кітапты ұсынған ойымнан шықтың..." деп мәз-мәйрам болды жарықтық. Ебіней Арыстанұлында кейбіреулерге ерсі көрінетін осындай да қылық болатын, мен оны ерсілік санамаймын, жақсы көрген адамын үнемі қиынға салып, өрге сүйреу деймін. Ал сөйткен жан ұтылмайды, рухани баи түседі!..

2004 жылдың көктемінде маған алдын-ала келісіп, әңгіме Ебіней Арыстанұлы туралы болатынын ескертіп, сонау Семейден жазушы Медеу Сәрсекке келді. Бұл азаматты мен жете білмеуші едім, Қаныш Сәтбаев туралы әлденеше кітап жазғанын, соның сүбелісі Мәскеуде жария болғанын естігенмін. Сөйтсем Бөкетовтен студент кезінде дәріс тыңдаған, дипломын да сол кісінің басшылығымен қорғаған металлург шәкірті екен.

Сыпайы басталған әңгімеміз Ебекеңнің қиын да қиы тағдырына ойысты. Қаламгер маған Ебекеңнің етжақын туыстары мен ғалым шәкірттерінің тапсырмасымен сүйікті ұстазының ғұмыр тарихын жазып жүргенін айтты. Ол кісімен қарым-қатынасымды біледі екен, естелігімді оқыпты. Бірталай сауалдар тізе келіпті. Білгенімше жауап бердім. Әсілі, өзің қатты қадірлейтін, пір тұтатын аяулы адам туралы әңгімелесу — ғанибет іс. Әмбе сол кісінің өмір жолын әдеби сүзгіден өткізіп, бүкіл архивін ақтарып, туған жерін адақтап, қызметтес болған ғылым иелерімен жүздесіп, солардан естігенін әдеби өрнектеп жүрген жазушымен сұхбат мені ойға қалдырды. Медеу Сәрсекке Ебекеңді 1953 жылдан яғни өзі Қазақ кен-металлургия институтында (қазіргі Қ.И.Сәтбаев атындағы ҰТУ) оқыған кезінен біліп-танып, одан кейін де ұстазымен тығыз қарым-қатынаста болыпты. Ғұмырнама авторы үшін бұл — сирек құбылыс, кейіпкерін ол әр қырынан біледі, әрі ғылымын да түсінеді... деген ойға келдім мен. Сірә, содан болар, қолжазбасын таза бітірген кезде оқуға ықылас білдірдім. Жазушы уәде етті...

Енді міне көлемді қолжазбаның таза нұсқасы алдымда жа-

тыр. Уақыт тауып, қызыға оқып шықтым. Шынымды айтсам, өзім жап-жақсы білетін, жақын араласып, аға тұтқан қадірменді Ебекеңді қайта тапқандай болдым. Әдебиетті сүйгеніммен оған Ебіней Арыстанұлы сияқты сыншы көзімен шұқшия қараған кісі емеспін. Тек қана оқырман ретінде және академик Е.А.Бөкетов ғылымына көп үңілген, тәлім алған ғалым-химик жөнімен саралағанда айтарым — жазушы өз кейіпкерінің бүкіл болмысын қаз қалпында өрнектей отырып, ғалымның алып тұлғасын әр қырынан ашқан. Оның шебер аудармашы ғана емес, шабытты ақын, ойы ұшқыр, қаламы жүйрік жазушы, әмбе біртуар ғалым екенін, сол бйікке қалай жеткенін, еңбекқор да ізденгіш сипатын шынайы деректермен, сансыз көп куәліктермен ұтымды бейнелейді. Өмір шындығынан аумай батыл баяндаған. Бәлкім, Ебекең өмір сүрген заманның кейбір ерсі оқиғаларының сырын бүркеусіз ашқан болар. Бірақ, ақиқат солай болған соң не дейсің, бір әнді шырқап отырып, оның қай сөзін жұлып тастайсың... деген сияқты жағдаят бұл.

Тегінде, Қазақстан ғылымы кештеу өркендесе де, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев сияқты кемеңгер көшбасшы, оның ізін басқан талантты перзенттеріміздің табанды еңбегінің арқасында іргелі елдердің өркениет деңгейінен аса кейіндеп қалған жоқ. Бұл жәйт бүгінде де солай. Тек соны жұртқа әйгілеп көрсету жөнінен кейіндеміз. Оның басты себебі — бізде ғылымды біліп, түсініп және ыждаһаттап жазар қаламгер азаң. Менің білетінім — Ебіней Бөкетовтің "Шоқанның әулие ісі", "Алты хат" атты тамаша эсселері, Шапық Шөкиннің "Жылдың төрт мезгілі" естелігі, Медеу Сәрсекенің академик Сәтбаев жөніндегі кітаптары, Нұрмахан Оразбектің "Фибратты ғұмыр" сериясында жуықта жарық көрген "Шапық Шөкин" ғұмырнамасы. Енді міне солардың қатарына "Ебіней Бөкетов" қосылып отыр. Тегінде, біз бұл серияны жүйелі түрде өрістетуге ойлансақ керек-ті...

Біткен іске сыншы көп демекші, асыл да алып тұлғамыз туралы деректі ғұмырнамадан тек қана өзін іздеп, не болмаса кейбір оқиғаларды қаламгер тым әсірелеп жазған деушілер табылар. Дей тұра, біз, замандас қаламгердің Ебіней Бөкетовтің заңғар бейнесін өз биігінде даралағанын, ғалым ағамыздың басынан кешкен шерлі тарихты қазіргі уақыт талабына, замана діліне сай батыл өрнектеген деректі шығарма туғызғанын айтуға тиіспіз. Ащы болса да шынайы шындықты білу — бүгінгі заман оқырманы үшін, ал бейнет-зейнеті бірдей ғылымның ауыр да азапты жолында жүрген зиялы қауымға сол ауадай қажет деген сенімдемін.

Мұрат ЖҰРЫНОВ, ҚР ҰҒА-ның президенті,
Алматы, 13 қазан 2004 жыл

"Қазақ қауымына жазушы Сәкен Сейфуллиннің, академиктер Қаныш Сәтбаев пен Ебіней Бөкетовтің есімдері етене мәлім. Олар біздің ұлттық мақтаныштарымыз. Республиканың бұрынғы басшылары оларды ұзақ жылдар бойы ел жадынан ұмыттыруға тырысты. Қазірде біз нақақтан құрбан болған, жазықсыз жапа шеккен ардақтылар есімін сүйіспеншілікке толы һәм кешірілмес кінәлі сезіммен халыққа қайтардық... Әсілі, соны ертерек жасағанмыз жөн еді, сөйтсе де ештен кеш жақсы емес пе?!.."

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ, ҚКП ОК-нің бірінші хатшысы,
"Правда", 23 ақпан 1990 жыл

"Ебіней Бөкетовтің алдында қос рельстей қатар тартылған екі тарам жол жатты: ғылым жолы, әдебиет жолы. Ол екеуін де алалаған жоқ, қатар басты... Елудің беліне еркін көтеріліп, кемел шағына келгенде бұрынғыша тоқтаусыз, тоқыраусыз жүріп, ғылым мен өнер асуларына беттеп барады. Сапарың оң болсын, достым!.."

Зейнолла ҚАБДОЛОВ, академик,
1975 жыл

"Қымбатты Ебіней Арыстанұлы, Қарағанды сірескен көмірдің үстінде тұр, демек одан сұйық отын алуды Сізге тағдырдың өзі жазған. Әрине, көмірден бензин алу бірден өріс алып кете қоймас, соны бірақ жүрдім-бардымға салып уақыттан ұтылуға тағы болмайды".

В. И. СПИЦИН, академик, Социалистік Еңбек Ері,
Москва, 1979 жыл

"XX ғасырда қазақ ғылымының бес алыбы өмір сүрді. Олар: Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан, Шапық Шөкин, Шахмардан Есенов және Ебіней Бөкетов".

Әзілхан НҰРШАЙЫҚОВ, Халық жазушысы,
1997 жыл

БІРІНШІ ТАРАУ

"Ардақты, сүйікті інім Есләмбек!.. Жаныңда жөн айтар ақылшың жоқ. Білемін. Мұндайда адам өз қайратына сенуі керек. Әкеміз бір адамға өкпелеуді білмейтін қайырымды жан еді. Оқымағанның ақылдысы да. Шешеміз Бөлтай марқұм да мейілінше ақкөңіл болды, сіңірі шығып жүріп, біреуге көмектескісі келіп емешесі үзіліп тұратын..."

Ебіней БӨКЕТОВ, 1 қараша 1983 жыл

ОРАЛ ТАУ АСТЫ ЕСІЛДЕН, БОЛАР ДЕП САУҒА ҚУ ЖАНҒА

I

Бөкеттің Арыстаны шаңырағында тоғызыншы мәрте іңгөлаған перзенттің дауысы сиыр жылының екінші жаңасында естілген. Бұл жайында біз сол нәрестенің бертінде, академик атанған кезінде: *"1925 жылдың наурыз айының 23 күні Солтүстік Қазақстан облысындағы Октябрь (ту баста Төңкеріс, кейіннен Сергеев, ал 1992 жылы Шал ақын аталған — С.М.) ауданының Бағанаты ауылында, мал баққан қара шаруа Арыстан Бөкетұлының отбасында дүниеге келдім, "* деген өмірбаяндық жазбасынан білеміз.

Бұл дерекке бірақ түзету жасауға мәжбүрміз.

Осы шаңырақта оныншы перзент болып дүниеге келген Қамзабай Арыстанұлы "Асыл аға" естелігінде: *"Біз Ебіней екеуіміз... ағаш мешіт салынған кезден былай "Мешітті" аталған шағын ауылда тудық. Мешіттің қатарындағы үш үйден кейін түскен жайдақ қара жол біздің қыстауды түстіктен жанай өтіп, өзеннің ескі арнасын жағалап барып "Үлкен ауылға" апаратын... Үшінші ауыл — жерастынан жарып шыққан су көзі бар төбешік үстінде еді..."* — деп өздерінің өмірбаяндық құжаттарында жаңсақ көрсетілген дерекке түзету енгізген. Ғұмыр жолының алпыстан асқан шағында, ағасы Ебіней дүниеден озған соң қағазға түскен бұл сөздерді ескермеуге хақымыз жоқ. Әмбе ол кісі естелік кітабының

("Друг мой, брат мой") іші-сыртына туған мекенінің келбетін айшықтаған жорамал сурет те салғызған: одан біз иен жазық шетінде тұрған шошақ төбені көреміз; соның батыс бөктерінде шағын қорым — онда Бөкет әулетінің үлкен-кішісі жерленген; сәл төменіректе — үш терезесі солтүстікке қараған, шалқайған ай белгісі қадалған мұнарасы мұржадай сорайған, тақтай шатырлы шағын мешіт; бергі жағында — қора-қопсысы, үйілген шөбі шарбақпен қоршалған жатаған үш үй; мешіт пен шошақ төбенің аралығында тағы сондай жұпыны екі қыстау; қорасы молдау, тоқал там үйі жерге кіріңкіреген шеткісіне әуесқой суретші жұлдызша қойып, *"Ебіней Арыстанұлы осы үйде туған,"* — деген түсінік жазыпты. Естелік иесі жер бетінен қазірде зым-зия жоқ болған мекенін: *"Арада талай жылдар өтті, әулетімізге қайырлы қоныс болған, жүрекке бауыр еттей жақын, бір кездерде тіршілік сапырылысып біте қайнап жатқан жерде енді ешқандай ауылдың жоқтығына сену қиын. "Үлкен ауыл" орнында — қолдан жасалған теңіз, Сергеев қоймасының толқыны тулап жатса, "Бұлақ басындағы ауыл" арқылы Көкшетау өңіріне су жеткізетін жүйенің жер астына көмілген құбыры өтеді. Төбешік басындағы ескі бейіттің қорымы ғана бұл жерде бір кезде елді мекен болғанына куәлік еткендей..."* — деп қамыға есіне алады.

Осы естеліктен біз өзара үш ауыл болып дараланған мекеннің ортақ аты — "Алыпқаш" екенін білеміз.

Қазақ жұрты тегінде жер-суға кім көрінгеннің есімін қоймайды, қайсыбірі ауыл иесінің атымен аталуы мүмкін, ал еңселі тау, арналы өзен, шалқар көлдер, тұтас ру аттарын айшықтауда ертеден қалыптасқан тамаша рәсім бар. Көбіне ол тарихи әйгілі адамдардың есімін, ерлігін ардақтаудан туады. Алыпқаш — жоңғарлармен қиян-кескі ұзақ соғыста қажыр-қайрат көрсеткен ер. Ел жадында сақталған лақапқа қарағанда ол егде жасқа келгенше аттан түспеген. Ақыр аяғында батыр ауыр жараланып, қасындағы серіктерінің жанкештілігімен ауылына жетіп өз төсегінде опат болған. Мүрдесі Есілдің оң жағалауына, осы күнгі Қаратал ауылынан қозы көш жердегі Аютас шоқысындағы ескі бейітке жерленген. Бұл қорым Шал ақын ауданының егде тұрғындарына ертеден мәлім: батыр рухына мінажат етушілер шиырлаған соқпақ бұрында, қазір де өшпеген деседі... Сол құрметтің айқын белгісі — батырдың есімі өз ұрпақтары жиын тұратын үлкен ауылға ғана емес, осы мекеннен шалғай түстіктегі шалқар көлге де берілген. Айналасы ат шаптырым көлдің теріскейін атығай руы иемденсе, түстік жағасын керейдің Сибан ауыл-

дары жайлаған. Осы көлдің атын біз сибан ұрпағы Сәбит Мұқановтың "Өмір мектебі" шығармасының алғашқы кітабынан кезіктірдік: *"Жаманшұбардан жеті-сегіз шақырым жерде "АЛЫПҚАШ" (даралаған біз — С.М.) атты қопалы көл бар, қамысы сырғауылдай биік. Сол қамыстан ауылды айнала қалқан ұсталады да, күртік биіктесе қалқан үстеле береді..."* — дейді жазушы.

Ұрпақтары жадында батыр бабасы туралы түрліше лақап сақталған. Солардың бірі — Алыпқаш атануы жайындағы аңыз: әкесі Нақ батыр алапат күш иесі болыпты-мыс; батырлығында қапы жоқ жарықтықтың өмір бойы запы шеккен шерлі өкініші — артынан найзасын ұстар ұл ермей, ылғи қыз бала көруі; жасы жетпіске жақындаған кезде кіші әйелі ұл тауыпты... Ата жауын ел шебінен аластаған кезекті бір жорықтан көңілді келе жатқан батырдың алдынан жаушы шығып сүйінші сұрайды білем. Жуас кісіден тегінде батыр шықпайды, ал Нақтың мінезі қияңқы ғана емес, соның барып тұрған ноқайы болса керек. "Ау, мен елу жыл бойы жалбарынып сұрағанда еркек кіндік бермеген шұнақ құдай, төрімнен көріме жуықтағанда мазақ қылғаны ма, бұ несі?! Қой, дос-дұшпаныма табалатып, Нақ батырдың артында қалған қу жетімегі дегізбей, ол немені жарып тастайын!.." — деп қылышын қынабынан суырып ауылына тұра шапқан деседі. Батырдың о жарлығын білетін ауылдастары нәрестені бесігімен ала қашып, әлдеқайда жасырған деседі. Сол себептен әлгі балақан Алыпқаш атанған...

Алыпқаш бала сегіз жасқа толғанда ғана әкесінің алдына келтіріліпті-міс. Дұшпанға қайратты кезінде дес бермеген Нақ батыр ұзақ жасапты, жүз жастың шебіне жеткен деседі. Қартайғаны сонша, өз бетімен атқа міне алмайтын, мінсе де ер үстінде бойын тік ұстап отыра алмайтын дәрменсіз болыпты. Алайда алапат зор денесі қайтпаған деседі, тісі түсіп қызыл иек болып қалғандықтан қорегі шайнамай жұтар сүт тағамдары болыпты. Ел жайлауға көшерде әлді қайыңнан сүйретпе қиып, оның үстіне жас бұтақ пен киізден жайлы төсеніш сайлап, күш-қуаты қайтқан батырды соған жатқызып, сырқтың басына қос-қостан өгіз жегіп, көш соңына салып қояды білем. Жазмыштың жазуын қараңыз, қос өгізді жетектеуші — өзі жарып тастамақ болған Алыпқаштың алтыншы ұлынан көрген немересі Қашқынбай екен...

Қамзабай Бөкетовтің естелігінде үш ауылдың барлық тұрғыны Алыпқаш Нақұлының XX ғасырдың басында дербес ру деңгейіне жетіп қаулап өскен жеті ұлының үрім-бұта-

ғынан құралғандығы айтылған. 2003 жылдың тамыз айында осы өңірге жол түскен сапарымызда біз Алыпқаш ауылының күншығыс бетіндегі ескі қорымның кіреберісіне қойылған белгі тастан мына сөздерді дәптерімізге түртіп алдық:

*"Бұл жерде жатыр Алыпқаш батыр әулеті,
Кеңдала, Есіл — көк аспан баба сәулеті.
ӘЛІМБАЙ, ТОҚА, ҚАШҚЫНБАЙ,
ТӘСЕН, ҚОСТАНАЙ, ТОҚБОЛАТ,
БОСТАН — ұлдары болған дәл жеті..."*

Алыпқаштың бесінші перзенті — ҚОСТАНАЙ, одан КӨШІМБАЙ, БӨКЕТ (азан аты — ТУМЫРЗА), САҚТАҒАН туады. БӨКЕТ-тен алты ұл-қыз өрбіген — АРЫСТАН, ЫБРАЙ, МАУТАЙ, ҚАНАПИЯ және ҚАЗИПА, ДӘЛӘПЫРАЗ есімді екі қыз...

"Алты хат" (орысша түпнұсқасында "Шесть писем другу") атаған ғұмырнама хикаятында Ебіней Арыстанұлы туған ауылының ақсақалы Аяған (Әлжиған) атасының: *"Біздің ру тектілігімен ғана емес, ғасырлар бойы қаймағы бұзылмаған ынтымағымен дараланған. Алыпқаш бабаңдай намысыңды жатқа берме. Батыр болмасаң да еркінді ешкімге билетпе!.."* — деп Алматыға оқуға аттанарда өзіне берген батасын есіне алады (Бұл шығармасында Ебіней Арыстанұлы кейбір кейіпкерлерінің есімдерін сәл-пәл өзгертіп атаған. Мысалы, өз руының атын Алқадаш, өз есімін Мәжит Мұқанұлы Нұрбаев, Бөлтай анасын Ұмсын, көрі әжесі Кенжетайды Патшайым деген — С.М.).

Бөкеттің бәйбішесі КЕНЖЕТАЙ Алыпқаш ауылына келін боп түскен кезде қайын атасы Қостанай дүниеде бар адам. Тоқсан үшке келіп (ол кісі күйеуі Бөкет опат болғаннан кейін артық-кемі жоқ елу жыл өмір сүрген), 1951 жылы қайтыс болған Кенжетай марқұмның айтуына қарағанда, қайын атасы аса бойшаң, арса-арса сүйектері қалақтай ірі, бірақ еті сидан, ашаң өңді, қоңыр көзді, бір көрерге көрнекті адам екен. Дәулеті шамалы, күнкөрістігі ғана бар. Ісмерлік өнері едәуір болған: етік тіккен, ат әбзелін келістіріп өрген, ағаштан неше түрлі бұйым шапқан — күмісті сүйекпен шабыстырып төсек, жүкайқ, әбдіре-сандық жасап, киіз үй бұраған; ұсталық құрып темірді қамырша илеген... Одан туған балалар әке жолын қуып қолөнер кәсібімен шұғылданған. Ортаншы перзенті Бөкет байыпты мінезге ие, қақ-соқпен жұмысы жоқ біртоға жан деседі, барды қанағат қылып, жанын қинап жоқты іздемейтін қарапайым тірлікте ғұмыр сүріпті. Жасы елу екіге келгенде созбалаң бір ауырудан опат болған, әкесі дүни-

еден қайтқанда үлкені Арыстан он төрт жаста. Бөкеттің Қанапиясы жастай шетінеп, ал Дәләпыразы көкөрім шағында ұзатылып, он жеті жасында нәрестеден босана алмай ажал құшқан, ал қалған төртеуі — дербес шаңырақ түзеп, Бөкеттің төрт үйі атанған...

Арыстан балаларының бесінші атасы Алыпқаш батыр — екі жүз елу жылдан астам уақытқа созылған қазақ-қалмақ текетіресінің соңғы кезеңінде, яки XVIII ғасырдың орта шенінде өмір сүрген адам. Бұл болса қазақ қосындарының бел алып, теріскей мен шығыстағы ұлан-байтақ жерлерден жоңғар жұртын біржола ығыстырып, Есіл, Нұра, Торғай, Кеңгір, Сарысу жағасынан, ең аяғында Ертістің кең байтақ атырабынан ата жауын түре қуған айбынды жылдар. Осы жеңістен соң-ақ "Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламада" Сырдан асып, шалғай батыстағы Жем, Ойыл, Жайық жағасына, кейбір рулар Бұхара маңына тарыша шашырап кеткен Орта жүзге қарасты қалың ел ежелгі атақонысына қайтып оралып, жоғарыда аталған өзендер бойына жайыла қоныстаған. Нақ сол жылдарда жауынгерлік рухы әлсіреген, қарамы да сиреген қалмақ қосындарымен жергілікті мәні бар ұсақ шайқастар болған. Алыпқаш та сондай айқастарда батырлығымен көзге түскен деседі. Нәтижесінде әкесі Нақ батыр, сірә, өзі де соңына ерген ауылдарды жайылымы, шабындығы мол, құйқалы қара топырақты, өзені арналы, айдын көлінде балық тулаған, қаулап өскен орманды алқаптары жаудан ғана емес, желтең жел өтінен, түтегі әлей дауылдан қорған боларлық шұрайлы өлке — Есіл өңіріне, қазақ даласының теріскей шебіне бастап келіп, біржола тұрақтаған. Ел жадында сақталып, біздің заманға жеткен ауызекі шежірелер дерегі бойынша, АЛЫПҚАШ руы Арғын тайпасының ЖЕТІ МОМЫН (шешелерінің есімі) аталатын қарамды жеті тобының бірі — XVI ғасырдың орта шенінде дербес ру атанған АТЫҒАЙ-дан бастау алып, соның ДӘУІТ — БЕГІМ — ҚАЛҚАШ батырдың белбаласы — БӘЙІМБЕТ бұтағынан өрбиді. БӘЙІМБЕТТЕН — ЖОЛАМАН, одан — ДӘУЛЕТЕЙ, одан — ҚАЙДАУЫЛ (Жекебатыр атанған), ал соңғыдан — СЫРЫМБЕТ, одан — ХАНГЕЛДІ, оның бір ұрпағы — НАҚ батыр...

Бәйімбет қауымдастығы Солтүстік Қазақстан облысында қарамы жөнінен Керей тайпасынан соң аталады, XIX ғасырда, ел іргесі ажырамаған кезде олар бұрынғы Ақмола облы-

сының Петропавл уезіне қарап, Бәйімбет болысы аталған. Тарихшы ғалымдар В.Востров пен М.Мұқановтың "Родоплеменный состав и расселение казахов (конец XIX — начало XX в.)" атты кітабында берілген картада ("Наука", А., 1968) Батыс Сібір казактарының әскери қосындарының иелігіне берілген шекаралық жерлер мен Көкшетау уезіне қарасты кең алқап аралығындағы ат жалындай күдірейген қысқа мойынға, Петропавл бекінісінен небәрі 150-200 шақырымға созылып, Есілдің екі жағалауына және теріскейге қарай, Том уезіне дейінгі орманды, көлді, шабындықты шалқар өңіріне кең жайыла атығай руы қоныстанғаны нақты көрсетілген. Нақ осы кітаптың 199-бетінде Ашамайлы керейдің Көшебе бұтағының Таузар бөліміне қарасты ауылдардың Шошқалы, Сасыққошқар, Қоғалы, АЛЫПҚАШ көлдері маңатындағы жайылымдарды өздеріне жайлау еткені жазылыпты. Соған қарағанда, осы уездегі қалың Керей (бес болыс ел) мен Атығай, Қанжығалы, Уақ, Қыпшақ тайпасы XVIII ғасырдың бас кезінде Есіл бойын өзара бөлісіп, қыстама, көктеу етіп, ал жазда бір тобы Атбасарға дейін ұзап, екінші тобы теріскейдегі Том уезіне қарай көшіп, үшінші тобы Меңкесер орманы, Меңкесер көлі атанған (Ресейдің Қорған облысының иелігінде қалған ежелгі қазақ қонысы) төрт-бес жүз шақырымдай қияндарға жайлауға шығатынын шамалауға болады.

Кезінде найза ұшымен, білек күшімен ата жаудан қайтарылған шұрайлы жерлер осы өңірді мекендеген қазақ жұртына жүз жылға жетер-жетпес уақыт құтты қоныс болды. Алайда орыстар Новошим атаған шекаралық шептің Есілмен түйісетін жерінде, өзеннің арғы беті қызыл түсті биік жарымен оқшауланып тұратын оң қабағына ірге тепкен Петропавл бекінісі осы маңаттағы қазақ ауылдарына аса жайлы көрші болған жоқ. XIX ғасырдың сегізінші жылында-ақ қала атағын иеленген Петропавл (қазақтар ту бастан Қызылжар атаңдырған) отыз жылдан кейін Есіл дуанының, ал 1868 жылдан былай уезд орталығы атанып Ақмола облысына қарады. Нақ сол кезден беріде бұл өңірді Ресейден көшірілген мұжықтар — қарашекпендер тобыры мен казак-орыстардың әскери қосыны мекен ете бастады. XX ғасырдың алғашқы он жылында олардың саны жүз мыңнан асып, осы уездегі жергілікті ұлт санымен иық теңескен. Әлбетте переселендердің әрбір жаңа легі үкімет қолына заңдап берген ерекше құқық пен тиімді ережелерді пайдаланып, Есіл бойының егінге қолайлы құйқалы жерлеріне — орманы мол, көлі балықты өңірінен молдап үлес алып, байырғы тұрғындарын мойны қашық, жайылымы жұтаң, сусыз, нусыз шеткергі

түктірлеріне ығыстырған. Сайып келгенде XIX ғасырдың соңғы ширегінде жоғарыда аталған рулардың жүздеген ауылдарының мал қарамы күрт азайып, көктеуге, жайлау мен күзеуге көшуден сап тиылып отырықшы жұртқа айналған. Алыпқаш ауылы, өзеннің арғы бетіндегі күллі атығай ауылдары (Құттықадам, Марқаш, Аққошқар, Бағанаты, Сәмбет және т.б.) осы қиянатты бірдей тартқан.

Есіл өзені көктемде ағыл-тегіл тасыған кезде арнасынан шығып, биіктеу қырат, дөңестерді айнала жайылып, тек бірер аптадан кейін ғана кейін қайтады. Күн қызған шақта су басқан ойпаңдарға белуардан келетін көкмайса шалғын шығады. Алыпқаш батырдың ұрпақтары қонысқа осындай, түстік жағынан қалың ағаш қоршаған биік қолатты таңдаған. Сірә, бұл XIX ғасырдың екінші жармысы. Содан бері Алыпқаш ауылы жайлауға шығудың не екенін ұмытты десе де болады. Бұрын да үйірлеп жылқы айдаған бай ауыл емес-ті, сиыры мен түйесі сауындық мөлшерде, ұсақ малы тіпті санаулы еді. Қолындағы төрт түлігіне төңіректегі азын-аулақ жайылым жетіп артылатын, әмбе олар ауыл іргесіндегі иен шалғыннан шөп шауып, мал азығын жазда қамдауға машықтанған. Көпшілігі диқаншылықпен айналысқан. Бұл кәсіптің Алыпқаш тұрғындарының шекесін шылқыта қоймағаны түсінікті, сөйтсе де жейтін наны қамбасында болып, сорпа-сусыннан да аса тарықпаған.

Алыпқашқа қарасты үш ауыл Есілдің оң қабағына орналасқан-ды. Ал өзеннің арғы бетіне жергілікті қазақтар Қанabal дейтін Коноваловка деревнясы ірге тепкен. Шатыршалап шығарылған көлбеу төбесіне байланған сабанды әскездеп жауып, саманнан соғылған қабырғасын аппақ қып жыл сайын әктейтін ұқыптылығы болмаса, о да қазақ жатақтарын дай ертелі-кеш жер шұқып, азын-аулақ ірі қарасын бағып қалт-құлт тұрмыс кешкен. Күнкөріс тауқыметі көршілес мекен тұрғындарын қарым-қатынас жасауға мәжбүр еткен. Двойники селосының "Сары Иванымен" әкесі "тамыр" болып, егін саларда ақыл-кеңесін әжетіне жаратқанын Қамзаекен де естелігінде атап көрсетіпті...

Алыпқаш батырдың кіндігіне тән айрықша белгі — ер балалардың аса бойшаң, денесі де көз тойдырғандай алпамса бітімін Арыстан да айнытпай қайталаған. Өз атасы Қостанай сырықтай ұзын кісі болған, ал мына немересі үлкен әкесінің бойын ғана емес, көрікті келбетін, қолөнер кәсібін де айныт-

пай ұстап қалған деген сөз бергі ұрпағына кәрі әжесі Кенжетайдан тараған. Жаратушының кең пейілі оған парасатты қылық, сөзді пышақпен шорт кескендей шақтап айтып, екі сөйлемейтін бірбеткей мінез дарытқан. Тіршілікке қажет кәсіптің бірде-бірінен жиренбей, өз ауылдастарынан өнерімен де, бойымен де, зердесі күшті ойымен де дараланып, жөн-жоба айтқандай көшелі азамат атанған. Әділ екен, кісі хақысын жемеген. Кейде толып, кейде солып тұратын дөңгелек шаруасы әлдеқалай артылып жатса, ағайынмен бөлісер мәрттігі де болыпты.

Әкеден үрпе-шүрпе шағында қалған бес жетімді адам қатарына қосу міндетін қатал тағдыр оған он төрт жасында мойнына артқан: бұл борышты Арыстан байғұс күні-түні тыным көрмей еңбек етіп, маңдайынан ащы тер тамшылатып жүріп абыроймен атқарған; өз отбасының ғана емес, өздерімен қоңсы отырған немере, немене туыстарының ынтымақпен түтін түзеуіне бас-көз болған...

Құдай тағала оған Бәлтай есімді сөзге сараң, мінезі байсалды, қолы ісмер, үй шаруасына ұқыпты, сонымен-ақ өз ошағының құты болған қосақ сыйлады. Өзімен бірге бір шаңырақтың астында түтін түтеткен отыз төрт жылда он төрт перзентті жарық дүниеге келтірген жарыңа қандай өкпе-наз айтасың?!..

Тарау басында біз арнайы тоқталған оқиға, Арыстан үйіндегі қуаныш — яки тоғызыншы перзенті дүниеге келгенде отағасының жасы қырықты еңсерген шағы. Жазмыштың жазуына не шара?! Жүремелете туған алты ұлы мен солардың соңынан ілесе дүниеге келген қызбаласы оған шілдеhana жасатып, пәс көңілін мәре-сәре еткенімен, ұзақ уақыт қуанта алмады. Бірі еңбектеп жүре бастағанда, екіншісі алдына мінгесіп атқа отыруға жарағанда, үшіншісі сүндет атына ие болған шағында, қыр еліне құпиясы беймәлім сырқатқа ұшырап жер қойнына кете барды. Жетінші перзентінен тағы да айырылып, жүрегін тырнаған ащы өксіктен не істерін білмей жер сабап отырғанда, сүт кенжесі Маутайдың шаңырағында тұратын Кенжетай анасы, жарықтықтың сол кезде пайғамбар жасынан асқан кезі, Арыстан мен Бәлтайға: "Бе-еу, шырақтарым, Алланың кең пейілінен түңілмендер. Жеті перзент берген құдай, тілеуді үзбесеңдер әлі де береді. Солардың орнында қалған мына кішкентайдың амандығын тілеңдер!" — деп ойға қонымды ақыл айтады білем.

Кішкентай деп отырғаны — Зейнелғабиден есімді, күллі ауыл-аймақ Зейкен атандырған, өнер үшін туғандай ерекше қабілетті бұлдіршін еді. Алыпқаш ауылының сарабал үлкен-

дерінің жадында сақталған там-тұм естеліктерге қарағанда, бұл балақан бес жасында-ақ домбыра шертіп, ән салуға әуестенеді. Жетіге шығарында өнерлі балақан ауылындағы жұпыны мешітке қатынап, құранды зауылдатып оқитын зейінді шәкірт атанады. Әкесі құртақандай шағын домбыра жасап берген соң, өнерпаз бүлдіршін үйде отырмайтын болып, қай ауылда ойын-сауық болса сонда жүріп, халық әндерін келістіре шырқап, кейде құрайдан қиылған сыбызғымен де сызылта төгілтіп ауылдастарының айызын қандыратын әнші балаға айналады. Келе-келе ақындық қабілет дарып, көрген-білгенін өлеңмен өрнектеуге көшеді. Зейіні толысқан кезде бір кешке таусылмайтын қиссаларды, батырлық дастандарды естіген сәтінде жаттап алып, құлындай құлдыраған нақышты дауысымен мәнерлеп айтатын болыпты.

Зейнелғабиден бүлдіршін желкілдеген құрақтай тез жетіліп жасы тоғызға шығарда, ата-анасының ертелі-кеш жалбарынып сұраған тілегі құдай тағаланың құлағына жетіп, перзент сүйді. Нәрестеге мешіт молласының азан шақырып қойған есімі ИБН-ФАБИДЕН, бірақ өнерпаз ағасына ұқсасын деген ниеттен туса керек, ЕБІНЕЙ-ФАБИДЕН атығыпты. Алайда ағасының тым ұзақ есімінің қақ жармысы кесіліп, айтуға оңай Зейкенге айналғаны сияқты, інісінің де азан аты есейе келе ЕБІНЕЙГЕ шонтиып қалады.

Амал қанша, кішкентай Ебіней өзін шақырған дыбысқа елеңдеп, жайдары күлкісімен ата-анасын қуанта бастаған мазалы күндердің бірінде өнерпаз ағасы Зейкен үш-ақ тәулік ауырып, жер жастанады. О күндегі қазақ ауылының ізбасар ұрпағының жастай шетінеуі — дағдылы құбылыс. Соған көндіккен жұрттың жұбатуы да бір сарынды: "Аллаға да жаман-жәутік емес, жақсы бала керек, тек бергенінен жазбасын!.." Ал, Кенжетай әжесі ерекше өнерлі боп туған сүйікті немересінің кенеттен опат болуын төтенше індет емес, пиғылы тараң біреудің көзі тидіге сайған. Шерменде ана өл-өлгенше аяулы бөбегін жоқтаумен өтіпті, одан кейін туған барлық немересін шақырарда әуелі Зейкенді атап, содан соң ғана іздеген пақырдың есімін айтатын ғадеттен өмір бойы арыла алмапты. Тегінде бұл — ішінде шөмен боп қатқан ащы өксіктің қыжылы...

Сонымен Арыстан мен Бөлтай байғұстың нәресте құтаймаған жұтаң шаңырағы кішкентай Ебінейдің асты-үстіне түсіп, ертелі-кеш соны емінуге мәжбүр болады. Жүректерін бір емес, сегіз мәрте қансыратқан жоғалтудан әбден запы болған ерлі-зайыптылар қатыбас тағдырдың жазуына не

істесін, сабыр сақтап, тал бесікте іңгілап жатқан жалғыз қарашына шүкірлік деседі.

Ебіней балақан анасының омырауынан ажыраған соң-ақ, әсілі, бұл оның бір жасқа толар-толмас шағында болса керек, кенже баласының шаңырағын тастап, үлкен ұлдың қолына біржола ойысқан кәрі әжесінің қарамағына көшеді. Қашан болсын келін-кепшіктеріне ғана емес, үйлі-баранды ұлдарына да айтқанын істетуге дағдыланған адуын қария бүйткен себебін бір-ақ сөзбен білдіріпті: "Ебінейжан бүгіннен бастап — менің бауырымда болады, ал сендер өздеріңе ермек керек етсендер — Аллаға жалбарынып тағы да перзент сұраңдар..." Бұл сөздің астарында жарық дүниеге келген нәрестелері көп шетінеген, орта жасты еңсергенше ұрпақсыз есейіп келе жатқан шерлі-шеменді үлкен баласының шаңырағына қорғаушы болып, әмбе былдырлап сөйлей бастаған немересін бауырына салып, пәле-жаладан аман сақтау ниеті жатқаны анық. Сірә, зәрезап болған ата-анасы да (не дегенмен бір өзінен төрт үй өрбіткен үлгісі бар) кәрі шешесінің бұл әрекетіне қарсы тұра алмаған.

Кәрі әженің ақ пейілі нәрестеге майдай жақты. Әжесінің баласы болып тәрбиеленген Ебіней туған әкесін Арыстан аға деп, шешесін Бөлтай атымен атап өсті. Бөкет әулетінде ерке-тотай баланың ерсі қылығына мұның қалай деп тиым жасаған жан болған жоқ. Арыстанның інілері — Ыбрай да, Мау-тай да, қарындасы Қазипа да Ебінейді шешесінің бал кенжесі атап, туған інісіне балап, үйде де, дүзде де оны ерекше әбектеп, жаяу жүрсе мойнына мінгізіп, атқа ер салса алдына отырғызып еркелетуден жаңылмаған. Ешкім бетінен қақпай, "құдайдың еркесі" болып емін-еркін өседі. Бірақ шектен шыққан шолжың болмапты, жас күнінен естияр қылық аңғартып, "ақылды бала" атанған...

II

Ебіней жарық дүниеге келген сиыр жылы, соның алдындағы сойқанды жылдармен салыстырғанда Дала өлкесіне қоныстанған қалың қазақ үшін қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған дерлік мамыражай уақыт еді.

1917 жылдың Ақпан төңкерісінен басталып, қараша айының соңында қайыра бұрқ еткен большевиктер көтерілісіне ұласқан аласапыран өрт жайыла келе туу қиырдағы қазақ сахарасын да шарпып, қыр елінің ұйқы-тұйқысын шығарған аумалы-төкпелі дүрбелең кезең екі-үш жылға созылды.

Соның салдары ең алдымен иен даланың теріскей шетіне, Ресеймен шекаралас қонған қазақ ауылдары үшін ерекше ауыр болды: ең алдымен олар Омбыда үстемдік құрған Колчак үкіметінің үстемелеп салған алым-салығын неше мәрте төлеуге мәжбүр болды; одан соң Орынбор төңірегінде лаң бастаған атаман Дутовтың әскеріне ат беріп, азық-түлік жинаған әпербақан жандайшаптарының қит етсе шауып келіп, үнемі опырып кететін ойранына ұшырады; соңында ақ әскерінің жан сауғалап, Қытай шекарасына қарай жөңкілген аттылы-жаяу шұбырындысының аяусыз тонауын бастарынан кешті; ең қиыны қарулы босқындар ат ауыстырып, азық-түлігін тартып алумен тынған жоқ, қарсылық көрсеткен талай жайсаң азаматын жер жастандырды; қаншама қыз-келіншекті масқаралап, өмірі өшпес қасіретке душар етті; ең соңғысы — ел ішінде жасырынып қалған әскерилер ұйымдастырған бүліншілік...

Көшпенді қазақ еліне бостандық әкеле жатырмыз деген әсерлі дабырмен ұрандап келген Қызыл әскері де екі жыл бойы адам айтқысыз тонаудан әбден ығыр болған сормандай дала тұрғындарын жақсылыққа кенелтіп, маңдайын шылқ еткізе қоймады: оларға да болдырған атын ауыстырар саяқ жылқы, аш құрсағын тояттандырар азық беруге тура келді; диқаншы қауым қамбасының түбін тағы да қақты. Әділін айтсақ, теріскей қазағы ғана емес, осы өңірдің мұжықтары да соны бірге көрді, бәлкім артығырақ азап шекті.

Сөйтсе де мың асқанға бір тосқан деген. Жұртты ығыр еткен зауалдың тоқтайтын мезгілі туып, Есіл бойындағы қалың ел сағына күткен бейғам тыныштыққа қолы жетті. Мәскеудегі өкімет Қазақ автономиясын жариялады. Соған орай Петропавл уезі бұрынғы әкімшілік бөлікке орай Ақмола облысына қаратылып, ҚазАКСР қарамағына көшуге тиіс болатын. Бірақ жергілікті бөлшебектер бүйректен сирақ шығарып, аяқ астынан кереғар әрекет бастасын: Орал тауынан сонау Қиыр Шығысқа дейінгі ұлан-асыр аймақтың билігін қолына алған Сібір өлкесінің сол кездегі төңкеріс орталығы Омбыға орнығып, оны басқарушы И.Н.Смирнов, өз тұрғыластары мадақтап "Сібірлік Ленин" атандырған "жергілікті көсем" арнайы жарлық шығарып, сол қарсаңда тыңнан ұйымдасқан Челябинск губерниясына Петропавл уезін "сый" етуді жөн көріпті; өйткені бұл уездегі қазақтардың ара салмағы өздерінің дерегі бойынша, қырық пайыздан аспайды-мыс; демек орыс ұлты басын болғандықтан уезд өзімен шекаралас отырған Ресей губерниясына бағынуға тиіс...

ӘТІНДІК БӨЛІСТІК

КІТАПХАНАСЫ

№ 493878

Мұндай үстемшілдік пиғылға Орынборда отырған "Кир-ревком" (Қазақ төңкеріс комитеті) келіспей, ұзақ та табанды күрес жүргізіп, ақырында даулы уезді Ақмола губерниясына қайтарып алғаны — бүгінде Тарих оқулығының бетінен ғана оқитын бірер жолдық дерек...

Бөкеттің үш ұлы мен оларға етене жақын туыстарының үлкенді-кішілі барлық шаңырағы осы дүрбелеңнің бәр-бәрін бастарынан өткеріп, бір тәуірі, кейбір түтіндей біржола құлап қалған жоқ. Ежелден машық тірлігіне құлшына кірісіп, күш-көлігін, соқа-сайманын біріктіріп егін егіп, онда-мұнда жасырып әупірімдеп сақтап қалған жалғыз байталын, қозы-торпағын бағып күнкөріс қамын ойластыра бастады. Арыстан үйі де Ебіней дүниеге келген 1925 жылы дастарқанында ішерлік асы, астында мінерлік аты бар, көктем шыға бірер бие байлап, содан қар түскенше сары қымызды сапырудан айнымаған дөңгелек дәулетті әулет атанған. Ағайындылар бірігіп ұсақ мал ұстайды, иелігіндегі болмашы жерге егін салады. Дала жұмысын Бөкет балалары жалшы жалдамай өзара бірлесіп атқарған.

Ебіней бүлдіршін біржосын қылықты да қағылез бала боп, тез-ақ ширап келеді. Естілігі ғажап, әмбе нені болсын ересектер сияқты алдын-ала ойлап байыппен жасайды. Сірә, әкесіне тән ұқыптылықтың әсері, не шаруаны болсын тындырып істеуге бейімділік те сол кісіден дарыған. Ал атқұмарлығы Маутай ағасына тартқан. Бала деген ұйқыдан сәскеге дейін оянбаушы еді, бұл шіркін әжесінің ыстық құшағында маужырап ұзақ жатуды жүре бастағаннан тәрк етіп, құлқын сәріден тұрып алып, қора жақты торумен болады. Сондағы ойы — әлдеқайда жолаушы жүрмек әкесінің, иә екі көкесінің бірінің алдына жайғасып бірге аттану. Ағайынды үшеудің ортасындағы жалғыз бала, әрі кәрі әжесінің бауырындағы еркетотай болған соң Ебінейді жылатып тастап кету — ешбірінің қолынан келмейді, тіпті дәті жетпейді. Өз құқының соншама пәрменді екенін бала да сәби күнінен жете аңғарған. Ебінейді ерекше жақсы көретін көкесі — Маутай ағасы. Кенже көкесі домбыраны әлей тартады, әнді де келістіріп салады. Үлкендер оны Маутай сері деп, әлде мадақтап, әлде мазақтап отырады. Екеуі де қисынды. Өйткені ат тұяғы жетер төңіректе әлдеқалай той болса Маутай ағасынсыз өтпейді, соның кейбіріне алдына отырғызып Ебінейді де ала барады. Ебінейді ала кетсе қонбай қайтатынын білетін үй-іші баланы шаршатысың деп қарсы тұрмай, бәлкім әдейі қосып жібереді.

Маутай ағасы әлдеқайда жолаушылап кетіп неше күн көзіне

көрінбесе — ерке тотаи бала Ыбрай ағасының отырыс-тұрысын аңди бастайды. Ол кісінің Қарагер аты — жүріске мықты, тұр-сымбаты да келісті жылқының бірі, оған бірақ басқа аттардай сатыны сүйеп қойып міне алмайсың. Үлкендер де үркек десіп қарадай безіп жүреді. Бір жолы ерте ояңған бала далаға шыққан бетте жаппаның астында көлеңкелеп тұрған Қарагерді көреді де, хауіп-қатерді қәперіне алмай, тарпаң аттың қасына жетіп барады. Тәрізі, жалынан сипамақ болған. Бірақ, құртақандай баланың қолы тұрықты жылқының жалына қайдан жетсін. Амалы құрыған балақан жүрелеп отыра қалып, аттың алдыңғы шашасына жармасады. Қарагер тырп етпейді. Жерге жетер-жетпес ұзын құйрығымен шыбын-шіркейді жасқап жайымен тұра береді. Сол сәтте әлденеге алаң болған Кенжетай әжесі сыртқа шығады білем. Іздеген құлыншағын Қарагердің бауырынан көрген байғұстың әй деуге шамасы келмей, тілі байланып қалт тұрып қалады. Ебіней болса алдыңғы шашаны сипауды доғарып, аттың артқы аяғына ауысады. Әжесінің буыны босап, көз алды бұлдырап, жер-көк шыр айналып, тұрған жерінде құлап қалады...

Бұл оқиға кейуана әжесінің көп жылдар өткен соң да майын тамыза әңгімелеуімен және айтқан сайын періштесі қақты, ақылды жануар кімге тарпаңдық көрсетуді біледі... деп тамсануымен ұмыт қалмай, Арыстан үйінің кіші ұрпағының жадында бертінге дейін сақталуына себеп болған. Қамзабай Арыстанұлы "Асыл аға" естелігінде осы оқиғаны тәптіштеп сипаттап: *"Қарагер бұрынғы асау, қияңқы мінезін өзгертпесе де, осыдан соң біздің отбасының жақсы көретін жануарына айналды..."* — деген түйін жасапты.

Әсілі, мал сүмесімен күнелткен байырғы қазақ ауылының машық тірлігі ес білген балаға мұндай оқиғаның сан алуанын кездестірген. Тек қайсысы соның жадында сақталған? О күндегі тірлік қаракеті бүгінгідей әр алуан емес, біркелкі, әрі сүреңсіз. Ебіней де құрбылары сияқты, қар бір жауғанша етік кимей жалаң аяқ жүріп асық ойнаған, сиырдың өлі жүнінен жасалған киіз допты қуып, қыр төсінде асыр салған.

Уақыт шіркін шапқан аттай зымырап өтіп жатыр. Шындығын айтқанда, Кеңес билігі бекігеннен кейінгі біраз жыл Дала өлкесіндегі байырғы халық үшін теріс болмады. Өзін шынайы бәлшебекпіз десіп кеуде соғатын, үнемі аттандап жүретін шолақ белсенділер мен үкімет адамдарының әредік өйтем-бүйтем деген қоқан-лоқысы болмаса, қыр елінің бәзбаяғы тірлігі пәлендей өзгерген жоқ. Алыпқаш ауылындағы отырықшы жұрт та, жоғарыда айтқанымыздай, тұрмысын

оңдап, аз-кем дәулет құрап, құдай тағала осы қаракетімізден айырма... дескен тәубемен аттай жеті жылды артқа салды.

1928 жылы Бөкеттің үш отбасы да мәрә-сәрә қуанышқа жолықты. Ебіней жолаяқ бала болды: сол жылы ол соңынан бір емес, үш бірдей іні ертті; ең алдымен Арыстанның шаңырағы оныншы мәрте нәрестелі болып, оны енді ерлі-зайыптылардың өздері иемденіп, перзентінің есімін Қамзабай қойған; Ыбрай мен Маутай үйлері де жас нәрестенің іңгөлаған іңкәр даусын естіген-ді...

III

Мамыражай уақыттың мерзімі қысқа болды. Қазақтың сол күндегі зиялы қауымы "Қужақ" атаңдырған, Қазақстан өлкелік К(б)П-ның жауапты хатшысы Ф.И.Голощекин жариялаған "Кіші Октябрь", қазақ даласында Қазан төңкерісін қайталап, таптық жіктеу жүргізуді мақсат еткен саяси науқан — ірі байларды тәркілеп, жер аудару 1928 жылдың жазында күрт басталды да соңы қазақ даласын жаппай шалған, ауыр зобалаңға ұласты.

Алыпқаш ауылында мың айдаған бай бұрын да болған емес-ті, орташа дәулетті дерлік шаңырақтар бертінде ғана төбе көрсеткен. Соларға да тықыр таянды. Өйткені қазақ байын түбірімен құртамыз деп аттан түспей, оңды-солды шапқан қызыл белсенді бірден-ақ жалаңдаған қылышын орташаға сілтеген. Бұл болса бай-құлақтың әр жерде қалған-құтқан "құйыршықтарын" аластауға әкеп соқты. Есіл өңірінде де кәперәтіп, "ТОЗ"-ға (жерді бірлесіп өңдеу мойынсерігі) ұйымдасу қауырт жүріп, соған ілесе "Колхоз" (ұжымдық ортақ шаруашылық) боламыз, қазына жерін ортаққа салып, малмүлікті меншіктеуді доғарып, теңгермешілікке түсеміз... дескен үрдістер өріс алды.

Қыр елінің ғасырлар бойы қалыптасқан тіршілік әуенін күрт өзгертіп, жаңа тұрмысқа жедел көшіруге бағытталған науқандар байырғы шаруа адамы Арыстанды да ойлантып, едәуір абыржытқан тәрізді. Қалайда ол 1930 жылдың жаймашуақ жаз күндерінің бірінде белгісіз қиырға көшуге қам жасайды. Ел іші тыныш, азын-аулақ малдан да айырыла қоймаған беймаза уақытта мәлімсіз жыраққа қоныс аудармақ болған ағайынға ауылдастары: "Мұның қалай, кімнен қорлық, кімнен зорлық көрдің, алтын бесік ел ішінен айдың күн аманда неге безесің?" — дегендей реніш айтып, тіпті айнытпақ болған жанашыр қаракетінен ештеңе өнген жоқ. Сәрсенбіге

қараған сәтті күні меншігіндегі жалғыз арбаға қажет-ау деген жүгін тиеп, жал-құйрығы төгілген құла биесін жегіп, сол жылғы жас құлынын тертеге байлап, Есілді көлденең кесіп өтетін қара жолға түсіп теріскейге бетін түзейді. Алты жасар Ебіней Сары дөненіне мініп, бұзаулы сиырын айдап көштің артынан ереді... Үш жасар Қамзабай мен сол жылы қыста туған Марат інісі шешесімен бірге арбаның үстіндегі шарбақ қорапқа жайғасады.

Жұпыны көш сол күні жайбарақат қозғалып отырып, Есілдің теріскей жағасындағы Бағанаты елді мекеніне жетіп қоналқыға тоқтайды (Ғалымның өмірбаянында туған жері боп жазылған ауыл осы). Арыстанның отбасы әлдебір танысының жеруііне паналап, соңынан шағын киіз үйге шығыпты.

Әкесі бірақ бұл жерді де көңіліне хош көрмеген тәрізді: туған ауылынан безуге тұрткі болған құбыжық колхоз (сол жазда осы төңіректе үш шаруашылық — өздері көшкен "Алыпқаш", "Аққошқар" және "Құттықадам" ұжым боп шаңырақ көтерген, үй саны молырақ Бағанаты ауылында бастауыш мектеп ашылған) мұнда да алдынан шығып, тапқан-таянғанын өз дастарқанына бұйыртпай, ортақ қорға зорлықпен салғызу тәртібіне қайыра кезікті; әлде "Ортақ өгізден оңаша бұзау артық" уәжінің ауқымынан шыға алмады?.. Қолөнердің неше түрін меңгерген ісмер адамның, қас шеберлерге тән кәсіби өзіншілдіктің бір-ақ күнде ортақшыл болып өзгеруі қиын екені түсінікті. Қысқасы, Арыстан байғұс сары дөненге аяқ артып, Ақан-Барақ ауылындағы қайын жұртына барып келген соң үй-ішіне бұл жерден де көшетінін жария етеді. Қара суық басталған күзде арба-көлігін сайлап қайын атасы Байжан Ақжігітұлы жетеді... Отызыншы жылдың қысын Арыстанның отбасы Бөлтайдың төркін жұртында өткізеді. Лайықты баспана болмауы себепті үш баласымен ата-енесінің жеруіін паналайды.

Ғабит Мүсірепов қаламы өрген асыл шығармаларының бірі — "Ұлпан" хикаятында: *"Шәрке сал, Соқыр Тоғжан ақын, Нияз сері, Сапарғали... — бәрі де атақтының атақтысы Серіз Серінің (Мұхаммед-Қанафия Баһрамұлы Шақшақов — С.М.) мұрагерлері..."* — деген мәнді анықтама айтқан. Сәбит Мұқановтың "Өмір мектебі" ғұмырнамасының алғашқы кітабында: *"Атығай Соқыр Тоғжан ақындық құрып, Болатнайдың базары-*

на келеді. Торсан ол кезде Есенеидің қызына (Жоғарыда айтылған Ұлпан мен аға сұлтан Есенеиден туған — С.М.) үйленіп, күлсініп тұрады... Торсанды қоршап тұрғандар Тоғжанға "Әй, соқыр, сен Торсанды білмейтін бе едің?" десе, намыстанып қалған Тоғжан, суырылып өлең айтып қоя береді. Сонда ол:

*"Мен сені білуші едім бала жастан.
Шешеңді жас күнінде қара басқан.
Қорғанда Еспетаумен тамыр болып,
Сонда сен туып едің ұзын шаштан..."* — дейді білем.

Сонда Торсан: "Мына соқырды былшылдатпай... бір ат беріңдер де қуыңдар?" — депті..."

Бөлтай бәйбіше Есідің шалқар жағасына қоныстанған Атығай руының Бәйімбетінен тарап, Ақан-Барақ аталатын (Шал ақын ауданына қарасты "Жаңа талап", "Ақан-Барақ" ауылдарын мекендейтін бір қауым ел) бұтағының перзенті. Сол рудың ЕНДІБАЙ бұтағынан — Ақжан, ТОҒЖАН, Тайжан туып, Тоғжаннан — АҚЖІГІТ, Байжігіт және Ахмет атты үш ұрпақ өрбіген. Ақжігіттен — БАЙЖАН дара туған, одан — БӨЛТАЙ (азан аты — ҰМСЫН) жалғыз...

Атақты қос қаламгердің құрметпен жарыса атаған Тоғжаны осы — атақты Орынбай ақынмен жұртқа мәлім айтысында: *"Тоғжанның он үшінде көзі кетті, Бар құдай көзін алып еңіретті..."* — дейтін, XX ғасырда жарияланған ескі жыр, айтыс өлеңдерінен құралған барлық жинақтарға әдеби мұрасы енген арқалы ақын. Солардың бірінде "Атығайдың тілі ащы, сөзі зарлы" атанған ақыны: *"Баласы Ендібайдың атым Тоғжан, Ағам бар Ақжан деген топтан озған..."* — деген. Осы сөзге қарағанда, Ақжан да ақын болған, бірақ ақындық жолды сөзі өтімдірек, тілі ащырақ інісіне беріп, ал өзі ауыл арасында қалжың өлең, шымшыма әзіл айтып, одан асса айтыс-тартыста ел сөзін ұстар қара тілге жүйрік шешені атанған...

"Нағашы әжеміздің есімі — Меруерт. Ол кісіні мен көрдім, — деген түсіндірме жолдапты Қамзабай Арыстанұлы осы жайында жолдаған біздің сауалымызға, — бұл деректі мен Ақжігіттің кенжесі Тайжан нағашымыздың бәйбішесі Қайыржамал шешейден 2003 жылы тәптіштеп сұрап білдім. Сол жылы ол кісі 82 жаста, ақыл-есі әлі де тың. Тоқ етерін айтқанда, біз Арыстан ұрпағы Тоғжан ақынға жиен боламыз, шешеміз әулеті бойынша оның үшінші ұрпағымыз..."

Қайын жұртының тұрмысы қоңыр төбел ауылы да Арыстанның көңілін көншітпейді. Бәлкім бой көтере бастаған үш қарғашының жайы, солардың ас-судан тарықпай өсуін

көбірек ойлаған? Әйтеуір көктем шыға ол аяқ астынан тың сөз бастап, Ресей жеріне көшпек болғанын мәлімдейді. Бұл шешімді Арыстан Бөкетұлы ескі жұрттан енесіне ере келген жабағысы қолды болған күні жария етіпті. Ебінейдің былтырғы Сары дөнені де сатылады (*"Ебіней ұзақ жылады, сүңдет атынан айырылуы оған ауыр тиді. Бірақ, іле-шала биеміз құлындап, ойыншықтай кіп-кішкентай құлын тууы — дөненді жоқтаған қайғымызды тез-ақ ұмыттырып жіберді..."* — деп сипаттапты Қамзабай Арыстанұлы өз естелігінде Ақан-Барақтағы соңғы күнді).

Арыстан отбасының үшінші мәрте қоныс аударуы 1931 жылдың көктемін ұзата басталған. Ырдуан арбаға артылған жүк биыл едәуір жеңілдеген, оның үстіне былтырғы бұзаулы сиырдың дертеге байланбағанын да естияр балалар анық аңғарған (бірақ оның қайда кеткенін болжауға ақылдары жетпеген). Құла биенің аяқымен баяу жылжыған бұлар неше күн, неше түн жолда болады. Соның бәрін алашамен жабылған қалқа астында өткізген (әке-шешесі кезекпе-кезек арба соңынан жаяу еріп отырған) Ебіней мен Қамзабайдың бертінде оймен зерделеп анықтауына қарағанда, осы сапарда олар Пресновка, Петухово, Макушино, Мокроусово атты елді мекендерді басып өтіп, яки теріскейден күнбатысқа қарай қиыстай жүріп, Орал тауының бөктеріне бойлай енген.

Адамның жас күнінде басынан кешкен оқиғалар тегінде ұмытылмайды. Алды жетіге, екіншісі төртке аяқ артқан ағайындылар осы сапарда көргені мен жадында сақталып қалған түрлі жәйттердің бірқаншасын кейіннен естеріне түсіріп, өз естеліктерінде тәптіштей баяндаған: мысалы, жолшыбай көлігін оттатып, тынықтыруға аялдаған орыс деревняларында қарапайым адамдардың белгісіз қиырға кетіп бара жатқан балалы-шағалы қазақ отбасына мүсіркей қарап, сүт, қаймақ беріп, нан ұсынып, кейде шелектеп картоп, иә көкөніс түрлерін сыйлағанын ұмытпапты. Шешесі соған, сірә, намыстанса керек, мыналардың піспеген тамағы су татиды деп кейіс білдірсе, елден бірге шыққан немерелес туысы Көшімбай атасының Ысқақ есімді жасаң азаматы орыс маржалары сыйлаған асты әсірелей мақтап, тәбеті ашыла жеп, әмбе қызылды-жасылды көкөністің бәр-бәріне мақтау айтып, соны жеуге еліктіретінін жарыса жазыпты; әкесінің жол бойы қалың ойға шомып үнсіз болғаны да балаларының жадында сақталған...

Ауыр да азапты сапардың барлық тауқыметін үнсіз көтерген Арыстан байғұс сол күндерде бір-ақ мәрте езу тартып тіл қатқан тәрізді. Бұл оқиға сапардың аяқ шенінде болған. Арба үстінде жан-жағына елегізе қарап отырған Ебіней кенет:

— Аға, ананы қара! Қоян, қоян! — деп айқай салады.

Арбадағылар елең етіп, "Қане, қайдан көрдің?" дегенше, тік құлақ сұр қоян жолды кесіп, орманның сол қанаттағы қалыңына еніп кетеді. Делбені бәйбішесіне беріп, өзі арбаның бел ағашына бір қолын сүйеп баяу ілбіп келе жатқан отағасы кенет елеңдеген балаларына жақындай түсіп:

— Қалай өтті, қай жақтан шықты? — дейді.

— Тура алдыдан, анау шоқ ағаштан қашып, былай өтті, — деп Ебіней жолдың сол жағын нұсқайды.

— Оң жақтан шығып, солға қарай кесіп өткені әйбат болды, құлындарым!.. Әу, Бәлтай, Алла жолымызды оңғарады екен. Сірә, ел-жұртқа аман-есен қосыламыз! Торсық түбінде қалған-құтқан ағың болса жерге тамызшы, — деп Арыстан езу тартып қуаныш білдіреді білем.

Неше тәулік бойы таусылмай қойған ұзақ жолдан әбден қажыған, одан да гөрі ел ортасынан белгісіз түкпірге соншама ұзап кеткен, ертеңі мәлімсіз сапардан діңкесі үзіліп әрең келе жатқан бәйбішесі бұл сөзге кенет шырт етіп:

— Сөз-ақ, біреу қуғандай соншама қиянға шығып кетіп, елге қайтуың қалып па?!.. Арам қатқыр саққұлақтың жолымды кескеніне табынбай-ақ қойдым... — деп бастап, ішін жеген шер-мұңын тарқатып, біршама уақыт бұрқылдаған қосағына отағасы:

— Бе-еу, Бәлтай-ау, сен де қажыған екенсің. Мына үш қарағанның қамы емес пе осы бейнетіміз, шыдайық, бір жөні болар. Бекерге тарықпа! — дейді мұңая қарап.

Шынында қас қарая бастаған алакөбе шақта алдарынан қашқан сұр қоян елді мекеннің таяу екенін аңғартқан-ды. Құла бие ілби басып ырдуан арбаны тынымсыз сүйреуден болдыруға таяған шақта орман селдіреп, ирелең жол алаңқай жерге алып шығады. Ақыры, үйлері қарағайдан қиылған шағын да жинақы орыс қонысына тап болыпты. Шеткергі қораның алдына жетер-жетпесте тоқтаған отбасы далбаса үмітпен деревня үйлерін жаяу адақтауға бет алады.

Бейтаныс жерге сапарға аттанарда Арыстан барған жерінде не істеп, не қоятынын ойлап, соған іштей сайланып та шыққан білем. О күнде ауыл қазағы паспорттың не екенін түсінбейді (ондай төлқұжат Қазақстанда 1933 жылдан былай енгізілген), ауыл кеңестен дәстөберен алып, базарға шығуды ғана білген.

Ал Арыстанның бар білген орысшасы "Іздірәсти, тамырдан" аспаған. Сөйтсе де ол: "Мен — бала-шағалы қазақ ісмерімін. Темірден түйме түйіп, ағаштан неше түрлі бұйым жасау, етік тігіп, пима табандау қолымнан келеді. Әйелім де тігінші..." деген сипатты сөздер жазылған тілдей қағазды сапарға ала шығуға ақылы жеткен. Соның септігі тиген білем, деревня шетінде күтіп қалған бала-шағасын аса зарықтырмай, шай қайнатым мерзімде қайтып оралып, жалғыз емес, өзіндей бойшаң, дәу қара мұжықты ертіп келіп, құла биенінің тізгінін соның қолына береді... *"Иван ағай қою қара сақалды, ұзын шашы ұйпаланған, кесек денелі шымыр адам еді. "Қара Иван" дейтінбіз, жастары біз шамалас ұлы мен қызы барын білемін. Оның жұбайы аққұба өңді, сарғыш шашты, үнемі ақшыл түсті киіммен жүретін, үй-ішіне өте ұқыпты жан болды. Бізге ол жатырқамай мейіріммен қарады. Тағам ұсынып, балаларымен ойнауға рұқсат етті..."* — депеске алыпты Қамзаекең естелігінде.

Арыстан байғұстың шексіз қазақ даласынан пана таппай, соншама алысқа тентіреп келіп, ат басын тіреген Малқазақ (ағайынды Бөкетовтердің атауы) деревнясынан алғашқы күні жолыққан адамы Иван біржосын қайырымды адам болып шықты. Жақсылығы емес пе, сол кеште-ақ ол ауласындағы кең шошаласын босатып беріпті. Ертеңінде босқын қазақты село адамдарына хабарлап, жыртық-тесігін бүтіндегісі келгендердің тапсырыс жасауын ескертеді. Тиісті сайман-құралын ала келген Арыстан шебер сөйтіп біреуге су жаңа етік тігеді, екіншісінің қора-қопсысын бүтіндейді, үшінші мұжықтың еденін төсейді. Бәлтай да төркінінен жасауымен келген ескі іс мәшинесін (кейіннен осы қоныстағы біреуден аяқпен жүретін "Зингер" мәшинесін сатып алады) ертелі-кеш зырылдатып, ине-жіпті қай жағынан ұстауды білмейтін, иә білгісі келмеген қатын-қалашқа көйлек тігіп, терезе перделеріне неше түрлі нақыш салып, тіпті кесте шегіп те үйреншікті кәсібіне кіріседі. Екеуі де село тұрғындары ақыға не ұсынса — соны алады: біреу таба-таба нан әкелсе, екіншілері жұмыртқа, кейбірі тауық береді; қалайда азық-түлігі мол село адамдары босқын қазақтың отбасына барымен бөліседі; бір ауыз орыс тілін білмейтіні бөгет болмай, осы жердің байырғы адамындай болып жаңа қонысқа тез-ақ көндігіп кетеді... Құла бие де мойны қамыттан босап, аузы мол шалғынға жеткен соң-ақ көусар бұлақтай иіп берсін. Қысқасы, құдайдың бұл мекенді өздеріне кездестіргеніне шүкір дескен Арыстан пақырдың үй-іші, өзі де ертең не ішеміздің сары уайымынан құтылып, кәдімгідей қоңайып қалады.

Мезгілдің қыр елінің құт-берекесін қашырып, алдындағы төрт түлік малын қазынаға сыпырып ала бастаған, қысқа қарай одан да зор нәубет жақындап келе жатқан 1931 жылдың жазы екенін ұмытпалық!..

Ең ғажабы, ойын достарынан ажыраған балалар жат жерде қайтер екен деген қауіп әншейін боп шықты. Деревняның орта тұсында жылап ағатын өзеншік бар-тын. Ебіней келген күннің ертеңінде-ақ соның жайдақтау тұсына шомылып, су тоқтаған иірімінен шабақ аулаған орыс балаларын қызықтап келген-ді. Ондай саятқа шығуға төрт жасар Қамзабайдың батылы жете қоймаған, оған қоса маңдайына жазылып қойған міндет — бесіктегі тетелес бауыры Маратты тербетіп, ертелі-кеш бағу болатын. Ал үнемі сыртқа безіп деревня балаларымен ертелі-кеш ойынға кірісуі Ебінейге пайдаға шықты: аз күнде-ақ ол — "іздірәсти", "дәй хлеб", "мәшик играй", "пей молоко"... дей жүріп, орыс тілінде шүлдірлей бастасын...

Күзге салым әкесінің екі жылдан бері үдере көшіп, орыс деревнясына тоқтаған түп мақсаты мәлім болды: қара күзде Ебіней шешесі тігіп берген киіз боқшасын мойнына асынып, деревнядағы орыс мектебінің табалдырығынан аттайды.

Жеті жасар қазақ бүлдіршіні барған мектеп — селоның қиыр шетінде, осы мекенді екіге жаратын кішкене өзеннің арғы қабағында екен. Сірә, земствоның қаржысына ашылып, типтік жұлгемен салынған ескі үй болса керек. Еңсесі биік, асты-үсті тақтайланған жөндем баспанаға орнығыпты. Кеңес өкіметі оған бастауыш мектеп құқын беріпті. Жазмыштың несібесі дейміз бе, кім білсін, Малқазақ мектебінің мұғалимасы білім деңгейі айтарлықтай жоғары, кісілік парасаты да биік адам екен...

Туған елінің бостандыққа жетуін көксеп, Ресей патшасына қарсы көтерілгендер қатарына қосылғаны үшін Тобыл губерниясының Ялутор қаласына жер айдалып келген поляк ақсүйегі Каминскийдің отбасында 1885 жылы дүниеге келген Августа Иустиновна Екатеринбуртегі қыздар гимназиясын Үлкен алтын медальмен он алты жасында тәмамдаған. Сірә, сол кездегі орыс зиялыларының бұқара халықтың көзін ашамыз, мұжыққа да сауат керек дескен ағартушылық көзқарасының әсерімен жас қыз Орал өңірінің қиыр түкпірдегі мекені Мокроусовоға (қазірде Қорған облысының аудан орталығы) өзі тіленіп келіп, сол жылы шаңырақ көтерген Ма-

лый Кизяк (Жергілікті қазақтар Малқазақ деп атаған орыс селосының Кіші Кизяк өзенінің атына қойылғанын Ебіней Арыстанұлы осы өңірге 1981 жылғы сапарында ғана білген) мектебіне ұстаздық етуге жолдама алады.

Августа Иустиновна осы мектепте 1935 жылға дейін, денсаулығы күрт төмендеп, өз бетімен жүріп-тұрудан қалғанша ұстаздық етіпті. Бұл да оның жас күнінде таңдаған ағартушылық мұраттан өмірінің ақтық сағатына дейін (1936 жылы опат болған) айнымай, адал атқарғандығын көрсетеді. Осы селоның қарапайым шаруасы Федор Тарасовқа тұрмысқа шығып, ерлі-зайыптылар бес бала сүйеді. Солардың үлкені Герман әскери мамандықты таңдап, генерал-майор дәрежесіне жетіп, әскербасы болып жүріп, неміс басқыншыларымен соңғы соғыста ерлікпен қаза тауып, Кеңес Одағының Батыры атағына ие болыпты. Тарасовтардың өзге балалары да жоғары дәрежелі білім алыпты.

Е.А.БӨКЕТОВТІҢ Б.Ф.ТАРАСОВҚА хатынан
(04.07.1982 ж.):

"Жеті жасар балақанның жадында көп нәрсенің сақталмайтынын ескерте отырып, мен сізге, аса қадірменді Борис Федорович, Малый Кизякта тұрған уақытта есімде еміс-еміс қалған кейбір оқиғалар көз алдымда көлбеңдеп, әр алуан ойға түсіретінін айтуға тиіспін. Солардың бірі — ең алғашқы ұстазымның мейірман бейнесі. Ол кісі толық денелі, кексе тартқан әйел еді, дабырлап қатты сөйлейтін, үні бірақ құлаққа жағымды естілетін-ді. Орыс тілін ол кезде мен мүлдем білмеймін, ұстазым есімін атауға тілім келмей қиналғаным есімде. Сірә, сол себептен де ол кісі менің жадымда Агустастина болып мәңгі жатталып қалды. Бертінде, сіздің халықтың тілінің бүге-шігесін меңгерген кезде бұл есімнің Августа Устиновна екенін шамаладым. Ал нақты фамилиясы туралы менің де, әке-шешемнің де ешқандай түйсігі болмағанына түсіністікпен қараңыз... Жә, сонда ол кісіні неліктен ұмытпадым дегенге келсек? Бұл болса біздің отбасының сүйіспеншілікпен еске алатын тақырыбы...

Оның себебі қатал тағдыр тәлкегімен туып-өскен жерінен безіп, босқын болған жылдарында біздің үй-ішімізге сіздің анаңыздың көрсеткен шынайы кісілік қылығында дер едім. Мынадай жәйтке сіз мән бере қараңыз: бір жолы менің әкем әлдебір танысымен өзіңізге мәлім Лебяжі стансасына барып, күмістен соғылған кейбір заттарын азық-түлікке айырбастамақ болады, амал нешік, сол күні олар тым қырағы милиционердің қолына түсіп қалады; бірден-бір асыраушысынан айырылған анам көз жасын көлдетіп, мені жетектеп мектепке барады; Августа Ус-

тиновна дереу сіздің әкеңізге ат жектіріп, аудан орталығына жетіп, торкөзді үйдің ішінде нақақтан отырған шерменделерді шығарып алады; егер ол кісі жедеғабыл араласпаса — біздің отбасының жағдайы не болар еді, менің де келешек тағдырым нендей қияметке түсерін құдай білсін?!

Шынайы ұстазым, жүрегі қайырымдылыққа толы жанның кім екенін білмекке мен құштар болдым. Тым кеш болса да жөн-жобасын анықтауды жөн көрдім. Өткен жылы Қорған облысына барып, Малый Кизякты тауып, мұғалімімді сұрастырдым, селоның қазіргі тұрғындары ештеңе айта алмады. Мектеп үйі тып-типыл жоқ болыпты, жұртын бойлап өскен ескі еменнен таныдым. Қайтарда Мокроусоводағы өлкетану мұражайына соғып, одан сіздің ағаңыз, генерал Г.Ф.Тарасовқа арналған стендті көріп, кішкентай Германды алдына алып отырған келбетті әйелдің суретіне көзім түскенде сілейіп тұрып қалыппын. "Батырдың анасы — Августа Устиновна Тарасова," — деді мұражай қызметкері. "Оған қоса менің ең алғашқы Агустастина ұстазым, өзіме әліппе танытып, әкемді түрмеден құтқарушы!.." — дедім көп жылға жұмбақтың опонай шешілгеніне қуанып".

Ғалыммен араласқан зиялы қауым жақсы білетін бір жәйтті ескерту лазым: Ебіней Арыстанұлы бірталай әдеби туындыларын, мерзімді баспасөз тапсырмасымен жазылған ғылыми мақалалары, әдеби сындары, кейбір жолжазба суреттемелері мен очерктерін орыс тілінде сомдағаны — өмір шындығы; оның себебі бұл тілді емін-еркін меңгеруінде жатыр...

Мәселенің бүге-шігесін анықтап, не айту керектігін түсінген соң-ақ Ебекең күректей алақанын сарт еткізіп бір-біріне соғатын еді де, бұл болса бөгде сөзді доғар дегенінің нышаны, қаламсабын оңтайлап, оны әрлі-берлі аударыстырып отыратын да, алдындағы ақ қағазға өз ойын сүйкектете жөнелетін. Әмбе соны түгескенше басын үстелден көтермей тынымсыз жазатын-ды. Жазуы мөрдей анық, не тыныс белгісінен, не жеке сөзден бір қате таппайсың. Ойы да шұба-лаңқы емес, айтарын қысқа, әрі түсінікті жеткізеді...

Сондай шабытты сәтті мен 1981 жылдың мамырдың аяқ шенінде өз үйінде отырғанда көрдім: Мәскеудегі бір жазушыға ортақ хат жазбақ болдық, айтар сөзімізді келіскен соң Ебекең кенет:

— Екеуміз екі нұсқа жасайық, ұтымдысын жолдармыз... — деген ойға қонымды уәж айтты.

Мен өз нұсқамды жарым сағат жазғанда, Ебекең өз хатын ширек сағатқа жеткізбей бітірді.

Ойды ой қозғап, сонда мен:

— Ебеке, сіздің орысшаңыз өзін нағыз орыспын деп ойлайтын жазғыштардан әлдеқайда артық. Мына хаттағы әне бір теңеуіңізді мен неше күн ойлап таппас едім... — деп мадақ айтып едім.

Ебекең "Жә, жә!" деп тежеу жасады да:

— Бұл енді тәрбие алған ортамның әсері, — деді кенет толғана сөйлеп. — Ә дегеннен орыс мектебінде оқыдым, өте күшті мұғалімдерден тәлім алдым. Агустастина есімді алғашқы ұстазым ерекше білімді кісі еді, ондай мамандарды тегінде тумаса педагог деп даралайды. Иә, сол кісі мені жеті жасымнан орысшаға үйретті. Қазақша айтқанда, анамнан кейінгі өмір сүруге ауыздандырған екінші шешем болды. Қазіргі мектептің бағдарламасында бар-жоғын білмеймін, мұғалімдерім бізге "Жад жазу" деген сабақ оқытатын. Тақтаға әлдебір кітаптан қиылған суретті іліп қояды да, осыдан көрген әсерлеріңді сипаттап жазыңдар дейді. Біз, өңкей боқмұрын, сол суретті бірнеше күн толғатамыз. Ешкімге қабақ шытып ұрыспайды, қайта мақтап отырады. Содан бір суреттің бірнеше сипаттамасын жасаймыз. Байқау қабілетім артығырақ болды ма, әлде сөз құдіретіне сезімталдығым себеп пе, қайдан білейін, менің жазғаным өзге балалардан ұзағырақ шығатын, мақтағанға мәз болып, кейде екі-үш бетті толтырып тастаймын. Сөйтіп жүріп бастауыш кластан ұзамай-ақ жазғыш атандым. Пушкинді, Толстойды, Тургеневті, Фетті, Тютчевті, Лермонтовты мектепке барған алғашқы жылдарда-ақ оқуға құнықтым. Сірә, бұл да өскен ортамның кемшілігі болар, өзіміздің Абайды, Әуезовті, Мүсіреповті мен Алматыға, институтқа келген соң аштым...

— Бәсе, орысша жазғанда тіпті қиналмайсыз. Мына хатыңызды да эпистолярлық жанрдың шедевры деуге болады, — дегенімде, Ебекең қарқылдай күліп:

— Сенің жазғаның да жаман емес. Тек орысшаны сен қазақша ойлап қиыстырасың білем. Сөйлем құруың қазақша үлгінің жобасы. Бір себептен бұл да дұрыс, хат алушы орыс емес ұлттың адамы жазғанын білгені абзал. Сенің нұсқанды жолдасақ қайтеді, маған осы ұнайды, — деді.

Мен қарсы желеу айттым. Сәл-пәл өзгеріс енгізіп, екі хатты әрқайсымыз өз атымыздан жолдауға келістік...

IV

Арыстанның отбасы тұрақтаған Малкизякқа 1932 жылдың наурыз айы туар-тумастан өздері былтыр үдере көшкен Петропавл уезінен, тіпті одан да арғы Атбасар мен Көкшетау өңірінен сүлдерін әрең сүйретіп жаяу шұбырған дала тұрғын-

дары лек-легімен келе бастады. Бәр-бәрі жүдеу, неше тәулік ауыздарына жарты сықпа құрт-ірімшік тимеген аш адамдар жұпыны деревняның үйлерін жағалай аралап тамақ сұрайды, күресінге тасталған сүйек-саяқты қажалап талғажау етушілер қаншама. Босқындар нөпірі ілбіген қалпы белгісіз қиянға кетіп жатыр. Айтуларынша, Қорғанға, Златоуст, Ірбіт, Челябинге, Орал тауының бергі бетіндегі өндірісі бар қалаларға жетсе өлмес еді. Кейбір үйлер есігі алдынан кейде ескі-құсқыға оралған нәрестелер тауып алады, қайсыбір күндері әке-шешелері тастап кеткен, иә адасып қалған қаракөз бүлдіршіндер қолын жайып қайыр сұрап отырады...

Сол лектің алғашқы тобында Арыстанға таныс ауылдардың да адамдары ұшырасқан. Жадап-жүдемей, бала-шағасына қоректік ризық тауып, күн көріп отырғанына тәнті болған байғұстар: "Ойпырмай, Арыстан, сенің бұл жаққа ерте жетіп, наны мол орыстың ішіне көшіп алғаның қандай көрім болған. Бәрімізден сен оздың!.." — десіп таңдайын қағады, нақ солар ауылдағы ағайын-жекжаттың ауыр жайын да бүкпесіз жеткізген: былтыр осы жаққа өзінді көшірісіп салған туысың, Көшімбай атаңның ортаншысы — Ысқақ үштікүйлі жоғалып кетіпті, сірә, бір жерде опат болған; Алыпқашта тұратын қарындасының да ержеткен ұлы хабарсыз кеткен; өзге туысының тағдыры — бір жалғыздың қолында-мыс; елді жаппай аштық жайлапты — жан ұшырып жолға шыққан сорлылардың көбі иесіз далада көмусіз қалып жатыр; ауылдан шыға алмаған кәрі-құртаңның жүруге дәрмені жоқ, сірә, үйлерінің алдында отырып, әлде төсегінен тұра алмай жан тәсілім ететін шығар...

Осы хабарды естіген соң-ақ Арыстанның үй-ішінен ұйқы қашып, ертелі-кеш күншығыс жақтағы жолға қарап телміретін болды. Жаяу босқындардың бір легінен етжақын туыстары келіп қала ма деген үміт те баяғы. Ақыры, шыдамы түгесіліп, үһілеуі зорайған Арыстан құла биені жеңіл шанаға жегіп, оған ұн, ет, жарма тиеп сапарға шықты. Үй-ішінің қауіптен сескендіріп, орыс көршілерінің де аш құрсақ босқындар шұбырған иен далаға жападан-жалғыз шығудың үлкен қатер екендігін ескерткені оны тоқтата алған жоқ. Сірә, қынадай қырылып жатқан қалың елден нем артық, жақын-жақыбайымды қанды ажал тырнағынан құтқаруға дәрмен жасамасам — өмірі өшпес өкініште қалармын... дегендей бір өлермендік, әлде өзіне бекем сенгендік осылай істеуге еріксіз жетелесе керек.

Арыстан байғұс жан ұшырып жолға шыққанда жерде қар

бар еді, соның көбесі сөгіліп ери бастағанд қайтып оралды. Жалғыз қайтпапты, шешесін, кенже інісі Маутайды әйелімен, Қамзабайымен тұстас Самат есімді жалғыз перзентімен Малкизякқа аман-есен жеткізді. Айтуынша, елді мекендерге тоқтамай, үнемі суыт жүріп отырып, Алыпқашқа дер кезінде барыпты; іздеп келген туыстарын тірі көреді, жағдайлары мәз емесін білген соң-ақ әй-шайға қарамай, апарған азығын Ыбрайдың қолына беріп, ізінше кері қайтқан. Бұлар да ашыға бастапты, бірер апта кешіксе — тірі табуы екіталай екен. Қалайда Арыстанның өжеттігі, тәуекел деп іле аттанып кеткені жақсы болған. Қайырымды Иван тағы да кісілік көрсетті: күзден бері өздері паналаған сарайды ағайынды Бөкетовтер қақ бөліп, ішінен қалқа тұрғызып алды да, ілдебай тірлікке кірісті...

Араға ай салып, жаяу-жалпы шұбырып Ыбрай да үй-ішімен жетті. Арыстан апарған азықты ашкөз жұртқа сездірмей тығып ұстап, соны талғажау етіп жан сақтап, ақыр аяғында бөйбішесі екеуі қос қарғашын жетелеп, жаяу-жалпылап жолға шыққан. Одан әрі кешіксе қаңырап бос қалған ескі жұртта көмусіз қалары кәдік емес, әбден мүмкін қатерге айналған. Бұрын малға өріс жетпей, шабындыққа таласатын Алыпқаштың үш ауылынан бас көтерер азамат қалмаған, шыбынша қырылған бір ру жұрттың бетін жабар естияр жан жазға салым некен-саяқ болыпты. Көп жыл бойы бір рулы елге құтты қоныс болған қайран мекен сөйтіп ит-құсқа, тағы боп кеткен жабайы мысықтар ғана жайлайтын опасыз жұртқа айналған...

Жаппай ортақшылыққа зорлықпен көшірілген орыс деревнялары да күйзеліске ұшыраған, бірақ күнкөріс малын түп-түгел қазынаға тапсырып, тақыр жерге отырып қалған қазақтарға қарағанда, олардың жағдайы көнтерімді болған. Қыры-сыры мол орыс мұжығы маңдай терімен өнген астықпен картопты өкіметке түгелдей өткізбеген. Соны талғажау жасап қыстан шықты. Ал, көктемнен бері жұмыс сұрап, кетеуі кеткен бойына қорек тілеген жаяу босқындардан әбден ығыр болып, оған қоса аш адамдардың торпақ, тауық түгілі ит, мысығына дейін талғамай, жапа-тармағай жалмаған оспадар қылығынан азар да безер бола бастаған-ды. Соның зардабын Малкизяк селосының байырғы тұрғындары да көрген. Әсіресе, балалы-шағалы қазақ отбасын былтырдан бері паналатып отырған заты қайырымды Қара Иван сияқты қарапайым шаруаларға тіпті қиын болды. Қайыр-садақа сұраған босқын қазақтар жаз бойы арылған жоқ, бөріне есік алдында мөлііп отырғандардың кейбіріне мейірім білдірмей қала ал-

мады. Енді міне, Арыстанның бір емес, екі бірдей інісі топты бала-шағасымен баспана сұрап қиылып отыр...

Амал қанша, көшеге қуа алмады, шошала-сарайдың шетінен тағы бір бөлік жасауға рұқсат етті. Бөкеттен тараған үш шаңырақ сөйтіп бір жаппаның астында қысылып-қымтырыла әрең жайғасты. Ағайындылардың ешбіріне ай сайын тиын-тебен төлейтін тұрақты жұмыс тиген жоқ. Мұнда да ортақ шаруашылық. Сөйтсе де жер жыртып, ағаш кесетін, азын-аулақ малын күзететін, бақша күтетін жұмыстар табылды. Еңбекақы төлемейді, қорек етер азын-аулақ ас береді, оны да әлдеқайдан әкеледі.

Өгіз өлмес, арба сынбас тырбаң тірлікпен Бөкет әулеті қатерлі отыз екінші жылдың жазын өткізді. Сол күнде бұлардың қасық ұстар жаны да бір қауым жан: Арыстанда — үйелмелі-сүйемелді үш бала бар; Ыбрайда — Қамзабаймен тұстас Жамбай есімді ұл және Маратпен жасты кішкене қызы болатын; Маутайдың да зарығып көрген Саматы ойын жасына жеткен... Дабырайтып айтқанда, бір жаппаның астынан ертеңгілікте көзін тырнап төсектен тұратын балақандардың өзі — бір бақша... Күш-қуаты қайта қоймаған Кенжетай шешесі мен үш абысынның ертелі-кеш тірлігі — солардың қарнын ашырмаудың қамы, қайткен күнде құрсақ тілеуін басу.

Қол еңбегімен күн көруте машықтанған Бөкет балалары бұл жерде де құдай жарылқайды деп қарап отырмай, орыс мұжықтарынан қалыспай еңбек етті. Сөйткені жөн болды. Ақырында олар "Қара Иванға" тәңір жарылқасын айтып, деревняның екі жеріне қоныс аударды: Арыстан мен Маутай бір жесір әйелдің үйін жалға алған; ал Ыбрайдың отбасы қалың орманға иық тіреген түкпірдегі орыс мұжығының кең баспанасының бір бөлмесіне қоныс аударды.

Әупірімдеумен бұл қыс та өтті. Босқындар легі жаз ортасында-ақ тоқтаған. Осы жерде аялдағандар біржола қоңайып кетпесе де, қалайда күнкөріс тауып, қатарын сиреткен жоқ. Рас, Малкизякты қоршаған орманның алаңқай бір тұсында сол жазда сырты шарбақпен қоршалған мұсылман қорымы пайда болған. Солардың бірі — Арыстанның кішкентай Маратының қабірі. Ағасы Қамзабайдың айтуынша, асыр салып ойнап жүрген інісі үш жастан асар-аспаста оқыста опат болған.

Отыз үшінші жылдың жазында осы маңатта тұрақтап қалған қазақтар Малкизяктан бес-он шақырым ұзап, бір шеті қалың шабындыққа ұласқан жерге көшіп барып, әр үй өздері алдын-ала өзірлеген күркелерге жайғасып, қарамды ауыл

түзепті. Әрине, оның ауыл деген аты ғана, ал заты мүлдем бөлек: бірде-бірінде киіз үй болмаған, оның бәрі көшкен қыстауларында қалып қойды; ал мынау — бес-алты сырықтың басын қосып қалқайтылған жұпыны күрке, жерден ұшар басына дейін байланған сабанмен жабылған, оның сыртына шым төселген; не десе де ашық аспанның астында жатқаннан тәуір — шақырайған күн көзінен қорғаныш, жауын-шашыннан да пана; оны мекендеушілер, бәлкім соны бәз-баяғы сайын сахараға ұзап шығып, жаз бойы емін-еркін сайрандайтын бағзы күндерді аңсаған көңілді жұбату үшін де айтқан болар-ау, "Жайлау ауыл" атапты...

Ересектер "Коммуна" аталған ұжымда жұмыс істеген. Еркек атаулы дала жұмысында, әйелдер асхана маңында. Жаңа тәртіпке орай үлкен-кіші, тіпті бала-шағаға дейін "Асхана" атанған тың сөзге мойынсұнып, таңның атысынан кеш батқанға дейін ортақ қазан көтерген сол жерге топтасып барып, кезекке тұрып, ас ішіп, топтасқан қалпы жатын орындарына қайтады. Қаншалықты тоя ішкенін құдай білсін, қалайда аш құрсақ жүрмеген. Іштей соған да тәубә дескен. Сөйтіп Бөкеттің үш үйі де сол жазда қызыл белсенділер Алыпқашта "Мың бір түннің" ертегісіндей қызықтырып айтатын "Жұмақтың төресі — коммунизмнің" алғашқы нышанын бастарынан өткерген.

Десек те шынайы коммунизмнің әзірше қашық екенін аудан басшылары түсінген білем, "Коммуна" атанған ұжымды сол жылдың қоңыр күзінде таратып жіберіпті.

Арыстан байғұс тағы да жұмыссыз қалады, отбасымен қыстап шығар мекен іздеп, Макушин ауданының әр жерінен қоныс іздейді. Бәрінен де қинаған жәйт — балаларының қамы, сол күзде үшінші басқышқа қатынамақ Ебінейді оқудан қалдырмаудың амалы. Ақыры, аудан орталығынан едәуір қашық түкпірден, Куприно деген орыс селосына көшуге мәжбүр болады. Бұл жерде ертеде ашылған мектеп бар екен, әмбе ол өздері бір бөлмесін жалға алған үйге ұрымтал орналасқан (*"Біз онда төрт терезелі ерекше жарық бөлмеде тұрдық, "* — депті Қамзаекен Купринодағы тұрақтары туралы). Алайда, мұнда да өз ортасындағы жалғыз қазақ бүлдіршініне әлімжеттік жасап ұрып-соғудан деревня балалары тиылмаған: Ебіней болса мектептен шыға сала тұра қашып, жолын тосқан сотқарлардан сирағының ұзындығы арқасында құтылып жүрген.

Бұл үй балалы-шағалы отбасына (сол қарсаңда олардың қатарына тағы бір перзент, Жартас есімді сәби қосылған) қолайлы болмады: жесірмін деген үй иесінің күйеуі бар болып

шықты; ол болса нағыз қарақшы содыр, сол қарсаңда үйінен безіп, заң қорғаушыларына ұстатпай жүрген қашқын екен... Үйіне түнделетіп келіп жүрген сапарларының бірінде ол найсап бала-шағалы пәтершілердің бірқанша дүниесін қымқырып кетеді. Содан сескенген Бөкетовтер "бастан құлақ — садақа!..." десіп, шеткергі бір үйге қоныс аударуға мәжбүр болады. Ата-анасы Ебінейді мектепке жетектеп апарып, қайтарда да алдынан тосып алады. Ақырында бұл бейнеттен оларды Ебінейдің өзі құтқарады. Қағылез бала Вася деген көршісімен жылдам тіл табысып, мектепке сонымен бірге баратын болыпты. Өздеріне күш көрсетпек болғандарға енді екеулеп тойтарыс беретін де сияқты. Бірақ, бұл үйде бейнетқор отбасы үшін жайлы қоныс болмады. Күндердің күнінде Арыстан шаңырағы іліп алар бұйымдары мен киімдерінен ада болып, біржола қара жерге отырып қалғанын бір-ақ біледі. Ұрыны іздеуге, әділдік сұрауға шама жоқ... *"Оның үстіне Ебіней сол күні мектептен жылап оралды, не біреумен төбелескен, не оны қорлап аяусыз жәбірлеген..."* — деген уәжбен түйіндепті Қамзабай Арыстанұлы Купринодағы соңғы күндерін.

Қысқасы, Арыстанның отбасы жәбір көрген Купринодан көңілі суып, қызылжарлық қазақтар көбірек шоғырланған Сахалин (сірә, үлкен елді мекендерден қашыққа орналасуы себепті солай аталған) селосына қыс ортасында көшіп барады. Қолы епті Арыстанға ол жақта да жұмыс табылды. Жалғыз-ақ өкініш: бұл мекенде мектеп болмай, Ебіней оқу жылының екінші жармысын үйде бос отырумен өткізеді.

Көктем шыға Сахалин тұрғындары егістікке шығады. Село маңындағы ашық жерлер егін егуге қолайлы болғандықтан үкімет онда астық өндіретін кеңшар ұйымдастырып, селоға ұрымтал жерде "Тәжірибе алаңы" атанған бөлімше ашады. Осы өңірді уақытша паналаған босқын қазақтар үшін бұл аспаннан нұр жауғандай болады: үлкендер ғана емес, балаларға да жұмыс табылды; айталық, Ебінейге де, сол жылы алты жастан асқан Қамзабайға да егіс даласында "нан табарлық" ермек іс орайласа кетіпті. Ең ғажабы, балаларға еңбекақыны күн сайын бөлкелеген нанмен беріп отырыпты. Бір жолы егіс даласынан Ебіней тұтас бір бөлке, кішкентай Қамзабай жарты бөлке нан алып қайтады, сірә, мақтанғылары келсе керек, соның бір мұртын сындырмастан әжелерінің қолына тапсырады. Ырымшыл әжесі олжа нанды маңайындағы көршілеріне: "Міне, менің кішкентай құлындарым да табыс табуға жарады!" — деп үйді-үйге үлестіріп беріпті...

Сол жазда "Тәжірибе алаңы" тұрғындарын дүр сілкінткен

айтулы оқиға болады: аспан шайдай ашық, жайма-шуақ күндердің бірінде тас төбеден тасыр-тұсыр дыбыс естіледі де, барақтағылар жапа-тармағай далаға жүгіріп шығады; сөйтсе аспанда құстай қалықтап, қос доңғалағы арбаға ұқсаған бір пәлекет ұшып жүр... Бұл не дегенше әлгі құбыжық жатақты бір айналып өтіп, өздерінің үстіне төне түсіп, тіпті арқан тастам жерге жақын келіп, көктей бастаған егістік жиегіне келіп қонады. Таңғажайып "Шайтан арбаны" қызықтаған жұрт енді солай қарай лап қояды.

Өкпелерін қолға ұстағандай болып еңтігіп жеткен дала тұрғындары жақындауға қорқып, алыстан баспағып қарап тұрады. Құс боп ұшқан "Шайтан арбаның" ішінен былғары құлақшын киген, көзін дәу көзілдірікпен тұмшалаған, екі аяқты, екі қолды, жұмыр басты адам баласы шығып сәлем беріп, тіпті қолын бұлғап қасына шақырғанда, бұлар әлгіден бетер үрпиісіп шегіншектеп тұрып қалады.

Дүйім жұртты таңғалдырып, одан да гөрі үлкендерге жетпей тұрған естілікті сол сәтте құртақандай Ебіней аңғартыпты.

— Пәлі, бұл арба емес, кәдуілгі аэроплан, оның доңғалағы ғана арбадан алынған, әне, көрдіңдер ме, құсқа ұқсаған қос қанатын? — дейді ол ауылдастарына ғайыптан пайда болған "Шайтан-арбаның" жай-жапсарын түсіндіріп. — Ал, анау құлақшын киген ағайды летчик дейді. Аэропланның сүгіретін мен үшінші кластың кітабынан көргемін. Сірә, бұл ағайды бізге көмектессін деп қаладан әдейі жіберген...

Аяқ астынан білгіш болып шыққан Арыстан жүгірмегінің мына сөзіне сене қоймаған үлкендердің бірі балаға жекіп:

— Әй, сен аузыңа келгенді шатпақтамай, оқуың асып тұрса, әуелі ана орыстан жөн сұрасаңшы, өзі бізді неге шақырып тұр? — десе керек.

Баланың әлгі сөзін құптағандай-ақ аэропланның ұшқышы кенет егістік шетінде теңкиіп жатқан қаптарды бір-бірлеп сүйреп, "қос қанатты құстың" бүйір есігінен ішіне кіргізе бастайды.

— Мәссаған, безгелдек! Ананы қараңдар! Ақылыңнан айналайын, Ебінейжан, мынаның жөнін білді. Қаптың ішінде дәрі болатын, жерді тыңайтып, егінді бітік өсіретін кереметі бар деп бастық соны кеше қаладан алдырған... — дейді үлкендердің бірі..

Сол сәтте Ебіней інісі Қамзабайды қолынан сүйрелеп аэропланның қасына жетіп барып, ұшқышқа қолын ұсынып сәлем береді. Жұдырықтай балақанның мына әрекетінен соң үлкендер де жақындап қолғабыс етеді. Ебіней болса аспаннан топ ете түскен бейтаныс кісімен емін-еркін сөйлесіп,

әлгіден бетер батылдық көрсетеді: әлде ұшқыштың өзі шақырды ма, кім білсін, аэроплан қалағын дырылдатып қайта ұшуға айналғанда ол қанатқа көтеріліп, ауылдастары әй дегенше жүргізушінің артына қонжиып алады.

Қастарында зыр жүгіріп жүрген қолғанат балақан ақ қанат аэропланмен аспанға көтеріліп, шай қайнатым уақыт төбелерінде олай-бұлай қалықтап ұшады. Ұшқыш егістік үстіне дәрі сеуіп болғанша оның желкесіндегі бос орынға жайғасып алып, әрбір айналған сайын өздеріне қол бұлғап жайраңдап отырады. Сонда бір сәт үрейленіп, жазатайым боламын деп қорықсайшы. Әрине, баладан айырылдық деп үрейленген жердегілер қатты абыржып тұрады. Алайда Ебінейдің кең аспанға "саяхаты" бала қыранның тұңғыш ұшқанындай-ақ сәтті аяқталды. Ақ қанатты алып құс егіс өңдеу жұмысын тәмамдаған соң, әлгі жерге қайта қонып, баланы түсірді.

Әрнеге ынтызар баланың аспанға "саяхаттан" ерекше әсерленіп, өзін шексіз бақытты сезінгені анық. Әлбетте бұл оқиғаның бүгінгі заманның білгір оқырманына керемет боп көрінбесі күмәнсіз. Сөйтсе де оның 1934 жылы, Кеңес Одағының егіс алқабына трактор шығарып, қарым-қатынас көлігі ретінде автомобиль, аэропланды тұрмысымызға енгізе бастаған кезде болғанын еске алсақ, тоғыз жасар балақанның бейтаныс ұшқыштың шақыруына елігіп, ешбір сескенбей аспанға көтерілуін шексіз батылдық, тіпті батырлық деу керек. Ең қызығы, содан былай ол "Тәжірибе алаңында" еңбек еткендердің ортақ сүйіктісіне айналады. Естияр жұрттың бәрі оның болашағына сәуегейлік жасап, "Болатын бала жасынан деген, осы балақаннан аман болса түбінде бірдеме шығады!" — деседі. Ал бүлдіршіннің өзі, сірә, кездейсоқ "саяхатын" сансыз көп мәрте қайталап та, мақтанып та айтудың әсері болар, ересейген кезде ұшқыш болатынына жұртты сендіріп, күнітүні армандайтын болыпты...

Қалайда күзге таман Арыстан Қызылжардың іргесіндегі бір кеңшарда партком хатшысы боп істейтін Қасым балдызының (қайынатасы Байжанның тетелес інісі) қолына Ебінейді апарып береді. Бұл да келешектің қамы: қандай қиыншылық кездессе де естияр баланың оқуын үзбеуді жөн көрген; өткен жылды ол тұрмыс тауқыметімен текке өткізді; ондай үзіліс енді қайталанбауға тиіс!..

Ебіней сөйтіп Шағлы кеңшарындағы орта мектептің үшінші басқышына қайыра отырады. Мұндағы мектеп балаға бірден ұнайды, мұғалімі де оңды адам сияқты.

Макушин ауданына қоныс аударған босқын қазақтардың

тұрмысы бұл қарсаңда көп-көрім оңала бастаған. Бәрі жұмыс істейді. Шаруаға қыры жоқ кейбіреулер болмаса жұмысқа ыждаһатты Арыстан сияқтылар алдарына сауын сиыр салып, кейбірі бие байлап, әжептәуір қонданып алған. Астық пен картоп тіпті молайған. Содан да шығар, естияры қалаға жақын қоныстап, жасөспірім ұрпағын орысша оқыту қамына кіріскен...

Көзі қарақты нағашысының жайлы үйіне орналасқан Ебінейге бірақ бұл жолы да сабағын сәтті жалғаудың орайы келмеді. Қысқа қарай Қасым Ақжігітұлының қызметі ауысып, бұл жерден шеткері жаққа көшетін болды. Амалы құрыған әкесі Ебінейді Қызылжарға апарып, сол шәрден және бір жамағайын табады: үй иесі баланың алаңсыз оқуына жағдай жасайды, ал өзі еңбектеріне орай азық-түлік жеткізіп тұрмақ... Бірер айдан соң қысқы азығын артынып-тартынып шанамен келсе — тойған қозыдай боп томпиып тұратын баласы сүзектен тұрғандай жадап-жүдеген, үсті-басы кірлеп, азып-тозғаны сонша — Арыстан байғұс шуу дегенде үміт етіп жүрген перзентін танымай қалады. Сөйтсе үй иелері буыны қатпаған баланы ертелі-кеш жұмысқа жегіп қойыпты, сабағын қарауға уақыт бермеген. Оның үстіне қыдырма қонақтан арылмайтын үй екен, кейбір кеште Ебінейге дамылдар орын да тимейтін болса керек. Нәтижесінде бала мектепке ұйқысы қанбай барып, сабақ үстінде қалғып отыратын күндер жиі ұшырапты. Солай болған соң шәкірттің оқуға деген бұрынғы құштарлығы азая бастапты. Әмбе жиі-жиі ауыратын болыпты.

Арыстан баланың оқуын үзуте бел байлайды. Денсаулығы кеміген пендеге күн-түн сарылып оқудың қажеті қанша?.. Алайда Ебінейдің өзі бұл жолы айтарлықтай табандылық аңғартып: "Бір жылға не көрсем де шыдаймын, аға. Үшінші класты биыл бітіруім керек. Ауылға қайтпаймын!" — дейді.

Қиналған әке таныс іздеп базарға барады, жүзі жылы қазақтарды сөзге тартып, баласына жылы қабақ танытар жайлы пәтер іздейді. Осылайша әрлі-берлі сенделіп жүргенде жолы болып, Сұлтанғазы есімді құдасының Қызылжарға көшіп келгенін естиді. Ол болса туған қарындасы Дәләпыраздың қайнысы. Өздерінде ұрпақ жоқ, бір перзентке зар болып жүрген ерлі-зайыптылар кішкентай Ебінейге ата-анасындай қамқоршы болары сөзсіз. Арыстан сұрастыра жүріп, іздеген жекжатын Қызылжардың Ойқала аталған, қазақтар шоғыр тұратын шеткергі тұсынан табады. Бәрі де ойлағанындай болып шықты. Ебінейді жаңа пәтерге жайғастырып, мархабаты мол Алла тағалаға шүкірлік білдірген шексіз разы

көңілмен, өзі қайсыбір жылдан сүйсініп айтатын, бұл өңірге Торғай жақтан тараған "Аққұмға" басып ауылына қайтады.

Ебінейдің тұрмыс жағдайы, оқуы да осыдан соң алаңсыз әуенге ауысқан. Әмбе уезд орталығы болған көрнекті қалада тұратындығы ата-анасын ғана емес, оған үміт артқан тілеуқор туыстарын да қуантады. Бала да үй-ішіне мезгіл-мезгіл хат-хабар жолдап, амандығын, мектептегі табысын білдіруден жаңылмайды. Тек хатты ол орыс тілінде жазады, қазақша жазуға не латын, не араб әрпін білмейді. Ал оның хатын ежіктеп айыратын — Маутай ағасы, жауап жазатын да сол, тек өзі үйренген латынша әріппен; зерек бала Маутай көкесінің өзінше иректеген шала сауатты хатын ежіктеп оқып жүріп, ақыр аяғында өз жауабын латын әрпімен қазақша қайтаратын болды; ағайын жұрты мұны да Ебінейдің жазмыштан ерекше ұғымтал болып туғандығына жориды...

1935 жылдың қысын Арыстан мен Маутайдың үй-іші (Ел жақтағы тұрмыс түзеле бастаған хабарын білгеннен бері Ыбрай бір нәрсесін жоғалтқандай көңілі құлазып, ән айтса да көбіне шер қозғайтын "Елімай"-ды ғана салып, соның аяғын көл-көсір егілумен аяқтап жүріп, өткен күзде көштің басын елге қарай түзеген) "Қызыләскер" кеңшарының мал бордақылайтын бөлімшесінде өткізеді. Ағайынды екеуі бір отар қой бағады. Мал қора мен өздері тұратын жеруі Меңкесер көлінің жағасына орналасқан. Көл суы удай ащы, оның жазда да сүрі қарға ұқсап, сап-сары боп жататын табанынан қазақтар қай заманнан тұз шауып, қысқы қоныстарына ала қайтатын. Орыс жұрты қоныстанған кезде Меңкесер болысының қарамды бөлегі келімсектердің меншігіне көшкен, демек тұзды көл де. Бірақ, көлден асқа жарамды тұз алуды жаңа қоныстанушылар да, жақын маңайдағы көшпенді қазақтар да тоқтатпаған. Қазірде де солай, Қызылжар мен Пресногор маңатынан да қысы-жазы сабылып келіп, арбалап, түйе қомымен де тұз тасиды. Бұл болса Бөкет әулеті үшін — Макушино ғана емес, Қызылжар атырабындағы танымал ағайындарымен қарым-қатынасын үзбеуге қолайлы. Қонақжай ағайындардың жеруі кісіден үзілмейді, әрі апшық күндерде көлден тұз шауып, келушілерге соны пұлдап өткізіп те тірлік жасайды. Қамзабай Арыстанұлының пайымдауынша әкесі сымнан тұзақ құрып, қыс бойы қоян да аулапты.

"Сұлтанғазы ағаны әйелімен ертіп, жаз шыға Ебіней келді. Үшеуі де жап-жақсы киініп алыпты. Ебінейдің үстінде үтіктелген қаракөк костюм, шалбарына Челябинден былтыр

келіп кеткен туыстардікі сияқты қыр түсірілген. Қалпағы костюм түсіне лайық таңдалған, аппақ көйлегіне қызыл галстук жылтыр қыстырмамен бекітілген. Қыстақтағылар жапатармағай далаға шығып, қонақтарды қарсы алуға ұмтылды. Солармен бірге жүгірген мен ерекше есейген, сықниып киінген ағамды көріп, қатты таңырқап, қапелімде сасып қалдым. Оған жете беріп, басқа туыстар сияқты шап беріп құшақтаудың орнына жолда тұрған темір бөшкенің ішіне сып беріп кіріп кеттім... Ебінейдің өзі туыстар құшағынан босаған соң мен жасырынған жерге келіп бөшкеден суырып алғанда, оның кең құшағына күмп бердім. Екеуміз де қуанғаннан жылап жібердік, бір-бірімізді қатты сағынып қалыппыз..." — деп еске алады Қамзаекең сол бір берекелі де бейғам жаз күнін.

Әрине, бұл оқиға — ағайындылар үшін айрықша мейрам: Бөкет тұқымында аттай үш жыл үзбей оқып, арнаулы мектепте дәріс алған пенде бұрын-соңды болған емес; Арыстанның өзі де, екі інісі де Алыпқаштағы мешітке бірер қыс қатынап, Қасиетті Құранның бірер аятын үйренуден аса алмады; Ебіней болса — Бөкет әулеті ғана емес, күллі Алыпқаш руында орыс оқуына барған тұңғыш жасөспірім; рақымы мол Алла тек оған саулық берсін, пәле-жала мен пиғылы жаман сұқ көзден аман сақтағай!.. Маутай ағасы келген сәтте-ақ Ебінейдің үшінші басқышты кілең бестік бағалармен үздік бітірген мақтау қағазын шұқшия қарап, ақырында үйдегілерге көрсетіп: "Міне, Ебінейжанның өз қатарының алдына шыққан куәлігі! Оқыған соң, өстіп, әкесін танытып оқу керек! Жарайсың Бөкет атасының сүт кенжесі!.." — деп сүйсіне жария еткенде, әке-шешесі "Алла, айналайын-ай!" — десіп қуаныш білдірсе, Кенжетай әжесі: "Құлыным-ай, шілдініп жүдегенің содан екен ғой, сонша көп оқу оңай ма?!.." — десе керек.

...

Сол жазда Маутай Бөкетұлы үлкен ағасынан іргесін бөліп, көш басын елге түзеген ағайындардың біріне ілесіп, туған жеріне оралған. Кенжетай шешесі де кенже баласымен қоса кетеді. Айтқан уәжі — "Елді сағындым!" Сірә, жасы сексеннің асуына жақындаған қария жат жерде қалмай, ақсақалының қасынан топырақ бұйыруын да ойлаған сияқты...

Осыдан соң Арыстан да бір отар қойға жалғыз өзі не бола алмайтынын сезіп, әмбе оқу жасындағы екі қарғашының қамын ойлап, Макушинодағы темір жол стансасына ұрымтал жердегі шоқ орманның ық жағына көшіп келіп, талдан

қос көтеріп алып, сол маңайдағы құрылыс жұмысына жалданады. Міндеті — өз көлігімен топырақ тасу. Өзге қостағылардың да кәсібі сол. Жиыны отыз шамалы адам. Балалар орыс мектебіне қатынайды. Ебіней төртінші басқышқа, Қамзабай біріншіге барды. Жалғыз-ақ қиындық — мектеп төрт-бес шақырым жырақта. Басқа амал болмаған соң оқушысы бар түтіндер балаларды мектепке кезектесіп тасуға келіседі. Өз үйінен екі оқушы шыққандықтан Арыстан бұл міндетті аптасына екі мәрте атқарған. Демек жұмыстан қатарынан екі күн қалуға тура келген. Бұл кіріптарлықтан оны інілері құтқарады: қараша айында Ыбрай келіп (бұл кезде ол Октябрь ауданының орталығы Марьевка селосына көшіп, сондағы бір мекемеге атшы болып орналасқан), әжесінің Ебінейсіз тұра алмайтынын мәлімдейді; сірә, кәрі шешесі ғана емес, өздері де... Ебінейді жылы киіндіріп, мектепке қатынайтын киіз боқшасына күллі оқу жабдығын, киімдерін де қамдап шанасына салып берді.

Орман шетіндегі күркелерде қыстаған қыр адамдары жазға салым бас қосып, келешек тірліктері жайында бірнеше мәрте кеңес құрған. Соның артынша Арыстан бастаған үш адам әлдеқайда суыт аттанып, қайтып оралған соң жедеғабыл әзірлікке кіріседі. Сәрсенбінің таңы атқан елең-аланда отыз шаңырақ тік көтеріліп, туған елі Қазақстанға қарай ат басын бұрады. Әрине, көліктері баяғыдай түйе, ат емес, құлын ерткен мама бие, өгіз, тіпті сауын сиырын дертеге жеккендер де бар. Жаяу-жалпы салпаңдап, ұсақ малын бабымен айдап отырып баяу қозғалған бұл көш бірнеше тәулік жолда болып, ақырында шаршап-шалдығып жеткен жері — Есілдің Қызылжар қаласына тақап келіп кілт бұрылатын кең қолтық жағасы болыпты. Осы жердегі құрылыс басшылары уәделерінде тұрып, жаңа келгендер паналайтын баспана әзірлеп қойыпты: бәр-бәрі өздері қыстап шыққан күркеден ешбір кем емес, қайта кеңірек палаткаларға орналасты; рас, бас-басына жеткен жоқ, бала-шағасы шағын отбасылар бір баспанаға бірлесіп жайғасты; ешқайсысы соған реніш білдірмеді, шындығында босқын болған төрт-бес жылда олар бұдан да қиын жағдайда бап талғамай қауымдасып өмір сүруге әбден көндіккен жанкешті жандар-ды... Ең бастысы, келген күні-ақ жұмысқа кірісті.

Үкімет Мәскеу-Владивосток темір жолын екі тарам етіп қайта салуға қарар қабылдап, күллі магистраль бойында ілешала қауырт жұмыс басталған. Соған орай Есілден жаңа көпір тұрғызуға қам жасалған. Бұл жердегі қаракет — өзенді арна-

сынан бұратын бөгет тұрғызу. Күш-көлігі барлар екі доңғалақты арбамен топырақ тасиды, көлігің ат па, бие ме, өгіз бе — таңдау жоқ, дайындалған киыршық тас, иә топырақты бөгет тұрғызылмақ алаңға жеткізіп, жар үстінен құлату. Көлігі жоқтар жер қазады, топырақ дайындайды. Арыстанның еншісіне көлігі болғандықтан топырақ тасу тиген: ана жылы елден көшерде дертеге байланып барған құла құлын сол жылы екінші мәрте құлындаған, арбаға жегілуге үйренген жануар жүріске де көмпіс еді; сол енді топты баланың асыраушысына айналды; өйткені өз көлігімен жалданған жұмыскерге үстем еңбекақы төленеді...

Мамырды тауыса ауыл жақтан Ебінейді алып Ыбрай Бөкетұлы келді. Бала төртінші басқыпты үздік тәмамдапты. Бойы да сарайып өскен. Өскендігі емес пе, үйдегі кішкене бауырларымен екі-үш күн аунап-қунап сағынышы басылған соң ақ топырақ тасуға шығатынын мәлімдеді. О күндегі қазақ он үштегі баласын отау иесі жариялап, реті келсе үйлендіріп қояды. Ал Ебіней сол жылы он екіні толтырған, яки мал табатын шамаға ілінген кезі. Үй-іші оған оқудан шаршап келдің, аздап тынық демеді. Бөгет тұрғызушылар қатарына қосылды, ал әкесі ежелгі кәсібі — жұмыскерлердің аяқ-киімін бүтіндеуге отырады. Балалы-шағалы үйге бұл да сеп... *"Мен аптасына үш-төрт күн жұмысқа шығатын Ебінейден қалмай, жаз бойы қасына еріп жүрдім. Басты міндетім — үйге жүгіріп барып, салқын қымыз, немесе бұлақтан мұздай су әкеліп беру"*, — депті Қамзабай Бөкетов "Асыл аға" естелігінде.

Жер қазып, топырақ тасумен отыз алтыншы жылдың жазы өтті. Оқу басталардан бірер апта бұрын Маутай ағасы келіп, Ебінейді қайта алып кетті. Ағайынды Бөкетовтердің ту бастан өзара пәтуаласқан шешімі солай: Ебінейжан оқуы түзік мектепте оқып, тиянақты білім алуға тиіс; ал үшеуі сол үшін барын салады; ал Марьевка орта мектебі, баланың айтуынша, аса үздік оқу ұясы...

Суық түсе бөген басындағы жұмыс уақытша тоқтады. Жаз бойы екі ауысыммен тоқтаусыз жүрген топырақ үю толық бітпесе де, нәтижесі әне, Есілдің көктемгі тасқында су жайылып айран-асыр көлкітін жолына тоспа болмақ, қарамы кішігірім таудай бөгет тұрғызылды. Осы жұмысты басқарған инженерлердің айтуынша, келесі жылы бөгеттің бойы әлі де өсіріледі. Ол біткен соң Есіл суы осылай қотарылып, өзен арнасында көпір тұрғызылады-мыс....

Атқарған жұмыстарына есеп алған соң, жазғы қалашықтағы төрт-бес жүз жұмыскер қос, палаткаларын жығып жан-жаққа

тарап кетті. Қорған жақтан келген отыз үйдің дені алдағы несібесін туған жұртынан іздеуді құп көріп, бетті бұрынғы ауылдарына бұрып, енді бірі ұрымтал тұрған Қызылжар қаласынан жұмыс іздеуді жөн көрген. Арыстанның жеме-жемге келгенде етжақын туыстары қоныс еткен Алыпқаш ауылы ғана емес, екі інісі тұратын Марьевка "қаласын" (қазақ арасында ертеден қалыптасқан әдет бойынша орыс қоныстанған ірі мекендерді қала деп атаған) мекендеуге жүрегі дауаламады. Әмбе оны елім деп, жерім деп, еңіреп те, емініп те көшкен екі інісінің қайта келген жылы қолдарындағы екі перзентінен бірдей айырылып қалғаны да ерекше шошытты. Екеуінің Ебінейге жабысып үйлеріне сүйреп жүргені де содан...

Ақыры, ол ат басын тағы да күнбатысқа бұрып, өзі үшін құтты қоныс болған Макушин астық кеңшарына қайтып оралады. Бұл жолы Арыстанға ергендер келгендегідей қарамды топ бола алмады, не дегенмен төрт-бес отбасы бар еді: ағайынды Мұқан мен Ағатай әулеттері; тағы бірер түгін...

Бұл жолы Арыстан Бөкетұлы екінші ұлының оқудан қалмауын ойлап, аудан орталығына тоқтап, темір жол жұмысшыларын азық-түлікпен жабдықтау бөлімі — ОРС-қа жалданады: міндеті — етік тігіп, бөтеңке, пима табандау; ал бәйбішесі — ОРС-тың қарамағындағы жұмыскерлердің киімін бүтіндеуші...

Жаз шыға Ыбрай інісі Ебінейді әке-шешесіне жеткізіп береді де, екінші басқышты жап-жақсы бітіріп, "бойы ұзарып, ойы да толыса" бастаған Қамзабайды өзімен бірге ауылға әкететінін мәлімдейді. Айтқан уәжі: "Бұл неме елден жас кетті, ол жақтағы ағайынды білмейді, ал ес білген бала — туыстарға жақын-жуық жүруі шарт!.." Қамзабайдың ақылы "кіріп", естияр болғаны рас болу керек, сол сапарда Ыбрай көкесінің әке-шешесінің шымбайына батыра сөйлеп, жат жұртта тентірегенді тоқтатып, елге біржола қайтуды қатты ыждаһаттағанын жадында сақтаған. Мәтелдеп сөйлейтін көкесі: "Ер туған жеріне, ез тойған жеріне тартады", — деп бастап, "Ер жасы елуге таяу тұрсың, есің барда еліңді тап!" дегенге саяды. Арыстан бірақ жанашыр туысының дегеніне қолқ етіп бірден көне қоймай, басты бөгет бұғанасы қатпаған үрпешүрпе балаларының қамы екенін айтқанда, Ыбрай ағасы басын шайқап: "Оның әншейін желеу, ағайынды үшеуіміз сенің төрт қарғаңды арқамызға салып жүрсек те ас-су тауып бере аламыз. Құдай тағала бізге жарытып перзент бермеді, бергенін қайтып алып қояды. Маутай екеуміздің ендігі қаракетіміз — сенің балаларыңның жолында. Бізді осылар-

дан айырма, қоса қызықтау қуанышынан ажыратпа — шын туыс болсаң!.." — деп жүрекжарды сөзін айтады. Әкесі сонда: "Әзірше бізді бұл жерден қозғама, күзге дейін ойнайық..." — деп әрең құтылған. Олай дейтіні — бос тұрған бір жерүйді иемденіп, жаз бойы аңғал-саңғал жерін бүтіндеп қыстамаға дайындап қойған-ды...

Ойға алған ісін жеріне жеткізбей тынбайтын өзіндік қыңырлығы мол Ыбрай көкесі Ебінейді де осы гәпке діттеп, әкесін елге қайтуға көндіруді міндеттеп кетіпті. Естияр бала өзі оқитын мектептің мұғалімдерін мақтап, білімін толықтыру былтырдан бері түзелгенін, Қамзабайға да сонда оқу керектігін, елдегі тіршілік — өздері үшін мұндағыдан әлдеқайда қызығырақ екенін ертелі-кеш әке-шешесінің есіне салып қайталаумен болады. Елдегі ағайынды, абысын-ажынды босқын болғалы көрмей әбден сағынған Бәлтай шешесі де баласын үнемі құптап отырған сияқты...

1938 жылдың қазан айының басында Арыстанның отбасы шұғыл жиналып, туған еліне қарай ат басын бұрады. Арыстан Бөкетұлының бала-шаға қамымен туған жерінен сонау 1931 жылдың қоңыр күзінде үрдіс көшіп, түү шығанға безген, Орал тауының алыс қойнауына жетіп, өз отбасын аштық тырнағынан әупірімдеп әрең арашалаған тауқыметі мол азапты сапары осымен аяқталып та қалып еді...

Сол жылы баласының үлкені жетіде еді, биыл ол он төртке аяқ басты. Ебінейі елге бастар көштің алды болып, жалғыз емес, тетелес інісі Қамзабайын қасына ертіп, көктем келгенін хабарлаған қарлығаштай туып-өскен елге былтыр оралды. Әке-шеше тілегі де осы — ел ортасына жетіп түтінін түзеу. Бағанатымен қоштасарда үш қарғашымен аттанған. Мараты жат жерде қалды, берері мол Алла қапылыста шетінеген сол шарананың төлеуіне отбасына екі ұл қосты (оның үлкенін Жартас деп, биыл туған нәрестесін Шабдан атаған). Бұған да тәубә деп, көңілі тоқ қалпы қайтып келеді...

ЕКІНШІ ТАРАУ

*"Сырты жылы, іші суық ағайындардың бірі
басымыздан сипап, жетім қалғанымызды жорта
мүсіркеп отырғанын ұнатпады білем, шешеміз
көз жасын сүртіп, жоқтау мақамын өзгертпей
былай деді:*

*"Бір Алла өзі билер бар пендесін,
Өлімнің кім біледі ерте-кешін?
Егерде тірлікке жазған болса,
Үзбейді пендесінің несібесін.
Дүниеден кеткенімен әкесі өтіп,
Ертең-ақ жігіт болар бәрі ержетіп..."*
Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ"

ҚАЙТЫП КЕЛДІ ЕСІЛГЕ ТУҒАН ЖЕР ДЕП ЕМІНІП

I

Арыстаннан бұрынырақ көшкен Ыбрай мен Маутай елге қайта келгеннен бері бірге тұратын-ды. Бөкет әулетінің басы қарамды отбасы қосылған соң тараң үйдің ағайындыларға баспанаға жарамайтындығы мәлім болды: кәрі шешесін қосқанда ересектердің өзі жеті адам; үрпе-шүрпе төрт бала, оның екеуі мектеп оқушысы; дастарқан басына балалар түгілі үлкендердің өзі сыймайды; асты да екі мәрте әзірлеу керек; екі бөлмелі үйде үлкен-кіші кезекпен тамақ ішіп, бастасып-аяқтасып жатып ұйықтайды... Қысқасы, інілері аудан орталығын әрлі-берлі кезіп кеңірек баспана іздеп, жұмыс та қарастырып шарқ ұрған. Қыраулы қыс босағада тұрғанда балалы-шағалы отбасына жөпшенді пәтер табыла қоймады. Ақыры Арыстан өзі Алып-қаш ауылына ұрымтал жердегі Двойники селосына тұрақтауды жөн көреді. Ол "Красная планета" колхозына қарайды екен. Селоның шеткергі тұсынан қыстап шығуға жарарлық жөнең баспана кезікті, сол үйге ұрымтал орналасқан мал базын күзетуді міндетіне алды.

Ебіней Марьевка орта мектебінің алтыншы басқышында оқитындықтан көкелерінің үйінде қалып, Қамзабай Двойни-

ки селосындағы бастауыш мектептің үшінші басқышына барды. Әрине, Арыстанның күзеттен тапқан мардымсыз еңбеккүні топты бала-шағасын асырауға жетпейді. Амал қанша, бәз-баяғы үйреншікті ісіне қайыра кірісіп, әр жерден тапсырыс жасаушыларға мәнерлеп етік тігеді, орайы келсе өзге де кәсіппен шұғылданады. Бәйбішесі Бәлтай да ескі "Зингерін" күні-түні зырылдатып қосымша табыс табады.

Арыстан жаратылысында он саусағынан өнер тамған шынайы ісмер адам-ды. Етікті, әсіресе өкшесі біздиген әйел етігін ол колхоз басқармасының, иә аудан басшыларының өзінше сәнқой әйелдері мен еркектер қыздарына ерекше әскездеп, қонышына ою-өрнек шегіп, үшкіл басын жезбен көмкеріп, үлгісін де әсемдеп тіккен. Ара-арасында ағаштан, теріден, былғарыдан, сүйек пен жезден неше түрлі әдемі бұйымдар жасаған (Солардан қазірде балаларының қолында сақталғаны үш-ақ зат: тіс тазалағыш салатын сүйек сауыт, қолға ұстар басы мүйізбен шығарылған қайың таяқ және күміспен зерленген мүйіз тәспі).

Қоңқақ мұрынды, бет-жүзінде маңғаздық әлпет сезіліп тұратын бойшаң Арыстан Бөкетұлы қоңыр көзін қадап сұстия қарағанда кімді болсын жасқандырғандай сесті кісі болған. Сөзді шақтап, көбіне мақалдап сөйлеген. Зейінді тыңдаушы кезіксе өз ойын шұбыртпай ұтымды жеткізе білген. Ән-жырды сүйіпті. Домбыраны біршама шебер шерткен. Даусы да Арқа еліне етене мәнерді қайталап халық әндерін әуелете шырқауға, сонымен де тұрмыс күйтінің ауыр түйткілдерін бір уақ ұмытып, жан жарасын сырлы әуенмен сергітуге бейім екен. Әмбе соны пеш түбінде етік тігіп отырып сүйсіне шырқауға пейіл берген. Ал қиыр далада, орманды алқаптарда жол жүріп келе жатқан оңаша сәттерде небір мұңды, сөздері тосын әндерді шырқап, кейде соны аяқтарда өз-өзінен: "Беу дүние, солар да өтті бұл жалғаннан, ал әні мен сөзі қалды артында. Пәни дүниеден біз кеткен соң бұл да ұмытылады!.." — деп аһ ұрып күрсінеді білем.

*"Аққұмның бір қызы бар Іңкәр атты,
Сөзі бар алуан шекер балдан тәтті.
Адамның өзім көрген абзалы екен,
Айтайын өлең қылып перизатты..." —*

деп "Аққұмды" бар дауысымен көтере шырқап, орман ішін бірғауым уақыт күңіrentіп тоқтағанда, қасында отырған баласы Қамзабай ынтызарлық аңғартып: "Көке, бұл әнді кім шығарған? Іңкәр қай жақтың қызы?" — десе, әкесі түйіле қарап:

"Балам, мен оны қайдан білейін..." — деп тағы да күрсінеді білем. Естияр баланың жадында мәңгі сақталған сол өсер көп жыл өткенде естелігінде қайыра жаңғырығып: *"Ақырындап баппен сөйлеген кезде әкемнің жүзінен ауыр мұңның, шаршағандықтың ізі қылаң беріп тұратын..."* — депті. Біздіңше, қиын да қилы заман тауқыметін, өмірдің қиыншылығы мен қыспағын көп көріп, соның бәрін тынымсыз еңбекпен жеңіп келе жатқан бейнетқор адамның рухани шаршауы бұл... — *Бертінде, заман түзелген соң әкеміздің өзі өскен ортада ерекше қадірлі болған даңқты асылдарымыз Ахмет, Мағжан, Міржақып әндерін айтып, сол сабаздардың өздерінде қамыға жоқтап отырғанын қайдан білейік, ес түгілі етек жимаған балаң күніміз. Бір жолы шөп әкеле жатып қоймай сұрағаныңда, "Соны балам білмей-ақ қойсаңшы. Есейгенде ұғасың..."* — деп қабағын шытқаны есімде. Шынында да әкейдің жұмбақ сөзі маған әлгі сабаздар ақталған соң мәлім болды. Ол кісіден естіген әндердің сөзінен де гөрі мұңды әуені жадымда көбірек сақталып қалыпты..."

Арыстан Бекетұлының қажыр-қайраты да едәуір әлді болған, оң аяғынан сылтып басады екен: жасаң кезінде асау жылқыны мініске үйретерде алған зақымның салдары деседі...

II

Ебіней Двойникиге келуді сирете бастады. Уақыты болмаған тәрізді. Оқу басталысымен Марьевкадағы ағаларының үйіне жетеді. Бұл тірлік тоғыз айға созылады. Ал қолы босап келе қалса, ата-анасы ғана емес, інілері үшін де — нағыз мейрам. Орал бөктерінде жүргенде-ақ тетелес ағасын Қамзабай "Бапа" атандырған, мән-мағынасы қазақтың "Көке", не "Үлкен аға" деген ұғымына парапар сөз. Содан бері Жартас пен Шабданға да "Бапа" болып кетті. Бұл да, сірә, оған деген құрметтің, бәлкім төлбасы тұтудың нышаны. Өзі де соған лайық дара тұрпатқа ие: бойы сырықтай, сөзі орнықты, әрі білім мен білгіштік деңгейі бәр-бәрінен, тіпті өз қатарынан құрық бойы озық тұрғанына дау жоқ. Әсіресе соңынан ерген інілері мен ауыл-аймағы үшін...

Оқудан келе сала ол үстіндегі жөндем костюм-шалбарын шешіп, жұмыс киімдерін киеді де қора-қопсыны тазалауға кіріседі, ағаш жарады, мал базына барып қи ойып жатқан үлкендерге көмектеседі. Соның арасында кіші інілерімен ойнап, Қамзабайдың оқу дәптерін тексеріп, тиісті ақыл-кеңес айтудан да жаңылмайды. Қай істі болсын ыждаһатпен және міндетті жұмысындай ұқыпты атқарады. Келген күннің

ертеңінде осы ауылдағы, жақын атыраптағы ағайындарға барып сәлем беруді де ұмытпайды. Сондай мәре-сәре күндерде Бағанатыға қоныс аударған Маутайдың қолындағы кәрі әжесі асығып-аптығып Двойникиге жетеді, келе-ақ жарықтық осы үйдегі үлкен-кішінің басына әңгір таяқ ойнатып, "Оқудан қажып келген кішкене ботамды жұмысқа жегіп қойдыңдар..." — деп сәлеку салып, Ебінейжанын жұмыстан біржола босатып, "үздіксіз оқудан инеліктей қатып қалған" кенжесіне тыным беруді талап етеді. Арыстанның үй-іші мұндай байбаламға үйренген, сол себепті елеп-ескере қоймайды. Ебіней де кәрі әжесінің өзіне ара түскен қылығына күле қарап, көбіне естімегенсіп жүре тыңдайды. Қайсыбір күндері Марьевка кітапханасынан кітапты молдап әкелген шәкірт баланың әңгімесін тыңдау үшін ауыл адамдары үйге жиналады. Ондай кезде Ебіней қарттарға "Қобыланды батыр", "Алпамыс батыр" дастандарын оқиды. Оқыған кезде даусын сан мәрте құбылтып, оқиганың өрісіне қарай кейде сыңсып, кейде батырларша гүжілдеп, тыңдаушы көпті батырлар жырының шарықтау шегіне еліктіріп алуан күйге бөлейді. Кейбір қамкөңіл үлкендер: "Ой, пәле-ай! Не деген күш, не деген жүрек!.." — десіп қостау-қошаметтер айтып елігіп отырады. Бір емес, бірнеше кеш келіп тыңдайтындар да бар. Қайсы біреулері оған құрмет көрсетіп үйіне шақырады...

Бос отыруды білмейтін әкесіне қолғабыс етуді Ебіней, әсілі, орта мектептің алтыншы басқышына ілінген кезінде-ақ бастаған. Жазғы демалыстың бірер аптасын ғана үйде өткізеді, одан әрі колхоздың бригадирі, село адамдары бір қолының кемтарлығы себепті "Шолақ қол Мишка" атанған Михаил Козловқа барып жұмыс сұрайды. Бригадир де оны бала демей тындырымды жасөспірім санап, үлкендер атқаратын небір ауыр жұмыстарға қосады: Ебіней пар өгіз сүйреген соқамен жер жыртады; селодан алысырақ атыраптағы шабындыққа барып шөп шабатын машинаның күйіне отырады; сол жердегі қоста қона жатып әрқилы іс атқарады... Сол қарсаңда қағылез баланың тағы бір өнері мәлім болады: біткен іс туралы ақпар жазылатын тақтаға Ебіней орыс тілінде қиыстырған, жалқауларды аяусыз түйреп, озаттарды мадақтаған өлең шумақтары іліне бастайды; әлбетте кейбіреулер соған намыстанып, орталарынан шыққан "ақын" жүгірмекті таяқпен жөнге салмақ болған; Мишка бригадир олардың бұл пиғылын тежей білген деседі...

Екатерина ТАТАРНИКОВА:

"Евгений Букетовпен мен Марьевка орта мектебінің бесінші басқышында бірге оқыдым. Екеуміз жыл бойы бір

партада отырдық... Біз Женя атап кеткен бұл баланың ерекше қасиеті — керемет көп білетіндігі еді. Мұғаліммен пікір таластырып және өз дегеніне мойындату — Женяға тіпті қиын емес-ті. Мұндай текетірес әдетте ол үшін аса қолайлы болмайды, шәкіртінің ұстазынан көбірек білетіндігі кімге ұнайды дейсің?..

Нақты не үшін дау туғаны жадымда жоқ, мұғаліммен болған бір жанжалдан соң Женя мектеппен уақытша қоштасып, емтиханды күзде тапсырғаны есімде қалыпты..."

Иван БЕЛЕТЧЕНКО:

"Букетовпен мен 1939 жылдың жазында жақынырақ таныстым. Бір топ оқушылар Алтайға туристік жолдамамен марапатталған-ды. Негізінен 9-10 басқышта оқитын ересек оқушылар, ең кішіміз — Ебіней, сол жылы сегізінші басқышқа көшкен, үздік оқығандықтан оған да жолдама берілді.

Туристер лагері Қатын өзенінің жағасына орналасқан екен. Күн шыжыған кезде біз өзен жағасына жетуге асығамыз. Ағысы қатты су көбік атып буырқанып жатады, кейде соның ақжал толқынынан ылдифа қарай жөңкіліп бара жатқан бөренелерді көреміз. Бізге бұл да таңсық. Соның кейбіріне атша мініп алып, еңіске зымырау бірте-бірте құмар ісімізге айналсын. Бір жолы тап қасымыздан ағып бара жатқан сан тарам бұтақтары ғана емес, білектей тамыры да сидиған жуан қарағайдың құлаштай діңгегіне жабыса қалайық. Алды-артымызға қарамайтын есер кезіміз, қауіпті сарқырамаға әпсәтте жетіп келгенімізді байқамаппыз. Соны біз де емес, жағадағы үлкендер бұрын байқап, жамырай шулап, қолын бұлғап әбігерге түссін. Сол сәтте кішкентай деп жүрген Ебіней суға күмп беріп, соның үлгісімен басқа балалар да көмекке ұмтылып, не керек, үлкен қатерден аман қалдық. Осыдан соң біз бөренелерге жабысуды қойдық. Осы оқиға Ебінеймен етене жақындасып, қырық жылдан астам уақыт құшағымыз ажырамаған дос болуға септігін тигізді.

...Ебінейдің өскен жері Бағанаты мен Марьевкада ол кезде инженер де, ғалым да, агроном да болған жоқ. Содан да шығар, өзімізге үлгі тұтқан адамдарымыз — тек қана мұғалімдеріміз болды. Ал бұл жөнінен біз шынында да жолы оңғарылған едік. Ұлы Отан соғысы алдында Марьевкада, аудандағы жалғыз орта мектепте аса білімпаз ұстаздар еңбек етті. Өз ісін жетік білумен қатар олар ұстаздық етуге жан-тәнімен құштар адамдар болатын, әмбе нағыз білгір педагогтер еді: химия пәнінен Анна Гордеевна Ольховая, жағрафиядан оның туған сіңлісі Варвара Гордеевна сабақ беретін — екеуі де жоғары білімді Ленинградта алған; бізге келгенге дейін Ашгабад университетінде доцент болған Аманолла Мақсенұлы Мирзоев (сірә, саяси қуғын көріп,

жер айдалып келген пенде болса керек, шәкірттері бұл жәйтті жете білмеген тәрізді – С.М.) физиканы оқытты; есеп пәнін оның әйелі, университетте математикадан сабақ берген Анна Михайловна жүргізді; орыс және шетел әдебиетінің тамаша білгірі Петр Михайлович Старцев әдебиетті оқытты; Анастасия Куприяновна Бурлакова тарих пәнінен бертінде сабақ берді. Оның ері аупарткомның бірінші хатшысы болатын, Иваново жұмыскерінің отбасында туған осы азамат жергілікті халықтың мұң-мұқтажымен санасып, мектеп қажетіне шынайы қолғабыс еткендіктен жұрт арасында ерекше беделді болды...”

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"Бесінші басқышта тарих пәнінің мұғаліміне ықыласым ерекше ауды. Өзі айтқан тарихи оқиғаларды есімізде жақсы сақтау үшін ол бізден дәптерге жаза отырып (сірә, оқулық болмағандықтан сөйтетін болса керек), үйде соны қайталап оқуды талап ететін. Оның айтқанын бұлжытпай орындап жүріп мен осы пәнге құмартып, тарих қатпарлары баяндалған оқиғаларды ерекше ынтызарлықпен жадымда сақтайтынымды аңғардым. Бойы ортадан жоғары, тығыршық денелі, кең маңдайлы, жирен шашы ешқашанда ұйыспай кірпідей тікірейіп тұратын, даусы да жер жарғандай гүжілдеп шығатын, бірақ соншама биязы адамды салғырт тыңдау мүмкін емес-ті. Сірә, ол шынайы ұстаздық қабілеттен құр алақан болмаса керек, мен ғана емес, күллі оқушы оның сабағында жым-жырт отырып ден қоя тыңдаушы еді. Ал олардың құрамы әр алуан болатын: мысалы, он екі жасар менімен жасы сол жылы он тоғызға толған, беті шұп-шұбар Кривенко қатарлас отыратын... Қысқасы, біздің арамызда міңгірлеп сөйлейтін жуас мұғалімдерді сөзінен жаңылдырып, иә әлдебір оспадар қылықпен сабақтың берекесін алатын шалдуарлар аз емес-ті. Иван Антонович сабаққа кіріскенде олар оғаш қылықтан сап тиылып, білгір ұстаздан тың жаңалық естуге құмартушылық байқататын...

Келе-келе мен Иван Антонович сияқты тарихшы атанып, тек қана осы пәннен сабақ беретін мұғалім болуды арман еттім: класқа кірген бетте сәл еңкейе түсіп, қолымды жан-жағыма құшырлана сермеп тұрып, Спартак пен Александр Македонскийдің таңғажайып ұрыстары туралы айта бастаймын; үстіме Иван Антонович сияқты қоңырқай костюм, жағасы жалпақ қайырылған ашық түсті сәтен көйлек киемін, аяғымда резіңке табаны бүрленген жылтыр бөтеңке болады; амал қанша, мұғалімнің кірпідей тікірейген шашындай шаш менде болмайды, өйткені барлық қазақтар сияқты сәл ұзара бастағанда ағаларым оны ұстарамен тықырлап алып тастайды; сөйткенмен бұл кемшілік Иван Антоновичтей сүйікті де білгір

ұстаз атануыма бөгет болуға тиіс емес... деп ойлайтынмын.

Осынау арман мені оныншы класқа дейін өз жетегінде бекем ұстап, өзге кәсіп туралы соншама ойлантқан емес десем, сірә, шындыққа қиянат бола қоймас. Рас, мезгіл-мезгіл мен де басқа тұстарым сияқты, Солтүстік полюске ұшудан тайсалмайтын батыр ұшқыш (сірә, Чкалов, Папанин туралы газет хабарларын оқудың әсері?), ал кейде өзіміздің Жамбыл, иә Пушкиндей ұлы ақын болуды қиялдап, қазақша да, орысша да көл-көсір өлең жазып, қат қағазды текке шығындағанымды мойындау лазым. Алайда сол армандардың бәрі онжылдықты сәтті тәмамдап, ең құрғанда педагогика техникумын бітіруден әрі ұзаған емес... Бұл да шалағайлықтан гөрі, балаларға тән кеудемсоқтықтың әсері болар, мен жетінші класта-ақ дүниенің барлық кілтипанын жете түсінетін білімдарлыққа жеттім деген мансұқ ойға әжептәуір малданып жүрдім..."

ИВАН ТРОФИМОВ:

"Қазақ жастары біздің мектепте, әсіресе жоғары кластарда өте сирек болды. Соданда шығар, Женя Букетовті мен ұмытқам жоқ, тіпті жақсы білемін дей аламын: ұзын бойлы, жұпыны киінген, шашын үнемі тықырлап алып жүретін... Әрнені білуге ерекше ол әуей болатын; химияны, математиканы, өзге де ілім салаларын мектеп қабырғасында жүргенде-ақ Женя жап-жақсы меңгерді. Орыс тілін ерекше ықыласпен үйренуге тырысты. Мектеп аралық олимпиадаларға белсене қатысатын, химия пәнінен жазған жұмысының аудандық педагогика көрмесіне қойылғаны есімде.

Евгений Букетов газет, журнал оқу үшін мектептегі шағын кітапханаға жиі келетін. Орыс тілі мен әдебиеттен сабақ беретін Агриппина Федоровна Коробкинамен жиі-жиі әңгімелесіп ақыл-кеңес сұрап жүретін-ді. Мұғалімі де дарынды шәкіртінің орыс әдебиетінің асыл қайнарынан сусындауға айтарлықтай дәнекер болғаны сөзсіз..."

Бөкеттің үш шаңырағына төл перзент болған еркетотай бала сенімдерін ақтады: өз қатарының алдына шығып қана қойған жоқ, Марьевка орта мектебінің бетке ұстар үлгілі шәкірті атанды. Әрнені түртінектеп іздеп зердесіне жиып, жоғары басқышқа өрлеген сайын алдына зор мақсат қоя білетін талапты жас екенін аңғартты. Драма үйірмесіне қатысып жүріп соның бірегей басқарушысы болды. А.Пушкиннің "Тас мейман" туындысын мектеп сахнасына шығарарда қоюшы режиссер де, бас кейіпкері Дон Гуанды ойнаушы да өзі болады. Сол ойын Марьевка селосында бірнеше мәрте қойылғаннан кейін Ебіней оны қазақшаға аударып, Бағана-ты тұрғындарына көрсеткеніне бүгінде сену қиын, бірақ бұл

да — он бес жасар жасөспірімнің ынтасымен жүзеге асқан іс. Әсілі, сол жылдарда ол Александр Пушкин шығармаларын ерекше сүйіп оқыған. Осы ынтығудың елікпе көңіл шәкірт үшін бекерге өтпегені анық: бірер айда-ақ дүлдiл ақынның асыл жырларының денін жатқа біліп алады; орыс поэзиясының жауһар мұраларымен әуестену баланың әрнеге құмар көңілін Лермонтов пен Некрасов шығармаларымен сусындауға жеткізеді; әуесқой жасөспірім солармен ғана тояттап қалмай әрнеге елігіп жүріп, сол жылдарда мектеп бағдарламасына енбеген, Сергей Есенинге түсіп кеткенін байқаймай қалады...

Өлең әуенінің шырмауына түскен жас талапкердің орыс поэзиясының серкелеріне еліктеуі тоқтамайды, қайта бұрынғыдан да өрістей түседі. Оның ерекше ынтық болып оқыған ақыны — 30-шы жылдары Кеңес идеологиясы ту етіп асыра әсірелеп, Одаққа қарасты барлық халықтың төбесіне көтерген жампозы Владимир Маяковский болады.

Қамзабай БӨКЕТОВ, "АСЫЛ АҒА":

"Марьевкадан қысқы демалысқа шыққанда Ебінейдің боқшасы қағазға лық толып келді. Жетінші, әлде сегізінші класта оқитынын нақты айта алмаймын, әйтеуір сол Сәбит Мұқановтың "Жұмбақ жалау" романының орысша аудармасы болып шықты. Күзден бері ол осы романды қызыға оқып, не себептен солай істегенін өзі де түсіндіріп айта алмады, қысқасы, қалың кітаптың қақ жармысын орысшаға тәржімалап қойыпты. Әмбе соны ешкімнен жасырмай, ауылдағы орыс-қазақ достарына оқып та берді. Аударма бізге қатты ұнады. Кейіннен не істегенін білмеймін, онда-мұнда сүйретіп жүріп қолжазбасын жоғалтып алыпты. Бертінде түртпектеп сұрағанымда, "бала күннің шатпырағы ғой..." — деп күлгеннен өзге ештеңе айтпады..."

Двойники селосына көшіп келген жылдың келесі жазында Арыстан селоның теріскей шетінен ескілеу ағаш үй сатып алып, соны жаз бойы жөндеп, жөндем қалыпқа келтірген. Соның арқасында баспанадан тарыққан жоқ. Елге келген соң отбасына қосылған кішкентайы Есләмбекпен қосқанда баласы бесеу болды.

Бес бүлдіршіннің қарындарын ашырмай, киімдерін бүтіндеп, қыста аязға тоңдырмай, жазда күнге қақтатпай асырауда — о күнде оңай шаруа емес. Таңның атысынан түннің бір уағына дейін үй шаруасынан қолы босамайтын бәйбішесі Бәлтай алыс-жұлыс ойын үстінде көйлектерін жыртып, не шалбарының бір балағын қолына ұстап келетін жүгірмек-

теріне бұрқылдап сөйлеп, не төмпештеп те алып, құдай тағаланың солардың біреуін қыз ғып бермегеніне кейде реніш білдіреді. Астам сөз екенін біле тұра пешенесіне жазылған ауыр меһнаттан қажыған соң солай дейді. Ондай кезде енесі Кенжетай келініне: "Әй, қарағым, тәубәні ұмытпа. Бес ұлын аман болса күндердің күнінде бес қызды үйіңе жетектеп келіп, қолыңды жылы суға малады. Сол кезде дем аласың. Алланың жазмышына күпірлік етпе!.." — деп жұбату айтады. Енесі жарықтық тоқсанға еңкейіп отырса да билеп-төстеп, бұйыра сөйлеуден жаңылмаған қария. Ақыл-есі ғана емес, күш-қайраты да ширақ. Бәлтай ашуға жеңсік беріп кішілерін төмпештеп жатқанда оларға ара түспейді. Қызғыштай қорғайтыны — Ебіней ғана. Иә, сонсоң Арыстанға шаң жуытпайды, келіні еріне де тиісіп бұрқылдай бастаса, "Тәйт әрі, еркектің кәріне ұшырайсың. Босағамда жоқ қатын билеген шәйпау бассыздыққа бастамай тиыш отыр!.." — деп басалқы айтады.

Ғұмыр бойы тыным көрмей еңбек етуге машықтанған, соны және соңымнан ерген қарғаштарымының несібесі деп жасаған Арыстан байғұс елуді еңсеріп, алты асқардың белдеміне іліне бастаған шақта тез шаршап, бұрынғы қажыр-қайратының қайта бастағанын анық сезген. Жүрегі алқынып қалатын, бағзы бір сәтте қатты шаншитын кінәрат пайда болғанын өзі де сезсе керек, соңғы кезде аһ ұрып жиі ауырсынатын болды. Жұмысты бұрынғыдай апырып-жапырып үрдіс істеуден қалды. Етік тігу де айтуға оңай, ине мен біз ұстайтын саусағың ғана қимылдайды дегенмен, ұзақты күн бір орында тапжылмай аласа орындықта бүкшиіп отыру да оңай емес. Кей мезгіл көзі талып, белі қақсайтыны тегінде соның салдары. Бәлкім сондай ыңқыл-сыңқылдан жүйкесі қажитын болса керек, кей уақ үй-ішіне, естияр балаларына естірте:

— Біздің тұқымда алпыстан асқан еркек болған емес. Әкем Бөкет те елу екі жасында о дүниеге аттанған. Мен де сол атабабам жасаған шамаға келдім. Солардан асып қанша жүрем дейсің... — деген қауіп айтар еді.

Кәрі шешесі бұған да айбат көрсетіп:

— Әй, балам, Алланың ісіне сәуегейлік жасамай жайыңа отыр! Сені тапқан мен тоқсаннан үміт қылып отырғанда, балашағаңды шошытып, о, несі?! — деп тиым айтады.

— Е, оны енді құдай біледі, — деп күледі Арыстан, — Ебінейіңді бір шүйкебасқа үйлендіріп, жақсы жермен құда болып, одан туған немеремді мына Бәлтайдың қойнына салып, сол шарананың маңдайынан құшырлана иіскеген күні ана жаққа аттанып кетсем — арманым болмас еді, қайтейін?!..

— Е, оған да құдай тағала жеткізсе дегін, тек төзімнен айырылма, балам.

Осы сөз араға біраз уақыт салып, 1941 жылдың қоңыр күзінде, қыркүйектің алғашқы аптасында қайыра сабақталады...

Герман фашистері бастаған соғыс ылаңы қиырдағы қазақ даласында шалып, бас көтерер ер азаматтар тік көтеріле майданға аттанып, елдегі жұмыстың салмағы от басындағы әйелдер мен бала-шағаға жүктелген ауыр кезең. Соның зардабы мектептерге де түскен. Онсыз да қарамы сирек ер мұғалімдердің жарамдысы әскер қатарына шақырылған соң сабақтан береке кетті: оларды ауыстыратын әйел мұғалімдер жетіспеді; амалы таусылған аудандық оқу бөлімі жоғарғы басқыш оқушыларын бастауыш сыныптарға, тіпті алтыншы, жетінші кластарға жағрапиядан, тарихтан, тіл мен әдебиет пәндерінен сабақ беруге жегеді; жетінші класта оқитын жасөспірім түске дейін өз сабағын оқып, түстен кейін төртінші басқышқа ұстаздық еткен; әріне мұндай "ұстаздар" оқу озаттары ортасынан таңдалған...

Сірә, осы өнеге сол жылы оныншы басқышқа көшкен Ебінейді де ойландырса керек. Басты мұрат — ел кәдесіне жарап, қиын күндерде үдеден шығу. Жексенбіге қараған бір кеште ол Двойникиге келіп, көмбе қазуға көмектесіпті. Қамзабай Арыстанұлының куәлігінше, сол жазда бұлар тұңғыш рет картоп отырғызып, соның күзгі өнімін сақтауға орын дайындаған. Жұмыс үстінде баласы әкесімен ақылдасуды құп көріп, одан да гөрі ойына алған іске рұқсат беруін қаласа керек. Кенет ол әкесі күтпеген тың сөз бастайды...

— Аға, — дейді Ебіней әжесі үйреткен бұрынғы сыңаймен, — денсаулығың төмендеп жүргенін айта бересің. Мына топты баланың тауқыметі де оңай емес... Оқуды қоя тұрып, жұмысқа шықсам қайтеді? Бір шаңырақта екі еркек еңбек етсек — теріс болмас деймін, өзіңе де жеңілірек...

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"Мен солай дегенде әкем жер қазуды кілт тоқтатып, сол қолымен күректің ұзын сабына таянды, оң қолының сұқ сау-сағымен маңдайындағы терді сыпырып тастап, қоңыр көзімен маған мұңая қарады. Одан күткенім бұл емес-ті. Бір нәрсеге ренжігенде суық жүзбен жалт қарайтын. Ондай сәтте әкемнің сирек мұртының астындағы жұқалтаң еріні есілген жіптей жиырылып, көз нұры кенет қарауытып, қас-қабағы да көрнекті мұрнының имек тұсына доғадай боп керіліп, танауының көтеріңкі пішінін бұрынғыдан да зорайтып даралай түсетін, қушиған боп-боз жағына қан жүгіріп, қызара бөртіп шыға келетін. Әсілі, нақ осы, ақшулан тартқан шоқша сақалдың кеудесіне тигізіп, жоғарыдан төменге состиа қараған суық көзқарасына төзу қиын болатын.

Біз, туған балалары, осыдан-ақ сөзімізді жаратпай тұрғанын бірден ұғып, оның дегеніне қарсыласпай бас иетінбіз. Ал қазір шексіз мұңаюмен қоса әлденеден түңілгендей, әлде шарасыздығына еріксіз көнгендей райды аңғардым, содан ежелгі тәуекелшіл жаратылысына жат бейкүнә қалыпта маған тұнжырай қарап: "Неғылсаң да өзің біл, балам, — деді ақырын ғана күрсініп, — оныншыны бітіргенің жөн еді, амал қанша, тағдырдың жазуы солай болған соң... Тоғыз жыл ұдайы оқу да білгенге аз емес, біздің ауыл-аймақта, күллі ата-бабамызда сендей ұзақ оқыған пенде болған емес... — деп сөзін үзе сөйледі де, кенет дауысын көтеріп: — Пейілі кең Алла саған жап-жақсы зерде берді, соның арқасында жаман оқыған жоқсың. Құдай сәтін салса соның ризығын көрер уақыт бізге туған шығар. Бір жалғыз жолыңды оңғарсын, қарағым!.. — Сөйтті де қолындағы күректі оң аяғының өкшесімен нығарлай қадап, маған жымия қарап, сөзін түйді. — Демек қолымызға келін түсірер күн де алыс болмады..."

Бұл сөздің жалғасын біз Марьевка мектебінің сол қарсаңдағы директоры И.А.ТРОФИМОВТЫҢ естелігінен таптық: "Ол маған келіп отбасының жағдайына байланысты мектептен кететінін айтты. Оқу озаты, аса еңбекқор, үлгілі шәкіртімізден айырылғымыз келмесе де, амал қанша, педагог кадрларға ділгірлік зорайып тұрған шақ, өтінішін қанағаттандыруға тура келді..."

Осылайша, он жетіге толуына алты ай қалғанда Ебіней Бөкетов Ольгинка селосындағы орталау мектептің төменгі басқыштарына орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беретін мұғалім болып еңбек жолын бастайды. "Алғашқы тоқсанда мектепте сабақ жүрген жоқ. Сол жылы егін аса бітік шыққан, соны оратын ер адамдардың бәрі майданға аттанып кеткен. Женя лобогрейкада жұмыс істеді, ал мен әйелдерге қосылып орылған егінді қырманға тасып, әрі соны көпеге үюмен шұғылдандым, — деп сыр шертіпті сол бір дүрбелең күндерде Ебіней Арыстанұлымен бірге Ольгинка мектебінде ұстаздық еткен Александра Шумцова, — күн суытқан кезде Женяның жағдайы тіпті қиындады. Үстінде жұқа пиджактан өзгелыпыа жоқ, аяғында брезенттен тігілген, табаны жұп-жұқа "штиблет" сүйретпе. Жұмыскер әйелдердің жаны ашып қолдан тоқылған шұлық, кейбірі малақай, енді бірі фуфайка әкеліп берсе, Женя ұялып кигісі келмейді. Сатып алуға қаражаты жоқ, тапқан-таянғанын әке-шешесіне жіберетін..."

Мектептер жабылып қалған жоқ. Жүрдім-бардым болса да хал-қадерінше тірлік жасады. Ұзын бойлы, жүдеу киінген, өңі де жарау жап-жас мұғалімді оқушылар Евгений Арыста-

нович дейтін болды. Әрқилы мектепке қатынап жүріп тоғыз жыл ұдайы көкейіне түйген білім зая кетпепті, алғашқы жылда-ақ жеміс берді: гүжілдеген зор даусына сөзді мәнерлеп те, жүйелеп те айта білетін қабілеті қосылып, әмбе ілімнің әр саласынан хабары бар жас жігітті балалар бірден-ақ сүйсіне тыңдап, оның сабағында монтиып тыныш отырады екен; жас шәкірттерін ол неше алуан өлеңдерді жатқа соғатын әдетімен, әр әңгімесін әсерлі оқиға, көңілді селт еткізетін мысалдармен еліктіре білген; *"Ол балалар ғана емес, үлкендердің де ынтасын өзіне бірден баурап алатын шешендік қабілетке ие еді. Жұрт оның маңына магниттей үйіріліп тұратын. Евгений тұрған жерде әрдайым күлкі, әзіл естілетін..."* (А. Шумцова); мұғалімдер бөлмесіне келгенде де ол тыныш тұрмай, әлдебір өлеңді жатқа айтып, әріптестеріне: "Ал, қане, кімнің өлеңі?" - дер еді... Селолық жұпыны мектептің қарапайым мұғалімдері поэзия әлемінің дүлділдерін қайдан білсін? Өлеңді сүйсіне тыңдаудан соң олар қолдарын жайып: "Өзің айтшы", — десе, Ебіней-Евгений жайраңдай күліп, "Александр Блок" деп, соның "Он екі" поэмасының үшінші тарауы?" — дейді. Тыңдаушылар бастарын шайқайды. "Осының бәрін қайдан білесің, қай уақытта жаттап үлгергенсің?" — деп те ежіктейді. Айтуынша, бірде-бірін арнайы жаттамаған. Ұнаған шығарманы екі-үш мәрте қайталап оқыса-ақ өз-өзінен жадында сақталады-мыс. Тек ұмытып қалмау үшін оңаша сәтте, ұйықтар алдында жаңа шығарманы бір мәрте ойша қайталап шығады. Кейде бірер айға, иә бірнеше күнге созылатын осындай жаттығулардан соң тұтас поэма, өлеңдер циклі миының "сақтау қабында" біржола бекіп қалады-мыс...

О кездегі мектеп — сауаты жөндем жандар жиналған бірден-бір ұя болғандықтан ауыл-село кеңесі, партия ұйымы, колхоз басқармасы солардың ортасынан өздеріне қолғанат көмекшілер тауып, қағаз жұмыстарын, барша үгіт-насихатты мұғалімдердің жәрдемімен жүргізген. А.Шумцова мен Е.Бөкетов болса — Олыгинка мектебіндегі ең сауатты мұғалімдер (Шумцова соғыс басталған жылы Марьевка мектебін алтын медальмен бітіріп, Мәскеу университетіне құжатын жіберіп қойып, бірақ тұтқиылдан басталған соғыс кесірінен оқуға бара алмай қалыпты), ал өзге ұстаздардың білім деңгейі жетінші кластан аспаған. Сол себепті Марьевка сияқты аудандық мектептен тәлім-тәрбие алған екі жас білімпаз түпкірдегі Олыгинкада "профессор" боп саналған. Бір жолы партия ұйымы хатшысының тапсырмасымен қызыл отау үйінде үлкендерге дәріс оқуға келген Ебіней мұғалім жұрт алдына ешқандай қағаз ұстамай шығып, майдандағы ахуал туралы әсерлі әңгіме айтып берген (Сол

қарсаңдағы майдан жағдайының онша сәтті еместігі, батыстағы көптеген қалалар мен елді мекендердің жау қолына көшкендігін ескеріңіз!). Сол дәрістер ақыр аяғында әрбір сенбі сайын тұрақты өткізілетін әдеби кештерге ұласыпты. Ебіней үшін жан қинамайтын тақырып бұл... Әлбетте барлық сенбілік кештерге ол қатыса алмаған, кейде Двойникиге барып бауырларының жағдайын біліп қайтуға тура келген. Ондай кезде әріптесін А.Шумцова ауыстырған. *"Қызым, саған көп рахмет. Бірақ алдағы сенбіде әңгімені майын тамызып айтатын ұзын тұра "хлопчикті" ерте келуді ұмытпа!.."* — дейді екен село тұрғындары.

Батыс елдерін түгел жалмап, Кеңес Одағына ауыз салған алапат соғыс қиырдағы елдің қару ұстауға жарамды ең соңғы еркектерін майданға шақырудан жаңылған жоқ. Соған орай қыр мектептері мұғалімдерден жыл сайын жұтап, жасөспірім ұрпақтың сауатын ашар ұстазға ділгірлік бұрынғыдан да зорая түскен. Ал Октябрь аудандық оқу бөлімі Ебіней Бөкетов сияқты жас мұғалімдерді жыл сайын жаңа мектепке, шындығын айтқанда, қай жерде оқу жұмысы ақсап, мұғалімдер жетіспесе — сонда жіберіп отырған. Ғалымның өмірбаяндық құжатында Ольгинкадан кейін соғыстың төрт жылында Соколовка, Двойники, Жалтыр және Городец елді мекендеріндегі орталау мектептерде ұстаздық еткені көрсетілген. Кейбірінде ол оқу ісін басқаратын меңгеруші міндетін қоса атқарыпты. Әрине, жағдайға қарай жағрафия, тарих, физика, математика пәндерінен де сабақ беруге мәжбүр болған. Бұл болса зейіні мығым жасты әр түрлі ілім саласынан жап-жақсы хабардар етіп, білім деңгейін бұрынғыдан да тереңдете түскені сөзсіз...

"Женя қайырымды, ойындағысын тура айтатын бірбеткей жас еді, мен оны өзі туралы ерекше ой түйген жан дер едім. Әлдеқалай менімен сырласып отырып: "Мақтанды деме, менің болашағым зор, мен оған қайтсем де жетемін!" — дегені есімде. Өз қатарынан ол ерекше тазалығымен, кісілік ізгілігімен де дараланушы еді..." — депті балғын шағын Ебіней Арыстанұлымен бірге өткізген Александра Шумцова.

III

Аң терісін қабылдайтын контораның тапсырмасын орындау үшін әр шаруашылық кәсіби аңшы ұстайды. "Красная планета" колхозы жер көлемі едәуір болғандықтан екі аңшы шығарған. Әмбе қоңыр күзден көктемге дейін оларды өзге жұмыстан босатып, тек қана аң аулаумен шұғылдануды талап еткен. Екеудің бірі — Арыстан Бөкетұлы...

Двойникидің алды-арты о кезде қалың ағаш, қар жауған күні қозы көш жер ұзап шықсаң — ерсілі-қарсылы жосыл-

ған қоян, қарсақ іздерімен қоса сасық күзен, кейде қасқыр шиырына да кезігуің хақ. Тек қапысын тауып ала біл!.. Бұл кәсіптің де бүге-шігесін жас күнінен біршама меңгерген Арыстан қоянға сымнан дұзақ қойып, үлкенірек аңнан дәмелі болса қақпан құрады. Сөйтпеске амалы да жоқ: жеке адамдарға оқатар қару ұстауға тиым салған қарар шықты деген желеумен қосауыз мылтығын былтыр, соғыс басталған жылы милиция тәркілеген; соның артынша қашқан аңды босатпайтын ұшқыр жүйрік, жүріске де мықты деп колхоздан иемденген Тортөбел де атты әскер үдесіне алынды; нәтижесінде ол жаяу ғана емес, құр қол қалған-ды... Дегенмен құмар істен бастартқан жоқ, хал-қадерінше амалдап жүріп, бұйырған аңды қанжығасына байлап келе жатқан. Күн аралатып Алақұс атаған алпамса төбет итін ертіп, меншік биесімен із шалуға шығады. Кейде кәсіби серігі Иван Колесников те бірге аттанады. Құдай дес бергенде биыл екеуінің жолы оңғарылып, әр сапардан олжалы қайтып жүрген: көбіне бірақ қоян мен қарсақ түседі, әредік күзен де алып қайтады...

Мезгіл желтоқсанға ауа қар неше тәулік үдей жауды, оның арты шыңылтыр аязға ұласты. Айдың үшінші жаңасы күні Арыстан үйінде пайыздап отыра алмай тыпыршып жүрді де, ақыры екінтіні ұзатып, жергілікті жұрт Қарашоқ дейтін орманға із шалуға жалғыз аттанды. Осыдан үш-төрт күн бұрын колхоздың бір өгізшесі арам өліп, шоқ ағаштың бергі шетіндегі өлексе көметін шұңқырға тасталған. Арыстан сол күні-ақ қуа барып, өгізшенің бір бөксесін шұңқырдан шығарып, айналасын шөп-саламмен тасалап, қақпан құрған-ды. Көнігі аңшыны үйінде отырғызбай, Қарашоққа сүйреген гәп осы еді.

Кешелі-бүгінде мол жауған күртік қарды құла биенің митің бүлкілімен омбылап, орман шебіне жеткенше шай қайнатым уақыт өтті. Алақұс иті арқан бойы алда келе жатқан. Кенет ол жемтік жатқан жерге жете бере әлденеге секем алды ма, олай-бұлай жортып, біраз жерді тұмсығымен тіміскілеп шықты да, шабалана үрді.

Ізшіл төбет бекерге мазаланбапты: жемтік маңының ұйпат-ұйпасы шығып додаланып қалыпты; қалың қарды әрлі-берлі шиырлаған ірі аңның ізі; тек құрған қақпан зым-зия жоқ... Жерге түсіп із сорабын бағдарлаған аңшы мән-жайды бірден ұқты: шаппаға түскен әуелде ойлағандай күзеннің айғыры емес, көкжал қасқыр; сірә, жерге бойлата қағылған темір қазықты суырып әкеткеніне қарағанда артқы аяғын қапқан пәлекеттен құтылу үшін әлей қайрат көрсеткен; бірақ босап шыға алмасын сезгенде кеселді жерден жөнep берген. Шұңқыр маңатындағы шиыр — соның айғағы. Әсілі, жуырда

кеткен. Ауыр қақпанды шынжыр баулы қазығымен сүйреткен найсап қанша жерге ұзайды?

Арыстан енді бөгелмеді. Биесін екі өкпеге тепкілеп келеді. Жүрісін, бірақ, ағаш арасына молырақ түскен қар өндірттер емес. Әмбе ол орман ішіне бойлаған сайын қалыңдап, биенің жіліншігінен асты. Көкжал да тың жерге түрен тартқандай-ақ тілерсегіндегі пәлекетті сүйреткен қалпы қасат қарды олай-бұлай орағыта зытыпты, қуғыншыны, сірә, сезіп келеді, жайдақ жазыққа емес, орманға тартқаны да содан...

Арыстан екі-үш шақырым жер шпырлап, ақыры шоқ қайыңның түстікке құлар тұсына жеткен мезетте бөрінің қарасын көрді. Көріп қана қойған жоқ, құрық бойы жақындай түскен. Иті де несінің ұрымтал жерде екенін арқаланды білем, жеткен бетте-ақ көкжалдың өзіне емес, соңындағы сүйретпенің шынжырына жармасты. Жан бермек оңай ма, дала тағысы қайырылып келіп төбеттің өзін алқымдауға айналды. Қуғыншы да шоқпарын оңтайлап төбетке жәрдем бермекке ұмтылған...

Құла бие бірақ көкжалдан қарадай үркіп, тайқып шыға берді. Қамшының астына алып неше мәрте басын қайыра бұрды. Ештеңе шықпады, үркек жануар бөріге жақындатар емес. Ақыры, тізгінді жас қайыңдардың біріне орай салып, шолақ тонын да сол жерге лақтырып тастап, бірін-бірі ала алмай өзара карпысқан ит пен бөрінің соңына жаяу түсті. Омбы қарға малтығып қанша қуғаны есінде жоқ, есіл-дерті туалдында, арқан бойы жерде кетіп бара жатқан тағыға жетіп шоқпар сілтеу болып ұмтыла берген...

Кеш жақындаған сайын аяздың ызбары қатая түсті. Аңшы атаулыға тән құмарлыққа берілген саяткер соны демде аңғарған жоқ. Денесі қатты бусанып жіпсіген маңдайынан тамшылаған терді де елен қылмады...

Қасқыр да зілмауыр қақпанды, оған байланған шынжырмен қазықты сүйреуден, әмбе қалың қарды омбылаудан сілесі әбден бітсе керек, бір мезетте шоқнып отыра қалып, ұялас серіктерінен жәрдем күткендей ызалы да зарлы үнмен ұлып қоя берсін. Қуғыншы да сол сәтте жетті. "Әуһ!" деп айқайға басып, беліндегі басы шорлы қайың шоқпармен қақ тұмсықтан сылқита ұрды. Дала тағысы құздиған тұмсығын қайыра көтере алған жоқ, сылқ құлады. Шоқпардың ауыр басын оңтайлап ұстаған Арыстан қайыра сілтеді. Соның керегі де болмаған гөрізді. Титықтаған сорлының әп-сәтте демі бітті.

Самайынан сорғалаған терді сүртіп, ентігін басқан соң Арыстан қақпанды босатып, сол жерде бойлап өскен ағаш-

тың бұтағына ілді. Бір мезет қасқырды да іліп кетпекке ойланды. Қандай аңшы бейнетпен алған аңын ертең келемін деп айдалаға тастап кетеді?! Әмбе ол қанжығаға үнемі байлана бермейтін дала көкжалы болса? Жоқ, Арыстан да тастай алмады. Тайыншадай боп қар үстінде теңкиіп жатқан қасқырды сүйретіп биесі қалған жерге жаяу жеткізді. Жамандатқыр Құла бие бірақ көкжалды беліне салғызбады, тағы да үркіп, қияңқылық көрсетсін. Амалы құрыған аңшы қоржынынан кішкене балтасын алып, қайың бұтақтарынан сүйреткі жасады. Бөріні соған салып, белін бұған арқаншаға шылбырын жалғап, оның бір басын ердің қасына ілді. Бұл болса аспанда жұлдыз жамырап, түн көрпесі төңіректі жаппай тұмшалаған мезгіл-ді. Ер үстіне көтерілгенде-ақ жон арқасының темір құрсауға түскендей боп, тұла бойының ауырлай бастағанын аңдаған. Манағы ағыл-тегіл аққан тер тез қатып, жауырынынан шаншу боп ұстаған тәрізді, қос өкпеден де қысқан ызбар оны жол бойы босатқан жоқ. Түннің бір уағында әупірімдеп үйіне жетіп, табалдырығынан аттай бере "Ой, жанымдап!" құлағанын біледі, одан арғының бәрі сор бейнетке айналды. Келесі күні көрші селодан шақырылған фельдшер әйел тамырын ұстап, сырылдаған кеудесін тыңдаған соң суық тигенін, екі өкпесі бірдей қабынғанын анықтаған. Укол салып, әлдебір ұнтақ дәрілер ішкізді. Алайда күн асқан сайын науқастың жағдайы ауырлай берді...

Татардәмі таусылған соң не шара, алты күн, алты түн күйіп-жанып жатып, жұлдыздың тоғызына қараған таңда Арыстан бейбақ құдай қосқан қосағын жанына шақырып, қолын ұстап: "Жаңғыз сыңарым Бөлтай, екі дүниеде саған разымын. Он төрт құрсақ көтердің. Тоғызы суық жердің бауырында, өзгесі өзіңнің құшағыңда. Бес қарғаңа бас-көз бол. Дүниенің кілті қазірде мал-дәулетте емес, оқуда қалды, жалғыз бие мен жалғыз сиырды сатсаң да Ебінейді оқыт. Ебінейді оқытсаң інілерін ол оқытады. Бақыл бол, жан қосағым!.." — деп күн көтеріле көзін жұмды.

Сол кезде Арыстан Бөкетұлының жасы елу сегізге жақындаған. Ер адам үшін өмірден аттанар жас па? Жарық дүниеге келгелі көргені ылғи сор бейнет болып, бір жоғын табам деп сарсылып жүріп екінші жоққа жолығып, тоя тамақ ішпей, басы ауырып, белі сыздаса да дәрігерге көрініп, ем алмай, қу жанына дамыл бермей, үнемі азап тартқан соң — не дерсің, мезгілінен бұрын азып-тозған жүрек қос өкпеден қапылыста шалған суықтың зардабын көтере алмай соғуын тоқтатты.

Ат тұяғы жетер жердегі алыс-жақын ағайын Арыстан бейбақты бір кісідей-ақ жоқтап, хал-қадерінше құрмет көрсетіп,

ақ жуып арулап, Алыпқаш әулетінің ежелгі қорымына атшанамен апарып, жер қойнына табыс етті. Артында тоқсанның шылауына іліккен шешесі Кенжетай, үйлі-баранды қарындасы Қазипа, туған інілері Ыбрай мен Маутай қалды. Әкетайым деп аңыраған бес ұлы күні-түні жылауда: үлкені Ебіней алдағы наурызда он сегізге шығады; Қамзабай он төртте, Жартас Двойникидегі бастауыш мектепке биыл барды; Шабдан бес жаста; кенжесі Есләмбек жуықта ғана екіден асты... Осыдан-ақ Арыстан отбасының сол қыста қандай ауыр қасіретке душар болғанын шамалау қиын емес. Сөйтсе де ақсақалының өлімін жоқтау үстінде Бөлтай қосағы кейбір боркемік әйелдер құсап шашың жұлып, басын қабырғаға соғып есеңгіремей, біржосын салқын қабақ танытып, орны толмас қазаны ел-жұртты таңғалдырған сабырмен көтерді. Марқұмның үлкені Ебіней бұл оқиға жайында "Алты хат" хикаятында: *"Шешемнің әкей қазасына қатты қайғырып, ерекше жүдегенін бұрын денесіне жабысып тырсынып тұратын камзолының бір-ақ айда қолқылдап кеңіп қалғанынан білдім. Сонда ғана асқар таудай сүйеніші қапылыста опат болып, күллі тауқымет бір өзіне түскенін жан-тәнімен сезінген, заты әйел емес пе, ішін жеген ауыр қайғыдан едәуір қайысып, еңселі бойы да бүгіле бастағанын ұқтым..."* – депті.

Сөйтсе де жаратылысынан дәті берік, өмір теперішіне әбден көндіккен қайсар да қажырлы әйел бордай мүжіліп, ауыр қайғыға егіліп тұралап қалмаған. Сол қайраттың нышанын осы тараудың басында біз үзігін келтірген жоқтау жырынан айқын көреміз. Аяр аяушылықпен мүсіркегенсіп отырған жамағайынға жауабын Бөлтай бәйбішенің:

*"Арыстанның інілері тірі болса,
Қоймайды бес баламды жетім етіп.
Келешекте Алманың өзі білер,
Кімге кімді қоярын есіркетіп..."* –

деген байсалды, ойға қонымды уәжбен аяқтауы тегінде болашаққа сенімнен туған сөздер (Осы жоқтаудан-ақ Бөлтай атанған Байжанқызы Ұмсынның ұлы бабасы Тоғжан Ендібайұлының төкпе ақындығы дарыған мұрагері екендігіне тәнті боламыз. Соның сарқыты, сірә, Бөлтайдың бел баласы Ебінейге ауысқаны сөзсіз)...

Отбасының бас көтерері болғандықтан жетім қалған төрт інісі мен жесір шешесінің тауқыметі жас Ебінейдің иығына түседі. Соншама бәлиғат жас та емес, қандай ауыр жүк иығына түссе де қайыспай көтеруге шама-шарқы толық жетер

азамат атанған кезі. Өмсе солай болды. Өзі арқалаған нардың жүгін ол абыроймен көтерді. Әсілі, бұл міндетті адақтауға ол бұдан бір жыл бұрын, әкесінің рұқсатымен мектептегі оқуын үзіп, ұстаздық жұмысқа шыққанда-ақ кіріскен-ді.

Әке аманатын қалай орындағаны туралы, яки қыры мен сыры мол сол бір ауыр кезеңнің шынайы тынысын сездіретін, бөгде жанға ашпас бүге-шігесі қақында Ебіней Арыстанұлы бертінде, 1981 жылдың 16 қыркүйегінде кенже інісі Есләмбекке жолдаған ұзақ хатында егжей-тегжей баяндапты.

"...1943 жыл. Жазғытұрым. Жобасы, март айы... Жиған-тергенімізді әкеміздің бата оқырына түгел жұмсадық. Өйткені, "Өлім бардың малын шашады, жоқтың артын ашады..." Иманды болғыр Бәлтай шешеміз алды-артына қараған жоқ, қолдағының бәрін ас беруге салды. Қызыл сиыр көтерем боп жер қапты. Биенен де айырылдық, асырай алмадық. Мен Ольгинкада мұғаліммін, айына бір пұттай паек аламын, үй-ішіміз соған қарап қалды.

Сөйтіп жүргенде бір күні, талонға зат беретін рәсім болушы еді, соның біреуіне саған кішкентай бәтеңке алып келдім. "Қарғам-ау, — деді Бәлтай марқұм. — Мұны қайтушы едің, соның орнына... бір көйлектік мата алсаң еді..." Сонда да ойыма келген істі байқайын деп, сенің екі жарым жастағы кезің, екі аяғың шидей, мешелсің (тоя тамақ ішпеудің салдары), жүрмейсің. Сені алдыма алып бәтеңкені кигіздім. Бауын байлап отырғанда сен: "Әй-әй-әй!.." деп қуанып, мені құшақтап түрегеліп тәй-тайлап жүре бастадың...

Бәлтай марқұм ағыл-тегіл жыласын, оған қосылып мен де егілдім. Сірә, сенің сол сәтте қалт-құлт жүріп кеткеніңе қуанғаннан жыласақ керек... Көйлектік пұл алмағаным ұмыт болды. Сол сәтте Жұдырық төтеміз келіп: "Әкесі бар бала мұндай бәтеңке кигенін көрсем — көзім шықсын!.." — деп әрі күндеп, әрі жебеп, бұрқыдап сөйлеп-сөйлеп шығып кетті.

Сол жылдың жазы. Он бес жасар Қамзабай ерте м-кеш салпақтап сиырдың соңында (колхоздың табынын бағады). Тамақ аз, аяғыңда шәрке. Таң атпай оянып, буыны сылқылдап әрең кетеді. Мен мұғалімдік жұмысымнан босап үйге келгемін. Ерте тұрдым да, ағашқа кеттім. Қоршауы бұзылған бақшаның ішіне мал кіріп кетіпті. Сырық кесіп, оларды бұтақтан арылтып, қоршаудың ашық жерін қайта қымтағанша түс болды. Аяғымды сүйрете басып, үйге титықтап әрең жеттім. Шешеміз маған ірімшік жасап, бетін шүберекпен жауып қойыпты. Соны ымдап көрсетіп, жеп ал дегендей болып, сені, Шабдан мен Жаркенді үйден шығарып жіберді. Ал сендер, шешеміміздің қулығын сезіп қалып, есік алдынан кетпей қой-

дыңдар. Тегешті алдыма алып, ірімшік толы қасықты аузыма апара бергенім сол еді, үшеуің жетіп келдіңдер де, бас салдыңдар. Қысқасы, менің сыбағамды төртеуіміз бөліп жедік. Балтай марқұм қайта келгенде: Сөйтіп шаршап, қарным ашып келгенде өзімше тойған кісі болып, сыр білдірмей жата кеттім. Шешеміз сонда мүлдем аш жүреді, қатты шаршайды..."

Шынтуайтын айтқанда, мұндай ауыртпалық дүйім елдің басындағы ахуал: қайсыбір ауылда қолына күрек ұстап, иә соқа соңынан жүрер еркек қалмаған; көптеген үйдің шаңырағы ортасына түсіп, майданнан "қара қағаз" алып сорлап қалған; егіс басына шығып, иә шөпдайындаушылардың бәрі — жесір әйелдер мен бала-шаға; жан қинап жүріп тапқан санаулы еңбеккүнге алатыны — бірер пұт мардымсыз астық; соны қуырып талқан жасайтын, қол діірменге тартып ұнға айналдыратын — үнемі аш құрсақ отыратын кілең жетімектер...

(Қабдусәлем ШӘРІПОВ пен Қайыржан ӘБІЛТАЕВ "БАҒАНАТЫ БҰЛАҒЫМ ТЕҢІЗДЕРГЕ ҚҰЯТЫН" атты деректі кітабында Хамзина Зухрия есімді орта жастағы колхозшы әйелдің екі қалта бидаймен ұсталып, екі жылға бас еркінен айырылғанын, балиғат жасқа толмаған үш баласы үйінде (ері майданда болған) панасыз қалғанын ашына жазыпты. Нақ сол кітапта Бағанаты ауылындағы 49 түтіннен 48 азамат Ұлы Отан соғысына аттанып, ұрыс даласында шейіт болған 32 бейбақтың есімдері аталған).

Ең қиыны, адам айтқысыз сор-бейнеттен құтылатын күнді ешкім білмейді. Үгітшілердің күнде айтатын уәжіне құлақ түрсең — қанқұйлы жауды жеңгенше белдікті тарта буып шыдай тұруға тура келеді. Ал күллі елді ығыр қылған соғыстың толастар күні белгісіз, небір қыршындарды баудай түсіріп жалмап жатыр...

Он сегізге толғанда әскери комиссариатқа шақыру Ебінейге де келген. Бірақ, дәрігер сарапшылар соқталдай жігітті сол жолы да, кейіннен де әскерге жарамсыздар санатына шығарып отырыпты, өкпесінде, иә жүрегінде әлдебір кінәрат барын анықтаған тәрізді. Бұл да қалт-құлт тұрмыс кешкен Арыстан отбасына тіршілік отын сөндірмей, өмірге құштар үмітін әрі қарай бекем ұстауға сеп болған. Үйден гөрі дүзде көбірек жүретін ағасына қарағанда отбасының тіршілік тауқыметі, әділін айтқанда, Қамзабайға көбірек түскен: бейнетқор бала он бес жасқа жетер-жетпесте әкесінің алжапқышын мойнына іліп, құрал-сайманын екі жағына тізіп қой-

ып етік тігуге отырады; оның арасында жаяу салпандап жүріп мал бағады, ағаш шауып, одан түрлі бұйым жасаумен шұғылданады... Сонда ол ертелі-кеш тартқан бейнетінің төлеуіне жартымды ақы алсайшы, жоқ, не берсе соған разы; өйткені аш құрсақ бауырларына талғажау етерлік бірдеме тапқанын қанағат көреді. Двойники бастауыш мектебінің төртінші басқышын тәмамдаған соң оқуды тоқтатып, мал табу кәсібіне біржола көшеді. Алыс-жақын ағайын бозбала бүлдіршіннің бұл талабын жаппай құптап: "Арыстан сорлыны жоқтатпайтын нағыз ізбасары осы болды. Он беске толмай жатып табыскер атанды!.." — десіп мақтау айтысады. Сыпыра жетімсіздіктен әбден титықтаған шешесі де сөйткенін құп көрген.

Алайда үй-іші кесіп-пішіп қойған шаруаны Ебіней келді де, шат-шәлекей етіп басқаша әуенге аударды.

— Бұларың не? Онсыз да тиіп-қашып оқыған оқуын біржола үзіп, Қамзабайдың келешегіне балта шауып отырсыңдар. Алдағы күзде ол аудан орталығындағы орта мектепке барады, Ыбрай ағаның үйінде тұрып, оқуын әрі қарай жалғастырады. — дейді ол осы үйдің бар билігін өз қолына алғанын сездіре һәм қарсы сөз естуді тілемейтін өктем үнмен. — Ал мен бұл көтермек болған тауқыметті өз мойныма аламын...

Ебіней айтты екен, сөз бітті. "Етікші бала" атанған Қамзабай Марьевка орта мектебіне қатынай бастайды. *"Ағам аудан орталығына келгенде мектепке соғып, оқуымды тексеруді ұмытпайды, білім деңгейімді көтеру мақсатында қандай кітаптар оқуыма ақыл-кеңес береді..."* — дейді Қамзаекен өмірінің бағзы кезеңін еске алып.

Дарқан өмір аумалы-төкпелі жағдайда ақырын жылжып өтіп жатыр. Келесі жылы жеңіспен аяқталады дескен қантөгіс соғыс бәз-баяғыша созылып келеді. Көңілге дәт іс — майдан шебі батыс шекараға ойысқаны. 0

1944 жылдың қысында Ебіней қоймай сұранып, Двойники селосындағы бастауыш мектепке мұғалім боп ауысады. Сол қарсаңда ол "Красная планета" колхозының комсомол ұйымының хатшысы міндетінде қоса атқарған. Жастар ұйымының белсенді мүшесі (1939 жылы, он төрт жасында қабылданған) болғандықтан өзіне жүктелген қоғамдық жұмысты да ден қоя және тыңғылықты орындауға дағдыланған. Әрине, бастауыш мектеп мұғалімінің шектеулі еңбек ақысы топты жанды асырап, әрі үсті-басын бүтіндеуге жетпеген. Сол себепті Ебіней қосымша табыс көзін қарастыруға мәжбүр болған: майданнан жараланып қайтқан бір ауылдасымен бірігіп (нақтырақ айтқанда, оның атын жалдап), бір тілді со-

қаның құлағын ұстап, ер адамы жоқ үйлердің бақшасын жыртады; жазда шөп шабады; қысқасы, қай аулада қол күшін қажет ететін жұмыс болса — соны атқарады...

Әлбетте өз қатарынан ойымен де, бойымен де озып жүрген соқталдай жігіт серілік қаракеттен де құр болмаған. Жиырма жасар жас мұғалімнің жүрегіне от тастап, көңілін алабұртқан сұлудың аты-жөні бізге ауызекі айтылған естеліктерден мәлім, соғыс жылдарының аяқ шенінде ҚазМУ-дің филология факультетінде оқыған бойжеткен, Двойники селосына көрші ауылдың тумасы. Түсінікті себеппен есімін ашпай, шартты түрде Қарагөз делік. Тапшылық кезеңде түү қияндағы Алматыға аттанып, мәртебелі оқу ұясында оқығанына қарағанда, өз қатарынан қара үзіп алға шыққан ақыл-ойы сұңғыла жан екендігі даусыз, тұрмыс күйі де, сірә, жүдеу көптен оңдырақ болған тәрізді.

Жастық шақта тез тұтанып, әлден уақыттан соң ұмыт болатын өткінші сезімге елігу ме, әлде шынайы сүйіспеншіліктен туған досжар көңілдің (екеуі үшін де алғашқы махаббат шарпуы десек те рауа) ынтызарлық салдары ма, қалайда Есідің кең қолтық жағасынан бірін-бірі тауып, жүрек ділімен табысқан екі жастың жарасты қарым-қатынасы бірталай мезгілге, сірә, екі-үш жылға созылған. Бірақ тұрмыс тауқыметі, оданда гөрі жер шалғайлығы бөгет болып, өзара іңкәрліктен әрі аса алмаған...

Алайда нақ осы нәркес көз сұлу бойжеткеннің Ебінейдің өзі әлдеқашан мойып, тағдыр еншісі деп жүрген күйбең тірліктегі ғұмыр жолына күрт бетбұрыс жасауына түрткі болғаны анық...

"Анам бұл жөнінде былай деп еді, — депті "АЛТЫ ХАТ" иесі. — "...Бұрылып қарасам — қараторы әдемі қыз есік алдында тұр. Күлімсіреген қара көзі, бөденді жүзі тартымды бала, жете танымасам да көңілім жылып сүйсіне қарадым. Үйге кірсе де, не істерін білмей қысылып тұрғанын аңғардым. "Отыр қарағым, кімсің, қайдан келдің, жөніңді айт," — дедім. Ол қазандық қасына жақындап келіп тізесін бүкті, ... біраз уақыт үнсіз отырып, ортан белінен буылған бір топ қағазды сөмкесінен шығарды. "Мына хаттарды, апа, үйге келгенде үлкен балаңызға тапсырсаңыз..." — деп төмен қарап күмілжіді. Қағаздарын маған ұсынбақ болып жақындағанда байқадым: қарақаттай сұлу жанары жасқа толып, кіршіксіз ақ жүзін жууға жақын тұр...

Сол қызға жазған сүйіспеншілік хаттарымды анам сандығына тығыш қойып, күнде бір мәрте ашып қарап, не жазылғанын бірақ біле алмай әжептәуір алаң болыпты. Бірақ, ба-

ласының жүрек сырын ауылдағы сөзшең әйелдер өсек қылмасын деп, көзі ашық жұрттың бірде-біріне көрсетпепті. Бір күні біздің үйге үстіне ақ халат киген орыс әйелі келеді... Анам үшін ол — дәрігер ме, медбике ме, бәрібір — "лөктір"... Менің хаттарымды шешем бейтаныс лөктірге оқытады, әмбе ол өзімен шала-пұла болса да қазақша тілдесіп, көңілін жаулап алған сияқты. Орыс әйелі әлгі хаттармен танысқан соң: "Пәлендей ештеңе жоқ, жас адамдардың арасында болатын сүйіспеншілік сипаттағы ғашықтық жолдау, келешек өмір туралы сырласу. Балаңыз өте сауатты жазады, өз ойын әдемі жеткізіпті, қазақ ауылында орысшаға мұншама жетік адамды мен кезіктірмеген едім..." — деген сыңайда мақтау айтады білем, шешем де: "Ебінейжан біздің өте көп оқыды ғой, оныңшы класқа жеткенше оқуды үзген жоқ!.." — деп мақтанса керек. Бұл уәжге "лөктір" әйел: "Пәлі, хат иесі кемінде мұғалімдер институтын тәмамдаған шығар деп шамалап отырсам — ол тіпті орта мектепті де тауыспаған ба?! Олай болса, балаңыз ерекше зерек, әмсе талантты жігіт екен. Көп ұзамай соғыс тоқтайды. Ал елге оқыған адамдар өте қажет! Жасын ұлғайтпай оны әрі қарай оқытқан жөн болар..." — деп ақыл айтады. Осыдан соң-ақ шешемді қайткен күнде мені оқыту туралы жеңсік ой билейді..."

Шынында да арада біршама уақыт өткен соң бұл мәселе Арыстан отбасының өзекті ісіне айналады. Оныңда жай-жапсарын ғалым ғұмырнама хикаятында нақты баяндаған:

"Бір күні балалардың жыртылған киімін жамап отырған шешем қолындағы жұмысын тоқтатты да, үнемі жасаурап тұратын көкшіл көзін тарс жұмып маған қарай бұрылды. Бір нәрсеге ерекше алаңдаса көзін қысып ұзақ мелшиетін қадеті болушы еді, сірә, айтайын дегенін ойында әбден қорытып алатын болса керек, бір мезетте көзін ашып:

— Ебіней, сенің әрі қарай оқығаныңды жөн көріп отырмын, — деді бәсең үнмен. — Әкең марқұм сені қанша оқығысы келсе, соншама оқытам деуші еді. Құдай тағала оған соны көруге жазбады. Мына соғысы құрғыр басталып кетпегенде, кім білсін?.. Ал қазір заман оңалды, жауды жеңуге айналдық, тұрмыс та түзелетін шығар. Сірә, оқығаның жөн!..

— Ой, немене, Ұмсын-ау, бұл ойды Алламен келісіп қойдың ба? Бәрін өзің шешіп, өзің пішіп отырсың... Оқу қайда қашар дейсің, мен кетсем үйдегі шаруаны кім істейді? Анау шиеттей төрт балаңды кіпіндіріп, асырау — бір өзіңе оңай ма? — дедім осы үйдегі бас көтерер үлкен екенімді сездіре, әрі әжем үйреткен әдетпен анама жеңге деп қарайтын рәсіммен мысқылдай сөйлеп...

Шешем қолындағы инесін әрлі-берлі сүйектетіп тігіп отырған ісіне қайта кірісті, мен де әңгіме осымен тәмам болдыға сайып етігімді кие бастадым. Анам жамап отырған киімді алдынан ысырып, басын әнтек көтеріп көзін жұмды. Бұл болса әңгіменің аяқталмағанын сездірген ишарат.

— Балам, сөзіме құлақ ас! — деді ақырында, даусындағы бұған дейін өзім байқамаған өктем нышанды бірден сездім. Бұрын-соңды оның аузынан шықпаған "балам" деген сөз де ерекше мәнмен айтылған сияқты. — Мен саған енді әке, әрі анамын. Бұған сен дауласпа, айтқан сөзімді де бұзбағын!.. Ел ортасында отырған бізді қайтесің, аш-жалаңаш қалмаспыз. Біреуден ілгері, біреуден кейін тірлік етерміз... Ал әкең байгүс ендігі заман оқығандыкі, көзі ашық кісінің көрері көп дейтін. Әкеңнің арманын тәрк етпегін, қарағым!

...Маған осы сөздерді түйіле айтып отырған — өзім жеңге тұтып жүрген Ұмсын емес, кәдімгі анам екенін ұқтым. Босаға жақта жатқан етігімді тартып алдым да шұлғауымды орадым. Асықпай жайланып отырып екінші етікті кидім, сосын сырт киімімді иығыма іліп сыртқа шықтым. Ойымда — анамның әлгі сөзі, сол сәтте мен оның өмірін мүлтіксіз орындау қажеттігіне іштей мойынсұнып та қалған едім..."

IV

Сол күзде-ақ ол шешесі мойнына артқан істі жүзеге асырудың қамына кіріседі.

Қамзабай БӨКЕТОВ, "АСЫЛ АҒА":

"Селоның сыртындағы даңғыл жолға шыққан соң Ебіней делбені маған ұстатып, мен жетектеп келе жатқан сауын сиырымыз бен екі бұзауды өзі айдады. Әрине, аяқ артар бостағай ат бізде болған жоқ. Бағанатыға аппаратын жол 1931 жылы жан сауғалап, Орал тауына қарай үдере көшкен ескі сүрлеу еді. Енді міне араға он төрт жыл салып, бөз-баяғы ескі жолмен сол ауылға қарай қайыра көшіп келеміз. Өзекті өртеген өкініш — арамызда көш бастаған асыл әкеміз жоқ... Не керек, туған жердің танымал шатқалдары, орманды алқаптары мен көкорай шалғындары қайта көлбеңдеп көзіме оттай басылды. Солар бірақ бұрынғыдан аласарып, тіпті шөгіңкіреп қалған тәрізді. Бәлкім сәби көңілімде керемет зор болып көрінген шығар, кім білсін? Қысқасы, ілбіп отырып Бағанатыға таядық.

Бағанаты ауылы бізді құшақ жая қарсы алды. Ә дегенде Маутай ағаның жеруіне тоқтадық, ал қысқа қарай Ебінейдің қаракетімен әзірленген жөнең баспанаға шықтық. Оның ауласында мал қамайтын қора-қолсысы бар-ды. Ебіней өзі

осы елді мекеннен сегіз шақырым жердегі жетіжылдық орыс мектебіне мұғалім боп орналасты.

Мен көпке дейін үйі сарабдал, қора-қопсысы мол, әмбе қысқа дайындаған қыруар отын-шөбімізді сатып, әрі аудан орталығына ұрымтал, шаруа жайын білетін әкеміз әдейі қоныс еткен Двойникиді тастап, тұу қиырдағы Бағанатыға көшкенімізді түсінбей ағама іштей ренжіп жүрдім. Оның себебін бертінде, Ебіней қайтыс болғаннан кейінгі шерлі күндерде оймен саралап отырып шештім: сөйтсем оқуға кетуді алдын-ала жобалап, бізді жанашыр ағайын ортасына жеткізіп, артына алаң болмай аттануды, туыстар қасында тұрмыс тауқыметін көтеру жеңілірек болар деген оймен алдын-ала қам жасаған екен; бұл кезде оның жасы жиырманың межесіне жақын болса да толық жете қоймаған кезі..."

Есіл-дерті білімін көтеруге ауған соң өзге дүние екінші кезекке ысырылады. Соның бірі — Қарагөз қызбен қарым-қатынастың шорт үзілуі. Студент қыздың өзін тәрк еткен себебін екеуінің арасында пайда болған рухани алшақтықтан, ол болса — жоғары білім алуға қам жасаған бойжеткен, ал өзі — онжылдық мектепті де бітірмеген қарапайым ауыл мұғалімі... екенін жүрек ділімен ұққан намысқой жігіт қалайда тыңғылықты білім алуды құп көрген. Бәлкім Алматыға тезірек жетіп білім деңгейін теңестіріп, жан-жүрегімен ұнатқан Қарагөзімен қайта табысу да ойында болған. Әлде мейманасы тасыған сұлуға өзінің де ел қатарлы білімпаз атанғанын көрсетуді жөн көрген? Бұл үшін?..

Қырық бесінші жылдың жылнамаға енген алғашқы күндерінің бірінде ол Марьевка орта мектебінің директоры, майданнан жараланып қайтқан сарабдал педагог Семен Иванович Шабановқа барып, алдағы жазда көмелеттік аттестат алу үшін емтихан ұстауға рұқсат етуін өтінеді. Жас жігіттің білімін көтермек талабын құптағаны сонша, қарауындағы мұғалімдерге емтихан ұстаушымен қосымша сабақ өткізуін де пысықтапты.

"Басқа мұғалімдерге қарағанда, Анна Агеевна (Анна Гордеевна Ольховая — С.М.) маған өзгеше жаратылған адам сияқты боп көрінетін. Сұлу жүзінде оның ерекше тартымдылық сезілуші еді. Ұстазымның аясы шарадай үлкен көзінде, талдырмаш орта бойында, жұмыртқадай аппақ жүзінде тәкаппар нышан болатын. Көп уақытқа дейін мен Анна Агеевнадан асқан шешен адам дүниеде жоқ шығар деген түйсікке де бой алдырып жүрдім. Шынында да ол кісі өз ойын ерекше анық, тұжырымды сөздермен жеткізетін. Анна Агеевна сөйлеп

тұрғанда әңгімесіне әлдеқалай бөгде сөз, орынсыз бірдемені әсілі қоспайтын-ды. Ең ғажабы, сабағын бастағанда әлденеге мүдіріп, жан-жағына қарап алаңдамай бірден кірісетін. Әрдайым не айтуды алдын-ала ойластырып келетін болса керек, ойын тиісті сөзбен әспеттеп, көрікті айғақпен өрнектеп сөйлер еді, айтқаны түгел біздің жадымызға сіңіп, бойымызда бұлақ суына мейірің қанғандай тәнті сезім туғызатын...

Анна Агеевна бізге әуелде биологиядан, соңынан химия пәнінен сабақ берді. Бұл пәндер әдебиет, не тарих сабақтары сияқты аса қызғылықты болмаса да, мұғаліміміз өзі жетік білетін ілім құпиясын сыңғырлаған әуезді үнімен түсіндіре бастағанда айналамыздағы тылсым дүниенің мәңгілік қозғалыста екенін, көзге көрінбейтіндіктен адам баласы соны тек қана ой-түйсігімен түсінетіндігін ұғып, (...) жаратылыстың көптеген күрделі заңдылығын үлкен-кішіге бөлшектеп, күрделіні оңайға жіктеп сан тарамға жіліктеп бергенде, біз, шәкірттері, аузымызды ашып, қыбыр етпей ықыласпен тыңдап отырамыз. Ұстазымыздың оқулықтан оқығанда соншама қиын көрінетін жәйттерді қарапайымдап түсіндіруге шеберлігі сондай күшті һәм әсерлі еді. Ол сабағын түсіндірген кезде екі беті албырап, әдемі танауының сүйкімді ұшы жыбырлап тұратын. Анна Агеевна затында өте қатаң кісі болатын. Өзге мұғалімдер сияқты шәкірттеріне жадырай қарап, бөгде әңгіме айтып қалжыңдауды білмейді. Шәкірттері амандасқанда басын сәл изеп, бірақ ешқашанда кідірмейтін. Онысын біз Ленинград сияқты дәрежелі үлкен қалада оқығандығы, содан жұққан менмендігі деп ойлайтынбыз.

...Сонымен мен өзімді іштей сан мәрте қайрап, барынша сабырлы болуға тырысып, Анна Агеевнаның үйіне келіп есігін тықылдаттым. Мені терезеден көрген болу керек, есігін ашпастан: "Бөкетовсіз бе? Сәл қыдырып, жиырма минуттан кейін келіңіз!" — деген өктем дауысты естідім. Ұстазым үйіне бірден кіргізбеді, одан да гөрі маған "сіз" деп сөйлегені, неге екенін білмеймін, жадымда қалыпты. Далада біршама кідіріп, айтқан мерзімі өтті-ау деген шамада қайта келдім. Ұстазым орнынан түрегеліп қолын ұсынды. Жүзі маған суық көрінді. Бәз-баяғы тәкаппар мінезі өзгермеген екен деп ойладым. Күйеуінің соғыстан өлі қайтпағанын естігенмін, жалғыз қызымен тұратын. Мен болсам шақырусыз келген "қонақпын", әмбе демалыс сағатын бұзушымын...

— Келетініңізді білгемін, Женя, Семен Иванович ескерткен-ді, — деп ұстазым ескілеу мата жапқан үстелдің бір басына жайғасты, мені қарсы жағына отырғызды да, кәмелеттік аттестатқа емтихан ұстау үшін химия пәнінен нені білу керектігі жайында айта бастады. Желкесіне түйілген қолаң

шашы кей сәт бетіне құлағанда ғана әдемі бір ерке қозғалыспен басын қайқайта сілкіп тастап отырып, Анна Агеевна оқуды тастап кеткелі бетін ашпаған химиядан жадымда не қалғанын тексеруге кірісті. Абырой болғанда бұрынғы білгендерімді мүлдем ұмытпағанымды аңғарған соң-ақ түсі жылып, есімде сақталған аз-маз түйсіктің оныншы класта жүретін "Органикалық химияны" түсінуге септігі тиетінін ризалықпен естіртті. Жексенбі күндері сағат ертеңгілік оннан түскі екіге дейінгі мезгілде қосымша сабақ алатын болдым. Келген сайын менен емтихан алып, өткен жетіде тапсырған тарауды тәптіштей сұрап әбден пысықтайды, білгенімнің көмескі жері болса өзі түсіндіреді, сонсоң алдағы жетіге не дайындап келетінімді тапсырады...

Анна Агеевнадан жиыны әр жексенбіде келіп, он ба, он бес пе, сабақ алдым. Май айының басында, зұлым жауды күйрете жеңген қуанышты күндердің бірінде ол маған сабақтың аяқталғанын ескертіп, химиядан емтиханға еш нәрсеге алаңдамай батыл түрде баруға болатынын айтты. Ұстазыма деген шексіз алғысымды қалай білділерімді білмей, қолапайсыз бір сөздер айта бастадым білем. Тегінде сол бірнеше айдың жүзінде менің тарапымнан сабақтан өзге тақырыпқа айтылған бірінші лебіз болатын.

— Айтып тұрғаныңыз, Женя, артық нәрсе. Жоғары оқу орнына түссеңіз — мен үшін ең жағымды алғыс сол болады. Бірақ соны да орта жолда тастап кетпей, қайткен күнде сәтті бітіретін болыңыз!.. — деді Анна Агеевна бетіме түйіле қарап.

Сұлу ұстазым Анна Агеевна менің есімде осындай сабырлы, қатал да тұйық, жеке басының ісіне бекем жан кейпінде сақталып қалды. Маған сол жылы қосымша сабақ берген мұғалімдердің бәрі де есімде: әлдебіреудің нақақ жаласымен Каспий теңізінің, әлде Қара теңіздің жағасынан біздің елге жер ауып келген, жүзінен ауыр науқас табы мен қайғы-қасіреттің өшпес дағы өшпейтін білімпаз физик (доцент Аманолла Мақсенович Мирзоев, — С.М.), мұғалімдікпен қоса үш-төрт баласы мен мүгедек күйеуін күткен, бір минут та бос уақыты болмайтын, ізгі жанды математика мұғалімі (Анна Михайловна Мирзоева — С.М.)..."

Бірнеше ай бойы қызу жүрген дайындықтан соң "Алты хат" иесі, өз сөзімен айтқанда, "тоғызыншыда оқыған кезімде төртінші класта жүрген жасөспірімдер ортасында түйедей бопсорайып отырып", көмелеттік аттестат алуға емтихан тапсырады. Әрине, арада өткен төрт жыл зардабын тигізгені анық, куәлікке түскен бағалар біршама төмен шыққан. Бірақ, емтихан ұстаушының өзі мойындағандай, "елден ұялғандай

тым сорақы да болмаған..." (035289-санды кәмелеттік аттестатқа тіркелген 16 пәннің бесеуінен, яки тригонометрия, жаратылыс тану, физика, астрономия, шетел тілінен ғана — төрттік, қалған он бірінен — кілең бестік бағалар).

Шешесі алдына қойған биік мұраттың алғашқы кезеңінен сүрінбей өтті. Екінші кезең — жоғарғы оқу орнына түсу. Тек қайда барады, қандай мамандықты өмір жолына нұсқа етеді?

Бұл жөнінде ғалымның өзі "АЛТЫ ХАТ" шығармасында мәймөңкесіз: *"Университеттің филология, иә тарих факультетіне түспек болып үйден аттанған мен политехника институтының стипендиясы екі есеге жуық артық екенін білген соң университетке жіберген құжаттарымды қайтарып алып, Бас арық көшесі бойындағы техникалық жоғары оқу орнына тапсырдым..."* — деген куәлік айтқан. Бұл сөзден біз болашақ академиктің техникалық мамандықты иемденуіне кездейсоқ жәйт себеп болып, дәлірек айтқанда, тағдырын тұрмыс тауқыметі шешкенін аңғарамыз...

Біздіңше, оқу орнын таңдау басқаша сүреңде өрбіген. Ал "Алты хатта" жазылған жәйт — жазушы Ебіней Бөкетов қиялмен өрген Мәжит Мұқанұлы Нұрбаев есімді ғалымның ғұмыр жолы. Яғни қажет-ау деген тұсында автор өзі өткен өмір жолынан қиыстап шығып, қиялға да ерік беріп, әдеби шығарма толғаған.

Ебіней Арыстанұлы кәмелеттік аттестат алғанда жиырма бір жаста, яки төрт жыл бойы ұстаздық етіп, өмірдің ащы-тұщысын көріп, ақыл-ойы жетілген жас, демек ол жоғары дәрежелі білім алу үшін қайда барарын күн ілгері ойлаған... Сонда таңдағаны — қазақ елінің өркениет қаласы, ұлт зиялыларының көрнекті тобы шоғырланған, жоғарғы оқу орындарының атақ-дақпырты ту теріскейдегі жұртқа да жақсы мәлім Алматы шәрі. Әмбе университет емес, сол күнде күллі Қазақстан атырабындағы бірден-бір техникалық оқу орны — Қазақ кен-металлургия институты (ҚазГМИ). Неге?

Күні кеше мал шаруашылығымен айналысқан, көшпенді тұрмыс кешкен, оқыған зиялы қауымы азақ елден 1945 жылғы Қазақстанның көш ілгері ұзап, қуатты республикаға айналғанын ұмытпалық. Қарағандының отын өндіруде Кеңестер Одағында үшінші алып атанып, Кенді Алтайдағы түсті металл өндірістерінің дақпырты, Жезқазған мен Қарсақпайдың, Балқаш пен Шымкенттің мыс, қорғасын өндіретін алып зауыттары, Ембі мен Ащысайдың, Текелі, Степняк, Ақжар және сол сияқты ондаған кеніштерде мұнай, алтын, күміс, қорғасын, мырыш, мыс кені көптеп шығарылып, қазақ дала-

сының жер асты байлығының дүйім жұртқа мәшһүр болып, жан-жақты өркендеген айтулы кезең...

"Абай атамыздың: "Әсемпаз болма әрнеге, Өнерпаз болсаң арқалан. Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар қалан", — дейтін өнегелі өлеңі тегінде біздер үшін арнайы айтылғандай көрінеді де тұрады. Оқуға тау-кен институтына түсуімнің себебі осынау ұлағаттан туды", — деп сыр шертіпті Ебіней Арыстанұлы 60-жылдарда Алматы партия мектебінде оқыған жерлесі Мұқаш Елеусізовке ("Солтүстік Қазақстан" газеті, 11 наурыз 1995 жыл, "Ұмытылмас тұлға"). — Біздің жұрттың техника, әсіресе тау-кен іліміне көзқарасы әлі күнге дейін біржақты қалып отыр. Темір, көмір шығару, оны іске жарату өте ауыр, әрі қауіпті деген пікір ел ішіне кең тараған... 1945 жылы Алматыға оқуға жүрте дайындалып жатқанымда, үйге әкемнің інісі Маутай ағай келіп, шешеме: "Әй, Бәлтай, мына баланың қандай оқуға барайын деп жатқанын білесің бе?" — деп екі аяғын бір етікке тыққаны бар. Сол жерде ағамыз маған: "Сен анау жер астынан темір-терсек іздейтін, көмір қазатын инженер боламын дегенді доғар. Өзің білетін ауылдас жігіттер сияқты мұғалім, агроном, мал дәрігері мамандықтарының бірін таңда, қазақы тұрмысқа жат кәсіп қуғанды қой, айтқанды істейсің!" — деп сөзін түйді. Алайда Бәлтай шешем: "Жоқ, қайным, екеуміздің өмірбақи білгеніміз осы баланың бір күндік оқуына тұрмайды. Баланың бетінен қақпайық, өз білгенін жасасын. Қайда жүрсең де аман бол, қарағым, құдай жолыңды оңғарсын! Бір жалғызға тапсырдым!.." — деп өз билігімді өзіме берді..."

Олай болса Ебіней Арыстанұлы Бағанатыдан оқуға аттанғанда қайда барып, күні ертең кім болатынын біліп шыққан.

ҮШІНШІ ТАРАУ

"Меніңше, жиырманың маңы өмірдегі ең бір қасиетті, ең бір көрікті, тартымды кезең. Адам осы кезеңде, Пушкин тұсындағы бір кісі айтқандай, "Іс-тірлікке асығыс, сезім-тебіреніске ұшқыр келеді". Ізденіс кезеңі, алда жол көп, іздеуші жалғыз, қайсысына түсем деген таңдаусәті. Өмір жолдарының бәрі де қызық, мамандықтардың бәрі де білімді, шабытты, жігерді тілейді. Оның үстіне албырт жастықта басқа да ізденіс бар — өмірлік жолдас, рухани бір болатын дос, кейіссіз үйлесетін жүректер... Егерде осы кезде жолды дұрыс таңдасаң, кейінде қатең азайып, келешек тіршілігің жемісті болар деп те ойлаймын...."

Ебіней БӨКЕТОВ,

"Жиырма деген жасыңда",

"Лениншіл жас", 22 наурыз 1975 жыл

ЖАСТЫҚ ШАҚ ҚАЛДЫ ҚҰЛДЫРАП, АРМАН ҚУЫП АЛАТАУҒА АСҚАНДА

I

Шілде айының аяқ кезі. Ебіней Арыстанұлының ғұмырнама хикаятында аттанар алдында Бағанаты ауылының үлкен-кішісіне жағалай кіріп, дәм ауыз тиіп, ақсақалдар мен әжелерінен бата алғанын тәптіштей суреттеген. Бұл да қазақ ауылының ғасырлар бойы ұлағат етіп ұстаған игі үлгісі: бес жасар бала алыс сапардан аман-есен оралса — алпыстағы шал іздеп келіп сәлем беруге міндетті; кімде-кім алыс жолға аттанып бара жатса, ол да үлкендерге барып, бата сұрауға тиіс; Арыстан шаңырағының үлкені болса, туып-өскен ел-жұртын тастап, ту қиырдағы Алатау баурайына оқуға кетіп барады...

Қыр адамдарының ескі түйсігі бойынша аса жарасымды қылық емес бұл: Ебіней ақылды жігіт болса бүйтпес еді; артынан ерген төрт інісіне жолбасшы боп ең әуелі соларды жұрт қатарына қоспай ма; тоқсанның қыраулы шебіне ілініп қаусап отырған кәрі әжесінің қасында неге болмайды; шешесі Бөлтайдың қолына келін әкеп, бейнетқор байғұсты үй-ішінің

ауыр міндетінен бір мезгіл босатар уақыт жетті; жоқ, бұл жігіт ақылды жас сияқты еді, жаңсақ ойлаппыз — орыс оқуын соншама көп оқыған неме сол жұрттың үй-ішіне тасбауыр діліне үйренген болды; әйтпесе жиырманың өріне шыққан дардай жігіт тұт жалаңаш бауырлары мен жесір екі шешесінің қамын ойлаудың орнына сұмдық ұзақ, баяны беймәлім оқуға барамын дегені несі?!..

Алайда Ебінейді арман еткен асық ойынан айныта алмады. Ісмер шешесі осы сапарға арнап көкшіл шыттан тіккен қысқа жең көйлекті киіп, әскерден келген бір туысы силаған галифе шалбарды бұтына іліп, әрқилы тыстықтан жамау түскен ескі күпәйкесін иығына жамылып, оқулықтарын солдат қапшығы аталған брезент сөмкеге (зұлым жауды жеңіп, аман-есен елге оралған ауылдасының сыйлығы) сықап салды да, аттанып кетті. Кетерінде екі шешесінің алдында тізе бүгіп отырып өздерін ендігі асыраушы Қамзабай екенін, тіршілікке байланысты бар шаруаны соның ақылымен пайымдап атқару қажеттігін ескертті. Тетелес бауырына абыройлы міндет жүктейтінін нықтап, бас көтерер сенімді інім сенсің деп әдейі айтқан-ды. Бұл кезде ол он жетіде, жетінші басқышты тәмамдаған соң мектепті біржола тастап, аудан орталығында жөнең бір жұмыс істеп жүрген-ді.

"Алты хат" ғұмырнамасында Ебіней Арыстанұлы студенттік өмірінің бастапқы кезеңі жайында шешіле сыр шертпейді. Сол себепті институт архивінде сақталған ресми деректерді ғана келтіреміз: әлдеқалай себеппен ол Алматыға кешігіп келген; сөйтсе де кеңшілік жасалып, қабылдау емтиханын тамыздың 28 күні бастап, ең ақырғысын қыркүйектің 6-жаңасында аяқтаған; орыс тілі мен әдебиеттен төрттік бағалар алып, математиканың тексерме есебін де төртке шығарып, ал ауызшасын орташа тапсырған; мектепте аса ден қоймаған физикадан төрттік баға алып, жақсы білем дейтін, қыс бойы тыңғылықты әзірлеген химиядан үштікке әрең іліккен; шетел тілін де жөндем өткізеді. Марьевка мектебінде алдына жан салмай үздік оқыған мақтаулы түлек үшін жетістік емес... Дегенмен осы бағалар бәсеке таңдау жоқ, институтқа қабылдау үміткердің ынтасына қарай жасалатын кеңшіліктің септігі тиіп, Ебіней Бөкетов металлургия факультетіне студент болып қабылданады.

Түу баста геологиялық барлау факультеті негізінде Семейде ашылған оқу орны 1934 жылы Алматыға көшіріліп, келесі жылы оның құрамына екі бөлімше — кенші және металлург мамандарын даярлайтын факультеттер қосылып, содан былай ҚазГМИ атанып, іргесін бекем бекітіп, күллі Қазақстан атырабында техникалық жоғары білім беретін бірден-бір оқу ұясына айналған. Ебіней Арыстанұлы келген жылы институтты 782 адам тәмамдап, инженерлік дипломмен өндіріске аттаныпты. Әсілі, бұл көрсеткіш екі есеге жуық көбейгендей екен, егер соғыс жылдарында институт аудиториясынан жүздеген жас майданға аттанбаса? Соғыс жүрген төрт жылда жүздеген үміткер бұрынғыдан кем қабылданбаса?.. Сөйтсе де барға қанағат, қан майданнан аман-есен қайтқанға салауат. Қатары күрт сиреп, студент жастарын ғана емес, оқытушы құрамын да жүздеп жоғалтқанмен салауатты білім ұясы оқу үрдісін тоқтатпаған, қайта кейбір нышандардан өрлеу көрсетті: 1945-1946 оқу жылында оның күндізгі бөлімінде 748 студент оқыған, олар 39 топқа бөлінген, солардың бірі Ебіней Бөкетов тіркелген — МЦ-45-1 группасы (Кеңес Одағының техникалық жоғары оқу орындары қолданған жіктеу: "МЦ — металлург цветных металлов" дегеннің анықтамасы, келесі қос сан оқуға түскен жылын білдіреді, одан соңғы сан — тіркелген тобын); сол қарсаңда ҚазГМИ-де оқу процесін 25 кафедра жүргізген, оларда 10 профессор, 31 доцент, 14 аға оқытушы, 11 кіші оқытушы және 30 ассистент ұстаздық еткен.

Алматыға ауысқан жылы институтқа Ленин даңғылы (қазірде Достық) мен Бас арық (Абай даңғылы) көшесінің қиылысына ұрымтал жерден кең орам еншіге тиген. Бергі жылдарда құрылысшылар қос қабат екі оқу ғимаратын салып, осы жерде бұрыннан бар жөнең жайларды да институт еншілеп, солардың ара-арасына жатақхана, асхана, оқытушылар мен аспиранттар тұратын үйлерді тұрғызуға көмектесті. Соның бәрі асығыс, кейбірі соғыс жылдарында бас сұғар баспана жасау мақсатымен жедеғабыл тұрғызылғандықтан тұрмысқа қолайсыз, оқу аудиторияларына ұқсамайтын жөнең ғимараттар болатын. Оның үстіне 1941 жылдың қара күзінде институтқа Мәскеу, Минск, Киев пен Харьков қалаларынан жедел көшу тауқыметіне тап болған ондаған профессор, доценттер келіп қосылды. Бұлардың бәріне үй-жай тауып ілдебайлап орналасыруға тура келді. Көбіне сол студенттерді одан өрі сығылыстырумен шешілген. Келесі жылдың басында КСРО Түсті металл Халық Комиссариатының бұйрығымен Мәскеудегі М.И.Калинин атындағы Түсті металл және алтын институты Алматыға көшіріліп, ҚазГМИ-мен біріктірілді. Алматыдағы

жоғары техникалық оқу орнының студент саны сөйтіп екі есеге жуық молайды, оқытушы-профессорлар қатары да күрт өсті, оның құрамы енді Кеңестер Одағына есімі мәшһүр оқулық авторлары келіп, саңлақ білімпаздармен толықты. Нақ сол кезден бастап КазГМИ одақтық деңгейдегі оқу орны құқына ие болады, яки бірінші категорияға көшеді. Соған орай оқытушылардың еңбекақысы, студенттер стипендиясы да ең жоғарғы мөлшермен төленеді. Осы жәйт Алматы техникалық институтының атақ-даңқын жедел өсіріп, біліми деңгейін де ілкі көтерген. Бұл болса қалалық кеңес басшыларын жүздеген адамдарға тағы да қоныс іздеп, оқу үрдісін ұйымдастыруды жол-жөнекей ойластыруға мәжбүр еткен...

Осы жолдардың иесі КазГМИ-дің металлургия факультетіне 1953 жылы түсті. Бұл тегінде ел тірлігі түзеліп, тұрмыстың жөндем қалыпқа ауған кезі. Сөйтсе де жақсы дақпырты соншама зор институтымыздың тіршілік күйі басынан кешпеген пенде сенбейтін ерекше жадау екенін көзбен көрдік. Оқу екі-үш ауысыммен жүреді, сабақты таңғы сегізде бастап, кейбірін түнгі сағат тоғызға таман аяқтаймыз. Аудиторияда орын жетпейді, көбіне қаладағы көпшілік кітапханаға барып дайындаламыз. Сызық сызатын залға да кезекке тұрамыз, қысылтаяң жағдайда сызық тақтасын қызыл іңірде алып, таң атқанша сызбамен шұғылданамыз. Асханадағы жағдай одан да сорақы. Үнемі аш құрсақ жүретін студент атаулының несібесіне әйтеуір Бас арық көшесінің тауға тірелетін баурайында (қазірде Республика сарайы мен Абай ескерткіші тұрған жер) шағын дүңгешектер жыпырлап тұратын, солардың бәрінде ыстық шебүрек пен самса сатылады. Сағат он жарым шамасында, бұл енді жиырма минуттік ұзақ үзіліс берілетін сәт, бәр-бәріміз жапа-тармағай лап қойып, солардың күлді-көмеш тағамдарын асығыс-үсігіс көмейлеп, жан шақырамыз...

Ебіней Арыстанұлы КазГМИ-ге бізден сегіз жыл бұрын түскен. Демек бұдан да қиынырақ жағдайда оқыған. Шынында да о мезгіл ерен ауыр болатын, төрт жылға созылған соғыс дүйім елді әбден діңкелеткен қиын кезең. Соның зардабын көзі қарақты кісі Қазақстанның айтулы астанасы Алматыдан да айқын көрер еді: нанға, тағамға, басқа да жетімсіз нәрселерге карточка жүйесі жойылмаған; базар нарқы тұздай қымбат; ал бас сұғар жатын орын табу — қияметтің ісі. Бір тәуірі, институттың шаруашылық қызметі пәтер жалдаушы қожайындармен келісім-шартқа отырып, жатақ тимеген студенттерге орын дайындайды, төсек-орын да береді. 1945-1946 жылдарға дәп

келген алғашқы курста етене танысы жоқ, дос-жараны да шамалы астанада Ебіней Бөкетовтің де сол пәтерлердің бірін пәналап, біреуден ілгері, біреуден кейін күн кешкені анық...

Қамзабай БӨКЕТОВ, "АСЫЛ АҒА":

"Институттың бірінші курсын бітірген жазда ол ауылға келіп қайтты. Үстінде қымбат материалдан тігілген әскери гимнастерка, белінде жалпақ офицер белбеуі, бұтында шыт жаңа галифе-шалбар, аяғында жылтыраған құрым етік, қолына шамадан ұстайтын болыпты... Сұрап білсек, Ольгинка мектебінде 1942 жылы өзімен бірге ұстаздық еткен құрбысы, майдангер офицер Қайыржан Рыспаев елге қайтып келе жатып, Алматыға соққан сапарында Ебінейдің тым жадау сұрқын көрген соң қоржынындағы қосалқы киімдерін беріп кетіпті. Ағам Алматыға қайтар кезінде гимнастерканы, шалбарды, белбеуді маған тастап кетті. Мен соларды тек мейрам күндері ғана кигендіктен ұзақ киіс берді. Ал өзінің не киіп кеткені есімде қалмапты..."

Институт студенттері арасында майданнан оралған жауынгерлер де едәуір болған. КазГМИ-дің 50 жылдық мерекесіне байланысты шығарылған деректі кітапта Ұлы Отан соғысының алғашқы айында институт қабырғасынан өз еркімен тіленіп 200 студент, 22 оқытушы мен 3 қызметкер майданға кеткені айтылған. Мұндай еріктілер одан кейін де аз болмапты. Кадр бөлімі мұқият жүргізген есепке қарағанда, төрт жылда институт аудиториясынан аттанған 45 жас ұрыс даласында шейіт болып, 6 шәкірт Кеңестер Одағының Батыры атағын алған. Сірә, майдангерлердің бірталайы өздері түлеп ұшқан білім ұясына жеңіс жылы қайтып оралған. 1945-1949 жылдар аралығында осы институтта 302 майдангер білім алыпты, бұл болса бес курста оқитын мың қаралы студенттің үштен біріне жуығы. Бертінде туған "Алғашқы сабақ" толғанысында Е.А.Бөкетов: *"Ұлы Отан соғысы аяқталған жылы оқуға түскендердің жасы 18 бен 35-тің аралығында болатын. Балалы-шағалы болып, есейіп, егделеніп қалған кісінің қасында ернінің үстіне түк шықпаған жастар қатар отырушы еді..."* — деген куәлік айтыпты...

Ал институт дирекциясы, демек ұстаздар ұжымы да майданнан аман-есен оралған талапкерге ерекше ілтипатпен қараған: мәртебелі оқу орнында оқуға құқықты олар ұрыс даласында көрсеткен жанкешті ерлігімен жеңіп алды; олай болса майдангерлерге қамқорлық жасап, төрт жылда ұмытқан ілім негіздерін қайыра меңгеруге қолғабыс беру керек;

сайып келгенде бұл — от кешіп, жауып тұрған оққа кеудесін төсей жүріп, әмбе өмірдің қиын-қыстау кезеңін басынан өткерген сақа жандар өздерімен бір аудиторияда отырған жасаң жігіттерге жөн-жоба нұсқауға мұрындық болады-мыс.

Солардың бірі — Орынсейіт Нұрекин ("Алты хатта" Баекин аталған). Соғыстың алдында Ленинградтың жоғары әскери-теңіз училищесінің бірінші курсын тәмамдаған жас жігіт оқуын үзіп, финдермен 1939 жылғы ұрысқа қатысып, соңынан төрт жыл ұдайы неміс-фашистерімен жүрген арпалыстың жуан ортасында болған. Әскер қатарынан ол 1946 жылдың күзінде босаныпты. Сол бетінде офицер жігіт Алматыға асығып жетеді. Бірінші курсқа студент қабылдау аяқталып, оқу маусымы әлдеқашан басталған шақта алдына келген майдангерге КазГМИ-дің директоры, профессор М.К.Гришин: "Сіз бірінші курста жүретін сабақтардың бәрін дерлік бұдан жеті жыл бұрын оқыпсыз. Сол себепті сізді екінші курсқа қабылдаймын. Тісқақты майдангер жігітке екі курстың сабағын меңгеру қиын бола қоймас, бұл енді ынта мен жігеріңізге байланысты шаруа..." — дейді. Сөйтіп қыркүйек айының аяқ шенінде Орынсейіт Нұрекин металлургия факультетінің екінші курс студенттеріне қосылады. Әрине, математиканың төрт амалы ғана жадында сақталған, ал химия мен физиканың көптеген заңдары мен қитұрқы формулаларын есіне түсіру сақа жігітке оңайға түспейді...

"Маған көмек бергендердің бірі Ебіней болды. — депті Орынсейіт Нұрекин "Бір үзік сыр" деп атаған естелігінде. — Жатақхана жетімсіздігінен сол жылы біз Калинин көшесіндегі бір мекеменің үйінде тұрдық. Жататын төсегіміз екі қабат боп біріне-бірі "міңгескен", бір бөлмеде 30-40 адамға дейін жатып жүрдік. Лекциядан келгеннен кейін жатақханада отырып сабақ дайындауға жағдай жоқ, үстел, орындық қоятын бостағай орын тіпті де болмайтын. Сабақ даярлайтын орнымыз — көпшілік кітапханасы. Ақыры, тырбанып жүріп екінші курсты бітірдім.

Институттың үшінші курсын бастағанда біз студенттердің өз күшімен салынған жаңа жатақханада (6-шы корпус аталатын, институт ауласында орналасқан) тұрдық. Бөлмеміз бұрынғыға қарағанда жөндем, екі қабат үйде. Төрт адам тұрдық: Ебіней Бөкетов, Жаңабатыров Есентай, Федор Вернигор және мен...

Ол кезде азық-түлік карточка арқылы беріледі. Жетімсіз уақыт. Өзара бірігіп, кезекпе-кезек тамақ дайындаймыз. Ебінейдің тамақ істеуге ебі жоқ, кезегі келгенде "Сеңдер маған басқадай бір тапсырма берсеңдерші" деп сылтау іздей бастай-

ды... Тегінде қоғамдық тәртіпке үйренбеген жастар ғой, ту баста үшеуін де бөлмені таза ұстау, жинақы жүру, төсек-орныңды тұрған бетте жинау сияқты міндетті рәсімдерге үйретуге тура келді. Бір тәуірі, менің талабыма олар қарсы сөз айтпайтын. Ұйымшы болдық, бір үйдің балаларындай тату тұрдық.

Бізге қарағанда Ебінейдің тұрмысы аса жүдеу болды, әсіресе киімнен жұтап жүрді... Менің талонға алған матам бар еді, "пионерское сукно" деген. Содан Федя Вернигор Ебінейге көп-көрім костюм тігіп берді. Сол костюм институтты бітіргенше Ебінейдің үстінен түскен жоқ. Аяғындағы керзі етігі де, бірде қарасам, әбден тозып, бүтіндеуге жарамай қалыпты. Бұғанда амал таптық: менің боксқа киетін аяқкиімім дөңбектей кере қарыс аяғына дәл келе кетті..."

Шәкірт шағының қоңыртөбел тіршілігі туралы Ебіней Арыстанұлы кенже інісі Есләмбек Бөкетовке жолдаған хатында да бүркеусіз ашық әңгімелеген:

"Студенттік кез. Бөлтай марқұм, Қамзабай екеуі анда-санда сәлемдеме жібереді. Мен майын жемеймін, базарға сатып, өздеріне шай жіберемін. Бір жолы майды ашсам, 1947 жылдың күзі-ау деймін, іші жуан-жуан иірілген құрт (тұздамай жіберген). Плиткаға қойып қайнатып, тортасын шығарып саттым. Оны да шайға айналдырып үйге қайтардым. Олай істемесем күнкөрістері қиын-ақ! Қамзабайдың айлығы 300 сом, менің стипендиям 300 сомның үстінде; шешей киім тігеді, ақ көңілдігімен көбіне тегін тігеді, аздап бірдеме тапса — көп тапқандай болып қуанып отырады... Шешеміздің ол мінезін білемін, үй жағдайымыздың жүдеу екенін де білемін. Қамзабай хат жазған сайын мені ширатып, тұрмысымыз тамаша деуден танбайды. Екінші курста оқыған жылы жазда шауып кеткен шөбімді, Қарашолақ деген Құбайдың белсенді ағасы болатын, сол неме Қамзабайға әлімжеттік жасап, колхоздың жерінен шаптың деп тартып алыпты... Ағаң Қамзабайдың сендерді асыраймын деп кешкен бейнеті менің азабымнан титтей де кем болмады. "Оқуыңды қоя тұр!" — деп, сөйтіп жүріп маған айтқан жоқ. Елуінші жылдардың ортасына дейін біздің отбасы тұрмыс жүдеулігінен арыла қоймады..."

II

Металлургия факультетінің ең алғашқы түлектері — 25 адам 1940 жылы диплом алыпты. Демек, Ебіней Бөкетов тап болған жылы бұл ұя металлург инженерлердің алтыншы легіне диплом берген. Яки бұл қарсаңда факультетте өзіндік дәстүр, үлгі-өнеге қалыптасқан деуге болады.

Қандай да ғылыми мектептің негізін қалап, іргесін бекіту жылдар бойы жүреді. Ондаған ұстаздардың ұзақ татындырымды еңбегімен қалыптасады. Ал қазақстандық металлургтердің тұңғыш ұясы өз заманының ғұламалары атанған металлург ғалымдардың ыждаһатымен, ынта-жігерімен қаланғанын айтуға тиіспіз. Түу баста факультеттің деканы болып В.И.Лукашов есімді доцент тағайындалған. Ол білгір еріктілердің алдыңғы легінде майданға аттанған соң декан міндетін екінші доцент А.И.Лайнер (кейіннен техника ілімінің докторы, профессор, жеңіл металдар металлургиясының білгірі атанған) атқарады. 1945-1946 оқу жылында металлургия факультетінде В.А.Ванюков (бұл кісі 30-жылдарда Ауыр өнеркәсіп наркоматында ғылыми сарапшы болған, нарком Г.К.Орджоникидзе оған айырықша сенім көрсетіп, ақыл-кеңесін жиі пайдаланған. Жезқазғанның мыс қазынасын барлау тағдыры тығырыққа тірелген кезде, оны түбегейлі зерттеуші Қ.И.Сәтбаевқа қол ұшын беріп, наркомның қабылдауына баруына жәрдем еткені жайында мен жұртшылыққа мәлім "Сәтбаев" кітабымда егжей-тегжей жазғамын), Х.К.Аветисян, Ф.М.Лоскутов, В.В.Стендер, В.И.Трушлевич сияқты білікті профессорлар ұстаздық еткен. Сол жылдарда факультетте алты кафедра жұмыс істеген: жалпы және аналитикалық химия кафедрасын профессор В.В.Бутов басқарса, металлургия пештері және түсті металл өндірісінің құрал-жабдықтары кафедрасына Украинадан эвакуация легімен келген профессор Б.Н.Резников жетекшілік етеді.

Факультетте жетекші саналатын үшеуіне, яки түсті ауыр металдар, бағалы металдар және сирек металдар болып өзара жіктелетін кафедраларға ерекше міндет жүктелген: олардың қарамағына студент үшінші курста көшеді; шынтуайтын айтқанда, болашақ инженерді өндіріс құпиясын меңгеруге дайындық нақ осы кезеңде басталады...

ҚазГМИ болса Одақтағы өзі тақылеттес бес институт тәрізді КСРО Түсті металлургия наркоматына (бертінде министрлік) бағынатын, ал онда істейтін құзыры күшті шенеуніктер өздеріне тәуелді зауыттардың инженер кадрге сұранысын ескеріп, әрбір оқу жылында әр институтқа қанша үміткер қабылдап, қанша дипломантты өндіріске және қайда жіберуді Мәскеуден нұсқап отырады. Алматыдағы институттың металлургия факультетіндегі жетекші үш кафедраның оқу бағдарламасы да осы талапқа бейімделген. Айталық, доцент Б.Н.Лебедев басқаратын бағалы металдар кафедрасы шағын топпен жұмыс істеп, алтын, күміс, платина айыратын инженерлер дайындайды. 1939 жылы құрылған "Түсті металдар электро-

металлургиясы және физикалық химия" кафедрасына техника ілімінің докторы, Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор В.В.Стендер басшылық жасайды. Факультетте оқытушылық құрамы жөнінен де, қарамағындағы студент саны жөнінен де қарамдысы — түсті ауыр металдар (қорғасын, мырыш, мыс, никель, тағы сол тақылеттес ауыр металдар) кафедрасы, өйткені КСРО-ның металлургия зауыттары тегінде осы металдарды қорытады, ал оларда мыңдаған инженер-металлургтер жұмыс істейді. Бұл кафебраның жетекшісі — профессор Х.К.Аветисян болатын.

Техника ілімінің докторы Хосров Курганович Аветисян (1900-1954) Қазақстанға эвакуация легімен тап болып, келген күннен-ақ КазГМИ-де ұстаздық етумен бірге КСРО ҒА-ның Қазақ филиалы құрамында сол қарсаңда ашылған Металлургия және кен байыту институтының түсті металдар құтықханасын басқарған. Қазақстан ғылымын өркендетудегі жемісті еңбегі үшін ол Қазақ КСР Ғылым академиясының ту бастапқы құрамына корреспондент-мүше болып сайланған, республика ғылымы мен техникасына еңбегі сіңген қайраткері мәртебесіне де алғашқылар қатарында неленген. Металлургиялық ілімнің ірі теоретигі Х.К.Аветисянның "Металлургия негіздері" атты басты еңбегі 1940-1980 жылдарда КСРО-дағы барлық техникалық жоғарғы оқу орындарында негізгі оқулық ретінде қолданылатын, 50-жылдарда бұл еңбек әлемдік ілімнің үздік туындысы санатында бірнеше шетел тіліне аударылған.

Хосров Курганович әдетте дәрісті металлург-студенттер жалпы ғылым негіздерін екі жыл оқып түгескен соң, үшінші курста, яғни болашақ мамандығын кәсіби игеруге кіріскен кезде оқиды екен. Ама! қанша, біз екінші курсқа жеткен кезде, ұмытпасам, 1954 жылдың бас кезінде ол кісі тосыннан опат болды. Естуімізше, әлдебір сойқанды адамдар оны өз төсегінде ұйықтап жатқанда жер жастандырып кетіпті.

Ебіней Бөкетов те факультет бағдарламасында жылдар бойы қалыптасқан дағдылы сүрлеуден өткен: бірінші курсты тәмамдаған соң өз тобымен Ертіс жағасына аттанып, жиырма күндік сапарда Риддер, Ертіс зауыттарындағы қара мыс пен қара қорғасын қорытатын, Өскеменде таза мырыш һәм қорғасын өндіретін ескілі-жаңалы өндірістерді аралап, күшті жалынмен арпалысқан кәнігі металлургтердің кәсіби жұмысын көреді. Бұл шеруді, әсілі, оқытушылардың тісқақты өкілі бастап барады. Сірә, жыл бойы теориялық дайындықпен, жалпы техникалық ілім негіздерін игерумен шұғылданған жастар аудитори-

җада естігенін, сұрыпталған кеннен металл болып бұлақша ағып жатқан әсерлі көріністі көзімен көріп, көңілінде түюге тиіс. Бір көрерге таңғажайып көрініс болғанмен, от лаулаған пеш алдына келіп, немесе қорғасын шүпілдеген тайқазандар қасында тұрғанда бұл — жан сескентер күрделі құбылыс: будақ-будақ ұшқан күкіртті газ қолқанды қауып, тынысыңды тарылтып ("респиратор" аталатын — дәкеге оралған арнаулы мақта қорғанышпен бет-аузымызды тұмшалап жүреміз) тұрса, пеш аузының ыстық лебі бет қаратпайды, киіз қалпақсыз, қалың киімсіз (кәдімгі киізден, не қалың сукнодан тігілген) оның маңына жақындау аса қауіпті...

Екінші курстың аяғында металлургия факультетінің студенттері Қазақстандағы түсті металл өндірістерінің біріне, тек бұл жолы бүкіл курс емес, бес-он кісіден құралған шағын топ болып, өндірістік практикаға аттанады. Мақсат — зауытта бірер ай жұмыс істеп, металл балқытатын технологияның кейбір үрдісін өз қолымен атқарып, яки болашақ кәсібінің мән-жайын ұғыну. 1947 жылдың өндірістік практикасын Ебіней Бөкетов Балқаш мыс алыбында өткізген. Балқаш көлінің жағасында соғыстан бұрын жедел тұрғызылған алып өндірісте ол екі ай жұмыс істеп, үйіне едәуір қаражат әкелген.

Келесі курстың соңында металлург болуға қамданып жүрген студент үшінші мәрте өндіріске аттанады. Бұл жолы тек былтыр болған зауытқа қайыра бармайсың. Әмбе қосымша жүктелер талап: жұмыс істеген өндірістің жалпы технологиясы жайында, өзің еңбек еткен бір, не бірнеше цехтың жұмысы туралы кафедра алдында жазбаша түрде есеп бересің... Ебіней Арыстанұлы бұл жолғы практиканы Шымкент қорғасын зауытында өтіпті. Шымкентке өзі сұранған: "Қазақстанның шығысындағы үш өндірісті көрдім, Орталық Қазақстандағы мыс алыбында аз да болса жұмыс істедім. Неліктен түстіктегі металлургиялық жалғыз зауытты көрмеске?.." Көреді, бірақ суық теріскейде туып-өскен ол түстіктің күйіп тұрған күніне төзе алмай, әрі ең ыстық цехта, қорғасын ағызатын шахты пешінде балқытушы болып істегендіктен аздап ауырып та қалыпты... Алайда жиырма төртке енді ғана аяқ басқан сақа жігіт аспан айналып жерге түскендей аптап ыстықтан ұзаған соң-ақ қалыпты күйіне түсіп, жүрек соғуын тарылатқан кесепатты ұмытып кетеді...

Әсілі, инженер-металлург атану мәртебелі кәсіп болғанмен, сол атақты өндірісте ақтау — қиын, екінші бірінің қолынан келмейтін ауыр міндет; өйткені терең біліммен қоса ерекше төзім керек; ал күні-түні көрерің — от-жалын құсқан, металл балқып,

қоқыс төгілген, ыстық та лас, түтін будақтаған цех іші... КазГМИ-дің биік дақпыртына елігіп, одан да гөрі инженер деген мәртебелі атағына малданып келіп қалған кейбір пысық жастар өндіріске барған алғашқы саяхаттан соң-ақ амалын тауып басқа институттарға, көбінесе университетке ауысып кететінді. Немесе диплом қолына тиген соң-ақ лауазымды әкесін, иә туыстарын пайдаланып, Алматыда ірге тепкен көптеген министрлік, иә оларға қарасты мекемелерге қызметке орналасып, жанға жайлы жөнең жұмыстар атқаруға бейім тұратын...

Ебіней Арыстанұлында мұндай пиғыл, қиыннан жеңілге қашу туралы ой ешқашанда болмаған. Қайта әрбір курсты сәтті тәмамдап, өндірістің қызық-шыжығын көрген сайын мамандық таңдауда қателеспей, қызықты да ғұмырлы іске бет түзегенін жете білген. Әр курсты да ол үздік бағалармен тәмамдап отырған. Дипломға қосымша берілетін арнайы анықтамада көрсетілген бағаларды сараласаңыз — үштік баға екеу ғана, бестік бағалардың жалпы қарама — отыздың үстінде, төрттік — он екі пәннен. Бұл деректер оның өз курсының қара көбейткен бірі емес, сұрқай көптен сұңғыла зердесімен дара шыққан санаулы студенттер қатарында болғандығын көрсетеді...

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ" :

"Шынымды айтсам, институтқа түскен күнімнен арманым (кейде сол түсіме де кіретін) — инженер болып өндіріске барып, шешем мен інілерімді қолыма алып, солардың ауыр тұрмысына жөндем жағдай туғызу еді. Осы арманымнан бес жыл оқығанда айырылмадым. Әлбетте соны аяқасты ету үшін кереғар бір істің көлденең кездесуі қажет-ті. Оны енді тұла бойымда туған тың арман десем қате болмас, әмбе сол — сана-сезімі біліммен суарылған естияр жастың ой тоқтамы екенін ескертуге тиіспін.

Бұл арманның санама ұялай бастағанына бір жыл бола қойған жоқ-ты... Осы ойға мені әбден иландырған, әсер еткен, өндірісті басқаратын инженер болудан да өзге, одан да мәндірек әрекет — ғылыми жұмыспен айналысу — қоғам үшін, халқымыз үшін, өзім үшін де құндырақ екенін санама құйған адам туралы, сірә, кеңірек әңгімелеген жөн болар...

Владимир Фридрихович біздің факультеттің студенттері жоғарғы курсқа жеткенде ғана алдына баратын мамандандыру кафедрасының басшысы болатын. Сол себепті біз үшінші курсты бітіргенше профессор Пеннерді (Сөз бұл жерде профессор В.В.Стендер туралы болып отырғаны шүбәсіз — С.М.) анда-санда алыстан көріп жүрдік...

Бір күні маған профессор Пеннер шақырады деген хабар жетті. Мені ғана емес, өз кафедрасына бөлініген бірнеше студентті шақырыпты...

— Сіз биыл өзіңізді маман етіп шығаратын кафедраға келдіңіз. Онда немене оқып, не істейтініңіз жөнінде ақыда-сып алуымыз керек. Дипломдық жұмысыңыздың тақырыбын да қазірден бастап анықтау қажет. Бұл мәселені кейінге қалдыруға болмайды, жас жігіт...

Содан кейін ол:

— Өткен үш жылда ғылыми үйірмелерге қатыстыңыз ба, қандай тақырыппен айналыстыңыз? — деп сұрады.

Мен дереу:

— Білгем жоқ, маған ешкім ондай тапсырма бермеді ғой, — деп турасын айттым.

Ұстазым биязы жымиып басын шайқады. Соның астарында үлкендердің айтуымен ғана жүріп-тұратын, өздерінен ынта тумайтын бейтарап адамдарды мысқылдау жатқанын мен бертінде ұқтым. Ал сол жолы, алғашқы әңгімеміз аяқта-ларда профессор үстелдің тартпасынан кішкентай кітапша алып, үлкен бір оқымыстының есімін атап, сол кісінің докторлық диссертациясы деді. Кітапшаның мазмұнын жазба-ша қорытып, қандай ой-пікір туғанын айтып беруімді өтінді.

Кітапшаны қарап шыққаннан кейін мен оны егжей-тегжей түсіндім деп ойлап, көзге түртіп тұрған кемшіліктеріне де біраз шұқшиғанмын. Соларды жіпке тізгендей саралап, жобасы, асқан білгіштігіме басып аяусыз сынайын. Менің ең алғашқы ғылыми еңбегіме рецензия жазған доцент Гулах: "Студент Нұрбаев өз еңбегінде ғылыми әдебиетті оқи алатынын, оған сыни көзбен қарайтынын жап-жақсы көрсеткен, — деп дара-лап атапты, — алайда келешекте ол біреудің еңбегін аяусыз сынаудан бұрын алды-артына байыппен қарап, сол тақырып-қа жарияланған басқа әдебиеттерді зерделей оқығаны жөн болар еді. Студент Нұрбаев бұл еңбегінде, шынын айтқанда, өзінің жорамал пікірі мен болмашы түйсігіне малданып ар-тық-ауыс пікір айтқан..." — деп мені әрі аяп, әрі орнымнан тұрмастай етіп сілейте соғыпты. Осыдан соң мен білместік жасағанымға қатты ұялып, іштей ренжіп, ғылыми жұмыс менің қолым емес екен деген тұжырымға жеңсік бердім.

Десем де, дарқан өмірдің бұрылыс-қалтарыстары аз емес, сол рефераттың алдағы ғұмыр жолыма бетбұрыс туғызаты-нын қайдан білейін...

Төртінші курста біз Пеннердің кафедрасын жайлап алдық. Ұзақты күнді зертханада өткізетін болдық... Профессордың өзі де әрқайсымыздың қасымызға келіп, істеп жатқан жұмы-сымызды тәптіштеп сұрайтын. Онысын мақұл көрсек те, екінші жағынан сескенетінбіз. Өйткені қасыңда тұрып әрнені ежіктегенде нақтылы жауап беру керек. Ал бірдеме деу үшін дайындығымыз жетіспейді. Әмбе ғұлама кісіні жеңіл сөзбен алдай алмайсың. Зертханалық жұмысты мейлінше тыңғылық-

ты атқаратынбыз. Себебі, ол — жалпылама құтыханаларда алдын-ала жасалған нұсқаулармен орындалып, нәтижесі де күн ілгері мәлім тәжірибе емес, күні ертең өзіміз шұғылданып-тын инженерлік кәсіптің, яки, сирек металл айырудың әліппесі іспетті өте қызықты жұмыстар болатын..."

"Алты хат" иесі бұдан әрі сүйікті ұстазының бір күні өзін пәтеріне шақырғанын, екеуінің кешкілік уақытта шай ішіп отырып, келешек өмір жайында келелі сұхбат жасағанын тәптіштей суреттейді. Әңгіме үстінде профессор кабинетіндегі кітап толы шкафтан Ленинград баспасынан соғыстан бұрын шыққан көлемді кітабын сылапты. "Осыншама қалың кітап авторының жанында тұрғаным біржосын қуансам керек, тәпті де тәтті сезімге бөлендім..." — дей келіп Ебіней Арыстанұлы, өзіне сирек металдар металлургиясынан дәріс оқитын профессордың тасқа басылған тағы бірнеше ғылыми еңбектерін көріп таң болады. Ақыр аяғында В.В.Стендер үстел суырмасынан қалың бір мұқабаны суырып, маржандай әдемі жазулармен өрнектелген қолжазба бумаларын көрсетеді. Сөйтсе бұл да ұстазының сегіз жылдан (!) бері жазып жүрген жаңа оқулықтың қолжазбасы екен. Сегіз жыл дегенде профессор соны, құдды бір сегіз күндік жұмыстай жайбарақат шыраймен атөтті айтыпты. Әңгіме үстінде ұстазының ғұмыр жолы да сөз болады: айтуынша, ғылыммен ертеден шұғылданған отбасында туып, ата-анасының әсерімен жас күнінен химия іліміне, оның металл қорытатын саласына әуей болыпты; ал ғылыми қызметкер ретінде Кеңес өкіметі бекем орнағаннан кейінгі алғашқы онжылдықта, Нева жағасындағы атақты қалада қалыптасыпты; Қазақстанға үкімет тапсырмасымен, жаңа институтта кафедра ұйымдастырып, сирек металдар өндірумен шұғылданатын мамандар даярлау ісіне атсалысу үшін келіпті... Алғашқыда қиын-ақ болыпты, өйткені, бәр-бәрін тыңнан бастауға тура келген, тіпті өздерін бүгінде оқытып жүрген оқытушылар мен ассистенттердің басын құрау да оңайға түспеген. Ең ғажабы, қазақ даласында кен қоры өте мол және алуан түрлі. Солардың қалтарысында бірақ аса бағалы сирек металдар бөлінбей боқатқа кетіп жатыр. Келешекте бұл — орасан зор келелі іс. Сонымен шұғылдануға тек ынтаң болсын!

"Қуанышты жәйт, — депті профессор. — Қазақстанды қазір өндіріс қуатын еселеп арттыруға аса мүдделі қажырлы адамдар басқарып отыр. Ал, Қазақстан Ғылым академиясы-

ның президенті, геолог-ғалымның ұйымдастырушылық қабілеті өте күшті адам және ол жан-жақты білімді қайраткер. Мен айтып отырған келелі істі ол өте терең түсінеді, таяу жылдарда соған кең өріс беруге ерекше құштар. Білуге, ғылымға ынталы сіздей жастар үшін бұл — зор бақыт!.."

"Үйіме сізді өзімді дәріптеп, ғылыми еңбектерімді көрсету үшін шақырғам жоқ, қымбаттым, — депті әңгіменің жарасымды шырайға ауған сәтінде үй иесі, — бұл айтқандарым үлкен шаруаға кіріспе деп біліңіз... Өзіңіз ойлаңызшы, республикада жуықта Ғылым академиясы шаңырақ көтерді, жаңа оқу орындары ашылмақ, ал бұрынғылар өрісін кеңге жая бастады. Осыған орай үкімет пен партия ұлттық ғылыми кадрларды көптеп өсіру жөнінде мәселе қойып отыр. Мысалы, бізге мәртебелі қонақ болып, құрметті төрде қол қусырып қарап отыруды қойып, талапты қазақ жастарын ғылымға тартуға тапсырыс жасады... Алайда кім көрінгенге сен ғылыммен шұғылдан деп айта алмайсың. Бұл енді — бірінші қиыншылық. Екіншіден, ғылыми жұмыста ерінбейтін еңбек-қор болу керек. Үшіншіден, ғылыми жаңалық оп-оңай қолға түспейді, бір нәрсенің түйінін шешу үшін кейде ондаған жыл сарп етесің. Әсілі, бұған ғылымға шынайы құштар, әмбе төзімі мықты адамдар ғана шыдайды. Төртіншіден, сіздей жас адам уақытты текке өткізбей, ғылыммен тура бүгіннен бастап шұғылданса игі. Бұл турасында сіздердің ұлттық мақтаныштарыңыз кемеңгер Абай: "қолымды мезгілінен кеш сермедім" деп өте жақсы айтқан... — Профессор маған қадала қарады да, әңгімесін аяқтағысы келді білем, былай деп сөзін түйді. — Осының бәрін сізге не үшін айтып отырмын? Мен сізден аспирантурада қалуды өтінебепін. Жә, бұған не дейсіз?..

Менің ойланып қалғанымды байқаған үй иесі әлденені сылтауратып бөлмеден шығып кетті... Не деу керек? Ойланбай бірдеме айту қиын. Бұған дейін арман етіп жүрген ойларымды тас-талқан етіп, мүлдем жаңа бағытқа бұрған тосын іс: ардақ тұтып жүрген ғұлама ұстазым өз тілегін жер етпесіме сеніп, аспирантураға қал дейді; егер менен бірдеме шығатынына сенбесе — алғіндегі көл-көсір сөздерді неге айтты; былтыр таңдаған аспирантым сияқты, ғылыми ізденісті тиіп-қашып істемей, тиянақты болғайсың... деген сыпайы ескертуді неге жасады? Осы сұхбатқа шақырардан бұрын мен туралы факультет басшыларымен, өзге кафедрадағы әріптестерімен ақылдасқан, сірә?

Қысқасы, ұстазым қасыма қайта келгенде мен: "Сіздің айтқаныңызға ден қойдым. Не десеңіз — сол болсын!" — деп келешек тағдырыма тұсаукесер жасағаным анық..."

Сөйтіп, көңілі екі ұдай болып сан-саққа құбылып жүргенде, төртінші курс та тәмам болды. Естелік ғұмырнамасында Ебіней Арыстанұлы сирек металдар кафедрасы меңгерушісінің алдында тағы да екі мәрте болғанын айтыпты: алғашында дипломдық жұмыстың тақырыбын анықтап, соған орай қай өндірісте практика өтуді ақылдасу үшін барыпты; екінші жолы профессор дәріс оқитын пәннен емтихан тапсыруға... Емтиханнан жоғары баға алыпты, ал диплом тақырыбына, өз шамалауынша, бұрын тереңдеп зерттелмеген тың тақырып тиіпті. Соны біле тұра намысқой дипломант өзгертуге болмай ма деп жеңілірек тақырып сұрамаған. Күрделі тақырыпты ұстазы "жығылсаң нардан жығыл!" деген желеумен әдейі ұсынған шығар, демек сенімінен шыққаным дұрыс боларға сайып, ұқыпты орындауға тырысып, халқадерінше еңбек еткен. Бұл болса ғылыми жұмысқа шындап елігіп, ой-өрісін кеңейтуге жол ашқан сияқты...

Институт бітіруші жігіттің диплом жұмысының тақырыбы — "Аса жоғары кенеулі металл өндіретін электролитті алюминий зауытының жобасы"; сол үшін кәрі Оралға, Богослов алюминий зауытына практикаға аттанған (Қазақстанда ондай өндіріс о кезде болмаған); Ебіней Бөкетов бұл міндетті сәтті орындап, 1950 жылдың жазында өзі жобалаған зауыт нұсқасын мемлекеттік комиссия алдында үздік бағаға қорғап шығады.

III

Ебіней Арыстанұлының Алматыда оқыған шағы рухани-мәдени өмірдің ерекше жанданып, күрт өрлеуге түскен кезеңіне дөп келген -ді. Тұрмыс қиыншылығы, жатын орын мен азық-түлік жетімсіздігі соларды емін-еркін қызықтауға бөгет болмаған тәрізді. Шынтуайтын айтқанда, о күндегі шәкірт жастар аса сауыққұмар қауым: драма театры мен жасөспірімдер театры да — қос-қостан, Абай атындағы опера және балет театры, филармония; солардың қайсысына болмасын айына бірер мәрте барып, сахнадан түспей келе жатқан классикалық қойылымдарын, не жаңа ойындарын қызықтамау — артта қалу, өзінді кертартпа атандырар масқара жәйт; ал Ебіней Алматыға келген жылда-ақ өнер ордаларын түгел адақтап шыққан.

Әдеби кештерді де босатпайды, өзі оқыған КазГМИ мұндай сауықтарға аса әуей емес. Ал университет пен ҚазПИ-де ақын-жазушылармен кездесу жиі болып тұрады. Екеуінде де

Ебінейдің жерлестері бар, пікірлес құрбы-достары да аз емес. Солардан хабар тисе-ақ ол қуана жетіп, ілгіпатты тыңдаушы болудан бас тартпайды, кейде қызды-қыздымен қитұрқы сұрау жолдап айтыс туғызуға да құмар-ақ.

Сәбит Мұқанов туралы бертінде жариялаған "Жазғаны жазира, айтқаны аңыз еді" естелігінде, ол: "1946 жыл, жазғы-тұрым. Сәбеңнің сөйлейтін жерлерін аңдып жүреміз, көріп, тыңдап қалуға ынтықпыз. Пушкин кітапханасында кездесу болады деген соң, кейіннен белгілі өнертанушы, драматургия сыншысы болған марқұм Қ.Қуандықов екеуміз ертерек барып, мінбеге жақынырақ жерге орналасып алдық. Сәбең екі сағаттан артық қазақ әдебиетінің дамуы, өз жазғандары жөнінен айтып, көптеген сұрақтарға жауап берді, қалжыңын қалдырмай тыңдаушы жұртты ду күлдіріп қояды... Қажықұмар тұрып: "Сәбит аға! Халық бұрын жазған "Жұмбақ жалауыңызды" көп оқи ма, әлде кейінірек жазған "Сырдарияңызды" көп оқи ма? Қалай ойлайсыз?" — деп сұрады. Қажықұмар қиғаштау сұрақ беруге әуес болатын. Сәбит аға сәл кібіртіктеп... былай деді: "Әй, бала, бұған жауапты өзің беруің керек қой... Шынын айтсам, мен өзім де сол "Жұмбақ жалауды" жақсырақ көрем... Бұрынғы шалдар тоқадан туған кенжесін жақсы көруші еді, мен сол шалдарға ұқсамай тұрмын. Бұрын туған перзенттерім артығырақ сияқты..." — депті.

Әлбетте мұндай кездесулер білім соңында жүрген жастарды рухани байытып, ой-өрісін шексіз кеңейтеді. Қазақ әдебиетінің белді өкілі Сәбит Мұқановтың "Жұмбақ жалау" романын мектепте жүргенде сүйсіне оқып, жастық желеңмен соны орыс тіліне аудармақ болғаны бар, әмбе қаламгердің атақонысы өздерінің Алыпқаш ауылына ұрымтал жерде. Бұл жайында Ебіней Арыстанұлы жоғарыда аталған естелік-эссесінде былай депті: "1946 жылдың күзінде досым Тұрсын Уәлиханов елден Алматыға келіп, мені жатақханадан тауып алды. Амаңдасудан соң: "Тұр, барыңды ки, сені Сәбит ағаның үйіне апарам..." — деді. Тұрсынның әкесі — Ыдырыс деген кісі (Шоқанның туған інісі Мақының баласы — С.М.), Сәбит ағаны ертеден таниды екен, көрші тұрған кездері де болыпты, сондықтан Тұрсынға: "Сәбит ағаңа сәлем бермей қайтпайсың!" — деп тапсырған екен. Сәбит аға ол кезде Артиллерийский (қазіргі Құрманғазы) деп аталатын көшеде тұратын. Бардық. Кешкі уақыт еді, ағамыз: "Е, балалар, саусыңдар ма? Қай жерденсіңдер, танымадық қой..." — деп бастай беріп еді, шам жалп етіп сөңді де қалды... Ақыры, білтелі балауыз шам

жарығымен әңгімелестік... Біраздан соң жазушы: "Сен шырақ, қай баласың?" — деп маған көшті. Әке-шешемді жете айырмаса да ата-тегімді, ағайындарымыздың біразын біледі екен. Сұрастырып алды. Сенің "Бәйміш, Ніштан деген ағаларың раске салатын карташы еді ғой! — деп бір жымыып қойды. — Олардың әкелері Аяған, Қалғыма дегендер еді, олардан кім бар?" — деп ежіктеді. Не керек, Тұрсын екеуімізбен қатарласындай сөйлесті..."

Алматыда ол өнердің неше алуан саңлақтарын тауып тәнтгі болған: "Шығыс бұлбұлы" атанған күміс көмей Күләш Байсейітованың ғажап үнін тыңдау үшін Абай атындағы опера және балет театрына жиі барады, әмбе бір мәрте емес, әсіресе күнбе-күнгі тынымсыз тірліктен шаршап, қу жаны өзгеше сілкініс тілегенде ләззат алып, рақаттана демалу үшін; "әкедемтеатрға" атақты өнер жұлдыздары — Қалибек Қуанышбаевты, Серке Қожамқұловты, Елубай Өмірзақовты, Қамал Қармысовты, Хадиша Бөкееваны, Шәкен Аймановты көріп, өзі әлі сырын жете аңғармаған, бірақ шынайы ғашықтай құмартып, әрбір ойынына, тұлғалап жүрген бейнесіне, соған орай сан алуан құбылып естілетін ғажап үндерін тамашалауға ерекше ынтызар. Нақ осы театрда сол жылдары ғажап дәстүр қалыптасқан: күз айларының бірінде театр кейде үш күн, кейде бір апта бойы Мұхтар Әуезов қазақшалаған В.Шекспирдің "Асауға тұсау" драмасын қояды; күйеу жігіт Петручио болып Шәкен Айманов, құрық тимеген шу асау мінезді Катарина сұлудың рөлін Хадиша Бөкеева ойнайды; Катарина: "Телпегінде немене айдары ма қораздың?" — деген әжуасына, Петручио: "Менен өзге ешкімге тимейсің, Мен туғанмын асау Кетті, үйретпекке жуас Кет қып... Қолбала Кет боласың, Әне әкеңіз. Мөңкімеңіз, Катарина, қатын етпей қоймаймын!" — деп өршелене жауап беретін қыран-кескі сайысты қызықтау, сірә, алыстағы бұйығы ауылдан рухани өркені әлдеқайда жоғары астанаға білім аңсап келген өнерқұмар жастарды ғажап әсерге бөлейді. Сол себептен де бұл қойылымда ешқашанда бос орын болмайды, бір көргенін екі күннен соң қайталап көретін Ебіней сияқты театршыл әуесқойлар сауыққой астанада әмәнда көп...

Әбділдә ТӘЖІБАЕВ, "ЕСІМДЕГІЛЕР" кітабынан:

"Ұмытпасам, 1947 жылдың июнь айы, біз оншақты жазушы семьямызбен Совминнің таудағы демалыс үйіне келіп, кішкене дачалық үйлерге орналастық..."

— Міне, ағаларыңның жазғы қонысы осы, — деп сөйлей жақындаған Шахметтің (Құсайынов — С.М.) дауысын естідім. Сәлден соң сәлем бере кірген Бөкетов Ебіней мен Есенов

Шахмарданды көрдім. Қолдасып, амандасып отыруларына орындық ұсындым.

— Міне, екі дәу студент, әдейі сені іздеп келіпті. Бірі — балдызың, бірі — інің. Аман-есен қабылдағаныңды айтып распеске жаз, Тәжібай баласы.

Шахмет асығыс бір шаруамен қалаға кетіп барады екен, шапшаң қимылдайтын әдетімен кепкасын қисайта киіп шыға жөнелді... Біз үшеуіміз жоғарырақта, екі қабат дачада тұратын Мұхтар Әуезовтің үйіне жеттік. Ортадағы қызыл үстелді ортаға алып Мұхаң, Ғабит, Ғабиден үшеуі отыр.

— Ылғи алыптарды ертіп келеді екен, шауып алмаса нетсін, — деп Ғабит сүйсіне қарады.

— Түстерінен ондай ызғар сезілмейді, — деп Ғабиден жымыды.

Ұлы ағаларымен сүйсініп амандасқан екі сыпайы жігіт бойшаң егіз теректей қатар тұр... Екеуіне де үйдегілер қызығып, қызықтап қарады. Сөйте отырып болашақ инженерлерден тағы бірдеңе күткендей:

— Мен бір орыс инженерінің "Грозаны" жатқа оқығанын тыңдап едім, — деді Ғабит.

— Орыс интеллигенциясына бұл машық әдет. Ленинградта Чеховтың "Дядя Ванясын" жатқа тебірене оқитын химик досым болған, — деп Мұхаң қостады.

— Екеуің жабылып менің інілерімді қинағалы отырсыздар-ау, — дедім жас қонақтарымды сыни сәттен құтқарып алуды жөн көріп.

— Жезде, арашаламаңыз бізді. Бәлкім біз де құр алақан емес шығармыз... — деп Ебіней жолдасына қарады...

Содан кейін Шахмардан сахнадағы Кебекке ұқсап, Ебінейге бас иді. Ал Ебіней бейне бір Абызға айналғандай... сөйлей жөнелді: "Мейірің биік шоқыдай, Келісті көркің тотыдай, Қызықтырған қай ұлсың?" — деп бастап, "Еңлік-Кебектегі" елге мәлім диалогты екі жігіт өздерінің парасатты жүздерін бұзбай, табиғи қалыптарында ойнап шықты.

— Бұларың ғажап болды, балалар! — деді Мұхаң суланған көзін орамалмен сүртіп. Орнынан тұрып, алпамс екі жігітті сәл шөгере бұқтырып беттерінен сүйді. — Әдейі туған Абыз, арнап туған Кебек! Мұндай жарасымды егізді жылдар іздесең — таппассың сахна үшін. Далаға шықса — кеншілер, қалада жүрсе — сауықшылар, солай емес пе?.."

Екеуіне де әке шамасындағы ақынның кексе тартқан шағында қағазға түсірген естелігінен туар уәж — келешек қос академиктің және болмыс-парасаты, ғұламалығы жөнінен Қаныш Сәтбаевтың ізбасары аталмақ екі жастың (Ебіней Арыстанұлы үлкенірек болғанмен, Шахмардан Есенұлы — бір курс

алда, әрі геологиялық барлау факультетінің студенті) институтта оқып жүрген шағында Алматыда тұратын орта буын ақын-жазушылармен етене таныс болып, солар арқылы алып-тар санатындағы ұлы суреткерлерге де сүйсінерлік қырдан танылып, құмар өнерлерімен көріне білгенін аңғарамыз. Біле білгенге мұндай кездесудің де белгі-бедерсіз өтпейтіні мәлім...

Рахманқұл БЕРДІБАЙ, әдебиетші-ғалым, академик:

1945-46 оқу жылында мен ҚазМУ-дың бірінші курсының студенті едім. Калинин көшесіндегі 115-үйде университеттің жатақханасы болатын... Бөлмемізге бір күні сорайған ұзын бойлы, ат жақты аққұба жігіт кіріп келді. Таныстық. Тау-Кен институтының студенті екен. Бізбен бір бөлмеде жататын Тұрсын Махметов екеуі әрі жерлес, әрі туыс екен. Ебіней біздің жатақханаға апта сайын келетін болды, сірә, әңгімелесетін әдеби орта іздейтін сияқты. Сонда байқағаным — оның әдебиетке ерекше құмарлығы. Орыс пен Батыс Европа әдебиетінің классиктері туралы сөйлегенде алдына жан салмайды, әсіресе орыс ақындарының өлеңдерін жатқа айтады...

Бір келгенімде мен оған өз өлеңдерімді оқыдым. Ол соған әжептәуір қызығып, біреуін көшіріп алды. Арада бірнеше күн өткеннен кейін әлгі өлеңімді орысшаға аударып әкеліпті. Әрине, менің өлеңім — шынайы поэзия емес, әуесқойлық талпыныс... Әлгі өлеңімнің көп уақыт қойын дәптерімде жүргендіктен бе, бірер шумағы есімде сақталыпты: "Дүние сағым, елес, аққан бұлақ, Онда жоқ жайлы мекен, жатар тұрақ...". Ебіней осы жолдарды сөзбе-сөз былай аударыпты: "Мир — ручей, журчащий в блеклом мираже, В нем нет спокойных, теплых рубежей..." — деген екі жолы ғана есімде қалыпты. Бұл жолдарды мен Ебіней Бөкетовтің қазақ, орыс поэзия-сын жас күнінен жете білгенін және аудармаға қабілеті болғандығын көрсету үшін келтіріп отырмын..."

Далабай ЕШПАНОВ, еңбек ардагері:

"Ұмытпасам, 1946 жылы болу керек, мен ол кезде кен факультетінің үшінші курсының студентімін, "За инженерные кадры" атты айына бір мәрте шығатын қабырға газеттің күзгі санына бір орыс жігітінің "ҚазГМИ-дің гимні" деген өлеңі жарияланды. Кәдімгі патриоттық сарында жазылған, күні ертең инженер болып шығып, кеңес өндірісін жаңа кезеңге көтереміз... деген сияқты сыпыра ұран сөздерден құралған, көп-көрім ырғақ-әуені бар әуесқой өлең. Студент атаулы оны жапа-тармағай сүйсіне оқып, "О, керемет!.." — дестік...

Арада бір ай өткен соң тағы сол газетте әлгі өлеңді іске алғысыз ғып сынаған, поэзиялық жөннен түкке тұрмайты-

нын, арзан сөздермен ұйқас құрап, аңқау елге арамза молдалық жасаған әншейін бопсалау... депті де, мақала авторы әнұранның жаңа нұсқасын ұсыныпты. Өлең жолдарында неше алуан әсерлі теңеу, бейнелі сөздер қолданыпты. Ел өндірісіне техникалық төңкеріс жасамақ болашақ инженерлердің албырт көңілі, мұқалмас жігері, ҚазГМИ жастарының зауыт пештеріндегі от-жалыннан да күштірек қызу қайраты мейілінше келістіре суреттелген. "Аюларды оятып, Саяннан әрі асамыз, Кең даланы жаңғыртып, жаңа өмір ашамыз..." — деген сияқты әдемі қайырма жазылған. Әрине, елу жылдан соң қайбір жолы есте тұрады? Жаңа нұсқаның әсері өзгереді болып, біз оны сауық кештерінде әлдебір әннің әуенімен біраз уақыт айтып жүрдік.

Енді соның авторын айтайын. Өзіміздің Ебіней, дүйім елге мәлім кәдуілгі Бөкетов. Бұл жерде ескертер бір гәп: о күнде ҚазГМИ-де қазақ жастары некен-саяқ, жүздің бес-оны ғана. Әмбе сол санатта жүргендердің көбі өлең жазбақ түгілі, орысша жүретін сабақты әрең-әрең меңгеретін бұйығы жандар. Тәрбиеміз, өскен ортамыз солай болған... Тілден кемшілік көріп іштей қорынып жүргенде, орыс перзентінің шалағай өлеңін жоққа шығарып қана қоймай, гимннің сөзі былай болуға тиіс... деп өз нұсқасын ұсынған қазақтың нар жігітіне қалай сүйсінбейсің?!.. Қысқасы, одан бір курс ілгері оқитын мен Ебінейге ғашық болып, тез табысып, қалған екі-үш жылды ұдайы бірге өткізетін болдық. Қай жөнінен алсаң да ол рухани таза, жолдастыққа адал және кімді болсын өз ойына оп-оңай еліктіріп алатын нағыз лидер көшбасшы еді..."

Ебіней Арыстанұлының бала күнінен үйінде де, дүзде де өз тұстастарының алдына шығып, көш басында болғандығын ілгеріде айтқанбыз. Сол әдеттің нышанын институтта да көреміз. МЦ-45-2 (екінші курста деканат Е.А.Бөкетовті екінші группаға ауыстырған, себебі бізге беймәлім) тобында екі-ақ қазақ баласы болған, біреуі Ебіней, екіншісі — жоғарыда аталған майдангер Орынсейіт Нүрекин.

(Өділін айтқанда, ҚазГМИ-де сол жылдарда жергілікті ұлт өрендері өте аз оқыған. Осы жөйтті түзету мақсатымен Қазақ КСР үкіметі бертінде арнайы қарар қабылдап, қазақ жасөспірімдерін техникалық институтқа көбірек қабылдауға жеңілдік шарттар енгізген. Сірә, сол шараның нәтижесінде 1947 жылы институтта оқитын 923 студенттің 119-ы қазақ

жастары, оның 12-і қазақ қыздары болған. Келер жылдары қазақ жастарының қарамы едәуір өседі. Мысалы, 1949 жылы институтқа қабылданған 411 үміткердің 138-ін жергілікті ұлт өкілдері құраған. Әсілі, қазақ жастарын техникалық мамандыққа тарту ісін жеделдетуге кім-кім, КСРО Жоғары білім министрлігі мұрындық болғандығын ескерту لازم...)

Тісқақты Орынсейіт Нұрекеұлының өз тобында үлкендік жолымен де, Компартия мүшесі, әрі соғыстан аман қайтқан майдангер ретінде де жөні бөлек болған. Сондықтан да оқудың екінші жылында қосылса да, өз тобы ғана емес, күллі курс, факультет бойынша да бетке ұстар көшбасшы, сабақтас тұрғыластарына жөн нұсқар ақылгөйі атанған. Ал, шалғайдағы қазақ ауылынан келіп, қаланың бейтаныс тіршілігіне өгейсіп қараған, бірбеткей мінез кемшілігінен де әредік сүріне жүріп есейген Ебіней Бөкетовтің аз уақытта өз қатарының алдына шығып, өзінен едәуір үлкен, тіпті майданнан оралған сақа жігіттерді билеп-төстей бастауын не дейміз? Сірә, бұл гәптің түсіндірмесін қоғамдық жұмыстан бас тартпай беріле де тыңғылықты атқаруынан іздегеніміз жөн сияқты. Әмбе оның оқу үлгерімі де айтарлықтай ілгеріде. Оның үстіне әрнені ізденгіш жас ұйымдастырғыш қабілеттен де құр алақан болмай шықты. Бірден-ақ өз тобының комсоргы болып сайланды, келе-келе факультеттің комсомол жетекшісі атанды. Ақыр аяғында әлеуметтік жұмысқа бейімділігі, қауымшыл белсенділігі мұрындық болып, үшінші курста-ақ БК(б)П мүшелігіне кандидат болып қабылданады. Бір жылдан кейін, 1948 жылы Алматы қаласының Фрунзе аудандық партия комитетінің бюросы өнегелі ісімен, үлгілі тәртібімен, үздік оқуымен көзге түскен студент Бөкетовті Коммунистік партия қатарына мүшелікке қабылдайды.

Зымыраған уақыт тынымсыз жүгірісінен танбады, ту баста жеткізбестей ұзақ көрінген бес жыл сөреден шауып өткен бәйге атындай зулап өтіп тәмам болды. Ебіней Бөкетов 1950 жылдың жазында арман қуып, Алатау баурайына келген мүдделі оқуын сәтті аяқтап инженер-металлург дипломын қолына алды.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

"Әрбір ғалым ғылыми жұмысының бітетін күнін алдын ала білсе — пайғамбардан кем болмай, не шын мәнінде одан ғалым шықпас еді. Ғылым адамының ең ауыр жайы — бастаған ісінің немен, қашан аяқталатынын білмеуі. Оның үстіне болжаған, көздеген мақсатына бірден жетудің орнына жол-жөнекей бір қызық құбылыстарды байқап қалып, өзгенің бәрін ұмытып, соның соңына түсіп кететіні де болады. Әдетте тәуекелге басып аянбай іздене береміз..."

Ебіней БӨКЕТОВ,
"Ғылымда адал еңбек — бірінші серігің"

"ҚҰДАЙ-АУ, ҚАЙДА СОЛ ЖЫЛДАР, МАХАББАТ ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР..."

I

Институтты тәмамдаған қарсаңда Ебіней Арыстанұлы жиырма алтыда. Бұл болса о күнде сақа жігіт межесі. Оқу қуып жүріп қуаяқ атанған, иә пәтуасы азаң заржақ біреу болмасаң — шаңырақ көтермей, соқа басыңды екеу етпей, салт басты, сабау қамшылы сүрбойдақ қалпында қалу қазақы ғұрыпқа жатпайтын ерсі мінез. Бұл жәйтті елге барған сайын жасы үлкен ағалары, ағайын-жекжат, Кенжетай әжесі мен Бөлтай шешесі де құлағына құйып, ертелі-кеш есіне салудан жаңылған емес. Өзі де бас құрап, түтін түтетуге пейілді-ақ. Әттең, соған тұрмыс күйті болса?..

Алматыға келген бетте-ақ ол неше жыл хат жазысқан іңкәр қызы Қарагөз сұлуды іздеген. Жан сырын шерткен хаттарын қайтарып бергеннен-ақ сол бойжеткеннің өзіне қош дегенін ұғуға болатын еді, амал қанша, далбаса үміт жетелеген құрғыр көңіл соны сездірмеді. ҚазМУ-дың жатақханасына бірнеше мәрте іздеп барып, ақырында мән-жайға қанды: сұлу құдашасы майданнан омырауы орден, медальға толып қайтқан адуын офицерге тұрмысқа шығып кетіпті; сол үшін тіпті бітіруге тақаған оқуын да тәрк еткен.

Намысқой жігіт қатты қамыққан тәрізді. Шындығында бұл оның тұңғыш рет опасыздық көріп, жас жанының нала болып опық жеуі. Сірә, жан-тәнімен сүйген жүрек ынтық болған қызын ұмыта алмаған? Қапа көңілмен жатағына қайтып, жан қайғысын ащы арақпен басқан тәрізді. Оның аяғы ыңғайсыз бір оқиғаға ұласып, бас жұмысында сақталған дерекке қарағанда, директордың сөгіс жариялаған бұйрығына іліккен...

Махаббат жарасы келе-келе жазылды. Жаңа орта, білімге құштарлық, өзі үшін таңсық та қызық боп шыққан металлургия ілімінің қыры мен сыры еліктіргені сонша — төртінші курсқа жеткенше ол қыздарға жұғысуды білмейтін тікбақай жігіт сияқтанып енжар жүрген. Рас, Алматыда Солтүстік Қазақстаннан оқитын бикештердің біразын білген, жерлестер қауымдастығының кейбіріне қатысқан да. Бірақ, солардың бірде-біріне жақын жуықтап көз салмаған, сауық кешінде билеп, иә дастарқан басында сыпайы мәжіліс құрудан әрі аспаған. Театрға, ойын-сауыққа шақырған қыздары болған деседі. Жүрек шіркінге әмір жүрмейді, бірде-бірі бірақ Қарагөздей еліктіре алмаған.

Алайда жазмыштың маңдайына жазған жан серігі дүниеде бар болып шықты: Ебіней Арыстанұлымен жігіт күнінен жақын-жуық жүрген досы Оңайбек Құдышұлы "Асыл адам айнымас" деп атаған естелігінде 1946 жылы, Мәскеуде, Жоғары комсомол мектебіне курсант болып оқыған кезінде Таукен, Болат және Түсті металдар институттарының біріккен жатақханасы орналасқан, көп қабатты зәулім ғимарат "Коммуна үйіне" болашақ жары Зылиха Сәбитованы іздеп барғанында үш қазақ қызын көріп, бөлмелерінде отырып жарасты сұхбат құрғанын тәптіштей жазыпты; төртеуі де әлгі институттарда оқиды екен... Солардың бірі — Зүбайра Оңдасынова. Сол сапардан Оңайбек сері Алматыға жалғыз оралмапты. Жас ерлі-зайыптылар елге келген бетте-ақ сырлас, мұңдас құрбысы Зүбайраны айнымас досы Ебінейге таныстырған.

Зүбайра бойжеткен — белгілі мемлекет қайраткері, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы міндетін көп жыл сәтті атқарған Нұртас Дәндібайұлы Оңдасыновтың немере қарындасы, яки сол кісінің немере ағасы Дүйсеннің қызы. Өз қатарынан оза шығып оқу соңына жастай түскен Зүбайраның туған елі Оңтүстік Қазақстанның, тіпті Алматының да мәртебелі институттарын тәрк етіп, Мәскеудегі техникалық жоғары оқу орнын таңдауы тегінде өзіне бала күнінен қамқоршы боп жүрген мәртебелі қызметтегі ағасының арқасы. Сондықтан да ол жазғы демалысқа шыққанда

ең алдымен ағасының үйіне келіп аунап-қунайды. Шамалауымызша, екі жас алғаш рет жадыраған жаз күнінде, Алматыда кездескен. Сірә, бұл 1948 жылдың маусым, әлде тамыз айларының бірі. "Бір көрген — біліс, екі көрген — таныс" уәжімен сараласақ, жиырманьң шебінен әлдеқашан асып, сарабдал жасқа жақындаған екеуі алдағы өмірдің күнгеіін ойда ұстап, хат жазыса бастаған. Ақыры сол өзара сүйіспеншілікке ұласқан...

Ебіней Арыстанұлы бұл істе де ынта көрсетіп, күндердің күнінде Зүбайраға Алматыға ауысуға тілек білдіреді. Түп мақсаты бір қалада тұрып шаңырақ түзеу екенін де жасырмайды білем. Бойшаң да көрікті, ой-ақылы биік бойына лайық сұңғыла дерлік, мінез-құлқы байсалды (бірақ аса бұйығы емес), парасатты жүзінде нұр ойнаған, оқуы үздік, әрі институтты бітіре сала аспирантурада қалуды ойластырып жүрген, келешек ғұмыр жолын әлден-ақ айқындап алған сақа жігіт Мәскеуде оқитын талғампаз бойжеткеннің көңілінен шығып, айтып-айтпай не керек, 1949 жылдың күзінде Зүбайра Дүйсенқызы Алматыға қоныс аударады. Келе-ақ КазГМИ-дің металлургия факультетінің төртінші курсына қабылданады, Ебіней бұл қарсаңда бесінші курсқа көшкен.

Диплом жұмысына байланысты Ебіней кәрі Орал бөктерінде екі-үш ай практикада болып қайта оралған кезде екеуі қол ұстасып, Нұртас Дәндібайұлының алдына барады. Қазақтың жол-жобасын жақсы білгенмен коммунистік ождан мен тәртіпті көбірек сақтаған Нұрекең екі жастың ниетіне бірден ризалық білдіріп, бір-ақ шарт қояды: "Қашан оқуларыңды бітіріп өз қолдарың өздеріңе жеткенше біздің үйде боласындар, неке қағаздарыңды алған күні Зүбайра жатып жүрген бөлмені жас отауға лайықтап қайтадан жасақтап береміз..." — дейді... Ебіней бұл сөзге әдегенде қыбыжықтап қалған сияқты. "Жігітім, мен саған күшік күйеу болып қолыма біржола кел демеймін. Қызымдай болып кеткен сүйікті қарындасымның қолын сұрап келген соң сені де балам деп айтып отырмын бұл сөзді. Ауылыңдағы дәулетің асып-тасып тұрмағанын сеземін... Он төрт жыл мәпелеп бағып оқытқан сүйкімді Зүбәнді, Тау-кен институты жатақханасының жайы маған мәлім, жүдеу жатаққа қалай жіберемін?!..." — деп Нұртас Дәндібайұлы да кімге болсын ойындағысын тура айтатын бірбеткей машығымен қабақ шытады.

1950 жылдың атар жаңа таңына қараған қыраулы қыста Зүбайра мен Ебіней шаңырақ иесінің өздеріне еншілеп берген оңаша бөлмеге жайғасып, ұзын ырғасы отыз жылдай

уақытқа созылған ғұмыр жолын бастайды. Қазіргідей мейрамхана жалдап ұлан-асыр той жасаған жоқ. Сөйтуге тұрмыс жағдайы болмағаны түсінікті, екеуі де стипендиямен күнелткен студент. Қамқоршы Нұрекең де бұл жөнінде қатаң тәртіпке бағынып, даңғазалы дүрмекке баспады. Ағайын-туыстарын жинап, дастарқан жайғызып, екі жасқа бақыт тілеп, ретті сый-сияпат тартумен ғана шектелді.

ҚАМЗАБАЙ АРЫСТАНҰЛЫНЫҢ осы кітапты жазушыға 2003-жылы жолдаған хатынан:

"Ебінейдің үйленген хабарын естіген соң шешеміз: "Жеңгенді көріп кел" деген тапсырмасымен маусым айының орта шенінде Алматыға аттандым. Бұл кезде олар коммуналдық үйден бір бөлме еншілеп, сонда оңаша тұрады екен... Жеңгем бірден ұнады: ізетті, өз отбасында жақсы тәрбие көрген кісі, көп сөйлемейді, менің іздеп келгеніме ерекше қуанып жақсы күтті; оншақты күндей қонақтап жатып, қандай адамның болсын мінезін байқауға болады. Сонда-ақ мен жас жеңгемнің өңкей ер баладан тұратын, шетінен аусар мінезді біздің әулетке құдай бұйыртқан қолайлы адам болар деп шамалағам-ды. Бұл жөнінен қателеспегенімді кейінгі өмір көрсетті... Бір күні Зүбайра жеңгем мені ағасының үйіне ертіп апарды. Нұрекең мені үйге шақырыңдар, алыстан келген құда жігітке жас болса да дәм татырыңдар деген ғой. Бардық. Жұмыр басты адам баласы нақ осындай шат-шадыман салтанатта тұрады деп ойлаппын ба, ғұмыр бойы жертөле үйде өскен мен байғұс құдды ертегіде айтылатын патшалар сарайына еніп кеткендей болып... қымсынып отырдым. Есімде қалғаны — үйде отырып кино көрдік, немене фильм екенін ұмыттым... Ағам дипломын алып аспирантураға қалыпты. Әлдебір баспаға қосымша жұмысқа орналасып тиын-тебен табады екен. Қысқасы, жеңгемді ұнатып, қуанып қайттым. Оны Зүке атадым, жеңгем мені Қамзатай деуші еді. Сол есім ол кісіге біржола бекіп қалды. Бөкет әулеті ғана емес, ауыл-аймақ, бізбен аралас-құралас болған дос-жаран Зүке дейтін болды..."

II

Аспирант тұрмысы студенттен аз-ақ ілкі екенін Ебіней Арыстанұлы жақсы білген. "Аспирант дегендер... әлденені іздеп, үнемі емініп жүретін сұраншақ жандар деп әжуа ететінбіз, — депті "Алты хатта" болашақ академик. — Владимир Фридриховичтің кабинетінің астындағы бөлмеде менен екі жас үлкен, маңдайы қасқалана бастаған бір жігіт күн сай-

ын бірдемені күйдіріп жататынын көретінбіз. Профессордың аспиранты екенін естігенбіз. Соның тіршілігіне мен онша қызыққам жоқ. Аспиранттардың даңқы жер жарған ғылыми табыстары жөнінде де ештеңе естімеген едім...”

Міне енді тағдыр жазуымен, одан да гөрі өзі ерекше табынатын білімпаз ұстазы, профессор Стендердің үйіне шақырып, әңгіме шертіп әрнеге өзін қызықтырып отырып, қазақтың жас ғылымын сан тарам етіп өрістетуге, әсіресе түсті металлургия ілімінде тыңға жол тарту, оның негізін қалайтын алғашқы қарлығаштары атану... хақында төндіре айтқан әсерлі сөзіне елігіп күп ете қалуының салдары. Бірге оқыған достары со күнде дүрілдеп тұрған металлургия өндірістеріне аттанып, Балқашқа, Өскемен, иә Шымкентке барып, жастар жатақханасынан дербес бөлме иемденіп, инженерлік жұмыстар алып, о күнде көтермелеп төлейтін мол айлыққа, ай сайын тиетін үстеме сыйлыққа кенеліп тұрмыстарын жедеғабыл түзей бастағанда, өзі астыңғы қабаттағы күн сәулесі түспейтін, таза ауа желдеткіш арқылы үрленетін аласа құтыханада сарылып отырып, аға лаборантка Варвара Кондратьевнаның көмегімен алуан түрлі тәжірибе-сынаққа жегілді.

Ең қиыны, осы тірлікке жеккен, аспирант атануға ынтық еткен ұстазы өзі төртінші курсты тәмамдаған жылы, ойда жоқта Украинаның іргелі бір институтына ауысып кетті. Естіген қауесеті — сол жерде де кафедра ұйымдастырып, сирек металдар өндіру технологиясына жетік мамандар даярлауға басшылық етпек... Профессор Стендердің Алматыдағы тұрмыс күйі жайлы болатын, ол шұғылданған зерттеулер де аса мәнді еді, соны атқаруға өзі шақырған ғылыми қызметкерлер, аспирант шәкірттері де сайдың тасындай іріктелген, шынтуайтын айтқанда, сонымен-ақ сирек те жеңіл металдар металлургиясының қазақстандық мектебінің алғашқы негіздері қалана бастағанды. Амал қанша, әлдебір мығым күштің, лауазымы биік шенеуніктің пәрменді бұйрығымен профессор В.В.Стендер 1948 жылдың күзінде төтенше бір жағдаймен Алматыдан жедеғабыл аттанып кетті. Нәтижесінде бірнеше аспирант жетекшісіз қалды...

...

1949 жылдың күзінде профессор В.В.Стендердің орнына кафедра меңгерушісі болып Виктор Дмитриевич Пономарев тағайындалғанды.

Сол қарсаңда оның жасы қырыққа толған еді. Орынборда туып-өскен Виктор Дмитриевич Ресей империясының ертеден "қорғаныш сауыты" аталған, металлургия өндірістерінің тарихы екі ғасырға жуықтаған Орал өңірінің Свердлов қаласындағы (қазірде Екатеринбург) институтында білім алып, одан кейін де осы оқу орнының аспирантурасында оқып, техника ғылымының кандидаты атағын иемденгеннен кейін КСРО Түсті металдар наркоматының жолдамасымен ҚазГМИ-ге ұстаздық жұмысқа келген-ді. Бұл 1939 жыл. Осы жерде ол отыз жыл, яки өмірінің ақтық сағатына (1968 ж.) дейін табан аудармай еңбек еткен. Техника ғылымының докторы атағына В.Д. Пономарев отыз тоғыз жасында, яки 1948 жылы ие болған.

Ұстаздық жұмыспен қоса Виктор Дмитриевич Қазақ КСР ҒА-ның Химия институтында алғаш құрылған кезінен (1943 жыл) ғылыми зерттеу жүргізіп, ал 1948 жылдан былай әріптесі В.В.Стендердің Металлургия және кен байыту институтындағы ауқымды да мәнді ізденістерін одан әрі жалғастырған. Ұзын ырғасы отыз жылдан астам ізденісте ғалымның бес жүздей ғылыми еңбегі (бірнеше ірі монография, 80 түрлі техникалық жаңалық) жарық көрген. Бұлардың бәрі Кеңес Одағының түсті металлургия зауыттарының технологиясын жақсартып, металл қорытуды еселеп арттыруға және соны тиімді жолмен жүргізуге септігін тигізгені сөзсіз. Мысалы, 60-жылдарда іске қосылған Павлодардағы алюминийдің сазды қосылысын шығаратын алып зауыттың технологиясы (кремнийге құнарлы саздан шикізат алу) нақ осы ғұламаның көп жыл зерттеуі арқасында мәлім болған жаңалыққа негізделген.

Білгір ғалымның тамаша ізденістері кезінде, қазірде де өзі ғұмыр бойы еңбек еткен Қазақстанда жоғары бағаланды: республикаға еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері атағына ол 1954 жылы ие болған; ҰҒА-ның корреспондент-мүшелігіне профессор В.Д.Пономарев 1958 жылы жетіп, төрт жылдан кейін академик болып сайланған; Еңбек Қызыл Ту орденімен екі мәрте марапатталған; 1973-1974 жылдарда ғалымның таңдамалы еңбектері үш том болып жарық көрді; ұлағатты ұстаздық еңбегі және ғылыми аса мәнді зерттеулері нәтижесінде ол — Қазақстандағы түсті металлургия ғылыми мектебінің негізін қалаушы аталды...

Студенттік шағымның үшінші, төртінші курсқа іліккен шағында (1955-1956 жж.) осы жолдар иесі де профессор В.Д.Пономаревтің кен қорытпасынан мыс, никель, алюминий айыру технологиясы жайында бір жарым жыл бойы жетісіне екі мәрте екі сағат ұдайы оқитын терең де ғибратты дәрісін тыңдау бақытына ие болды. Орта бойлының иықтысы, дене бітімі цирк палуанындай тығыршық болғанмен, үнемі еңкейіп

жүретіндіктен ол бізге қартаң кісі сияқты көрінетін (сол қарсаңда ол небәрі 44 жаста екенін мен қазірде анықтап отырмын); әмбе бәсең үнмен сыбырлағандай ырғақпен сөйлегендіктен сол пікіріміз тіпті беки түсетін; сөйте тұра біз оны сүйсіне тыңдаушы едік. Профессор Пономарев есіктен кірген бетте-ақ кібіртіктей басып кафедра алдына келетін де, аудиторияға көз қырын салып қарамаған қалпы, амандасуды ұмытып кететін одағай кылығы да жадымда, "Өткен жолы біз мыс қосылыстарының өзіне ғана тән қасиеттеріне тоқтадық, ал бүгін содан туындайтын құбылыстарды талдап көрелік..." — деп кезекті дәріске көшетін. Біз болсақ қалың дәптерімізді ашып, өткен жолы тыңдаған сабағымыздың соңғы сөйлемін оқып, бұдан үш күн бұрынғы сөзін нақпа-нақ қайталаған профессордың таңғаларлық жадына таңданумен қоса құлағымызға әрең жеткен кезекті жаңалықты қараз бетіне түсіріп алуға тырысамыз. Үшінші курсқа жеткен студент тегінде дәріс оқушының білімдарлық қабілетін аңдай біледі. Виктор Дмитриевичтің біз тыңдаған үлкенді-кішілі оқымыстылардың барлығынан да көш ілгері алда тұрғандығын шүбәсіз сезетінбіз.

Бұл жайында, шынтуайтын айтқанда, техника ғылымының докторы һәм академик шәкірті Е.А.Бөкетов "Алты хатында" нақтырақ айтыпты, ұстазын тек Дмитрий Викторович деп өзгертіп атағанын ескерту парыз: *"Оқымысты ұстазымыз көп мәселелерді оқулықта жазылғаннан тереңдетіп, әмбе бейнелі теңеулермен түсіндіреді. Лекциясында айтып тұрған бағытынан, ойы сорабынан бөгде жолға қиыстап әстілі шықпаушы еді, басқа оқытушылар сияқты әредік тыңдаушыны әзілмен жадыратып, дем алдыруды білмейтін-ді. Айтып тұрғанының қиын жеріне келгенде әлденеден қысылғандай қабағын шытып, кінәлі кісідей төмен қарап, "Бұл енді әзірше ғылыми жұмбақ, оны шешу — келешектің ісі, бәлкім біреулеріңе сонымен шұғылдану бейнеті бұйырар..." — дейтін... Ол кісінің лекцияда айтқаны оқулықтарда жазылмағанын біз біліп алғанбыз. Сөйте тұра оқулықта жоқ қағидаларды сөз етіп тұрғанын бізге ешқашанда айтқан емес..."*

Жазмыштың жазуы да солай икемдеген сияқты, ғылыммен түбегейлі шұғылдануға белді бекем буған Ебіней Бөкетов осымен екінші мәрте, металлургия ілімінің сол қарсаңдағы аса талантты білгіріне тап болған...

Ғылыми жетекші міндетін былайғы жұрт шәкіртіне әлдебір тақырыптың жөн-жосығын нұсқап, жаңалық ашуға қолынан жетектеп жеткізуді біледі. Құбылысы мол өмірде сондай да жетекшілер болуы ықтимал, тіпті аспиранты үшін тер төге еңбек етіп, даяр асты шайнап, көмейден әрі асыру

міндетін ғана қалдыратын қамқоршы ұстаздар да кездеседі. Ал профессор В.Д.Пономаревтің жаратылысы мүлдем басқа, шәкірттеріне ол қатаң талап қойып, тынымсыз еңбек етуді тілейді және бірде-біріне былай істегін деп тікелей ақыл-кеңес бермейді. Бұл жайында Виктор Дмитриевичтің шәкірті Ебіней Бөкетов "Алты хат" хикаятында жеріне жеткізе сипаттаған. Сол әңгімені қайталауды біз қажет деп білмедік. Бірақ ұзын ырғасы үш жылдан астам уақытқа созылған қиын да қызықты ізденістің мәнді бел-белестерін, жас зерттеушіні ғылым жолынан айнымастай етіп зайырлы жолға шығарған айшықты сәттерін тұжырымды түрде атап өтуге тиіспіз...

1950 жылдың қоңыр күзінде басталған құтыханалық жұмыс, ізденіске таңдалған шикізатты жан-жақты зерттеп, оны күрделі химиялық қосылыстарынан ажырата білу құпиясын меңгеру жарым жылдай уақытқа созылыпты. Өйткені ұстазы бұл істі ешқандай лаборант атқара алмайды, шикізаттың барлық қасиет-қабілетін жете білу үшін сіз де осындай бейнеті мол қара жұмыстан өтуге тиіссіз деген... Ебіней Арыстанұлының жазбаларында бұл тәжірибені сәтті аяқтап, ақыр аяғында өзінің сирек металды (нақты айтқанда, молибденнің) химиялық қосылыстан бұлжытпай танудың екі түрлі жолын тапқанын, соның бірін тереңдете зерттеуден кейін ғылыми журналда алғашқы мақаласын жариялағанын даралап атапты.

Осыдан соң ұстазы оған диссертация тақырыбын анықтап ("Сирек металдар шикізатынан молибден айырудың жаңа әдісін табу", ол кезде бұл — ашық түрде жазуға болмайтын құпия тақырып саналған, сол себепті "Алты хат" иесі оның нақты затын ашпай, сирек металл деп бұлдыратып қана атаған), негізгі зерттеуге кірісуге рұқсат еткен. Бұл жұмыс қыс бойы жүріпті. Таңғы сегізде басталған құтыханадағы зерттеу күні бойы, көбіне кешкі сағат онға дейін созылған. Әмбе сонда күткен нәтижеге жетсе жөн-ау. Жоқ, бір сынақты он рет, кейде жиырма мәрте қайталап, әрбір химиялық реакцияны қашан бір заңдылыққа жеткенше жалғастыра беруге тура келген.

Амал қанша, аспирант жігіт тап болған ғылыми дағдарыстың кілтпаны келер жаздың орта шеніне дейін тарқамапты...

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"Менің ғылыми түпкілікті мақсатым — кен құрамындағы сирек металды қалайда бір амал жасап ажыратып алу болатын... Бір жолы түсімде сол сирек металл торай болып көрінді. Қарасам, көл ме, өзен бе — мол су, соған бірақ тәжірибеге

пайдаланып жүрген сілті ертіндісі қосылған сияқты. Содан бір мезетте қызыл танауын делдендетіп қарала торай шықты. Жан-жағына суды шашырата сілкініп қалып еді, қара жолақтар арасынан өзім іздеп жүрген металдың химиялық таңбасын оқыдым. Торай боп көрінген пәлекет кенет металл болып шықты. Қорс-қорс етіп сүйкеніп, қолыма сұранады. Жыл бойы ұстатпай жүрген металл сілтіден оп-оңай ажырап қол созымда тұрғанына қуансам да, ата-бабам, әке-шешем ұстамаған торайдан керемет жиіркеніп кері итергендей боламын...

Түсімді Ғайнетденге (Сірә, Халет Нұрмағанбетов — Ебіней Арыстанұлының ғылыми әріптесі, ҚазГМИ аспирантурасына Ебекеңнен бір жыл бұрын түскен. Кейіннен профессор болып, сол институтта көп жыл ұстаздық етті — С.М.) жорытып едім, ішек-сілесі қатып күлді де: "Бұл торай түсіңе жайдан-жай кірген жоқ. Бір-екі айға лабораториядан бір жаққа неге кетпейсің? Іздеген металың басқадай бір жақсы хайуан болып түсіңде қайта көрінгенше зерттеуді ұмытсаңшы. Еті арам доңыздың көрінуі — ақыл-есің әбден қажып титықтағанның салдары..." — деді.

"Шынында да, осынау құтыхана менің түбіме жететін түрі бар, — дедім өзіме-өзім. — Осы бейнет маған неменеге керек? Ауылға, анама, інілеріме, масатыдай құлпырған далама кетейін..." Профессорға кіріп өзіме тиесілі екі айлық демалысымды сұрадым. Дмитрий Викторович қолдарын бір-біріне соғып (бұл оның көңілді кезінің белгісі) маған қарады да: "Орынды тілек, бір мезгіл дем алған да жөн, рұқсат, барыңыз, қыдырыңыз, лабораторияны сағынған кезде қайтып келерсіз, жолыңыз болсын! — деді..."

Ақыры теріскей шептегі ауылына жетті. Сағынып та, жақын-жуық туыстарын сағындырып та екі жылда әрең келді. Төртінші курсты тәмамдаған жазда келіп, бірер ай аунап-қунап қайтқан-ды. Содан бері ат басын бұрып отырғаны осы. Әмбе жалғыз емес, көңіл қосқан қосағы Зүбайраны ертіп екеу боп келді. Ол да биыл оқуын тәмамдап, инженер-металлург дипломын алған. "Аспирант атанғалы денем толысып, ет жиып қалғанмын. Бұлда ағайындарым көңілі толғандай мәнді жағдаят: кешегі сидаң студент емес, парасатты келбет тапқан ғылым адамы дегендей... Әмбе бұрнағы жылдардай чemoдaным бос емес, лабораториялық сарсылулар арасында көденең жұмыс істеп, көп-көрім табыс тауып, туыстарыма түрліше сыйлықтарда қамдай келгенбіз..." — деген сипаттама жасапты "Алты хат" иесі сол жаздағы Бағанатыға сапарына.

Әрине, көп жылдар зарығып күткен келіннің Арыстан шаңырағына алғашқы қадамы Ебінейдің жолын тосқан, төлба-

сымыз деп өзіне үміт артқан барша ағайынға, әсіресе Бәлтай шешесіне (жыл басында Кенжетай әжесі тоқсан үшті толтырып опат болған, араға аттай елу жыл салып, ақсақалы Бөкеттің қасына жерленген) шат-шадыман қуаныш әкелген. Алматыға іздеп барып, жас жеңгесінің қарапайым болмысын, жайдары мінез-құлқын, биязы қылығын, асты аса дәмді әзірлейтін әскездігіне дейін асыра мақтап келген Қамзабайдың сөзіне бәрі жә десіп ризалық айтқанмен, ағайындарының көкейінде сол өңгіме әр түрлі күмән туғызған: "Е, бұл, алаңғасар неме, өзін жақсылап күткен соң әдейі асыра айтып отыр ғой; сонау Мәскеуде, шылғи орыс арасында оқыған қыз бала қайдан оңды болсын, орыс мінезді тікбақай біреу шығар; ағасы білегін айға білеген айбынды үкімет басшысы, тақыр жерді емген біз сықылды кедей-кепшікті ол шіркін менсіне ме?! Әйтеуір аман болсын, Ебінейге адал серік бола білсе игі!.." — дескен. Енді міне Зүбайра келін Бәлтайдың табалдырығынан алғаш аттаған күннен-ақ үлкен-кішінің кінәмшіл сынынан шыға білді: өзі де жүзі жылы, көзі нұрлы, томпиған қызғылтым беті шырайлының сүйкімдісі екен; үлкенді аға-тәтелеп, кішіні еркелетіп, осы ауылдың етене кісісіндей-ақ баурап алды; қайда барса да біздііп отырмайды, ыдыс-аяққа араласып кетеді; кішіпейіл мінезі де біржосын жұғымды...

Бағанатыдағы барша ағайын дәмге шақырып, жас келінге үй көрсету рәсімін жасасты. Ибалы келіншек еш жерде сүрінген жоқ, көргенді қылық көрсетуден танбады. Және соның бәрін жақсы әсер қалдыру үшін емес, жаратылысына туа біткен, ата-анасынан, ауыл-аймағынан дарыған табиғи кішіпейілдікпен, кісілік ізетпен жасады. Соған әбден тәнті болған үлкен-кіші қызығып та, қызғанып та бастарын шайқап:

— Әй, қатыбас сұм тағдырға не дейсің, Арыстан марқұмның жете алмай кеткен соңғы арманы осы болатын — жақсы атадан құда тауып, осындай бір сүйкімді құсты қолына қондыру еді; ақылды жарықтық мына баланың жөн-жобасын жүрек ділімен сезген екен-ау... Жарайсың Ебінейжан, Алыпқаш бабаңа тартқан биік бойыңа бүтін ойың сай дәй жігіт болдың; әу, мұның мықтылығы емес пе — күллі Алматы, Қызылжардан өзіне тең қыз таппай, мына баланы ту қияндағы Мәскеуден шақырып алып, өзіне жар еткені!.. Шіркін-ай, осы келінді мәпелеп тәрбиелеген ағасы Нұртас дәйдің төрінде шіреніп отырып, парсы кілемі төселген айнадай жалтыр еденіне шырт-шырт түкіріп қойып, мен саған құдамын деп, үйінде оншақты күн шалжиып жатар ма еді десеңші! Қамзабай шірік бауыздау құдасы үйіне арнап шақырғанда, күллі

Алматыдан атығайдың бір шалын ертпей сопиып жалғыз өзі барыпты, әрине балалық жасаған. Үйіне киноға дейін тегін кіргізіп қойған үкімет басшысының дәулеті ортайып қалады деген ғой, шамасы?!.. — деп даттап сөйлегендер де болған-ды.

— Е, не десендер де Бәлтай сорлының өмір бақи ауыр бейнет тартып, шылғи жетімдерді жалғыз өзі сүйреген еңбегі жанды. Мына қылығымен бұл қарағым Арыстан шаңырағындағы бес ұлдың бәріне сүйеу болады, осы сөзімді бағындар!.. — деп сәуегейлік айтқандар да бар...

Қалайда сол жаз Бөкет әулетіне қарасты үш-төрт шаңырақ үшін көңілдерін мәре-сәре еткен аса мерейлі, ерекше қуанышты болып еді. Әмбе қырдағы елдің тұрмысы бұрнағы жылдарға қарағанда қоңайып, ертең не ішем, не киемнің уайымынан құтыла бастаған. Ебіней Арыстанұлы да: *"Ендігі арман бүгінгіден ертеңгіміз сәулеттірек, асқағырақ болса деу екен. Біздің үйде де солай. Тетелес інім ересек жігіт болты, өзге інілерім де оқуды көп-көрім ілгерілеп оқып, тұрмыс күйттері де оңала бастаған..."* — деген қортынды жасапты "Алты хатта".

Шабындыққа шалғы салар мезгіл тақағанда Ебіней "оқымысты" екенін ұмытып, балаң кездегі үйреншікті кәсібін қайта жаңғыртуға құлшыныс білдіреді. Қайтер екен дегендей інісінің аузын бағып, әрі жас келіннен де қымсынып жүрген Ыбрай ағасы Ебінейдің бұл ниетіне бірден-ақ қолқ етіп керек-жарағын дайындай бастасын. Содан бір күні құлынды биесін жегіп, Есіл суы жазғытұры айран-асыр жайылып, қайтқан кезде шөп қаулап шығатын ежелгі шабындықтарына екеу болып аттанады.

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"Әкемнің өз бойына лайықтап саптаған сабы ұзын шалғысының тұқыл ұшын жерге тіреп қойып сүйектетіп қайрай бастадым. Жануыштың асыл болатқа тиген үйреншікті дызылы маған қайрат-жігер бергендей болды ма, кім білсін, денем кенет шымыр етті... Дереу шалғымды оңды-солды сілтей бастадым. Бұлардан келіп тұнып тұрған қалың өлеңді сыр-сыр құлатып, жердің бетін аршығандай боп нақ түбінен жапыра сұлатып келемін. Сол жағымнан аттың бұйра толқын жалындай боп дөңестенген дестелер түсе бастады. Шалғының тыңырлап қиған түбінен жазғытұрымғы ағын су тазартып кеткен сап-сары топырағы көрінеді. Орағымды сілтегеніме көп болмаса да, ащы тер бойымнан ағыл-тегіл тамшылай бастады. Әуелі көйлегімді шешіп тастадым, сосын майкемді артыма лақтырып жіберіп шалғыны құлаштап сілтей бердім... Дем алайын десем жұмысты бастағанымға небәрі ширек сағат өтті. Тап-

қан амалым — орағым мұқалып қалғанын сылтауратып, әлсін-әлсін тоқтап шалғыны жануды жиілету. Қостың айналасын тақа тазартқанша денем су боп кетті.

— Қарғам-ау, тіптен толығып кетіпсің ғой. Біздің тұқымда қазіргі сендей толық адам болған жоқ еді, тегі таң асқаның жөн болар, — деді Жәкітай ағам (Ыбрай Бөкетұлы — С.М.) маған аяушылықпен мүсіркей қарап..

...Жақсы ұйқы деген не? Шаршаған адам жататын орнына келіп басы жастыққа тиер-тиместен ойсыз, қамсыз дүниеге сүңгіп, әлден уақытта көзін ашса, бағанағы шаршау мен талықсудан ештеңе қалмағанын, күңгірттік пен сүреңсіздік жайлаған миы тынығып, ой-санасы сергіп, тіршіліктің таусылмас ләззаттары көз алдында жайнап, өмірдің шексіз бақытына тәнті болған рахат сезіммен тұла бойын қуаныш пен сенім билеп төсектен түрегеледі. Әлден уақыт дегені тәуліктің үштен бірі екенін, сегіз-тоғыз сағат бойы не бір аунамай, не бір қозғалмай ұйықтағанын, соншама ұзақ мерзімде ешбір түс көрмегенін аңғарады. Мұндай ұйқы тек далада, ауылдық жерде, пішен-орақ басында ғана болмақ.

...Бір күні осылай тереңге күмп беріп, іле қайта шыққан кезде айналамнан жан-жаққа тарап жатқан толқын бунақтарына қарап едім, кенет олар менен тұра қашып, әлдеқайда зым-зия жоғалып кетсін. Оның орнына зертханада қалдырып кеткен химиялық теңдеулер мен формулалар тузіліп, көз алдымда кес-кестеп тұра қалсын. Сол мезеттен былай олар санамды шырмап мүлдем босатпайтын болды. Демалысқа шығар алдында талай мәрте қинала ойлағанымда басымда күңгірт күйінде қалған нәрселер енді кітапсыз, консультациясыз ап-айқын түрде көрініп, шешуі де өзінен-өзі тарқатыла бастады. Тіпті тәжірибе үстінде анықталған кейбір тұжырымдар ойымда басқа қырынан сараланып, кемшілігі мен жетістігі, ең бастысы соларды әрі қарай қалай өрістету жөні де санамда жылт еткендей болсын. Қысқасы, енді іске кіріссем, тәжірибеге өзгеше қырдан түсеріме және содан нәтиже шығарына сенім туа бастады...

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, суда жүзіп жүргенде химия формулаларын көз алдымда елестеткен мезеттен оншақты күннен кейін, өзімнің жер астына жартылай сұғынған сүйікті құтыханама қайтып оралдым..."

Бұдан әрі "Алты хат" иесі туған ауылындағы демалыс кезінде көкейіне орныққан бекем сеніммен жарым жылдай уақыт тынымсыз сынақ жүргізіп, ақыр аяғында өзі жүргізген тәжірибеден айтарлықтай нәтиже шығарғанын атөтті хабарлапты. Өйткені бұл нәтиже өзі түбегейлі зерттеуге тиіс ғылы-

ми тақырыптың тек қана алғышарты болатын. Ал соны білуге аспирант артық-кемі жоқ толық бір жыл сарп етеді. Бұған да тәубе! Ғылымның әлдебір тылсым құпиясын жылдар бойы іздеп, күткен нәтижеге жете алмай, зерттеуден біржолата безіп, күллі өмірі күйреуге ұшырайтын да бақытсыз бейбақтар болады. Сол себепті Ебіней зерттеушінің бастапқы кездегі қиналысы, қайсыбір күндері аспирантураны тастап өндіріске кетіп қалмақ боп түңілуі — уақытша осалдыққа айналып, соның бәрін табандылығы, бәлкім, ұтқыр ой жеңді, әлде істің сәті септігін тигізді. Қалайда осыдан соң ұстазы оған негізгі зерттеу тақырыбына кірісуге рұқсат еткен.

Бұған да ол табандатқан екі жылын сарп етеді...

"Соңғы екі жыл ғылыми жұмысымдағы ең бір қызғылықты уақыт болып есіме түседі, — депті ғалым ғұмырнама хикаятында. Алайда осы уақытта не істеп, не қойғаны туралы, аспирант өмірінде болған әр алуан оқиғалар жайында тәптіштеп ештеңе айтпаған. Ертелі-кеш күн сәулесі түспейтін жер астындағы бөлмеде тік тұрып, сынақ жүргізген мазасыз күндер мен айлар хақында біз де қиялмен өріп ештеңе айтпаймыз. — Аспирантураның үшінші жылы ұстазым атқарған жұмыс нәтижесін мұқият тексеріп шығып, әңгіме соңында "Осы жетеді, енді диссертациялық жұмысты жаза бастау керек," — деді. — Мен үшін бұл үлкен қуаныш еді. Бірақ, шыны айтсам, еңбегімнің ақырғы нәтижесіне онша разы болғам жоқ. Шикізаттан белгілі бір металды ажыратып алудың жаңа әдісін ұсындым. Соның өндірісте қолданылып жүрген технологиядан артықшылығын, әлде кемістігін нақтылы сипаттап бере алмадым..."

Үшінші жылдың аяқ шенінде, әлде төртінші жылдың басында ма екен, профессор В.Д. Пономарев шәкіртінің бірнеше мәрте қайта көшіріп, кафедра мәжілісінде талқыланып, тіпті академиялық институттың ғылыми конференциясында баяндама жасап, бәрінен де қорғауға дайын деген құптау алған диссертациясын парақтап отырып, Мәскеуге, КазГМИ тақылеттес институттың профессор Наум Соломонович Гликман (сірә, Наум Соломонович Грейвер, "Алты хатта" өзгертіліп аталған — С.М.) жетекшілік ететін кафедраға барып талқыдан өтудің қажеттігін ескертеді. Ал қайтар жолда сол атыраптағы атақты химия комбинатына соғып, өндіріс білгірлерінің сарабына салуды міндет етеді. Жұмыс тақа бітті, енді соны қорғау ғана қалды деп тағатсыздана күтіп жүрген жігітті (бұл кезде ол аспирант құқынан айырылып, Виктор Дмитриевичтің кафедрасына ассистент болып орналасқан) мына сергелдең аса қуанта қоймаған. Зерттеушінің өз пайымдауынша, пәлен-

дей қажет іс емес, тіпті шектен тыс сақтық, кездейсоқ кедергі тумасын деген ойдан туған амал... Алайда, өз айтқанынан қайтпайтын қыңыр ұстазына мұның қажеті қанша дей алмайсың. Қысқасы, жазған құлда шаршау жоқ, Мәскеуге аттануға тура келді.

Н.С.Грейвер — сирек металдар ажырату технологиясының асқан білгірі, бұл салада әлденеше оқулық жазған ғұлама. Әмбе ол Одақтағы көшбасшы институтта істейді, сирек металдар кафедрасының меңгерушісі. Ебіней Арыстанұлы келген бойда атағы таудай кафедра жетекшісіне бірден жетіп баруға жүрексініп, оның ассистенті *"ақшыл шашы әсем бұйраланып төбесіне жинақталған аса сұлу әйел"* Елена Васильевна Белецкаяға жолығып, арнайы келген шаруасын мәлімдейді. Әр күні сағат, минутына дейін есептеулі, қатаң кестемен жұмыс істейтін профессор өзін қабылдауға үшінші тәулікті белгілегенін ол сол кісіден естиді.

Профессор оны уәделескен уақытта қабылдап, орнынан тұрып жылы амандасыпты. Нендей жұмыспен келгенін естіген соң-ақ бірнеше ғалымның есімдерін атап, сол адамдар диссертация материалымен таныссын дейді де, талқылайтын күнді өзімен келіседі. Бар әңгіме, атақты ғұламамен сұхбат та сөйтіп бес-он минутта тәмам болады. Әрине, қыр қазағының ұзақ сонар амандасу рәсіміне, әр түрлі жәйтті тәптіштеп сұрайтын сөзуар қалыбына үйренген байырғы дала перзенті: *"Саулық пен тіршілік туралы бірде бір сұрақ қоймағанына таң қалдым. Өз елімде мұны салқындық, иә қонақты жаратпағандыққа саяды. Ал, бұл жақта жұмыстан басқаға уақытты зая етпеуге әдеттенген, шынтуайтқа келсе, сонысы дұрыс шығар... деген тұжырымға келдім,"* — депті.

Ебіней Арыстанұлы Мәскеуге барған алғашқы сапарында-ақ осы сипатты түрлі жәйттен келешекте ескерер ұлағат алған. Сірә, соның ең бастысы — екі жетіден астам уақыт мәскеулік әріптестерімен — өзіндей аспирант, кіші ғылыми қызметкерлермен жақын танысып, солар шұғылданып жүрген зерттеулеріне қызыға үңілуі. *"Зерттеу әдістері біздегіден ықшам, әрі жеңілдеу екен. Ішкі тәртібі қатаң, зертханалық аспаптары тіпті мол. Ділгір аспап іздеп бүкіл қаланы шарламайсың, көп уақытты текке күтумен өткізіп, болмаса біреудің жабдығын пайдалану үшін кезекке тұрып машақаттану азабын көп көрген мен бұған қатты қызықтым,* — деп пайымдайды "Алты хат" иесі. — *Сол молшылықты мұндағы зерттеушілер жете бағаламай, істеп жатқан жұмыстарын да аса қадірлемейтін сияқты. Жігер-құлшыныстары*

бізден гөрі азырақ па деген де ойға келдім. Алайда бұл толшылауымды ашпай, көкейде сақтауға тура келді...

Сонымен тағайындалған күні ол кафедра қызметкерлерінің жиынында өз зерттеуі жайында баяндама жасайды. Бәлкім бойын бір өжеттік билеген шығар, әлде өзіне сенімді болған ба, мәскеулік білгірлер алдына ешқандай қағазсыз шығып, қолы жеткен соны нәтижені бекем үнмен хал-қадерінше айттып береді. Бекем сөйлеуіне профессор Грейвердің және өзі біршама таныс О.Е.Штейн мен Е.В.Белецкаяның қазақстандық әріптесіне мейірлене қарап, әр сөзін мақұлдағандай боп күлімсіреп отырғаны да сүйеніш болған. Алайда, баяндамасының орта тұсында, *"бөлмеге орта бойлы, қапсағай денелі, қалың шашы ағара бастаған жасамыс кісі кіріп, шеткергі орынға жайғасып, қалың көзілдірігі астынан маған шұқшия қараған сәтте"*, кідіріссіз сайрап тұрған тілі күрмеліп, сөзінен жаңылыса бастапты. Өйткені әлгі кісінің омырауындағы қазқатар тізілген лауреаттық қос белгіні көріп, әмбе оның ғылыми құпия мекемеде аса маңызды саланы басқарғандықтан бұл кафедраға аптасына екі-ақ рет, онда да бір-ақ сағатқа келетінін естігендіктен, кім-кім, нақ сол дәкейдің профессор Г.И.Теплов екенін жазбай танып, біршама үрейге бой алдырған. Үрейленетін себебі — өзінің зерттеуі кейбір сипаттарымен осы білгірдің ертеректе шұғылданған тақырыбын қайталайтын, ақырғы нәтижесі өзгешелеу болатын. Соған орай жазба жұмысында зерттеуіне біраз сын айтқан-ды...

Абиұр болғанда зерттеушінің сасқалақтаған жайын ұққан Наум Соломонович демеу жасап, аузына қапелімде түспей тұрған ғылыми терминді атап көмек береді. Қазақстандық зерттеуші әупірімдеп баяндамасын аяқтайды. Өз айтуынша, біршама сәтті тұжырымдаған. Тыңдаушылар бейтарап қалмапты. Сұрақты көп қояды. Баяндамашының жауабы жұрттың көңілінен шыққан. Ақыры, қосымша баяндамашы доцент О.Е.Штейн жұрт алдына шығып, диссертанттың жұмысына мақұлдау білдіріп, эксперименттердің өте тыңғылықты атқарылғандығын, өндірісшілер ескергендей жақсы нәтижеге жеткенін, сұрақтарға тұжырымды жауабы да жас әріптесіміздің бұл тақырыпты жап-жақсы білетіндігін көрсетті дейді. Сөйте тұра ол да, Е.В.Белецкая да диссертантқа ұсақ олқылықтарын көрсетіпті. Сонымен талқылау оңды әуенге ауып, кафедра жетекшісі жиынды қортындылауға ыңғайланғанда талқыға түскен жұмысты жайбарақат парақтап отырған профессор Теплов қолын шошайтады.

— Рақым етіңіз, қадірменді Григорий Иванович!

Біздің жігіттің өңі боп-боз боп тынысы тарылып, жүрегі де өрекіп артқы қатарға шошына қарайды. Кабинеттегілер де өздері тілеулес болып, барынша қолдап баққан әріптесіне: "Тірі құдайларға сын айтып нең бар еді, әй-әй, алды-артын аңғармайтын қайран жас, бүлдіріп қойғанын басына таяқ тигенше сезбейтін аңқау провинция?!" — дегендей аяныспен, бәлкім мысқылмен сынай қарасады білем.

— Қазақстанда мен бұдан оншақты жыл бұрын, соғыс аяқталған қарсаңда болған едім. О кезде сіздерде мұндай зерттеу жүргізетін мамандар атымен жоқ-ты, тіпті сол туралы ойлаудың өзі мүмкін емес-ті. Мен сіздің ұстаздарыңызбен біршама таныспын, әсіресе Виктор Дмитриевичті өте жақсы білемін, — деп сөзді әріден бастаған Теплов іле негізгі тақырыпқа оралады. — Мені ең алдымен күрделі мәселені зерттеуге алған батылдық таңғалдырды, демек, Қазақстандағы металлургия ілімінің өресі орталықпен бәсекеге түскендей деңгейге көтерілген. Бұл өте қуанарлық, әмбе құптарлық жәйт! Әмсе сол алдағы уақытта да сәтті жалғаса бергей!.. Екінші айтарым, осында сөйлеген жолдастардың пікірін мен толық қолдаймын. Зерттеу өте жоғары деңгейде орындалған. Тіпті кезінде мен көрмей кеткен бір гәпті батыл көрсеткені үшін жасы кіші әріптесіме рақмет айтамын. Мұндай түзетуге біз шынайы көңілден құптау білдіруге тиіспіз...

Осы сөзге дейін тым-тырыс отырған жұрт жаппай уһ деп дем алды ма, әлде өзіне солай көрінді ме, қалайда кеудесін кере тыныс алған біздің жігіт жан сырын ағынан жарыла ақтарып тұрған лауазымды әріптесіне мейірлене қарайды.

— Бір ғана ескертпе! — дейді сол сәтте профессор Теплов. — Ебіней Арыстанович, сіз мына бір реакцияның жүруін тым әсірелеп, әрі асығыс топшылаған тәріздісіз. Мен өзім содан шыққан нәтижеге шүбәлімін... Ал әлдекім сізге алдағы қорғау үстінде, иә ВАК сарапшылары шүбә айтпауы үшін сол бір түйткілді жәйтке қайыра оралып, экспериментті әлі де тереңдете түскен жөн бе, білмеймін. Бәлкім соны орындауға диссертанттың мүмкіндігі шектеулі болған шығар...

Мәнді ескертпе жасаған лауазымды әріптесі өзіне ақталар жол қалдырып кеткенін жете аңғарған Ебіней Арыстанұлы, соны арқаланып, "Иә, дұрыс айтасыз, бізде соған мүмкіндік болмады" — деуге дәті жетпейді, қайта беті қыпқызыл боп, тап осы істе кешірілмес асығыстық жасағанын сезіп, елге қайтқан соң жедел түзетуді мойнына алады.

Мәскеудегі ғылыми мәжіліс қазақстандық зерттеушінің жұмысын мақұлдаумен аяқталады. Мәжіліс хаттамасына

профессор Н.С.Грейвердің ұсынысымен әріптестері көрсеткен олқылықтарды ескеру қажеттігі де атап жазылады. Жас зерттеуші үшін бұл айтарлықтай үлкен табыс. Ең алғашқы зерттеу нәтижесімен Мәскеу сияқты үлкен ғылыми орталықта талқыдан сәтті өту — диссертацияны ғылыми кеңесте қорғау қарсаңында басты көзір боп, сенімді айғаққа айналары сөзсіз. Одан да гөрі Ебіней Арыстанұлының өз басы Мәскеудегі әріптестерімен аз уақыт қарым-қатынаста ғылыми ой-өрісін кеңейтіп, алдағы өміріне аса пайдалы үлгі-өнеге алып қайтты.

Өрелі де биік ойлармен Мәскеуден олжалы аттанған ол ұстазы міндет еткен химия комбинатына да соғады. Мұнда бірақ көп бөгелмепті. Комбинаттың бас инженері қияндағы Қазақстаннан арнайы келген зерттеушіге, әмбе оның сирек металл ажыратумен шұғылданып жүрген тұңғыш қазақ екендігін де елеп-ескерген бе (өзінің мойындауынша, қазақтарды ол бәз-баяғыдай мал баққан көшпенді жұрт санайды екен), қалайда барған аптада-ақ техникалық кеңес шақырып, сөзді диссертанттың өзіне береді.

Сол кезде өндірісшілер ортасында жаппай қалыптасқан кереғар пікірдің бірі — ғылым кандидаты, тіпті доктор атануға тырысушылар — социалистік қоғамның еркетотайлары, өйткені олар мемлекет қаржысымен бірнеше жыл тегін оқып, аспирантура, докторантура сияқты арнайы мектептерді бітіреді де, мәртебелі атақтарға ие болған соң, ғылым атты сүтті сиырды өмір бақи сауып, мол жалақы алуды ғана біледі; ал өндірістегілер — тыным көрмей жұмыс істеп, қоғамға нақты байлық жасаушылар...

Бәлкім, сол пәлсафаның салдары, техникалық кеңеске жиналғандардың кейбірі әдегеннен-ақ қазақстандық зерттеушінің қыруар еңбекпен тапқан жаңа әдісіне қарсы дау айтып, бұл жұмыстың зертханада жап-жақсы нәтиже бергенімен, практикалық істе қолдануға жарамайтындығын дәлелдеп бағады. Енді бір сөйлеушілер оны өндіріске енгізу экономикалық жөнінен аса тиімді болмайтынын, өйткені бұрынғы жабдықты жаңамен өзгерту көп шығын тілейтіндігін, ал соншама бейнетпен өндірілетін металл көлемі өзін ақтамайтынын айтысады. *"Солақай пікір есту маған оңайға соқпады. Себебі зерттеуде ұстанған мұратым, ашқан әдісім мұндай кереғар сұрақтарға жауап беруге тиіс емес-ті. Мен ғылыми жаңалық аштым, яки табиғаттың тылсым бір құпиясын біліп, сирек металл айыруға қол жеткіздім. Ол пайдалы ма — бұл мәселенің екінші жағы... — депті "Алты хат" иесі. — Қысқа-*

сы, кәнігі өндірісшілердің менің жұмысыма тек қана тиімділік тұрғысынан қарайтынын ұқтым. Саса бастадым. Батпаққа түскен адамның қолын әрлі-берлі сермеп, қозғалған сайын бата беретіні сияқты, өз жұмысымды қорғау үшін айтқан сыни өткір сөздерім маған демеуболудың орнына зиянға шықты..."

Сөйтсе де комбинаттың бас инженері орнынан тұрып, шоқпар сілтеуші әріптестеріне басалқы айтады:

— Химия технологиясының келешек дамуы жайында ой салатын ғылыми жаңалықтар туып жатса — біз оған қуануға тиіспіз, ондай ұсынысқа саңырау һәм соқыр кісідей теріс қарауымызды сындарлы келешек кешірер ме екен, жолдас-тар, — деп бастаған *"жирен шашы ағара бастаған мосқал инженер"* (Е.А.Бөкетов сипаттамасы — С.М.) өз әріптестерін біршама тұқыртып алып, ұтымды ұсыныс жасайды. — Әрине, Бөкетов жолдас ұсынған технологияның әлі де анықтай түсетін тұстары баршылық, әлгінде сөйлеген комбинат инженерлері ол жайында едәуір айтты, солай дей тұра бізде жұмыс істеп тұрған технологияның басты кемшілігі, өзімізді өуре-сарсаңға салатын машақаттар жаңа схемада мүлдем жоқтығын неге мойындамасқа? Біз тегінде өзіміз үшін тың жолдар іздеген замандасымызға қарсы шығып, үйреншікті ескіні жанымызды сала қорғаштап жүріп, жұртта қалып қоймауды ойлауымыз керек...

III

Әдеби кештерге жиі баруы, кейбір қаламгерлерге жақын-жуық жүруі әрнеге әуесқой студент жігіт үшін текке өткен жоқ. Шындығында Ебіней сол кештерден әрдайым рухани азық алып, байып та, сергіп те қайтатын-ды. Сөйтіп жүріп дырдулы ортадан достар тапты. Сәбит Мұқанов туралы естелігінде өзі кереғар сауалға құмар деп сипаттайтын Қажығұмар Қуандықов — өнер зерттеуші, әдебиет сыншысы, өз уақытында таным-талғамы терең зиялы атанған, сан қырлы замандасы. Бүгінде Қазақстан жұртшылығына есімдері еңбектері арқылы жақсы танымал ғалым-әдебиетшілер Зейнолла Қабдолов, Мұзафар Әлімбаев, Сырбай Мәуленов, Қалтай Мұхамеджанов, Рахманқұл Бердібаев, Тұрсынбек Көкішұлы және сондай арқалы бір топ қаламгерлер Ебіней Арыстанұлымен студент шағында табысып, өмірінің ақтық сағатына дейін сырлас, мұңдас болған білгірлер. Зейнолла Қабдолов болса сонау батыс шеттегі Атыраудан Алматыға оқу іздеп келген бетте ҚазГМИ-ге түсіп, мұнай іздеуші инженер болуды қалаған. Бірақ, өз

айтуына қарағанда, Мұхтар Әуезовке "ғашық" болуы себепті бір жылдан соң ҚазМУ-дің филология факультетіне ауысып кеткен. Демек, жас шамасы екі-ақ жыл (Зекең кішірек) келешек қос академиктің өмірлік достығы 1945 жылы, Ленин даңғылындағы техникалық оқу орнында дәріс тыңдаған айшықты күзде басталған...

Зейнолла ҚАБДОЛОВ, "СЕЛЕН МЕН ӨЛЕҢ":

"Ебіней жас жігіт кезінің өзінде уытты, жігерлі, екі тілге бірдей шешен, өз ісіне мығым болатын. Не нәрсеге де бейтарап, енжар қарай алмайтын, көзі мен көкірегі бірдей ояу, ойлы, қимыл-әрекеті ширақ та тыңғылықты еді. Осындай сипаттар досымыздың, асыл азаматымыздың талбойында тұтас және қаз қалпында тұнып тұратын. Мұның арғы тамырын әдебиеттен іздеу абзал. Өйткені инженер-металлург болуға бет алған шәкірт Ебіней физика мен лириканы ешқашан бөле қараған емес, оларды Есіл мен Нұра секілді егіз деп білген. Формулалар мен теоремаларды дәлелдеуге Пушкин айтқан "геометрияға керек шабытпен" кірісетін. Химиялық реакцияларға тәжірибе жасап тұрып, Абай ақындығындағы тотының түгіндей құлпырған "сөз химиясын" қатар пайымдаса, Менделеев кестесіне Маяковский "баспалдағымен" көтеріліп-түсіп жүретін. Ал Әуезовтің "Абай жолын" басына жастанып жататын Ебіней ғалым-жазушыны әдебиетшілер ағасы ғана емес, оқымыстылар ұстазы деп танитын. Бөкетов пәрменіндегі селен мен өлең бірлігін осы арадан іздеген жөн..."

Әрбір істің орайы әдетте болмашы бір іліктен басталады. Ебіней Арыстанұлының көп жылдар бойы өзіне рухани жансерік еткен қосалқы ермегі — әдебиетпен беріле шұғылдануы, біздіңше, дербес шаңырақ көтерген алғашқы жылы-ақ басына түскен тұрмыс тауқыметінен өрбіген. Қайнағасы Нұртас Оңдасыновтың қамқорлығын тәрк етіп, үш-төрт айдың жүзінде бөлек пәтерге шыққан соң-ақ келіншегі студент, өзі аспирант жігітке тіршілік күйтін ойластыруға тура келген. Сол жолда тапқан амалы — о күнде "Қазмембаспа", кейіннен "Қазақстан" атанған баспаға редактор болып қосымша табыс табу. Бұл баспа сол кезде техникалық кітаптар да шығаратын, солардың санатында бесжылдық жоспарды кеңінен насихаттайтын, жаңадан салынып жатқан ірі құрылыстарды елге әйгілейтін "Көпшілік кітапханасы" аталатын үгіт-насихат кітапшалары да бар-ды. Олар орысша ғана емес, қазақ тілінде де шығарылуға тиіс. Ал баспада екі тілге бірдей жетік, әсіресе қазақша жарық көрмек ғылыми кітаптарды

әдеби тілде жаза да, түзей де білетін маман редакторлар жоқтың қасы, болса да көпшілігі емле қатесін түзеп, нүкте, үтірлерді қоюдан аспайтын жөнең кәсіпшілер... Қысқасы, Ебіней Арыстанұлының екі тілге жүйріктігі, әмбе техникадан сауаттылығы баспаның ділгір қажетіне дөп келді. Бір жақсысы жұмысты үйде отырып істейді, баспа редакциясына кезекті қолжазбаны қарап болғанда барады, немесе баспаханадан кезекті кітаптың терімі келгенде ғана. Әрине, бұл жұмыспен ол демалыс сағаттары есебінен, көбіне жексенбі күндері, иә кешкі уақытта шұғылданған. Және бірер жыл емес, оқытушылық жұмысқа шыққанша. Мәймөңкесіз айтқанда, кәсіби жөнінен бұл — Бөкетов сынды жан-жақты білімді, сөз құдыретіне сезігі терең азамат атқарар мәнді жұмыс емес. Амал қанша, тұрмыстың қиын кілтипанын шешу үшін онымен де шұғылдануға тура келді.

Сөйтіп жүріп Ебіней Арыстанұлы кейбір кітапшаларды тәржімалауға қатысады. Бұл болса біреудің шикілі-пісілі қолжазбасын түзеп жөндем қалыпқа келтіруден гөрі ілкі жөндем іс, әрі өз еңбегің саналады. Ең бастысы қаламақы төлейді. Ақыры қаламы ұштала келе әдеби хикаяттар, романдар тәржімалауға кіріседі...

Нақ сол қарсаңда ол дос-жарандары күтпеген жаңа қырдан көрінеді. Мұны, сірә, жылдар бойы көкірегінде нала болып жиналған, әлде әйтеуір бір кезде күш жинап жүріп жанартауша атылмақ бұлқыныстың сыртқа шығуы десек те рауа.

Жастар басылымы "Ленинская смена" газетінің 1953 жылы 24 ақпан күнгі санында Ебіней Бөкетовтің "О халтурном переводе и невзыскательных издателях" деп атаған сын мақаласы жарық көреді. Әсілі, бұл тырнақалдысы екен, жас сыншының өткір семсерінің сұғы алда болып шықты. Араға бір ай салып, 29 наурызда "Казахстанская правда" газеті Владимир Маяковскийдің қазақ тілінде 1950 жылы жарыққа шыққан шығармалар жинағының көркемдік сапасына айтарлықтай күмән білдірген, көлемі етектей боп екі бетке басылған әдеби рецензиясын жариялады. Оны аз десеңіз, СОКП-ның орталық басылымы, атақты "Правда" газеті 6 сәуір күнгі санында "Соңғы поштадан" айдарымен соған "Ұлы ақынның өлеңдеріне жеңіл-желпі қарау" деген құптау білдіріп, жойқын сынның пәрменін одан әрі күшейте түсіпті...

"Қазақ оқу-педагогика баспасы Н.Г.Чернышевскийдің ұстаздық тағылым жөнінде әр кезде айтқан ой-толғамдарын қазақ тілінде жариялады. Мұндай кітапқа республика мұғалімдері аса ділгір. Алайда аудармашы Т.Б.-ның (мақалада есімі аталған — С.М.) өз міндетіне жауапсыз қарағаны сонша, ойы терең, тамаша сөз шебері Н.Г.Чернышевскийдің түп нұсқадағы асыл пікірін қазақша түсіну мүмкін болмай қалған..." — деген ауыр айыптаумен басталған сын "Тандамалы педагогикалық ойлардың" түп нұсқадағы мән-мағынасы шалағай аудармашы қаламынан мүлдем өзгеріп шыққанын нақты мысалдармен әшкерелеуге ауысады. Өз ойын сынаушы былай түйіндепті: *"Книга изобилует грамматическими ошибками, опечатками. Многие примечания перепутаны, они не соответствуют высказываниям. Переводчик, редакторы книги Ш.Байжанов и Е.Утебаев халатно подготовили книгу к печати. По их вине казахские читатели вынуждены знакомиться с высказываниями великого мыслителя в извращенном виде..."*

"В.В.Маяковский шығармаларының қазақ тіліне аударылуы жайында" деп алғашқыдан гөрі елеусіздеу атаған екінші мақаласының басында есімі жұртшылыққа беймәлім сыншы Кеңестік дәуірдің дауылпаз жаршысы боп танылған ақынды қазақ тілінде сөйлетуге 30 шақты өлеңі мен "В.И.Ленин" поэмасы енгенін ескертеді де, *"Маяковский өлеңдерінің сатыланған жолдары, стиль, ритмика өзгешеліктері, тек орыс халқының тұрмысына тән сөздер мен сөйлемдерді, мақал-мәтелдерді жиі қолдануы, аз сөзге көп мағына сыйғызуға шеберлігі — осының бәрі аудармашыдан шын творчестволық еңбекті тілейді. Егер аударушы ақын ұлы жазушының творчествосына Маяковскийдің өзіндей қараса, яғни қазақ тілінің мол қазынасынан түпнұсқада айтылған ойды дәл беретін сөзді, сөйлемді, өлең ырғағын дамылсыз іздеп, Маяковскийше қайта-қайта өзгертіп, салыстырып отырып, ең жақсысын таңдап алатын болса, Маяковскийдің стилі мен ритмикасын, ойы мен сезімін оқушыға Маяковскийше жеткізуге болады..."* — деп кеңінен толғаған сыншы өз топшылауын нақты мысалдармен бекітіп, сол кезде асқақ ақын, майталман тәржімалаушы, тіпті Маяковскийге еліктеуші атанып жүрген көрнекті бір қаламгерге *"аудармашы түп нұсқаны түсінбеген, сондықтан мынадай балдыр-батпақты оқимыз..."* — деп қадалса, тағы бір мақтаулы ақынға, — *"қазақ поэзиясының рәсімі үлгісі Маяковскийді аударуға лайықты болар ма екен? Поэзия жампозын аудару-шылар осыныда ойластырғаны жөн болар еді..."* — деген мәнді ескерту жасаудан қаймықпайды.

— Бұл кім өзі? Букетов деген тосын пәмиласына қарағанда шала қазақтардың бірі сияқты. Қайдан шыққан білгіш? Қайда оқыған, қайдан келген сыншы?

— Сірә, орыс оқуы өтіп кеткен дәлдүрдің бірі болмағай? Сөз саптасы шатақ. Тайыр Жароков, Қасым Аманжолов, Әбу Сәрсенбаев, Қалижан Бекхожин, Ғали Орманов сияқты қазақ поэзиясының айтулы саңлақтарын өлтіре сынап, бірді-екілі жасаң ақындарды ғана Маяковскийді жап-жақсы түсініп аударған деп арқасынан қағыпты... Мына пәлекет үшін, сірә, атақ, абырой, үлкенді сыйлау деген әншейін ұғым сияқты-ау...

— Мынаны қара, Қасым Тоғызақов аудармасына құптау білдіріп, Қабыл Боранбаевты орнынан тұрмастай ғып сілейткен.

— Жоқ, бұл сабаз қазақша күшті біледі. Әйгілі ақындардың орашалақ аудармасын жаңғақша шағыпты. Сөйтсе де жұрттың бәріне бүйідей тиген. Сыны иланымды, ешқандай дау айта алмайсың. Логикасы мен талдауында мін жоқ!..

— Ең шатағы сүт бетіндегі қаймақтай әйгілі ақындарымызды бетің бар, жүзің бар демей сойып салған. Тайырға тиісу, Қалижанды сынау, әй, білмеймін... Сөз саптауына қара: "Біздің дәй ақындар орысша білмейді, Маяковскийді жете түсінбеген," — депті. Масқара!.. Бұл енді бір-біріне сыпайы ілтипат жасап, қол батырып сынамайтын үлкендер дәстүрін тәрк еткен жаңа толқын, білімді жастарға лайық қылық...

— Ол шіркін соншама мықты болса Маяковскийді өзі неге аудармайды? Сынау оңай, дайын асқа тік қасық деп, біткен істі мінеуші әрқашанда табылады...

Қаңқуы, шарпуы мен мадағы аралас сөзбен беймәлім сыншының уыты өтімді еңбегін олай да, былай да іреген зиялы қауым сайып келгенде қазақстандық қос газетте жүремелете жария болған екі мақаласын да жоққа шығара алмады.

"Т. Жароковтың ақындық сезігі Маяковский әлеңінің ішкі қуатын, ритм-ырғағын жақсы сезеді... сөзді Маяковскийше іздеген жерінде ақын түпнұсқаны қазақ тілінде шебер жеткізеді. Аударма бірақ біркелкі емес. Ақын бір жерін жақсы аударса, келесі шумақта сөздің мағынасын бұзып тәржімалайды. Мұның себебі түпнұсқаның мазмұнын түсінбеушіліктен туған. Жақсы мен жаманның қатар келуі қашанда оқушыны ренжітеді..."

Поэманың (сөз "В.И. Ленин" дастаны туралы болып отыр — С.М.) бас кезінде мынадай тамаша шумақ бар. Ол шумақта ақын өзінің "шабуылға шыққан таптың" жаршысы екенін айта келіп, былай дейді:

"Знаю,
лирик
скривится горько,
Критик
ринется
хлыстиком выстегать:
— А где же душа?
Да это ж —
риторика.
Поэзия где ж?
Одна публицистика".

Аудармада Т.Жароков бұл жолдарды былай өрнектеген:

"Білемін
ашуланар
лирик төзбей,
Сыншылар
ала ұмтылар
шыбыртқысын:
— Жаны қайда?!
Мынау сы —
қара сөз ғой!
Өлең қайда?
Сөзінде жоқ,
деп қисын!"

Мұндай шалағай аудармаға төзуге болмайды. Мұндай аударма ұлы ақынның ойын, ақындық творчествосының түп ұстамын бұрмалайды... Бұл жолдарды аудармашы Маяковскийше құрастырған болса, "публицистика" (яғни оған қазақша балама тауып) деген сөзді орнында қалдырып, соған қандайда бір бейнелі ұйқас іздер еді. Өйткені таза лирик пен критиктің ызасын дәлме-дәл сипаттайтын ондаған нұсқа табуға болады. Т.Жароков керісінше: бірінші екі жолды сөзбе-сөз аударған да, кейінгі екі жолды, мағынасына қарамай жоғарыдағы екі жолға жамай салған; сол себепті Маяковский өлеңінің өткірлігі мен нақтылығы мүлдем жоғалып кеткен".

"Маяковскийдің 1950 жылы шыққан жинағындағы ең нашар аударманы Қ.Боранбаев жасаған. Ол "Киев" атты өлеңді аударыпты... Түп нұсқада:

"Эй,
Пуанкаре!
Возьми нас...
Чорта!"

Ақын еліміздің қас жауы Пуанкареге "Бізді алуға шамаң келмейді" — деп отырса, аудармашы былай дейді:

"Әй,
Пуанкаре!
Ал біздерді,
Шайтандарды!"

Қысқасы, аудармашы "біз шайтанбыз" деуге дейін барған. Аударма басынан аяғына дейін осындай кереғар түсінбеушілікпен жасалған..."

"Маяковскийдің "Стихи" деген өлеңін М.Әлімбаев та жете түсінбей аударған. Түп нұсқада:

"Верблюд же вскричал:
"Да лошадь разве ты?!"
Ты просто-напросто —
верблюд недоразвитый".

Аудармада:

"Сен бір қортық ботасың
Саған қайда
Атқа жету? — деп түйе
басты айғайға".

Өлеңнің мағынасы мынада: түйенің көзіне басқа малдың бәрі түйе болып көрінеді, ал аттың көзіне басқа малдың бәрі жылқы болып көрінеді. Сондықтан өркеші жоқ, мойны қысқа, бойы шапаты атқа түйе "ты просто-напросто верблюд недоразвитый" дейді... Сөйтіп, бұл өлең де — әркім айналасына өз тұрғысынан қарайды деген түпнұсқадағы сайқымазақ мағынасынан айырылып қалған..."

"Маяковскийдің "Сергей Есенинге" деген өлеңі — жұртшылыққа әйгілі шығарма. "Өлеңді қалай жасауға болады" деген мақаласында ұлы ақын бұл өлеңді тәптіштеп талдайды. Аудармашылардың сол талдауға сүйенуі әбден қажет-ті. Ал Қ.Бекхожин оған сүйенбеген. Түпнұсқада өлеңнің алғашқы шумағы былайша өріледі:

"... Ни тебе аванса,
ни пивной.
Трезвость".

Бұл өлеңде төртінші жол — Маяковскийдің әйгілі шалақ жолы. "Несие мен сыра" жоқ жерде — "Трезвость" деп отыр. Басқа сөз жоқ. Бұл шеберліктің барып тұрған асқақ шыңы. Әрине, "ақша жоқ болған соң арақ та іше алмайсың" деп ұзарту оп-оңай. Ал, Қалижан ұлы ақынды нақ солай ұзартады.

"...Жоқ сізге

сыра, аванс,

Мастықтан сауықтыңыз,

түзедіңіз".

Қысқасы, қазақ қауымына бұған дейін есімі беймағлұм жас сыншы алғашқы мақаласындай бетке соққан ащы айыптау айтпаса да, сыпайы талдап отырып, кәнігі аудармашылар түсінбеген жекелеген жол, сөздерді көлденең тартып, Маяковский өлеңдерін, оның әрбір шығармасының усойқы уытын, саяси астарын, тосын теңеу, күтпеген тұжырымдарды ұғыну үшін ақын шығармашылығына, өмір жолына, басынан кешкен ойлы-қырлы кезеңдерді, ол жайындағы айтыс-тартыстарды білу керек, зерттеу қажет, өйтпейінше жампоз жыршы туындыларын қазақша сөйлету, өз деңгейінде беру мүмкін еместігін әдеппен жеткізеді. Сөз соңында жас сыншы осындай дүмбілез де орашалақ жасалған әлжуаз тәржімашыларға жинақ жарыққа шыққаннан бергі үш жылда жұмған аузын ашпай, ымырашылдық көрсетіп отырған әдеби жұртшылыққа салмақты ой тастапты. Ол да аз, "Маяковскийді қазақ тілінде өз деңгейінде аударуға әбден болады, тек бұл іске кейбір тәржімашы-ақындар жеңіл-желпі қараудан құтыла алса... Соған қоса толыққанды аударма тууы үшін әдеби жұртшылық осы іспен шұғылданушыларға терең де әділ талдау жасап көңіл бөліп отырса? Амал қанша, Тұрғанбаев пен Нұрқатовтың "Әдебиет және искусство" журналында, "Казахстан" альманағында Айқын Нұрқатовтың В.Маяковский шығармаларының аудармасын сыпыра мақтаған, шынайы талдау жасамаған, кемістіктерді көпе-көрінеу көрмей жаба тоқыған рецензияларын жариялауда жауапсыздық саңдары..." — деген "Правда" газетінің репликасындағы ауыр сөз де сыншы ойының көздеген жерден тигендігін аңғартса керек.

Шынында да солай болды. Алматының зиялы қауымы арасында бұл екі мақала, әсіресе соңғы басылым айтарлықтай өрекпу туғызды.

Десек те бір жәйтті ашып айту керек, Ебіней Бөкетовтің уытты сыны жарияланған мезгіл — қазақтың оқыған қауымы

үшін қатерлі де қиын уақыт болатын... Ол болса — зиялы қауым арасынан ұлтшылдық іздеу науқаны өрістеп, көрнекті тарихшылар мен әдебиетшілерді ел ортасынан аластау, яки, "түп тамырымен жұлып, кеңестік қоғамды пиғылы жат буржуазияшыл элементтерден тазарту" науқаны толастай қоймаған қатерлі жыл: ондаған, жүздеген саңлақ ғалым-гуманитарлар жер аударылып, қайсыбірі Сібірдегі лагерьлерге жөнелтілген; Қ.И.Сәтбаев академия президенті міндетінен босап, Мәскеуге жылыстап кеткен бейуақыт та сол; нақ сол жазда М.О.Әуезов ҚазМУ-ден қуылып, МГУ-ге барып, Шығысты зерттеу кафедрасына профессор болып жан сауғалаған аумалы-төкпелі кезең...

Жас сыншының сөз сұғы тек қана көркем аударма жайы, өткірлігі мен нақтылығы жөнінен аса уытты десек те — кейбір әсіре белсенді сыншылар әуестенгендей саяси астардан ада, соған тіпті емеурін де жоқ, сын мақсаты тек қана әдебиет мәселесі. Яки таза пиғыл, биік мұраттан туған. Шындығында қазақтың зиялы қауымы тап сол кезде мұндай сынға, іс мүддесін ойлаған, мәнді ой қозғаған әдеби талдауға ерекше ділгір болатын. Ұр да жық сыннан, шоқпар сілтеген содырлықтан әбден ығыр болып қажыған да еді. Сонсоң ба, ғайыптан жарқ еткен жас сыншының білімдарлық жоғары деңгейі, әсіресе Маяковский поэзиясын соншама жетік те әдеби тілде талдауы, әр сөзі мен келтірген айғақтарының мойын бұрғызбас логикаға құрылуы таңдандырды ма, кім білсін, Алматының қатары сиреп қалған әдебиетшілері біршама өрепкүден соң "Жә, бұл Е.Букетов кім? Қайдан шыққан білгіш?" — деген заңды сауалмен іздеу салған. Алғашқы мақаланың аяғындағы ҚазГМИ-дің аспиранты деген нақты анықтама соншама дүрлігуге жол қалдырмаса да, күмәншіл жұрт: "Е, техникалық ғылым саласында ізденісте жүрген шәкірт жігіт мұндай биік деңгейде жаза ала ма, тәйірі? Әмбе орыс тілінде? Бұл сынды әскездеп жазған өзіміздің тісқаққан әдебиетші ғалымдардың бірі болар, ал анау дайын асқа тікқасық болып, мақалаға қол қойған..." — деген де бопса жорамалайтылған. Алайда әдебиетші жастар арасында Ебіней Бөкетовті жақсы білетіндер табылды және солар аспирант жігіттің әуесқой ақын, орыс әдебиетінің асыл үлгілерін терең білетін, кейбірін жатқа да соғатын білімпаз, орыс тіліне тіпті жүйрік екенін айтысады. Ең ғажабы, әдебиетшілер ауылына металлургтер ауласынан қосылған сыншы сөзғұмар жұрттың өзін сонша мінеп жатқанында жұмысы қанша, дүйім елді өрепкіткен мақаласының соңында: *"Қазақ тілінде Маяковскийдің шы-*

ғармалары әлі аз; солардың алғашқы аудармасында көптеген қателіктер кездеседі. Маяковский шығармаларын аударудағы аз тәжірибенің өзі ұлы ақынның өлеңдерін жақсы аударуға, көптеп аударуға мүмкіншілік бар екенін көрсетеді, сол мүмкіншілікті кеңінен пайдаланатын уақыт жетті," — деген мәнді пайымдау жасапты.

Қысқасы, жас сыншы көтерген келелі мәселе іле-ақ қауым қолдауын тауып, тиісті қортындылар шығарылады: оқу-педагогика баспасы Н.Г.Чернышевский кітабын түзеп қайта шығаруға қарар алса; Қазақстан жазушылар одағы екінші жарияланымға тіпті ерекше мән берген... Әдебиетшілер ұйымының басшылары аударма мәселесінің ушыққан жайын ескеріп, баспагерлердің бұл істе жолсыздықтарға жол беріп, тәржіма жасауды ерінбеген етікші боладыға салып, кім көрінгеннің нан табу кәсібіне айналдырғанын... жөнге салу мақсатымен арнайы пленум шақырып, баяндама жасауға кімкім, аспирант Ебіней Бөкетовті шақырады. Бұл болса әдебиетші қауымды қатты таңғалдырған, кейбірін сүйсінітіп, енді бірінің ішін күйіндірген батыл қадам еді.

Бүгінгі күннің төрінен қарағанда осы жәйт техника ғылымы саласында жеміс термекке талаптанып жүрген жиырма сегіз жасар Ебіней Бөкетовті әдебиетшілер ортасына алып келіп, қайта шығармастай етіп біржола енгізгеніне куәлік етеді. Орыстар мұны "Сәтті дебют" дейді. Шынында да мұндай қадам қазақ әдебиетшілері арасында неліктен тумасқа? Әмбе сол әдеби мұраға жастай үйір боп, ақын да, жазушы да болуды армандап, бала күнінен соған жан-жақты әзірлік жасап жүрген әмбебап дарынды талапкерден шығып отырса?... Шынтуайтын айтқанда, Владимир Маяковский шығармаларын оқуға ол кем дегенде он бес жасынан, бәлкім одан да жасырақ шағында кіріскен. Демек, содан бері көкірегіне жиганын көпшілікке әйгілеуге төтенше жағдайды күткен. Ол жағдай, біздіңше, ақын шығармаларының қазақшаға аударылып жарыққа шығуы, үш жыл бұрын шыққан кітаптың кездейсоқ себептен қолына түсуі (сірә, соны іздеуге екі бірдей әдеби журнал мен альманахта асыра мақтаған рецензияларды оқуы түрткі болған). Міне, сол кезде көкіректе бұғып жатқан ой-сыры маржан сөз боп құйылып, сыни мақала түрінде дүниеге келуіне жол ашқан. Нәтижесінде ҚазГМИ-дің беймәлім аспиранты бірер айда әдебиеттің қарымды да қатал, білгір де сұңғыла сыншысы атанып шыға келді. Тап сол жылдың шілде айының 14 және 19 күндері Ебіней Бөкетовтің тағы екі мақаласы "Казахстанская правда" газетінде жүремельете жарық көрген:

алғашқысы В.Маяковский поэзиясының әсері жөнінде толғаныс — "Грозное оружие" деп аталса; екіншісі Шахмет Хусайыновтың "Көктем желі" атты комедиясының академиялық қазақ драма театрының сахнасына қойылуы туралы рецензия...

Жобасы, Алматының орыс тілді газеттері әдебиет тақырыбына мезгіл-мезгіл мақала жазып тұруды талап еткен. Тіпті кімді, нені жазу жөнінде тапсырыс жасаған тәрізді. Мұның түп себебі орыс тілінде жазатын сыншылар Алматыда болғанмен, солардың дені қазақша оқи алмайтын, ұлттық ақын-жазушылар шығармаларымен олар орысшаға аударылған кезде ғана танысқан. Ал қазақ әдебиетшілерінің көпшілігі орысша сын жаза алмайды. Ебіней Арыстанұлы болса екі тілге бірдей жүйрік.

Ебіней Бөкетовтің әдебиет саласындағы тағы бір көлемді мақаласы — 1953 жылдың қоңыр күзінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің беделді басылымы "Коммунист Казахстана" журналының 9-санында жарық көрген "Әдебиет және искусство" журналы бетіндегі сын мен библиография". Со күнде, жалпы кеңестік идеологияда бұлжымас дәстүр боп қалыптасқан кереғар бір рәсім: "Правда" газеті бас болып партиялық басылымдар жекелеген жазушылардың (әрине, есімі жұртшылыққа кеңінен мәлім, ең атақтыларын), ғылым иелерінің жаңа еңбектеріне, болмаса әлдебір әдеби журнал жарияланымдарына шолу жасап, саяси қателіктерін "әшкерелеп", таптық-тобырлық "түзу" жолға салып отыруды өздеріне бұлжымас міндет, партиялық парыз санаған; әмбе осымыз дұрыс па, бәлкім нақақтан тиісіп отырған шығармыз... деген түйткілді күмәнмен ешқашанда қымсынбаған; нәтижесінде талай жайсаңның тағдыры шәт-шәлекей болып, көп жылдық әуре-сарсаңға түскен... Республика баспасөзінің қазақ және орыс тіліндегі партиялық қос газеті мен қос журналы бұл рәсімді өздеріне айнымас өнеге санап, әрине, белсенділік жөнінен сын сұғып Мәскеуден де асыра, аптыға қадағаны — кешегі өміріміздің өкінішпен еске алар кереғар әдеті. Саяси басылымда жарияланған мына мақала да нақ сондай тапсырыспен жазылғаны сөзсіз...

Алайда сыншы Бөкетов туу бастан өзі нұсқа еткен ұстанымнан айнымай, журнал бетінде 1952 жылы жарияланған жиырма шақты әдеби мақалаларға шолу жасағанда соларға таптық көзқарасын жөнді-жөнсіз қыстырмай, тек қана әдебиетші көзімен қарап, өз пайымдауын да сол жүлгеден аңғартады. Рас, өткір сын айтудан, асылды асыл деп, жасықты жасық деуден тайынбаған, ешкімнің бедел-атағына бас имеген. Айталық, Тайыр Жароковтың "Таңдамалы өлеңдер" жинағына салиқалы пікір айтқан әріптесі Мұқаш Сәрсекеев

"Нарын", "Зоя туралы жыр", "Нан" дастандарының елеулі оқылықтарын көрсете отырып, жұртшылыққа танымал сыншы осы кемшіліктердің ақынның бұрынғы шығармаларындағы ақаулықтан туындайтынын, яки шабыттана жосылтып отырып, негізгі тартыс желісінен ауытқып, ұсақ жәйттерге түсіп кететінін, кейде мағынасыз, нәрсіз сөздер мен әлсіз теңеулер қолданатынын неге айтпайды? Айтпайтын себебі, Тайыр — жиырма бес жыл бойы тек қана мақталып, не жазса да, қалай жазса да түп-түгел басылып, салиқа сын естімей есейген ақын... дегенге саяды сыншының топшылауы. *"Но почему так неровно творчество Таира Жарокова, почему рядом с хорошими произведениями он публикует примитивные, серые, почему поэт не только не растёт творчески, но даже не может достигнуть уровня тридцатых годов, когда им была со-здана, например, поэма "Поток"?..* — дей келіп шолушы сөз сұғын сыншының өзіне бұрады. — *Но, рецензируя сборник избранных произведений поэта, М.Сарсекеев об этом умалчивает".* Нақ сондай ескертуді шолушы белгілі әдебиетші-ғалым Ысқақ Дүйсенбаевтың "Қарағанды" романын (авторы Ғ.Мұстафин) талдаған мадақ рецензиясына да айтыпты. Ебіней Бөкетовтің пайымдауынша, бұл — шын мәнінде рецензия емес, шығарманың мазмұнын солғын да сүреңсіз тілмен қайыра баяндап шыққан қайталау, ал роман болса — қазақ әдебиетінің сол жылдардағы үлкен табысы қатарындағы шығарма... Шолушы белгілі жазушы Мұқан Иманжановтың балалар әдебиетінің хал-ахуалы жайында "Әдебиет және искусство" журналының 1952 жылғы бірінші санында жарияланған үлкен мақаласына оң қабақ танытқан: *"Автор бұл тақырыпты жақсы біледі, сондықтан да балалар әдебиетімен шұғылданушылар туралы байыпты сөз қозғап, оның кемшіліктері мен жетістіктері жайында орынды, әрі өткір ой айтқан..."* — дейді. Е.Бөкетов сол кездегі жас әдебиетшілер тобының алдыңғы легінде жүрген С.Қирабаевтың журналда жарияланған қос рецензиясына тоқталып, алғашқысына (Сырбай Мәуленовтің "Магнитка тауының оттары" жинағы туралы) сүйсініс айтып, ал балалар жазушысы С.Сарғасқаевтың "Достық туралы әңгімелер" жинағына әсіре мадақ жасағанына мынадай таңданыс білдіреді: *"Короче говоря, Саргаскаев показал, что может писать хорошие рассказы о детях... он хорошо знает детскую жизнь, школьное дело".* А где доказательства такому утверждению? В статье критика их нет. Между тем С.Саргаскаев как раз плохо знает жизнь, психологию детей. Об этом говорится и в указанной выше статье М.Иманжанова..."

Әлбетте бұдан елу жыл бұрын жарық көрген сыни шолуда артық-кем айтылған пікірлер болуы кәдік. Сөйтсе де жас сыншы көтерген кейбір мәселелер, әсіресе әдебиетшілердің рухани өсуі үшін қажет-ау деген кейбір ойларының мәні бүгін де ескірмегенін ескерту парыз. Әуесқой әдебиетші жұртшылыққа ұсынған ұстаным мынау: *"Критика и библиография у нас значительно отстают от роста казахской литературы. Наши критики рассматривают отдельные произведения писателей вне связи со всем их творчеством, вне связи с развитием всей советской литературы. Большинство критико-библиографических статей, опубликованных в журнале, написано бесстрастным, сухим языком... Это приводит к тому, что совершенно не раскрываются причины отдельных удач или неудач писателей, поэтов, причем критики забывают, что от них требуется не простая констатация фактов удачи или неудачи автора, а раскрытие причин их для того, чтобы помочь писателю в его дальнейшем росте..."*

Біз біршама бойлап, мәні мен нәрін аша сөз еткен әдеби үш мақаланы шола қараудан шүбәсіз иландырар жәйт: теріскей қиырдағы қазақы ауылдан келіп, Алматыда жеті-сегіз жыл тұрудан соң, соны және техникалық білім алуға, сол салада зерттеуші болуға жұмсаған жігіттің бар-жоғы оншақты айда әдеби терең таным, байыпты ой, салиқа білімділік аңғартып, өзіндік айтары, байламы, бағдары бар сыншы ретінде танылуы; сөз саралауы, өлең, дастан ғана емес, проза шығармаларын талдауы һәм соны орыс тілінде көркем түрде өрнектей білуі — кімді болсын таңғалдырғаны анық.

IV

Мәскеулік ғалым әріптесі И.Г.Теплов алдынала талқылауда жас зерттеушіге ескерткен гәпті сынақпен бекіту үшін тағы да бес-алты ай үздіксіз жұмыс істеуге тура келді. Ал, шындығында иланымды дәлел айтып, соны жасамаса да болар еді. Ақылдасу үстінде жетекшісі Виктор Дмитриевич сынайы түрде: "Өзіңіз біліңіз, қымбаттым, әуреленбесеңіз де болады. Григорий Иванович мұны көруге тиіс болғандықтан көрген, неғылсаң солай істе деп сізге міндет артпаған сияқты..." — деп екіұшты ой айтқан-ды. Ұстазының "Өзіңіз біліңіз" дегені — "Сөзсіз солай істеңізбен" парапар екенін жақсы білетін зерттеуші машақат қамытын мойнына іліп, түйткілді сынаққа тәуекел етті. Күндердің күнінде о да бітті. Көрегеннің аты — көреген, мәскеулік бекзат әріптесі құйрығы бұлаң еткен қызыл түлкіні алыстан-ақ болжапты, межелеп айтқаны дәл шықты:

бірнеше мәрте қайталанған сынақ нәтижесінде жұмыстың алғашқы нұсқасында дүдәмал сияқтанып, "реакцияның жүруін асығыстау тоңшылаған сияқтысыз..." — дегені рас болып, жарым беттік кесте ретінде диссертацияға қосылды.

Бұл да, сайып келгенде, едәуір уақыт әуре еткенімен келешекте қандайда өрелі жұмысты мейілінше ұқыпты орындауға, соны өзі ғана емес, соңынан ерген шәкірттерінен талап етуге үлгі-нұсқа болғанын ескерту лазым.

1954 жылдың маусым айында Ебіней Бөкетов Қазақ КСР ғылым академиясына қарасты Металлургия және кен байыту институтының біріккен ғылыми кеңесі мүшелерінің алдында диссертациясын қорғауға шығады.

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"...Бірінші оппонент біздің институттың қартаң профессорларының бірі еді, ол менің жұмысым жөнінде айтарлықтай ескерту жасаған жоқ, тек зерттеумен табылған бір заңдылықты түсінбегенімді көріп қойыпты, сөзіне соны тірек етті... Мысқылшыл бір академик: "Бүгінгі сөзіңізді сізге кім жазып берді?" — деген қиястау сұрақ қойды. Кездейсоқ шатасып қалам ба деген қауіппен сөзімді жазып алып, соны судырата оқып шығудан туған жағымсыз әсердің салдары. Қартаң академикке сойткенім ұнамапты..."

Сөйтіп, дауыс беруге қатысқан жиырма бір адамның төртеуі ғана қарсы болып, сәтті қорғап шықтым. Сол кеште біздің үй ұйымдастырған банкетте айтылған уәжге қарағанда, бұл көрсеткіш, яки төрт адамның маған "жаулық" еткені — түп-тура жақсылық нышаны екен, себебі менің тектен-текке төрт жыл әуре болмағанымды, сол уақытта кем дегенде төрт адамның егініне түскенімді көрсетсе керек..."

БЕСІНШІ ТАРАУ

*"Элементтер кестесі, алтыншы топ,
Күкірт тұр оттегінен екінші боп.
Отыз екі атомдық салмақ болса,
Сол күкіртті құрайды төрт изотоп.
...Ауада түтінденіп от алады,
Түтіні ангидрид деп аталады.
Ангидрид — күкірт газы, о да ғажал,
Сілтіге сіңген кезде жаңарады.
Сілті, су, күкірт газы үшеуінен
Құралар бір жаңа зат — сульфит деген,
Жер бетінде құбылар күкірт солай,
Валенттігі сақталса төрттен аумай.
Валенттігі алтыға шықса егер,
Бұл күкірттің құбылар одан бетер..."*
Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ"

ШЫҚПАҚ БОЛДЫ ҚИЯЛ ҚҰСЫ ҚАЛЫҚТАП, ҒЫЛЫМНЫҢ ТУУ ӨРІНЕ ШАРЫҚТАП

I

Диссертациясын сәтті қорғауы Ебіней Арыстанұлының институттағы жағдайын едәуір бекемдеді. Бірақ, нағыз ұстаз атануға әлі ертерек: ғылыми кеңес қаулысын Бүкілодақтық аттестациялау комиссиясы (БАҚ) бекітуге тиіс; бұ да жер-жерден жүздеп түсетін жұмыстарды жылдап ұстап, үміткер атаулыны зарықтырып қоятын машақаты көп іс... Соны Ебіней де кешіп, келесі жылы ғана ғылыми атағының ресми бекігендігі жайында арнаулы құжат қолына тиеді. Алайда, ол оқытушылық дәрежесін көтеруге жарамайды. Сабақ жүргізуге, дәріс оқуға құқың бар, сөйтсе де қатардағы ассистент қалпында қала бересің. Еңбек ақың да бұрынғыдай мардымсыз. Оқытушылықтың екінші сатысы доцент атану үшін — кем дегенде екі-үш жыл сабақ жүргізіп, әрі ғылыми басылымдарда бірнеше еңбек жариялау қажет...

Жоғары білім беру жүйесінде қалыптасқан бұл рәсімді ешкім бұза алмайды, ұстаз атаулы басынан кешетін жол.

Ебіней Бөкетов те соның дәстүрлі шиырынан өткен, бәлкім жеделірек. Нәтижесінде 1956 жылдың қоңыр күзін ол доцент атанып бастаған...

...

Нақ сол жылы мен ҚазГМИ-дың төртінші курсына іліккемді. Ебіней Арыстанұлы бізге "Сирек кездесетін металдар металлургиясы" пәнінен дәріс оқыды. Сол күнде жасы отыз бірде. Бізге ол бұдан әлдеқайда үлкен кісі сияқтанып көрінетін: алпамса тұлғасымен ғана емес, парасатымен, сол күнде атқарып жүрген қомақты ісімен де...

Айталық, алғашқы курстарда біз Қ... деген ерлі-зайыпты оқытушылардан дәріс тыңдадық. Екеуі де мықты доценттер, техникалық ілімді терең меңгерген, жүріс-тұрыстары жарасымды, келбеттері де келісті, тіпті киім үлгілерінің өзі жастарды еріксіз қызықтырғандай сырлы да сымбатты жандарды. Әсіресе зайыбы Ш.Б... факультеттік дәрістер тыңдалатын үлкен аудиторияға жымия кіріп, тырнақтары қып-қызыл бояқтай боп боялған сүйрік ұзын саусақтарын қара тақта бетінде әрлі-берлі билетіп тұрып, түсті ауыр металдар — қорғасын мен мырышты өндірісте қорыту жайында дәріс оқуға кіріскенде, сайын далада бұйығы өскен біз, қазақ жастары, аузымызды ашып, білімдар, сұлу да бекзат жанға таңдана, әрі қызғана қарайтынбыз. Шындығында сүйкімді қазақ әйелінің орыс тілінде мүдірмей таза сөйлейтіні де, өзіміз шала меңгерген соң ба, көңілімізді керемет өсіріп, ұлан-асыр мақтаныш сезімге бөлейтін...

Алайда ерлі-зайыпты Қ...-терге біз аса жақындаса алмадық. Неге? Ерлі-зайыпты ұстаздарымыз біз үшін тыс асқақ, әрі өте суық адамдар болды. Бойына кісіні жақын жуықтатпайтын. Әлдене жайында сұрар болсаң — тиісті жауабын айтады да, тым-тырыс біздііп тұрып қалады. Бөгде әңгімеге ешқашанда елікпейді. Екеуінен де бір ауыз қазақша сөз естімейсің. Бәлкім орысшаға жаттыға берсін деп әдейі жасайтын болар. Бірақ, кейбір жәйтке жете түсінбей, шынын айтқанда, өз ойын орыс тілінде толық жеткізе алмай кібіртіктеп тұрған, сонымен-ақ білімге ынтызарлық танытқан талаптыға неліктен қол ұшын бермеске? Ерлі-зайыпты доценттер ондай мейірімге сараң болатын.

Ал, Бөкетов? Әсілі, ол кісіні биязы деу — шындықты көпекөрінеу бұрмалау болмақ. Шындығында Ебіней Арыстанұлы бізбен дәрекілеу, кейде тіпті түйеден түскендей тұрпайы

сөйлесетін. Өз маңына үйірсек қазақ жастарына көбірек ұрысатын (Бертінде, академик атанған кезінде шәкірт болған М.И.-Жамбеков ұстазының: *"қолынан іс келетін адамға мен қашанда ұрысамын, ал қолынан ештеңе келмейтін жанның арқасынан қағып тезірек құтыламын..."* — дейтін уәжін келтіріпті "Биобиблиографиялық көрсеткіш" атты ол туралы кітапқа жазған ғылыми очеркінде). Мәселен, Ебекеңнен әлдене жайында сұрар болсаң бетіңе состия бір қарап: "Отыр!" деп, алдындағы орындықты нұсқайтын да жайлап түсіндіре бастайтын. Әңгіме біткен кезде сипақтап тұрып "Рақмет!" дейсің. Ол бетіңе тағы да ожырая қарап: "Әй, сен, батыр, мен осыны тәптіштеп неше мәрте түсіндірген кезде, қай қызды ойша құшып отырғансың?" — деп сұрауы мүмкін. Ең құрығында, "Неге жүдеп жүрсің? Ақшаң барма? Үйіңнен хат-хабар келе ме?.." — деп хал-күйінді ежіктеп тіршілік күйті жайында әңгіме бастауы хақ. Бұл сұхбаттың ақыры әдетте: "Байқа, бала! Ашықауызданып жүріп аулыңа қайтып кетіп жүрме. Әке-шешенді тірідей өлтіресің!" — деген тәрізді рухани ширатумен тамам болады...

Ұстаздың жеку сөзін біз кек тұтпаймыз. Өйткені ұрысқаны жасы үлкен ағаның жақсы көретіп інісіне жекігеніндей әсер қалдыратын. Қаражаттан тапшылық көрген жағдайда кейбір шәкірттері Ебіней Арыстанұлынан қарызға ақша да алып жүретін. Біз оған қымсынбай барып, қоңыртақы тұрмыстың небір күйттерін шертіп сыр бөлісуден, ақыл, иә көмек сұраудан тайынбайтынбыз. Ебекеңнің өзі де кәдуілгі ауыл адамдарынша жайланып отырып мәслихат құрады. Ілім тұрасындағы сауалымызға тек орыс тілінде жауап беретін. Емтихан үстінде ойыңды толық жеткізе алмай, сөз арасына қазақша енгізе бастасаң — әбден тыңдап алатын да, "Әй, сен, ертең өндіріске барғанда да өсітесің бе?" — деп ескерту жасайтын, қояр бағасын бірақ кемітпейтін.

Оған қазақ шәкірттері ғана емес, қарамы санаулы орыс жастары да аса үйір болатын. Орыс жастарының Бөкетовке үйірлігі, сірә, онымен металлургия ғана емес, өнер мен әдебиет, әлем жаңалықтары жайында да қызықты сұхбат құрып, кейде пікір таластыруға ұстаздың кетері еместігінде жатса керек...

Сирек металдар металлургиясы курсынан дәріс оқу тегінде оңай емес. Себебі сан-салалы металлургия пәндері ішінде ол — ерекше күрделі, металл ажырату технологиясы бір жүйеге қалыптаспаған және қалыптасуы мүмкін емес, әмбе өндіріс деңгейі өскен сайын жаңарып, жаңғырып отыратын шымшытырық күрделі ілім. Осы күнгі әрнеге сарабдал оймен қарайтын зердеге сол кезде ие болсам — өз басым бұл маман-

дықты сірәда таңдамас едім. Неге десеңіз, қиындығы үстіне өрісі тараң кәсіп: сирек металдар табиғатта өте аз және шашыраңқы кездеседі; мыңдаған тонна кен тасында небәрі бірнеше пұт, яғни оншақты килограмм ғана болады; оны бөлектеп алу үшін қаншама ай, кейде жыл бойы әуреге түсесің; әдетте бұған жүздеген адам қатысады; кей жағдайда керек металды әлдебір зауыттың аспанға ұшып жатқан газынан сүзесің; мысалы, Кенді Алтайдағы комбинаттардың жылдық өнімін бір ғана автомобильмен әкетуге болады...

Сондықтан да сирек металдар шығаратын өндірістер бізде санаулы, көпшілігі қорғасын, мырыш, мыс зауыттарының қосымша бір цехы, яғни бөлімшесі ретінде тіршілік етеді. Ондай цехтың салынуы, өмір сүруі комбинат директорының рақымына, білімдарлығына, ықыласына байланысты болады. Немесе мемлекеттің сирек металға деген ділгірлігіне орай жоспарлаушы мекеме міндет еткен қарармен жүзеге асатын машақаты көп іс... Қалайда сирек металл қорытуға маманданған инженерге о күнде жұмысқа орналасу қиын, қайда барарыңды таңдауға мүмкіндік болмайды. Ал өзімізбен бір курста, бір факультетте қатар оқыған, қорғасын, мырыш, мыс қорыту өндірісі бойынша маманданған үміткерге бұл — әлдеқайда жеңіл, айталық, осы металдарды бір ғана Қазақстанда әлденеше зауыттар жүз мың тонналап шығарады. Демек, кәсіби мамандар да оған ондап емес, жүздеп керек, шығыс пен түстіктің таңдаған жерінде еңбек етуге мүмкіндік зор.

Амал қанша, алды-артымызға ақыл тоқтатып қарамайтын әңгүдік шағымыз, металлургия факультетінің жетпіс бес шәкіртінің жиырмадан астамы төртінші курста, мамандық таңдауға бөлінгенде сирек металдар металлургиясы бойынша инженер болуға тілек білдірейік. Бұл да Ебіней Арыстанұлының ықпал-әсерімен болған іс. Біреуі — мен...

Лекцияны доцент Бөкетов қызықты оқитын. Оның дәрісін химия реакцияларын шұбырта тізіп, өз ойын солар арқылы жеткізетін кейбір әріптестерімен салыстыру қиянат болмақ. Ойткені білімпаздығы сол кездің өзінде өз тұстастарынан ілкі жоғары болатын...

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"Орыс университеттері мен институттарында лекция оқу — профессордың ең жауапты, ең ардақты міндеті екені туралы мен хабардар едім. Орыс ғылымының саңлақтары Менделеев, Сеченов, Тимирязев сияқты ғұламалары дәріс оқуға қалай дайындалып, қалай оқытылдығы жайында әр алуан естеліктер

бар... "Болмасаң да ұқсап бақ!" демекші, мен де лекция оқуға мұқият дайындалып, өзім дәріс алған кәнігі лектор ұстаздарымды үлгі тұтып, солардай болуды арман ететінмін. Жақсы оқылған дәріс бір жағынан студенттерге қиын пәнді жете ұғуға мүмкіндік берсе, екінші жағынан оқытушының өзіне де пайдалы: өйткені ой-пікіріңді ретке келтіріп, ғылыми ұғымдар мен ереже-қағидаларды ықшамдап түсіндіруге дағдыланасың... "Сөйлемді нақыл сөз сияқты қысқа, айтпақ ойыңды нұсқа етіп беруге тырысукерек" — дейтін-ді ұстазым. Келе-келе мен әрбір дәрістің ғылыми негізі оқулықтан алынса да, сол деректер оқытушының түсінік-түйсігімен айтылу қажеттігін ұқтым...

Өз дәрістерімді мен Дмитрий Викторовичке ұқсап, әр минутымды зая етпей, уақытты есеппен өткізуге тырысатынымын. Алайда алғашқы жылдарда ондай әскездік қолымнан келмегенін мойындауға тиіспін, өзіме-өзім разы болмай жүрдім. Мысалы, әбден дайындаған тақырыпты түсіндіріп тұрғанда, кейде ең бір айқын, ең бір анық білемін дегенім — шәкірттерім алдына шыққанымда жалпылама бірдеме болып қысылып та қалатынымын. Мұндайда суық тер маңдайымнан бұрқ етіп, әуелі не дерімді білмей қалатын едім де, ақыры, ұялсам да, бұл жәйтті мен жеткілікті түсінбеген екенмін деп шынымды айтатынымын. Сөйткенімді қазірде дұрыс көремін. Өйткені шәкірттерің алдында өз қатеңді мойындап ағыңнан жарылғаның — әбестік емес, одан сенің беделің кемімейді, бұл енді мен бәрін білемін деп кеуде керіп, текке арамтер болудан әлдеқайда жақсы..."

Оқытушымыздың сирек металл — селен элементі туралы тарауға кіріскен кезі.

— Музей иелерінің тапсырысымен француз инженерлері кілтпен ашылмайтын құпия құлып жасапты. Әрбір ұлы жаңалық негізі — қарапайым болатыны өмір қағидасы. Мұнда да солай болған: құлыптың ең бір қажет тетігі селеннен жасалады; ол болса — бетіне жарық түскенде ғана бойынан электр тогын өткізетін "кеселді" элемент... Қысқасы, музей қызметкерлері өздеріне мәлім құпия бір тесіктен қалта фонарымен жарықтандырса ғана әлгі тетіктен ток жүріп, құпия ашқыш іске қосылады. Байқадыңдар ма, селеннің өзгеше қасиетінің қалайша кәдеге асқанын? Шындығында селен жұмбақтарының бұл біреуі ғана...

Әрине, мұндай астарлы кіріспеден кейін селеннің дара қасиетін ұмытпайсың.

Аспирантурада оқыған кезінде қоғамдық жұмыстан арқасы босаған Ебіней Арыстанұлы, ұстаздық еңбекке кіріскен соң, ақ көп уақыт, қажыр-қайрат тілейтін мазасыз тірлікке қайта

оралады. Бұл болса оның күш-жігері жалындап тұрған кез, отыздың қырқасына енді ғана көтерілген, әмбе саяси, әдеби, мәдени сауатымен өз қатарының алдыңғы легінде жүрген қайраткер жігітке, әрине, нардың жүгі үйіп-төгіп артылған.

1953-1958 жылдар аралығында ҚазГМИ-дің тәрбиелі, білімдар шаңырағының астында болған біздің нақты білетініміз — Ебіней Арыстанұлы металлургия факультетінің бастауыш партия ұйымының бюро мүшесі болып жүріп, жастар арасындағы тәрбие жұмысын басқарды. Ал институт бойынша оған 1957-1958 оқу жылынан беріде апта сайын бір жарым мың таралыммен шыға бастаған "За инженерные кадры" газетіне редактор міндеті жүктелді. Бұл болса әр аптада әлденеше жүз жол материалды оқып, өз қолымен жөндеп, тыңнан да жазып, көп еңбек пен уақыт тілейтін мазасыз жұмыс.

1957 жылы доцент Бөкетов бір топ шәкіртін бастап, Лениногор қаласындағы (осы кеңді тұңғыш ашушы орыс инженері Риддер атын қазірде қайта иемденді) ескі қорғасын зауытына өндірістік практикаға апарды. Жиырма шақты жас "Алтай" аталатын мейманханада жатамыз. Ебіней Арыстанұлы да сонда, оңаша бөлмеде жалғыз тұрады. Біз екі-үш кісілік жұпыны жайдамыз, Алматыдағы қысылшаң жатағымызға қарағанда мұндағы тірлігіміз — көш ілгері. Күндіз зауыт цехтарын аралаймыз, кейбіріміз табыс таппақ болып уақытша жұмысқа орналастық. Біз төрт жігіт — Төкен Ғабдуллин, Нұртөлеу Мықышов, Қ.... деген пысық досымыз және мен сынақ цехының тәжірибе учаскесі аталатын бөлімшесінде сол жылы жұмыс істей бастаған таллий өндіретін жаңа қондырғыға бақылаушы болдық. Міндетіміз — қорғасынды тазалау кезінде боқатқа шығатын қалдықты қосымша өңдеп, таллий қосылысын айыру. Бір тәулік бойы аумағы киім ілетін шкафтай шағын қондырғыда өндірілген қосылысты пластмасса шелекке салып, қоймаға өткіземіз. Ал онда таллий қосылысы герметикалық контейнерде сақталады. Ең шатағы, таллий қосылыстары улы, жұмыс үстінде аузы-мұрнымызды респиратормен тұмшалап аламыз, резина қолғап киіп, алдымызға клеенка алжапқыш байлаймыз, көзінде де қорғауыш көзілдірік болуға тиіс. Жаздың шыжыған ыстығында, әмбе желдеткіші әлсіз, төртінші қабаттағы тараң бөлмеде қамалып отырып жұмыс істеудің азабы қандай екенін осыдан-ақ шамалауға болады.

Бірақ, амал қанша, жетекшіміз табысы молдау үлкен де

негізгі цехтарда емес, тап осы шағын бөлімшеде істеуімізді жөн көрді, тіпті соны міндет қылды. Айтуынша, бұл сирек металл айыру мамандығын түбегейлі игеруімізге септігін тигізеді-міс. Табиғатта аса көп таралмаған таллий қорғасын кенінің күкіртті қосылыстарында (сульфидті кендер аталатын) шашыранды түрде кездеседі. Лениногор зауытының негізгі шикізаты — осындай сульфидті кендер. Таллий қосылыстары оптикалық шыны жасау, түрлі түсті фотография шығару ісінде және медицина өндірісінде қолданылатын болғандықтан оған деген ділгірлік алпысыншы жылдарда ерекше артқан. Соған байланысты КСРО Жоспарлау комитеті жер-жердегі қорғасын зауыттарына Түсті металлургия министрлігі арқылы тоқсан сайын пәленше пұт таллий тапсырасың деп қатаң тапсырма түсірген...

Таллий өндіруден зауыт ешқандай пайда көрмейді, қайта қып-қызыл зиян шегеді. Өйткені мол мөлшерде өндіре алмайды, шикізат тапшы. Сол себепті қондырғыда жұмыс істегендерге сағатпен төленетін мардымсыз жалақы тағайындапты. Бізге дейін онда кілең әйелдер жұмыс істепті. Төрт студент қосылған соң олар басқа цехқа қуана ауысты.

Цех бастығы, жаңылмасам, фамилиясы Папандапуло болса керек, әйтеуір грек екені анық, студенттерді ерекше жек көретін (әлде біздің ұлтты?) бір пәлесі бар. Олай дейтінім — бізге ең төмен разряд тағайындады, оның үстіне жұмыс уақыты біткен соң да қайтармай, цехтың айналасын қоқыстан тазартуға жегеді. Аула сыпырушының азабын да тартқан бөз-баяғы үшеуміз. Пысық досымыз Қ... өкірең бастықпен тамыр болып алды, кешке қарай оны қолтықтап, зауыт ауласының сыртындағы сыраhanaға жөнеледі.

Жұмыстан бос уақытымызды біз Ебекеңнің (студент кезімізде біз, қазақ балалары, ол кісіні осылай атайтынбыз, ғылыми институттағы шәкірттері "ағай" дейтінін білемін) қасында өткіземіз. Алда-жалда бармай қалсақ, өзі іздеп келеді. Кешкі асқа тау етегіндегі мейрамhanaға, немесе ас-суы жөндем асhanaға бірге барамыз. Әсілі, ол кісіге аса үйірсек жоғарыда аталған үшеуіміз, Қ... досымыз көп жуымайды. Ебекең бізден оныңда себебін сұрайды. "Татар қызын іздеп кетті" — десек, ұстазымыз қарқылдап күліп: "Неге? Өзі қазақ емес пе? Қазақ қыздарын суқаны сүймей ме? — дейді. — Мұнысы қызық екен..." Бұл жайында досымыздың берік ұстанымы бар: татар қыздары ерекше сұлу болады; ең ғажабы, олар күйеуінің көңілін таба біледі; демек, татаркаға қолың жетсе — алдағы өмірің мәнді де қызық өтеді-міс... Ебекең біз осыны төптіштей

түсіндіріп, әжуа да қосып, аз-маз түрлендіріп жеткіземіз. Әріптесіміздің анасының татар екенін, яки татар діліне бейімдік Қ.-ға ана сүтімен дарығандығын айтпаймыз. Бізге қушыкеш досымызды әжуалау ғана мақсат. Жетекшіміз айран-асыр күліп: "Қой, бұларың әзіл шығар..." — деп сенгісі келмей басын шайқап отырады да, — Әй, рас болса, ол неме сендердің бәріңнен алға шығады екен. Жобасы, мәнсабы зор бастық та болар. Алдағы тіршілік күйтін күн ілгері жобалап жүргенін көрдің бе?..."

(Ақыры, ол татар қызына үйленді; өндірісте біраз жыл істеген соң Түсті металлургия министрлігіне лауазымды қызметке шақырылды; онда да көп аялдамай, Қазақстан КП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушісінің орынбасары болып жоғарылады; тоқырау жылдары атанған аумалы-төкпелі уақытта әлдебір техникалық ведомствоның төрағасы болып кең кабинетте шіреніп отырды... Қынжыларлық жәйт: қызметі жоғарылаған сайын студент достарынан қашықтап, алда-жалда амандық сұрап, телефон соға қалсаң — керенау сөйлесіп, уақыты есепте екенін көденең тартып кездесуден қашқақтайтын еді)...

Ас-суымыз қосылып, әңгімеміз жарасымды үдеп жүрген кештердің бірінде Ебекеңе біз сынақ цехындағы Папандопулоға кіріптар болған жайымызды айттық. Таллий өндірудің де көңілді көншітпейтін мәнісін жұқалап жеткіздік. "Екі ай соншама ұзақ мерзім емес қой, шыдаңдар!" — болды жетекшіміздің жауабы.

Бірақ біздің аула сыпырған қорлығымыз Ебіней Арыстанұлына ой салса керек, әлде келешек мамандықтан жерігендей болып жүрген енжар көңілімізді сергіткісі келді ме, кім білсін?.. Бір күні тортеуімізді бөлмесіне шақырып, химиялық реакциялар жыпырлаған екі-үш бетті алдымызға тастады. Шұқшия қарасақ, өзіміз күнде атқарып жүрген таллий ажырату технологиясына сәл-пәл өзгеріс енгізген, реакцияны ұтымды да жеделірек жүргізіп, металды бұрынғыдан көбірек айыруға жағдай туғызатын ұсыныс. Соны ұққан соң-ақ ұстазымызға елжіреп те, елпілдеп те аңыра қарадық білем.

— Сендердің таллий қондырғысында істегендеріңе бір ай болды. Демек, сауатты металлург екендіктеріңді көрсету керек. Мына гөп миларыңа қонса техника бөліміне ұсыныңдар. Қабылданса — қыруар сыйлық аласыңдар... — деп қарқылдап күледі.

— Апырау, ұсыныс сізден туып, біз оны?..

— Өйтіп күмілжігенді қойыңдар, бұл идеяны мен ертеректе

бір ғылыми журналдан оқығамын. Мен ұсынсам ұрлықшы атанып ұятқа қаламын, ал сендердің жұмыскер ретінде технологияны жақсартуға хақыларың өбден бар...

Қысқасы, ұтымды істің мән-жайын өзара талқылап, ұсынысты қағазға тазалап көшірдік. Алайда соны ырғалып-жырғалып дайындағанша Папандапуло найсап біліп қойыпты, бізді кабинетіне шақырып, "Маған қосымша жүк артпақ екенсіңдер, оларың болмайды!.. Қысқасы, арттарыңды қысып, тиыш жүрмесендер — жұмыстан бірер апта бұрын шығарып жіберемін, өмбе практиканы жүрдім-бардым өткізді, шетінен жалқау деп жағымсыз мінездеме беремін!.." — десін. Оспадар бастықтың кабинетінен сөлбірейіп шығып, өзіміздің түү шеттегі бөлімшеге қайтып келе жатқанда Төкен Ғабдолла баласы, Қ.-ның жағасына шап берсін, Нұртөлеу екеуі жерге алып ұрып: "Иттің күшігі, әлгі грекке жарамсақтанып бізді сатқан сенсің..." — деп томпеңтей бастады. Төкен марқұм әлей боқтаппаз еді (артында бірақ зілі болмайтын, бұл азамат туралы алдағы тарауда кеңірек әңгімелейміз). Мен баяғы Қ...-ға ара түсіп едім, ана екеуі ымдасып үлгерген екен, "Сен бұған араласпа!" — деп мені итеріп тастап, ана сорлыны көгала қойдай қылып аяусыз сабады. Қысқасы, түскі асқа үшеу боп бардық, Қ... бейшара орнынан сүйрегіліп тұрып, мейманханаға кетті. Төкен марқұм әлей өжет те еді, айтқанынан танбайтын қыңырлығы да мол болатын. Түстен кейін ұсынысымыздың аяғын қайта жазып, жазалы досымызды одан шығарып, техника бөліміне әкелдік. Техника бөлімінің бастығы жасамыс орыс инженері екен, біздің институтты бітірген, содан ба, "идеямызды" бірден ұнатып, "Ебіней Арыстанұлы сирек металдың білгірі емес пе, сол кісімен ақылдасайық, құп көрсе — байқауға болады..." — десін.

Келесі аптада зауыттың бас инженері үшеуімізді өзі басшылық ететін техникалық кеңестің мәжілісіне шақырды. Ұсынысты бізден гөрі орысшасы түзіктеу Төкен Ғабдуллин түсіндірді. Нұртөлеу екеуіміз (ол досым сөзге мүлдем жоқ жолаңтөпай жан болатын) тынып отырдық. Аз-кем талқыдан соң Е.Бөкетовтың мақұлдауы үстем шығып, техникалық кеңес мүшелері біздің ұсынысты дереу сынауға қарар қабылдады. Ең ғажабы, соны ұйымдастыру цех бастығы Папандапулоға жүктеуі болды. Әділін айтсақ, ол байғұс әнеутүнгі жекуін біржола ұмытып, бізге қатты көмектесті. Бәлкім өзіне тыңшы болған досымызға біз жасаған "тәрбие" жұмысынан тиісті қортынды шығарса керек...

Нәтижесінде таллий өндіру едәуір жақсарды. Практикадан қайтарда цех бастығы бізге оңды мінездеме жазып берді: "ра-

ционализаторлық ұсыныс жасап, технологиялық процесті жеделдетуге септігін тигізді..." — деген де сөздері бар. Ең тамашасы, дирекция бұйрығымен үшеуімізге оңды ұсынысымыз үшін қомақты молшерде ақшалай сыйлық берілуі болды. Бұл кезде Ебіней Арыстанұлы Алматыға қайтып кеткен-ді.

Сөйтіп аяқ астынан үшеуіміз шала "байып", көңіліміз өсіп, күндердің күнінде Ебекеңе барып, олжамыздың жарым-жартысын алдына қойдық. Ол кісі өзі сый еткен идеяның жай-жапсарын, реакцияның қалай жүргенін тәптіштей сұрады да, "Жігіттер, мыналарыңды қалталарыңа қайтадан салып қойыңдар!" — деді реніш білдіріп. Біз баяғы Лениногордағы кешкі жүрісімізді еске алып, "Бір кеш ресторанға барсақ қайтеді?" — дейміз ғой. Ебекең жымыып: "Мені бүйтіп арзанға жықпаңдар, жігіттер. Бір-бірден су жаңа тәуір костюм киіп, келесі жазда диплом қорғауға шығыңдар, жобасы, сол дұрыс болады. Ол костюмді сендерге мен өперген болайын. Келістік пе?" — десін. Ойлы сөзге не дейсің, бүгежектен төмен қарадық. Сөз осымен бітіп, орнымыздан тұра бергенде: "Әй, осы сендер төртеу болуға тиісті едіңдер, ана достарыңды неге қоспадыңдар? Ол өзі соңғы күндерде сендерден оқшауланып жүрді ғой..." — дегені. Екі досым маған қарады. Ал мен жорта күлдім де: "Ебеке, ол неме сол кезде Лениногордан бір сұлу татарканы тауып, машақаты көп мұндай іспен матасып жүруге уақытым жоқ деп өзі бас тартты..." — дедім. Ебекең сенбеді, қайта түртпектеп: "Онысынан ештеңе шықты ма, немен аяқталды?" — деп еді, екі досым менің өтірігімді қостап: "О, олжалы қайтты! Сірә, жуықта үйлену тойын жасайды..." — десті.

II

Оқытушылық жұмысқа шыққан соң да Ебіней Арыстанұлы аспирант кезіндегі әуей ісін, әдебиет сынымен шұғылдандуды үзбеген. Солардың бірі, бәлкім ең сүбелісі — "Казахстанская правда" газетінде (1954 жылдың 4 сәуірі) сегіз бағана боп жарияланған "У истоков великой дружбы" мақаласы. "Сын мен библиография" айдарымен берілген бұл еңбек бастан-аяқ қазақ әдебиетінің әйгілі сөз зергері Ғабит Мүсіреповтің "Оянған өлке" романының алғашқы кітабын талдауға арналған. Бұл да, турасын айтсақ, Ебіней Бөкетовтің ешкімнен именбейтін, ешкімнің бет-жүзіне қарамайтын батыл да турашыл сыншы деген дақпыртын бұрынғыдан да көтеріп, әдеби қауымды біршама уақыт "Мынаның сөзін қара!..." — дегендей өреспкіге салған. Ғалымның бертіңде шық-

қан "Көкейкесті", "Сокровенное" (екі тілде аралас жарияланған) атты екі томдық шығармалар жинағында жарық көрген мақаламен танысудан кейін мен де әлгі тақылеттес пікірге келдім. Шынында да әуесқой әдебиетші заман рухына еліктеп, әлде жастық салдары ма, ұлы Фабеңнің ел көңіліндегі биік тұлғасынан қаймықпай, кей ретте шама-шарқынан артығырақ та пікір айтқанына таң қалдым...

Мақала кең ауқымды эпикалық романды туғызу қазақ қауымы үшін елеулі оқиға, ұлт әдебиетінің зор табысы екенін мәлімдеумен басталады да, көшпенді тұрмыс кешкен халқымыздың XIX ғасырда таптық жіктелуге ұшырап, жаңа белеске ойысқан айтулы кезеңін көрсету арқылы Қарағанды мен Ақбұйратта ашылған өндірістерге тап болған Алшағыр, Бұланбай, Сүгірәлі сияқты мал баққан дала тұрғындарының психологиялық тұрғыдан жаңару құбылыстарын қаламгердің нанымды да тамаша суреттегенін жария етеді. "Ұлы достықтың бастауындағы" сүйсініс әуен сыни мақаланың нақ ортасына дейін жалғасады. Ал одан әрі?

Сыңдарлы уақыт талабына үн қосқаны ма, әлде газет редакциясындағы білгіштердің ақыл-кеңесімен бе, кім білсін, әйтеуір рецензияның екінші жарымы айтулы романнан сыпыра кемшілік іздеуге арналыпты. Әрине, олқылық іздеген соң сөзсіз табасың. Оны сыншы жазушының роман тініне жіңішкелеп енгізіп, бірте-бірте зорайтып көрсеткен орыс адамдарының бейнесінен көреді. Көбірек қадалғаны — Елизавета Быкова бейнесі. Сыншының пайымдауынша, қазақ даласына келешек төңкеріс әуенін жеткізуші күрескер тұлғасы жеткілікті ойланбай жасалған, ең бастысы дала төскейіне олар келген қарсаңда большевик партиясы әлі саяси майданға шықпаған уақыт, яки Е.Быкова қазақ жұмыскерін саяси оятуға жұртқа мәлім тарихи мезгілден тым ертерек кіріседі. Бірер қайнауы кем сомдалған екінші кейіпкер — Никон Ушаков. Ол өзі ақша тапқыш көпес, жемқор алпауыт болғанмен шексіз жомарт, қазақ жұмыскерінің ауыр тұрмысын жеңілетуге аса құмар, тіпті қазақ балаларын техникалық мектепке жаппай қабылдау сияқты филантроптық қылықтан да құр алақан емес. Әмбе соның бәрін ол сорлы қазақты күні ертең басыбайлы құл етіп, бұрынғыдан да көбірек езіп, ғұмыр бойы сору үшін жасайды-мыс. Сөйте тұра Рязанов сияқты өзінен алымды да шалымды алпауытқа қарсы тұра алмайды, көпестерге тән озбыр қимыл көрсетпейді. Қысқасы, әлжуаздық аңғартады. Сол себепті жап-жақсы өрбіп келе жатқан кейіпкер сылқ төмендеп, ақырында роман желісінен оп-оңай шығып қалады. Бұл

болса Ушаковтың филантроп қылықтарын кейбір әдебиетшілердің нанымсыз деп жариялауына түрткі болды, мысалы Т.Ахтанов "Советский Казахстан" журналының 1953 жылғы 8-санында солай деп бадырайта жазды, демек орыс көпесінің бейнесі аса иланымды сомдалмаған. *"Группируя так события и ситуации, писатель не смог глубоко, всесторонне показать подлинный облик предпринимателей, не создал цельных, психологических образов рыцарей (?) наживы, объективно прогрессивная роль деятельности которых не является результатом их мнимой филантропичности. Их деятельность была прогрессивна вопреки личным стремлениям..."* — деген пікірге қазір не деуге болады?

Жас сыншының сындарлы бір ойы жауқазын гүлдей жаңа көктеп, жұрт көзіне көріне бастаған қазақ зиялыларының бейнесі шығармада солғын бейнеленген дегенге ойысады. Бұл болса романның екінші кітабының оқиғасын діттеуде мәнді гәп дейді мақала иесі... *"Хочется надеяться, что работая над продолжением романа, Г.Мусрепов еще вернется к первому тому и сумеет исправить и дополнить то, что в первом издании книги вызывает неудовлетворенность. Такая работа сделает произведение еще более значительным и художественно ценным."* — деп аяқтапты Ебіней Бөкетов "Оянған өлке" туралы көлемді мақаласын.

Тұжырымдай баяндаумен сыншы ойының оннан бірін де көрсете алмағанымыз анық. Ықшам шолудан туар қортынды: романдағы орыс кейіпкерлерінің көпшілігі шала-шарпы өрілген, қазақ бейнелеріне қарағанда әдеби жөнінен солғын шыққан... Өте-мөте ауыр айыптау. Оған қоса жас сыншы, әмбе әуесқой әдебиетші Мүсіреповтей кексе де қас суреткерге романыңды қайыра қарау керек, оның көркемдік сипатын әлі де көтере түсуге болады... деп нақты ақыл-кеңес беріп отыр.

Ауыздан шыққан сөзді кері қайтарып алу — қаншалықты қиын болса, қағазға түсіп, көп таралыммен күллі республикаға тарап кеткен партиялық газет сынын жұрт көзінен ешқайда далдалап қоя алмайсың. Әрине, дүйім жұрт оны жабыла оқып бас шайқасты: бірі сүйсінді, апырай мына жігіт батылы жетіп, шынайы суреткерді қалайша сілейткен десті; енді бірі "Батыл, батыр дегенге бұл неме әбден асқан екен, үлкен жазушыға сөйте ғой ақыл айтуға дәті барып, соған қалайша қаламы жүрген? Өзі сонда қаламы төселген әлей жазушы болса бір сәрі..." — десіп реніш білдірген; үшінші топ, әрине, Ебінейді іздеп тауып, арқасынан қағып: "Әй, бәрекемді! Қатырған екенсің, Ғабен көп жылдан бері мұндай сын естімеген, тіпті естімеуге дағдыланып әбден

даңдайсып кеткен кісі еді. Сенің мынауың шынайы ерлік!.. — деп жорта мақтап, тап сол топ қаламгердің өзіне де келіп: "Апырай, Ғабе, мына сойқан баланы төбеңе түйгіштетіп қойып тыптыңыш отырасыз ба? Ол шіркіннің өзі сіздің ауылдың жігіті дейді ғой. Тіпті сіздің Жаңа ауылмен іргелес ауданда туыпты..." — десіп әңгімені ушықтыра түскен.

Жә, сонда суреткердің өзі қайткен? Әмбе орыс тілді, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ресми газетінің сыни пікірі жұртшылық көңілін өректітіп, зиялы қауым арасында дау-дамай туғызып жатқанда?..

Бұл жайындағы нақты деректі біз Қамзабай Бөкетовтің "Асыл аға" естелігінен таптық: күндердің күнінде Ғабит Махмұтұлы Ебінейдің үйіне телефон шалып, кіріп шықпақ ойын білдіреді; әлбетте көп пәтерлі үйдің бір бөлмесіне ие ерлі-зайыптылар шұғыл дайындық жасап, қадірменді қонақты абыржи күтеді... Одан әрі естелік иесі Ғабеңнің өзі айтқан уақыттан бір минут та кешікпей уақытында келгенін, қолына портфель ұстап, күңгірт көзілдірік киген қалпы бөлмеге тұнжырай кіргенін тәптіштей сипаттапты. Жағалай амандасқан соң елдегі ағайын-туғандардың хал-жайын, өзіне бейтаныс жігіттің, яки Қамзабайдың жөн-жосығын сұрапты. Ақыры бәрі ортадағы үстелді жағалай отырып ас ішеді. Жазушы ел жайынан сөз қозғайды, бұл болса ағайынды екі Бөкетов бей-жай қарайтын тақырып емес, сонымен-ақ екі жақтың кіді көңілі жайланып, ойда тұрған күпті гөп тарқағандай болады. Бір мезетте дастарқан жиналып, үстел үстіне таза газет жайылады...

"Ғабит аға портфелінен өзінің "Оянған өлке" кітабын және ағамның етектей мақаласы басылған "Казахстанская правда" газетін суырды. Мен қолыма кітап алып шеткерірек бұрышқа жайғастым. Құлағым бірақ екеуінің екі жарым сағатқа созылған ұзақ әңгімесінде болды... — депті естелік иесі. Ескерту парыз: бұл кезде Қамзаекең жиырма бес жаста, яки сөз ұғар, айтқанды пайымдар шамада... — Екеуі мақаланың әр тарамын, кейбір күмән туғызған жерін талдай бастады. Ағам оқиды, Ғабит аға мақұлдайды, әлдебір сөзге, теңеуге дау айтады. Роман кейіпкерлерін асықпай сөз етіп, кейбір іс-қимылын сараптайды...

Соның бәрінен де маған ұнағаны — дәрежелі кісінің дауыс көтеріп дау-дамайға түспей, кәдімгі ауыл ақсақалдары құсап әр сөзді байыппен айтып, екеуінің едәуір жас алшақтығына қарамастан ерекше көңілді, бір-біріне сыйластық шырайда сөйлескені болды..."

Мән-мағынасы аса ашылмаса да үйдегі оңаша кездесуден туатын уәж: дүрмекшіл жұрт күткендей, сыншы мен суреткер арасындағы әдеби кикілжіңнің үлкен айтыс-тартысқа ұласпауы; аға жазушы үлкенмін, атақтымын деп кергімей, інісінің үйіне өзі іздеп келді; жас сыншы болса бұл қадамды зор ілтипат көріп, менің жазғаным түп-түгел дұрыс деп шіренген жоқ — сірә, мақалада артық-кем сөздер болғанын мойындап, кешірім сұраған тәрізді; нәтижесінде үлкен мен кіші бірін-бірі түсінді...

Оның арты отыз жылдай уақытқа созылған үлкен достыққа, бір-біріне сыйластыққа ұласты. Бұл жерде екеуінің де "Өспейтін елдің баласы бітіспес дау қуады, өсетін елдің баласы бірін-бірі аға тұтады..." — дейтін нақылдың жөніне жүгінгенін көреміз. "Екі жақсы кезіксе дос болып тарайды..." деген сөз де, сірә, осындай ұлағаттан туған. Қысқасы, екі тұлға да сом жаратылысына орай ірілік танытқан.

...

Ғалым архивіндегі "Е.А.Бөкетовтың әдеби еңбектері" деген тізбеде нақты көрсетілген деректерге қарағанда, 1954-1958 жылдар аралығында ҚазГМИ оқытушысының әдебиет ісіне белсене араласып, қазақ драматургтерінің шығармаларына әрдайым "Казахстанская правда" газетінде салиқалы пікір айтып, соның бәрінде де олардың қаламынан туған жаңа туындыларды республиканың орыс тілді оқырмандарына кеңірек таныстыру мақсатында жазылғанын аңғару қиын емес. Кейбірін атай кетелік: Шымкент драма театрының Алматыға гастрольдық сапарында көрсеткен Сәбит Мұқановтың "Шоқан Уәлиханов" драмасы туралы; түрік жазушысы Назым Хикметтің "Махаббат дастанының" қазақша қойылымы қақында; Шахмет Хұсайыновтың театрда қойылған жаңа драмасы "Кеше мен бүгін" жайында көлемді толғанысы; Әбділді Тәжібаевтың "Майра" пьесасының қойылымын талдау; немесе "Шығармашылық портрет" айдарымен берілген көлемді очеркінде ол Қазақстанның халық артисі Серке Қожамқұловтың өмір жолын әдеби сомдауға талап жасаса, республикалық театр көрсеткен З.Шашкин мен М.Гольдблаттың "Дала шапағы" ("Степное зарево") атты төңкеріс қаһарманы Тоқаш Бокиннің өмір жолын көрсетуге арналған драмасын жан-жақты талдап, орыс актерлерінің қазақ бейнелерін жасауда жаттанды схемаға ұрыну себептерін, олардың тымағы мен шекпендеріне ғана қарап қазақ екенін айыруға болатынын, көбіне шынайы дала тұрғындарының тұлғасы

ашылмай қалатынын ұтымды және ашына ашады; өзбек драматургі Абдолла Қахқардың сол кезде күллі Одаққа мәлім болған "Ауру тістер" комедиясының Қазақ драма театрында қойылуы да Е.Бөкетов қаламына ілініп, орыс оқырмандары мағлұмат алғандай жеріне жеткізе талданған...

Осы тізбеден байқалатын бір ерекшелік — 1953 жылдан беріде едел-жедел жарияланған сыни мақалалар қарама-төрт жыл ұдайы көбейе түсіп, ал 1957 жылдан былай күрт азая бастауы. Айталық, 1957, 1958 жылдарда Ебіней Арыстанұлы көлемі шағын үш рецензия жазыпты; ең соңғысы — "Два спектакля наших гостей" (Шымкент театрының Алматыға сапары жайында) деп аталған әдеби сын... Жоғарыда аталған сыни рецензиялардың бәрі де "Казахстанская правда" редакциясының тапсырмасымен, немесе драма авторының сұрау-өтінішімен жазылған. Мәймөңкесіз айтқанда, жаңа драманы жазушылар төл шығармасының республикалық беделді һәм партия тілі саналатын газетте қалайда аталуын және сөзсіз мадақталуын тілейді. Ал кейде тартысы солғын, тілі жұтаң, кейіпкерлері жасанды драмалардың сахнаға шығатыны мәлім. Айталық, жоғарыда аталған қойылымдардың қайсысы қазақ өнерінің алтын қорына қосылды? Демек тапсырыс алған сыншы дауға қалмас үшін көзге түртіп тұрған жасанды тартысты көрмегенсіп (мысалы, Ә.Тәжібаевтың драмасында атақты әнші Майра төңкеріс қаһарманы, белсенді бөлшебек деңгейіне көтеріледі, ал шындығында ол бұлбұл құстай сайраған ғажап дауысымен, асқан әншілік, сазгерлік дарынымен ел сүйіктісі бола тұра, қамшы сабындай қысқа өмірінде шерменде ғұмыр кешкен жан), негізі әлсіз шығарманы әсіре мақтап, содан сом тұлға жасай алмаған режиссер мен сорлы актерді сынауға мәжбүр болады. Өзіне студент кезінен қамқоршы болып жүрген Ш.Хұсайынов пен Ә.Тәжібаевқа ол қалам сұғын батыра алмайды (өйте қалсаң — көрместей өкпеге қалатыны тағы бар). Сірә, осы жәйт жас сыншыға театр әлемін бірте-бірте тәрк етіп, әуей өнерін әдебиеттің басқа жанрына аударуға түрткі болған тәрізді...

1955 жылы орыс жазушысы И.Василенконың "Артемка" хикаяты Ебіней Бөкетовтің аудармасымен қазақ тілінде жарыққа шығады. Келесі жылы Қазмемкөркемәдебиет баспасы оның тәржімасымен француз әдебиетінің классигі Эмиль Золяның "Әңгімелері мен мақалалар" жинағын жариялайды. В.Маяковскийдің "Қаңдала" пьесасының Ебіней Арыстанұлы аударған нұсқасы "Пьесалар" жинағына енеді. 1959 жылы ол болгар прозасының атақты шебері Иван Вазовтың "Бұғауда" романын қазақшалайды.

Осы аудармалардың жарыққа шыққан жылдарына қарасаңыз, техникалық институт оқытушысы Е.Бөкетовтің көнігі аудармашы-жазушыдай тынымсыз жұмыс істеп, шығармашылық еңбекпен шабыттана шұғылданғанын аңғарамыз. Әмбе соның бәрімен ол ұстаздық міндетін үзбей, институттың бір күн бос қоймайтын әлеуметтік тапсырмаларын атқара жүріп шұғылданған.

Соған қоса осынау үздіксіз көп еңбектен екінші тұжырым өрбиді: ұзын ырғасы он сегіз жыл ұдайы орысша оқыған Ебіней Арыстанұлы ана тілін де бір қазақтай жете білгенімен соны әдеби жаза алатын шеберлікке жетуді мұрат еткені анық; ақыр аяғы соған ол тәржіма арқылы жетеді...

Біз сөз етіп отырған уақыттан көп кейін жазылып, "Көкейкесті" кітабында жарық көрген ("Лениншіл жас" газетінде 1975 жылдың 4 шілде күні жарияланған) "Көркем аударма, қал қалай?" аталған мақаласында Ебіней Арыстанұлы былай депті: *"Ана тіліміздің асқақ зергерлерінің бірі Фабит Мүсіреповтің "Оянған өлкесінің" қалай басталатыны осы кітапты оқыған адамның есінде сақталмағаны кемде-кем. "Тағы да таласып келіп, тағы да тақасып келіп қонып жатқан екі бай ауыл ақ үйлерін әлі тіккен жоқ еді..." Оқырмандардың бойына тумысынан біткен қуат-қарқынмен бірден арбай жөнелетін, құйылып тұрған ішкі ырғақ пен тұңғыық терең мағынаға толы, ширақ, шымыр осы бір екі сөйлемді кітаптың 1962 жылғы шыққан аударма-вариантында аудармашы А.А.Садовский былай аударыпты: "Аулы двух баев жили и кочевали в яростном соперничестве и непримиримой вражде, никогда не теряли из виду и остановились на этот раз в самом соседстве..." Ал, 1972 жылы шыққан Н.Годеева мен В.Дудинцевтің аудармасында романның осы жері былай делінген: "И опять сошлись и теснят друг друга яростные соперники — два богатых аула: располагаются на очередную стоянку по пути к осенним пастбищам. Белые юрты пока не поставлены..."* *Ғабенің осы екі сөйлемінің орыс тіліне аударылуының екі басылымдағы кемшіліктерін тізіп көп айтуға болар еді, ал тұжырым біреу-ақ — екеуі де түпнұсқаның бар сөлін жеткізбегені былай тұрсын, тым қораштығы даусыз. Демек, екі аудармашы да түп-нұсқадағы екі сөйлемнің мағынасы мен көркемдігін бірдей сақтамаған. Мұндайда аялы астар, қиыннан қиыстырса ғана қаламгер мақсатқа жетпек".*

Ебекең бұл жерде осы романның Ф.Моргун шалағай аударған алғашқы, дәрменсіз нұсқасын білсе де ауызға алмай, мәскеулік шебер аудармашылар жасаған екі нұсқаны даралап

әдейі сөз етіп отыр. Аудармашылардың бірі В.Дудинцев — сол кездің өзінде орыс жұрты шебер қалам иесі деп таныған әйгілі жазушы. Ебіней Арыстанұлы өз мақаласында жұртқа бұрыннан мәлім жәйтке қайта оралып отырған себебі — туған әдебиетіміздің асыл үлгілерінің орыс тіліне болмыс-бітімімен жетпейтіні, яки "Негізінде бізде аз аударылып жүрген жоқ. Бірақ, солар қалай аударылып жүр?" төңірегіндегі көкейкесті ойлары. Шынтуайтын айтқанда, орыс тіліне біздің шығармаларды тәржімалаушылар бір ауыз қазақша білмейді, олардың көркем нұсқаға келтіргені — жолма-жол ("подстрочник") аударманы оқып отырып қайта қотару. Ал оны екі тілді бірдей білетін, бірақ әдеби танымы азақ адамдар жасаған. Кітаби білімін жалдап қаламақы табатын олар әлбетте ұлы Ғабеннің қаламы өрнектеген "аялы астар, қиыннан қиыстырар" гәпті білмейді емес, мүлдем түсінбейді, бірақ аңгіме не туралы болып отырғанын дәлме-дәл жеткізеді. Осыдан соң орыс әдебиетшілерін Абайды, Әуезовті, Мүсіреповті түсінбей, кемеңгерлігіне жеткізбей қораш та жадағай аудардың деп сөгудің өзі ғайбат іске айналмақ. Жә, сонда, бұдан құтылудың амалы не? Әрине, шебер аудармашы өзінен шығуға тиіс, әмбе ол екі тілді бірдей жетік білетін, шынайы әдеби тілді шебер меңгерген кәнігі жазушы болуға тиіс!..

Біздің де өкінішіміз нақ осы уәжден туады: Ебіней Арыстанұлының талантына, орыс тілін кәнігі жазушы деңгейінде білетініне тәңті әдебиетшілер қауымы, айталық, сол Ғабен, Сәбендер, немесе Қазақстан жазушылар одағының өзге басшылары орыс тілінен баспа ұсынған хикаят, романдарды ана тіліне тәржімалап, қосымша табыс тауып жүрген оған: "Әй, Ебіней шырақ, сен орыстарды қазақшалағанды доғара тұрып, біздің бірімізді орыс тіліне аударып көрсең қайтеді?.." — деп неге айтпаған? Амал қанша, мұндай ұсынысты ол ешкімнен естімеген, мен сөйтсем қайтеді деп өзі де айтпаған. Біздіңше, бұл жерде де қазақтың ежелгі астамшылығы — қасында жүргенді менсінбей, шынайы таланттың қадір-бағасын елемей, бәз-баяғы кеудемсоқтыққа салып аудармашыны мәртебелі Мәскеу мен Ленинградтан іздеу ("Көрдіндер ме, мені орыстың атақты жазушысы аударды!") пиғылы үстем болған.

Рас, соған бір табан жақын жәйт Ебекең ғұмырында болған. Қамзабай Бөкетовтің естелігінде 1955, 1956 жылдардың бірінде ағасын Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне шақырып, Одақтық "Литературная газетаның" меншікті тілшісі міндетін атқаруға ұсыныс жасағандығы айтылыпты. Бірақ ол жаратылыс тану ілімінен айнымайтындығын желеу етіп, үзілді-кесілді бастартады.

— Ал әдебиет ше? — дейді лауазымды партия шенеунігі.

— Ол енді менің әуей ісім, қол боста ермек етіп, көбіне рухани демалу үшін шұғылданар қарекетім... — депті метал-лург-ғалым. — Сол қалпымда қалсам деймін...

Бұл да оның — имандай шыны. Осы жайында өзі былай деген: *"Мен өзімнің әдеби жұмыстарыма қалай қараймын? Қанағат сезіммен жақсы қараймын. Бұлар аудармаларым мен пікірлерім. Оның жазылу себептері әралуан, шынында менің жазбауға еш амалым қалмады, рухани қажеттіліктен туды. Аудармамен айналыса бастауым — ең алдымен орыс тілін жете меңгермеген өз жақындарымды орыс және шетел әдебиеттеріндегі інжу-маржандармен таныстырғым келгендіктен болса керек. Маған аударма жасау процесінің өзі ұнады: бұл тегінде қалам иесінен ұлан-асыр еңбек талап етіп, әрі зор сүйсініске бөлейтін шығармашылық жұмыс. Ал студенттік және аспиранттық кезеңдегі, ғылыми іс-әрекеттің басталған тұстағы аудармаларым тіршілік ділгірлігінен туындады, яки мал табудың амалы. Ал, кейіннен сын мақалаларымда өзімді-өзім қайталау байқалып, тың ойлар айту азайып, тіпті жұтай бастағанда мен жазуды біржола доғардым... Өзіңнің күмәндана бастаған ісінді дер кезінде тоқтата білу мүмкіндігіне ие болу мен өзіңе-өзің демалыс беріп, не істеп жүргендігің жайлы ойлаудың өзі — ғанибет іс һәм үлкен бақыт. Сөйтіп мен жазудан бастартуға тиіс болдым..."* ("Қыры — ғылым, әрі — өлең" атты естеліктер жинағы).

III

Ебіней Арыстанұлы мен Зұбайра Дүйсенқызы бірін-бірі көп жыл іздеп тапқандай, бір тілек, бір ниетте дерлік, әрі екеуі де ақыл-парасатқа ие жандар. Бірін-бірі сүйді, барды қанағат тұтып, жоқты көксемейтін тәубәшіл жаратылыстары да деп шығып, оның үстіне сол замандағы аса мәртебелі кәсіп — техникалық мамандықты таңдағаны дәнекер болып, көңілдері бірден-ақ жарасып кетті. Елазаматтары, өз айналасындағы дос-жаран үйлеріне именбей келіп, жарасты отырыс жасайтын берекелі отау үй атанды. Тұрмысқа қолайсыздау көп пәтерлі үйдің бір ғана бөлмесінде тұрғандары соған бөгет болған жоқ.

Ебіней жас күнінен өзіне артқан ауыр міндеттен айнымай, артынан ерген төрт інісінен жоғары дәрежелі білім алады талап еткенді, ал елдегі жалғыз шешені асырау, оқушы інілерінің тұрмысы мен тіршілік тауқыметі — түгелдей өз мойнында. Соған орай оқу кезегі ең алдымен өзінен үш жас

кіші Қамзабайға түскен. Өзі Алматыға аттанғанда үй-ішінің тауқыметі соған жүктелгендіктен орта мектепті тыңғылықты оқып бітіре алмады, жұмыс істеуге мәжбүр болды. Содан бір күні жиырманың жер ортасына таяған інісіне ол: "Балалы-шағалы болып, басың шырмалмай тұрғанда оқып ал," — деп Алматыға шақыртқан. 1953 жылы ол осы шәрдегі құрылыс техникумына аяғын ілді. Одан соң оқу кезегі Жартас пен Шабдан інілеріне келді. Екеуі де өзі жұмыс істейтін институтқа түсіп, кен факультетін тәмамдады. Төрт інісін кезекпе-кезек жетекке алып оқыту, ауылдағы шешесі, әкесінің екі інісі мен қарындасына қол ұшын беру, олардың да жас құрақтай тез жетілген балаларына қамқорлық жасау — Ебіней мен Зүбайраға ауыр бейнет болды; сөйтсе де ерлі-зайыптылар сол борышты абыроймен атқарды; балалы-шағалы үйде өскен Зүбайра жас Бөкетовтердің бірде-бірін ауырсынған жоқ, шынайы пейілмен бағып күтті. Солардың бәрі де оқу орнының жатақханасында тұрса да (Шабдан ғана бертіңде қолдарында болып, орта мектепті Алматыда оқыған), басы артық киім-кешегін осы үйге қойып, жексенбі күндеріндегі ас-суды осы үйден ішуді дағды еткен (Ебіней Арыстанұлының баспада қосымша жұмыс істеп, аударма жасап айырықша жінігу себебі де — осы, артынан ерген іні-қарындастарының қамы)...

Алайда жазмыштың жазуына шара қанша, шаңырақ көтергеннен бергі алты-жеті жылда шаңырағында іңгалаған сәби үні естілмеді. Келе-келе бұл жәйт жас отаудың жарасты шырқына, ұйыған қатықтай тату-тәтті қалпына іріткі салуға айналды. Бала зарын перзентсіз күн кешкендер ғана ұға алады, ал Ебіней болса топты бала ортасында өскен...

"Ебіней бұлағы" деген кітапта оның "Асяға" деген үш ауыз өлеңі жарияланған. Әсия — біздің Шабдан ініміздің тұңғышы, өте зерек бала еді, мектепте өте жақсы оқыды, жас күнінде өлең жазатын. Қазірде ол қызымыз дәм айдап, Италияның Милан қаласының іргесінде тұрады. 1976 жылдың 13 қыркүйекте дәптерге түскен өлеңнің мәтіні мынау:

*"Дома, в столе среди бумаг мне дорогих
Лежат странички с робкими стихами.
Раскрою странички и чувствую в них
Детства неподдельное дыхание.
Не рифмы влекут меня к этим страничкам,
Стихи лишь начало дальней, туманной мечты...
В них дочуркино сердце трепещет, как птичка,
В постижении света, добра, красоты."*

*Хорошая Ася, пусть лежит в столе тетрадка,
Чтобы листать, когда бывает грустно.
А ты, дав подзатыльник Сегиту для порядка,
Твори стихота и письменно и устно."*

Менің кенжем Ғайса да өте жақсы оқыды. Қазір Алматыда тұрады, балалы-шағалы үлкен үй болды, Ебіней ағасының жолын қуып ғылыммен шұғылданды, әзірше химия ілімінің кандидаты. Қысты күні ағайым аптасына екі-үш мәрте біздің үйге келіп, көбіне-көп әлгі Ғайсамен әңгімелесіп, бірдемелерді ежіктеп үйретіп, бұрынғы айтқанын пысықтап бірер сағат отырып, жайраңдаған қалпы өз пәтеріне кететін. Бір үйде он төрт жыл бірге тұрғанда ол осы рәсімнен айныған жоқ. Біз оның балажандығына таң қалатынбыз, қосағым Бикен екеуміз өз балаларымызды жек көрмесек те, Ебінейдің соларға деген ықылас-ниетінде бізден гөрі ізгілік пен адамшылық ізет дараланып тұратын-ды, зерек баланың тәлім-тәрбиесіне ол өзгеше ынта білдіріп, әрдайым қамқоршы болып жүретін. Бір ғажабы, қай баланы артығырақ жақсы көріп, қайсы бірін кемірек санайтынын байқатпайтын", — депті Қамзабай Арыстанұлы осы кітап иесінің ағасының етене мінез-құлқы туралы жолдаған сауалына қайтарған жауабында.

Ебіней Арыстанұлының елуді еңсерген кездегі етене қылығы бұл. Десек те адам мінезі жас күнінен қалыптасатынын, тіпті ана сүтімен бірге даритынын ескерсек, балажандық қасиет оған туа біткенін айтуға тиіспіз. Олай болса перзент сүйіп, әке атану бақытын сонша жылдар бойы бір мәрте де сезінбеуі — оған үлкен қасірет болғанын түсіну қиын емес. Әрине, бұл қасіретті қосағы Зүбайра да қоса тартқан. Әмбе оның жан қайғысы ерінен әлдеқайда ауырырақ: өйткені соған кінәлі — ері емес, өзі екенін гинеколог дәрігерлерге қаралған ұзақ жылдар сүреңінде ол айқын білген; ең қиыны соны түзеуге ғылымның септігі тимеуі...

Қысқасы, осы дерт ерлі-зайыптылардың мұң-шерін күннен-күнге үдете түскен, мінезбен, ақылмен, пиғыл үндестігімен жеңген шыдам да түгесіліп, екі арадағы махаббат жібінің үзілер сағаты жылдан-жылға жақындай берген.

"Мен ол кезде техникумда оқитынмын. Уақыт 1956 жылдың жазы. Оқу жылының аяғында екі айлық практикаға кеттім. Артынан бір айдай елде демалыста болдым. Бір күні шешем маған: "Ебіней Зүбайра келінмен ажыраспақ болыпты. Себебі — бала тумауы. Сол қарағымды, Алла куә, қатты ұнатып едім, Ебінейдің қатыбас мінезіне құдай тағала жақсы

кезiктiрген деп ойлаушы едiм, ақылы кең, сабыры мол жан едi. Осы хабарды естiгелi ұйқым қашып, қатты уайымдап жүрмiн... Сiрә, екеуiн ажырастырмаудың жалғыз амалы — менiң бауырымдағы мына кiшкентай қызды тәрбиесiне бiржола беру..." — дедi. Айтып отырғаны — Маутай ағамыздың бәйбiшесi кенеттен қайтыс болып, шешесiнен екiден аса бергенде жетiм қалған сорлы балақанды шешемiз өз тәрбиесiне алған, аты Әсима. Сол кезде үш жастан асқан. Қысқасы, Алматыдағы оқуыма қайтқанда баланы ала келдiм. Аға-жеңгем менi вокзалдан қарсы алды, кескiн-жүздерiнде салқындық барын бiрден байқадым, — деп сыр шертiптi 2003 жылдың маусым айында маған жолдаған кезектi хатында Қамзаекең. — Үйге келiп шай iштiк. Ертеңiнде сабақ басталмақ, жатақханаға кетiп қалдым. Шешемiздiң тапсырмасын айтып, баланы қалдырып кеттiм. Араға бiрер тәулiк салып, сенбi күнi қайыра келсем — Зүкең баланы жуыңдырып, шашын әдемілеп қиғызып, жұнттай ғып шыт жаңа киiндiрiп қойыпты. Әсима әп-әдемі бүлдiршiн болып жасанып шыға келген. Пәлекет қыз Зүкеңдi апалап етегiнен ұстап, қутыңдап жүр. Көңiлiм жылып сала бердi. Шешемiздiң шалғайда отырып осыны ойлап тапқан үздiк ақылына ерекше тәнтi болдым... Ағайым үйде жоқ, қайда, қашан келедi деп сұрағам жоқ, үй-iшiндегi қоңыртақы жағдайдың жақсылыққа ауғанына қуанып, жатақханама қайтып кеттiм.

Содан неше тәулiктен кейiн қайта келсем, Зүкең маған: "Сабағыңнан сұранып мына баланы шешейге апарып бер. Әсимаш кеш келдi, ағаң екеуiмiз ат құйрығын бiржола кестiк. Ебiней жатақханаға шықты..." — деп төбеден ұрғандай сарт еткiздi. Екеуiмiз де бiршама уақыт үнсiз отырып, ақырында екеу ара мұңдасқандай бiр сөздердi айтып жылап та алдық. Сөйтiп егiлiп отырғанда Ебiней келдi. Маған Қызылжарға тура жүретiн пойызға (ол кезде Мойынты-Шу жолы салынып, жол қысқарған — С.М.) билет әкелiптi. Техникумның директорына барып бiр аптаға оқудан босатып алған. Амал қанша, ағамның айтқанын бұлжытпай орындау — жас күнiмнен бойыма дарыған дағды. Мойныма су кеткендей болып. Әсиманы алып елге аттандым. Үйге барғанда шешем де сыбағамды бердi: айтары — "Баланы неге қайтып әкелдiң, екеуiн қайтсең де жарастырып, Әсимамен мықтап байла дегенiм қайда?!.." Бүгiнде ойласам соның бәрiн ол кiсi Зүкеңнiң адамгершiлiк асыл сипатын ерекше бағалап, Ебiнейге жақсы жар, бiзге жайлы жеңеше болғанын бiлiп, жанын күйзелткен күйiнiшпен айтқан сияқты. Шындығында өмiр көрген зерделі анамыз бұл турасында ешбiр қателескен жоқ..."

IV

Шәкірт жастардың Ебіней Арыстанұлына үйір болатын тағы бір себебі — жас ұстазымыз институт жатақханасында салт тұратын-ды...

Жаңылмасам, үшінші курста болса керек, бір кеште мен бөлмесіне барып, біраз күн жан қинаудан туған әңгімемнің қолжазбасын ұсындым. Оқытушымыздың көркем әдебиетке "бейжай" емесі мәлім: кейбір кештерде бір топ жастарды бөлмесіне жиып, сол кезде аударып жүрген В.Маяковскийдің "Қандала" дастанынан үзінділер оқып беретін... Сондай басқосуларда пікір айтып бетімді ашудан болар, тырнақалды әңгімемді ұстазға сынауға ешбір қымсынған жоқпын, еркін бардым.

Әңгімені үстірт бір қарап шықты да, Ебіней Арыстанұлы: "Қолыңа түскен жігіттерді шақырып кел, қазір-ақ оқып тастайық," — десін. Амал қанша, "жазған құлда шаршау жоқ", бес-алты "білгішті" жетелеп келдім де, әңгімемді дауыстап оқуға кірістім.

Сол әңгіме осы күнге дейін жарық көрген жоқ. Сірә, көркемдік деңгейі жетпеді білем. "Алданған үміт" атағаным есімде: облыстық қалада тұратын келбетті бір қызға ынтық болған алматылық шәкірт ғашығын іздеп, әлгі қалаға хабар-ошарсыз жетіп келгенде, сүйген қызын бейтаныс бір жігіттің қолтығынан көреді де, алдамшы үмітке елігіп бекерге малданғанына қорынып, ізінше кері қайтып кетеді. Көңілі, әрине, қыз атаулыға құса болып...

Әлқисса, осы хикаяны судырата жиырма минутта оқып шықтым. Жұрт үнсіз.

— Ал сөйлендер, — деді Ебіней Арыстанұлы.

— Меніңше, әңгіме қаһарманы — ынжық жігіт, сүйген қызы үшін күресу керек, үн-түнсіз кері қайтқаны дұрыс емес, — деп сөз қосты бір жігіт.

— Қашпағанда қайтеді, періште көріп жүрген сұлуы алдамшы болып шыққан соң. Тек ондай сұмдарды сұлу ғып көрсетпеу керек...

— Жән ақыл! Аяғы қисық, көзі қисық, жарыместеу болса тіпті жақсы...

— Меңінше, біздің институтта сен текке жүрсің. Саған лайық оқу — университет, филология, не журналистика факультеті, — деді тағы бір білгіш. — Лекция үстінде бұл білгіш әңгіме жазып отырады...

Сайып келгенде әңгімеден алған әсерлерін тура айтудан гөрі сайқымазақ жігіттер сөз тәркінін менің жеке басыма аударып, өздеріне түсінікті және оңтайлы мәселені талқылауға көшсін.

Ебіней Арыстанұлында үн жоқ. Құрдастарым қыза келе "Екі кемеңіз құйрығын ұстаған кісі суға кетедіге" тіреді. Кесіп айтқан уәждері — не техникамен, не әдебиетпен болу керек!..

— Лағып кеттіңдер, жігіттер, — деді ұстазым әлден соң күле сөйлеп, — Даниил Граниннің "Іздеушілер" романын неліктен сүйсініп оқыдыңдар? Өйткені оның жазып отырғаны — сендерге жақын орта, өндіріс адамдары. Ал роман авторының нақ сол ортадан шыққанын білесіңдер ме? Өндіріс тынысын мейлінше дәл суреттеп, қаһармандарының әрекеттерін нанымды бере білгендігі де содан — "Іздеушілерді" жай жазушы емес, инженер-жазушы жазуында... Сондықтан жолдастарыңа бұл жөнінен бекерге тиіспендер, ал әңгімесі жайында...

Тырнақалды әңгімеге ұстазым едәуір сын-ескертпе айта отырып талабымды негізінен құптады, әмбе әлгінде оңдырмай сойып салған білгіштерді маған жығып берді. Бүгін ойласам — Ебіней Арыстанұлы маған қасақана демеу жасаған.

Өзіміздің "За инженерные кадры" газетінің алғашқы сандарының бірінде менің "Біздің сүйікті профессор" деген көлемді очеркім жарияланды.

Оны жазуға түрткі болған Ебіней Арыстанұлы еді...

— Николай Степанович Старковтың жуықта жетпіс бес жасқа толатынын білесің ғой? — Мен басымды изедім. — Білсең, сол кісі жайында көлемді очерк жазасың.

— Ойбай, ағасы, орысша жазуға тілім жетпейді.

— Шамаң жетпесе... қазақша жаз.

Алғашқы екі курсты "Жоғарғы математика" курсынан дәріс оқыған профессор Старков маған таныс ұстаз: мінез-құлқы ерекше қытымыр, бірақ мейлінше әділ адам-ды; алпыс алты жасында кандидаттық диссертация қорғап, жетпіске еңкейгенде профессор атағын алған; ал негізгі мамандығы — геодезист, математиканы бірақ жетік білетін; лекцияны керемет әсерлі оқитын, тума талант.

Мен жазу үстінде оның барша шәкіртке мәлім өмірбаяндық деректерін қайталаудан гөрі өзімнің басымнан кешкен бір хикаятты әңгіме етуге бел байладым.

...Бұл оқиға бірінші курста, 1953 жылғы алғашқы емтихан үстінде болған-ды...

— Шырағым, мұның қалай? Екінші сұраққа да жауап берген жоқсың. Білімің — ноль!.. — деді профессор Старков зәңгімді алдыма ысырып. — Сен өзі мынадай саяз біліммен біздің институтқа қалай түскенсің?..

- Медалистпін, — деймін төмен қарап.
- А-а, не дейсің? Қандай медаль?
- А... ал-тын.

Профессор қолындағы кітапты үстелге атып ұрды да кідиген шырайда:

— Қанеки, шырақ, медаліңді тіске басып көрейік. Шын ба, әлде жасанды алтын?.. — десін.

Математик ұстазым дәптеріме кәдуілгі теңдеу есеп жазды. Онша қиналғам жоқ, дереу шешіп, алдына сырғыттым. Николай Степанович тағы да есеп құрады. Оны да тез шығардым... Қысқасы, шағын топтағы он екі шәкірт емтихан тапсырғанша мен Старковтың қасында табан аудармай үш сағат отырып, орта мектеп алгебрасын жап-жақсы білетіндігімді дәлелдедім.

Бір мезетте профессор екеуміз аудиторияда оңаша қалдық.

— Қымбаттым, әңгіме былай!.. — деді ақырында ұстазым. — Медалің — шын алтын!.. Бірақ, мен оқыған жоғарғы математикадан ештеңе білмейсің. Не істейміз?

Мен лекцияны түсінуге орысша түйсігім жетпегенін айттым.

— Оныңды ұқтым, бекерге ұялғансың. Білмегенді сұрауға, шырақ, ешқашанда қысылмау керек. Сұрау — ұят емес, білмеу — ұят!.. Қысқасы, мен саған үштік бағаны қазір неси еге қоямын. Бұлай істемесем сен оқудан шығып қаласың, әмбе нан жегізіп жүрген стипендиядан қағыласың. Ал, екінші семестрден бастап екеуміз жоғарғы математиканы қайтадан оқимыз... Келістік пе?

Бұған да тәубе деуге тура келді. Оның есесіне оқу жылының екінші жармысында жоғарғы математикаға барымды салайын. Салмасқа профессордың өзі де еркіме қоймады. Қысқасы, жазғы емтиханға қиналмай еркін барғам-ды...

Николай Степанович әзірлігіме риза болды, бірақ зачеткама төрттік баға қондыра бастады. Үздік бағадан үміттеніп отырған мен оны қомсынып:

— Николай Степанович, қосымша сұрақ қойыңызшы, — деп емеуірін білдірдім.

Профессор кеңк-кеңк күліп:

— Қымбаттым, қыстыгүнгі келісім шартты ұмытпа! Сол жолы мен саған бір бал қарыз бергемін, қазір соны қайтып алып отырмын... Келесі емтиханда нақ осылай жауап берсең, көреміз! — десін.

Н.С.Старков туралы очеркіме мен осы оқиғаны мұрындық еттім де, сүйікті профессордың қатаңдығы мен әділдігі жайында, оның мейірімге толы адамгершілік сипатын баяндап, шәкірттері атынан ризалық білдірумен аяқтадым...

Орысшаға редактордың өзі аударды. Әрине, еркін тәржімаланған очерктің көркейіп, өзгереді сипатқа ие болғаны сөзсіз. Бірақ сол маған қосымша бейнет тауып берді...

Бір күні Ебіней Арыстанұлы шақырып, "За инженерные кадры" газетінің төртінші бетін қазақ тілінде шығаруға партбюроның ұйғарымы болғанын, оның барлық материалын бұдан былай менің даярлайтынымды ескертті. Аптасына бір мәрте шығатын, "Қазақ әдебиеті" газетінің көлеміндегі көп тиражды басылымның тұтас бір бетін әзірлеу тегінде қолы жаттыққан тілшіге де оңай емес. Әсіресе қабырға газетінің мен сияқты жадағай жазғышына... Сөйтсе де тырысып бақтым: шәкірттердің өлеңдері, әңгіме-сықақтары, жастар өмірінің күлкілі жәйттері, басқа басылымдарда жарияланған қызықты оқиғалар, әзіл суреттер (ҚазГМИ студенттері арасында сол жылдарда суретші жастар өте көп болушы еді)... Қысқасы, газеттің төртінші беті де институттың қазақ жастары қызыға оқитын жағдайға келді. Бір ғажабы, Ебіней Арыстанұлы бұл мәселеде менің қолымды қаққан жоқ. Беттің макетін жасап, бар материалды тазалап көшіріп алдына қойғанда, мұқият оқып, қайсыбірін түзетіп шығады да, "Бопты", немесе "Енді бүлдіреміз" деп бетті баспаханаға жөнелтеді. Осы күні ойласам — шәкірттеріне көп шаруада еркіндік берген, демек сенген. Ал сенім жауапкершілік туғызады, тапсырылған істі қайткен күнде тыңғылықты орындауға тырысасың...

Ебекеңнің екінші қосағының есімі Алма екенін, Биттеев Бекжанның отбасында 1935 жылы төртінші перзент болып туып, үйелменді-сүйелменді сегіз баланың (төртеуі қыз, төртеуі ұл) ортасында еркелеп өскенін, орта мектепті орысша бітіріп, ҚазМУ-дың филология факультетінің орыс бөлімінде оқығанын мен осы кітапты жазу үстінде, 2003 жылдың жазында ол кісінің өз аузынан естідім. Білім деңгейі техникумнан аспаса да, ақылтанымы терең, өмірден тоқығаны мол көкесі соғыс жылдарында Алматыға қоныс аударып, тері-терсек, жүн-жұрқа жинайтын республикалық мекеменің бастығы болып еңбек ете жүріп, жарық дүниеге келген сегіз баласының түгелдей жоғары дәрежелі білім алуына мұрындық болған. Өкінішті жәйт: өз басы сол балаларының ержеткен қызығын көре алмай, алпысыншы жылдары опат болған; кіші перзенттерін оқытып, адам қатарына қосу бейнетін еті тірі бәйбішесі тартыпты...

— Ебіней марқұм біздің үйге студент кезінде жиі келіп жүретін, мен ол кезде орта мектепте оқимын, тұлымыма ақ бан-

тик, мойныма қызыл галстук таққан үлгілі пионермін... — деп жымия есіне алады жас күнін Алма Бекжанқызы. — Сөйтсем біздің руымыз бір екен — арғынның Атығай тобынан. Ол тек Солтүстік Қазақстанды, ал біз Көкшетау уезін мекендеген атадан тарағанбыз... Көкем ескі әңгімені жақсы білетін, шежіреге жүйрік, әмбе өте қаншыл кісі еді, күллі атығай баласын туыс санайтын. Қысқасы, Ебіней екеуі алғаш танысқаннан біріне-бірі үйір боп, өзара сыйласып өтті... Бір жолы ол келгенде әкем үйде болмай, ұзақ күтіп қалды. Сірә, соншама телміріп тосуын ұнатпаған болармын, көкем жұмыстан келе жатқанда алдынан жүгіріп шығып, "Анау ұзынтұра туысың күні бойы күтіп отыр" — дегенімде, көкем кейіп: "Олай деме, балам, жігіт адамның теректей ұзын болғаны — жақсы, бекзаттығының нышаны! Ертең-ақ мұндай тұлғалы жігіттер ел мақтанышы болады..." — дегені жадымда қалыпты. Өзім ұзын бойын әжуа еткен жігітке күйеуге шығатынымды қайдан білейін...

Бұралаңы көп өміре екеуін есейген кезінде қайыра кездесуге жазыпты. Алғашқы қосағынан ажырасып салт жүрген күндерде Ебіней Арыстанұлы сыйлас досы, о кезде жас драматург Қалтай Мұхамеджановтың үйіне жиі-жиі барады білем. Әлде Қалтайдың өзі оны қайын атасы Бекжанның үйіне ертіп барған? Бұл болса Қалекеннің осы шаңырақтың үлкені Фарида сұлуға үйленген кезі. Сүрбойдақ Ебіней өзіне ежелден таныс Бекжан отағасының үйінен университет студенткасы атанғалы ажары бұрынғыдан да көркейіп, ұзын бұрымы тілерсегін қаққан, ашаң жүзі құлпырып, күлімдеген көзі қарақаттай мөлдіреген, бойшаң тұрқына қыпша белі жарасқан сұлу Алманы көріп, жан-жүйесін ерекше толқытқан алақұйын күй кешеді. Сақа жігіт Алманың сұлу келбетіне көзі байланып, ғашық болып қалғанын сезінеді... Бірақ жеме-жемге келгенде жас алшақтығы тілін байлап, жүрек дірілін білдіруге батылы жетпей іштен тынады. Жә деп құп алса — жақсы, ал "Қатын тастаған мына ұзынтұраның дәмесін қара!" десе — қайтеді?..

Сыйлас досының жәй-күйін бірден сезген, жүрек дірілін де түсінген Қалекен күндердің күнінде, кімге болсын, жарасты да жағымды қалжың айта білетін әдетімен:

— Әй, сері доцент, менің сұлу балдызым соңғы курсқа тақады, бірер айға кешіксең — одан біржола айырыласың, сұлу бикештердің өтімді болатынын білетің шығарсың... Қалыңмалын дұрыстап төлесек — Алманы ырқыңа көндіріп беремін... — дейді білем.

Сәуегейліктен де құр алақан емес Қалекеннің айтқаны қалт кетпеді. Жиырманың шегінен енді ғана асқан қас сұлу отыздың шебінен өтіп кеткен мосқал жігіттің қолына (жас

айырмасы аттай он жыл) қалайша түсіп қалды дескен көлденең жұрттың сөзіне қараған жоқ, бесінші курсқа көшкен жаздың аяғында Ебінейге жар болып, институттағы жұтаң бөлмесіне ауысып, өмірдің жаңа белесіне қадам бастады.

Тойды қызықтау әрқашанда оңай, ал шыжығы оның алда демекші, дос-жаранның сол кеште жарыса айтқан өзекжарды тілектерінің бірі іле-ақ қабыл болып, келесі жылдың жазында, 1959 жылғы 26 шілдеде ерлі-зайыптылардың жас шаңырағында іңгәлаған сәби үні естілді. Отыз бес жасқа қадам басқан шағында тұңғыш рет әке атанған Ебіней Арыстанұлы тыныштықта мүлгіген даңғарадай кең үйіне (Бұл кезде олар Фурманов көшесінен, ғылым академиясына ұрымтал жерден төрт бөлмелі пәтер алған-ды) іңгәлай кіріп, сол айқайымен-ақ жан-жүрегін тебіrentкен перзентінің бетін ашып, орауда жатып-ақ тірі пенде екенін аңғартқан ізбасар ұрпағына еміне қарап тұрып: "Ой, бәрекедді, бұл неме әлден-ақ мені танымсың деп бәлсініп жатыр ғой?! Көрдің бе қиғылық салуын... Доылығын сұлулығы жеңсін, ақылы да тап соған теңелсін. Есімі мұның Ақсұлу болсын!.." — дегені болды да қойды.

Тұңғыш перзентін әкесі еркелетіп Ақанай, көбіне Ақакөк дейді екен.

— Ал еріңіз сізді қалай еркелетті? Алмажан деді ме? Әлде басқадай бір ат қойып, өзгеше қадірлеген болар-ау?.. — дедім кездесу сәтінде Алма Бекжанқызын сөзге тартып.

— О, жоға, іші жақсы көріп тұрса да, ерекше елжіреп, көңіл үшін болса да сезімін сыртқа шығарып еркелетуге мүлдем сараң болатын. Мені көбіне Алмабай деп атайтын-ды, қызына қойған Ақанайды да, сірә, соған ұқсатып шығарды білем. Мінезі ол кісінің өте қатаң, әрдайым билеп-төстеп сөйлейді. Әжесі марқұм солай тәрбиелеген деседі. Енем Бәлтай марқұм ақылды кісі еді, шу дегеннен маған сен оған қарсы сөз айтпа, күллі Бөкет әулеті әйелге үстемдік жасауға дағдыланған. Одан зиян көрмейсің, қарағым, өз дегенінді еркелеп отырып та бір жайлы етуге болады. Не істесең де ақылмен қимылда... дейтінді. Жас кезім, өмір көрген үлкен кісілердің қай ақылын ескердік?.. — деп Алма Бекжанқызы төмен қарады...

"Алты хатта" өзі айтқандай, *"Табысы көп-көрім жоғарғы оқу орнының оқытушысы болуды мұрат еттім. Диссертация қорғағаннан кейін соған қиналмай жеттім. Қуанышым қойныма сыймай, өзіме-өзім риза болған бір кезең болды деп*

жазып едім ғой *Sізге. Сол осы кезең еді...* " — деген, мерейі тасыған уақ тым ұзаққа созылмапты бірақ.

Тынымсыз еңбекке дағдыланған ізденуші мазасыз тірлікке қайта кірісіп, кең ауқымды ғылыми зерттеу бастаған. Бұл болса мыс қорытатын өндірістер технологиясына түбегейлі өзгеріс енгізу арқылы зауыт қоймасына келетін кен құрамынан қосымша өңдеу жолымен молибден, селен, теллур өндіру. Солардың алғашқысын ұтымды айыруды ол 1954 жылы, кандидаттық диссертациясында шешкен-ді. Ендігі әңгіме соны өндіріске енгізіп, мемлекетке қыруар кіріс келтіру турасында. Бұған қоса зерттеуші металлургия зауыттарының ауласында тау-тау болып жататын қож (шлак) үймелерінен сирек элементтерді қайыра өндіруді арман еткен...

Мәселенің кең ауқымда қойылуы жөнінен саралағанда бұл — сол күн емес, елу жыл алға аттап, ХХІ ғасыр деңгейінен шолғанда қиял дүниесімен шектес жатқан күрделі іс. *"Бұл тегінде естияр адам ұялатын қиял сияқты. Шынын айтсам, сол кезде мен бұған ұялған жоқпын, қазір де ұялмаймын... Өйткені мен өзімнің дамылсыз еңбегіме, тынымсыз ізденісіме шүбәсіз сенгемін. Сол еңбектің нәтижесі ақырында өзінің лайықты бағасын табады деп ойлағанмын. Сол қиялдарым, қазір ойласам, асуы қиын алыс қияға бастағандай..."* — депті ғалым бұл жайында өз хикаятында.

Сонымен келелі зерттеудің бағдарламасы жасалып, өзі ғана емес, бірнеше аспирант қоса жүргізіп, қажет жағдайда үздік оқитын, ғылыми зерттеушілікке ынтасы бар студенттерді де жегіп (солардың арасынан келешек ғылым иелерін іріктей отырып), оншақты жыл, бәлкім одан да ұзағырақ мезгіл келелі ізденіс жасайды. Қол жеткен нәтиже жол-жөнекей өндіріске ұсынылып, реті келсе мемлекетке де, өздеріне де қосымша табыс түсіріп жатады. Өйткені жоғарғы оқу орнының қаражат мүмкіншілігі шектеулі (аспирантқа стипендия төлеп, оның шағын көлемді зерттеуіне жағдай туғызудан аспайды). Ал өзі басқаратын топ зерттеуге қажет қомақты қаржыны металл қорытатын ірі комбинаттармен өзара тиімді шарт жасасу арқылы табады, құтыханаға аспап, түрлі жабдық сатып алып, бәлкім соны жартылай өндірістік сынақ өткізуге жаратып, ізденіске қолғабыс етер мамандарға еңбекақы төлеуге жұмсайды...

Мақсат айқын, міндет түсінікті, соны жүзеге асыруға құштарлық та күшті. Олай болса уақытты созып, әні-міні деген кегежінге салмай, іске кірісу қажет. Алайда...

"Алты хат" иесі ғұмырнама іспетті жүрекжарды кітабында осы жолда өз басынан кешкен бір жәйтті кеңірек әңгімелепті: шәкірттерін бастап оралдық бір зауытқа барғанда, жаңа қо-

нысқа көшіп жатқан цехтың бәз-баяғы ескі технологиямен ауыс-қалы отырғанын көреді де, сол жерден іскер де жігерлі екі-үш көмекші тауып алып, зауыт құтыханасында шағын көлемде және өте қысқа мерзімде сынақ өткізеді; тәжірибе үстінде толық дәлелденген ұсынысты зауыттың техникалық кеңесінде мәлімдегенде бірде-бір инженер қарсы болмай, қайта толық құптау білдіреді; тіпті цех бастығы, орта жастағы сұлу әйел күлімсіреп тұрып, технологияны жаңартатын тамаша ұсынысы үшін қазақстандық ғалымға шын жүректен рақмет айтады; тек әуелі көшіп алайық, шамасы екі айдан соң сіздің ұсыныспен жұмыс істеуге кірісеміз дейді...

Екі жақты пайдалы ұсыныс таңғаларлық ілтипатпен қабылданғанына тәнті боласыз. Зауыттан аттанарда Николай Алексеевич (Алексей Николаевич Полукаров) есімді байырғы инженер қонақ ғалымға мәлімсіз сырды ашып: "Мен сізге ту баста ескерткенмін, бұл ұсыныс та архивке жөнелтіледі. Цех бастышылығында талай жыл тапжылмай отырған сұлу қатын ақылы өзінен асып түскен бір кезбенің ұсынысына бола жайлы да тып-тыныш тірлігін бұзбайды. Мұның қалай десеңіз, күліп тұрып, сізге тағы бір иланымды себеп айтады, сөйтіп күннен-күнге, жылдан-жылға ұсынысыңызды жүзеге асыруды ұзата береді. Қысқасы, өзіңіз әбден ығыр болып біржола қойғанша солай істейді..." — депті. *"Әріптесімнің айтқаны дәл келді. Менің ұсынысым да, Николай Алексеевичтің бұған дейінгі ұсыныстарының жанына барып мықты құлыпқа түсті..."* — деген мысқыл айтыпты Ебіней Арыстанұлы шығармасында.

Осы оқиға келелі зерттеу бастаған Ебіней Бөкетовті ойға қалдырып, қияли жоспарын біршама тежеуге, ең құрғанда оның көлемін азайтып, күш-қажырына орай ықшамдатса керек-ті. Шынтуайтын айтқанда, бұл — күллі Кеңес Одағының өндірісіне тән кеселді әдет: оның ғылыми атауы — "бюрократизм"; әлдекім ондаған жыл жүйкесін құртып, көп ізденіспен әуірімдеп ашқан тың жаңалықты өмірге енгізу үшін — тағы да ондаған жыл сарп етуге тиіс; ең қиыны соған кінәліні таппайсың...

Десек те, сирек кездесетін элемент атанғанымен, қазақ жерінің қойнында мол жаратылған асыл қазынаны қайткен күнде кәдеге асыру және соны таяу жылдарда баянды ету арманынан ол бас тартпай, құшырлана зерттеу жүргізген. Сол үшін де қоғамдық жұмыстан, лекция оқып, сабақ жүргізу міндетінен бос әрбір сағатын, демалыс уақытын, кейде түнгі сағат он бірге дейінгі мерзімді институт құтыханасында өткізген. *"Бірақ аспирант кезімдегідей мүлдем беріліп, ұзақ уақыт эксперимент жасап, күні-түні ойлануға, әрине, жағ-*

дай болған жоқ. Алайда сол жылдарда мен өз ортамды, бәлкім жер жүзін таңырқатар жаңалық жасауды армандап үнемі өрлеуде жүрдім..." — дейді ғалым.

Не дегенмен өмір өз дегенін істеді, асыл арманы жолында төрт-бес жылды артқа салған соң кең көлемді, келелі бағдарламаны жоғарғы оқу орнында жүріп жүзеге асыру қиын екендігіне көзі жетеді. Өз сөзімен айтқанда, *"қатардағы қара дүрсін оқытушының терең де кең қамтыр ізденіске шамасы келмейтінін аңғарып, аспирантураны бітіргеннен кейінгі төрт жылда мен негізгі ғылыми ойыма арқау болар межеге тіпті маңайлай алмадым..."* — деген уәжі соның айғағы. Не істеу керек? Сірә, академиялық институтқа ауысып, дербес лабораторияға ие болып, ғылымға өзіндей фанатик серіктер тауып, беріле жұмыс істеген жөн шығар?..

...

1958 жылдың күзінде ол ҚазГМИ-дің сол кездегі директоры Өмірхан Аймағамбетұлы Байқоңыровтың ұсынысымен өзі жұмыс істейтін институттың оқу ісін басқаратын орынбасары болып тағайындалады. Бұл жұмысқа Байқоңыров 1952 жылы Жезқазғаннан шақырылған-ды, осы кеніште ұзақ жыл жүріп, кен қазу ісін жете меңгерген, ірі шахтыларда бас инженер, соңынан бастығы болып та еңбек еткен сақа инженер. Сөйтіп жүріп ғылыми ізденіспен де шұғылданған Өмірхан Аймағамбетұлы, институттың оқытушы-профессорлары ойлағандай, өндірісте көрген дөңайбат мінезбен үстел ұрыш басқаратын қатыбас тәртібін бізге жасай алмайды, сол себепті бірер жылда өзінің сүйікті Жезқазғанына табанын жалтыратып тұратын шығар... деген күдік-жорамалын жоққа шығарып, мәртебелі оқу орнында он жылдан астам уақыт сәтті жұмыс істеп, техника ғылымының докторы, профессор, ҰҒА-ға академик болып сайланғанға дейін тапжылмай отырды.

— Сенің міндетің — студенттердің оқу үлгерімін қадағалау, олардың білікті маман болып шығуына тиісті жағдай туғызу. Бұл үшін, әрине, институттың күллі оқытушылары тындырымды жұмыс істеуі керек... — дейді директор жаңа орынбасарына алғашқы күні. — Бірінші басшы жұмыс істей ме, істемей ме, оны өзі біледі. Ал орынбасар қашанда тынымсыз әрекетте болуға тиіс. Қызметті көп істеген сайын кемшіліктердің көбірек ашылуы — өмір заңы. Алдын-ала бәрін болжап айту қиын, істің барысына қарай ақылдасып істерміз... Менің зор бедел иеленуім, не оны біржолата жоғалтуым —

сен сияқты орынбасарларымның іскерлігіне байланысты болмақ... Жұмыстан жақсы нәтиже шығарудың бірден-бір дұрыс жолы — маңайыңдағы адамдарға ұнап, солардың көңілін табу, қабілетіне қарай жұмсай білу. Бұл үшін әрбір адамның мінез-құлқына көз салып, өзгешеліктерін айыра білу қажет, шырағым...

Әрі нұсқа, әрі нұсқау түрінде айтылған ақыл-кеңестен соң, әмбе бар билікті бір-ақ күнде өз басына үйіп-төгіп жүктеп қойғаннан кейін, бұған дейін мұндай биік дәрежеде басшы болып көрмеген, бар білгені — мектеп, мұғалімдік қызмет, институт студенті, аспирантура, дәріс оқудан аспаған, әрі орда бұзар жасқа келген ғалым жігіт жаңа міндетіне бар жігерін, білім-қайратын жұмсап беріле атқарған. Оның жай-жапсарын, адам танырлық жөнінен де өмірінің сол кезеңінде ұлағаты зор мектептен өткенін Ебіней Арыстанұлы ғұмырнама хикаятының көлемді тарауында кең көсіле әңгіме еткен...

Ебіней Арыстанұлы институттың оқу ісін басқару міндетіне кіріскен кезде-ақ Орманов есімді (Әлбетте хикаятта өзгертілген есіммен берілген, нақты кім екенін дәрісін тыңдағандықтан өз басым шамалап отырмын, алайда соны тап қазір, елу жыл өткен соң нақтылаудың қажеті қанша?) доценттің дәрісіне қатысып, өз пәнін жап-жақсы білгенімен, тыңдаушыларға соны түсінікті жеткізе алмайтынына тәнті болады: себеп — тақырыпты алдын-ала тыңғылықты әзірлемеуі; оның үстіне жаратылысында сабырсыз адам тақтаның алдында тыпырлап жүгіріп жүріп, әр түрлі формулалар мен сандарды тез-тез жазады екен де, мәні-жөнін түсіндіріп болмай өшіріп тастап, екінші формуланы ежіктейтінін көзімен көреді; қысқасы, студенттер тақырыпты қабылдап үлгермейді...

Сабақ бітіп кафедраға келген соң директордың орынбасары лекцияны талқылауды талап етеді. Алайда кафедра меңгерушісі, кексе профессор жұрттың көзінше: "Лекция жаман оқылған жоқ, тек Рахат Ахметұлы сәл асығыстау сөйледі. Оны енді жүре түзеуге болады..." — деп қарауындағы оқытушыны қызғыштай қорғап шығады...

Ебіней Арыстанұлы сол күні-ақ әлгі профессормен кабинетінде оңаша кездесіп, өзінің түп мақсаты оқу ісін жақсартып, міндетті дәрісін шалағай дайындаушыларды тәртіпке шақыру екенін ескертіп, "Ал сіз үлкен басыңызбен Ормановтың кемшілігін көре тұрып жазадан арашалап қалдыңыз..." — десе, кафедра меңгерушісі бұл ескертуге ашу шақырып: "Мен профессор атанғанда, сен шалағай студент болатынсың..." — деген жанжалмен аяқталады. Жаңа басшының оқу ісін жақ-

сарту жөніндегі игі талабы "Сен бізге еш нәрсе істей алмайсың, ұстаздық машығымыз бәз-баяғыша жүре береді, сендей төңкерісшіл, жаңашыл бастықсымақтардың талайын көргенбізге..." — ауады...

"Міндетіме алған қызметтің жақсаруы үшін доцент Ормановпен өзім сөйлестім. Георгий Леонович (кафедра меңгерушісін айтып отыр — С.М.) Ормановты "тәрбиелеуді" өз құзырыма алғаным ерекше қуаныш білдірді. Түйткілді жұмысты кім істесе сол істесін, әйтеуір өзі істемесе болғаны — Георгий Леоновичтің берік ұстанған қағидасы екен. Орманов мен сөйлескеннен кейін мықты дәріскер болып кете алма-са да, тақырыпты шама-шарқынша жөндем оқитын болыпты-мыс. Бірақ, жақынырақ танысқан соң ол мені өзінің докторлық жұмысына керекті аспап, түрлі жабдықтарды тауып беріп, сынақ жүргізуді жеделдетуіне мықтап пайдаланды. Қысқасы, өз кемшіліктерін әжетіне жарата білетін епті адам болып шықты..." — деген тұжырым жасапты "Алты хат" иесі.

Орманов сияқтылар институтта аз болмай шықты. Олармен күресте институт директорының орынбасары, жоғарыда сипатталғандай, аз-кем прогресс жасағанымен, негізінен жеңіліс тауып отырған. Сондай өкінішті жеңілістің бірі, хикаят иесінің айтуынша, өте білімпаз бір химиктің ұстаздық жұмысын талқылауда өзінің аса белсенділік көрсетіп, шындығында оған жауыққан теріс пиғылды әріптестерінің арандатуын аңғармай, әлгі байғұстың зейнетке шығуына мұрындық болғанын ашық баяндапты... Осы сарында сыр шерте отырып Ебіней Арыстанұлы сүйікті ұстазы В.Д.Пономаревтің басшы қызметке қолқ етіп оп-оңай келіскенін жаратпай, ғылыми жұмыстарың ақсайды деп қатты ренжігенін қынжыла жазады. Мезгіл-мезгіл тапсырма беріп, ғылыми ізденіс — өмірлік мұраты екенін есіне салудан да ұстазы жаңылмапты.

"Директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары болғаным, өзім күткендей, ғылыми жағдайымды жақсартқан жоқ, тіпті қиындатып жіберді. — дейді Ебіней Арыстанұлы. — Өйткені құтыханада бұрынғыдан сирек боламын. Ал, арман еткен зерттеулерім ойымнан шықпады..." — деген сөздер ғұмырнама шығармаға тектен-текке түспеген тәрізді...

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

"Институт ескі жатақханаға орналасыпты. Аңғал-саңғал бөлмелер қаңырайып бос тұр. Әр жерге қойылған шкафтар мен үстел-дерхимлабораториядеуден гөрі иелері әлдеқайда көшіп кеткен ескі жұртты еске түсіргендей. "Айдағаным бес ешкі, ысқырығым жер жарады" дегенді осындай жағдаятқа байланысты айтса керек-ау, академиялық институт атауы айтуға толымды болса да іші-сыртынан соған лайық ештеңе таппағаным көңілді құлазытты..."

Ебіней БӨКЕТОВ
"АЛТЫ ХАТ"

БЕРДІ ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНА ОТБАСЫНЫҢ БАҒЫН ДА

I

Ойына алған істі кейінге қалдырмауға төтенше бір жағдаят әсер етті: институтты бітіргеннен бері денесі ерекше толып кеткен; соны өзі тұрмыс күйтінің оңалуына жорыған; теректей ұзын бойы көлденеңінен өсіп, бөгде жұрт мынау бір таудай кісі екен, неғылған алып азамат... деп сұқтана қарайтын болды.

Соның бәрі әншейін мардымсу екенін жауын-шашынды күндері жүрегі шаншып, бойы ауырлайтын болғанда бір-ақ білді. Бастапқыда елемей жүріп, ақырында дәрігерге көрінген: сөйтсе шексіз толуы қып-қызыл залал екен; жеті пұттан асқан салмақты жүрегі көтере алмай сыр бере бастаған; амал қанша, асты тоя ішуді тежеп, ертеңгілікте далаға шығып, шай қайнатым уақыт бүлкеттеп жүгіретін болды; кінәрат түскен жүректі біржола тұқыртпау үшін кардиолог дәрігерлер ауайы қолайлы қалаға қоныс аударғаныңыз жөн болар, не жан қинамайтын жұмыс тауып алсаңыз — тілгі жақсы... дегенді.

Республиканың ауыр өндірісіне 30-жылдарда араласып, Қарсақпай мен Балқаштың мыс зауыттарында ұзақ уақыт еңбек еткен алғашқы қазақ инженерлерінің бірі Жармаған-

бет (Жармақ) Төленов 1978 жылдың 2 желтоқсанда "Простор" журналына жолдаған ұзақ хатында бұл жайында былай депті:

"...Сырқаттанып жатыр едім. Қарағанды пединститутының оқытушысы, оған дейін Балқаш қалалық партия комитетінің насихат бөлімін басқарған, мені сол шәрден жақсы білетін Оңайбек Құдышев бір күні маған Ебіней Арыстанұлы Бөкетовті ертіп үйге келді.

— Жәке, сізге үлкен өтінішпен келдім, — деп бастады сөзін Бөкетов, — денсаулық күйтіне байланысты Алматыдан біржола кетуге тура келіп тұр. Қарағандыға ауыссам деймін, көздеп отырған жерім — сіздің институт. Зерттеуші кадр толық емес деп естідім, бір лабораторияның меңгерушілігінен үмітім бар... Бұл ойым жүзеге асар болса — өзіңіз мені кездескен сайын мінейтін олқылығымды түзетуге, "ғылымды үнемі сауып қана емес, оған бірдеме беруге де" қарекет жасап көрер едім...

Химия-Металлургия институтының Қарағандыда шаңырақ көтергеніне екі жыл болған. Алматыдан жіберілген директор жұмысты бекем ұйымдастыра алмай, билікті босаңсытып алып берекеміз қашып жүрген. Соның азабы институт партия ұйымының хатшысы менің де мазамды алатын. Мәскеуде оқыған кезімнен өзімді өте жақсы білетін, әмбе Жезқазғанда талай жыл бірге еңбек еткен әріптесім, академияның президенті Қаныш Имантайұлына барып, институтта қалыптасқан мүшкіл жағдаятты айтқанмын. Қанекең сонда: "Жәке, институтқа директорды өзің ізде. Қарағанды тәрізді шеткергі қалаға ғылым докторын, астанада лауазымды қызмет істеп отырған кексе ғалымды жіберу қиын шаруа, тұрмысқа жайлы Алматыдан ұзап шыққысы келмейді... Ал сіздің институтқа, меніңше, көртаң басшыдан гөрі жасаң маман пайдалырақ. Өйткені ол жанын салып құлшынып істейді. Тек ғылыми жұмысқа ынтасы, іскерлік қабілеті болсын!.." — деген-ді. Содан бері өзім жақсы білетін балқаштық бірер өндірісшіге қолқа салып, оларды бірақ дегеніме көндіре алмай қойғамын. Бөкетовті мен өз қатарының алды, жігерлі жігіт санайтынмын. Сол себепті Қарағандыға өзі тіленіп отырған оған:

— Ебіней Арыстанұлы, тілегіңізді жеделдетіп орындауға құштармын, — дедім. — Тек бізге зертхана меңгерушісі емес, директор болып келесіз.

Ебіней Арыстанұлы бетіме ожырая қарады.

Пәлі, Жәке, сонда мен директорлық мәнсапты сұрап алатын болдым ба?..

— Дұрыс айтасыз, оңай емес, нардың жүті! — деп институтта қалыптасқан ауыр жағдаятты жасырмай түп-түгел

түсіндіріп, ақырында тура сөзге көштім. — Ал, не дейсіз? Қанекенді көндіру мәселесін маған қалдырыңыз...

— Жарайды, дегеніңіз болсын.

Академия президентіне сол күні-ақ телефон шалдым. Ол кісі ойлануға мұрсат сұрады...

Институттағы жағдай күннен күнге нашарлап, күллі ұжым мәлімсіздіктен, одан да гөрі іскер басшы жоқтықтан қожырай бастады. Институт құтыханасына жабдық іздеп Мәскеуге барған сапарымда, президенттің КСРО Жоғарғы Кеңесі сессиясына келгенін естіп, "Москва" мейманханасына соқтым. Қанекен мені көрген бетте кәдімгідей кейіп: "Ой, Жәке, қол тиіңкіремей, сіз айтқан шаруаға кірісе алмай жүрмін, кінәлімін... — деді. — Өзіңіз ұсынған Бөкетов жайында сұрау салдым, жұрттың пікірі теріс емес. Алматыға барысымен жақынырақ таныспақ ойым бар..." — деп көңілімді көншітті".

"Алты хатта" Ебіней Арыстанұлы өз өміріне түбегейлі бетбұрыс жасаған республика ҒА-ның президентімен тұңғыш кездесуін барынша әскездеп суреттеген. Әңгіме тек Мәжит Мұқанұлы Нұрбаевтың атынан баяндалады...

"...Даңғарадай үлкен кабинетіне кіргенімде төрде отырған, алып денелі бойшаң кісі, келбетті ақсақал орнынан жайлап тұрып, үлкен үстелді айналып бері шықты да:

— Бәрекелді, Мәжеке, осындай бойшаң жігіт пе едіңіз?!.. Институттағы ұстаздарыңыз маған сіз жайында айтқан еді.. — деп күректтей жалпақ қолын ұсынды.

Президент әңгімені біздің институтқа аударған соң-ақ ақсақалмен көптен бері таныс кісідей өзімді еркін сезініп, атқарып жүрген ұстаздық қызметім туралы аз-кем ақпар айттым. Ол кісі сөзімді бөлмей назармен тыңдады. Тек әлден соң ғылыми жұмыстарым жөнінде сұрады. Бұл енді мен үшін бұлбұлша сайрайтын тақырып, не істеп, қандай нәтижеге жеткенімді тұжырымдай баяндап, одан әрі арман етіп, бірақ жөнді мандыта алмай жүрген зерттеулер жайына көштім. Институттың оқу ісін басқару соған қол бөгеу боп, мүдделі сынақты кең көлемде жүргізуге уақыт қалдырмайтынын да жасырғам жоқ.

Сол-ақ екен президенттің аққұба жүзі нұрланып сөзімді дереу іліп әкетті.

— Мәжеке, бұл мәселе маған аян, әсіресе ғылыми ізденістің қиындығы туралы ойыңыз көңіліме қонады. Тегінде болдым, толдым, тоқтадым дегеннен қашық болу керек! Жас адам үшін бұл аса қатерлі індет. Кейбір ғылым кандидаттары, тіпті доктор болғандардың өзі бірдеме істеуі үшін үлкендерден

нұсқау күтеді. Одан да сорақысы сол байғұстардың жылдар бойы ештеңе бітірмей жайбарақат жүретінін қайтесің?! Анығында бұл — ғылыми тоқыраудың салдары, аянышты хал, тоқмейілсуден ада екенсіз, оған да шүкір... Мен сізге, Мәжеке, академия жүйесіне ауысыңыз дегелі отырмын. Солай етсеңіз, әлгінде өзіңіз айтқан іске, жүзеге асыра алмай жүрген зерттеуіңізге даңғыл жол ашылады...

Президент Қарағандыда ірге көтерген жаңа институт шұғылданбақ ғылыми міндеттерді естен шықпас ұтымды сөздермен әсерлі сипаттап, өзім әлгінде сөз еткен зерттеулердің сол өңірдегі минералдық байлықтарды ұтымды игеруге септігін тигізетінін тәптіштеп айтып берді. Сол үшін тек ғылыми дәрежемді жедел өсіріп, демек келелі зерттеулер жасап тезірек ширауымның, өйтпейінше академиялық институттың беделді жетекшісі болуым неғайбыл іс екенін де сыпайы ескертті... Қысқасы, түйткілді сауалдар қойып, өз құқымды тиянақтағандай ештеңе қалдырған жоқ. Бәр-бәрін түсінікті һәм риясыз түрде алдыңа жайып сап отырған кемеңгер үлкенге жөппелдемде не дейсің? Жорта мүләйімсіп, жауапты міндетті ойдағыдай атқару қиын... деп өтірік бөлсіну ерсі болар деп ойладым да: "Егер академия президенті мені осы жұмысқа лайық деп шешсе — шамам келгенше, Қанеке, сеніміңізді ақтауға тырысамын!.." — деп бірден-ақ келісім бердім.

...Академия кеңсесінен шыққан кезде бойымды айранасыр қуаныш биледі. Әлгінде қилы жас кішілігіме қарамай, мені "Мәжеке", "Жақсы інім" деп сыпайы атап, өзімен тең ұстауға тырысқан ақсақал — халқымыздың алғашқы академигі, маңдай алды ғалымы, Одақтағы Үлкен академияның төралқа мүшесі, Отан ғылымын жер жүзіне әйгілеп жүрген білгір ғұламасы... бола тұра менімен сұхбатқа қаншама уақытын сарп етті. Ақыр аяғында қолымды құшырлана қысқаны, сол сәттегі алақан табының қызуын, сірә, өмір бақи ұмытуға бола ма? Жоқ, ондай мейірімді, жүрек тебірентер ағаны жадымда қастерлеп ұстап, алдағы өміріме бағдар етіп өтуге тиіспін бұл жалғаннан! Демек сенімін ақтап, мен туралы ойына дақ түсірмейтін болып тындырымды жұмыс істеуім керек!..

Жасырып қайтейін, Ғылым академиясының зәулім ғимаратынан сыртқа шыққанда мені осындай асқақ ойлар шырмал еді..."

Кеше ғана жылнама есебіне шыққан ескі жылдың аяғында өздеріне тиген төрт бөлмелі үйдің ішін Алма онда-мұнда жүгіріп жүріп жиһазбен толтырған. Содан кейін-ақ жаңа пәтердің іші көз тойғандай көрікке еніп жарқырап шыға келді.

Ері шаңырағына кенеттен орнаған жарасты салтанатқа біршама таңырқап: "Бәрекелді, Алмабай, мұның жарасымды іс болды, қайырлы болсын! Енді демал, Ақанөгімді өбекте!.." — деп қошамет білдіріп, өзіне қол созған қызын алдына алып, су жаңа диванның орта тұсына қонжия кеткен-ді. Ақсұлу әкесін жазбай таниды, алдына келді-ақ бетін сипап, мұрнынан тартып, құлағын жұлып, шашын қобыратып, кейде кере қарыс маңдайын тілімен аймалап мәз болады. Әкесі оны күн сайын жаңа бір есіммен атап, "Ақботам" дейді, кейде соны түрлентіп "Аққызым", "Ақбикешім", "Ақсәулем" деген сияқты неше алуан бейнелі теңеулер қосып толғанудан жаңылмайды. Не десе де перзентті болғалы күн сәулесі үйіне күндіз ғана емес, түнде де нұр шашып тұрғандай көрінетін.

Үйіне жетуге асығып келе жатқан Ебінейдің көңілі кенет бұлт шалғандай түнерді. Қаншама жыл кезекте тұрып қолы әрең жеткен, хан сарайындай кең де сәнді, әмбе орталықтағы тамаша пәтерінің қызық-шыжығын көрмей, күні ертең Қарағандыға аттанады. Әрине, сол жақтан үй алғанша Алмабайы мен Ақанайы Алматыда қалады. О да бір сәрі-ау, бұл шаруаның мән-жайын келіншегіне айтқан жоқ-ты: қалай шешілетіні мәлімсіз болған соң алдын-ала дүрліктірмей артын бағуды жөн көрген. Ал бүгін?..

Кең тротуарда жіті адымдап келе жатып ойына сап еткен күдік жүрісін тежеп, ілгері басқан аяғын кері тартқандай болды. Содан ба, қолына бұйрық алғанша келіншегіне ештеңе демеуге бекінді. Алайда үйіне келіп, Ақсұлуды алдына алып диванға қисайған сәтте-ақ, ас үйде жүрген келіншегін қасына шақырып:

— Алмабай, Сәтбаев ағамыз шақырып, сол кісінің алдынан әлгінде шықтым... — деп қолқ етер ежелгі әдетімен тура сөзге көшті. — Сірә, Қарағандыға көшеміз-ау деймін. Сол шәрдегі институтқа директор болып барғанымды жөн көреді ақсақал...

Келіншегінің күлімдеген шырайлы жүзі қуақы тартып, бет ұшындағы бармақтай қызыл реңк жойылып, көгере бастады.

— Әрине, қуана келістің, өйткені бұл қызметке кім-кім, өзің құдайдай көретін атақты Сәтбаев шақырып отыр.

— Бұл енді академиялық институт... Бірыңғай ғылыммен шұғылданамын. Көктен тілеп жүрген арман ісім...

— Жетіседі екенбіз?!.. *"Қосағым ащы әжуамен қарсы тұрып, ғылыми мекеме аталған конторсымақ бірдемеге бастық болмақсың. Сен соған қолқ етіп бірден келістің?! Ау, Алматыдан сені жел қыдырған жөнең қалаға біреу қуды ма?.."* (Дараланған сөздерді "Алты хаттан" алдық. — С.М.)

Асқақ Алатау баурайындағы әсем қалаға жас күнінен бауыр басып, алдағы өмір қызығын да сонда өткізуді жобалап жүрген жас әйелге тегінде бұл кешірімді қылық. Ой-арманы кенеттен күйреп, алқалап жүрген ісі қол жеткізбес сағымға айналғанын ұққан жанның артық-ауыс сөзіне түсінікпен қарайық, оқушы... Қосағы түгілі осы жайында ақылдасқан достары да бастарын шайқап: "Жылы орныңды суытпа, Ебіней, алыстан арбалағанша жақыннан дорбала деген уәжді ақылды кісілер шығарған..." — дескен. Енді біреулері: "Өмірхан Байқоңыров жуықта академия жүйесіне біржола ауысады. Ал сен осы институттың директоры атануға — бірінші кандидатсың. Тегінде бұл орын — академияға сайланудың төте жолы..." — деп те сәуегейлік айтқан-ды.

Сөйтсе де Ебіней Арыстанұлының өзі ғұмырнама кітабында бұл жайында: *"Менде қыңырлық аңғарттым. Президентке берген уәдемнен айнымай, туған аулымның жігерлі, намысты, бірсөзді еркектеріне ұқсағым келіп, ол кісінің тапсырмасын орындау үшін астанадан шалғайдағы суық қалаға іле-шала аттанып кеттім..."* — депті.

II

Бұл институт та Қ.И.Сәтбаевтың ұлттық академияның зерттеу өрісін ұзартып, кең байтақ Қазақстанның әр жерінде ғылыми орталықтар ашу ниетімен дүниеге келген-ді. Ғалым бұл ойын әр кезде айтып жүріп, КСРО ҒА-ның вице-президенті И.П.Бардиннің көмегімен 1958 жылдың қазан айында ірге көтерген.

Тыңнан ашылған Химия-Металлургия институтына, аты да әйгілеп тұрғандай, Сарыарқа атырабындағы, яки Ақмола, Көкшетау, Қарағанды, Павлодар, Қостанай және Солтүстік Қазақстан экономикалық әкімшілік аудандарының қауырт өрістеп келе жатқан металлургиялық және химиялық өндірістерінің технологиясын жетілдіріп, жаңа өнімдер шығаруға ғылыми көмек беру міндеті жүктелді. Сол үшін республика үкіметі (1958 жылдың 27 қыркүйегі, № 893) қаржы босатып, жаңа институттың құрамында 300 ғылыми қызметкер ұстауға рұқсат етілген. Осы қарарда Қарағанды облысы басшыларына қазан айының 10-жаңасына дейін ХМИ орнығатын жөндем мекен тауып, ғылыми ізденіс бастауына жағдай туғызуды міндеттепті. Қарардың 5-тармағында таяу екі жылда институт қызметкерлеріне 100 пәтер (оның 40 пәтерін 1958 жылы) бөлуді ықтияттаған. Келер жылға институт қарамағына бес жеңіл автомашина және бір автобус бөліп, институттың келешек ғима-

ратын тұрғызатын 10-12 мың шаршыметр жер тауып, 4-5 мың шаршыметр жерді жартылай өндірістік қондырғы салуға қосымша беруді де ескерген. Тағы бір мәнді тармақ — жаңа институт бірден-ақ республика академиясының Алматыдағы негізгі ғылыми ұжымдарымен теңеліп, оған бірінші категория берілуі жайында. Бұл болса ғылыми қызметкерлерді таңдап, талғап қабылдауға жағдай туғызатын жәйт.

Президент таңдауы әуелде Саратов университетін 1933 жылы тәмамдап, содан бері ғылым жолында жүрген ғалым-химик Ерден Нығметұлы Әзірбаевқа түсті.

— Көміртек қосылыстарын синтездеуді, демек докторлық диссертациянды, Ереке, өзіміздің Қарағандыда, мол көмірдің үстінде отырып аяқтайсыз. Ғылыми жұмысты қалауыңша өрістетуге шектеусіз мүмкіндік аласыз... — дейді Қаныш Имантайұлы үйреншікті ғылыми ортадан ұзағысы келмей қыбыжықтап отырған байырғы әріптесіне. — Ал, химия институтына қосақталған қосымша атаудан бекерге қорықпа. Осы шаруаның кіндігін кескен Иван Павлович Бардин мықты бір металлург-ғалымды ту Оралдан Қарағандыға баруға көндірген сияқты. Бір химик, бір металлург өзара күш-жігер қосқан соң жаңа институттың жағдайы жаман болмас деймін. Бұл өңірдің қисапсыз мол шикізат қоры мен өндірістерінің қуаты өзіңізге мәлім...

Сонымен 1958 жылдың қазан айының бірінші жаңасында Ерден Әзірбаев Қарағандыға аттанды. Келе-ақ жаңа институт іргесін бекемдеуге кірісті. Ғылыми қызметкерлердің негізгі тобын сол жерден тапты, енді біразын Алматыдан шақырды, тағы бір қаншасын Свердлов политехника институтындағы кафедрасын тастап, жаңа металлургия алыбы ірге көтерген қазақ даласында ілім өрістетуге құлшынған техника ғылымының докторы, профессор Владимир Владимирович Михайлов ертіп келді.

Ерден Нығметұлы отыз жылдай ғұмырын химия ілімінің органика саласына сарп еткен білімпаз-ды. Ал мына институтта оған боқаты көп көмірді байытып, кен барлау және қазу, шойын мен болат қорыту, солардан түрлі қоспалар алу технологиясын жетілдіруге ғылыми жетекші болу міндеті жүктелді. Абыройлы іс! Тек соған құштарлығың, қабілетің жетсе!? Жеткізер еді, әлде турашыл да қызба мінезінің салдары, бәлкім әр жерден жиналған құранды қызметкерлердің қыры мен сырын дөп баса алмады, солардың кейбірі жаңа институтта өздерін тым еркін сезініп, келген күннен-ақ өз бетінше әрекет қимыл бастап, директордың іс жөнін айтқан әр сөзіне өре тұрмаса? Әсіресе сондай оғаш қылық орталықтан кел-

ген ресейлік әріптестері тарапынан көбірек белең берді. Шалғайдағы Қарағандыға тектен-текке келмегенін көлденең тартып, жергілікті қызметкерлерге үстемдік көрсетпесе? Ең қиыны, соған кім-кім, институттың ғылыми жұмыстарын басқаратын орынбасары, жаңа ғылым ошағын Одақтық деңгейге жедел көтеруге септігі тиеді деген оймен шақырылған В.В.Михайлов мұрындық болмаса? Ол шіркін өзі не айтса — соны мүлтіксіз орындауын талап еткен-ді.

— Сіз, директор жолдас, органикаңызды біліп тыныш отырыңыз. Ал негізгі жұмысты біздің адамдар істейді...

Ал, Ерден Нығметұлы:

— Владимир Владимирович, ғапу етіңіз, біз де бұл жақта ешкі бағып жүрмеген болармыз, хал-қадерімізше ғылыммен шұғылдандық... — десе.

Көл-көсір сөзге үйір кексе әріптесі:

— Жоқ, сіз отыз жылдан бері ғылыммен шұғылдана жүріп, әлі күнге дейін ғылым кандидаты дәрежесінен аспапсыз, ал мен докторлық атақты Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан қиын кезде алғанмын. Омырауымдағы Ленин, Еңбек Қызыл ту ордендері, мына медальдар маған текке берілді деп ойлайсыз ба?!.. Маған бірдеме деу үшін, қымбаттым, әуелі менің істегенімнің шерігіне жетіңіз... — деп бірден-ақ бұл институтта басты билік тек қана өзінде болатынын аңғартқан-ды.

Ә дегеннен қым-қиғаш әрекетпен ушыққан текетірес ақырында бір-біріне дауыс көтерген шатақ керіске ұласты. Келімсек ғалым тап сол күні Алматыға, академия президентіне институт директорының биік лауазымына ұшқалақ мінезі үйлеспейтіндігі, білімінің таяздығы жайында ресми шағым жолдады. Ғылым ордасынан ғылыми хатшы Шапық Шөкин Қарағандыға телефон шалып: "Ау, Ереке, қарауындағы жалғыз доктормен тіл табыса алмағаның қалай, Қанекең ренжіп жатыр. Ұсақ-түйек керісті доғарып, жұмыс істендер!.." — деп реніш білдірді. Алайда директордың орынбасары ғана емес, Оралдан келген ғылыми қызметкерлер де Ерден Нығметұлына мұрнын шүйіріп қарайтын астам қылығын бұрынғыдан да асыра түседі.

Ерден Нығметұлының төзімі бір-ақ жылға жетті. Бірақ, академия президенті директорлықтан босату жөніндегі ресми арызын қабылдамады.

— Шыдаңыз, Ереке. Сіздің ғылыми өреңізге мен өзімдей сенімдімін, ұйымдастыру қабілетінен де құр алақан емессіз, — дейді. — Михайловқа бұл жайында ескертілген...

Ерден Нығметұлы бірақ ағынан жарылып:

— Директор міндетінен босатпасаңыз — күн сайынғы мәнсіз

керіс, ұсақ тәжікенің астында жүріп докторлық жұмысымды сірәда бітіре алмаймын. Сенсеңіз, Қарағандыға барғалы соған бір бет те қосқам жоқ, тізе бүгіп отырып, бір күн де зерттеу жасай алмадым. Тегінде мен ғылым болмаса, билік жағына ебім жоқ адаммын. Біткелі тұрған мәнді зерттеуден мені айырмаңыз, Қанеке! Өзіңіз білесіз, ғылым жолында мен кешкен бейнет аз емес, ал мына жанжал тұп-тура сор болды... — деп Қаныш Имантайұлының алдына арызын қайыра сырғытады.

Жеме-жемге келгенде Қанекең де шыдамады. Әсіресе Ерден замандасы өз өмірінің қыспақта өткен қилы кезеңін аузына алған соң еріксіз иілді (1937-жылдың лаңында Ерден Әзірбаев ОГПУ-дың қанды құрығына ілігіп, нарком Л.Берия ұйымдастырған темір тор ішіндегі ғылыми лагерьлердің ("шарочка" аталған) бірінде улы заттар жасайтын, әлде соны сынайтын химлабораторияда бірнеше жыл құпия зерттеумен шұғылданып, содан бертінде ғана бостандыққа шыққан-ды).

— Ереке, Қарағандыдағы институт аяғынан тік тұрғанша Алматыға қайтпайсыз, — дейді президент. — Бір құтыханаға ие болып сонда қаласыз. Келістік пе?..

Өзін әбден діңкелеткен ауыр мәнсаптан құтылғанына қуанған химик-ғалым:

— Келістім, Қанеке, айтқаныңыз болсын...

* * *

"Алты хат" хикаятында Ебіней Арыстанұлы ресейлік ғылым докторымен алғашқы кездесуін біршама әсерлі сипаттаған. Тек жанр табиғатына орай оны Михаил Исакович Хайлов деп өзгертіп атаған.

"Ол кісі кабинетіме жіті адымдап кіріп келді де, саусақтары семе бастаған қолын айқара жайып маған ұмтылды. Орыннан тұрып үстелді айналып барып, ізет білдіре амандастым. Орындығыма отырып үлгергем жоқ, ғылыми орынбасарым қарсыдағы үстелге шынтағын тірей жайғасқан бетте көзілдірігін киіп, байырғы оралдықтар құсап, үнін жуандастып дабырлай сөйлейтін әдетпен сөз бастады.

— Бұл жақтағы ауа райының құбылысы сұмдық-ау, сұмдық, сізге де жаңа келген басшы деп жылы шырай көрсетпегенін айтам да... Жұбайым соны көтере алмай сырқаттанып қалды. Құдайға шүкір, қазірде тәуір... Өндірістік сынақ жасауым керек, естіген шығарсыз, мен мұнда сондай бір үлкен іс бастамақпын... Иә, иә, мәнді сынақ ол!.. Марқұм академик Ванин (сол қарсаңда опат болған И.П.Бардинді айтып

отыр — С.М.) маған соны Қазақстанға барған бетіңде қайтсең де жеріне жеткіз деп қатты тапсырған... Жарықтықтың жаратылысы кесек адам еді, о, ондай кемеңгер кісі енді қайтып туа қоймас, мұны да сіз білсін деп айтып отырмын. Мені ерекше жақсы көретін еді, демек ерекше сенген маған!... Ал біздің президент менің сынағымды ерекше ұнатты... Данышпан адам ғой, мәнді іс екенін бірден ұқты!.. Жуықта мен осындағы обком хатшысына барып, әлбетте біріншіні айтамын, емін-еркін отырып сөйлестім. Ол кісі де біз жетекке алған институтқа келелі міндеттер жүктелгенін қатты ескертті, несін айтасыз, сіз екеуіміз мұнда көп, өте көп шаруа тындыруымыз қажет!.. Ал мен, қымбаттым, ғылым соңында отыз төрт жыл, естисіз бе, аттай отыз төрт жыл ғұмырымды сарп еткен кәнігі ғалыммын. Несін айтайын, тәжірибем аз емес, сізбен де соны қалтқысыз бөлісуге дайынмын, металлург екеніңізді білемін, рақым етіңіз! Тек менен бірдеме үйренуге ынтаңыз болсын... Әй, білмеймін, тап мынадай ғылым әлемінен мақрұм қалған мешеу түкпірде мәнді бірдеме істеу қиын болар-ау, әй, қиынақ, ең шатағы білікті мамандар жоқ... Жуықта мен осындағы ірі зауыттың бас инженерімен таныстым, мықты маман, олар да біз сияқты шынайы ғалымдардың ақыл-кеңесіне зәру екен, сіздей кемеңгер адамның шет қиырдағы Қарағандыға келгені — бізге құдайдың жәрдемдескені деп ағынан жарылды...

Осының бәрін ол кісі еш мүдірмей, жас балаша салдырлап айтып, бір әңгімені бастап, бірақ аяғына жеткізбей, дереу екіншісіне көшіп, тағы бір бөгде сөзге ауыса отырып жеткізді. Өзін не үшін шақырғанымды сұраған жоқ.

— Михаил Исакович, кешіріңіз... Институттың жалпы жағдайы, ғылыми бағдары мен қызметкерлері, олар шұғылданытын негізгі тақырыптар, зерттеу жоспарлары жөнінде, қысқасы, алдағы уақыттағы басты жұмысымыз туралы пікіріңізді білгім келіп еді. Сол жұмысқа жауапты сізбен ақылдаспай, өз бетімше бірдеме бастауым дұрыс болмас деп әдейі шақырып едім... — деп тура сөзге көшейін.

— О, мұныңыз әбден дұрыс! Келісемін... Білесіз бе, менімен бірге осы жаққа бір топ, өңкей ығай мен сығай зерттеушілер келді, өзіңіз есіме салып отырған жұмыстардың жай-жапсарын жақсы білетін, шетінен іскер мамандар, ең бастысы сізге де өте қажет адамдар... — деп орынбасарым ұзақ сонар тың әңгімеге кірісті.

Айтуынша, солардың ең мықтысы Федоров. Ол сабаздың жоғары білімі болмаса да, қолынан келмейтін нәрсе жоқ екен, әмбебап шебер кісі-міс. Сол Федоровты қамқорлыққа бөлеп, қадірлеп ұстау керектігін ескертті. Оның көңілін таба алмасақ бізге мүлдем қиын болатынын ықтияттады. Әмбебап

Федоровтың институтта жұмыс істеуіне қарсылығым болмай-тынына сендіріп едім, әріптесім өзі ертіп келген тағы бірнеше маманның іскерлігін ұзақ сонар айтып өтті, алайда ғылыми жұмыста нәтиже күтер адамдар туралы, неге сөйткенін білмеймін, әлі бір ауыз сөз естірткен жоқ. Көкейкесті сұрауыма нақтылы жауап болмады. Амал қанша, назарын тағы да түбегейлі мәселеге аудардым.

Михаил Исакович сөзін бөлгенімді жаратпай тамағын жорта кенеп, өзімен келген Холод (Электрохимия құтыхана-сының меңгерушісі Л.П.Ходак — С.М.) деген аға ғылыми қызметкер туралы әңгіме бастады. Ол кісі жөнінде аз-маз естігем: ғылым кандидаты атағын ертеде алған; жасы қартамыш деңгейге жеткен; нақты істен гөрі жұрттың мазасын алып, ақылгөйсiген бос сөзге үйір адам деп... Ал Михаил Исакович бірден оны "оң қолым" деп зор мақтанышпен риясыз жария етті, маған да "оң қол" болуға даяр кісі-міс. Ғылымда қандай еңбегі бар? Нақтылап айтқан жоқ...

Содан бір сәтте әріптесімнің сөзін бөліп:

— Қарауыңызда аспирант бар ма, жоқ болса, жетегіңізге бірнеше жас зерттеушілерді алуға қалай қарайсыз? — дедім.

Академик бүгежектемей шынын айтты: Қарағандыға келгелі бұл мәселені ойлауға мұршасы болмапты, бар уақыты сынақ қондырғысының оны-мұнысын түгендеуге рәсуа болыпты; бұрынғы директордан тиісті көмек болмаған; институтты құрал-жабдықпен қамтамасыз ету үшін орталық жаққа бірнеше мәрте іссапарға баруға тура келген...

Әлгі сауалды қазымырлап екінші мәрте қайталаған соң:

— Ойланайын, қымбаттым, жетекші болуымды қажетсінетін жастар шықса қарсы емеспін. Тек әлі де ойланайын... — деген уәдесін әрең естідім...

Күні ертең жұмыс істейтін қызметкерлеріміз туралы жартымды жауап естімеген соң институт құрылған күннен бері шұғылданған ғылыми ізденістер туралы пікірлесуді жөн көріп, өз ойымды айта бастап едім, Михаил Исакович сөзімді бөліп, өзі жүргізбек өндірістік сынақ туралы тағы да көл-көсір әңгіме бастады. Айтуынша, институттың басты зерттеуі сол болуға тиіс...

Менің төзімім осы жерде сыр беріп, барынша сыпайы түрде қадірменді академиктің директордың ғылыми істер жөніндегі орынбасары екенін есіне сала отырып, өзі жұмыс істеуге келген институттың академияның осы өңірдегі келешек ғылыми орталығы ретінде жобаланғанын, демек бізге зерттеу аясын мейілінше кеңейтіп және оның әр салалы болуын ойластыруымыз қажеттігін қаттырақ ескерттім.

— Иә, иә, сізді түсінемін... Мен мұнда ешкімге бөгет жасаған жоқпын. Сіздің өз зерттеуіңізді сәтті жүргізуге кедергі

келтірмеймін. Өйткені, сіздің де таяу жылдарда ғылым докторы болу арманыңыз екенін мен жақсы білемін.... Қысқасы, бірден келісейік, ХМИ-ды тік тұрғызу азабы екеуімізге жетеді, бір-бірімізге тек бөгет болмайық...".

Институтқа келген бетте-ақ жаңа директор жұмыс орындарын аралап, құтыханада зерттеу жасап отырған ғылыми қызметкерлермен өз орнында танысқан. Кәміл сенген ойынша, бастықтың кабинетіне шақырылған бағынышты адам әдетте бірден шешіле қоймайды, әдеп сақтап, артық-ауыс сөз айтып қалам ба деп сақтанып тұрады. Ал үйреншікті жұмыс басында кездесудің жөні бөлек: ойындағыны еркін білдіресің; ділгір мәселені де бүкпесіз айтуға болады...

Астыңғы қабаттағы бір бөлмеден ол ҚазГМИ-де өзінен дәріс тыңдаған екі шәкіртін жолықтырды. Көкшіл халат киген қыз бен жігіт шыны құтылар тізілген ұзын таған жанындағы биік сәкіде ертінділерді біріне-бірін құйып, әлдебір реакцияны бақылауда. Екеуін де қапсыра құшақтап ыстық қауышудан кейін не істеп отырғанын сұрады. "Биорганикалық химия" оқулығынан мәлім күрделі қосылысты түзбек екен.

— Бұларың қызық екен. Зелинский марқұм қателескен бе?

— Жоқ, Николай Дмитриевич Зелинский — нағыз данышпан! Оқулыққа шалағай нәрсе түсе ме? Соны іздеудің өзі күпірлік, ағасы... — деп екеуі де жарыса жымыды.

— Екеуің де сонда бір реакцияны тексеріп тұрсыңдар ма?

— Дәп солай, "жарыса тексеру — қателікке ұрынбаудың кепілі..." деген талапты жетекшіміз қатаң сақтайды. Неге сөйткенін Жәкеңнің өзінен сұраңыз, — болды шәкірттерінің жауабы. — Біз соны орындаушымыз, ағасы...

Жәке дегені — осы институтқа келуіне мұрындық болған Жармұхамед Төленов ақсақал. Кен байыту ісінің кілтпанын ертеден меңгерген білікті маман. Ғылыми деңгейін жете білмейтін-ді бірақ. Мына жәйт дилетант зерттеушінің әлпетін аңғартқандай. Сөйтсе де кен байыту құтыханасын басқаратын егде әріптесін сырттай қаралап ештеңе демеді. Одан да гөрі ғылымға ертеден мәлім реакцияны қайыра тексерген шәкірттеріне көңілі толмады, институтта, сірә, біз түбегейлі білім бере алмағанбыз... дегенге сайды.

Келесі бөлмеден тағы бір шәкіртін кездестірді. Дәріс үстінде неше алуан қитұрқы сауал қойып, кейде өзін жантерге салатын қарағандылық бәкене жасты Ебіней Арыстанұлы тым жақсы білетін. Жады мықты, институтты аса қиналмай тәмамдаған алғыр жігіттің есімін де ұмыта қойған жоқ-ты.

— Уа, Жантөре батыр, Әбіш ақсақалдың немересі, сен де осында ма едің?! — деді бірден қуаныш білдіріп. — Ұстазыңа келіп сәлем беру қайда?... Ал, тірлігінді естірт. Сен де "Химия" оқулығын тексеріп тұрсың ба?

— Примерно солай, ағасы. Бірақ кереғар мақсатпен, яки, оқулықта жазылған мына қағиданың өндірісте теріс нәтиже беретінін дәлелдеу үшін... — деп Жантөре кеңкілдей күлді. Өрескел тәжірибе жасап тұрғанын бұл сабаз жете сезетін сияқты.

— Түсінбедім, жұмбақтамай ашық сөйлегін!

— Ғылыми жетекшім Леонид Порфентьевич Ходал сенсация жасап, ертеректе бір мақала жариялапты...

Көлемі жарым беттей шағын жарияланымды Ебіней Арыстанұлы сол сәтте-ақ оқып шықты. Одақтық "Химия" журналы оны "пікірталас" деген айдармен беріпті. Автордың тұжырымдауынша, электролиз процесінде жүретін бір реакция оқулықта теріс сипатталған, өндірісте ол кері нәтиже көрсеткен, сол жәйт өзін жаңашыл оқымысты санайтын ғалым-химиктің көңілінде күдік туғызған...

Электрохимия құтыханасы меңгерушісінің кроссворд, шарада сияқты жұмбақтар ұсынып, қарауындағы қызметкерлердің ақыл-ой қабілетін мезгіл-мезгіл тексеріп отыратынын, кемтігі болса олармен тиісті тәрбие жұмысын жүргізуге әуестігі жайында естіген. Мынау да, сірә, соның үлгісі?..

Бір тәуірі, кен қазатын және геологиялық барлау бөліміндегі қызметкерлер көңілінен шықты. Кейбіреулері ғылыми жұмыстарын аяқтап, кандидаттық диссертация қорғауға әзір отыр екен. Докторлық тақырыпқа ден қойып, өз саласында елеулі зерттеулерге кіріскендері де жоқ емес. Рас, бұл салада Ебіней Арыстанұлы өзін аса еркін сезінбейтін, сол себептен анау не, мынау қалай деп аса шұқшимады.

Алғашқы күндердегі аз-кем таныстықта-ақ Ебіней Арыстанұлы қайда келіп, қандай адамдармен жұмыс істеп, Сарыарқа төрінде ғылымның жаңа ошағын кімдермен көтерерін шамалаған соң-ақ түрлі-түрлі ойға қалған-ды. Тіпті осы жаққа қоныс аударуға бекер-ақ құлшынған екенмін... деп те қамыққан-ды. Сөйтсе де Алматыға кері қайтар есікті өз қолымен нығарлап жауып кеткенін айқын сезінген. Ғылымның соқтықпалы-соқпақты ауыр жолы әрқашанда азап пен бейнетті та-

лап ететіні әлімсақтан мәлім, демек күні-түні жұмыс істеу керек. Одан өзге жол жоқ. Өзіне ғана емес, осы институтқа ғылым өрістетем, өзіме де өріс кеңейтем деп келген барша қауым үшін бұл — міндет қана емес, азаматтық борыш болса игі!...

Сол уәжге тоқтаған соң-ақ институттың ғылыми қызметкерлерін түгел шақырып жиын өткізді.

— Академиялық институт атанған соң, қымбатты әріптестер, зерттеудің үлкен-кішісі жоқ, бәрі де жоғары деңгейде жүруге тиіс. Демек, біз шұғылданар тақырып өндіріс талабына қарай ойысады. Оқулықта жай-жапсары сипатталған реакцияларды тексеруді ғылыми жұмысқа балап, МНС-тің (кіші ғылыми қызметкер — С.М.) мардымсыз айлығын алғанға тәубә дескен рақат күндер келмекке кетті деп есептеңіздер. Бұл бір... Екінші, институт құрамы өзгермейді: электрохимия, шойын мен болат металлургиясы, геологиялық зерттеу, кен қазу ісі мен байыту, жартылай кокстеу мен органикалық синтездеу, отқа төзімді заттар құтыханалары бұрынғыша жұмыс істейді; аналитикалық химия лабораториясы да баршаға ортақ зертхана болып қала береді — тек аспап-жабдықтарын молайтып және оған кәнігі химиктер шақырамыз, яғни оған талап ерекше күшейеді... Үшінші, негізгі кәсібім — түсті металл, сирек те шашыранды элементтер болғандықтан өзім де осы салада тың зерттеу бастамақпын, сол үшін жаңа құтыхана ашуға бел байладым; онда мен Қазақстан кеніштерінде кездесетін молибден, вольфрам, селен және теллурды айырумен түбегейлі шұғылданбақпын; бұл жөнінде академия президентінің ресми рұқсаты қолымда; төртінші, таяу арада, ең әрі дегенде келесі жылдың басында геология, кен қазу, қара және түсті металлургия мамандықтары бойынша аспирантура ашу — соған орай білімін жетілдіруге құштар жастар ХМИ үшін жасалып отырған дербес қамқорлықты ұтымды пайдалануға ойлана жүргені абзал; бесінші, әрбір бөлімшенің, зерттеушілер құрамы, құрал-жабдығы, яки күш-қуаты бірдей және кім, қай құтыхана зерттеуді мүдделі жеріне жеткізіп ғылыми жаңалық ашты, өндіріске қанша ұсыныс енгізді, ашқан жаңалығына мемлекеттік комитеттен тиісті куәлік, иә шетелдіктер қызығар патент алды, қанша адам сол бөлімнен аспирантурада оқиды, неше зерттеуші ғылыми атаққа ие болды... Мұны өзара соцжарыс дейсіздер ме, әлде ғылыми бәсеке, өмірлік тайталас дейміз бе — еріктеріңіз білсін, қалайда бүгіннен бастап әрбір бөлімнің зерттеу нәтижесі осы көрсеткіштердің орындалуына қарай айқындалады, соцжарыс жеңімпазы да сол бойынша анықталады...

Бұған дейінгі жиындар түннің бір уағына дейін созылып, кейбірідау-дамаймен бітіп, соған қатысқан жұрт үйлеріне сілесі қатып шаршап қайтатын. Жаңа директордың сөзін іле мақұлдап, иә сөйткеніміз жөн... дегендей мадақ уәж білдірмек болғандарға директор состия қарап, нақты не істейтініңізді айтыңыз деп ескерту жасаған соң-ақ қошаметшіл суайттар бірден тиылды. Байырғы даукестер әліптің артын бақты ма, кім білсін, жұмған аузын ашпай, тымырайған қалпында үнсіз қалды.

— Кімде-кім мен қойған шартқа келіспесе, иә тым қатаң деп санаса — тап қазір ашығын айтсын. Зейінмен тыңдауға әзірмін. Бар ма ондай жан? — деген директордың сауалы жауапсыз қалды. — Жоқ болса, тіпті жақсы! Онда ертеңнен бастап әрбір зерттеушіден нақтылы ұсыныс күтемін. Менің шақыруымды күтпей өздеріңіз келіп айтыңыздар, нендей күрделі іс болсын өздеріңізбен ақылдаса отырып шешеміз...

Институт өміріндегі сол бір сындарлы кезеңді Виталий Павлович МАЛЫШЕВ ("Алты хат"-та Валерий Петрович) отыз төрт жылдан кейін, ғылым докторы атанған кезінде жазған "Көшбасшының һәм пайғамбардың аршын адымы" ("Поступью командора и пророка", Қарағанды, 1994 ж.) атты естелік кітапшасында былайша сипаттапты:

"...Химия-металлургия институтының алғашқы мекен-жайы кірпіштен қаланған екі қабат ескі үйде болатын-ды. Оның едені — қалың тақтай, үстіңгі қабатқа шығаратын баспалдағы да сом ағаштан қиылған. Әлденеше мәрте сырланған солар бізге аса бекем сияқты көрінетін, бірақ тым ескілігі көзге түртіп тұратын. Осы жолдардың иесі сол ғимаратқа тап болғанына алты ай толған шамада, яғни, 1960 жылдың қысында мен алғаш рет сол мекеніміздің кенеттен жан біткендей солқылдап, еден мен баспалдақтың қат-қабат сықырлаған жойқын дыбысын естідім. Бұл не ғажап деген қауіппен төменгі қабаттағы жұмыс бөлмемнен дәлізге жүгіріп шыққан мен баспалдақтың орта тұсынан алпамса денелі бейтаныс адамды көріп сілейіп тұрып қалдым: серейген ұзын бойын зәулім бәйтерек дерсің, ал соқтауылдай сом денесі тіп-тік, тек етженділеу, сөйтсе де көз тойғандай толық бітімі тым өзгеше, батыр тұлғалы біреу ағаш басқышты солқылдата басып, аршын адыммен жоғарыға өрлей берді; нұрлы көзімен ол маған бір қарады да оң қолымен баспалдақтың белдем ағашынан бекем ұстап, тұңғыық аспанға атылған ұшқыр ұшақша үстіге жылдам көтеріліп кетті; артынан білсем — бізді басқаруға Алматыдан екінші мәрте жіберілген жаңа директорымыз екен...

Ізгі жақсыға іңкәр жас көңілімде ол бірден-ақ жағымды әсер туғызды, шынымды айтсам, тап осындай кесек бітімді, жаңа жерлерді игеруге аттанған баяғының командорлары іспетті алып тұлғалы адам сол күнде бізге ерекше керек-ті. Менің пайымдауымша, нақ сол күннен бастап біздің көнетоз тұрағымыз ғана емес, күнделікті күйбең тіршіліктің ми-батпағына белшесінен батып, бос сөзге үйір болудың салдарынан түк істемеуге дағдыланған тып-тыныш өмірімізде өзгеше сілкініс пайда болды. Сықырлауық ескі басқыштың бізге енді жарамайтындығын ұқтық: оны ғана емес, мекен-жайымызды жаңғыртып, мүлдем жаңа ғимарат тұрғызу қажеттігін, соған қоса өзіміздің де жедел өзгеріп, жаңа көшбасшымыздың келе сала бұрынғы "рақат та тыныш" тірлікті бұзып-жарған батыл әрекетін белсене қостап, не болмаса жанға жайлы тынышырақ жұмыс іздеуіміз қажеттігін ұқтық..."

III

Ерден Әзірбаев басқаратын органикалық химия зертханасы турасында ешқандай дау-дамай туған жоқ. Өздері табан тірер өндіріс Теміртауда болғандықтан тісқақты әріптесі алдын-ала ойластырып, сол жерден институт бөлімшесін ашуға академия президентінен рұқсат қана емес, тиісті қаржы да сұрап алыпты. Нәтижесінде директорлық міндеттен ада болған күннің ертеңінде-ақ Ерден Нығметұлы "Қазақстан Магниткасы" атанған, Қарағандыдан қырық шақырым жерге ірге тепкен металлургтер қаласына қоныс аударды. Институттан іргесін бөлмейді, бір бөлімшесі ретінде тіршілік етеді.

Е.Н.Әзірбаев екі жылдан соң докторлық диссертациясын сәтті қорғады, 1962 жылы ол ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі боп сайланады, ал 1969 жылы Қазақ КСР-ына еңбек сіңірген ғылым қайраткері атағын иеленген. Өзі шұғылданған ацетилен және көміртекті химия ілімі саласында теориялық еңбектер жазып, солардың жалпы қарамы 250-ден астам, ол кісі бес жүзге жуық күрделі қосылыстарды синтездеген, олардың бірқаншасы Одақтық химия өндірістеріне миллиондаған сом пайда келтірген, ал тыңнан ашқан жаңалығы үшін Ерден Нығметұлы 31 авторлық куәлік алған.

Ебіней Арыстанұлының өзі де Алматыдан бетке ұстап шыққан күрделі ізденіске жедеғабыл кірісуге құштар болғанды. Бірақ бірден бастай алмады. Институт үшін бөлінген

Кен техникумының ескі жатақханасынан әр бөлімге екіден, үштен бөлме тиген екен. Енді соны тағы бір мәрте қайыра екшеп, жаңадан ашылған құтыхана зерттеушілерін орналас-тыруға тура келді. Бұл болса екі жылдан бері дербес үстелге бауыр басып қалған қызметкерлер арасында наразылық туғызып, соны ашық білдірмесе де, жаңа директордың өздері есебінен қарауындағы адамдарға қолайлы жағдай жасап жатқандай әсер туғызсын. Қала басшылары әні-миніге салып, қосымша сұраған орынды тауып бере қоймады, жазға салым бірдеме істермізге сайды...

Ал, шындығында оған ғылыми қызметкер паналар төрт-бес бөлме емес, сынақ жасайтын қомақты мекен-жай керекті. Әмбе кәдуілгі түсті металл өндірісінде қолданылатын шахты пеші сыйғандай кеңірек алаң. Биіктігі төрт қабат үйдей зәулім болмаса да одан әлдеқайда кішірек, өндіріс пешінің қызметін айнытпай қайталайтын мүскіні болуы шарт. Ебіней Арыстанұлының қиялында бұл пештің нобайы Алматыда жүргенде-ақ қалыптасып, тұрық-пішіні де көкейінде сайрап тұрған-ды. Қарағандыға келген соң ол өзімен бірге тәжірибе жасауға қамданған шәкірттерімен ақылдаса отырып, пештің әр түрлі нұсқасын қағазға сызған. Алайда өздері мекен еткен жатақхана ауласына соның бірде-бірін сыйғыза алмады.

Бір жоққа екінші жоқ қосылып, қысқа жіп күрмеуге жетпейдінің керіне ұшырап зықысы шықты. Сөйтіп әсем Алматыны, асқақ Алатауды тастатып, Қарағандыға жетелеп келген аңсаулы зерттеудің жүзеге асар-аспасы неғайбыл іске айналды. Таң атқан сайын: "Не істеймін, сынақ пешіне оңтайлы алаңды қайдан табамын?" — деген түйткілді сауалмен төсектен тұрып, сол ой күндіз де босатпай алаңдаудан арыла алсайшы.

Жаңа институтта құтыхана ашуға бекінген күні-ақ Ебіней Арыстанұлы Алматыға телефон шалып, өз кафедрасының аспиранты Марк Угорецке: "Тезірек ғылым кандидаты болғың келсе — Қарағандыға жет, кіші ғылыми қызметкер дәрежесінде өз қарамағыма аламын..." — деген. Тілеуің бергір Марк Залманович екі айтқызыған жоқ, келесі аптада-ақ Қарағандыға келіп, орын жетпегендіктен директор кабинетінің қашығырақ бұрышына қосымша қойылған үстелге ие болған-ды.

Жебірей ұлтына тән іскерлік те, сұңғыла ақыл да тұл бойына молынан дарыған жас маман кейбір әріптестері құсап, ұстазынан күн сайын не істеу керектігі туралы нұсқау күтіп, уақытты тектен-текке өткізбеген тәрізді...

Бір күні ол ғылыми жетекшісіне соны ұсыныс айтты: инсти-

тутқа ұрымтал жерден, тіпті өздері тұратын орамнан ертеде тұрғызылып, қазірде қаңырайып бос қалған жылу қазандығын көріп, соның іші-сыртын кешеден бері мұқият қарап шығыпты; өз ойынша, соның аспан зәулім түтін тартқышы — шахты пешінің мұржасы міндетін атқаруға жарап тұр; ал жылу қазандықтарын алып тастасақ — қосымша ғимаратқа ие боламыз; оның ішінен қабырғалар тұрғызып, әр жерден терезе тессек — әлденеше кабинет шығаруға болады; соның ең үлкеніне, әрине, өзіміз қиялмен жобалап жүрген шахты пешін орнатып, ойымыздағы сынақты ертелі-кеш жүргізуге шектеусіз мүмкіндік туады; әрине, қала қожалары зәулім мұржа мен ескі қазандықты ғылым үшін институтқа сый етсе?..

Марк Угорец осының бәрін жайлап айтып, жылу орталығының көлем-тұрқы сызылған эскиздің жорамал нұсқасын алдына қойды. Соны шұқшия қарап шыққан соң-ақ институт директоры орнынан дегбірсіздене тұрып, сірә, мазасыз шәкіртінің тосын ұсынысын тексеруді ертеңге қалдырғысы келмеді білем, киіне бастады. Сол бетінде бір топ жас серіктерін серуенге шақырып, күн сайын қасынан әрлі-берлі өтіп жүрсе де ешкім мән бермеген жылу қазандығына жетуге асықты.

Осы төңіректегі бірқанша үйлерді жылытуға тұрғызылған, бірақ бұл маңаттағы ғимараттар үлкен ТЭЦ жүйесіне қосылған соң керегі болмай қалған қазандықтың қазіргі ұсқыны адам шошығандай екен: сыртынан гөрі іші, тонауға жарайтын тетіктері баяғыда қолды болған, әр жерде үйіліп жатқан қоқсық пен нәжістен жүріп болмайды; есік-терезенің көсегі, шынысы түгел сынған; үңірейген орнынан суық жел саулап тұр; айнала шашылған шөлмек, нан қалдығы, қаңылтыр қалбырлар...

Ебіней Арыстанұлының қасындағы жастар талай жылдан бері қаңғыбас алкаштардың бой жасырар ойнағы болған, қаңқасы ғана сақталған қазандық жұртын келешек сынақ алаңы деп көз алдына елестете алмады. Сол үшін, сірә, ұшқыр ой керек болған тәрізді. Бір-біріне шошына қарап, қайраткер санап жүрген директордың өздерін осы жерге не үшін ертіп келгеніне таң қалысып жым-жырт тұр. Ал, Ебіней Арыстанұлы әрлі-берлі адымдап, қазандықтың алды-артын өлшеді. Сол жерде тұрып-ақ бетон еденге шыбықпен сызып шахты пешін орналастырды, оның іргесіне басқару пультін қойды, балқытуды пульттен жүргізетін инженер маманға оңаша кабинет сайлады, өзіне состия қарап тұрған жас зерттеушілерді қай жерге отырғызатынын да даралап көрсетті. Одан соң қоқыс

арасынан бір құшақ ескі-құсқы қағаз жинатып, оған от қойып, қазандық көмейіне сұғып еді, лап еткен газет бумасын зәулім мұржа ұшар басына сүйрей жөнелгенін көргенде шаттана дауыстап рақаттана күліп:

— Әне, қарандар, бізге керегі тап осындай мұржа! — деп алақанын соғып айран-асыр қуаныш білдірсін. — Құдай тағала бұл қораны зертхана етсін деп бізге әдейі сақтаған!..

Шу дегенде ешқайсысы ләм-мим демеді. Шынында да бұған дейін өндіріс түтінін иіскемеген, зерттеушілікке құлшыныстан өзге тәжірибе, машығы жоқ жастар есік-терезесі күлталқан боп, іші де көшкен елдің жұртына ұқсаған, сыртқы ұсқыны адам шошырлық қалыптағы ескі жылу орталығының өздері мансұқ еткен зерттеуге лайық орын боларына сенбей, сену қайда, қарадай шошып тұр еді.

— Бұл жердегі жұмыстың ауыры — қазандықтарды шығару, ал кәкір-шүкір қоқсықтан тазарту қиын емес, оны өзіміз-ақ істейміз... — деді Угорец.

Марк Залмановичтің сырын жете білмейтін әріптестері, ғылыми қызметкердің міндеті — өткен-кеткен дәретхана еткен боқтық пен қоқсықтан тазалау ма... дегендей оған да ожырая қарасты.

— Адамзатқа мәлім ұлы жаңалықтардың дені арнайы салынған, сәнді-салтанатты ғылым сарайларында емес, тап осындай ескі қора-жайларда ашылғанын тегінде сендер білуге тиіссіңдер? — деді Ебіней Арыстанұлы мысқылдай сөйлеп, дүдәмал ойда тұрған енжар шәкірттерін күпір пікірден тезірек арылтуды жөн көрген сияқты. — Мария Складовская мен Пьер Кюридің атом ядросының құпиясын ашар кілтті бұрын атқора болған ескі сарайда отырып, екі жыл ұдайы тәжірибе жасаумен тауып, сол үшін Нобель сыйлығын иеленгенін ұмыттыңдар ма?.. Жә, барға мәзір деп осыған тәуекел етсек деймін, қазандық ғимаратын сынаққа дайындау — үш айдың жұмысы. Басты олжамыз — құны неше миллион сом тұратын қымбат мұржа тұрғызып әуреге түспейміз...

Осы "саяхатқа" жаңа директордың шақыруымен емес, өз еркімен қосылған кен байыту бөлімінің кіші ғылыми қызметкері Виталий Малышев кенет:

— Ебіней Арыстанович, мені аға балқытушы етіп бұл пешке қабылдасаңыз, ерлі-зайыпты Кюрилердің атқорасынан әлдеқайда ауқымдырақ та еңсесі биігірек мына ғимаратта күнітүні жұмыс істеп, әлемдік жаңалық ашуға талаптанып көрер едім, — деп езу тартпай, салмақты шыраймен күпсіне үн қатты. — Естуімше, бүгін-ертең төбесі қылтиып тұрған бұдан өзге ғылым сарайы жоқ сияқты. Осының өзі бұйырса делік?..

— Дәмесін қара шіркіннің, бірден-ақ аға балқытушы болмақ. Виталий, сен әуелі осы пешке от жағуды меңгер!.. — деп шағып алды замандастарының бірі.

— Құдайдың бірлігіндей әділ сөз, шынын айтқанда, мен соны да білмеймін. Білуге бірақ құштармын, достар. От жағушы ма, мейлі, келістім. Тіпті ең төменгі разрядпен!..

Біріер аптадан соң қалалық кеңес Байланыс көшесіндегі жылу қазандығын ХМИ-дің иелігіне ақы-пұлсыз сыйлау жайында қарар шығарды. Іле-шала онда қарбалас жұмыс басталды. Қазандықтың соқа басы металл сынығын қабылдайтын мекемеге сатылып, одан түскен азын-аулақ қаржыға темір кесетін мамандар шақырылды. Олардан кейін құрылысшылар келді. Соларға ілесе Теміртаудағы металлургия комбинаты көмекке жіберген көнігі пеш қалаушылар жетті... Жедеғабыл атқарылған жұмыстар бітуге айналғанда тағы бір кедергі сопаң ете қалсын: қазандыққа тартылған бұрынғы электр кернеуі жаңа пешке жарамайды екен; бірақ қуат-күші жетіп-артылатын қуат қашықта емес, бұл үшін екі-үш орам жердегі трансформатор будкасынан жаңа линия тарту керек; ол үшін бірнеше жүз метр арнаулы кабель керек; әмбе ол ауамен емес, ең кемі қос құлаш тереңге көміледі; қырсықты қараңыз, кабель жүретін аула шұңқыр қазатын техника өрліберлі айнала алмайтын тар болып шықты....

Кабель жүретін жерге электриктер келіп қазық қаққан күні институт директоры қарауындағы қызметкерлерді таң қалдырған оқыс қылық көрсетті: өз бөліміндегі қара жұмысқа жарамды еркек атаулыны кабель жүретін аулаға шақырды, сол жерге қайла, күрек жеткізіп қойыпты, ал өзі серуенге шығатын ықшам киімін сөмкесіне сала келіпті...

Ебіней Арыстанұлы қолына күректің ұзын саптысын таңдап алып, алақанына шырт түкіріп, "Әуһ, бисмилла" деп жұмысқа кірісті. Добалдай директор үлгі көрсетіп жер қазуға шыққан соң аулаға шақырылған жігіттер де қарап тұра алмады. Жыра қазу сол күні қас қарайғанша жүрді. Тереңдігі қос құлаш, ені жарым құлаш шамасы, ұзындығы үш жүз метрден астам жыраны әзір ету бастапқыда қайсысына болсын оп-оңай көрінген, біріер аптада қазып тастаймыз дескен... Қаланың ХМИ орныққан тұсы күрек түгілі қайла батпайтын ерекше қатты жыныс екен: қызылшақа тас қабатының әр метрін ертелі-кеш сүйменмен түйгіштеп зор бейнетпен өтуге тура келді; алақан күлдіреп, ауыр жұмысқа үйренбеген ақсаусақ жігіттердің қолтығы сөгіліп, қара табаны қызып, үйіне сүлдері құрып қайту біріер апта емес, екі айға созылды...

Оны да әупірімдеп жеңген кезде тағы бір қырсық аяқ астынан сап етсін. Академиялық институт директорының мәртебесі соны шешуге жетпеді. Тіпті дүйім жұрт сүйсінетін алпамса тұрқы да септігін тигізбеді. Сірә, одан өзгерек те үлкенірек бедел қажет етсе керек. Бәлкім асқан ептілік?.. Өйткені, уәде еткен өндіріс басшылары әдегенде: "Береміз, табамыз, ғылым үшін аянбаймыз!.." — дескен, бірақ жөппелдемге келгенде соның бәрі әншейін бопса болып шықты. Бойынан күшті ток өткізуге төзімді, әмбе жерге көмілуге жарамды кабель — Одақтық Жоспарлау комитеті жыл басында тамтұмдап бөлетін аса қат дүние екен.

Онда-мұнда барып тауы шағылған Ебіней Арыстанұлы бұл шаруаның жай-жапсарын ғылыми істер жөніндегі орынбасары Владимир Владимировичке айтып, ақыл-кеңес сұрады. Тілеуің бергір академик Михайлов кергіген жоқ, телефон аппаратын өзіне жақындатып алды да, обкомның бірінші хатшысының көмекшісіне телефон соғып, облыс жетекшісі өзін жедеғабыл қабылдауы қажеттігін ескертті. Уәделескен сағатта ту деген түкірігі жерге түспей тұрған хатшыға барып, институт ұжымы аса ділгір боп отырған кабель бір аптаның ішінде аулада болатынын айтып олжалы оралды.

Владимир Владимирович бұл оқиғаны шұғылданған ғылым саласында керемет бір жаңалық ашқандай ет пісірім уақыт осы институтта өзінің тектен-текке отырмағанын, осындай күрделі шаруаларды ұтымды шешуге қолғабыс ету үшін жүргенін жасаң директорға барынша аңғартуды көздесе керек, әдеттегіден де ұзағырақ әңгімеледі. Айтуынша, Челябі обкомының хатшысы, Челябі Халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы болып еңбек еткен кезінен жақсы білетін, ерекше сыйлайтын М.С.Соломенцев өзін есік алдынан қарсы алып, кабинетінің төріне жетелеген, жұмыс жайын, тұрмыс-ахуалын ұмытпай сұрап, ақыр аяғында келген шаруасын естіген соң телефон трубкасын көтеріп, шахтылар басқармасының бас директорына сұраған кабелін ХМИ ауласына тездетіп жеткізіп беруді ықтияттапты.

— Неткен ізеттілік десеңші, ол өзі жас кезінен сондай еді, ерекше іскер де инабатты жан болатын, маған біржосын ықылас көрсетті!.. — деп сүйсініс білдірді академик. — Бұл да, сірә, жазмыштың бұйрығы. Қарағандыда кездесуімізді айтсаңшы!.. Тегінде, Ебіней Арыстанович, Михаил Сергеевичті біз әлі талай шаруамызға пайдаланамыз. О, ол әлей кісі, шынайы қайраткер!.. Ең бастысы, менің атағымды, еңбегімді ерекше қадір тұтады...

Ебіней Арыстанұлы орынбасарын ықыласпен тыңдады.

— Міне, солай, директор шырақ, сіздің президент, қадірменді Қаныш Имантайұлын айтамын, сонау кәрі Оралдан мені құзыр-мәзір боп не үшін шақыртты дейсіз?! Көріп отырсыз, жарым сағатта қанша шаруа тындырғанымды!..

...

Шахты пешінің құрылысы тақа бітіп оны іс үстінде сынауға дайындық бастардың алдында ғылыми кеңес шақырылды. Директордың ойынша, жыл бойы үрдіс жүрмек күрделі сынақты ғылыми әріптестерінің сарабына салып, өзі бұрыннан ойлап жүрген бағдарламаның күмәнді тұстарын көпшілік тезінен өткізіп алуды жөн көрген...

Шеткі креслоға жұрттан бұрынырақ келіп жайғасқан В.В.Михайлов кенет тамағын кенеп дыбыс қатты да, семе бастаған саусақтарын сықырлатып, шынтағы астындағы ағаш тегершікті біреер мәрте қаттырақ тықылдатты:

— Қадірменді Ебіней Арыстанович, сәл сабыр етіңіз, — деді біржосын тымырсық үнмен. — Бұл пешті тұрғызуға күллі ұжым қатысқанын сіз жақсы білесіз... Алайда бұл жайында сіз бүгін ләм-мим деген жоқсыз, ең құрғанда бір жаз бел жазбай, осы пешті тұрғызуға аянбай еңбек еткен көпшілікке рақмет айтқаныңыз жөн еді. Мысалы, менің де егде тартқан жасымды бетке ұстап, облыстың бірінші басшысына барып, қымбат кабельді тауып бергеніме бір ауыз болса да ілтипат білдірер деп күткен-ді. Мені тәрбиелеген зиялы қауым мұндай сөлекет қылықты дәрекілік санайды. Әлбетте сіз басшылық жұмысқа жаңа көтерілген жас адамсыз, әмбе мал баққан далада туып ибалы өнеге көрмегенсіз, ғылыми тәжірибеңіз де шамалы дегендей... Сол себепті білместігіңізді кешіруге болар еді, бірақ сіз, Ебіней Арыстанович, бұған қоса тағы бір өрескел қылық көрсетіп тұрсыз. Тәжірибе пеші — институт ұжымына ортақ қондырғы, демек оны барлық құтыхана бірдей пайдалануға құқылы. Айталық, алдын-ала кесте жасап, өзара кезекке тұрып, пеш көмейіндегі отты жыл бойы сөндірмей... — деп өзіне қосау күткендей жым-жырт тына қалған әріптестеріне шола қарап сәл тыныстады. — Ал, бүгін біз не естіп отырмыз? Директор жолдас бәрімізге ортақ пешті бір өзі жеке дара иемденбек, сол үшін бірнеше жылға бейімделген бағдарлама әзірлеген. Ау, сонда, басқа қызметкерлер бұл пешті қашан пайдаланбақ? Мысалы, мен басқаратын қара металлургия құтыханасы да осы пеште сынақ жасауға аса мүдделі. Әмбе бұлай істеуге кім-

кім, менің ғылыми атағым мен мәртебелі құқым, сондай сынаққа көп жылдан бергі жан-жақты әзірлігім — осындағы көптен әлденеше есе артық екеніне, сірә, ешкім дау айтпаса керек... Солай, қымбаттым! Қысқасы, жолдастар, жаңа пеште біздің лаборатория бірінші кезекте сынақ жасауға тиістігін мәлімдеуге мәжбүрмін. Иә, иә, бірінші кезекте! Олай болса директор жолдас ұсынған бағдарламаны талқылау тап бүгін бізге қажет пе?

— Владимир Владимирович, осыдан үш-төрт ай бұрын сіз бізге жартылай өндірістік сынақты Теміртау комбинатында жасауға әзірлік басталғанын мәлімдегенсіз...

— Қымбаттым, — деп академик Михайлов өзіне кереғар сауал қойған жасаң әріптесіне құздия қарады. — Өндірістік сынақ пен құтыханалық тәжірибе сынақтың айырмасын, сірә, айырмайтын сияқтысыз. Айтып тұрғаныңыз нағыз дилетанттың сөзі. Үлкен нәрсені әуелі кішкене модельде сынап алу — ғылымның ежелгі машығы. Мұны сіз білуге тиіссіз, ал білмейтін болсаңыз — ұғып алыңыз да, екінші мәрте айтпайтын болыңыз... Теміртауға мен барамын, тек үлкен көлемге көшкен кезде!..

— Сонда сіз пешті қанша уақыт пайдаланбақсыз? — деді кенет Ебіней Арыстанұлы.

— Оны, шырағым, сынақтың сәті біледі. Кесіп айту қиын...

— Мен сізге, шырақ емеспін, қадірменді Владимир Владимирович, өзіңіз іргесін бекемдемек академиялық институттың ресми директорымын. Өзіңізді үлкен санап, ал басқаларды қолбалаға айналдырып, тұқырта сөйлеуден тиылуыңызды ескертемін...

Бөкетов соңғы сөзін нығарлап айтты, бірақ дауыс көтермей әдептен аспады.

— Маған неге айғайлайсыз? Сіз менен жиырма үш жас кішісіз. Менімен сіз түгілі Ғылым академиясының президенттері де бұлайша дәрекі сөйлеспейді.

Владимир Владимировичтің бұрынғы директордың қызба мінезін қасақана қоздырып, жүйкесін жұқартар қыңыр сөзбен тұқырта сөйлейтін үйреншікті машығына көшкенін тыңдаушы жұрт бірден аңғарды. Оның аяғы институт жетекшісі шынында да дауыс көтерген керіске ұласатын. Михайловқа керегі сол: "Мені қорлады, кексе жасымды ғана емес, атақ-дәрежемді сыйламады, Е.Н.Әзірбаев тағылымды ортада тәлім-тәрбие көрмеген ибасыз адам, оның дағдылы мектебі — "шарочка", сонда көргенін маған істеді..." — деп пәле-жаланы үйіп-төгіп обкомға, Қазақстан КП Орталық Комитетіне, ҒА-ның

президентіне шағым жолдап, өзіне жығынды етіп тынған-ды. Сірә, бүгінгісі жаңа басшыны тұқыртып алудың бастамасы...

— Владимир Владимирович, мен сізге дауыс көтергемін жоқ, құдай сақтасын, жасы үлкен кісіге дәрекілік көрсету — біздің халықтың рәсімінде жоқ нәрсе, дүйім жұрт алдында жалған сөйлеп күнәға батпаңыз... Ал, рақмет айту жөнінде? Мен оны бұрнағы күні арнаулы бұйрық жазып, пеш құрылысын жеделдетуге атсалысқан барлық қызметкерге, соның ту басында сізге де айырықша еңбегіңізді даралап атап, алғыс жариялағанмын. Сонымен бұл мәселе тәмам болды деп ойлағанмын. Бақсам тағы бір мәрте, мынадай ғылыми кеңесте қайыра айту қажеттігін ескермеппін. Сөйту керектігін сіздің ескертуіңізден кейін аңғардым. Сірә, менен ағаттық болған, кінәлімін, кешірім жасаңыз! — Директор кенет кішірейе сөйледі. — Алайда сіздің жаңағы мәлімдемеңізге қайран қалғанымды айтуға тиіспін. Жаңа пеште сынақ жүргізуге сіздің құтыхана да мүдделі екенін ескерттіңіз. Мен соған қуана келісер едім, өзіңіз талап еткендей алғашқы кезекті қуана ұсынар едім. Тіпті ертең-ақ бастаңыз сынақты!.. Тек пештің ішкі қаптауы ғана емес, жалпы қаңқасының беріктігі шойын, иә болат қорытуды көтермейтінін мәлімдеуге мәжбүрмін. Ғапу етіңіз, пеш атанғанмен, сіз ғұмыр бойы жұмыс істеген домна емес, бар болғаны — түсті металл концентратын жарты мың градус жалын өтінде күйдіретін шахты пешінің ойыншық үлгісі...

Кабинеттегілер институт директорының кексе ғалымды арзан мадақпен алдарқатып келіп, кімді болсын даусыз иландыратын, мойын бұрғызбас мәнді айғақты көлденең тартып, әріптесіне шегінерге жол қалдырып тұрғанын ұқты.

— Жоқ, қымбаттым, сіз мені тым арзан нәрсеге күйдіріп тұрсыз.... — Михайлов креслодан көтеріліп, үстел басына жақындады. — Естіген боларсыз, жаратылысымнан мен аса тәуекелшіл адаммын. Мына алтын белгіні де қаңқұйлы соғыс жүріп жатқан қатерлі жылда домна пешінің қасында бірнеше тәулік тапжылмай тұрып, құрамын өзім ойлап тапқан балқыманы жүзеге асырған батылдығым үшін омырауыма таққамын. Сол сәтте де сауысқандай сақ қамқоршыларым: "Ойбай, домнаның күлін көкке ұшырасың. Ал балқыманың құрамы сындарлы шектен асып кетті. Мұндай құраммен феррохром қорыту мүмкін емес!.." деп байбалам салған-ды. — Михайлов көнетоз пиджагының сол жақ омырауындағы Мемлекеттік сыйлық белгісін нұсқады. Әсілі, ғалым-металлургтің бірінші кездескен адамға бүкпесіз әңгімелейтін

мадақ ісі еді бұл. — Ал мен тәуекел еттім де, ғылым үшін, Отан үшін жанпида деп, отбүркіген пештің қақ қасында неше тәулік тапжылмай тұрдым. Нәтижесінде дүние жүзі естіп-білмеген жаңа тәсілді дүниеге келтірдім, ол болса Ұлы Отанның қорғаныс қуатын күшейткен балқыманы жеделдетіп қорыту мәселесін шешті... Ал сіз, Ебіней Арыстанович, қатерлі сынақ деп маған ескерту жасайсыз. Жоқ, директор жолдас, оныңыз мен үшін тым арзан сөз, тәуекелге сүйену — менің ежелгі әдетім! Ұқтыңыз ба, ежелгі...

— Ау, сонда, қолымызға әрең дегенде тиіп отырған жалғыз пешті біржола құртып алсаңыз қалай болмақ? — деді есік жақ қатардан әлдекім.

— Әмбе ол айналасы самсаған тұрғын үйлер орналасқан орамда тұр...

— Қам жеменіз, ғылыми іс қашанда тәуекелсіз болмайды!

— Қымбатты Владимир Владимирович, осы дауды не үшін бастағаныңызды түсінсем бұйырмасын. Сізге бұл пеш бүгін де, ертең де қажет емес, сіз онда бір килограмм да қара металл балқымасын жасай алмайсыз, оны менен де гөрі өзіңіз жақсы білесіз. Сөйте тұра буынсыз жерге пышақ ұрып тұрсыз. Әгер әки бұл дауды ұжымда өзіңіздің басты тұлға екеңізді көрсету үшін көтерген болсаңыз — мақсатыма жеттім деп есептеңіз. Мен сізге зәру кабельді тауып бергеніңіз үшін өмір бақи қарыздармын, мархабат етіңіз!.. Тек өтінемін: пешке байланысты орынсыз талабыңыздан бас тартыңыз?! Бұл бір. Екінші, бұл пешті біз сирек те шашыранды элементтер қоспаларын күйдіру үшін салғыздық. Оның қызметі, көлем-тұрқы, тіпті ішкі қаптауы мен жалпы беріктігі соған орай жобаланған. Ал, сіз айтқандай, басқа зерттеушілер, айталық, кен байыту құтыханасы алдағы уақытта осы пеште сынауға лайық бағдарлама жасағандай болса, рақым етіңіздер, ондай тәжірибені келесі жылға жобалауға титтей де қарсылығым жоқ. Ойына қарай — бойы, бойына орай — шама-шарқы... Мұны екі деңіз. Үшінші, бұл пешті мен салғыздым, оның жобасын сызып, пайдалану жөнін де ойластырушылар — түсті металл құтыханасының ғылыми қызметкерлері. Бұған қоса, турасын айтайын, тап осындай шағын қондырғыға ие болып, көп жылдан бері арман етіп, өмірлік мұратым болған ғылыми жобаларымды сынап, өндіріске ұсыну — мені осы жаққа жетелеп келген басты себеп. Мүдделі сынақты бүгін-ертең бастамасам, қадірменді Владимир Владимирович, осында отырған үлкен-кіші әріптестерім, менің ХМИ-да директор болып қалуым, иә қалмауым екіталай іс екенін ескертемін. Сондықтан мәнсіз дауды осымен тоқтатсақ деймін...

Ебіней Арыстанұлы қолына әлдебір қағазды ала бергенде, үстел шетінде құздиып тұрған бәкене бойлы академик Михайлов:

— Рапу етіңіз, сіз тағы да дауыс көтеріп дәрекілік көрсеттіңіз. Бір емес, екі мәрте!... Оныңызды енді кешіре алмаймын. Сол себепті бұл кабинетте бұдан әрі бір минут та қала алмайтынымды мәлімдеуге мәжбүрмін. Сіз, сіз, қымбаттым, тағы да өктемдік жасап тұрсыз... — деп көнетоз сарғыш портфелін қапсыра құшқан ғалым есікке беттеді.

Өздері құдайдай табынып шашбауын көтеріп, күйгелек мінезді академикті үнемі қолпаштап, өз ыңғайына орай икемдеп жүретін Ходак та осы сәтте біреу түртіп қалғандай орнынан атып тұрды. Ғажапты қараңыз, соған ілесе жуан ортада жиын отырған оралдық қызметкерлер тобы да жапа-тармағай қозғалып, есікті қатты жапқан Михайловтың соңынан ерді. Бір ауыз сөз айтпастан доңайбат көрсете кетті.

Кабинетті жайлаған тыныштық бірер минутқа созылып, әлдекімдердің әр жерден үһілеген үні естілді.

— Ерте ме, кеш пе осындай бір шекісудің боларын күткен едім. Соның тап бүгін бұрқ еткені тіпті көрім болды... — деді зорлана жымиған институт директоры.

— Сіз де, Ебіней шырағым, өзіңізді бүгін тым өктем ұстағаныңызды партия ұйымының хатшысы ретінде һәм үлкендік жолыммен ескертуді парызым деп білемін, — деді манадан бері екі жаққа да басалқы айтпай тыныш отырған Жармақ Төленұлы тамағын кеней орнынан көтеріліп. — Не дегенмен Михайлов жолдас — ортамыздағы бірден-бір ғылым докторы, әмбе академик, лауреат. Сынақ кезегін сол кісіге ұсынған жөн еді... Ал сіз, бірден-ақ пеш менікі деп өре тұрдыңыз...

— Қызық мәлімдеме! Пешті біз салғызамыз, ал оның қызық-шыжығын Михайлов көрмек, әмбе оны өз қалауынша домнаға айналдырып... — деп дүрсе қоя берді әлдекім.

— Әй, жап аузыңды, үлкендер сөйлеп тұрғанда жұмыртқадан жаңа шыққан балапандардың ақыл айтқанын жаным сүймейді!

Төленовтің де жүйкесі құрып тұр екен, шыдамсыздық аңғартқан өз бөлімінің қызметкеріне жекіп шырт ете қалды.

— Басталды жаңа дау! Әке мен баланың ежелгі сайысы. Әкесі ақылы көптігін бұлдайды, баласы заман иесі өзі екенін құлдайды...

ХМИ директоры ұзындығы кішігірім қаламдай ортаңғы саусағымен үстелді тықылдатты. Наразылық білдіріп әр тұстан жамырай бастаған жұрт институт жетекшісіне абыр-жи қарады.

— Бүгін бір сәтсіз күн екен, дау-дамайдан арыла алмадық, — деп зорлана жымып басын шайқады Ебіней Арыстанұлы. — Сондықтан шеке қыздырып біржола кетіспей тұрғанымызда тарқасақ деймін... Жәке, сіз бірер минут бөгеліңіз.

Ебіней Арыстанұлы сол түнді әрлі-берлі дөңбекшіп ұйқысыз өткізді. Сарыарқаның кіндік жонына келгелі, әсіресе күйдіру пешінің құрылысы басталғалы көңілі жайланып, ұйқысы да ұзара түсіп, төсектен сергек тұратын болған. Алматыда еңсесін басып тұратын бой ауырлығынан біржола арылған сияқты еді. Ерте жатып, соның үдесіне күн шыға жұмыс үстеліне отыратын машық дағдысын бұл жақта да өзгерткен жоқ-ты. Мәскеудің "Уақыт" бағдарламасын көрген соң-ақ жастыққа басы тиеді, алты-жеті сағат бойы рақаттана ұйықтайды, содан таңғы алты шамасында оянып, Алманы оятпауға тырысып сыбдырсыз киінеді де сыртқа жөнеледі. Жарым сағат кең аулада, үйлер арасындағы жалғыз аяқ жолдармен бөкең-бөкең желіп денесін қыздырады. Жеңіл жаттығуды көбіне үйде жасайды, суық сумен жуынудан кейін жұмыс үстеліне қонжиып, жаза бастаған монографиясын қаузайды, кей уақ ойына оралған тосын теңеу, иә әдебиет тұрасындағы әлдеқалай пікірін қағазға түсіреді. Таңғы сағат сегізде Ақанайы оянып, машығы солай, шешесі емес, жатын бөлмеден "Көкелеп" дыбыс қатады. Ақсұлуды төсегінен көтеріп жуындыру, тізесіне отырғызып үстел басында баласымен бес-он минут ойнау — ертеңгілікте көңілін сергітер, жанын рақатқа батырар ермекке айналған.

Қаланың орталық тұсынан үш бөлмелі пәтер тиген соң-ақ үй-ішін Қарағандыға көшірген: келіншегі жаңа пәтер алғанын естіген соң-ақ көшуге қам жасай бастады; демек, ері қайда болса бірге жүріп, шаңырағы түтінін түтетуге мәжбүр екендігіне иліккені. Шынында да сөйтті, келген бетте-ақ жергілікті пединститутқа оқытушы болып орналасты, ғылыми жұмыспен шұғылданып, диссертация қорғауға аз-кем әзірлік жасаған, бірақ соның сәті әзірше келер емес. Аяғы ауыр...

Кешегі шатақ керіс көңіл күйін бір-ақ сағатта быт-шыт қылды. Шахты пеші академик Михайловқа керек еместігі айқын нәрсе. Соны біле тұра неліктен дау бастады? Сірә, осы пешті тиімді пайдалану жайында өзімен ақылдаспағаны үшін? Иә, иә, кабинетіне барып мүләйімсіп отырып, сынақты бас-тауға жүрексінетіні туралы сөз қозғап, ақыл-кеңес сұрағаны

жөн еді. Амал қанша, жорта жөткірлік тумысында болмаған соң ойына келмепті. Алматыда жүргенде өз бетінше әрекет етуге дағдыланған, ғылым жолында тәлім алған қос ұстазы сен сөйт, иә бұйт деп ешқашанда нақтылап нұсқау берген емес-ті, не істесеңіз де, қымбаттым, өзіңіз біліп, қабырғаңызбен кеңесіп, ізденіспен жетіңіз... дегендей сыпайы ишарамен ғана басшылық жасады. Ал, мына кісі?.. Не нәрсеге болсын көсемсіп сөйлейді, араласпайтын ісі кемде-кем, ақыл айтпайтын адамы жоқ. Бір нәрсені сұрай қалсаңыз — оқулықтарда баяғыда талданған құбылысты әлденеше сағат мыжып жүйкенді жалықтырады, химиялық бір реакцияны түсіндіру үшін неше дәріске тұрарлық түсіндірме жасайды. Әмбе соны бөгде сөзбен араластыра мыжып, әбден мезі қылады. Нәтижесінде қайыра кездеспеуге іштей ант ішіп, ұзақ сонар сөзін тыңдауға ықыласың жойылып, сүлдерінді сүйретіп әрең құтыласың. Бәлкім, содан шығар, Владимир Владимировичпен жаңа пеш жайында не ойлайтынын білуді қажет етпегені? Енді міне әуре-сарсаңы жарым жылға жетер дауға ілікті. Жарым жылда тоқтаса жөн-ау, өмірі бітіспес айтыс-тартысқа ұрынса қайтпек?..

"Жоқ, мен оған төзе алмаспын, директордың мадақ орынтағын бір күні Михайловтың алдына итеріп тастап, "Міне үстел, міне мөр, мығым отырыңыз да ақылға толы басыңызбен өзіңіз басқарыңыз, ал маған аңсап келген шағын құтыханамады қалдырсаңыз жетеді..." — деп тайқып шығарым анық. Ау, сонда, ғылымға берерін баяғыда берген, асарын асап, жасарын жасаған, бұрынғы абырой-атағымен күн көріп жүрген көкезу шалға қой дейтін қожа, әй дейтін әже болмағаны ма? Әмбе оның өзімшіл әуресі әрдайым үстем шыға бере ме?.."

"Бұл да тегінде сылдыр сөз құған дауасыз тілмәрларға шексіз еркіндік берген біздің заманның жұмбақ сырларының бірі, — деп және ойлады оң жағына қарай аунай беріп. Жас қызметкерлерінің біріне жуықта академик Михайловқа аспирант болуды ұсынғанда, ана байғұс өзін құдды бір арыстанның аузына түсіңіз деп тұрғандай қатты шошып: "О, не дегеніңіз, өйтсеңіз мені біржола құртасыз. Сізге мен не жаздым, кінәм не? Әлде сіз Владимир Владимировичтің қазіргі басылымдардың бетін ашпайтынын, ғылыми шама-шарқының 40-жылдардың деңгейінде тоқтап қалғанын білмейсіз бе?" — деп азарда-безер болғаны есіне түсіп басын шайқады да, екінші жағына аунады. — Апырау сонда, ақыл-ойы кемегер деп жүрген Қанекен жарықтық бұл кісіні сонау Оралдан не үшін шақырған? Қаншама жылдар Одақ ғылымының

көш басында отырған, кісілігі ғана емес, біліктілігі де орасан десетін мақтаулы ғұлама И.П.Бардин осындай әлжуаз, сөйлескен адамын бірер сағатта-ақ мезі ететін дәрменсіз жанды, Владимир Владимировичтің өзінің ақпарынша, "ерекше бағалап, керемет жақсы көруінің" құпиясы неде, әмбе неңдей қадір-қасиеті үшін бұл кісіні соншама ұзақ жыл қасында ұстаған?.. Академик Бардин — Кеңестік металлургия ғылымын ғана емес, өндіріс деңгейін де биік деңгейге көтерген алып тұлға. Кузнецк, Магнитогор металлургия комбинаттарына бас инженер болып, өз қолымен аяғынан тік тұрғызған білікті маман. Ондай ірі тұлғалардың көлеңкесінде әлжуаз адамдардың ұзақ жылдар жан сақтап, мадақ сөзбен арбап күн көруі мүмкін емес. Олай болса?.. Михайлов тегін кісі емес, сірә, мен ол туралы ұшқары да жаңсақ байлам жасап жүрген болармын? Әлде қасындағы әріптестерінің бірі мінез-құлқының осал жерін өз әжетіне жаратып, маған әдейі айдап салып отыр? Иә, иә, бұл да кәдік..."

Көңіл-күйі әр саққа ауып, қым-қуыт ұзақ ойдың сорабынан құтылу оңай болмады. Жөнді ұйықтай алмады. Жанды жеген ауыр ойлар бір сәт босатпады. Сөйтіп жатып таң алдында, мезі ойдан сұлдері құрып шаршады ма, ұйықтап кетіпті. Әлден уақытта түс көрді, кім-кім, ғылымды бірге өрістетеміз деген түйсікке мейлінше сендіріп Алматыдан шақыртқан шәкірті Марк Угорец кеңсеге емес, үйіне келіп, қарсы алдына шарт жүгінген қалпы ағыл-тегіл жылап отыр. "Ой, саған не болды, еркек емеспісің?! — деп жекісе, анау әлгіден бетер өксіп: "Сіз мені оңдырмай алдадыңыз. Алматыдағы жайлы орнымнан неге қозғадыңыз? Жатақханадан өзіме дербес тиген бөлмем бар еді, Анна есімді ғашық қызым да сонда қалды..." — дей ме, тағы сондай бірдемелерді міңгірлеп қайта егіледі...

Әлдекім иығынан жұлқыламаса одан әрі не дерін құдай білсін, көзін ашса, таң баяғыда атқан, таң дейді, терезеден түскен күн сәулесі бөлме ішін ақ нұрға көміп тұр.

— Ой, сен түні бойы ауыр ұйықтадың. Мені де ұйықтатпадың?.. — деді Алма. — Сағат он болды. Қонақ бөлмеде Марк тосып отыр. Екі сағат болды, кеткісі жоқ, тығыз шаруасы бар ма, білмеймін, қасында тағы бір орыс жігіті бар...

Үй иесі киініп дәлізге шықса, екіншісі — Жармақ Төленовтің қарауында істейтін Виталий Малышев екен. Олар сыпайы амандасып денсаулық күйтін сұрады. Сірә, ауырып қалды ма деп күптенсе керек.

— Жоқ, саумын, жастар. Түнде кештеу жатып едім, қарабасып ұйықтап қалыппын. Кеңседегі аңдығыштарым прогул

жазар болса — ақталуға желеу жоқ... Ал, сөйлеңдер, не шаруамен жүрсіңдер?

— Әншейін нәрсе. Жуыныңыз, шайыңызды ішіңіз, сосын да айтамыз ғой.

Алма шай жасап дастарқанға шақырды. Шәкірттері кешегі керіс жайында оңашада ақылдасуға келіпті: Марктің ойынша, дау болмағандай әлпет аңғартып, жобаланған сынақты дереу бастау керек, әмбе оны барынша үрдіс жүргізу шарт; ал Виталий болса, бұрын да сұранғандай, өзі басқаратын құтыханаға біржола ауыстыруды өтіне келіпті...

— Виталий Павлович, арызды сен қолайсыз сәтте әкеліп отырсың. Мен сені қарауыма бүгін-ақ алар едім, бірақ Жармақ Төленович үмітті қызметкерімді тартып алдың деп дау көтерсе, институттағы маған қарсы ұйымдасқан екінші топқа мәнді айғақ тауып беремін. Кешегі керісте ол кісінің де мені жығынды етіп кінәлай сөйлегенін естіген боларсың?..

— Ал менің ол кісінің қарауында бұдан әрі бір күн де қалғым келмейді. Бір жылды тектен-текке сарпеттім. Төленовте — Михайловтың сыңары, ғалым емес, тек қана жақсы инженер... — Малышев мәселенің тоқ етерін ашық естіртті. — Өз қарауыңызға алмасаңыз — біржола кетемін, Оралға, ұстазым Василий Иванович Смирновтың қарауына...

— Мынауың қиын болды, — деп басын шайқады Ебіней Арыстанұлы. — Былай істегін, Виталий... Бірер ай шыда, Жәкеңнің өз келісімімен ауыс маған. Сөйтсең мені құтыханалар арасындағы ұсақ кикілжіңге араласудан сақтайсың. Келістік пе?

Малышев басын сипады. Онысын үй иесі келіскенге ұйғарды.

— Ал, Марк батыр (Марк Угорецті ғылыми жетекшісі ертедегі Рим империясының даңқты қолбасшысы Марк Антонийге ұқсатып көңілі түскенде батыр атайтын-ды), сенің ұсынысыңа не дерімді білмей отырмын...

— Үйіңізге әдейі келдік, Ебіней Арыстанович. Кеңсеге барған бетте-ақ сізге ақыл айтушы көбейеді. Ходак, Төленов, тағы кімдер кабинетіңізге кіріп алып, тұс-тұстан жамырап, сізді Михайловпен жарастырайық, бұл үшін сіз былай істегін, бізге де түгенше жағдай жасайсыз десіп... неше түрлі шарт қойып, есіңізді шығарады... Ал сіз бізге ерік беріңіз. Қайрақты кенішіне барған автомашина түнде келіпті, екі-үш тонна шикізат жеткізген. Демек, сынақты бүгін-ақ бастауға болады... — деді Угорец.

Алдына қойған мақсатқа қашанда оймен қарайтын, әмбе

бүгін істер шаруаны ертеңге қалдыруды сүймейтін іскерлік ұлттық қанында бар шәкіртінің нені меңзеп тұрғанын Ебіней Арыстанұлы бірден ұқты. Шынтуайтын айтқанда, соны бастауға өзі де құштар. Түні бойғы азабының да түп себебі осы...

— Келеңсіздеу бір ақыл айтсам айыпқа бұйырмаңыз, — деді жымиған Малышев, — Алматыға іссапарға кетіңіз, болмаса ауыруханаға жатыңыз, денсаулықты да күйттеу керек. Ал, Марк Залманович ерекше асығып тұрған сынаққа кіріссін!..

Кешегі керістен беті қайтып қалды ма деп қауіптенген жас серіктерінің мына сөзі үй иесінің көңілін шалқытты. Өзі де сондай байламға бекініп отыр еді. Үстел басынан тұрарда екеуінің жүзіне алма-кезек қадала қарап:

— Жарар, қос батыр, ақыл қоса келгендеріңе көп рахмет! Не істеуді өзім шешермін. Ал сендер, шикізатты пеш маңына түсіртіңдер, химиктер оның құрамын тексеруге бүгін кіріссін... Кім не десе де, сынақты осы аптада бастаймыз! — деді бекем үнмен.

IV

Қырсық заңының кеселі десек те рауа, дау-дамаймен басталған алғашқы сынақ зерттеушілер күткендей нәтиже бермеді. Болжаулы есептен қателесті, әлде теориялық негіздемесі дұрыс болмады? Ағаш отынмен қыздырылған пеш қажет деңгейге көтерілмей қаншама әуреледі. Пеш техниктерінің көмегімен күндердің күнінде қажет межеге жеткен сияқты еді, күткен қорытпа бәрібір шықпады. Бөлінсе де мардымсыз бірдеме. Сірә, басты себеп — кәсіби машықтың жетімсіздігі. Амал қанша, институт директоры Балқаштағы металлург таныстарына телефон шалып, екі-үш қызметкерін зауытқа қабылдап, қорыту кілтипанын іс жүзінде үйретуге көмек сұрады.

Он жылдан астам уақыт байырғы мыс алыбында еңбек етіп, сақа металлург болып алған Орынсейіт Нұрекин сияқты досжар адамдар Ебінейдің бұл тілегіне ілтипат көрсетіп қана қойған жоқ, өздеріндегі байырғы пеш мамандарын Қарағандыға жіберіп, құтыхана қондырғысының олпы-солпы жерін жөндеп, бап-күйін түзеуге көмектесті. Нәтижесінде іші-сыртына күйдіруді бақылайтын, басқаратын аспаптар қойылып, енді ол қай жағынан болсын өндіріс пешін айнытпай қайталаған жабдыққа айналған-ды.

Бірақ, қыбы келмей тұрған қырсыққа не істейсің, тиісті металл қорытпа құрамына күткен құнарда шықпады, шықса да жолақ (ғылым тілінде "следы") нәліндей ғана.

Теориялық есепті қайта қарап, серіктерімен неше мәрте жабыла тексеріп, күмәнді жеріне түзету жасап, кен құрамын қайыра өзгерту де ештеңе бермеді. Гәп зерттеу бағдарының қателігі десе — қорытпаға шыққан "жолақ" із жоғалған жоқ, демек бағыт дұрыс, мәселе соның құнарын көбейтуде. Тек қалайша? Зерттеудің қиындығы ту қияннан ұстамақ болған "қызыл түлкі" — вольфрамның табиғатта мардымсыз құнарда кездесуінде, әмбе соның өте жоғары температурада балқитын дара қасиетінде. Ал зерттеу нәтижелі болса ел өндірісі үшін пайдалы технология туарына шүбә жоқ-ты. Сол гәпті ашу, әсілі, әлемдік ғылым үшін айтарлықтай жаңалық болар еді, амал қанша?!..

Күндер зымырап өтіп жатты. Апталар айға ұласты. Бөкетов тобы кезіккен ғылыми тығырықтың кілтипаны ұстатпады бірақ. Ғылыми жетекшінің ойынша, теорияда кемшін жоқ, гәп — іздеушілердің кәсіби деңгейінің төмендігінде...

Сол ойға көңілі шүбәсіз сенген күндердің бірінде өзі Оралдың Жоғарғы Пышма қаласындағы көне зауытына студенттер тобын бастап барған сапарында орталық химия құтыханасында жолықтырып, бірден-ақ тіл табысып, әлденеше тәулік бойы сұхбат құрып жете танысқан білікті инженер, оған қоса Фетті, Тютчевті, Некрасовты жатқа айтатын, сонымен-ақ жүрек түкпіріне мықтап ұялаған Алексей Николаевич Полукаровқа жеделхат жолдап ("Алты хат" бойынша Николай Алексеевич Полубричкин, Оралдағы зауытта цех бастығы боп отырған тақысқой әйелдің өзі жасаған жаңашыл ұсынысты қарсылықсыз қолдап, бірақ соны жүзеге асыруға құлшынбайтын аярылығы туралы ащы шындыққа көзін ашқан адам), Қарағандыға қоныс аударып, өзімен тізе қосып зерттеу жүргізуге шақырған-ды. Оған жауапты Полукаров емес, оралдық әріптестерінің бірі қайтарыпты: Алексей Николаевич Пышмада тұрақтай алмапты; астарлы сөздермен айшықталған қысқа хабардан және ұққаны — білгір маманның жұмысқа деген шынайы дегбірсіздігі, әр іске жөнді-жөнсіз танауын тығатындығы зауыт басшыларына ұнамаған, кейбір инженерлердің мәселенің байыбын жете білмей теріс-қағыс нұсқау беретіндігін бетіне айтуы, қисық нұсқауды орындаудан бас тартуы қосылып, ақыры оған жөніңді тап дегенге сайған...

Бұл болса талантты адамдардың қашаннан бергі шерлі тағдыры. Өмірге олар ауадай қажет, өзінді тым дандайсып кетуден

тежеу үшін де. Полукаровтың мазасыз мінезі өзгермейді, мұнда да тиыш жүрмесі анық. Алайда ол ғылымды жан-тәнімен сүйген фанат адам, одан пайда көруді, өз есебін түгендеуді білмейді. Құдай тағала оны тумысынан өнертапқыш етіп, ақыл-есін де сол іске ерекше бейімдеп жаратқан тамаша экспериментатор. Ал ХМИ ұжымы ондай әмбебап білгірді жұмысқа алудан зиян көрмейді, әрі ғылым үшін, әмбе демагог әріптестерін кей мезгіл риясыз көкірек керуден, бос сөзден тежеу үшін де Алексей Николаевичтің керек болатынын Ебіней Арыстанұлы жан-тәнімен ұққан-ды. Әмбе мынадай сындарлы сәтте Полукаровтың көреген көзі, ысылған тәжірибесі септігін тигізер-ау... деген далбаса үміттен де құр алақан емес-ті.

Қысқасы, не керек, Оралдағы танысына қайыра жеделхат жолдап, қайткен күнде Алексей Николаевичті тауып беруді өтінді.

Арада бірер ай өткен соң Полукаров Оралдан емес, түстіктегі Одессадан табылды. Техника ғылымының кандидаты балаларға ойыншықтар жасайтын шағын фабрикада қара жұмыс істейді екен. Еңбекақысы мардымсыз, әмбе оны үнемдеп жаратуды да білмейтін сияқты. Максим Горькийдің "Шыңырауда" драмасының кейіпкерінің басындағы халдемiс, тұрақты жатын орны жоқ, бұйырған жерде түнейтін "кезбе" боп кеткен...

Сөйтсе де Полукаровтың сұңғыла ақыл-ойының біржола азғанына Ебіней Арыстанұлының сенгісі келмеді, кемел қабілетінің сарқыншағы сақталған шығар деп те үміттенді, "Келсін, қандай жағдайда болса да..." — деп қайыра жеделхат жолдады.

Ебіней Арыстанұлы Жоғарғы Пышма зауытында өзіне сүйкімді серік болып, түсті металлургияның келелі мәселелері ғана емес, мәдениеттің де әр саласынан терең де оқыс ой-толғамайтатын жан-жақты білімпаз жанның төрт-бес жылда соншама азып, ерекше қартайып кеткеніне таң қалды. Елгезек серігі ертіп кірмесе, өзіне тура қарай алмай мүләйімсіп, себепсіз ыржиып, есіктен бері аттаған бетте төрге өрлемей, босағада бүгежектен тұрып қалған еңкіш қарттың Алексей Николаевич екенін сірәда танымас еді. Тек жылтыраған көкшіл көзінің оты ғана осы шалдың тілі удай ащы, жұрттың кемшілігін көргіш, сергек ойлы Полукаров екенін аңғартқандай. Ебіней Арыстанұлы үстелді айналып келіп, әурең-сарсаңмен әрең табылған әріптесін қапсыра құшты. Тіпті біршама уақыт әлуетті құшағынан босатпай, орта бойы шөгіңкіреген байғұсты тұрған орнынан тырп еткізбей қаттырақ сығымдап ыстық

ықылас білдірсін. Сірә, сол жәйт, үлкен институттың алпамса денелі директорының өзіне еркектерге тән сағынышпен, шынайы ынтызарлықпен ыстық ілтипат көрсетуі — бейшараның онсыз да ашық-жарқын көңілін айран-асыр толқытып жіберді білем, әлде көптен бері мұндай жылы мейір, қалтқысыз пейіл көрмеген бе, қатты тебіренгені сонша — көз жасына ие бола алмай, кенет ағыл-тегіл боздап қоя берді...

— Ал, Алексей дос, не істейміз? Виталий Павлович айтқан шығар сені күллі Совет одағынан неге іздеткенімді? — деді Ебіней Арыстанұлы үстел басына жайғасқан соң.

— Бұл жөнінде хабардармын. Менің жайымды көріп тұрсыз... Не ұсынасыз, соны істеймін, жұмыс таңдауға хақым жоқ, Ебіней Арыстанович.

— Аға қызметкердің жалақысын аласың. Өз иелігіміздегі шахты пешіне аға балқытушы болып, яки сонда қорытпа жүргізетін жетекші инженердің міндетін атқарасың. Кем дегенде өзіңнен жиырма жас кіші он зерттеушінің келешек тағдырын қолыңа беремін. Соларды өз білгеніңе үйретесің, неге бүйттің, неге былай істемедің деп қолыңды қақпаймын... Қала ортасынан бізге тимек пәтерлерден өзіңе таңдатып жөндем үй беремін. Бұл болса өзіңе сенімін жоғалтқан отбасыңды Қарағандыға көшіріп әкелуге мұрындық болса игі... Жә, маған қояр тілек-талабың бар ма, бірден айт, ертеңнен бастап жұмысқа кірісеміз, бос уақыт сенде де, менде де болмайды, Алексей!..

Полукаров керең кісідей мәңгу болып қалды. Апырау, Кеңес Одағының ұлан байтақ жерінен пана таппай, қайдағы бір қараңғы да лас қуысына жантая кетіп жүрген күнімде осыншама құрмет пен сый-сияпат көрсетіп отырған әулие кім, аспаннан түсті ме, әлде соны жасап отырған өзіммен баяғыда бес-он күн ашық-жарқын сұхбат құратын білімдар қазақ зиялысы ма? Осынша мол мархабатты қақас естідім бе деп шүбәланған тәрізді, көкшіл көзі алайып, жан-жағына тікте қарап, рақмет айтуды да ұмытып ұзақ отырды.

— Ебіней Арыстанович, қамқоршым менің! Мен сізге өмір бойы қарыздармын. Не айтсаңыз сол болады. Тек менен не тілейсіз, сіздің бұл жақсылығыңызды қалай қайтарамын, не істеуге тиіспін?.. — деді әлден уақытта.

Институт директоры қарқылдап күліп, Полукаровтың арқасынан қақты.

— Шын пейіліңмен сұрап тұрсаң бір-ақ тілегім бар? Орындайтын болсаң айтамын, — деді жайбарақат шырайда.

— Бердім не болса да, сұраңыз!

— Қисаң, шамаң келсе ішуді қоясың. Біржола!.. Тіпті докторлық диссертацияңды қорғаған күні де бір грамм аузыңа алмайсың. Бересің бе осы тілегімді, Алексей?!

Полукаров әлденеге ойланғандай ұзақ уақыт үнсіз отырды. Алексей Николаевич кенет түсін суытып, сірә, әлгі бір әзірдегі тебіреністен біржола арыла алмай отырса керек, орнынан шайқалақтап тұрды да сәл-пәл дірілдеген үнмен:

— Ішпеу үшін мені мәнді жұмысқа жегіңіз. Мен, тегінде, көктемде қаулап шыққан өсімдіктей біздің қауымда аса көп даңғазалар мен көке тантық мылжындардың көпірме сөзінен, жетесіз өтірігінен қатты қажыған жанмын, Ебіней Арыстанович. Ұлы Марксті жоққа шығарып: *"Социализм теңсіздікті жойғанмен, теңгермешілікті, демек, кедейшілікті біржола құрта алмайды..."* — деген Лассальдың уәжі рас. Біздің қоғамның түбіне жететін осы болады, көресіз әлі... Қысқасы, бердім тілегіңізді. Ни-ни! Қойдым біржола! Бұл енді сіз үшін емес, өзім үшін ең соңғы мүмкіндік екенін сеземін...

Полукаровтың бойын жайлаған кеселден сауығып, ғылыми ортаға қайта оралуы ұзаққа созылған жоқ. Бәлкім мұндағы әріптестерінің ғылыми жұмысқа құштарлығы қайтпаған өңкей жас адамдар болуы, демек, өзімбілемдік "дертіне" әзірше шалынбаған рухани таза, ниет-пиғылы түзу жандармен жұмыс істеуі де көңілінен шықса керек. Қалайда ол әдегеннен-ақ өз еркіне тиген сынақ пешінің асты-үстіне түсіп мұқият қарап шықты да, әлденеге разы болмады білем, соның не екенін бірақ ешкімге түсіндірген де жоқ, күнделікті қорытпаны бастауға әзірлік жасап жүргендерге асықпауды ескертіп, қолына түскен қағазды тізесіне қойып, әлденені әрлі-берлі сыза бастады.

Алексей Николаевичтің көр-жерді шұқылап, пеш маңын торуы бес-он күнге созылды. Ақыры, шахты пеші қосымша жөндеуге қойылып, Балқаштан келген мамандар сынақ қондырғысына қойып кеткен өлшеуіш аспаптардың біразы өзгертіліп, кейбірінің орны ауысып қайыра реттелді. Өзгерістің ең күрделісі түгін сорғыш мұржаның төменгі көмейіне арнайы қалытқы қойғызу болды. Айтуынша, мұржаның тартуы әлей күшті. Қорытпаның жобаланған жүлгеде жүрмеуі бәлкім содан — күйдіруге қатысушы қосылыстардың кейбірі кен қорытуға қатысып үлгермей ауаға ұшып кетуі ықтимал...

Оған да өзгеріс жасалды. Үшінші айдың жүзінде қорытпаға шыққан металдың құнары екі-үш есе артты. Кейбір үлгілерде оның деңгейі бес есеге жетті. Бұл болса сынақ басталғалы зерттеуші топтың қолы жетпеген деңгей. Қиядан

бұлғаң еткен қызыл түлкінің құйрығын көргендей масайраған зерттеушілер соған да қатты қуанып, Алексей Николаевичті төбесіне көтеріп, өздері тап болған тығырықтан құтқарушы санап, ол не айтса соны тезірек жүзеге асыруға тырысып бақсын.

Полукаровтың өзі соған бірақ риза емес-ті. Қол жеткен нәтижеге өзгелерден көбірек мүдделі Марк Угорец те қанағаттанған жоқ. Зерттеу жетекшісі болса кезекті талқы үстінде "Бес есе өскен нәл түкке тұрмайды, жарандар, бізге ең кемі іздеген металдың 70-80 пайыз шығымы керек. Соған жетпей тоқтамаймыз..." — деген.

Виталий МАЛЫШЕВ, "КӨШБАСШЫНЫҢ ... АРШЫНДЫ АДЫМЫ":

"Полукаровтың қилы тағдырында бітесең айықпас терең оппа бар-ды. Кезінде оның әке-шешесі кулак ретінде тәркіге ұшырапты. Сол қиянат жас баланың көңілінде өшпес таңба қалдырып, күллі өміріне дақ салған. Тумысынан дарынды бала мектепті, институтты үздік бітіріп, аспирантурада оқыған жылдарында білікті ұстаздардан дәріс тыңдап, ә дегеннен-ақ аса талантты зерттеуші атанса да, әлгі жағдай — қоғамға деген ішкі наразылық, жалған сөз бен өтірік ақпарға әбден құныққан ортаға табиғи қарсылығы қосылып, ол орыс әдебиетінің бұрынғы сайын тұрмысты өксіп, таза ұлттық әуенмен егіле жырлаушы Фет, Тютчев, Некрасов сияқты дүдділ ақындарын ғана жатқа оқып және әсерлі үнмен тыңдаушысын сүйсінтіп, ал ұраншыл ақын-жазушыларды мүлдем тәрк етуі және соны ашық сөгуін мен шерменде көңілдің әсері деп ойлаймын..."

Көшбасшымыздың үмітін Алексей Николаевич толық ақтады. Келген күннен-ақ оның ұтқыр ойға, тың идеяға толы басынан неше түрлі ұтымды ұсыныстар қаптап туып, жүзеге аса бастады. Қаншама тың жаңалықтар дүниеге келді. Соларды ресми хаттауда, қолы жеткен сынақ нәтижелерін ғылыми журналдарға дер кезінде жариялауда бізге үлгі болды. Әмбе сол үшін ештеңе тілемейтін. Тіпті өзін Қарағандыға келген кезінде іске алғысыз етіп жамандап баққан қарсыластарына да кек сақтамай, қол ұшын беруден бас тартқан жоқ..."

Бөкетов құтыханасының пирометаллургиялық (яки отқа өртеумен жүретін қорыту) ізденістері не қарекет істесе де ырқына көнбеді. Металл шығымы жақсармады. Оны көтермек болып неше ай арпалысты. Күрделі ізденіс үшін тегінде бұл әншейін нәрсе, қас қағымдай сәт, ғылым тарихында он-

даған жылдарға созылатын сәтсіз зерттеулер болған. Кейде содан ештеңе шықпаса — теріс нәтиже де ғылымға пайдалы дейтін уәж тағы бар. Бұл гәпті зерттеуші топ жақсы білетінді. Әзірше дегенге көнбей отырған қиын іске құлаш сермегенін де олар бір кісідей сезетін. Күндердің күнінде құпияның кілтін қолына ұстарына сенетін-ді тек. Бір күні кеште Алексей Полукаров топ жетекшісіне келіп:

— Шикізатты өзгерту керек, Ебеке. Мынадан ештеңе өнбейді!.. — деді.

Алғашқы сынақтың күйрегенін мойындау институт директорына қиын-ақ болды. Әмбе соған аса қолайсыз кезеңде кезіккені...

...

Ғылыми кеңесте егде әріптесі әлдеқандай себеппен бастаған қарсылықты елеп-ескермей, жобаланған сынақты бастауға бұйрық бергені ХМИ жетекшісін бірден-ақ әуре-сарсаңға салды. Даумен тараған ғылыми кеңестің ертеңінде-ақ академик Михайлов директор әрекетін жеңіл жолмен оп-оңай доктор болғысы келген "шалағай" кандидаттың, әмбе шынайы ғылымның не екені мұрнына бармайтын тұрпайы зерттеушінің асқан өктемдікпен жасаған парықсыз ісі ... деп жариялаған-ды. Келе-келе соны өзі осы жақта жүргізбек келелі зерттеуге әдейі ұйымдастырған қастандық дейтін болды. Айтуынша, өз тобы әзірлеген зерттеу күні ертең қара металлургия өндірісінде төңкеріс жасап, бұған дейінгі болат қорыту технологиясын түбірімен өзгертіп, әлемді дүрліктіретін ғажап жаңалық болмақ. Институт директоры металлургия өндірісінде бір күн де істемегендіктен соны жете түсінбейді, оның мәнісін шамалауға түйсігі тым таяз, әрі қызғаныш отына іші күйгендіктен әдейі жасап отыр-мыс...

Әлбетте Ебіней Арыстанұлының өзі де, ниеттес серіктері де академиктің қарадүрсін кінәлауына, әсіресе осы даудың мән-жайын жете білмейтін жұртқа қисынды көрінетін пәлежаласына тиісінше тойтарыс беруге тырысқан-ды. Бір дау орнынан қозғалған қар көшкіні құсап екіншісін қоздырып, уақыт өткен сайын сол жанжал бұрынғыдан да өрби түсіп, оның ақыры бітіспес өшпенділікке ұласатыны әлімсақтан мәлім. Бұл жолы да солай болды. Академик В.В.Михайловтың, ғылым кандидаты Леонид Порфентьевич Ходақтың жер-жерге осы жайында жолдаған шағымы толастамады.

Шағым түскен соң ақ-қарасын анықтау қажет. Әмбе арыз

иелері — атағы дардай ғылым докторы һәм академик, оны қостаушы да осал емес — институттағы мықты құтыхананың меңгерушісі. Қалалық партия комитетінен, кейде обкомның өзінен шыққан комиссияларда шек болсайшы. Олардың бәрі директордың әр қадамын назарында ұстап, кімдерді қызметке алып, кімдерді жұмыстан қуып жатқанын, мемлекет қаражатын қандай мақсатқа жұмсайтынын жеке-жеке саралап, есепсіз көп сұраулар қояды. Бәр-бәріне соның жазбаша түрде жауап беру керек... Ол үшін бірер бет емес, кейде ондаған парақ түсіндірме жазу керек. Оларды машинкаға бастырып, неше дана етіп көшіріп, тиісті орындарға тапсыру қажет. Тексеру нәтижесін кейбір комиссия ұжым жиналысында талқылаймыз, пәленше күні жұртшылық тезіне саламыз дейді. Амал қанша, оған да көнесің. Кейбір талқы әлденеше сағат бойы, кейде түн ортасына дейін созылатын айтысқа ұласады. Нәтижесінде кеше ғана бір-біріне ізетпен амандасып жүрген қызметкерлер дүрдеараз болып шығады. Нақақтан қаралап қара күйе жағып отырғанда, айтыспасқа шараң жоқ: өзінді біреу есекке айналдырып, иә маубас түйе етіп шығарады — ең құрығанда қарымта жасап, өзіңнің сол бір бейнетқор жануарлардан өзгереді, әрі басы жұмыр пенде екенінді көрсетуің керек. Өйтпесең жұрт алдында шынында да нағыз маубас есек боп қаласың...

Сайып келгенде соның бәрі Ебіней Арыстанұлын қатты қажытып, өміріне мұрат еткен аңсаулы зерттеудің жүрісін ертелі-кеш бақылау мүмкіндігіне тұс-тұстан шектеу қойған қиын жағдайға душар еткен-ді. Анық бір апта құтыханада алаңсыз отырып жұмыс істеп, көмекшілерімен ақыл-ой қосып, өздері тап болған ғылыми тығырықтан шығарар жолды ертелі-кеш талдауға уақыт таппаған ғалымнан не қайыр, ол шұғылданған ғылым саласынан не опа күтуге болады?!...

...

"Жұт жеті ағайынды" деген сөз де кездейсоқ айтылмаған, өмірден алынған. Бір нәрсенің қыбы кетсе — қырсық қақпаны аяғыңнан шалады да тұрады, тек төзе біл...

ХМИ-дың өз ішінде 1961 жылдың аяқ шенінде басталған сәтсіздік қысты шығарып, одан жазды ұзатқанша Ебіней Арыстанұлының қыр соңынан қалмай аяқтан шалудан жаңылмады. Институт ұжымында кезек жығыспен жүрген тайталас сынақ пешіндегі сәтсіздікке ұласқаны аз еді, ойда жоқта оған үй-ішінің күйкі жанжалы қосылды.

Қарағандыдан тиген жаңа пәтер құтты болды: Алма қыз тапты; нәрестеге есімді Ебінейдің өзі қойды, баяғыда опат болған әпкесінің рухы өз шаңырағында қайта жаңғыруын жөн көріп, баланың туу куәлігіне Дәләпыраз деп жаздырды... Бірақ ол да Ақсұлудың Ақанай болғаны сияқты, Дәкенай атанып, күн санап, ай санап ширай түссін. Шираған сайын неше алуан балғын қылық көрсетіп, отбасын мәре-сәре қуанышқа кенелте бастады. "Балалы үй — базар" уәжі тегінде әр үйге нәресте сүю қуанышымен бірге енеді, әр шаңырақтың құты — сәбидің іңгөлаған үні болса керек-ті.

Тегінде, ол институттағы ауыр жұмыстан, әсіресе бітіспес дау-дамай мен ғылыми ізденістегі сыпыра сәтсіздіктен қатты шаршайтын. Үйге келген бетте төсегіне бас ұрып, бес-алты сағат бойы ұйқыдан бас алмай қатып қалуды жан-тәнімен тілеп қайтатын-ды. Соны да шаршаулы тәніне, ұзақ арпалыстан қажы бастаған жүйкесіне тыным көретін. Амал қанша, отбасында жиі-жиі қайталана берген кикілжің соған да жол қалдырмады, күндер мен айлар ұзаған сайын үйдегі жағдайы нағыз қасіретке айналды...

Әсілі, кімнің болсын отбасы кикілжіңін қазымырлап сұрап, оның үстіне күрмеу-түйіні өмір ағысында баяғыда тарқатылып ұмытыла бастаған шерлі жәйтті қайта қазу — қиын іс. Ал, соған қажеттік шығармашылық мақсаттан туып отырса қайтпекпіз? Әмбе сол ғұмыр жолын өзіміз тәптіштей жазып отырған кейіпкердің басынан кешкен, талай жыл жүрегін сыздатқан, жанын күйзелткен шерлі жәйт болса ше?..

Қысқасы, 2003 жылдың жазында мен Ебекеңе етене жақын екі адамнан бұдан қырық бір жыл бұрын болған өкінішті оқиға жайында түсінік сұрадым.

Қамзабай Арыстанұлы Семейден жолдаған нақты сауалыма төмендегідей жауап жолдапты: *"Бір түні шырт ұйқыда жатқанымызда шарылдаған қоңырау үнінен шошып ояңдық. Сөйтсек түнгі сағат екіде мазалап тұрған — өз ағам Ебіней. Жас жеңгеміз түн ішінде үйреншікті "әнін" бастаған соң өз үйі, өлең төсегі пана болмай безіп шығыпты. Қонақ бөлмеге төсек салып бердік. Ағайым түні бойы әрлі-берлі дөңбекшіп ұйықтамай шықты, Бикен екеуміз де соған алаң болып мазасызданып жаттық. Ертеңгілікте Ебіней бізге бұдан әрі Алма жеңгемізбен бірге тұра алмайтынын естіртті. Айтуынша, шыдамы әбден түгесілген... Соны айтып, өзіне тиесілі киімдері мен жұмыс қағаздарын осы үйге әкелуді бізге тапсырды да, жұмысына кетті. Кешке таман Алманы үйге шақырып, мәнжайды тәптіштеп сұрадық. Ол да ат құйрығын біржола кесеті-*

нін айтты. Бүлдіршін екі сәбиді тірі жетім етпеңдер, бір-біріңді кешіріп, шаңырақтарыңды жықпаңдар... деген сөзімізден ештеңе өнбеді. Ебіней балаларының тауқыметін өз мойнына артып, үйді де басы бүтін Алмаға қалдырып, тек қана соқа басына азаттық алып, біздің үйге шықты..."

Алма Бекжанқызымен мен Алматыдағы өз үйінде, дастарқан басында кездестім. Әділдік үшін ол кісінің де шектеулі түрде маған айтқан әңгімесін қаз қалпында келтіремін: "Ебіней қонақжай болатын, баруға ғана емес, шақыруға да аса құмар. Кеңсеге сәлемдесе келген ескі таныстарын, ауылдастарын үйге ертіп келеді. Тоңазытқышта ас бар-жоғы есеп емес, үйге келген мейманды күту керек. Балалар жас, әмбе олар жиі ауырады. Үй жұмысынан қатты шаршаймын. Тұрмысқа шыққалы жарытып жұмыс та істей алмадым. Соны Ебінейге айтсам, балалар есейсін, бақшаға берсек ауыртып аламыз, өзің бақ дейді. Менің де ғылыммен шұғылданғым келді. Ерім соған аса ықыласты емес. Менің табысым жетеді дейді. Үйкүшік етіп үйде ұстауға бейім... Қысқасы, дәм-тұзымыз жараспай, шекісе бердік... Жоқ, не дегенмен жас кезімде ажырасқаным жөн болды. Ғылым кандидаты атандым, қазірде дардай бір оқу орнында профессормын. Әйел адам үшін, әсіресе жалғыз басты қазақ әйелі үшін бұл дәреженің қазіргі заманда үлкен сыбаға екенін түсінуге тиіссіз... Заңды түрде айырылысқан соң Қарағандыда қалудың мәнісі болмады, үйді айырбастадым да, Алматыға көшіп кеттім..."

...

Тағдыр жазуына не шара, Ебінейдің өз басы отбасының оқыста күйреуінен есін жия алмай жүрген 1962 жылдың мамыр айының аяғында, алпыс төрт жасты толық толтырған шағында анасы Ұмысын кенеттен ауырып қатты жығылды.

Қамзабай осы жақтан жұмыс алған соң-ақ анасы соның қолына көшіп келген-ді. Одан кейінгі екі ұлды сонда отырып, отау үй шығарды. Кенжесі Есләмбек Қарағанды политехника институтының үшінші курсына оқиды, өзімен бірге тұрады. Қазіргі тағдырына Бәлтай ана дән риза, мұны да құдайдың бергеніне санап шүкірлік етеді. Өзі отырған соң Қамзабайдың шаңырағын Арыстанның қара шаңырағы атандырған.

Міне енді ерінен қырық екі жасында жесір қалған ғазиз әйел, үрпе-шүрпе бес жетімді түгел оқытып, кенжесінен басқасын төрт түтін етіп жұрт қатарына қосты. Сірә, жас күнінен тартқан ауыр азаптың салдары, әбден асқынған бауыр дертінен тосын жығылды да, ауруханадан бір-ақ шықты.

Жедел жасалған операция жәрдем ете алмады, қайта дәмі таусылар сағатын жақындата түскен тәрізді...

Неше күн, неше түн сұлық жатып, қасында күзетіп отырған балаларымен арыздасып, екі-ақ тілек айтты: *"Жер шалғай, мың шақырым қиянда демей, ақсақалымның қасына апарып жерлеңдер, аян беріп, шақырып жатыр..."* — Сәл тоқтап, суық қолын ұстап сипалап отырған үлкені Ебінейге мұңая қарап тағы сөйледі. — *Қалқам, сенің ақ жаулықсыз жүрген жағдайың жаныма қатты батып жатыр. Сағынып көрген қос қарғашыңа, еркек қадірін білмеген кекірең келіміме жаным ауырмайды. Көрер жарығы, өзіне тиісті нәпеқасы бар шығар, тек аман болсын. Сен болсаң дара туған перзентім едің, ақыл-мінезің де жұрттан бөлек жаратылған. Ана дүниеде туған анаң тиыш жатсын десең — Зұбайраш келінмен қайта жарас, отбасыңның бағы да, құты да тегінде саған содан болады, балам!.."* — деп дем алғысы келгенін аңғартып, бәз-баяғы әдетінше көзін жұмған-ды. Таңғы сағат сегізден аса, қасында Қамзабайы отырған сәтте демі біржола үзілді.

Балалары анасының ақырғы тілегін бұлжытпай орындады. Үшінші тәулікте Есіл жағасындағы ата-бабаларының ескі қорымына жеткізіп, ақсақалының қасына арулап жерледі. Өлік жөнелту рәсіміне байланысты алуан шаруаларды да ағайын-туыс жиын отырған Бағанаты ауылында атқарды. Сол жазда-ақ шошақ төбедегі жатаған бейіттің сыртына екі құлпытас қойылды. Сол жағындағы тасқа: "1884-1942, АТЫҒАЙ, Бәйімбет, ТУМЫРЗА (БӨКЕТ) ҰЛЫ АРЫСТАН", оң қатардағыға: "1898-1962, АТЫҒАЙ, Ақан-барақ, БАЙЖАНҚЫЗЫ ҰМСЫН (БӘЛТАЙ)" — деген сөздер ойып жазылған-ды.

V

Бүгінгі күннің төрінен қарағанда, тап сол 1962 жыл Ебіней Арыстанұлының басына неше алуан ауыр тауқыметтерді үйіп-төгіп, құдды бір Алыпқаш батырдың төртінші тізедегі ұрпағының қажыр-қайратын, шыдам-төзімін байқағысы келгендей-ақ, қайың тездің қыспағына салып сығымдап баққан, ақыры сол залалсыз өтпеді...

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"Директор мәнсабынан құтылу керектігіне әбден мойным. Соған ойланбай, әлдеқалай бекіндім дей алмаймын. Шынымды айтсам, кетеуі кеткен ымырасыздықты шұғыл түзеуге болатын пәрменді шаралардың неше түрі ойымда

сайрап тұрған-ды, ойлай келе солардың бірде-бірінің әжетке аспайтынын ұқтым... Басты себеп: өзімнің осалдығым, әр түрлі қабілет, алуан мінезді адамдардан құралған ұжымды басқаруға дәрменсіздігім, олай болса "Есің барда еліңді тап..." — деген ата-баба нақылына ден қою керек...

Ақыры президенттің атына қызметтен босату жайында өтініш жолдадым. Арызымды жөнелткен соң-ақ мойнымнан ауыр жүк түскендей бойымды жеңілдік биледі, күнделікті міндетіме, жатсам-тұрсам ойымнан шықпайтын ғылыми ізденіске де немқұрайды қарап, бұған дейін басымнан кешпеген енжарлыққа тап болдым. Қам-қарекетсіз беймаза тірлікке түстім. Күн сайын ертеңгілікте алдыма келетін ресми қағаздарға қолымды сүйкей салып, әңгімелесуге кісі таба алмай үнемі зерігіп отыратын Бөкеновпен (Жармақ Төленов — С.М.) біраз уақыт мылжыңдасып, одан жалыққан кезде бетім ауған жаққа қыдырып кететін бойкүйездікке ұшырадым. Арақ-шарапты тоя ішуге де кетері болмадым. Жұмысқа бұрынғыдай дегбірсізденбей, не іске болсын немқұрайды қарап, жайбарақат отырғанымға Бөкенов ақсақал кәдімгідей қуаныш білдірді. Жас неме мәңкіп-мәңкіп басылайын деген екен, менің үлкендік жолмен біліп айтқан, әр нәрсеге сабырмен қарау жөніндегі ақыл-кеңесіме көнген болды... деп ойласа керек. Бей-жай қылығым Хайловқа (Михайловқа — С.М.) да ұнады. Өйткені, орынбасарым ретінде мазасын алып талап қоюдан, айтқанды орындамаса ескерту жасаудан мүлдем тиылдым. Қызмет машинасына мініп, мақсат-мұратсыз қала сыртына кетіп қаламын. Институтта кім бар-жоғын, жұрттың не істеп жатқанын да елеп-ескермеймін.

Бірталай уақыт зарыға күтіп, бір күні Алматыдан жеделхат алдым. Жедел келуімді талап етіп президенттің өзі қол қойыпты. Жолшыбай ол кісіге не дерімді көп ойладым, ақыры шама-шарқымның бұл мәнсапты мүлтіксіз атқаруға келмегенін мойындап, өзін ұятқа қалдырмау үшін арыз жолдағанымды айтпақ болдым..."

— Сізді мен, Ебеке, өзіңізге ұстаз болған үлкен ғалымдар мен зиялы таныстарыңыз жаппай мақтаған сипаттамасынан да гөрі алпамса жаратылысыңызға, аса толымды бойыңызға қарап: "Е, бұл бір маңғаз жігіт екен, нардың жүгін артсақ — қыңқ етпес нағыз алыптың өзі болды?!..." — деп қарадай сүйсініп, қатты ұнатып едім. Алғашқы әсерім тегінде алдамаушы еді, оңбай қателескенімді мына арызыңызды алғанда ұқтым...

Президент үстелдің оң жақ суырмасынан Бөкетовтің өз қолымен жазған етектей арызын алды да, көз қиығымен оған шола қарап, әрірек сырғыта салды.

— Академиялық институтқа басшы табу қиын емес, шындап іздесек табамыз... Тек мен бір нәрсеге таңмын: алғашқы сұхбатта біз көп нәрсеге келіскен сияқты едік, өзіңіз де көптен аңсап жүрген зерттеу жайында тебірене сөйлеп, күмәнсіз иландырған едіңіз. Соның бәрінен бір-ақ жылда айнып қалғаныңыз қалай? Неден опық жедіңіз?

Қаныш Имантайлы шаршаулы жүзбен жасаң әріптесінің бетіне қадала қарағанда, Ебіней Арыстанұлы не дерін білмей, жолшыбай ойлап келген желеуін естіртуге дәті жетпей, төмен қарап, тым-тырыс отырып қалды.

Президент әңгімесін әрі қарай сабақтайды. Әр сөзін жай-барақат айтса да шекесіне шеге қаққандай етіп нықтап жеткізеді.

— Сізді шақыртардан бұрын өмірбаян деректеріңізді тағы бір мәрте қарап шықтым. Неден қателестім деп өзімді күйзелткен сауалдың жауабын іздеу де баяғы. Ежелден мал баққан көшпенді ауылдың тумасы екенсіз, шырағым. Соны білгенде ғана өзім мән бермеген бір жәйтті аңғарып, түйткілді сұрағыма жауап тапқандай болдым...

"Апырай, менің ата-тегімде бір шикілік бар екен-ау, бұл кісі, сірә, соны меңзеп отыр-ау?..." — күпті ойға шырмалған Ебіней Арыстанұлы осы кабинетке тап болғалы тұңғыш рет басын көтеріп, Қаныш Имантайұлына таңырқай қарады.

— Біздің жұрт жиырмасыншы ғасырға дейін сайын далада көшіп-қонып жүріп, төрт түлік мал сүмесімен күн көрді. Ертеңгі күнін, ең құрығанда он жыл алға көз жіберіп ойлаған жоқ. Алдындағы оншақты қой-ешкісі, бірер түйесі, азынаулақ жылқысы мен сиыры аман болса — аштан өлмейтініне, көштен қалмайтынына сенімді болды... Ғұмыр жолыңыздың бастапқы кезеңінен мен осыны көрдім. Көшпенді ауылда туғанмен, заман тынысына ілесіп техникалық білім алыпсыз. Құдай тағала сізге сол жолда жақсы ұстаздар жолықтырған. Ал жаратылыс сізге зеректік дарытқан, оған еңбексүйгіш қабілетіңіз қосылып, ұстаздарыңыздың жетектеуімен ғылым жолына түсіпсіз...

Ебіней Арыстанұлы ләм-мим деген жоқ. Анығында бірдеме деуге шама-шарқы да болмай, діңкесі құрып отыр еді.

— Соның бәріне сіз аз еңбекпен жетіпсіз, ғылымға келген жолыңыз гүл жауған дерлік сыпыра сәттілік! Содан бір күні, бізден де гөрі, өз қалауыңызбен Қарағандыға аттандыңыз. "Е, бұл жігіт ерте марқайған азамат екен" деп, сенім артып, академиялық институтты басы бүтін иелігіңізге бердік... Бұл міндеттің ауыр екенін, ту баста өте-мөте қиын болатынын сізге мен ескерткемін. Сол сәтте маған не дегеніңіз де есімде, Ебеке...

Қанекен кенет үстел шетінде жатқан арызға көзін қадап, басын шайқады. Ақсары жүзі қуқылданып, кең маңдайына әжім үйіріліп, әлденеге ауырсынғандай қабағын түйіп сәл тыныстады. Әлденеге қамығып отырғаны анық. Үстел тартпасынан ағат шақшасын алып, алақанына шөкімдей насыбай салып, төменгі ернінің астына жөнелткен соң бойын билеген дірілді басты білем, қарсы алдында монтиып, әлде абыржып отырған Қарағанды ХМИ-ның директорына:

— Әрине, жаңа институтты аяғынан тік тұрғызу оңай емес. Кеше ғана мал соңында жүрген көшпенді елдің перзенті түгілі, өркениеті бізден көш ілгері алға шығып кеткен Европа жұрттары да бұған қатты қиналады. Өйткені, бәр-бәрін тыңнан бастау керек. Ғылым әлемі — күрделі дүние, оның тылсым құпиясын бірер жылда игерем деу, тегінде, әбес түйсік. Сіздің де Қарағандыға елпідеп барып, оп-оңай директор бола қалғыңыз келген ниетіңіз осы түйсіктен туған. Барған бетте-ақ ғылымды сүтті сиырдай сауып, өз қажетіне жаратып жүрген келімсек тоғышарлардың ұйымдасқан қарсылығына тап болғаныңыздан мен хабардармын. Оған қоса асығыс та жеткілікті әзірліксіз бастаған сынағыңыз ойдағыдай жүрмей, қиындықпен кедергі күн сайын аяқтан шалып... ақыр аяғында сіз солардың бәрінен академия президентіне арыз жазып, қашып құтылуды жөн көрдіңіз. Солай, Ебеке, ащы шындықты мойындау керек! Ау, сонда, қымбатты інім, өзің айтшы, мына менің басқаруымдағы ғылым ордасында қиыншылық жоқ деп ойлайсыз ба? Жоқ, бір басыма жетіп артылады! Сонда мен де, сіз құсап: "Ойбай, мына жұмыс қолымнан келер емес, қызметімнен босата көріңіз?" — деп үкімет басшысына жетіп баруым керек пе? Жоқ, шырағым, бұлай етсем, баяғы қазақтың: "Е, құдай тағала бүгін бергенін ертең де береді. Мал-жан аман болсын, әзірше жан бағып қисая тұрайын..." — деп бейғам ұйқыға бас қоятын әдетін қайталаған болар едім. Олай етуте болмайды, інім! Ұзақ ұйқы біздің жұртты жетістірген жоқ... Есімін сіз білмейтін бір ақын ағаңыз ертеректе: *"Қанған жоқ па әлі ұйқың, Ұйықтайтын бар ма сиқың?!...."* — деген... Құдайға шүкір, жер бетінен мүлдем жойылып кетпей, жиырмасыншы ғасырға аман-есен жеттік. Академия шаңырағын көтергенімізге жуықта жиырма жыл толады. Сөйте тұра бәзбаяғы ауырдың үстімен, жеңілдің астымен сырғанайтын кердең қылықтан, мен емес, соны басқа істесін... дейтін керенау мінезден арыла алмай келеміз. Осы емес пе бізді әлі күнге дейін діңкелетіп жүрген дерт? Сіздің де, мына арызыңыз, тура сөзіме өкпелеме, Ебеке, қиыншылықтан қашу. "Өспейтін елдің бала-

сы өнбейтін дауды қуады..." — деген нақылды естіген боларсыз? Сіз де соның үдесіне елігіп, кең байтақ Ресейге сыймай, Қазақстанға сырғып кеткен даукес шалды ығыртам, өз дегеніме қайтсем көндіремін... деп жетесіз жанмен күйкі дауға түсіп, қаншама уақытыңызды зая етіп, ақырында туған халқың мойныңа артқан ауыр міндеттен азар да безер болып, жөндем бір құттыханаға иеленуді құп көріп отырсыз. Жөн бе осыңыз, ойлап көрші, Ебеке?..

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"Ақсақал осылай дегенде басымды көтеріп, президентке тура қарап:

— Алдыңыздағы арызды өзіме қайтарасыз ба? — дедім.

— Әлбетте, мінекейіңіз.

— Жыртып тастауға рұқсат етесіз бе?

— Мейліңіз... Тағы не не айтасыз?

— Айтарым, Қанеке, аз емес. Осы күнге дейін айта алмай жүрген мәселе..."

— ...Жарайды, жақсы інім, мән-жайға қандым. Сіз айтқан қиыншылықтар бір күнде, иә бір жылда жойылмайды. Ал, Михайловты ешқашанда жеңе алмайсыз. Оған докторлықты, лауреат атағын берген, профессор еткен — біз емес, сол атақты ақтамады деп, қайтарып та ала алмаймыз. Институттағы жалғыз докторды жұмыстан қуу, тегінде, сізге де, бізге де абырой әпермейді. Олай болса Владимир Владимировичтің дау-дамайға үйірлігіне шыдау қажет, онымен бірге келген қарабайыр тобырдың да. Жергілікті басшылар олардың шынайы сырын білмейді, орталық жақтан келген ірі маманбыз... дескен мадақ атағына жығылып құрметпен қарайды, әмбе ғылыми дәрежелері бар! Ал шынайы сырын білген кезде өздері-ақ қолдауды доғарады... Шынтуайтын айтқанда, Иван Павлович Бардин шынайы үлкен ғалым еді, әрі КСРО академиясының басшылығында ұзақ жылдар отырып, Қазақстан ғылымын, металлургия өнеркәсібін өркендетуге зор үлес қосқан қайраткер кісі болатын. Өзін әбден қажытқан Михайловты бізге қарай сырғытып жібергенін мен кеш ұқтым. Үлкен адамдардың қателігі де сондай үлкен болады! Марқұм болған ғұламаға мұныңыз не... дей алмаймыз, біраз жыл бейнет тартқаннан басқа амал жоқ, — дей отырып, Қаныш Имантайұлы ауыр міндетті қайыра арқалауға келіскен әріптесіне қол ұшын беруді қалады білем, өзгеше ой айтты. — Ол пақыр кең көлемді сынақ бастауға қаражат сұраған еді. Мен соны берейін, тек сіз арқылы. Сол жақсылықты мен емес, өзіңіз жасаған болыңыз...

— Ол кісінің сол сынақты бастауына шүбәм зор, Қанеке. Экспериментінің жай-жапсарын мен шұқшия тексердім, Магнитогор мен Челябині өндірістерінің білгірлерімен де ақылдастым. Жиырма жылдан бері дабыралап жүргенімен, ол кісі соған пайдаланбақ шикізаттың физикалық, химиялық қасиетін жеткілікті зерттемеген. Не шықса да байқап көрмек нар тәуекел ғана...

— Ебеке, Кеңес Одағындағы ғылыми сынақтардың қақ жартысы осындай шала-шарпы зерттелген, құдай сәтін салса қатырып жіберемізбен... жасалатынын білмейсіз бе?

— Жарайды, Қанеке, дегеніңіз болсын.

— Бір сөз, Ебеке, өзіңіздің зерттеу жайында, — деді президент іле-шала, — мен тегінде сирек кездесетін элементтер айыру ісінің білгірі емеспін. Бірақ өмірден түйген түйсігім айтады: сіздер, сірә, бір ғана вольфрам қосылысын бөлуге тырысып, өздеріңізге аясы өте тар мақсат қойып отырсыздар, ол болса әзірше ырықтарыңызға көнбей жүрген сияқты... Орталық Қазақстандағы кен орындары вольфрам ғана емес, одан да өзге металдарға бай, әсіресе неше алуан сирек те шашыранды элементтерден құр алақан емес. Сондықтан соның бәрін комплексті түрде айыру мәселесін жобалап, ізденісті кең ауқымда жүргізген жөн болар? Бұл болса солардың қайсыбірін ұтымды айыруға жол ашады. Сөйтсеңіз өрісіңіз кеңейеді. Тегінде бұл — ондаған жылдарға созылар күрделі жұмыс, осы тақырыптан кандидаттық, докторлық диссертацияны көптеп қорғауға болады. Өзіңізге де бұл жөнінен ғылыми өсу керек.

— Бұл жайында ойланып жүрміз, Қанеке. Ойда жоба көп...

— Жарайды, Ебеке, бірталай әңгіменің басын қайырдық, артық-ауыс сөз айтсам, ренжімеңіз. Жақсы көріп қалғандықтан шынайы ағалық жолмен айтылған сөгіс деп қабылдаңыз. Алдағы жұмысыңызға табыс тілеймін, қош болыңыз!

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

"Ғылыми ізденіс дегеніміз — табиғаттың әлі ашылмай, мәлімсіз тұңғығында жатқан тылсым сырын іздеп табу. Ол үшін іздеуші мейлінше адал, табанды және батыл болуы қажет. Ең әуелі өзінің ары алдында адал болуы шарт. Тек адал адам ғана ақиқат іздеуге, ғылыми жаңалықты көруге, яғни, ғылымда жаңалық іздеу жолына түсуге қақылы. Ғылым біріншіден адалдықты тілесе, екіншіден ерлікті, батылдықты талап етеді..."

Ебіней БӨКЕТОВ,
"Лениншіл жас",
22 наурыз 1975 жыл

"ӨЗІҢЕ СЕН, ӨЗІҢДІ АЛЫП ШЫҒАР, ЕҢБЕГІҢ МЕН АҚЫЛЫҢ ЕКІ ЖАҚТАП"

I

Жалғыз пешке талас үстінде академик Михайлов өзі жүргізбек сынақ көлемі мен мәні жөнінен ерекше ауқымды, сол себепті ол институттың негізгі зерттеуі атанып, оған деген назар мен ниет ерекше болуға тиіс, тіпті басқа құтыханалар өз жұмыстарын тежей тұрып, соған барынша қолғабыс беруге міндетті... деген-ді. Қаныш Имантайұлымен сұхбаттан кейін институт директорының өзі де сол әуенге көшті. Рас, басқа құтыханалар зерттеуін тоқтатсын, біршама тежесін демеді. Владимир Владимировичтің үш жылдан бері талмай ежіктеп, үлкенді-кішілі лауазым иелерінің құлағына құйып жүрген сынағына мадақ айтуды ХМИ директоры ұмытпайтын болды.

Содан бір күні академик Михайлов директорға келіп, Оралдың ескі бір өндірісінде өнім беруден тоқтаған ескі домна пешін ХМИ иелігіне алғанын, құдай қаласа, соны биыл сынаққа дайындап, іске кірісерін естірткен. Соған орай қарауындағы қызметкерлердің қарамды тобын сол жаққа ауыстырмақ екен, уақытша паналайтын жатақханада тауыпты. Әрине, жол қара-

жаты мен тәуліктік ас-су мәселесіне институт көмектессе — басқа шаруадан сізді қинамас едім... деген-ді... Ебіней Арыстанұлы бірден: "Мұныңыз тамаша ұсыныс! Оралдың ескі өндірістерінде білікті металлургтер аз емес. Демек, арман ісіңіз оңды жолға бет алған екен, сәттілік тілеймін, ал қаражаттан қолыңызды қақпаймын. Қанша тілесеніз — сонша аласыз!..." — деп құптау білдірді. Егде әріптесінің көңілі босап, көзіне жас алып: "Әй, пәтуасыз дүние-ай, мен өзі елдің бәріне сенгіш адаммын, осында біреулердің теріс үгітіне еріп сізді ренжіттім. Ал, сіз, Ебіней Арыстанұлы, кек сақтамайтын ізгі жан екенсіз. Рақмет, мына лебізіңізге! Мен де қарыз қалмаспын, хал-қадерімше көмек жасаймын сізге!..." — деп көл-көсір алғыс айтты.

Михайлов тобы жолға ұзақ қамданып, ақыры Оралға аттанып кетті. Институт ұжымы сөзуар ғалымның әлденеше сағат бойы ерінбей-жалықпай ежіктейтін мезі әңгімесінен, күн сайын бір сүреңде қайталайтын ескі жырынан біршама уақытқа ада болды. Әр айдың аяқ шенінде қызметкерлерінің бірі тиісті қаражаттарын алып кетеді. Ал, Михайловтың өзі көп уақыт бойы бұл жаққа ат ізін салмай қойды. Күні-түні жұмыста деседі, пеш қасында тапжылмай отырады-мыс, тіпті бұрынғыдан да мазасыз болып кеткен тәрізді; сірә, сынақты бастар күні жақын болса керек...

1962 жыл тарих еншісіне көшкен алғашқы күндерінің бірінде директордың кабинетіне электрохимия құтыханасының жетекшісі Л.П.Ходак келіп, қолтығына қыса жүретін көнетоз папкасын үстел шетіне қойды да:

— Ебіней Арыстанович, менің қарауымдағы З... есімді жас қыздың мінез-құлқы тым ұшқары. Қашан көрсем де дәліздің алыс түкпірінде тығылып алып, сіздің құтыханадан келетін С... деген жігітпен жырқылап күледі де тұрады. Екеуін де өзіңізге шақырып, ескерту жасағаныңыз жөн болар. С...-ның әйелі бар, құртақандай сәбиін балалар бақшасына орналас-тыруға былтыр неше күн әуре болғанмын... — десін.

Леонтий Порфентьевич — партия мүшесі, Ұлы Отан соғысына қатысқан ардагер, техника ғылымының кандидаты атағын иеленгеніне де бірталай жыл болған. Ар-ождан мәселесіне қатаң қарайтын, әскери темір тәртіпті ерекше қадір тұтатын адам екенін Ебіней Арыстанұлы институтқа келген кезде-ақ естіген. Соны жұртқа өзі әйгілеп жүреді. Бұл жолы да үйреншікті дағдысымен көл-көсір ұлағат айтып,

бірталай уақытын алады. Ең қиыны, ол кісімен оңаша сөйлесуден сақтанатын болды: айтпаған сөзді айтты деп, арыма тиді, жасымның үлкендігімен санаспады... деген тәрізді қоспаларды көбейтіп, жоғары жаққа өзінің үстінен жолдаған арыздарында пәле-жаланы үйіп-төгетін әдетін және соған ешбір қымсынбайтынын аңдаған...

Әлденеге көңілі толмай қабағы қату отырған директор есік алдындағы қызметші қызды жұмсап, партия ұйымының жетекшісін, кәсіподақ комитетінің төрағасын және ғылыми хатшыны шақыртты. Әріптесі елендеп, бет-жүзі қызарып, ісіңкіреп жүретін жұдырықтай зор танауының ұшы жыбырлап, сірә, мәнді ақпарын талқыға салады деп күтсе керек, төс қалтасынан тілдей қағаз шығарып, Ебіней Арыстанұлының алдына қойды. Үңілсе — әлгі екі жастың қай күндері, қай сағатта, неше минут оңаша тұрып кездескені жайында нақты есеп.

Шақырылған адамдар үлкен үстелді жағалай жайғасқан соң институт директоры:

— Леонтий Порфентьевич, өз қарауыңыздағы қызметкерлердің ғылыми жұмысы жайында ақпар берем дегеніңізге бір ай болды, — деді егде әріптесінің қарақоңыр тартып теңбілдене бастаған тұнжыр бетіне ожырая қарап. — Академия комиссиясы сіздің бөлімге ауыр сын айтып, дирекциядан нақты мәлімет сұрағанын білесіз...

Ходак жұрт көзінше қипақтап ештеңе айта алмай, алдында жатқан қоңыр папкасының байлауын шеше бастады.

— Не айтқалы отырғаныңызды білемін, бұл жайында бірнеше мәрте әңгіме еткенсіз. Қолыңыздағы папкада өзіңіз ертеде жасаған зерттеу деректері бар, оның ішінде сол кезде баспа жүзін көрген еңбектеріңіз тізулі екені де мәлім. Ал комиссияға өзіңіз басқаратын құттыхананың бүгінгі жұмысы керек...

— Ебіней Арыстанұлы, ғапу етіңіз, мен сізге бұл турасында емес, қарт коммунист ретінде анау екі жастың қоғамға жат, коммунизм құрушы адамның ар-инабатымен сиыспайтын өрескел қылығы жанымды қинап жүргенін мәлімдеуге келдім. Сіз боп, біз боп, теріс жолға түсушілерге тиым салуымыз керек! Солай ма, Жан Төленович? — деп Ходак қасында отырған партия ұйымының хатшысына иегін көтеріп, демеу күткендей емеуірін жасады. — Тегінде, біз, қымбатты жолдастар, рухани таза, қоғамдық орында ғана емес, отбасында да береке-бірлік қағидаларын берік сақтайтын инабатты ұрпақ тәрбиелеу ісіне ерекше мән бере қарауымыз керек. Мұны мен ғылыми міндетті тыңғылықты орындаудан да мәндірек санаймын...

Жармақ Төленов бұл жолы аузын ашпады.

— Қадірменді Леонтий Порфентьевич, жеке бастың шаруа-

сы — әркімнің өз қарауындағы мәселе. Сондықтан мен сізге бұдан былай жастар арасына жөңді-жөнсіз қыстырылмай, қымбат уақытыңызды солардың жүріс-тұрысын аңдауға шығын етпей, одан гөрі мемлекеттен қомақты еңбекақы алып отырған негізгі қызметіңізбен көбірек шұғылдануға кеңес берер едім. Бұл бір. Екінші, комиссия талап еткен есепті қашан беретініңізді мына кісілердің көзінше нақты айтуыңызды өтінемін.

— Мен сізге тағы бір мәселе жайында ескертпек едім. Енді соны, амал қанша, көптің көзінше айтуға тура келеді...

Ходак басын шайқап, төтенше ақпарын естіртуге бел байлаған адамның кейпін аңғартты. Егде әріптесінің өзі туралы, өзге әріптестері жайында да түрліше мағлұмат жинап, қойын дәптеріне тәптіштеп тізіп жүретінін Ебіней Арыстанұлы жақсы білетін-ді. Сірә, солардың бірін көлденең тартып, өзіне қоқан-лоқы жасауға бекінгенін сезді де:

— Айта беріңіз, бұл кісілердің білгені артық емес, — деді жайбарақат қана.

— Өзіңіз сонау Одессадан алдырған қаңғыбас Алексей Николаевичтің пиғыл-ниеті бізге жат адам екенін ескертуді коммунистік парызым деп білемін. Нақты айтсам, Полукаров кеңестік ғылыми жүйені іске жарамсыз қылып, жамандап сөйлейді. Оның ойынша, техникалық прогресті өрістетуге біздің елде тиісті жағдай жоқ, тап солай деп үкіметті келемеждеп отыратынын мен сізге бұрын да ескерткенмін...

— Ал, сіз өзіңіз, сол прогресті жеделдету үшін не істедіңіз? — деді Сағынтай Исабаев, ғылыми хатшы боп жуықта тағайындалған жасаң жігіт, сірә, даукес кексенің өз мінін бетіне басып, тәубеге келтіріп қойғанды жөн көрген тәрізді. — Кандидаттық диссертация қорғағаныңызға сіздің он екі жыл болыпты, содан бері бірде-бір ғылыми еңбегіңіз баспа бетін көрген жоқ, аштым деп жүрген жаңалығыңыз да бірде-бір өндірісте қолданылмайды... Әлгінде өзіңіз іске алғысыз еткен Алексей Николаевич Қарағандыға келгеннен бері ғылыми журналда екі мақала жариялап, бір жаңалығына куәлік алуға Мемлекеттік комитетке мәлімдеме жасады...

— Жолдастар, сіздерді мен түсінбей отырмын. Бұларыңыз қарымта қайтару, әлде мені ұжымнан аластаудың амалы?..

Ходак осы сөзді тұншыққандай сылбыр үнмен айтты да, қолындағы папканың бауын қайыра байлай бастады.

— Ходак жолдас, тектен-текке күнәкар болмаңыз, — деді институт жетекшісі. — Қаншама сырғақтатсаңыз да электрохимия құтыханасының жұмысы жайында сізге есеп беруге тура келеді. Бір апта уақыт жететін болар?

— Жоқ, екі апта...

— Солай деп міне жылтізбегіне жазып қоямын.

— Жалпы, жолдастар, осы жерде айтылған сөзді түп-түгел хаттап қойғанымыз жөн, — деді кенет ғылыми хатшы. — Өйткені, күні ертең осы сөздер мүлдем басқа мәнде сипатталып, академия басшыларына, қалалық партия комитетіне хабарлануы кәдік. Бұл да сіздің, Леонтий Порфентьевич, ғапу етіңіз, қаныңызға сіңген әдет. Оралда да солай болыпты, Ерден Нығметұлын да сол әдіспен өзіңізге тәуелді еткенсіз. Жұмыс жайлы жазбаша есеп талап еткенім үшін маған да соны жасап жүрсіз. **Айталық**, соңғы ақпарыңызда мені директордың қолшоқпары деп жарияладыңыз...

Ходак орнынан сүйретіле тұрып есікке беттеді.

II

Ебіней Арыстанұлының 1954 жылы қорғаған кандидаттық диссертациясының тақырыбы молибден айыруға арналғанды. Диссертация атаулы, әсіресе техника саласындағы зерттеулер ғылымда тың жаңалық ашып, өндіріске қандай да бір пайда келтіруді көздейді. Десек те соның бәрі бірдей өндіріске еніп, көл-көсір түсім бермеуі мүмкін. Әмбе оны жүзеге асыру да қиын. Аспирант Бөкетовтің тұңғыш ғылыми еңбегі де сондай сәтсіздікке ұшырағанды. Алайда диссертанттың молибденге "ғашықтығы", процеске қатысқан шикізаттарды химиялық тұрғыдан жан-жақты талдауға бейімділік, аспирант кезінде білікті ұстаздары бойына сіңірген, не затты болсын шұқшия іздеуге машық (ал, химик үшін бұл — өте-мөте қажет қасиет!) ақыр аяғында оны сол зерттеуге қайта оралуға мәжбүр етті...

Вольфрамит концентратымен сынақ тоқтаған аптада-ақ ол диссертациясының өз қолындағы нұсқасын шәкірттеріне беріп, кейбір тұсына үңіле қарауды тапсырған. Сол еңбектің қажет-ау деген беттері көшіріліп, не істеу керектігі дәйектелген шақта молибденге құнарлы кен концентраты Балқаш комбинатынан институт ауласына жеткізілді.

Ғажапты қараңыз: жарым сағатта-ақ күткен металдың дені қосылысқа шыққаны мәлім болды, сену қиын, зерттеушілердің өздері де жөппелдемде соған иланбай, қолдарына тиген тінәмдай қорытпаны әрлі-берлі аударып жабыла қараған; "Апырай, рас па, әлде алдамшы бірдеме болар..." — деген күдік те күпті көңілдерінде жоқ емес-ті; ақыры түзілген қосылысты аналитикалық химия зертханасына жөнелтті...

Рас екен. Қорытпаның неше қайтара тексерілген үлгісі молибденге көңіл толғандай байып шығыпты. Ал одан әрі

қорыту қиын емес, баяғыда шешілген іс. Концентраттан екінші мәрте шихта дайындап, пеште өртеу келесі аптада қайыра жасалды. Одан соң үшінші, бесінші, тіпті оныншы үлгілері пештің айналмалы табанына түсті. Шихта құрамы өзгертіліп, қызу мөлшері де түрленіп сыналды. Металл шығымы барған сайын жақсара түсті. Демек аспирант Бөкетов бұдан тоғыз жыл бұрын ұсынған, бірақ өндіріске енгізілмей қалған жаңа әдіс шынында да оңды болған...

Сәтті сынақ сол іспен шұғылданатын дербес топ құруға мұрындық болды.

(Бірнеше жылдан соң бұл зерттеу сәтті аяқталды, соған туу бастан белсене қатысқан инженер Л.И.Меклер кандидаттық диссертация қорғады. Тақырыпты әр қырынан тереңдеткен жаңа зерттеушілер шықты. ХМИ ұжымы оларды "молибденшілер" деп атайтын болды. Ең ғажабы, тағы бірнеше адам (жиын саны оншақты деседі) диссертациялар қорғады. Бір жәйтті ескерту парыз: көп жылға созылған сынақ үстінде өндіріске қажеттігі шүбәсіз анықталған соны жаңалықты өндіріске енгізу тауқыметін көтерген Ебіней Арыстанұлының өзі еді, рас, қажырлы серіктері Б.М.Акимов пен В.П.Малышев те бұл іске айтарлықтай еңбек сіңірген тәрізді...

Балқаш кен-металлургия комбинаты қалдыққа шығарып келген қымбат металды көптеп өндіретін болды. Қосымша кірістің мөлшері — миллиондаған сом).

...

Металлургия зауыттарының ауласында үйіліп жататын қож таулары тегінде етене көрініс. Бөкетов құтыханасы құрылған күннен бастап түбегейлі шұғылданған зерттеудің бірі — соның құрамында алынбай қалған кейбір металдарды қосымша байытып, қайыра өндіру технологиясын жасауға арналған-ды.

...1957 жылдың күзінде Қарағанды қаласындағы Бүкілодақтық Көмір институтының филиалы директорының кабинетіне тәмпіш танауы әнтек көтеріңкі, үрпиген қалың шашы жан-жаққа делдиген, бойы жер жалдағандай тәпелтек, қараторы жасөспірім кірді. Табалдырықтан емін-еркін аттап, алдындағы орындыққа рұқсатсыз жайғасқан жасқа кідие қараған ұжым жетекшісі: "Бұл балақанның менде нендей жұмысы бар?" — дегендей күпір оймен ол ұсынған қағаздарды қолына керенау алған-ды. Сөйтсе, балақан деп отырғаны дардай жігіт екен, Алматыдағы Кен-металлургия институтын тәмамдап, арнайы жолдамамен келіпті: "Бәсе, бүлдір-

шіннің тұл бойында бір тектілік бар. Алтыға толмай мектепке барған, орта мектепті алтын медальмен бітіріп, он алты жасында институтқа түскен. Өзі осы өңірдің баласы, көмір кентінің іргесіндегі қазақ ауылында туып, орта білімге Қарағанды қаласында сусындаған..."

Жас жігіттің құжаттарын парақтаған директор қарсы алдындағы дәу креслоның шұңқырынан бойы аспай, арқалығынан басы ғана қылтиып отырған қаршығадай жасқа сүйсіне қарады.

— Жә, инженер-металлург, Көмір институтында сен не бітірмексің?..

Түксиген қабақпен ту төбесінен төне түсіп, гүр еткен таудай директордың зор үні жігітті састырған жоқ.

— Сіздерде кен байытуды зерттейтін бөлім бар екен. Ал, Сарыарқа қыртысында құнары мардымсыз болғандықтан әжетке аспай жатқан түсті металл кендері қисапсыз көп. Соларды өндіріске жарамды ету мәселесімен шұғылдансам деймін. Келешекте бұл өте-мөте маңызды іс болмақ... — деп әр сөзін үзе сөйлеген жасөспірім орнықты жауап берді.

Жап-жас қалпымен алдына келелі мақсат қойып, келешек жұмысын жан-жақты ойлап келгені институт жетекшісінің көңілінен шықты. Сол күні-ақ Жантөре Нұрланұлы Әбішев Көмір институтына кіші ғылыми қызметкер болып жұмысқа қабылданды.

МНС болу, шынтуайтын айтқанда, көп жыл бойы ауыр бейнет тартқызатын, ұсақ-түйек міндетті үйіп-төгіп жүктеумен-ақ күш-жігерін жасытып, ығыр ететін күйбең тірлік. Жантөре де кеңестік ғылыми жүйеде ертеден қалыптасқан осы рәсімді аттап өте алмады. Қатарынан екі жыл сарыла жұмыс істегенде кедей кендерді байыту мәселесіне екі қадам жақындай алмады.

Осылайша ішқұсада жүргенде Қарағанды қаласында Химия-Металлургия институты ашылды. Кіші қызметкердің көктен тілегені жерден бұйырып, көміршілердің зерттеу ұжымында "Өгей бала" болып шетқақпай көріп жүрген кен байытушылардың шағын тобы жаңа институтқа қосылды. Іле-шала онда аспирантура ашылды. Мұндай бәсіре сыйды пайдаланбау ақылсыздық болар еді. Жантөре Әбішев отбасын құрап шаңырақ түзегеніне қарамастан аспирантураға түсті де, Алматыға, ҚазГМИ-де өзіне ұстаз болған академик В.Д.Пономаревтің кафедрасына аттанды.

Алайда түү бастан өзіне мұрат еткен зерттеуді ол жақта да диттеген жеріне жеткізе алмады. Диссертантқа о күнде қойы-

латын талаптың бастысы — ашқан жаңалығының өндіріске енуі. Жантөре болса құлашын Айға білеп, домна пештерінен тонналап шығатын қождан ванадий металын айыруды зерттеу тақырыбы еткен-ді. Зерттеудің үшінші жылында ол осы істің кілтипанына біршама жақындағандай болған... Амал қанша, тиісті жоспар орындауды ғана ойлаған Теміртау қара металлургия зауытының басшылары ғылымда атақ-беделі жоқ аспирант жігіттің ашқан жаңалығын өздерінде сынап бас қатыруды қажет деп білмеді...

Ебіней БӨКЕТОВ, "АЛТЫ ХАТ":

"Кабинетімде оңаша қалған кеште Төребай (Жантөре Әбішев — С.М.) қасыма жақындап келді де, өзінің өзгермейтін қоңыр даусымен көптен бері табиғи бір минералдың қыздырған сәтте оп-оңай ыдырауын ойлап жүргенін, сол құбылысты әжетке жаратып, әлгі минералды табиғи қосылыстарынан (яки металлургиялық шикізат құрамынан, не қождан) оп-оңай ажыратуға болатынын айтты. Айтуынша, бұрын-соңды еш жерде жазылмаған тың жаңалық...

Осыны естігенде мен орнымда тыныш отыра алмай қыбыжықтай бастадым. Төребай шіркін көктен түсіп, періштенің сөзін айтып отырғандай құдды! Білікті ғұламалар шеше алмай жүрген, дәлірек айтқанда, солардың біреуінің ойына келмеген, күрделі мәселенің қарапайым шешімін ұсынып тұрып менің құртақандай шәкіртім титтей тебіренсейші. Не қуанбайды, не ренжімейді. Мен оған күпті сұрақтар қойсам, бәр-бәрін ойлап келіпті, дереу жауап береді де, өзіме қарайды. Бәзбаяғы ештеңеге саспайтын, аптықпайтын қалпынан аумап, әр сөзін сенімді де сабырлы жеткізіп, көңілімді айран-асыр етті.

Төребайдың басшылығымен бүгінде зор көлемде жүріп жатқан үлкен зерттеу, әсілі, тап сол кеште басталып еді. Бұл мәселеге Төребай маңындағы топпен қатар Алматы мен Мәскеудің бірнеше ғалымдары өз үлестерін қосты. Жұмыстың кейбір бөлігі өндіріске көшті. Шындығында бұл үлкен зерттеудің бастамасы ғана. Жуықта менің Төребай шәкіртім мәскеулік әріптестерімен бірге шетелге де барып қайтты. Сол жақта жасаған баяндамасы шетелдіктерді ерекше қызықтырыпты..."

Ебіней Арыстанұлының айтып отырғаны — металлургия зауыттарының қож үймелеріндегі қалдық металдарды қосымша айыру мәселесі. Яки, сол істі көп жыл бойы шұқшия зерттеу нәтижесінде Жантөре Нұрланұлы Әбішев ойлап тапқан жаңа әдістің өмірге келу тарихы...

(Бұл зерттеу ақыр аяғында ХМИ тобына (Ж.Н.Әбішев, Е.А.Бөкетов, Н.З.Балтынова және В.П.Малышев) құрамында пириті (темір кені) бар қож қалдығын, әсіресе металы азаң полиметалл шикізатын байытып, мыңдаған тонна қажетсіз заттарды алғашқы өңдеуде бөліп тастауға мүмкіндік беретін жаңа технология жасауға қол жеткізді. Институт қызметкерлері сол үшін ө дегенде бес куәлік алыпты. Сол куәліктер негізінде берілген патентті 1983-1984 жылдары Канада, АҚШ және Австралия елдері, ал 1985-1986 жылары термомагниттік әдіспен кен байыту құқығына Швеция, ФРГ мен Франция, 1987 жылы Жапония мен Италия (бертінде жария болған деректерге қарағанда жиыны 14 мемлекет) қыруар валютаға сатып алған...

Осы зерттеу Қостанай облысындағы Лисаков кенішінің темірі құнарсыз, бірақ қоры орасан зор кенін ұтымды байытып, Теміртау металлургия комбинатының домна пештерін күні-түні жемдеуге жол ашқан (Сол технологияны ойлап тапқан ғалым-металлургтер мен өндіріс басшыларының қарамды тобы 1984 жылы КСРО-ның Мемлекеттік сыйлығына ие болған. Өкінішті жәйт: сол жаңалықты түу баста ұсынған, кешенді технологияның барлық циклін әскездеп жүзеге асырған ХМИ-дің зерттеушілері сол марапаттан нәумез қалыпты. Таңғаларлық жеткірлік: осы жұмыс марапатқа ұсынылған кезде Ж.Н.Әбішев жаңа технологияны ойлап табушы жөнімен тізімнің ең басында тұрған; оның орнына ҒА-ның президенті А.М.Қонаев орта жолдан қосылған (Ең ғажабы, алматылық ғалымның бұл зерттеу туралы одақтық "Сталь" журналында 1983 жылы басылған шолу мақаласынан өзге бірде-бір еңбегі болмаған, оны да, сірә, сыйлыққа иемдену үшін жариялаған. Ал, металлург-ғалымның өмірден озған соң жарияланған ғылыми еңбектердің тізбесінде бұл марапаты мүлдем аталмаған). Бұл да кешегі қым-қуыт уақыттың, тұрасын айтқанда, билік басындағылардың өзіміз білемізбен шешкен қиянаты демеске шарамыз жоқ?!..

Институт директорының алаң көңіліне медет бір іс Павлодар алюминий зауытында (ПАЗ) 1961 жылы ашқан глинозем (саз балшық) зертханасының жұмысы еді. Ертіс жағасында ірге көтерген жаңа алыптағы алғашқы ғылым ошағын басқаруға Ебіней Арыстанұлы өз қатарының алды болып кандидаттық диссертациясын Алматыда, ҚазГМИ-де қорғаған шәкірті Жанарыстан Садықовты шақырған-ды. Кісілік парасатымен ғана емес, ғылымға да салиқа мінезімен, не нәрсені болсын аспай-саспай істейтін әмбебап қылығымен студент кезінен дараланған шәкірті І Павлодарда ғылыми орта,

ақылдасар зиялы қауым жоқ деп қоңылтақсыған жоқ, сол өңірге қоныс аударған жылы-ақ ізденісті жан-жақты бастап, институт шұғылданар түсті металдар тақырыбын жаңа қырынан өрістетті. Жанарыстан Садықұлы бастаған глинозем тақырыбынан үш-төрт жылда А.Рақымов, Ж.Әбішев, С.Исабаев, А.Шындәулетова, С.Ахметов, А.Әлкенов және бірнеше адам кандидаттық диссертация қорғады. Ең бастысы, солардың бәрі алюминий өндірісінің көкейкесті мәселелерімен жұмыс алаңында шұғылданып, зауыт цехтары аса ділгір болған шаруаларды шешуге мұрындық болуы еді...

III

Балалы-шағалы Қамзабайдың отбасы жұмысқа ерте кетіп, кеш келетін, кейде түннің бір уағына дейін қағаз қарап отыратын әдетке машықтанған ғалымға аса қолайлы болмады. Тұрмыстан жүдеушілік көріп жүрген қайнағасының бабын таппадым ба деп келіні Бикен қысылады, осылардың шағын пәтерінің бір бөлмесін жеке дара иемденіп алғаным қиын болды-ау деп өзі де қымсынады... Ақыр аяғы баспанасыз жүрген жайын облыс басшыларының кейбіріне сыздықтатып жеткізген. Олар бұған түсінікпен қарап, жұмысына ұрымтал жерден екі бөлмелі пәтер бергізді. Сол үйге шыққан күні өзіне төсек-орын сайлап, ас қамдай келген інісі мен келіні жайлап отырып, тың сөз бастады: тұрмыс күйтіне қыры жоқ өзі бұл пәтерде жападан-жалғыз тұра алмайды; жуықта отау үй болған немере інісі Қасенді (ағасы Маутай Бөкетұлының бел баласы) шақыру керек; келіншегі Бағыла жақсы жерден шыққан тәрбиелі бала...

Бұл ақылды Ебіней де құп көріп:

— Не десеңдер — сол болсын, — деді.

Осы тірлікте екі жылды артқа салды. Қайтадан бас құрап, мінезі жайлы жар іздеуге аса құлшынған жоқ, түптің түбінде маған жансерік керек-ау деп ойланбаған да тәрізді. Есіл-дерті жап-жақсы үрдіске түскен зерттеуде болып, соның қайнар көзін жаңа тапқандай-ақ ерекше құлшыныспен беріле шұғылданып, тың ізденісті ертелі-кеш қызықтаудан ләззат тапқан фанатик сопының тіршілігін кешті. Жексенбі күндері Қамзабайдың үйіне барады (көбіне өздері шақырады), не дербес шаңырақ көтерген кіші інілері алып кетеді. Бәр-бәрі екіден, үштен балалы-шағалы. Ас-су әзір болғанша солардың тілі шыққан, алды мектепке бара бастаған ересектерімен ойнайды. Жаз күндері үрпе-шүрпе бүлдіршіндерді машинасы-

на сиғанынша мінгізіп алып, қала сыртындағы өзен-көлшіктерге апарып суға түсіреді. Өзі де рақатқа батады, жасөспірімдер де күні бойы жағадағы құм қайраңда жалаңаш та жалаң аяқ жүгіріп, бірін-бірі қуып, асыр салудан жалықпайды. Кіші Бөкетовтер баяғыда Қамзабай атықтырған әдетпен оны "Бапа" дейді. Бапаны өзге үлкендерден даралайтын бір қылығы — кішкентай балалармен тең кісідей сөйлесуі. Жұмбақ, ертегіні де ерекше көп біледі, кейде соны өлең-жырмен төпеп қазақша да, орысша да бірдей айтады. Әрине, сәби қиялын еліктірер небір қызықтыларын жатқа соғады. Кейде соларды балалардың өзінен қайта сұрап, аса ұғымталдарын өзара жарыстырып, кәдімгідей бәсеке ұйымдастырып отырады. Жеңгендеріне сый беруді де ұмытпайды.

Әлбетте Арыстан әулетінен өрбіген жасөспірімдерді соншама қызықтауы өз үйіндегі "балалы үй — базар" қуанышынан жазмыштың жазуымен ада болып жапа шегуін бір сәт ұмыттырып, көңілін сергітер шара екенін інілері мен келіндері жан-жүрегімен түсінеді. Сірә, соны білгендіктен де бәр-бәрі жаны жаралы Бапасын мейілінше бағып-күтіп, ренжітпеуге, ой азабынан құтқаруға тырысады. Ебіней де осындай жексенбілік сергуге құлшыныс байқатып қуана барады.

АЛМА БЕКЖАНҚЫЗЫНЫҢ ауызекі әңгімесінен (2003 жылдың тамыз айы):

"...Арада біраз уақыт өткен соң Алматыға жолаушылап келгенінде Ебіней мамам арқылы баларымнан мені айырмасын, әредік болса да көріп тұрайын... деген тілек білдіріпті. Мен де, оған деген өкпе-назымның қайтқан кезі, қарсы болмадым. Содан былай қарым-қатынасымыз жайдары қалыпқа ауысып, өзара ортақ перзенттеріміздің тәрбиесіне назар аудардық.

Алматыға келген сайын Ебіней қыздарымен бірер сағат ойнап, кейде оларды тауға апарып, иә бақта қыдыртып серуен жасауды әдетіне айналдырды. Бертінде, екі бала есейіп оқуға барған кезде, қысқы-жазғы демалыста әкесі оларды Қарағандыға алып кететін болды. Балалар да әкесі екі-үш ай хабарсыз кетсе — көкеміз неге келмей жүр, маған пәленше сыйлық әкеледі... десіп сағынып отыратын еді".

Дарқан өмір өз дегенін жасады. Дүниеде баладан да өзге қызық барын, тірі адам күнге қарап бой ұзартқан өсімдік құсап, өзіне қолайлы тіршілік әуенін қалайтынын көрсетті.

Күндердің күнінде Ебіней "ұзын құлақтың" өзіне әдейілеп жеткізген сыбысын естіді: Алма өзіне қолайлы қосақ тауып, әлдекіммен тұрмыс құрыпты-мыс... Амал қанша, ат құйры-

ғын кесуге бастапқы ынта өзінен туған еді, қос қарғаң үшін қайта жарас деген ақылды өрен-жараны көп айтса да, асық жарына суыған көңілі қайта жібімей қойған-ды. Енді міне, ішін жайлаған өксік, әлде өкініш қу жанын неше күн аласұртып қинап бақсын, шырт ұйқыда жатқанда оянып кетсе — бейтаныс біреуді көкем деуге мәжбүр болған Ақанайы мен Дәкенайы көз алдында кес-кестеп, өзін іздеп өкситін сияқты; әмбе солар өгей әкеден сағат сайын жәбір көріп, ол шіркін бота сияқты кішкентай бүлдіршіндерін отырса опақ, тұрса сопақ етіп жүргендей өксікке тап болсын. Қыздары өзін сұрап күнде зар еңіреп, көкемізге кетеміз... деген үндері құлақ түбінен дамылсыз ызыңдайды да тұрады. Не керек, күн сайын ұйқыдан оянарда бүлдіршіндерінің есімдерін атап, қасына шақырған алдамшы сезіктен арыла алмайтын болды. Сірә, ауыр ойдың азабы, жүдеп кетті. Төсектен сілесі қатып шаршап тұрады. Мазалы ұйқы болмағалы қашан. Жүрегі де ауық-ауық шаныша бастады.

Қамзабайда кіші інілеріне қарағанда өзіне деген бауырмалдық, әлде өзін жүрек ділімен ұғатын сезімталдық басым екенін жақсы білетін-ді. Бұл жолы да ол тетелес ағасының жанын қинаған дертті өзге туыстан бұрын аңдады. Бір күні оңаша отырған кеште пәтеріне қыдыра келіп, анасын алыс сапарға аттандырғанына жыл өтіп, ас беріп, мешітте қатым түсірген жаздың қоңыр күзге ауысқан шағы еді бұл, ақырындап отырып ғазиз шешесінің өздерімен бақұлдасарда айтқан өсиетін есіне салды.

— Алғашқысын қапысыз орындап, парыздан құтылды. Ақсақалының қасына жерледік. Ал екіншісі қозғаусыз жатыр... Анамыз жарықтық ақылды да айбарлық кісі еді, қай сөзін теріс дедік? Ағайынды бесеуімізге ақсақалынан айырылған соң жиырма жыл ұдайы әрі әке, әрі шеше болды, — інісі ақырын сөйлесе де бұдан арғы сөзін нығарлай естіртті. — Кіші үшеудің саған тура айтуға батылы жетпейді, бірақ тілектері — біреу, бәріміздің ендігі шешеміз — Зүкен тәтей болса деседі. Әсіресе Шабдан, ол неме біраз жыл Зүбайраның қолында өсті. Сірә, асыл жеңгесінің өзіне анасындай жағымды болғанын ұмытпаған. Менің де көңілімдегі — сол кісі, мына күні-түнгі тынымсыз жұмысыңа, қатыбас мінезіңе төзетін, ерекше бағып-күтуді тілейтін денсаулық күйтіңе, турасына көшсем, аса қиын бабыңды кемел ақылымен таба білетін бірден-бір адал қосақ — сол Зүкең... Шешеміз де соны жүрек ділімен аңғарып, қайта қосылуды өсиет етті. Қысқасы, бұл жақтағы жақын-жуық ағайынның маған айт деген түп байламы осы, мына үйде қу тізесін құшақтап жатып, бекерге жүдемесін дейді!..

— Ау, сонда Зүбайраның келісе қоярын қайдан білдіңдер? Қазір ол ғылым кандидаты, басында үйі бар, қызметі де келісті. Иә, сонсоң, өзіндік намыс, өрлігі жеткілікті жан. Мен болсам, кезінде оны, қазақша айтқанда, талақ еткен кісімін...

Бұрынғыдай "Жоқ, ол болмайды, бұл сөзді доғар!" деп кесіп айтпай екіұшты сөйледі. Алғашқы қосағымен қайта табысуға кетері еместігін інісі де ұқты. Тек бұрынғы қосағынан меселі қайтып, "Болмайды, бұл — ушыққан жара" деген қатал үкім естуден ғана жүрегі сескенетін тәрізді.

— Қанша жыл өтті. Бір суыған көңілдің қайта жібуі тегінде қиын іс...

— Ол жағын бізге қалдыр! — деді Қамзабай өздерін қинаған күпті мәселені тап бүгін бір жайлы етуді ойлап келсе керек. — Рұқсат етсең болды?!..

— Жарайды, өздерің біл...

Арада бірер ай өткен соң жұмыс жағдайымен Ебіней Арыстанұлы Алматыға барып, "Алматы" мейманханасына орналаcқан. Шаруа ыңғайы солай болып, оншақты күн кідіруге тура келді. Сенбіден жексенбіге ауған түс әлеті еді, Алыпқаш атасының екінші баласы Тәсен бұтағынан тарайтын туысы Сұраған Ерденев жатқан жеріне іздеп келіп, түстікке шақырды. Жуықта шаңырақ көтерген інісінің үйінде басқа қонақтар болар деп ойлаған. Сөйтсе Бақыт келіні дастарқанды кең жайғанымен өзге кісі шақырмапты. Бірақ ас-судың молдығы мен түр-түрінің қойылуы көңілінде күдік туғызды да:

— Басқадай қонақ бар ма еді? — десін.

— Бар еді, тек соның реті келіңкіремей тұр, — деді інісі жұмбақтай сөйлеп, — Ал, ас алыңыз. Мына бір жақсы ішімдіктен де ала отырсақ қайтеді...

— Жә, ол не нәрсе? Не жұмбақ?

Ағасының кіді мінезінен сескенетін Сұраған келіншегіне қарады. Бақытта қымсынып төмен тұқыып, еріне қарап, өзін айт дегендей ыңғай аңғартты.

— Қамзабай ағай бұрнағы күні телефон шалып, бізге жауапты тапсырма берген. Сол кісінің бұйрығымен Бақыт екеуіміз Зүкең жеңгеймен келіссөз жүргізгенбіз, мына дастарқан басында бүгін сізді кездестірмекші едік... — деп бастаған Сұраған аржағын айтпай күмілжіп тоқтады.

— Жеңгелерің менімен кездесуден бас тартты, солай ма? — деді Ебіней Арыстанұлы зорлана жымиып, дауысы бірақ көмескіленіп тұншыға шықты.

— Жоқ, аға, — деді Бақыт. — Бастапқы бітімгерлікке ініңіз мені жұмсаған. Кездесуге сізбен Зүкен тәте қарсы емес... Тек

әлгінде үйге ертіп келмек болып қайыра барғанымда ол кісі: "Ағаң мені керек етсе — өзі келсін!.." — деді. Сірә, отау үйде, біздің көзімізше сізбен дидактасуға қымсынады білем...

Ебіней Арыстанұлы басын шайқап, қарқылдай күлді де асқа араны ашыла кірісті.

— Не дегенмен, Ебіней аға, келініңіз жақсы хабар әкеліп отыр. Соған жора болсын деп, мынаның бірінен ала отырсақ қайтеді? — деді Сұраған.

— Алсақ алайық, не болса да ең күштісінен құй...

Сол сәттен былай көңілін беймаза күй жайлап, әлденеге елегізіп отырды. Соны үй иелері де ұққан. Жан-тәнімен жақсы көретін ағасының шаңырағы шайқалып, тұрмыс тауқыметін неше жыл тартқан азабына шынайы күйзелген екі жас кереғар да қиын шаруаның оң жолға түскеніне, соған өздерінің де мұрындық болғанына қуанып отырған-ды. Ас ішіліп, дастарқан басынан тұрған кезде екеуі жарыса сөйлеп:

— Жеңгейге апарар гүліңіз бен сыйлықты әкеп қойдық. Көтеріп барамыз да, есіктен сіз әрі аттаған сәтте ізімізше кері қайтамыз, рұқсат етсеңіз, — дескен-ді.

Күзге таман Ебіней Арыстанұлы Қарағандыдағы екі бөлмелі үйін үш бөлмелі жаңа пәтерге ауыстырды. Орайы келгенде солай болады, жаңа пәтер інісі Қамзабай тұратын Ленин көшесіндегі 56-үйден тиді. Ебіней іле-шала Алматыға аттанды. Бұл жолы бірақ жалғыз емес, Қамзабайдан кейінгі үш інісі атқосшы боп қоса барған. Үшеуінің де айтқан уәжі — асыл жеңгемізді жаңа қонысқа өзіміз көшіріп келеміз, тіпті сөйтіндер деп бұйырсаңыз — ол кісіні Қарағандыға дейін жаяу арқалап келеміз... — дескен-ді.

Ебіней мен Зүбайраның қайыра көтерілген шаңырағы келімді-кетімді кісіден босамайтын, дастарқаны жиылмайтын байырғы қазақ үйіне ұқсай бастаған шамада, Орал атырабында жүргенде дүниеге келген Жартас інісі мен келіншегі Шәмшия екеуі ешкіммен ақылдаспай өз бетінше қимылдап, сірә, сөйткеніміз жөн болар десіп мәрттік көрсетсін: сол қарсаңда омыраудан ажыраған, бір жасқа жақындаған Мәжит есімді баласын (екі ұлдың ең кішісін) алып келіп:

— Аға, тәте, мына құртақандай бүлдіршін — осы сағаттан бастап басы бүтін сіздердікі. Міне, куәлігі. Міне, мөрмен расталған рұқсатымыз. Ал енді перзентті болған қуаныштарыңыз қайырлы болсын!. Мәжиттеріңіз шаңырақтарыңызға ие, құтты бала болғай! Сол үшін, рұқсат етіңіздер, шілдехана жасаймыз... — деген-ді.

(Әлмира, Динара есімді екі перзенттің әкесі атанған Мәжит

Ебінейұлы бұл күнде ғалым шаңырағының мұрагері атанып түтін түтетіп отыр).

Жартас ағасы мен жеңгесінің сол ісін араға біраз жыл салып, Ебекеңнің кенже інісі Есләмбек пен келіні Рымкеш те қайталады. Өздері тұңғыш рет нәрестелі болып, есімін Рәшит қойып, өзара қызықтап жүрген мазалы күндердің бірінде, бұл кезде олар Жезқазғандағы мыс кенішінде жұмыс істейтін-ді, сегіз айлық бөбегін құндақтап алып Қарағандыға, ардақты ағасының үйіне шақырусыз жетіп келеді де: "Бапа, Мәжитіңіз жалғыз өспесін, мынау шарана да енді — сенің балаң!" — депті...

Осы оқиға жайында 1983 жылдың қараша айының алғашқы жаңасында кенже інісіне жазған хатында Ебіней Арыстанұлы: *"Есләмбек, мен сені жас күніңнен асырап едім деп бұлдағалы отырғам жоқ. Ана жылы тұңғышыңды алып келгеніңде... соның бәрі қайтқан. Бұдан артық ағаны сыйлау болмайтын шығар дегемін. Алғысым мен батамды сонда бергемін..."* — деп жүрек-жарды ризалық сөзін айтса, содан екі жыл бұрын, 1981 жылдың 16-қыркүйегінде жолдаған тағы бір хатында: *"Бұл баланы мен сенен сұрағам жоқ-ты, бірақ та тұңғышын өзі ұсынғаны — мені әкесінің орнына ұстағаны... деп түсінгем-ді. Әлі де солай түсінем... Сенің мәрт көңлің, осы баланың сәбилік ләззаты Зүкең екеумізді қайтадан жасартты... Бұл бала жұрт алдында болса қуанар едім, жұрт алдында болмай өссе — бәрібір тірі болсам кемдікте ұстай алмаймын. Өзі жеке қалғанда қайдан білейін, тағдыры қандай болатынын..."* — деп тіршілік күйтінің қиын бір мұңын інісіне сыр ғып шертіпті...

IV

ХМИ-дің сан тарам ізденіспен шұғылданған, үш жүз адамнан тұратын қомақты ұжымы үшін 1963 жыл былтырғыдан да ауыр болып, тіпті ертеңгі тірлігі мәлімсіз жағдайға душар етті. Қайсыбірі соны институт тізгінін қолына ұстаған екі басшының — директор мен ғылыми жұмыстар жөніндегі лауазымды орынбасарының өзара келіспей, әрқайсысы өзінше би болуға тырысқан айтыс-тартыстың салдары деп ұққан-ды...

"Институт іргесін бекемдеу кезеңіндегі тынымсыз ауыр жұмыс мен үшін текке өтпеді, одан қоса жайбарақат тіршілігімізге кенеттен сап еткен... дау-дамайдың зардабы маған қаттырақ тиді. Инфаркт дертіне ұшырап, одан бойымды көтергенде екі өкпемді бірдей қысқан демікпеге тап болдым. Дәрігерлер маған: "Сіздің тәніңіздің сау жері жоқ, ал жүйкеңіз әбден тозған. Жұмысты біржола тастап, зейнетке

шығыңыз!" деген үкім шығарды... — депті Жармағанбет Төле-нов ілгергі тарауда біз сілтеме жасаған ұзақ хатында. — Ама-л қанша, солай істеуге тура келді..."

А.П.Ходак та жұрттың бөріне құрғақ насихат айтып, ком-мунизм адамына лайық ар-инабат қағидасымен жүріп-тұруға шақырған қызыл ұранмен жап-жақсы өмір сүріп, ешқандай ғылыми жұмыс жасамай-ақ академиялық құтыхана меңге-рушісінің қомақты еңбекақысын алатын жайлы күндердің өз басынан құстай ұшқанын түсінсе керек, институт дирек-торы жылдық жұмысына есепті қайыра сұраған күні денса-улығының төмендеуіне байланысты зертхана билігінен боса-ту жөнінде арыз берді. Ебіней Арыстанұлы мұныңыз не де-ген жоқ, Леонид Порфентьевичтің өзі күткендей, бірер жыл істей тұрыңыз деп те өтінген жоқ, өтінішін дереу кәсіподақ комитетінің қарауына жөнелтіп, ресми келісім сұрады. Ақыр аяғында Ходактың өтініші қанағатандырылды. Бірақ ғылым кандидатын, әмбе Ұлы Отан соғысына қатысушы ардагерді институттан біржола аластауды жөн көрмей, қатардағы ғылы-ми қызметкер етіп қалдырды. Сөйткені бірақ қате болыпты. Бірер ай тыныш жүрген кексе үйреншікті қадетін қайта бас-тап, "коммунист Бөкетовтің диктаторлық қылығы" жайында дабыл жолдаудан жаңылмады...

В.В.Михайлов тобы Орал бөктерінде сынақ жасауға аттан-ғалы институт ұжымы жарым жылдай уақыт қой үстіне боз-торғай жұмыртқалаған дерлік жайлы кезенді бастарынан өткізіп, әрқайсысы өз пешенелеріне жазған ізденістерімен емін-еркін шұғылданып, кейде тіпті сол жарықтықтың жөпшенде таусылмайтын ұзақ сонар әңгімесін сағындық... дегендей әзіл айта жүріп мамыражай күй кешкен.

Қыруар қаржы шығын болып, бірде-біріне қайтарым бол-май, ешқандай есеп-қисап та түспей, бәр-бәрі құмға сіңген су құсап, із-тұзсыз жоғалып жатқанына мазаланған институт-тың бас есепшісі күндердің күнінде Орал тауына аттанып кетті де, бірер аптадан соң аппақ қудай боп ағарған, әрі аса сиреген шашының қалғанын жұлардай боп қату оралды. Өйткені, иеліктеріне алған пеште ешқандай сынақ басталмаған. Тіпті тап биыл басталуы да неғайбыл. Ескі домнаның іші-сыртында бес-алты жұмыскер әлдене істеген боп жарым күн күйбеңдеп жүреді екен де, түс ауа әлдеқайда жым-жылас жоғалып кетеді-міс. Ал, ғылыми қызметкерлер ол жаққа төбесін көрсетпейді. Қайда болдың десе — кітапханада дейді, немесе зауыттың тех-ника бөлімінде сызба жасап отыратынын айтады білем. Ас-тыртын бақылаған есепші оның да сырын ашады. Сөйтсе түскі

асты асханадан ішіп, қорған сыртына серуендеп шығады екен де, сол маңаттағы сыраханада тоқайласатын әдетке көшіпті... Күнбе-күнгі сайранның таусылмас көзін де есепші біліп қайтыпты: алып пешті сынаққа бейімдеуге қатысты деп еңбекақы тізбесін жасап, соның бәріне "өлі жандарды" топтап енгізіпті; көпшілігі сол қалада тұрмайтын, сірә, өмірде жоқ адамдар. Ең шатағы, қосымша жұмысты орындауға тиісті қызметкерлердің бәр-бәрінің әйелдері сол қалаға төбелерін көрсетпесе де, сынаққа қатысушы, тәжірибені тіркеуші атанып неше ай бойы еңбекақы алыпты...

Көрген-білгеніне жаны түршіккен бас есепші Свердловқа дейін барып топ жетекшісін іздеген. Бірақ академик Михайловты жолықтыра алмаған. Естуінше, Мәскеуге кеткен, Үлкен академияның президентіне кіріп, сынақты ұлғайтуға қосымша қаржы сұрамақ деседі. Әлде басқа шаруамен айналысқан...

Осы жәйтті бастан-аяқ мәлімдеген бас есепші мәселені бүйірінен қойып:

— Ебіней Арыстанұлы, кексе атанған осы жасыма дейін мынадай сұмдықты мен көрген емеспін. Бұл — нағыз афера, мемлекет қаржысын талан-таражға салу. Ал нәтиже — ноль!.. Түптің түбінде сонша ақшаны желге шашқан, иә қалтасына басқандар емес, ашықауыздық жасаған сіз екеуміз шатыламыз. Академикті ешкім соттамайды, әмбе ол Мемлекеттік сыйлықтың иегері. Сотқа баратын — біз!.. — деп байбалам салсын.

ХМИ директоры ойға түсті. Өз ісіне адал есепшінің айтып отырғаны — айдай шындық. Михайлов тобының ғылыми мәнді сынақ жасамайтынын, бастаса да өздері күні бұрын әйгілеп жүрген, қара металлургия саласында төңкеріс жарарлық тамаша нәтижеге жете алмайтынына өзі Қарағандыға келген кезде-ақ иланған. Сол жайында соңғы сұхбатта Қаныш Имантайұлына да ашық айтқан. Бірақ академия президенті сол күдігіне әлде сенбеді, әлде "сәтсіз сынақ та — ғылыми нәтиже" деген белгілі қағидаға сайды? Тиісті қаражатты шаш етектен берді де, соның жауап-тауқыметін өзінің мойнына артып қойды. Мәселенің бүге-шігесін білмейтін, мың-мыңдап кетіп жатқан ақшаның ғана есебін түгендеуді білетін есепшінің айтып отырғаны мынау? Жә, не істеу керек?

Бұдан бір жыл бұрын Ебіней Арыстанұлы аспирант шәкіртімен Мәскеуге жолаушылап барды. Сәті түсіп, академия базасынан өте қымбат бір аспапқа қолы жетті. Қымбаттығы өз алдына, оны жүк вагонына тапсыруға болмайтынды. Шәкірті екеуі ақылдаса келе қайтарға екі билет емес, төртеу алды да, әлгі аспапты купеге кіргізіп, төменгі екі орын-

ның біріне орналастырып, қашан Қарағандыға жеткенше күні-түні күзетіп отырды.

Сол сапардың есеп-қисабын тапсырарда тап қазір алдында отырған есепші шатақ шығарсын: бір кісіден қосарланған жол билетін қабылдайтын заң жоқ, сол себепті екінші билеттің шығынын кіргізбей, еңбек ақыларынан келесі айда ұстап қалмақ...

— Апырау біз оны жүк вагонына берсек, қосымша сақтандырғанымыз үшін шығын екі есе артық болатын еді ғой?.. — десе, әріпшіл қызметкері басын шайқап:

— Сізді мен директор ретінде шексіз қадір тұтамын, бірақ, кешіріңіз, жалпыға бірдей заңды сіз үшін бұза алмаймын! — деп әлгі сөзін қайталайды.

Ақыры, қысылтаяң жағдайдан шәкірті құтқарды.

— Ағасы, ғылым құрбандықсыз өрістемейді дейтін өз сөзіңіз. Бір билеттің құнын сіз төлеңіз, екіншісін мен көтерейін. Түптің түбінде бұл шығын өзін ақтайды! Өйткені, өте керек аспапты аман-есен жеткіздік... — дейді.

Солай істеді. Осы жөйтті естігендер азулы деп жүрген директордың өрескел әріпшілдікке қалай төзгенін, мұндай қатыбас есепшіні қуып жібермей, неге ұстап жүргенін айтқанда ол: "Жоқ, маған тап осындай таза, өз міндетіне мейілінше адал есепші керек!.." — деп қызметкеріне шаң жуытпаған...

Енді міне сол кісі әлдебір сезікпен, сірә, жұмысқа деген адалдығы, иә шексіз сақтығы түрткі болып, Оралға барып, мәртебелі орынбасарының былық-шылығын ашып келіп отыр. "В.В.Михайлов онды-солды шашып жүрген қаржыны президент босатқан, ал мен академиктің жолына кесе-көлденең тұрмауға уәде еткенмін..." — деп ақтала алмайсың. Кім не десе де бұл пақыр: "Заң жалпыға бірдей" — деп қарап отырады.

— Осы айтқандарыңызды маған түп-түгел жазып беріңіз. Бұл мәселені академия басшыларымен ақылдасайын. Ал, соған дейін ешкімге жақ ашпаңыз... — деді ақырында.

— Сіздің солай дейтіңізді біліп, жазбаша есеп әкелдім. Мұның бір данасы өзімде қалады, мына жерге қол қойыңыз.

Сол жылдың бас кезінде өзін Кеңес Одағының кеменгер билеушісі санайтын Н.С.Хрущев ойына келген кездейсоқ істі дереу жүзеге асыратын ежелгі дағдысымен: "КСРО Ғылым академиясынан нақты есеп сұрайтын мезгіл жетті, маймөңкесіз айтқанда, мемлекеттің қаржысын жылдар бойы шектеусіз құртқаннан өзге олар түк те бітірген жоқ. Айталық, халық шаруашылығы ғылымнан нендей пайда көрді?..

Демек есепсіз көп ғылыми-зерттеу институттарын қысқартып, кейбірін өндірістерге беру қажет. Ал, жер-жердегі Совнархоз басшылары солардың зерттеуін өмір қажетіне бағыттауы шарт. Сөйткенде ғана ғалым атаулы өмірмен қоян-қолтық араласады, сөйткенде ғана біз ғылым иелерін аса ділгір шаруаларымызды шешуге жеге аламыз..." — деп көл-көсір пәлсафа соққан-ды.

Академия басшыларының ойланып-толғануға мұрсат сұраған әлсіз қарсылығын әпербақан қайраткер құлағына қыстырған жоқ. Кремль сарайына шақырған зиялы қауым өкілдерінің жиыны үстінде ол: "Айттым — болды, кестім, піштім! Қажет етсем академияның өзін де таратып жіберемін!.." — деп оңды-солды жосып, іле-шала ойына келгенін істей бастасын.

Ақыры өмірі жүріп тұрған дөкейдің дегені жүзеге асуға айналды. Академиялық институттардың кейбірін құрбандыққа шалып, ғылымның иісін сезбейтін ноқай басшының теріс-қағыс нұсқауын бұлжытпай орындау науқаны басталды. Әсіресе сол "Ләппай тақсыр, тағы не істе дейсіз?.." — деп Мәскеуден түскен өмірге құлдық ұрып тұратын одақтас республикаларда жедеғабыл тез жүрді.

Қазақ КСР ҒА-сы жүйесінде "қысқарту қайшысына" ең алдымен түскен Гурьев (қазірде Атырау) қаласындағы Мұнай институты мен Қарағандыдағы ХМИ болды. Нәтижесінде өзімен билікке таласып, қайткен күнде директор болу үмітін ұмыта алмай жүрген академик В.В.Михайловтың көкейкесті арманы жүзеге асып, Одақтық Қара металлургия министрлігі Теміртау комбинаты жанынан ашқан филиалдың директоры болып тағайындалды. Владимир Владимировичтің Оралда бастамақ өндірістік сынақты жайына қалдырып, Мәскеуді көбірек айналсоқтап жүрген сыры да мәлім болды. Сөйтіп кәрі тарланның жел бағытын аңдай білетін сезгіш қабілеті тағы да пайдаға шықты. Әрине, жаңа ұжымға Оралдан ертіп келген қарамды топ, Қарағандыда өз маңына жиған қызметкерлер, жиыны қырық-елу адам түгел ауысты. Солдүрмекте екі жыл бойы сынақ үшін деп емін-еркін пайдаланған қыруар қаржы құмға сіңген судай боп кете барды...

Соның артынша институт иелігінен кен қазу, геологиялық ізденіс және көмір химиясы құтыханалары алынып, соларда жұмыс істейтін ғылыми қызметкерлерді түп-түгел өндіріс қарамағына беру жөнінде бұйрық келгенде, директор ғана емес, күллі ұжымның көңіл-күйі күрт сынып, ертеңгі күніміз не боладыны ойлауға мәжбүр еткен-ді. Айналасы төрт-бес айда сан-салалы зерттеу жүргізіп отырған ұжымның үштен екісі

басқа салаға көшірілді. Павлодардағы алюминий алу технологиясын жетілдіруші топ та зауытқа берілді де, оны басқарушы Жанарыстан Садықов Алматыдағы политехника институтына ауысып кетті. ХМИ-де қалғаны — аналитикалық химия құтыханасы, түсті металл мен сирек те шашыранды элементтер зертханасы және Е.Н.Әзірбаев жетекшілік ететін органиктердің Теміртаудағы шағын тобы. Докторлық атақ алғалы академия сайлауына түсуді ойлай бастаған Ерден Әзірбаев ҚазМУ ректораты сол қарсаңда жариялаған бәсеке таңдауға қатыспақ ойын институт директорына ескерткен-ді. Университеттің органикалық химия кафедрасының меңгерушісі орнына қолы жеткен күні олда Ебіней Арыстанұлына келіп, арыз ұсынды. Қайраңда отырып қалған кемеңнің капитанына ұқсаған ХМИ басшысы не десін, "Жолыңыз болсын, Ереке, қиын уақытта кетіп барасыз, жақсы күндерде кездесейік!.." — деп қолын қымсына қысып қала берді. Өкінішті іс! Ерден Нығметұлы шынайы ғалым еді, мінезінің турашылдығы таңдаған ғылым саласын өрістетуге титтей де бөгет болған жоқ, органикалық химияны терең білуге құлшынған жастарды өз құтыханасына топтай білді. Осы өңірде тұрған төрт-бес жылда ол көміртекті қосылыстарды синтездеудің бүгешігесін жете меңгерген, жергілікті өндірісті өрге сүйрегендей білікті мамандар даярлап шығарды. "Ғылымды өндіріске кіріктірген" науқан кезінде солардың кейбірі осы атыраптағы "Пластмасса бұйымдары", "Синтетикалық каучук" (бертінде "Карбид") зауыттарындағы эксперимент цехтары мен зерттеу бөлімдеріне жетекші боп орналасты. Нәтижесінде Ерден Әзірбаев осы жерде іргесін қалаған ғылыми мектеп қатары күрт кеміп, қалт-құлт тіршілікке көшті...

Жыл аяғына таман Ебіней Арыстанұлы Алматыға келіп, өздері тап болған тығырықтан құтқарар амал қарастырған. Бірақ, ештеңе бітіре алмады. Қабылдауында болған төралқа мүшелері келер күндердің сыпыра тұман екендігін одан жасырған жоқ. Аңдауынша, бәрі де мәлімсіз жағдаяттың артын тосып отырған сияқты; мәскеуліктер де, күллі Одақ ғылымы осындай ертеңі беймәлім тығырыққа қамалған. Өзін тіпті: "Пешенеңе жазғанды көресің, саған тіпті қайғырудың қажеті қанша, айналаң толған — металлургия өндірісі, ең құрығанда Балқашқа барып құтыхана ашсаң да күн көресің... Кеңес елінде ғылым кандидаты жұмыссыз бос қалды дегенді естіп пе едің?.." — десіп әжуа еткендер де табылды. "Ау, сонда, жан-жақтан ХМИ-ға жиналып, ізденіске құныққан жастарды қайтемін? Әмбе біз қазірде өте мәнді зерттеуге кірістік.

Өндіріске ұсынар нәтижелер бар, шәкірттерімнің алды әзірлеген жұмыстарын қорғауға шыға бастады..." — десе? Тағы сол ақылгөй кекселер бұрын өзі естімеген пәлсафа соғып: "Біздің Канекең жарықтық ғылымды жан-жақты өрістетем деп ғылыми-зерттеу институттарын көктемгі жауқазындай қаптатып, тіпті соған дайындығы шамалы облыс орталықтарында да көптеп ашыпты. Никита Сергеевич өмірді терең білетін сабаз емес пе, айтса айтқандай, ғылымды сауын сиырға айналдырып, майлы жіліктің басын кім көрінгенге ұстата берген сияқты-ау? Е-е, Ебіней шырақ, сен де сол ағаңның әсіре үгітіне сеніп, Алматыдағы жайлы орныңнан айырылдың, енді айдалада қаңғып қалмауды ойла, мықтап ойлан!..." — деп көңілін әлем-жәлемге салып қойды.

Ебіней Арыстанұлының жанына батқаны — осы сөзді президенттің қасынан қалмай, не десе де жалбақтай қостап жүргендердің айтуы, ал қысылтаяң сәт туғанда, ол кісіні сынап-мінеп аяқ астынан білгішсінуі болды. Бір күні олардың сонша құбылуының да түп мәнісін аңдады: сөйтсе КСРО Жоғарғы Кеңесінің қысқы сессиясына ертерек аттанып, ұзақ уақыт сол жақтан қайтпай қойған Қаныш Имантайұлы ауыр дертке шалдығыпты; ыбыр-жыбыр сөзге құлақтары түрік білгіштердің айтуынша, көз жұмар айы, күні, сағаты санаулы-мыс...

Осы хабарды естіген соң-ақ Ебіней Арыстанұлының келешекке дегдар көңілі морт сынып, баяғыда, жасы он алтыны енді ғана оздырған шағында асыраушы әкесінен айырылып, жетім қалған қиын күндегідей жан дүниесі құлазып, түн ортасында шырт ұйқыдан шошып оянатын, одан әрі ұйқысы қашып егіліп, езіліп жататын беймаза күйге душар болды. Бұ дүниедегі қуаныш пен реніштің, мадақ пен атақтың, мәнді деп иланып жүрген мансұқ ісіңнің бәрі әншейін екенін, бір күні теріскейден үдемелеп соққан жел-құйынның жетегіне түскен қаңбақтай беті ауған жаққа домалап кете баратынын, өзіңнің де тағдыр-талайың соның бопсасында тамырынан жұлынған шөп-салам құсап ілесе жөнелетінін сезіну қиынақ болды. Канекең кім, өзі кім? Қаныштай алып тұлғаның өзін мыналар олай деп, былай деп... аузына келгенін көкіп отыр, ал ертең ол кісі?..

Ебіней Арыстанұлының есіне кенет академия президентінің 1962 жылдың қысында, Қарағандыға жол түскен сапарында (КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутат боп соңғы мәрте сайлауға түсерінде) ХМИ-ға кездейсоқ келгені түсті. Қасын-

да өндірістік обкомның әйдік хатшысы, Халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы бар ертеңгілік мезгілде, ешқандай ескертусіз институт орналасқан ескі жатақхана үйіне Қанекен тобы сау етіп жеткенде, өзі кабинетінде қағаз қарап отырған-ды. Абырой болғанда елгезек қызметкерлерінің бірі тар аулаға шұбыра кірген өңкей су жаңа ақ, қара түсті "Волгаларды" байқап қалып, әріптестеріне хабарлап үлгерсе керек. Дес бергенде әр бөлмеден дәлізге жүгіріп шыққан жұрт қарамды топ түзеп жағалай тұра қалған білем, президент те солардың бірде-бірін аттап өтпей, бәр-бәрімен қол беріп амандасып, үстіге көтерілгенше, өзіне де хабар жетіп, Қаныш Имантайұлын кабинетінің алдына шығып ізетпен қарсы алған-ды.

Қанекен шағын кабинетке иін тіресе жиналған жұртпен де емін-еркін шүйіркелесіп, ақырында әңгіме әуені институт үйінің қысылтаяң жағдайына ауысқан-ды.

Осы жерде обкомның хатшысы сөзге араласып, бұйыра, кінә арта сөйлейтін дағдысымен:

— Қаныш Имантайұлы, бұл мәселеде біздің титтей де кінәміз жоқ, институт директоры горсовет ұсынған көп-көрім, бұдан гөрі кеңірек ғимараттан жуықта үзілді-кесілді бас тартты. Енді міне, сіздің алдыңызда біз ұялып тұрмыз... — деп дүрсе қоя берсін.

Академия президенті состия қарағанда өзі:

— Бұл кісілердің ұсынғаны — ескі автогараж, жүргізушілер рейстен келгенде дем алатын тозық жатақхана. Сол жұртта химиктер мен металлургтер жұмыс істегендей жағдай жасау үшін кем дегенде екі жыл күрделі жөндеу жүргізу керек. Қаныш Имантайұлы, бізге тегінде ондай ескі-құсқы емес, құтыханалары сан-салалы зерттеуге, сынақ жасауға бейімделген, арнайы жобаланған жаңа ғимарат керек... — деп түпкілікті ой-арманын тарқата айтып сөз тоқтаған-ды. — Ал, әзірше, нағыз ғылым ғимараты салынғанша, ескі болса да, осы үйде-ақ қысылып-қымтырылып отыра берсек дейміз...

— Бәрекелді, Ебеке, бұл ойыңыз көкейге қонады. Мұныңыз енді кем дегенде он жыл алға қарайтын, сол кездегі тіршілігін шамалай білетін есті басшының сөзі. Бөкетов жолдастың меңзеп тұрғаны — осы қалада таяу жылдарда ірге теппек академиялық орталықтың жай-күйі, жолдастар, күні ертең сіздерге де мақтан болатын, қала мәдениетін рухани көтеріп, Қазақстан ғана емес, күллі Одаққа паш етер мәнді іс! — деп Қаныш Имантайұлы кенет өзіне аңыра қараған обкомның хатшысы мен Совнарком төрағасының есімдерін атап, ХМИ директорының тың ойына бірден құптау білдіріп, тіпті соны одан әрі тереңдете түсті. Айтуынша, жергілікті басшылар бұл мәселеге жеткілікті мән бермеген, берсе де бас сұғар баспана ұсындық,

енді бізге неғыл дейсізден аса алмаған... — Ал ертең тап сол институттарда сіздердің өз перзенттеріңіз ізденіс жүргізіп, ғылым көкжиегін кеңейтпек. Қадірлі жолдастар, бұл мәселеге алдағы жылдар биігінен қараңыздар. Ескі гараждың ежелгі атауы — атқора емес пе, ал атқораны баспана етіп, XX ғасырдың ғылымын қалайша өрістетуге болады?...

Не керек, сол күні мерейі үстем болып, "Қайран Қанекем, сол сапарда мені әлі пісіп-қатпаған жасаң қызметкер демей, шарадай үлкен басымен іздеп келіп, мәртебемді көтеріп, әрі биік лауазымдарын дәреже көріп, өзін қабылдауға, өтінішін тыңдауға уақыт таппай жүрген жергілікті "құдайларға" кім екенімді, осы қалаға не үшін келгенімді мойындатып кеткен кішіпейіл де кісілік қаракетіңді не деуге болады?!.. Өмірінде ұмытпас, тек қана сол үшін ардақтап өтуге болатын асыл үлгі емес пе?.." — деп қиялға түсіп, ақыры әлем-тапырық болған жабырқау көңілін бекемдеп алды.

Тағдыр тәлкегі шығар-ау, 1964 жылға ХМИ екі-ақ бөлімшемен кірді. Қызметкер саны қырық-елу адам. Ал атауы академиялық институт, бәз-баяғы қазақтың: "Айдағаным бес ешкі, ысқырығым жер жарады!..." — дейтін әжуасы болды да шықты.

"Жә, не істейміз?" сауалы күпті көңілде тағы да көлбеңдеді.

Ақпанның біріне ауған ертеңгілікте Мәскеу радиосы өзінің хабарын академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың ауыр науқастан опат болғанын күллі Одаққа қайғыра естіртумен бастады. Ебіней Арыстанұлы келесі күні Алматыға ұшып барып, қадірменді ұстазын соңғы сапарға аттандыру жиынына қатысты. Қаралы сапар соңында көкейкесті істің аужайын байқаған. Кімге барса да көңілін көншітер жауап ести алмады. Көпшілігінің көкейіндегі гәп: Сәтбаевтың орнына кім отырады? Президент тағында отырған он бес жылда ғұлама Қанекен Қазақстан ғылымының өрісін ұзын саны 47 институт, ботаникалық бақтар, стансалар мен түрліше ғылыми орталықтарға кеңейтіп, соларда еңбек ететін қызметкерді он мыңнан асырып кеткен. Соншама ұланғайыр ұжымды сол асылдай тап-тұйнақ басқаратын білгір қайда? Әмбе сол Н.С.Хрущевтің күллі ғылым ошақтарына қырғдай шүйілген алмағайып кезеңге тап болған жағдайда?..

— Не көрсең де көппен бірге көресің. Институтың әзірше жабылған жоқ, сөйтетін шығармыз деген пиғылдың болғаны рас... — деді төралқаның өзіне ниеттес бір мүшесі. — Қазақстанда Химия институты үшеу. Зерттеулеріне үңілсең — бірін-бірі қайталау. Сірә, Алматыдағы бұрынырақ ірге тепкен екі ұжымды сақтасақ та тәубә дерсің...

Академияны біртіндеп күзеу әрекеті әлден-ақ жолды болыпты: Геологиялық ғылымдар институтынан 500 адам қысқартылыпты; жел бағытын аңдап отыратын әсіре білгіштердің болжамынша, академияны шағын ұжым етудің бастамасы; СОКП ОК-інен түскен бұйрықты жеделдетіп орындаудың садары. Арты мұның қиын болады-мыс...

Техника ғылымының докторы Сағынтай ИСАБАЕВ-ТЫҢ ауызекі әңгімесінен (2003-жылдың тамызы):

"Ебекең сол қарсаңда мүлдем көңілсіз жүрді. Жұмысты тындырымды істемейсіңдер, қонаққа көп барасыңдар, преферанс ойнау — ғылым адамының соры, ал сендер соған әуей болып, түні бойы карта ойнап, жұмысқа ұйқыларың қанбай келесіңдер... деп бізге ұрысады. Жантөреге, Төкенге тиіседі. Екеуі де МНС, ал маған ғылыми хатшы болғандықтан жұрттың көзінше ештеңе демейді, оңашада менің де сыбағамды асыра береді. Айтары — зерттеуді тездетіп, ғылыми атақ алу керек!..

Бір жексенбіде біздің үйге өзі келді. Келіншегім Күләш қазан көтерді. Көңілі болмай жүргенін аңдап дастарқанға ішімдік қойдық. Ебекең бірақ ащы арақтан үзілді-кесілді бас тартып, шараптың жеңіл түрін құйғызды. Соны асықпай сораптап отырғанымызда:

— Әй, батыр, мынаның арзандауына көшкенің жөн, — деп мысқылдады. — Жағдай ауыр, сірә, бұдан да айырылатын шығармыз. ХМИ-ды жабуға бұйрықтың жобасы әзір деседі. Не істемексің?

— Өзіңіз ше? Қайда шақырсаңыз — сонда барамын. Қарандыда оңтайлы орын жоқ, ағасы. Ал ғылымнан қол үзгім келмейді.

— Рас па?

— Рас, имандай шыным!..

— Екі досың қайтпек? Жантөре мен Төкенді айтамын...

— Олар да сізден қалмайды. Меніңше, Малышев пен Полукаров та ойланбай ереді, — дедім шынымды айтып, — Марк Залманович жөнінде нақты айта алмаймын. Сізден ажырағысы келмес, басы мықты болғанмен жаратылысында босаң адам, ал тізгін тым пысық әйелінде...

— Жарайды, ойыңды ұқтым. Сеніміңе рахмет! Бірақ, бұл сөзді ішінде сақта. Жұртты бекерге дүрліктіруге болмайды! Екі түрлі амал бар: бірі — Алматыдағы академиялық институттан дербес құтыхана сұрасам деймін, бере қалса — сонда кетеміз; бірақ ол жақта мен ұзақ жүре алмаймын, жүректегі кінәраттың жайы солай; екіншісі, Балқаш комбинатында зертхана ашу, тегінде, қайрат-жігер бойда бар кезде өндірісте

жұмыс істеп, ғылыми атақ мәселесін тиянақтап алу — маған да, сендерге де теріс болмас... Ал Балқаш — қазақ жерінің қиыры емес, қаласы жап-жақсы, іргесінде шалқып жатқан көл, өндірісі — әлемдегі ірі алыптардың бірі...

— Ағасы, не десеңіз — сол болады. Сізге біз тағдырымызды біржола берген жанбыз!

— Бопты. Апырай, қиыншылық пен кедергінің бәрін жеңіп, келелі ізденіске белді бекем буып кіріскенде мына кеселдің көлденең кездесуін айтсаңшы. Бұл шіркінге, Хрущевті айтамын, қой дейтін қожа болмағаны ма сонда, біздің Кеңес жүйесі де тым қасаң, бір ақымақ билікке жетті ме — ойына келгенін істейді. Екі жүз елу бес миллион халықпыз, бір кісінің айтқанымен тұрып, айдағанына көніп, "Тағы не бұйырасыз?!" — деп қол қусырып, бас иеміз?! Неткен әпербақан жүйе!..

Сөйтіп ішкүсада мүжіліп жүргенде көктемнің жылы желімен жеткен күншуақ Қазақстан Ғылым академиясын да шарпыды. Қаныш Имантайұлының айнымас та адал шәкірті Шапық Шөкіұлы Шокин Қазақ КСР ҒА-сына президент болып сайланды. Академияның жалпы жиналысына ХМИ директоры да шақырылған. Жаңа президентті құттықтау кезінде кексе әріптесі: "Кетіп қалма, жұмыс аяғында келгін!.." — деп алаң көңілін одан әрман өрепкіге салып қойды.

Сөйтсе оңашада айтпағы — жақсы хабар екен.

— Ебіней, көңіл-күйіңнің кетеуі кетіп жүргенін білемін... — деді Шапық Шөкіұлы. — Мына орынға мен қадірлі Қанекеңнің артына қалдырып кеткен асыл да бай мұрасын көздің қарашығындай сақтау үшін отырдым. Түсінікті ме? Қолымнан келгенше соны істеймін. келмей бара жатса — көресің ғой... Қысқасы, бекорге үрейленуді қойып, Қарағандыда бастаған зерттеуді алаңсыз жалғастыра бергін!..

— Түсінікті, Шәке! Сізді жерге қаратпауға тырысамыз...

— Тырысамыз?! — деп қайталады жаңа президент, сірә, тақ-тұқ жауабын ұнатпаған тәрізді. — Одан да тездетіп Одақ көлемінде сенсация болғандай бірдеме жасасаң — институтыңды да, өзінді де ешкімге бермеуге бармын, ойлан бұған! Мықтап ойлан!..

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

"...Мына қу тірлікте адамға қанша нәрсе керек? Тіпті де көп емес. Соны түсінсе, адам баласы өтірігі мен алдауын қояр еді. Ең бастысы — адалдық, өзіңе адалдығың, өзге жұртқа, достарыңа адалдығың. Адалдығың және риясыздығың".

Ебіней БӨКЕТОВ,
"Жас Қаныш"

«ДҮНИЕ ДЕ ӨЗІ, МАЛ ДА ӨЗІ, ҒЫЛЫМҒА КӨҢІЛ БӨЛСЕҢІЗ»

I

Әулиедей табынып жүрген Қаныштай сүйеушісінен қапы-лыста айырылып қалғанда, сол ұлының тапсыруымен өзін Қарағандыға ертіп келіп, ХМИ басшылығына тағайындап кеткен Шапық Шөкіұлының академия билігін қолына алуы, оның сол күні-ақ өзіне айтқан бір ауыз лебізі Ебінейге көктегі Жарылқаушы жебегеніндей әсерлі болды.

— Академия президенті зерттеуді өндіріске тездетіп енгізуді қатты тапсырды, — деген-ді ол кешегі ХМИ-дің жұртында селдіріп қалған аттөбеліндей зерттеушілер тобына, — әрі-сәрі күйге түсіп, түске дейін төбе көрсетіп, түстен кейін саяжайға жылыстап кететін кеңшілік келмеске кетті деп есептендер. Мен өзім жұмыс орнымда он сағат, керек болса он бес сағат жұмыс істеуге әзірмін. Бұл болса күллі институттың күні ертең қысқарып қалмауының бірден-бір шарасы! Осыны жүрегімен түсінген жан бұған шыдайды, ал шыдамы жетпегендер — адалын айтсын, ренжіспей қоштасамыз...

Әр зобалаңның жолына көлденең тұрар қарымтасы болмағы да — өмір қағидасы. Никита Хрущевтің өзім білемінен туған кеселді де кердең әрекеттеріне қарсы тұрған қайраткерлер алыстан емес, өз ортасынан шықты. Дес бергенде 1964 жылдың қоңыр күзінде ол пақырдың аяғы аспаннан келіп, бір-ақ сағатта Одақтық дәрежедегі зейнеткер атанып шыға келді. Бұл оқиғаны Кеңес қауымы жаппай қуанып қарсы алғаны мәлім.

Саяси өзгерістің игі ықпалын ХМИ ұжымы бірден сезгенді: институт химия мен металлургия саласында зерттеу жүргізеді; бірақ былтырғы ауыс-күйісте одан ірге бөлген құтыханалар кері қайтпайды; оның есесіне түсті метал, сирек те шашыранды элементтер құтыханасының құрамы екі-үш есе өседі; демек, Орталық Қазақстан атырабында қазылатын кен құрамындағы барлық металдарды кешенді түрде өндіру технологиясын жетілдіруге бағытталған іргелі зерттеу өріс алуға тиіс; қара металлургия құтыханасы орнына ферроқорытпа (темір қосылыстарының техникалық атауы — С.М.) зертханасы ашылады, бұл болса осы өңір өндірісі үшін — аса ділгір зерттеу...

Академияның жаңа президенті Ш.Ш.Шөкиннің бастауымен келешекте Қарағандыда ҒА-ның бөлімшесін ұйымдастыруға бағытталған жоба жасалды: ХМИ негізінде 5-6 ғылыми-зерттеу институттары ашылуға тиіс; соған орай бұл ұжымның құрамы таяу жылдарда қайыра кеңіп, органикалық синтез бен көмір химиясы, фитохимия (шипалы дәрі-дәрмектер мен өсімдіктерді зиянды әсерден қорғайтын табиғи таза заттар жасайтын орталық), жер қыртысын кешенді түрде игеретін, сауда-саттық қарым-қатынасты ғылыми негіздейтін, есептеу-математика бөлімдері құрылып, зерттеу бастамақ.

Қара металлургия институтының Қарағанды филиалы біржарым жылдай өмір сүріп, ғылымға байырғы көзқарас қалпына келген кезде жабылып тынды: Теміртау комбинатының басшылары олардың көмегін қажет етпепті; сондай уәжді Мәскеу де, Орал да айтқан сынды... Амалы құрыған В.В.Михайлов өзім құрдым деп жүретін ХМИ-ға 1966 жылы қайыра келеді. Ғылымға берері беймәлім, әмбе желбуаз сөз иесін Ебіней Арыстанұлы не істерін білмей, ойға түседі.

Институт директорының екіұдай көңілін аңдаған Владимир Владимирович:

— Ебіней Арыстанович, сізден басқа барар тауым, басар жерім қалмағанын мойындауға мәжбүрмін. Қарауымдағы оралдықтар өз жөнін өзі табар, қанша жыл онда-мұнда сүйредім, соған да тәубә десін. Ал, ХМИ-дың зерттеуіне менің септігім тимесе де, ғылыми атағым керек болар? Қысқасы, не ұсынсаңыз — соған ризамын. Жас жетпістен асқанда бас сұғар жер таппай, айдалада қаңғып қалғанымды көріп отырсыз... — деп етектей қол орамалын алып, көзін қайта-қайта сүртіп егіле сөйлесін...

Институт жетекшісі ақыр аяғында шыдамады.

— Жарайды, қадірменді Владимир Владимирович, арыз жазыңыз, аға ғылыми қызметкер етіп қабылдаймын. Мінде-

тіңіз — ғылыми кеңесшілік болады. Жастардың жұмысына бөгет жасамайсыз, олардың ішінде артық-ауыс сөзді көтермейтін мінезі шөлкем-шалыстары бар, қадіріңізді білмей, көңіліңізді қалдыруы мүмкін...

(Профессор В.П.Малышевтің 2003 жылдың тамыз айында осы жолдар иесіне ауызекі айтқан әңгімесіне қарағанда, ол кісінің неше жыл дабыра еткен сынағы Оралда да, Теміртауда да басталмаған қалпында қалыпты. Алайда академик Михайлов қайда болсын сол сынақты дабыралаумен, ғылыми мадақ атағын көлденең тартумен жетпісінші жылдардың аяғына дейін ХМИ-да сүбелі еңбекақымен жұмыс істепті. Қарағандыда жиырма жылдай уақыт еңбек еткенде ол сабаз өз алдыннан бірде-бір ғылым кандидатын шығармай, ескірген еңбегін ежіктеумен өмір сүріпті.

— Таңғажайып феномен! Ебіней Арыстанұлы, сіздер де соған қалай тездіңіздер? — дегенімде, Виталий Павлович маған таңырқай қарап:

— Шетелде ол бір күн де бүйтіп өмір сүре алмас еді, ал бізде? Жел сөзге, жалған уәдеге айырықша сенім көрсетілген заманда өмір сүрдік. Кеңестік кембағал заман нақ сондай арамтамақтарды ғылымға бағбан етіп сайратып қойды. Өздері ештеңе істемейді, ал бірдеме істегендерге жол бермейді!.. Ондаған жыл биология ілімінде үстемдік құрған жалған ғалымдар Т.Д.Лысенконың, немесе әйгілі бағбан В.В.Мичуриннің зиянды әрекетін еске алыңыз. Біздің металлургия да демек лысенколардан ада болмаған... — деп қынжылыс білдірген-ді).

Академия президентінің өзіне көрсеткен сенімін арқаланған ХМИ директоры сол қарсаңда тағы бір көкейкесті мәселені ұтымды шешіп алды: институт жолдамасымен орталық қалаларда оқымақ аспиранттар үшін де қомақты қаржы бөлінді...

— Ал, жастар, Қарағандыда омалып отырып, тұрмыс жағдайым көтермейді... деп сылтау айтқанды доғарып, Мәскеу, Ленинград, Свердлов, Новосібір, Алматыға аттанып, ғылымы өрістеген білікті орталықтарда білім көтеруді, барлық шығындарыңды академия президентінің өзі көтеріп отырған үш жылда ғылыми атақ алып, өзімізге қайта оралуды ойлаңдар... Өйтпейінше бізге өсу жоқ! Мұндай тамаша мүмкіндік жыл сайын жасала бермейтінін және ескеріңдер. Бұл сөзді мен пәленше, саған, саған айтамын... — деп институт директоры бірнеше жас қызметкерлерді түстеп тұрып қадала атады.

1964 жылдың қара күзінде Ебіней Арыстанұлы Жантөре Әбішевті кабинетіне шақырып, күтпеген ұсыныс жасады.

— Жантөре, өзіңнің де, менің де ғылыми тағдырымыз, осы

институтта тоғысқан бәріміздің де келешегіміз — өндірістік сынаққа байланысты. Тап содан опық жеп жүрміз, соны қайда, қашан жасарымызды білмейміз де, кім көрінгенге жалыншты боламыз. Нәтижесінде қаншама адамның зерттеуі бітсе де, сынақтан өткізе алмай қиналып жүр... Сол тығырықтан біржола құтылу үшін өзімізде тұрақты жұмыс істейтін өндіріс ашуға бел байладым. Президент бұл ойымды мақұлдады, қаржылай көмек те беретін болды. Өйтпеске амал жоқ. Айталық, сенің ванадий аламын деп табан тоздырғаныңа жеті жыл болды, өндіріс қазанында сынап алмасаң — әлі де сонша уақыт жүресің... Қысқасы, батыр, сол "зауытта" мен — директор, сен — бас инженер боласың! Бейнетің төлеміне ең алғашқы сынақты өзіңнің тақырыбың бойынша жасауға рұқсат етемін!

Ақыры солай істеді. Қаражатты, тиісті құрал-жабдықты директор тапты, соларды орнатып, жүргізу тауқыметін Жантөре тартты. Оның есесіне сынақ жедел жүріп, "кісідегінің кілті аспанда" кедергісі азайып, зерттеу нәтижесі әр қаулай бастады...

Екі жылдан кейін, 1966 жылдың қысында, анығында тоғыз жыл ұдайғы дамылсыз сергелдеңнің соңында Жантөре Нұрланұлы Әбішев Алматыға аттанып, политехника институтының ғылыми кеңесінде кандидаттық диссертациясын сәтті қорғады. Ал, соның алдында Марк Залманович Угорец техника ғылымының кандидаты куәлігін алғанды. Бұ да жасаң қызметкерлер ортасында едәуір өрепкү туғызып, қайқайсысы болсын: "Залманның Маркінен менің нем кем? Нұрланның Жантөресі кандидат атанғанда таудай мен неге болмаймын?!.." — дескен бәсеке басталсын...

II

Полиметалл кендерінен селен мен теллурді ажырату ісімен Ебіней Арыстанұлы ҚазГМИ ұжымында оқытушы болып жүрген кезінде-ақ шұғылданған. Соның дәлелін біз ғалымның ғылыми еңбектері тізбесінен таптық: "Мысты электролит шламдарын сода қосу арқылы қайнаған қабатта күйдіру" деп аталған сынақ (қосалқы зерттеушілері академик В.Д. Пономарев, М.З. Угорец, В.З. Тарасенко) 1957 жылы жасалып, төртеуі бірігіп жазған ғылыми мақала "Қазақстанның металлургия және химия өнеркәсібі" журналының 1959 жылғы № 1 санында жарияланыпты.

Жер қыртысында өте аз мөлшерде кездесетін селенді қосылыстан айыру ісімен мен, осы жолдардың иесі, таң қал-

маңыз, төртінші курсқа іліккен кезімде, бұл болса 1957 жыл, әр студент міндетті түрде атқаратын факультет бағдарламасы бойынша шұғылдандым.

Қазірде аспан зәулім "Қазақстан" мейманханасы тұрған жерде жеңіл және сирек металдар кафедрасына тиесілі шағын ғимарат болатын, астыңғы қабаты — құтыхана. Соның бір түкпірінде электрмен қыздырылатын көлемі бесіктей сопақша пеш бар. Пеште жұмыс істеу үшін алдын-ала мәлімдеме жасап, кем дегенде бірер апта бұрын кезекке тұрасың. Өйткені, төртінші курстағы 75 студенттің кем дегенде төрттен бірінің курстық тапсырмадан ада болуы — осы пештің құлағына қолың жетуіне байланысты...

Сол құтыханада сақталатын шикізаттан үлесімді алып, қоспаларды таңдап, бәрін үстел үстіне тізіп қойып, әрқайсынан там-тұмдап аналитикалық безбенге тартып отырып, салмағы жарым килоға жетер-жетпес мөлшерде шихта әзірледім. Оларды фарфор тегешке салып, талқан түйгендей қолтоқпақпен қаншама уақыт түйгіштедім. Ақыры ол күлдей ұнтаққа айналды. Соған өлшеп отырып тазартылған су құйдым. Құрғақ шихта қоймалжың тартқанда қолмен мыжғылап үлкендігі арпадай, кейбірі доланадай "шариктер" жасадым. Техника тілінде оны гранула дейді. Отқа төзімді материалдан жасалған жалпақ тақтаға тізіп кептірдім. Құтыхананың аға лаборанты жүзі жылы, кексе әйел еді. Ұмытпасам, есімі Мария Алексеевна. Тілеуің бергір сол кісі менің жұмысымды көз қиығымен бақылап отыр екен, бұған дейін екі рет селен айыра алмай бүлдіріп алып, жұмысты үшінші мәрте бастағаным жаны ашыды білем, қасыма келіп: "Суды артық құйдың. Тез кептіруге асықпа. Мезгіл-мезгіл грануланың қатаюын тексер, өйтпесең тағы бүлдіресің..." — дегені сеп болып кептіруді мейілінше баптадым.

Содан неше күнге созылған әзірлігім тәмам болып, тәжірибенің ақырғы сәті таяды. Қолыма көлемі тұз түйетін келідей темір ыдыс тиді. Қатқыл затқа айналған гранулаларды елеуіш тәрізді әр жері шұрқ-шұрқ тесілген төсеніш үстіне орналастырып, әлгі ыдысқа салдым. "Келінің" (өндірісте оны реторта дейді) аузын кәдімгі қолдан иленген саз балшықпен бекіттім. Соны илеп жатқанымда лаборант әйел сыртқа шығып кеткен-ді. қайта келгенде аузы-мұрны бітелген "келіні" алдына қойып едім, Мария Алексеевна: "О, жоқ, болмайды. Аузын жым-жылас тұмшалап тастапсың, тотықтану қалай жүреді?" — десін. Мен "келінің" аузындағы саздың бетін тырналап, әр жерге шиыршықтап тығылған қатырма қағазды көрсеттім. Лаборантка: "Оригинально! Өзің ойлап таптың ба, әлде біреу үйретті ме? — деді басын шайқап. — Пешке түскен

қағаз отқа жанып кетіп, сол жерден ауа кіреді... Қисынды жорамал. Ал, ауа жеткіліксіз еңсе — қайтпексің?.."

Мен тәуекелге бел байладым.

"Келінің" аузы бітелген саздың тобарсып кебуін екі-үш тәулік тосуға тура келді. Ақыры оны пеш көмейіне жөнелттік. Пеш қасында тапжылмай отырып, іштегі температураның 550 градустан төмендемеуін қадағаладым. Бұл болса гранула құрамындағы заттардың толық күйдіріліп, өзім күткен тотығу реакциясының сәтті жүруінің басты шарты. Үш-төрт сағаттан соң "келінің" пеш көмейінен шығарып суытуға қойдым. Сірә, шыдамым жетпеді білем, мүлдем қатып қалған саздың әр жерін шұқылап сым жүгіртсем — қатырма қағаздардың шынында отқа жанып кетіпті. Алайда, оншақты тесіктің жармысынан ғана сымды өткізе алдым, өзгелері бітеліп қалыпты...

Бірі сағаттан соң шапқы, балғамен түйгіштеп, "келінің" аузын ашып қарасам — түп жағында шілдің тезегіндей бірдеме жатыр, қызғылтым түсі ғана көңілге дес болғандай. Соны ақырында басы имек металл қырғышпен қырнап алып таразыға тарттым, салмағы екі грамм шамасы.

— Селенит екеніне дау жоқ. Сынақтан өттің деуге болады. Көңілің жарасқан қызың бар ма? Бар болса киноға шақыр, бүгін түгілі ертең де боссың... — деді мейірімді Мария Алексеевна.

— Әу, батыр, бұл жұмысты сен жап-жақсы атқардың. Курстық тапсырма үшін жарап жатыр. Әлбетте, селенит шығымын сәл көтергеніңде тіпті жақсы болатын еді. Онда мұныңды ғылыми жетістік деп журналда жариялар едік, амал қанша?!.. — деген-ді сол жолы курстық сынағымды қабылдаған Ебіней Арыстанұлы жайдары жүзбен күле қарап.

Ұстазымның сөзін мен әдеттегі мысқылына жорыдым. Тап сол қарсаңда селенді көптеп айыру "дертіне" ұшырап, өнім шығымын 60-70 пайызға көтеруді армандап жүргенін қайдан білейін?..

— Тегінде, тәжірибе үстінде, батыр, асығуға болмайды. Шихта құрамың дұрыс, гранула көлемін, бәлкім тым үлкен жасағансың. . Сөйтсе де әдегеннен 40 пайыз шығымға жету, білесің бе, Кеңес өндірісінің соғыс алдында жеткен ең жоғарғы межесі... Солай, Медеу шырақ, дилетант зерттеуші үшін бұл жарап тұр. Тегінде, сен аспирантура туралы ойлана жүр, он, иә он бес жылдан соң мен сені теллур мен селен айырудың Қазақстандағы білгірі етіп шығарамын. Селен атауының қайдан шыққанын білесің бе?

— Әуелі селен емес, теллур мәлім болған. Швед ғалымы, есімін ұмыттым, оны 1782 жылы ашып, планета аттарын жаңа

ашылған элементтерге қоятын дәстүрге сай, латынша "теллус" ("Жер") деп атаған. Ал селенді тағы бір швед ғалымы, жаңылмасам, көптеген элементтердің "кіндігін" кесуші, атақты Берцелиустің өзі-ау деймін, 1817 жылы ашып, қасиеті теллурға жақын болғандықтан Жер серігі Айға балап селен атандырған... — деймін орта мектеп "Химиясынан" жадымда қалған деректерді қайталап.

— Міне, қазірдің өзінде сен сирек металдар тарихын жатқа соғып тұрсың. Ал күні ертең бұл ілімді құныға зерттеуге кіріссең, кім біледі, сенен қандай білгір шығарын? Қысқасы, ғылым жолына жетектеуге дайынмын, батыр...

Жиырмасыншы ғасырдың екінші жармысы ғылыми-техникалық төңкеріс заманы атанғаны мәлім. Шынында да адамзат қауымы сол қарсаңда неше түрлі ғажап жаңалықтарды күнбе-күнгі қажетіне кең түрде пайдаланатын болды: ғарышқа шығу, теледидар, телебайланыс, қуаттың жаңа көздерін ашу, компьютер бағдарламасы... Соншама пайдалы істің бірқаншасы селен мен теллурдың бұған дейін құпияда қалып келген дара қасиеттерінің мәлім болуымен жүзеге асқанын айтсақ ше? (Ал, бұған дейін селеннің ең көп кәдеге жараған жері — шыны өндірісі болатын, оның 20-30 грамы бір тонна сұйық шыныға мөлдірлік қасиет беретінін химиктер екі ғасыр бұрын ашқан-ды). Ғажапты қараңыз: осы элементтің біреу мысқалы қосылса даттанбайтын болат қорытпасы жарасымды реңк алады екен; демек селен мөлшерін өзгерте отырып никельденген, хромдалған заттардан неше түрлі тұтыну бұйымдарын — қасық, шанышқы, пышақ, түрлі ыдыстар жасауға болады; селен қосылған бояу сапасы күрт өзгеріп, ыстық-суыққа бірдей төзімді, таттанбайтын әрлегіш материал өмірге келеді екен... Химиктердің тынымсыз ізденісі сәтті аяқталды. Өнер шеберлері мен сәулетшілер салтанатты сарайлар мен әлеміші мол ғимараттардың іші-сыртын әдемілеуге селен қатысқан берік бояулар қолданатын болды.

Сөйтсе де таң-тамаша етер ғажайыптар алда екен: 60-жылдары адамзат тірлігіне электроника, радиотехника өндірістері дүниеге келтірген таңғажайып әбзелдер қауырт ене бастады; соларға ілесе жартылай өткізгіштер құпиясы ашылып, лазер аспаптары қолымызға тиді. Ең ғажабы, соның бәрі селеннің қатысуымен жасалатындығы. Ал селенмен ағайындас теллур да жаңа техниканың сан-салалы түріне аса қажет

элемент болып шықты. Қысқасы, Менделеев кестесіндегі халькогендер тобының ("халько" — грекше мыс, демек "халькоген" сөзі мысқа бай кен орындарын түзеуге қатысатын біртекті 19 элементтің ортақ атауы) бұған дейін мәлімсіз болған дара да өзгеше қасиет-қабілетін ашу — адам баласын неше түрлі аспап-құралдар ойлап тауып, оларды әжетіне кеңінен жарату дәуірі басталғанын паш еткен-ді...

Осы жолдарды жазып отырғанда менің алдымда Ресейдің "Совершенно секретно" альманағының 2003 жылдың желтоқсан айында жарық көрген № 12 саны жатыр. Оның 29-бетінде "Селеннен туған жанжалдың астары" деген ғылыми мақала жарияланған: өткен ғасырдың 80-жылдарында ағаш кесуші финдердің, әсіресе тепсе темір үзгендей жастар арасында таза ауа, ну орман ішінде жұмыс істеп жүріп, кенеттен жүрек талмасына, не рак дертіне ұшырап опат болуы жиілейді. Дәрігерлер ұзақ іздеп, сырқаттанушылардың төнінде селен элементінің жетіспейтіндігін анықтаған (бұл жәйтті АҚШ ғалымдары олардан да ертерек біліпті). Күмәнді гәпті шұқшия зерттеу одан да сорақы құбылысты ашыпты: сөйтсе Финляндия тұрғындарының жарымынан астамы (80 пайызы) селеннен мүлдем жұрдай болыпты...

Дәрігерлер қатерлі жағдаятты үкімет назарына жеткізеді. Фин үкіметі бұған айырықша мән беріп, "Ұлтымызды біржола жойылу қатерінен сақтандыру шаралары" деп атаған арнайы қарар қабылдайды. Оның негізгі шарасы — фермерлерге қаржы төлеп, селенит қосылған тыңайтқыштарды көбірек қолдануға міндеттеу болыпты. Нәтижесінде фин елінде жүрек дертіне шалдыққандар саны он жылдан кейін екі жарым есе, ал бейдауа сырқатқа ұшырағандар екі есеге жуық азайыпты.

Газет хабарына қарағанда, өз халқын селен жетіспеуінен сауықтыру шаралары Қытайда, Америкада, Жапонияда, Еуропа елдерінде соңғы ширек ғасырда тыңғылықты жүрген. Сөйтіп қатерлі дерттің бетін әрі қаратқан. Ал, Ресейде, соның қол астында болған біздің Қазақстан сияқты кешегі төуелді елдерде бұл опатпен "күресу" — "Құдайдың өзі сақтайды" десіп, қол қусырып қарап отыруға сайған. Сол себепті бір ғана Ресейде соңғы ширек ғасырда жыл сайын 600 мың адам селен жетпегендіктен опат болады екен.

Осы қатер ҚР үкіметін ойлантма, әлде жиі шанышқан жүрегімізді қолмен мытылап, "Жазмыштың жазуына шара не?!.." — деумен жарық дүниеден үн-түнсіз аттана береміз бе?..

Дербес кен орны табиғатта әзірше кезікпеген, күкірт, мыс және алтын өндірісінде боқатқа шығатын қалдық сөйтіп өткен

ғасырдың 60-жылдарында қос халькоген алатын шикізатқа айналды. Нәтижесінде теллур мен селенге сұраныс жүздеген есе өсті. Олардың дара қасиетін ерте білгендер зерттеу ұйымдастырып, халькоген қосылыстарын шама-шарқынша айыруға жедел кірісті. Сірә, Қазақстан мен Орта Азия республикаларындағы түсті металл өндірістерінде мыстың электролит шламдарын қайыра өңдейтін цехтар салу жөніндегі Одақтық министрлік шешімі де, сірә, сол ділгірліктен туған...

Осы жәйтті кім-кім, шашыранды элементтер білгірі Ебіней Арыстанұлы жақсы білген. Өз ортамыздан тап сондай көрген шыққанына тәубә делік! Біліп қана қоймай, оларды өндірудің жай-жапсарын зерттеуге ынтызарлық аңғартқан.

Қысқасы, ол Алматыда бастаған зерттеуді Қарағандыға келген жылы-ақ тереңдете түсуге құштар болған. Асыққан себебі де түсінікті: Мәскеуде, Свердловта бұл салада жан-жақты зерттеулер басталғанын ол жақсы білген; әсіресе өзіне етене таныс Қазақ КСР ҒА-ның корреспондент-мүшесі В.И.Смирнов (Василий Иванович 60-жылдары Свердлов политехника институтына кафедра меңгерушісі болып ауысқан-ды) жетекшілік еткен іздеушілер тобы селен айыру ісінде жап-жақсы табысқа жеткенінен де хабардар болатын; Жоғарғы Пышма зауытында жұмыс істеген А.Н.Полукаров пен В.И.Смирновтың бірлесіп жүргізген зерттеуінің алғашқы нәтижесі 1959 жылы жарияланған; Қарағандыға қоныс аударған Алексей Николаевичтің айтуынша, сол зерттеу өндіріске жедеғабыл қабылданса — көпкөрім нәтиже берері ықтимал, амал қанша, зауыт басшыларының тың жаңалыққа жеткілікті мән бермейтін ежелгі "мақаулығы" салдарынан тоқтап қалған; кім-кім, АҚШ-та өндірістік шыңдалудан өткен, сирек элементтер кездесетін дүние жүзіндегі барлық кендердің құрамын, атауын жатқа білетін және соларды қай елде қалай айыратынын да мүдірмей сипаттап беретін Василий Иванович Смирновтың селен айырумен тектен-текке шұғылданбағаны түсінікті; демек оған деген ділгірлік қай жерде болсын арта түскен...

Олай болса, ғылым үшін де, өндіріс үшін де аса пайдалы жаңа технологияның құлағынан ұстап тұрғанда неліктен асықпасқа? Әмбе іздемек жоғы туған елінің түсті металл өндірістерінің ауласында әжетке аспай, қалдық үймеде бықып жатқанда?! Айталық, Жезқазғанның мыс сульфиді аталатын кенінде селен мен теллурдың жұқанақ нәлі барлығы баяғыдан мәлім. Сол кеннің қарамды бөлегі (тәулігіне бір эшолон, демек үш-төрт мың тоннасы) 1941 жылдан бері Балқаш мыс зауытына жөнелтіліп келеді. Жылына 150 мың тонна қара

мыс өндіретін алып зауыт 60-жылдарға дейін электролит шламында жинақталатын халькоген элементтерін өндіруді керек қылған жоқ. Ал онда селен мен теллурдың бастапқы жұқанақ нәлі жүздеген есе көбейіп, 3-4 пайызға дейін құнарланған мөлшерде; ал қалдықтың жалпы көлемі — ондаған мың тонна! Демек екі элементті де килограмдап емес, пұттап айыруға болады; тек ұтымды жолын таба біл!

Ебіней Арыстанұлы өзі мүдделі болған зерттеуді жан-жақтан қаумалап, екі түрлі жолмен жүргізуді жобалапты: бірінші бағытқа бұрыннан мәлім пирометаллургиялық (құрғақ шикізатты отқа қыздырумен) технологияны жаратуды құп көрсе; екіншісі гидрометаллургиялық (сұйық ертінділердің қатысуымен) әдіспен атқарылуға тиіс...

Сол үшін ол екі топ жасақтайды.

Біреуін В.П.Малышевке жүктеп, екіншісіне М.З.Угорецті тағайындаған (кейіннен оған Х.И.Байкенова мен О.Ю.Моисеевич қосылыпты).

Екі жетекші де ұқыптылығымен, ғылымға құштарлығымен Ебіней Арыстанұлының көңілінен шыққан жастар, ең бастысы, сол күннің өзінде білім деңгейі, біліктілік жөнінен де олар өз қатарынан иық бойы озық жандар-ды: Виталий Малышев Свердлов политехника институтын сирек элементтер білгірі профессор В.И.Смирнов жетекшілік еткен кафедрада тәлім алып, сол ғұламаның ақылымен ХМИ-ға тап болған талапкер; ал Марк Угорец Алматыда жүргенде-ақ, төртінші курстан өз қарауында зерттеу жүргізіп, ғылыми ізденіске бейімділігін байқатқан таңдаулы шәкірті; рас, екеуінде де топ басқарғандай тәжірибе, ғылыми атақ жоқ, бар сүйеніші — зерттеуге ынтызарлық қана. Ғылыми жетекшісінің өзі де тап сол қарсаңда небәрі отыз алты жаста екенін ұмытпалық!..

Шынтуайтын айтқанда, М.З.Угорец тобының міндеті, сол мәселені екінші қырынан зерттемек әріптестерімен салыстырғанда, әлдеқайда ауыр болатын. Өйткені, өндіріс түгілі, зерттеуші қауым ден қоймаған тыңға боразда салмақ-ты.

"Ту бастан-ақ жолымыз болды: органикалық химиямен шұғылданатын кексе әріптестеріміз Е.Н.Әзірбаев пен И.В.Кириллос бізге айналмалы автоклав сыйлады, бұл болса қымбаттығына қоса Кеңес өндірісінде сирек қолданылатын жарақ. Ебіней Арыстанұлының бұған қуанғаны сонша, автоклавты

әжетке жаратуды талап етіп асықтыра бастады. Сонымен шламға сілті қосып, оған әр түрлі газ беріп, тіпті оттегі де айдап, жоғары қысым астында реакция жүргізуге мүмкіндік алдық. Түпкі мақсат — шлам құрамындағы селен мен теллурды айыру, — депті М.З.Угорец "Ебіней Арыстанұлы және халькогендер" атты естелігінде. Әңгіме ізденістің басталған кезеңі, 1961 жылғы оқиғалар жайында болып отыр. — Екі нәрсені ерекше атап өткім келеді: бірінші, Ебіней Арыстанұлының ғылыми көрегендігі, ғажапты қараңыз, біз ғылыми әдебиеттен түртінектеп жүріп, нақ осындай тәжірибе сынақтың Англияда, АҚШ-та, Канада өндірістерінде жарыса жүріп жатқанын білдік, демек Қарағандыдағы ізденіс солармен бір мезгілде басталған; екінші, ұстазымыздың үйренуден жалықпай, тың зерттеуді іс жүзінде сынауға құмарлығы... Ізденіс үстінде біз, оттегі үрлегенге дейін-ақ, теллурдың қомақты бөлегінің ертіндіге өз бетімен шығатынын анықтадық. Неге, неңдей күштің әсерімен? Көпке дейін оның себебін білмедік..."

Зерттеуші топ тап болған тығырықтың кілтипанын Ебіней Арыстанұлы Жезқазған комбинатына барған бір сапарында кездейсоқ анықтапты. Сірә, бұл жайында үнемі ойланып жүрген... Өндіріс алаңында кездескен академик Андриан Лукьянович Цефттен ол өздері шеше алмай жүрген жұмбақтың жай-жапсарын баяндап, ақыл сұрайды. Мыс технологиясының білгірі: "Мыстың оксид және гидрооксиді аса күшті тотықтырғыш, бәлкім реакция басында солар түзілетін шығар..." — деген жорамал айтады...

Жылдан аса уақыт жүрген тәжірибе соңында ХМИ зерттеушілері мыс оксидінің өздері күткен уақыттан бұрын түзілетінін анықтады. Осы іспен түбегейлі шұғылданған К.М.Ахметов үш жылдан соң кандидаттық диссертация қорғады. Ал, үш зерттеуші — Е.А.Бөкетов, К.М.Ахметов және М.З.Угорец бірігіп, бұл құбылыс туралы шағын монография жариялады.

Әрине, ізденіс мұраты мұнымен шешілген жоқ. Сілті әсерімен қалдық шламнан селен мен теллур бөлу технологиясы жыл ұзаған сайын сан тарам болып тереңдеп те күрделене түсті. Зерттеудің жетінші жылында, бәлкім сәл беріректе Ебіней Арыстанұлы ғылыми серіктеріне таза оттегі үрлеп, қос халькогенді тотықтандыруды бұрынғыдан да тездетуді ұсынады. Тың ойды жан-жақты зерттеген бірнеше адам (Х.И.-Байкенов, О.И.Семина, З.Б.Сағындықова) диссертация қорғайды. "Гидрикердің" екінші тобы (нақты құрамы бес адам) автоклавты пайдаланып, шламнан бөлінген тотықтан селен мен теллурды таза түрде айыру технологиясын іздеумен ай-

налысады. М.З.Угорец тобы он жылдан аса уақыт тынымсыз ізденіс соңында халькогендерді гидрометаллургиялық жолмен айыруды ойдағыдай шешіп, өндіріске жарамды технология ұсынады. Осы істің бар тауқыметін көтерген зерттеушінің өзі техника ғылымының докторы атанған.

Ұзын ырғасы жиырма жылдан астам уақытқа созылған зерттеу сәтті аяқталды (сол әдістен жол-жөнекей туындаған қосалқы зерттеулер ХМИ-де өткен ғасырдың аяғына дейін үздіксіз жүріп, зерттеушілердің екінші, үшінші толқынын дүниеге әкелген). Жаңалықтарды тіркеуші мемлекеттік комитет 1973-1974 жылдарда қарағандылық зерттеушілерге бұл жайында әденеше куәлік берген. Марк Залманович тобы өздері ойлап тапқан жаңалықты Алмалық қаласындағы (Өзбекстан) жаңа мыс зауытының технологиясына қолданбақ болып, Ебіней Арыстанұлының басшылығымен 1974-1976 жылдарда өндірістік сынақ жүргізіпті. *"Өзбекстандағы сынақ әдегеннен сәтті жүрді. Амал қанша, зауыт конструкторлары ойлап тапқан электролизер аппараты жарамсыз болып, біраздан соң істен шықты, — дейді зерттеуші. — КСРО Түсті металлургия министрлігінің Свердловтағы Орталық конструкторлар бюросымен біз бірлесе жұмыс істеп, 1982 жылы бұл аппараттың жетілген жаңа түрін жасадық. Ебіней Арыстанұлы сол жарақтың алғашқы сынағын көрді, былайша айтқанда, түүбаста көрегендікпен ұсынған ұтымды ойдың жүзеге асқанына тәнті болды..."*

Тегінде сирек те шашыранды элементтерді айыруға шағын көлемді автоклавтарды пайдалану идеясын Ебіней Арыстанұлы тұңғыш рет 1961 жылы ұсынған. Демек, жиырма жыл ұдайы ХМИ-да арнайы топ ұстап, мәселені діттеген жеріне жеткізгенше бастапқы ойынан айнымаған. Өкінішті жәйт: *"1982 жылы шетелдік әдебиеттен біз ойлап тапқан ... әдісті ГДР-дағы Мансфельд зауыттары 70-жылдарда жүзеге асырғанын білдік. Ең ғажабы, немістер оны біз жариялаған ғылыми еңбектерден біліп, әжетіне жаратыпты. Мен осы хабарды Ебіней Арыстанұлына ғылыми журналдан көрсеткенімде, ол: "Міне, көрдің бе, Марк, біз ұсынған игі әдіс адамзат қауымына қызмет еткен! Жарайсың, немістің әскезде іскер ақылы!.." — деп ризалықтан гөрі әжуасы басымырақ ащы куәлік айтыпты Марк Залманович естелігінде.*

Қос халькогенді мыс шламынан айырудың пирометаллургиялық әдісімен Ебіней Арыстанұлы Алматыда бес жыл үзіп-жұлып шұғылданып, ал Қарағандыда сол тәжірибені біршама өзгерген түрде қайталауды жөн көреді: шламды содаға қосып

күйдіру өзгермейді, өйткені халькогендер шығымы солай еткенде күрт көтерілетінін зерттеуші алғашқы ізденісте аңғарған; ал, тотығу процесі "қайнаған қабатта" өте тез, небәрі жарым сағатта жүреді; тек селеннің, әсіресе теллурдың едәуір бөлігі шаң түрінде мұржадан ұшып ысырап болатыны ұнаған жоқ-ты. Мұржа аузынан оны ұстау үшін арнайы сүзгі қажет, бұл болса — өндіріс мамандары жаратпайтын, әуресі көп, әрі қымбатқа түсетін шара. Гәп — "қайнаған қабат" пеші туғызатын жылудың тым жоғарылығында, ал оны азайтсаң — "қайнаған қабат" түзілмейді...

Процеске шахты пешін пайдалану жөніндегі тың ой зерттеушіде сол кезде туған-ды. Сода қосылған мыс шламын құрғатып, ХМИ-да өздері тұрғызған пеште, температураны 550 градустан асырмай баяу күйдіріп, әрі гранула түрінде жемделетін шикізатты мезгіл-мезгіл араластырып (бұл үшін пеш табанына берілетін концентратты әрлі-берлі қозғайтын айналма қалақ қою қиын болып па?), тотықтыруды жүзеге асыруға болады. Рас, процесс ұзағырақ жүреді. Оның есесіне іздеген халькогендер түгелге дерлік тотыққа шығуы кәдік. *"1961 жылдың бас кезінде-ақ біз гранулаларды шахты пешінде күйдіруді бастадық..."* — депті 1969 жылы жариялаған "Мысты электролит шламдарынан селен мен теллур айыру" атты ғылыми монографияның авторлары Е.А.Бөкетов пен В.П.Малышев (Сол еңбегін 1970 жылдың наурыз айының 6-жаңасында: *"Құрметті інім һәм шәкіртім Медеу Сәрсекеевке — шын жүректен..."* — деген сөздер жазып, Ебіней Арыстанұлы осы жолдар иесіне өзі сыйлаған-ды).

Жылдан астам уақыт ұқыпты жүргізілген сынақтың соңғылары тамаша нәтиже беріп, селеннің тотыққа шығымы жүз пайызға жақындады, теллур да көңілдегідей мол құнарда ажырады. Қарағандылық зерттеушілер өздері ойлап тапқан жаңа технологияны Мемлекеттік өнертапқыштар комитетіне хабарлайды. 1962 жылдың ақпанның 1-күні Е.А.Бөкетов пен В.П.Малышевтің атына берілген № 158416 куәлік — сол жаңалықтың ресми құжаты.

Виталий МАЛЫШЕВ, "КӨШБАСШЫНЫҢ ... АРШЫНДЫ АДЫМЫ":

"Жаңа пештің моделін чемоданға салып алдық та Оралдың Жоғары Пышма қаласындағы ескі зауытқа әкеліп, оның қалай жұмыс істейтінін көрсеттік. Өндіріс мамандары бірден ұнатып, жаппай мақтау айтты, "Мұны игеру бізге қиын емес, пеш көлемі шағын, әрі құрылысы қарапайым. Ең ғажабы, өнім

шығару еселеп артады..." — десті! Алайда, бас инженер: "Біз үшін бұл — жаңа дүние, бұрыннан жұмыс істеп тұрған күйдіру пешін қайыра жабдықтау күрделі іс, ал одан өнімнің өзіндік құны күрт көтеріледі, сонымен матасып жүріп жоспарды құртамыз..." — деп, ескі "жырды" қайталап, пешті сынаудан үзілді-кесілді бас тартты. Ұнжырғамыз түсіп институтқа қайтып оралдық...

Ебіней Арыстанұлы жаңа пештің артықшылығын ұғуға түйсігі жетпегендерге сабақ бергісі келді: "Унипромедьке баралық. Оларда тап осындай ұтымды ой туа қоймағанына сенімдімін. Әріптестерімізді ниеттес ете алсақ, Пышманың кеудемсоқтарына ұмытпастай өнеге болады..." — десін. Унипромедь немене десеңіз, айтайын, өздері мекен еткен Орал ғана емес, күллі Кеңес одағының мыс өндірісін жобалаушы һәм зерттеуші Бас институт..."

Е.Бөкетов пен В.Малышевтің Свердловқа 1963 жылғы сапары ойлағанынан да артық болып шықты: жаңа технология дереу Унипромедьтің өз құтыханасында, іле-шала Елизавет қаласындағы тәжірибе зауытында жартылай өндірістік сынақтан өтті. Қарағанды мен Свердлов зерттеушілерінің жыл жарымдай уақыт бірігіп жүргізген тәжірибе нәтижесі Одақтық беделді басылым — "Цветные металлы" журналының 1965 жылғы 4-санында "Мыстың электролит шламын шахты пешінде күйдіру" (авторлары — Е.А.Бөкетов, Ю.Д.Бурдаков, Л.Д.Кирр және В.П.Малышев) деген атпен жарық көрді.

Керемет жаңалықтар, тегінде, ертегілерде ғана, диюперілердің жәрдемімен көзді ашып-жұмғандай уақытта туып, өмірге оп-оңай келіп жатады. Ал, байырғы өмірде бұлай болмайтыны әлімсақтан мәлім. Соның айқын мысалын селен мен теллур айыратын чудо-пештің тарихынан көреміз...

"Араға біраз уақыт салып Пышмаға қайта барсақ, баяғы кердең бас инженер Мәскеуге, Түсті металлургия министрлігіне жоғарылап кетіпті. Оның орнына тағайындалған шлам цехының бастығы: "Біз қазір "қайнаған қабатта" жұмыс істейтін пеш салып жатырмыз, бұл енді сіздер ұсынған шағын пештен әдеқайда көлемді қондырғы, әуелі соның сынағын бітірейік", — деген уәж айтты. Өздері тұрғызып жатқан алып пеш бұл іске жарамайтынын ескерткен сөзімізге ол шіркін құлақ аспады... Ақырында ол тура біз айтқандай болып сәтсіз аяқталды. Қаншама қаржы желге кетті, қаншама уақыт пен адамдар еңбегі зая болды? Соны есептеген, иә жауап берген бір жан болсайшы. Алып пеш қаңырайып бос қалды, — деп шерлі хикаят шертеді "Көшбасшымыздың һәм пай-

ғамбардың аршын адымы" кітабын жазушы. — Ең қиыны, пешті тұрғызу туралы ресми хаттарымызға жауап баяғы сарынынан титтей өзгермеді. Еститініміз — "асықпаңыздар, тиісті қаржы бөлінсін, сол кезде сынаққа дереу кірісеміз..." деген бөз-баяғы қашыртқы сөз...

Ебіней Арыстанұлының төзімі де тақа таусылды. Бір күні мені кабинетіне шақырып, тым-тырыс тымырайып ұзақ отырды, мен де үндемедім. Жігерлі басшымыздың жүйкесі құрып отырғанын ішім сезеді. Содан бір мезгілде: "Виталий Павлович, Брежневтің өзіне хат жазу керек, өзгедей амал жоқ, — деп терең күрсінді. — Өзіңнің атыңнан. Иә, иә, жас ғалым ретінде жанға тиетін ашулы сөздер қосып... Айталық, сен өндіріске жаңалық енгізіп, қоғам үшін пайдалы іс етуге құлшынған патриотсың. Ал министрліктегі шенеуніктер жылдар бойы сенің игі ісіңді қасақана тежел, өндіріске аса пайдалы ұсынысыңды тартпаға тығып қойды. Нәтижесінде техникалық прогреске деген сеніміңді жоғалттың, бұдан әрі не істеуді білмейсің, тіпті ғылыммен шұғылдануға зауқың жоқ. Ұқтың ба?.. Рас, осы іске жаны ауыратын басшы ретінде менің де СОКП-ның Бас хатшысына сыпайылап хат жазуға қақым бар, бірақ мен сияқты директорлардың ресми өтініші Кремльге күн сайын жүздеп барады, соларға мән бермеуге әбден үйренген. Сенің хатың бәлкім Леонид Ильичке жетпес, бірақ ЦК-да ашу-ызаңды жүрек ділімен ұғатын жаны сергек біреу табылар деймін. Қысқасы, қимылда, Виталий!.." — деді.

Түні бойы толғатқан ашулы хаттың жобасын келесі күні директордың алдына қойдым. Ебіней Арыстанұлы оқи бастады да, кенет бетіме ожырая қарады. Сосын ішін басып ал қарқыдасын, тіпті өзіне тән зор үнмен кеңсені басына көтеріп көзінен жас аққанша күлді. Сөйтсем Бас хатшыға зар-мұңымды шертіп отырып, соншама жыл сөз болған сынақ пешінің көлем-тұрқы осы істің тетігі қолдарында отырған үш директор қатар тұра қалса — алатын орынға жетпейді... деген шымшыма сыныма мәз болыпты. Бұл тегінде оқыста туса да мәні шын теңеу еді: олардың үшеуі де — біздің институттың, Унипромедейтің және зауыт директоры аса бойшаң және қайсысының болсын салмағы жүз килодан асып жығылатын алпамса денелі шынайы алыптар болатын...

Ұстазым қолын сермеді де: "Осы қалпында жөнелт! Бір сөзін өзгертпе! Сезіктері болса шымбайына тиер сөз, бәлкім ойланар..." — деді.

Арада екі апта өтті, Унипромедейтен телефон соқты: тез жет, Орталық Комитеттен жеделхат түсіпті, зауыт басшыларына ұсынысты өндірісте сынауға нұсқау берілген. Министрлікте отырған бір шенеунік іске аспай қалған "қайнаған қабат"

пешінің қосалқы авторы екен, біздің барлық хаттарымыз сол шіркіннің тартпасының қуысына оқылмаған қалпында жөнелтіле беріпті. Тоқ етерін айтқанда, біздің адамдар небәрі үш айда шахты пешін жобалап, салып, сынақты да сәтті жүргізді.

Ұстазым хат-қағаз құдыретіне әулиедей сенетін жан еместі, сөйтсе де ол адамдардың психологиясын білетін-ді. Кімге не айтуды және қалай айтуды. Ал мына істе кемеңгерлік көрсеткені анық, не десек те неше жылғы әуре-сарсаңымыз сәтті аяқталды..."

Сәтті десек те сол жаңалықтың өндіріске тиімді екенін дәлелдеуге ғана ХМИ зерттеушілерінің ұзын ырғасы жеті жыл әуре болғанын айтсақ, сенесіз бе? Қаншама сабылудан соң мыс шламын шахты пешінде күйдіру әдісі 1969 жылы Жоғары Пышма зауытында, 1972 жылы Жезқазғанның жаңа мыс өндірісінде жүзеге асты. Балқаш комбинаты да 1977 жылдан былай молибденге құнарлы шаңнан гранула жасап, оны "қайнаған қабат" түзетін пеште күйдіретін болды. Нақ осы пеш 80-жылдарда Жамбыл қаласындағы "Жаңа фосфор" зауыты мен Қарағандыдағы "Карбид" өндірістік бірлестігінде қолданыла бастады...

Бертінде әлемдік жаңалық боп танылған, әлденеше ел пайдалануға патент алған озық технологияны ойлап табудан гөрі соны өмірге енгізудің қаншалықты сор-бейнетпен жүзеге асатынын осыдан-ақ шамалай беріңіз.

...

Күйдіру пешінің сынағы Елизаветтегі эксперимент зауытта екінші мәрте сәтті жүре бастағанда-ақ Ебіней Арыстанұлы "Мыстың электролит қалдығынан селен мен теллур бөлу" деп атаған докторлық диссертациясын әзірлеуге жедеғабыл кіріскен-ді. Өз жұмысын тұжырымдауға ол, шамалауымызша, екі жылдай уақыт бас көтермей отырған. Шындығында дайындықтың сонау 1957 жылдан, селен айыруға алғаш кіріскен кезден дамылсыз жүргені анық. Қарағандыда қауырт жүрген зерттеулер де соған арналған-ды. Әсілі, докторант үшін бұл — бағдарлама-maksimum...

Виталий МАЛЫШЕВ, "КӨШБАСТАУШЫНЫҢ ... АРШЫНДЫ АДЫМЫ":

"1964 жылдан былай ол докторлық диссертациясын әзірлей бастады. Директордың мойнына артылатын ұшы-қиырсыз

міндет кей күндері, тіпті апталар бойы өз жұмысымен алаңсыз шұғылдануға уақыт қалдырмайтын...

Бірде ұстазым теллуриттер мен теллуруттардың қомақты тобына термодинамикалық есеп жүргізуді тапсырды. Аса күрделі және төрт түрлі әдіспен қатар жасалатын есептеу. Анықтама кітапты алдыма қойдым да, есепке отырдым. Аса қиналғам жоқ. Алайда?.. Төртінші әдіспен есептеуге көшкенімде сүріне бастадым. Бастапқы үш әдісте күмәнсіз анықтаған байланыс шықпады. Қалай қусам да ырқыма көнбеді. Ебіней Арыстанұлына барып дәрменсіз жайымды айттым. Ұстазым екеуміз соны неше апта мыжғыладық. Күткен нәтиже ұстатпады. Амал қанша, кейінге қалдыруға мәжбүр болдық. Үш әдіс жорамал топшылауды растады, со да бір диссертация үшін жетер деп ойладық...

Мен соны біржола ұмытқан кезде Ебіней Арыстанұлы пәтеріме түн ішінде телефон шалып: "Виталий, КСРО ҒА-ның Металлургия институтының ғылыми еңбектері жарияланған пәленше жылғы жинағынан Григорович дегеннің жұмысын қарап шықсаң қайтеді? Меніңше, сол пақыр екеуміз әнеутүні таба алмаған есептің кілтипанын ойға қонымды етіп түсіндірген. Электрон қабыршағы жөніндегі тың ойына зер салсаң — қызыққа кенелесің..." — деп тығыз тапсырма берді. Докторлық жұмыс жайына қалды. Термодинамикалық есепке қайта отырдық. Нәтижесінде өзімізді шатастырған жұмбақты түпкілікті шешетін оңтайлы жолға кезіктік... Түп мәні жөнінен ол — төбесі қылтиып тұрған ғылыми жаңалық болып шықты. Осы ойымызды сол процесті есептеудің төрт амалының бірінің авторы, мәскеулік әріптесіміз Михаил Христофорович Карапетьянцқа хабарлап едік, ол кісі ойларын қисынды, соны енді тәжірибе жүзінде дәлелдеңдер... депті.

Бұл міндетті өзіміздің аспирантка Х.Ж.Сембиноваға жүктедік. Хадиша Жантұрсынқызы онымен шұқшия шұғылданып, өзі ашқан заңдылықты ірі білгірлер жұмыс істейтін Д.И.Менделеев атындағы Мәскеу химия-технология институтында әуелі кандидаттық, соңынан докторлық диссертация қорғаумен аяқтады. Бертінде ол физикалық химияның білгірі, профессор атанды..."

Ғылымға адалдық, әмбе оны түзу ниетпен атқару — Бөкетов үшін өзгермейтін, ешқашанда айнымайтын арлы іс болып қала бермек.

Соның айқын мысалын Ресей ғалымы, Орал политехника институтының ректоры С.С.НАБОЙЧЕНКОНЫҢ "Біртуар, Ойшыл, Еңбекқор" деп атаған естелігінен таптық:

"1978 жылы мыс металлургиясында автоклав технологиясын қолданудың жай-жапсары жайында мен докторлық диссертация дайындап, ғылыми жетекшім И.Ф.Худяков екеуіміз оппоненттің біріне Е.А.Бөкетовті шақыруды жөн көрдік. Ол кісі бірден келісті. Бар жұмыс бітіп, жұмысты қорғау 1979 жылдың 7 ақпанына белгіленген-ді... Кенет қорғауға екі апта қалғанда Ебіней Арыстанович мені Қарағандыға шақырды. Жұмысымның қолжазбасынан көптеген стилистикалық қателіктер көріпті, кейбір жерін қайта түзету жөнінде диктофонға пікірін жазып қойыпты. "Жұмысың ғылыми жөнінен өте мәнді, бірақ соны баяндауың өте нашар жазылған, қате құрылған сөйлемдер бар. Сіздей білікті орыс адамына менің, қазақ тумасының орыс тілін былай жаз деп ақыл айтуым ыңғайсыз нәрсе..." — деп жұмысымды қайтарып берді. Айтып отырғаны — екі аптада түзелмейтін машақат. Ұнжырғам түскен мен: "Құптамаған пікір жазып берсеңіз де қорғауды тоқтатпаймын!..." — деп өре тұрдым. Ебіней Арыстанович бірақ райынан қайтпады.

Менің қозғауыммен Свердловтан телефон шалған ғылыми кеңестің төрағасы мен оның орынбасарының өтінішін, төтенше жағдайды түсіндіруге тырысқан сөздерін құлағына қыстырған жоқ. Айтары бір-ақ сөз: "Шалағай да сауатсыз жазылған жұмысты талқыға жіберуге болмайды!" Амал қанша, қорғау мерзімін бір айға шегіндірдік. Менің сорыма қарай, ғылыми кеңестің өкілдік мерзімі бітіп, оны бір жыл кешігіп, 1980 жылдың ақпан айында қорғадым. Ебіней Арыстановичтің рецензиясы оңды болды, кеңес мүшелері жүз пайыз дауыс беріп сенім көрсетті, жарым жылдан соң ВАК-тың мақұлдаған қарарын алдым...

Осы уақытта өзіме соншама кедергі туғызған адамның кім екенін білгім келіп, оның әдеби шығармалары ғана емес, Е.А.Бөкетовтің қолынан шыққан, немесе редакторы болған ғылыми еңбектердің бірталайын қарап шықтым: бәр-бәрінің жазылу мәнері мен баяндалуы — менің диссертациямнан әде-қайда күшті де мүлтіксіз... Әрине, сол кезде мен ол кісінің ұсақ-түйекке соншама шүйілгеніне ренжіп жүрдім. Арада біраз уақыт өткен соң келешек өмір жолыма ұлағаты мол сабақ алғанымды түсіндім. Содан былай ойымды нақтылап жазуды, әр сөйлемнің жинақы болуын қатты қадағалайтын болдым, оны аз десеңіз, шәкірттерімнен де соны талап ететін әдетке бойсұндым. Әлбетте сол бір табанды да қатаң талабы үшін қазақ әріптесіме өмір бақи қарыздармын. Мұндай қылық өте күшті, айтқанына кәміл сенімді үлкен тұлғадан туатыны түсінікті..."

1966 жылдың көктемінде Ебіней Арыстанұлы Мәскеуге аттанған. Ол жақтағы кафедралар мен ғылыми кеңестер са-

рабынан қиналмай өтті. Бәрі де диссертация дайын, лауазымы биік білгірлер алдына шығуға болады... деді. Біршама уақыт жұмысты қорғайтын, соны талдауға таным-талғамы жеткілікті ғылыми кеңес іздеуге кетті. Ақыры Еңбек Қызыл ту орденді Құрыш-құйма институтының біріккен кеңесі жұмысты қорғауға қабылдады; тағайындаған уақыты — қазан айының оныншы жаңасы.

Сағынтай ИСАБАЕВТЫҢ ауызекі әңгімесінен (2003 жылдың тамызы):

"...Ебекең менің қасымнан лып етіп тұрып, тақтай еденді курс-курс басып кең залдың төріне беттеді. Жұрттың бәрі мынау түйедей көшпендінің ғылымда несі бар, ұшы-қиырсыз кең даласында жылқы қайырып... тиыш жүрмей ме дегендей оған таңырқай қарап, қалайда мінберде тұрған батыр тұрпатты бейтаныс жанның көпшілік ортасында одағай қозғалыс туғызғанына мазасыздана бастадым.

Ебекең қызған кезде өлең оқығандай шабыттана сөйлейтін. Сөзін байсалды бастап бірте-бірте үдете жөнелді... Баяндауы отыз минутке созылды. Іле-шала сұрақтар жауды. Әсіресе, профессор Грейвердің кафедрасының оқымыстылары ерекше қадалды. Ағай мүдірген жоқ, тақ-тұқ жауап берді, әредік маңдайынан сорғалаған терді сүртіп қояды...

Одан әрі талқылау басталды. Төрт адам мінберге шықты. Ең соңында КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі М.Н.Плаксин сөйледі, ірі ғалым, ойын қысқа айтты. Ол және ғылыми кеңестің төрағасы. Тілеуің бергір сол қасқа талқыға ұсынған ізденістің көлемі бір емес, докторлық үш диссертацияға жүк болғандай аумақты деді, әмбе соны бұдан әлденеше жыл бұрын қорғауға тиістігін... баса ескертті.

Барлық сөйлеушілердің пікірі осыған сайды: "Талқыға ұсынылған жұмыс — техника ғылымның докторы атағына әбден лайық, бұл жайында ешқандай күмән болмауға тиіс; Е.А.Бөкетовке бұл атақты соңғы он жылда үстемелеп жариялаған жүз қаралы ғылыми еңбектері мен жаңалықтарына алған куәліктері үшін-ақ беруге болатын еді; алайда диссертант оңай жолды тәрк етіп, арнайы зерттеулер жүргізген, сол жолда көп жыл сарыла еңбек еткен, ақыр аяғы Отан экономикасына қыруар пайда келтірген жаңа технология жасап шыққан, солардың кейбірін өндіріске енгізіп өміршеңдігін дәлелдеген...

Дауыс берудің қортындысы жарияланып, мәжіліске қатысқан 12 мүшенің бәрі бірдей жақтап шыққаны жарияланғанда залдағы жұрт ду қол шапалақтады. Мен тек: "Әділдік бар екен, бұған да шүкір!.." деп күбірлей беріппін, ағайдың қасымнан тұрып кеткенін аңғармаппын, мінберден саңқыл-

даған зор үнін естігенде бір-ақ білдім. Ол кісі өзіне сенім білдірген ғылыми кеңес мүшелеріне, оппоненттерге, залдағы көпшілікке рақмет айтты..."

Істің сәті түсіп тұрғанда игілік өз-өзінен орайласары — өмір заңы. Келесі жылдың басында Жоғарғы аттестациялық комиссияның докторлық атақты бекіткен шешімі мәлім болды. Ізінше сол комиссия Е.А.Бөкетовке профессор дәрежесі берілгенін де хабарлады. 1967 жылы профессор Е.А.Бөкетов Кеңес ғылымының делегациясы құрамында Канада еліне аттанып, бір апта бойы "ЭКСПО-67" көрмесін тамашалады.

Институт жетекшісінің докторлық атағының бекіп, ғылыми дәрежесінің өсуі ХМИ-дің ғылыми деңгейін ілкі көтеріп, ең бастысы ғылым докторы басшылық еткен ізденістерге, соны атқарушыларға деген сенімді күшейтті. Жадағай көптің қасында жүрген сом талант иесін байқағысы келмей, "Е, ол өзіміздің ауыл-үйдің кандидаттары ғой..." — десіп мұрнын шүйіретін жұрт, әсіресе жергілікті басшылар, өз ортасынан биік бойымен ғана емес, сонау Мәскеудің өзінде, өңкей ғұлама білгірлердің алдында қасқайып тұрып, өзі өрге сүйреген ғылымды еріксіз "мойындатып", ғылыми "бәйгеден" озып келген тарлан азаматымыз деп мақтан ететін болды. Алқалы жиындарда төралқа қатарында отырды, облыстық кеңеске неше мәрте депутат (1969-1980 жж.) болып сайланды, институт қарайтын аупартком оны бюро мүшесіне сайламақ болып еді — мені ғылымнан аса айырмаңыздар деп жалынып-жалпайып әрең құтылды. Оның есесіне облыстық партия комитетіне мүше болудан (1968-1970 жж. мүшелікке кандидат, ал 1971-1981 жж. мүше) бас тарта алмады. Мұның бәрі онсыз да үнемі жетпейтін, әр күні, әр сағаты есептеулі уақытын алып, аптасына бірнеше мәрте кезектесіп шақырылатын пленум, сессия, ұшы-қиырсыз жиындарда зерігіп отыратын болды.

Атақ-беделінің өсуі шәкірттеріне де септігін тигізді. Ең бастысы, зерттеу нәтижесі өндіріс еншісіне бұрынғыдан гөрі жылдамырақ көше бастады. Құтыханалар саны көбейіп, ғылыми қызметкерлердің қарамы едәуір өсті.

Докторлық диссертациясын сәтті қорғап Мәскеуден оралған кезде Қазақ КСРҒА-сының президенті Ш.Ш.Шөкин Қарағандыға телефон соғып: "Ал, Ебіней, мадақ атағына байғазыға менен не қалайсың? Қымсынбай айт, саған ықыласым ертеден түзу екенін білесің..." — деп құттықтау айтып қуаныш білдіргенде, Ебіней Арыстанұлы ешбір ойланбастан: "Шәке, институттың өзіңіз уағда еткен жаңа ғимаратын қарайтуға қолғабыс беріңіз. Одан өзге сізден ештеңе қаламаймын. Ар-

найы жобамен салынған баспанасыз біздің ісіміз алға баспайды. Оны менен де гөрі өзіңіз жақсы білесіз..." — деп ғылым басшысының шалғайына жабысқан білем. Шапық Шөкіұлы таңғалып: "Өзімшіл біреу болса, мені академияның алдағы сайлауына қосып, дәрежелі атақ алуыма көмектесіңіз, ең құрғанда корреспондент-мүшелікке өтейін, академиялық институттар директорлары арасында ондай мәртебеден мақұм қалып жүрген мен ғана... дер еді. Ебінейдің кішіпейілдігі солай деуге жібермеді. Өзінің емес, институтының мүддесін ойлап, аса ділгір шаруаны сөз етті. Амал не, ол сондай ірі тұлға еді?!... — деп жеделдес інісі қапылыста мерт болған кезде өкініш білдіріпті..."

Іргелі шаруалардың бәрі дерлік о күнде Мәскеуде шешілетін-ді. Сол себепті республика ғылым ошағы басшысының хатын алып, ХМИ директоры Мәскеуге аттанады...

Ебіней Арыстанұлының өзінің айтуынша, ірі математик, механика ілімінің үздік білгірі, КСРО ҒА-ның президенті Мстислав Всеволодович Келдыш сонау Қазақстаннан арнайы келген ғалым қазақты жылы жүзбен қабылдап, екі бірдей жампоз ғұлама — И.П.Бардин мен Қ.И.Сәтбаев іргесін қалаған институт жайында тәптіштей сұрайды; шалғайдағы зерттеу ұжымының бағыт-бағдарына, ізденіс қадамына, ғылыми табыстарына көңілі толған соң-ақ ХМИ-ға жан-жақты жабықталған құтыханалар мен сынақ қондырғылары орныққандай осы заманғы кең ғимарат керектігіне мақұлдау білдіреді; Мәскеудің академиялық институты соған дербес жоба жасауын құп көріп, алдын-ала әзірленген қағаздарға қол қояды; тек бұл мәселені түбегейлі шешу үшін КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Ғылым мен техника жөніндегі Одақтық комитеттің бастығы В.А.Кириллинге барып, мән-жайды түсіндіруді ықтияттайды...

"Осы сәтте кабинетке дембелше бойлы, сын-сымбаты керілген сымдай аса жіптік, үсті-басы жинақы және ерекше жарасты киінген, жасаң өңді әдеміше азамат кіріп келді, президент үстел басынан бері шығып, оған ізет білдіре амандасты. — деп әңгімелепті Ебіней Арыстанұлы сол бір сыңдарлы кездесу туралы. — Ал, мен орнымнан қозғалған жоқ, басымды изедім де келушіге сыртымды бере отырып, көкейкесті шаруамды одан әрі жалғастырып: "Ондай лауазымы жоғары кісі шалғай провинциядағы жөнең институттың директорын қабылдай қоймас, Алматыға барып, президент Шөкин арқылы комитетке шыққаным жөн болар..." — деп едім.

Мстислав Всеволодович кенет сөзімді бөліп:

— Ебіней Арыстанович, бұл шаруаңыз, сірә, сәтті шешіледі білем. Қолым жетпейтін биік лауазым иесі деген кісіңіз — өзіңіздің әріптесіңіз, жылу физикасы мен энергетика білгірі, академик Владимир Алексеевич Кириллин ту сыртыңызда отыр... — десін.

Мен қатты абыржып, қапелімде аузыма сөз түспей, одан да гөрі мәртебелі кабинет иесінің үстіне емін-еркін кірген азаматқа көрсеткен ілтипатын аңдамаған сөкет қылығыма ұялып қыбыжықтап қалдым. Мархабаты мол Мстислав Всеволодович мен тап болған қысылтаяң жағдайдан өзі құтқарды. Жөн-жобамды Совминнің орынбасарына қысқаша айтып, "қадірменді Қ.И.Сәтбаевтың ілтипаты ерекше ауған қазақстандық Бардин, сіздің министрлікті сирек металдарға шаш етекпен кенелтетін технология жасамақ... институттың жетекшісі" деген сынды мадақ айтып мені таныстырды.

Үлкен істің басында орнын тауып отырған лауазым иелерінде, тегінде, ұсақтық болмайды, Кириллин маған жымия қарады да:

— Мұныңыз игі іс. Сонда сіз селенге ділгірлік таяу жылдарда сәтті шешіледі деп ойлайсыз ба? Бұл жайында мен аздама бабардармын. Маған тұрасын айтыңыз, — деді.

Бұл енді мен үшін — бірден-ақ сайрай жөнелер үйреншікті мәселе. Сөйтсе де мемлекет қайраткері алдында ұшқары мәлімдеме жасауға болмайтынын ескеріп:

— Владимир Алексеевич, біздің мамандар жасаған технология Балқаш комбинатында жұмыс істей бастады. Оралдағы Жоғары Пышма зауыты да соған көшуге әзірлік қамында. Жаңалықты өндіріске енгізудегі енжарлықты жеңе алсақ — сіз айтып тұрған ділгірлікті осы бесжылдықта, бәлкім келесіде қажетінше түгендеуге болады... — деп әдептен аспай тоқтап едім.

Совминнің орынбасары кәнігі мамандарға ғана мәлім күрделі істің бүге-шігесін соншама жетік біледі деп ойласамшы, маған жақындап келді де:

— Коллега, бұл ісіңіз маған ұнады. Ал, айтыңызшы, сіздің институт полиметалл кендеріндегі мышьяқты залалсыздау ісіне қалай қарайды? Өте күрделі екенін білемін. Алайда қиын екен деп қол қусырып қарап отыруға болмайды ғой... — деп кімді болсын өзіне еріксіз иілткендей жайдары күлкімен бетіме аңыра қарады.

Құдай дес бергенде ХМИ-де біз мышьякпен де шұғылданатын топ құрып, зерттеу бастағанымызға екі-үш жыл болған. Бірақ, мардымды нәтижеге жете алмай діңкелеп жүргеміз. Мен соны айтып, одан соң Н.С.Хрущевтің ғылымға шабу-

ылы кезінде қаржыдан қағылып, қара жерге отырып қалған мүшкіл жағдайға байланысты енді ғана ес жия бастағанымызды, егер Одақтық мекемелерден қаржылай қолдау болса — селен, теллур, мышьяк қана емес, халькогендер тобындағы 19 элементпен түгел шұғылдануға ғылыми әзірлігіміз бар екенін және соны шешуге құштарлығымызды білдірдім.

— Жарайды, Бөкетов жолдас, алыстан келген екенсің, бүгін кешке таман сіз үшін ширек сағат уақыт табармын... — деп ол көмекшісінің телефонын атады..."

III

Ғылыми зерттеу институты тегінде іргесін бекемдеп, шаңырағын түзеумен ғана емес, сонда жұмыс істейтін қызметкерлерді таңдап ізденіс жасауымен дараланады, келешек өрісі де сайып келгенде соған байланысты болады...

...

Қарағандыға ауысқан жылдың жазында Ебіней Арыстанұлы әлдеқандай бір шаруамен, сірә, сол төңіректе әжетке аспай жатқан темір кендерін көруді мақсат еткен бе, Қарқаралы ауданына тап болған. Кент тауындағы кен тасы жер бетіне шығып жатқан сүбелі кенішті көріп, қайтып келе жатқан жолда әлдебір сулы өзекшеде машинасы батпаққа батып қалады. Білігіне дейін мықтап отырған ескі "ГАЗ-67" -ні әрлі-берлі ырғап шығара алмасына көзі жеткен соң Ебіней Арыстанұлы жүргізушісін жалғыз тастап, талөскен аңғарды қоршаған бұйрат үстіне шығып жер шолады да, көз ұшынан түтіні жоғары ұшқан мекенді көзі шалады. Жақындап барса — шопан ауылы...

Машинасын шығарып алған соң да Ебекең бұл ауылдан кете алмайды, қонақжай шопанның бір марқасын шығында-тып қонуға мәжбүр болады.

Ертеңгілік шай үстінде үй иесі мейманына қарап:

— Шырағым, жүзтаныстың ісі таныс деген, менің қарапайым түйсігім айыра алмай жүрген бір түйткіл бар еді көңілде, оқымысты кісі екенсің, соны тарқатып беруге қалайсың? — деп тың әңгіме бастайды.

— Айтыңыз, ақсақал.

— Мал соңында көп жыл салпақтап жүргенімізбен, жеңгең екеуіміз заман талабына өзімізше жетікпіз, оқығысы келген балалардың жолына кесе-көлденең тұрғамыз жоқ. Соның алды — Төкеп есімді үлкен баламыз Қарқаралыдағы

қазақ мектебін күміс белгімен үздік бітіріп, одан кейін де бес жыл үзбей оқып, Алматының дардай бір үністетін тауысып, бұрнағы жылы инженер болып шықты...

— Қайырлы болсын, сіздердей ақылды үлкендерден айналсам болмай ма, бұларыңыз өнегелі іс! — деп сүйсініс білдіреді құдайы қонағы әбігер болып, шын пейілімен күткен Ғабдолла отағасының мына сөзіне айран-асыр қуаныш білдіріп.

— Сол баламыз Қарағайлы кенішінде істейді, — дейді шопан, — Ұрымтал жерге сұран деп обалына біз қалдық па, жоқ, пешенесіне жазылған сыбағасы сол ма — білмеймін, инженерлік қайда, екі жылдан асты, сол шіркін кәдуілгі ұста дүкенінде балғашы болып жүр... Балғашының керек кәсіп екеніне таласым жоқ. Менің түсінбейтінім, оқымысты інім, он бес жыл үздіксіз оқығанда балам миына не тоқыған, үністетте ұстаздық еткен өзің сияқты ғұлама жандар оған не оқытқан? Қызған темірді ертелі-кеш түйгіштеуге осынша көп оқудың қажеті қанша?

Ақсақалға не дерін білмей дағдарып қалған оқымысты:

— Жарайды, ақсақал, тұспалдап жеткізген ойыңызды ұқтым. Оған жауапты балаңыздың өзінен естисіз, — деп күмілжіген қалпы аттанып кетеді.

Былай шыққан соң жүргізушіге:

— Ғабдолла ақсақалдың балғашы баласын көре кетейік, бұрыл, — дейді.

Қарағайлы — о күнде қорғасын кенін эшолондап жөнелтіп жатқан іргелі мекен. Сұрастыра жүріп ХМИ директоры ұста дүкеніне келеді. Ебіней Арыстанұлы аласа есіктен ішке қараса — бұдан екі жыл бұрын ҚазГМИ-ден диплом алған, зиынталабынан дәмелі шәкірттерінің бірі Төкен Ғабдуллин алдына жаялықтай алжапқыш байлап алған, шой балғаны құлаштай сілтеп тұр.

— Әй, балғашы жігіт, бері жақында!

Аядай есікті мол денесімен түгел жауып, жарықты көлегейлеп тұрған еңгезердей алып кісінің институттағы сүйікті ұстазы Бөкетов екенін, дүкенге өзін тектен-текке іздеп келмегенін балғашы жігіт бірден ұғады. Сасқалақтап, кірерге тесік таппай абыржып, кір қолын алдындағы алжапқышқа үйкелеп, кібіртіктей басып есікке жақындайды.

— Ассалаумағалейкум!

— Әлік сәлем! Хал нешік? Мынауың не тірлік?

— Балғашы жігітіміз аяқ астынан ауырып қалып, — деп күмілжиді инженер жігіт.

— Жә, үзіліс қашан?

— Бір сағаттан кейін...

— Алжапқышыңды шеш те, машинаға отыр! — деп бұйырады ұстазы.

Со бетінде кеніш кеңсесіне барады. Бірден директорға басәкептей кіріп:

— Ау, жолдас, мұныңыз қалай? Қазақтанда шыққан инженерлер тым көбейіп кетті деп жүрсіз бе, әлде жас мамандарды тежеп ұстау — машық әдетіңіз бе? — дейді.

Директор қипақтап әр түрлі сылтау айтады.

— Оныңыз әншейін желеу! Техникалық жоғары білімі сізге керек болмаған бұл жігітті ХМИ-ға әкетпекпін, арызы бойынша жұмыстан босатыңыз, тап бүгін...

Ұстазына ілесіп келген бетте-ақ Төкен Ғабдуллин ХМИ құрамындағы қара металлургия құтыханасына тап болады. Бос орын болмағандықтан ту баста аға лаборант міндетін атқарыпты. Бір жылдан кейін сол құтыханаға инженер болып тағайындалады. Одан кейін кіші ғылыми қызметкер атанады. Мұның бәрі о күнде ғылым адамы үшін шыңдалу мектебі делінеді. Мардымсыз айлықпен отбасымды жүдетіп қашаңғы жүрем деп айта алмайсың, ғылым жолы — биік шыңға өрмелегендей өте қиын... дейтін қасаң қағида бар. Қысқасы, "Шыңдалу мектебі" Төкен Ғабдолла баласы үшін біршама ұзаққа созылады. Күндердің күнінде жағдай түзелер, мен үшін де жақсылық таңы атар деген үміт жіңішкеріп үзілуге айналады...

Төкен Ғабдуллин ХМИ табалдырығынан аттаған қарсаңда дүйім Қазақстанда қара металлургия ілімі қалыптаспаған еді; соған баулитын, иә оқытатын оқу орны атымен жоқ-ты; ауызға алар жалғыз сүйеніш — Теміртауда ірге көтерген металлургия комбинаты. Соған бейімделіп ХМИ құрамында 1958 жылы ашылған қара металлургия зертханасы — күллі республика көлемінде осы сала бойынша ғылыми ізденіс жасайтын бірден-бір және ең алғашқы ұжым болатын. Амал қанша, оған жетекшілік етуге шақырылған ғылым докторы В.В.Михайлов бұл олқылықты түзей алмады, біліктігі ғана емес, білімі де жетпеді. Нәтижесінде осы зертханаға тап болған Төкен сияқты жастардың тағдыры тұрлаусыз қалпында қала берді.

1965 жылдың басында ХМИ директоры Төкенді кабинетіне шақырып:

— Ғылыми жетекшіні сен, батыр, сырттан ізде. Жобасы, бұл жақта жолың болмайды. Ауыл-үйден ұзамаймын деп омалып

жүріп, бес жыл сергелдеңге түстің, не шықты? Мына құтыханаға түптің түбінде ие болатын сенімді адам керек!.. — деген-ді.

— Намысыма тиіп айтқан осы сөзден кейін елу күнге ғылыми командировка алып, Тбилисиге аттандым, — деп сыр шертен-ді Төкен досым маған бертінде. — Өйткені, 1961 жылы барғанымда Грузия ҒА-ның Металлургия институтының директорының орынбасары, техника ғылымының докторы, профессор Михаил Алексеевич Кекелидземен танысқанмын. Тбилисиде көздеп келген кісім сол еді, әмбе оның Ертіс жағасындағы Ермак ферроқорытпа зауытымен келісім-шартқа отырып, сол өндіріс үшін іргелі ғылыми жұмыс жасап жүргенінен хабардар болатынмын. Михаил Алексеевич меселімді қайтарған жоқ, бірден-ақ бірнеше тақырып ұсынып, ақырында: "Қазақстан қыртысында темір ғана емес, соны әжетке жаратуға дәнекер боларлық марганец те, кремний де, алюминий де жеткілікті. Сондықтан да, жас жігіт, ферроқорытпаның жаңа түрлерін шығаратын іспен айналыс. Сіз үшін бұл — мәртебелі ғана емес, ел өндірісі үшін де ерекше пайдалы зерттеу!.." — дегенін құп көріп, тәуекелге бел будым. Ізденістің бағыт-бағдарын Михаил Алексеевич сол сапарда-ақ белгілеп берді. Зерттеуді сол жерде бастап, өндірістік сынақты Қарағанды мен Грузияның Зестафони қаласындағы ферроқорытпа зауытында жасауға келістік...

Абай дана айтқандай, *"Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап..."* демекші, биік талап, түзу ниет, бойдағы намысқа жігер қосылып, ақыр аяғында соның бәрі намысқой досымның қу жанына тыным бермей өрге сүйреді. Бұл ізденіс аттай төрт жылға созылып, ақыры жеміс жегізді. 1969 жылдың аяқ шенінде Төкен Ғабдуллин техника ғылымының кандидаты атағын алуға диссертация қорғады.

— Бірінші оппонентім мәскеулік Арон Семенович Микулинский деген кісі еді, қара металлургия саласындағы ірі оқымысты. "Көңілің алаң болмасын, бұл кісіні әдейі ертерек әкелдім!.." — деп ғылыми жетекшім Михаил Алексеевич сол оқымыстыны Қарағандыға қорғаудан екі күн бұрын жеткізді. Әрине, қонақтарды қарсы алып, құрмет көрсетуді Ебекең өзі мойнына алды. Ғылыми кеңесті де, дәстүрлі банкетті де ағайдың өзі басқарды, — деп жалғастырған-ды әңгімесін Төкен досым, ұмытпасам, бұл жайында біз Қарағандының "Шағала" аталатын мейманханасында емін-еркін әңгімелескен едік.

Сол әңгімені ол 1971 жылдың 15 ақпанында маған жолдаған хатында да қайталапты:

"Сол жолы ма, әлде одан бұрынырақта ма, Ебіней Арыс-

танулы ғылыми жетекшімді қатты ұнатып, дос болып қалыпты. Өткен жазда ағай маған: "Әй, Төкен, грузин ақсақал саған туған әкеңнен артық жақсылық жасады. Ол өзі баяғы грузин кінәздерінің тұқымы болса керек. Әйтеуірі текті кісі... Сен оған хат жазып, қонаққа шақыр. Қарқаралыға апарып қонақ етейік!.." — деді. Өзім де сөйтсем қайтеді деп ойланып жүргемін. Қысқасы, ВАК-тың ғылыми атағымды бекіткен куәлігін алған күні Тбилисиге жеделхат жөнелттім. Соны айтуға үйіне барғанымда, Ебекең тағы бір ақыл қосты: "Айтпақшы, сенің әкең оқымаса да өмірден тоқығаны мол кісі, ол кісімен ақылдас. Ана жылы мен қонған киіз үйін бір бұлақтың басына, оңаша жерге тіксің. Бұл қонаққа қазақтың байырғы көшпенді тұрмысын көрсетейік. Әйтеуір шақырған соң құрметіміз шынайы болсын. Машина, ішімдік жағын мен қамдаймын. Ал сен қымыз, қазы-қарта, тағы не рәсім жасайсың, мықтап ойлан!.." — деп мені дереу ауылға аттандырды. Түптура солай істедік. Уәделескен күні Ебіней Арыстанұлы екеуіміз грузин ұстазымды аэропорттан қарсы алдық та, үйішімізді ертіп, Қарқаралыға аттандық.

Ебекеңнің көп нәрсені бізден тереңірек ойлайтынына мен сол жолы тағы да тәнті болдым.

Е, несін айтайын, сайын даланың гүлге жайқалған әсем келбеті, Қарқаралының таңғажайып сұлу суреті, көкорай шалғынның ту ортасына тігілген ақ шаңқан киіз үй, не керек, соның бәр-бәрі грузин қонағымызға ерекше әсер етті. Әкей бұл кезде мал бағуды қойып зейнетке шыққан, тетелес інім, Қарағайлыдағы емханада бас дәрігер болып істейтін Қалидың қолына көшіп келген-ді. Әрине, ол жақтағы дос-жаран, туыстар мықты дайындалыпты. Профессор Кекелидзе өзімен дәрежесі тең әріптесі Ебіней Арыстанұлы, шәкірті менен де гөрі тұңғыш көріп отырған, орысша ештеңе сызбайтын әкеммен көбірек сұхбат құрды. Екеуіне тілмәш болған Ебекеңнің өзі..."

— "Жібекті түте алмаған жүн етеді" деп біздің қазақ шаруаға олақ кісіні әжуа қылған. Бұл мәтелдің түп төркіні, меніңше, қолөнер кәсібін қадірлеуден туған. Мән-мағынасы, сірә, — қолыңнан келмейтін іске ұмтылма, жібектей қымбатты қор қылма!.. — депті сол жолғы кездесудің соңында Ғабдолла ақсақал. — Менің Төкеніме қазақ Ебіней мен кірузін Мекаил екеуің тең ұстаз болыпсыңдар, қайсыңның еңбегің артық, оны таразыға тартып өлшегелі отырғамын жоқ, оқымысты інілерім... Айтарым: ұғар құлақ болса — бір басына жетіп артылар ұлағат көрсетіпсіндер, миыға — қанағат, мисызға — садақа... Ау, балам, екі ұстазыңның да кемшіні жоқ, екеуі де көрер көзге толымды, тауға шықса — арқардың құлжасындай болып алыстан көрінер, алып тұлғаларына адуын істері жарасқан игі жақсылар екен. Екі халықтың нақ осындай мар-

ғасқа перзенттерінен алған тәлімді алдағы өміріңе жарата алмасаң, сенің бойыңа екеуі қоса-қабат сіңірген өнеге-үлгісін еңбегіңмен ақтамасаң — балам, өзіңнің сорың... Ал, кірузін қонақ, ту қиырдағы қазақ даласының Қарқаралы төрізді шеткергі түкпірінде еңбегімен күн көріп, ризық дәмін татып, ел ішінде отырған зейнеткер қартының жүрегінің түбінен шыққан ризалық сөзі деп түсін бұл айтқанымды, ал мынау бұйырған сый-сияпатты күллі қазақ елінің өзіңе деген шексіз мархабатына балап қабыл ал! — дейді де қонақтың иығына зерлеген шапан жабады, тиісті әбзел-тұрманымен әзірлеген атты есік алдына жетелеп әкеп көлденең тартады.

— О, біз емес, нағыз профессор — сіз екенсіз, ақсақал! Рахмет ілтипатыңызға! — дейді грузин ғалымы иен даланың данагөй қартына шын жүректен разылық білдіріп.

Төкен Ғабдоллаұлы екі ұстазының да үмітін ақтап, 1993 жылы өзі ғұмыр бойы шұғылданған қара металлургия ілімі саласында техника ғылымының докторы атанды.

Ферроқорытпа өндірудің теориясы мен технологиясына қомақты үлес қосып, жаңа ғылыми мектептің Қазақстандағы көшбасшысы, негізін қалаушы атанарын Төкен Ғабдолла баласы білген де, ойлаған да жоқ-ты. Жоқ, ту бастағы мақсаты оның тым қарапайым болатын — қайткен күнде кандидаттық қорғап, өзінің алдына шығып кеткен әріптестерінен артта қалмау еді. КСРО өндірістерінің күн сайын өскен талабы қара металл прокатын көптеп сұрады, соның марганец қосылған, алуан ферроқорытпалармен бекіген сапалы түрлерін Төкен Ғабдуллин жетекшілік еткен ХМИ құтықханасынан (Ол білікті ғалым атанып, Қазақ КСР ҒА-ның корреспондент-мүше атану додасына түскен сайлау үстінде, 1994 жылы, елу тоғыз жасында жүрек талмасынан опат болды) осы мәселені тездетіп шешуді талап етті. Сұранысқа қарай қарымта деген. Зертхана жетекшісінің өзіне де, оның қарауындағы ғылыми қызметкерлерге іс үстінде ширап, Теміртау комбинаты, оны ферроқорытпамен жабдықтаушы Ақтөбе мен Ақсудағы зауыттардың жедеғабыл тапсырмасын жол-жөнекей орындауға тура келді...

Төкен Ғабдоллаұлы осы іске арнаған қырық жыл ғұмырында ұзын саны 206 ғылыми еңбек жариялап, ашқан жаңалықтарына 12 куәлік және патент алыпты.

...

КСРО-ның Ғылым мен техника комитетінің төрағасы, академик В.А.Кириллиннің мышьяк жөніндегі сауалына Ебіней

Арыстанұлы демде қымсынбай: "Бұл мәселе бізге мәлім, ізденіс бастадық, соны тереңде түбегейлі жүргізуге сіздерден тек нақты көмек керек..." — деп жауап беруі тегін емес-ті...

Шындығында бұл түсті металлургия өндірісінде көп жылдан бері шешілмей келе жатқан аса қиын мәселе болатын. Күкіртті полиметал кендерінде, әсіресе мыс концентратын шарпу пештерінде қорыту кезінде будақтаған қою түтінмен бірге ауаға тарайтын мышьякты (күкіртті газдың өзін де) көп уақытқа дейін Кеңес өндірістері елеп-ескермей, ең қиыны, көрмегенсіп, білмегенсіп келді. Тек 60-жылдан беріде жағдай күрт өзгерді.

Н.С.Хрущевтің азық-түлік молшылығын тездетіп жасау идеясына байланысты мыс, никель, қорғасын қорытатын зауыттар ауаны лаптап жатқан күкірт газын сүзіп, одан күкірт қышқылын молдап шығаруға кірісті, бұл болса азот тыңайтқыштарының негізгі бөлігі. Күкіртті газ құрамындағы мышьяк та сүзгіге түскен. Ал ол — аса күшті у. Улы затты тыңайтқышқа қосып жерге жіберуге болмайды, ауаға бей-берекет тарату да — зияны орасан экологиялық апат! Қысқасы, мышьякты процестен залалсыз қосылыс түрінде бөлу, болмаса оның улы түрін мықты қамбада сақтау — ертеңге қалдыруға болмайтын ділгір мәселеге айналды...

Күндердің күнінде осы мәселенің өткір түрде алдарынан шығарын Ебіней Арыстанұлы жақсы білген. Білетін себебі — селен мен теллур айыру ісімен шұғылдану үстінде ол мышьяктың қос халькогенмен бірге шығып, оны ажыратудың хикметі талай жыл "басын ауыртқан-ды". Жә, қандайда күрделі істі жан-жақты зерттеусіз шешесің? Сондықтан да бұл мәселені ХМИ бағдарламасына жылма-жыл енгізіп, үнемі назарында ұстаған. Келе-келе сонымен шұғылданатын зерттеуші топ та құрған.

"Ебіней Арыстанұлының ынтасымен 1969-1970 жылдарда мыс өндірісінде қолданылатын мысты электролитті тазалау процесінде түзілетін мышьякты, сурьманы және никельді жеке дара бөлуге ізденіс басталды. Бұл жұмыс бізде алты-жеті жыл тоқтаусыз жүрді. Институт директорының басшылығымен С.Н.Новик (1974 ж.), М.Ш.Шәріпов (1976), С.Е.Дүйсенбаева (1979 ж.), А.В.Стряпков (1981) және Ә.Б.Жәрменов (1982) осы тақырыптың әр тарамынан диссертациялар қорғады. Біздің адамдар ұсынған технология өндіріске тезірек

қабылданып, тіпті бұл саладағы табыстарымыз халькогендерді айыру ісінен әлдеқайда жолды болып мерейімізді өсірді, — деген тұжырым арнапты М.З. Угорец ұстазы туралы естелігінде. — Мышыякпен шұғылдануды ХМИ ұжымы бергі жылдарда бұрынғыдан да өрістетті, оның өте жоғары деңгейде орындалып, аса сәтті жүргені соншалық, Қарағандыда 1978 жылы өткен Бүкілодақтық алғашқы халькоген кеңесінде академик В.И. Спицин мышыяқты осы топқа енгізуді ұсынды...

Д.И. Менделеев кестесінде өзіне тиісті орнында бекем тұрған элементті халькогендер тобына ауыстыру — жүз жылдай уақыт химия ілімінде қалыптасқан түйсікті түбірімен өзгерту болмақ; демек бұл жәйт — мышыяк бөлуден жиырма жылдай уақыт үзбей шұғылданып, оның дара қасиеттерін бүгешігесіне дейін жете біліп, тереңдете зерттеуден туған; кім-кім, соны Е.А. Бөкетов тобы атқарған; ең ғажабы, бұл ұсынысты қарағандылық зерттеушілер емес, КСРОҒА-ның Физикалық химия институтының директоры, академик В.И. Спицин (атом өндірісінің шикізатын химиялық өңдеумен көп жыл сәтті шұғылданып, сол саладағы үздік зерттеуі үшін Социалистік Еңбек Ері атағын иеленген, дүние жүзілік химия ілімінде осы саланың үздік білгірі атанған ғұлама) ұсынып отыр.

Бұдан шығар тұжырым: Қарағанды ХМИ-і өзінің тың да сәтті ізденістерімен Мәскеу институттарына теңесіп, кей зерттеулерде дүние жүзілік деңгейге жеткен...

"Алты хат" хикаятының алтыншы тарауында Ебіней Арыстанұлы ХМИ іргесін бекемдеу жолында өзіне сенімді көмекші болған, ҚазГМИ-де алдынан дәріс тыңдаған зиынды шәкірті Ақылтай Игембаев туралы: "Айтқанын бұлжытпай орындайтын Ақылтайды тәртіп сүйетіндігіне қызығып ғылыми хатшылыққа тағайындаған едім. Солай етерден бұрын мен оған ғылыми жұмысын ұмытпауды, шамасы келгенше бастаған ісін әрі қарай тыңғылықты жүргізуді ескерткемін. Бірақ, Ақылтай інім машақаты көп хатшы міндетін тиянақты атқаруды жап-жақсы меңгергенімен, ғылыми ізденісін ақсатып алды... Қысқасы, екі жұмыспен қат-қабат шұғылдануға ебінде, ықыласы да жоқтығын аңдаған кезде мен оны ғылыми хатшылықтан босатып, бәз-баяғы құтыханасына қайтардым. Сөйткенім жөн болыпты, ол ізденісті ілгерілетіп, кандидаттық диссертациясын қорғады. Одан соң дербес бөлім басқаруды жүктедім. Ақылтай оны да тыңдырымды атқарды. Жобасы, таяу арада ғылым докторы да болып қалар..." — деп ой-

ында жүрген күмәнсіз сенімнің шет-жағасын сездіреді. Бірақ нақты нендей іспен шұғылданғанын ашпайды...

Қазірде оны ашуға болады: "Алты хат" иесінің Ақылтай Игембаев деп отырғаны — Сағынтай Мақатұлы Исабаев — ХМИ-да ол ұйымдасқан жылынан, яки, 1958 жылдың күзінен істеп, сол ұжыммен бірге есейген; екіншіден ол — менімен ҚазГМИ-де бес жыл бір факультетте оқыған, арасы шалғай екі қалада тұрсақ та қарым-қатынасымыз ғұмыр бойы алшақтамай, сыйлас та сырлас қалпында сақталған шынайы досым; сол себепті ол шұғылданған зерттеу мемлекеттік құпия болғанына қарамастан маған біршама мәлім-ді...

Осы жолдар иесіне техника ғылымының докторы, профессор С.М.Исабаевтың 2003 жылы жазбаша ұсынған түсініктемесінде: *"1972 жылы Ебіней Арыстанұлы маған металлургиялық процесте түтінмен шығатын күкіртті мышьяктан тазартумен түбегейлі шұғылдануды ұсынды. Содан былай бұл мәселе менің ұйқымды қашырған азабыма айналды. Күкірт пен мышьяк — бірінсіз бірі өмір сүрмейтін ағайындас элементтер. Екеуіде түсті ауыр металдар және аса бағалы саналатын алтын, күміс кендерінде қосарлас жүреді де, оларды бөлу көптеген қиыншылық туғызады. Әсіресе мышьяқтың зияны ерекше. Ұстазым мені зерттеудің барысы туралы жиі мазалайтын болды, ақыл-кеңесін де аяған жоқ. Біраз жылдан соң өз қарауымдағы зерттеуші топ мышьяқты залалсыз қосылысқа аудару, процестен даралау, оны сақтау амалдарын шешіп, тубастан нысанаға алған нәтижеге жақындадық. Ебекең соның бәрін өзі шешкендей қуанып, ақыры қоймай жүріп, осы мәселені шетелдік зерттеушілермен байланыс жасауымызға жол ашып берді. Мұндай істе, турасын айту керек, ол кісі бізден әлдеқайда терең ойлайтын-ды, көрегендігі де басым болатын. Зерттеудің оныншы жылында мен Қытайда, Германияда, АҚШ-та, Австралияда болып, өзіміз ойлап тапқан жаңа әдіс жөнінде баяндама жасап, кейде ақыл-кеңес беру үшін де шақырылатын болдым. Тоқ етерін айтқанда, өткен ғасырдың 90-жылдарында біз өз зерттеуімізбен кешегі КСРО-ның Түсті металлургия министрлігіне қарасты Главлмаззолото басқармасы жүйесінде көптеген алтын кеніштерін, одан таза алтын алушы өндірістерге ғылыми кеңес беретін жетекші мамандары болдық..."* — дейді.

Әрине, жағдай қазірде өзгерді. С.М.Исабаев тобы кезінде алған шетелдік патенттер Ресей иелігінде кетті. ХМИ зерттеушілерінің көмегін Қазақстан алтын өндірістері оқта-

текте пайдаланатын болды. Мысалы, Шығыс Қазақстандағы Қалба тауының алтын белдемінде жұмыс істейтін ескі кеніштер алтын шикізатынан мышьяқты бөлу және сақтау қиыншылығын Сағынтай Мақатұлының ақыл-кеңесімен сәтті шешкені маған мәлім. Осы жолдар иесі нақты білетін және бір жәйт: өткен ғасырдың 90-жылдарында Қытай Халық республикасының Шыңжан аймағында жұмыс істейтін аса ірі алтын компаниясы менің досымды өздерінде тұрақты қызмет істеуге шақырғаны...

Алайда профессор С.М.Исабаев өз білімін туған елі мүддесіне жаратуды жөн көрді.

Ғұлама адамдардың әр ісінен данышпандық іздеу қисынсыз талап. Олар да қателеседі, кейбір болжамының жөнге шықпауы кәдік. Әйтсе де тап солар құдай тағала бойына дарытқан зеректігі, ұтқыр ойы мен ұшан теңіз білімінің арқасында ұсақ істен, болмашы жағдаяттан-ақ пайдалы ақыл айтуы мүмкін...

Бірде мамандығы физик, сол саладан ғылым кандидаты атанған Нұрахметовті (ҰҒА-ның академигі Зейнолла Молдахметовті ғұмырнама хикаятында Ебекең осылай атаған) шақырып, химиялық бір қосылыстың молекулалық табиғатын математикалық жолмен тексеріп беруді тапсырады. *"Нұрахметов сол іспен тыңғылықты айналысып, ақырында қосылыстың атомдық құрамындағы бөлшектердің өзара қатынасын энергетикалық тұрғыдан зерттеуге мүмкіншілік туғызатын аса қымбат бір аспапты сатып алуға мені иландырды. Тілегін орындадым. Нұрахметов сол аспаптың бір қуысына біз шығарған қосылысты сұғып қойып, әлгі жараққа қондырылған қаламұш өрнектеген шым-шытырық иректерді шұқшия зерттеп, бәрін математикалық теңдеуге айналдырды. Әлгі теңдеулердің қалай өрнектелгенін жете түсінбесемде, шыққан нәтиже маған керемет ұнады. Өйткені, жаңа қосылыстың химиялық қана емес, физикалық та мәнжайын бізге барынша тәптіштеп түсіндіріп берген-ді... Есеп пәніне аса жүйрік емес әріптестері біздің Нұрахметов ғылыми топшылауын, күллі мақалаларын қарабайыр жұрт оқымасын деп, қытайдың шым-шытырық иероглифтерімен кескіндейді... деп әжуалайтын еді..."*

Осы әуестенушіліктің ақыр аяғында немен аяқталғанына назар салыңыз: ХМИ директорының ақылымен Зейнолла Мол-

дахметов әлгі теңдеулерді Мәскеуге апарып, сол жақтағы білгірлерге көрсетеді. Химиялық заттың ішкі құрамына бұлайша үңілу, оның молекула мен атомнан да кіші бөлшектерінің бір-бірімен байланысын математикалық жолмен түсіндіру — ғылыми жаңа әдіс екен. Қарағандылық жас физик соны алдын-ала біліп, бәлкім білмей істесе де, химия ілімінің қадесіне асар, келешекте орасан зор жаңалықтар ашқызатын чудо-кілт ұсыныпты. Мәскеудің үлкен ғалымдары жас қазақтың талабын құптап, бірден-ақ ғылым докторы атағын беруге болатынын айтады. Шынында да солай болды. Нұрахметов химия ғылымының докторы болғалы ол ұсынған әдіспен айналысатын жастар қатары көбейе бастады... *"Менімен танысуға келгенде физика-математика ғылымының кандидаты, қоңырқай жүзінен әсем жымыиыс ешқашанда кетпейтін, ұзын бойлы жігітті өзімнің шәкіртім деп есептеймін, менің ықпалыммен ол аз жылда химик болып шықты..."* — деген түйінмен аяқтапты "Алты хат" иесі З.М.Молдахметов туралы әңгімесін.

Жоғарыда біз өмір жолының бастапқы кезеңін сөз еткен адамдардың тағдырына үңілсеңіз, ғылымға құштарлығымен қоса аса еңбекқор, алға ұстаған мақсатына жетуде бәрі бірдей ерекше қайсарлық танытқан, әрі әрқайсысы өзінше талантты жандар екенін шамалау қиын емес. Бұдан шығатын уәж: Ебіней Арыстанұлы өз маңына небір талантты да жігерлі жастарды жия білген, бұл турасында шексіз бақытты ұстаз болғаны да — даусыз шындық.

Әлбетте бұл тізбені одан әрі жалғап, Ебіней Арыстанұлының тікелей қатысуымен тағдыры оң жолға түскен ғылым иелерін ондап санап, бәр-бәрінің әр алуан игі ісін ұзақ сонар әңгімелеуге болады. Десек те жалаң беллетристикамен шұғылданудың қажеті бар ма? Біздің қолымыздағы ресми тізбеде Е.А.Бөкетовтің Қарағандыда жұмыс істеген 23 жылда тікелей басшылығымен кандидаттық диссертация қорғаған 61 адамның есімдері тізіліп, солардың 24-і бертінде ғылым докторы атаныпты һәм солардың 12-і ҚР-ның Мемлекеттік сыйлығын иеленіпті. Әрбір академик, иә ғылым докторы артында осындай талантты жандар шоғырын қалдыра берсе игі!..

Ерекше даралап айтуды қажет етер бір жәйтке оқырман назарын аударсақ дейміз: Ебіней Арыстанұлы өз алдына келген шәкіртін ұлтқа, иә жерге бөліп ешқашанда алаламаған; ғылыми өмір жолында ол бір ғана ұстанымға ден қойған; бойында шынайы талантың болсын, ізденіс жасауға ынта білдір де тынымсыз еңбектен және ғылымға адалдық көрсет!.. Сондықтан да ХМИ-да Қазақстанның төрт бұрышында туып-

өскен небір саңлақ қыздар мен жігіттер жиналған; тіпті сонау Орал тауының арғы-бергі түкпірінен келген орыс жастарын да, Алатаудың күнгей төрінен Қарағандыны іздеп тапқан қырғыз перзенттерінде бауырына тартып, нақты көмегін, жылы сөзін аямай ілтипат көрсеткен.

Осы ұстаным — тек қана еңбегіне қарай бағалап, қабілетіне лайық құрметтеу — ХМИ ұжымының өрісін ұзартты, дүние жүзілік ғылыми жаңалықтар ашуға жеткізді...

IV

ХМИ директорының мыс зауыттарының қалдығынан селен, теллур, молибден айыру технологиясын түзеп, өндіріске енгізу жолындағы қажырлы күресі ақырында жеміс бере бастады. Бұл жайында "Алты хатта" ол: *"Өндіріс басындағы инженерлердің көбінде адамды қынжылтарлық бір жаман әдет бар. Әлдебір жаңалықты ұсынсаң — қарсы болмайды, бірақ соны іске асыруға өздері ынта білдірмейді... Біздің жігіттер соларды өз дегеніне илктіру үшін неше түрлі қулық жасайтын болды. Мысалы, кейбір жаңалықтарға қосалқы автор етіп өндіріс басшыларын қосып алып, абырой-атақты бірге бөліссең-ақ — ұсынысың кедергісіз жүзеге асады. Кейбір өндірісшілер ғылымға бейімделіп, ғылыми атақ қорғауға құнықты. Оларға біз ешқашанда жоқ демейміз, қайта барынша көмек етеміз. Нәтижесінде институтта дүниеге келген жаңалықтар өндіріске тездеп көше бастады..."* — деген.

Соған айғақ — Балқаш кен-металлургия комбинатымен ұзақ жылғы жұмысы сәтті аяқталып, осы өндірістің басшылары, жетекші инженерлерімен бірге мысты молдап айыру технологиясын жетілдіріп, рений мен күкірт қышқылын мұржадан сүзіп, қосымша өндіргені үшін Е.А.Бөкетовке КСРО-ның 1969 жылғы Мемлекеттік сыйлығының берілуі.

...

Ілгеріде біз халькогендерді гидрометаллургиялық жолмен айырумен шұғылданған М.З.Угорец тобының автоклав жарағын Кеңес Одағында тұңғыш рет әжетке жаратқанын сөз еткеніміз. Сол іс бертінде бұрынғыдан да молырақ көлемде өрістеген. Осы салада елеулі еңбек еткен екі зерттеушіні дарап атаймыз: олар — Владислав Григорьевич Шкодин және Нұрлан Сұлтанұлы Бектұрғанов; екеуі де өз қатарынан парасатты ойымен оқшауланған, ең бастысы, міндетіне алған

істі барынша тиянақты атқарып, нәтижесінде өз әріптестерінің алдына шыққан...

Ғалымдар ізденісі Жезқазғандағы алып зауыттың технологиясын тиімді етіп қайта жасауға мұрындық болыпты. Өндіріс ұжымы одан миллиондаған сом (қазірге дейінгісін қоссақ бәлкім миллиардтаған теңге) қосымша кіріс алған. Оны аз көрсеңіз, қарағандылық зерттеушілер сынақтан өткізген автоклав жарағы Қазақстан фосфоритінен фосфор тұздарын айыруға негіз болыпты...

Е.А.БӨКЕТОВ, "ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕК ЖӘНЕ ӨМІР", "Простор", 1971 жыл, № 2:

"Болаттың да, шойынның да темір мен көміртегі қосылысы екенін жұрттың бәрі біледі: шойында көміртегі көбірек те, болатта азырақ болады. Демек, болат алу үшін шойынның құрамындағы көміртегін өртеу керек, яки, белгілі мөлшерге дейін азайта алсақ — қажет маркалы болат алынды деп біліңіз... Бұл процесс конвертор, не мартен пештері аталатын арнайы жабдықтарда жүреді. Айтарға оңай болғанмен машақаты көп шаруа. Суша толқыған балқыма кеңістігінде оттегі аз болмайды, көміртегін өртеу соның көмегімен (тотығу делінеді) жүреді. Бұдан соң балқымадан оттегін шығару (тотықсыздандыру) қажет. Сол үшін оттегін жұтып алуға құмар элементтерді (марганец, кремний және алюминий) процеске қосасың. Алғашқы екеуі ферромарганец, ферросилиций аталатын арнаулы қоспа түрінде берілсе, ал алюминий тек қана таза металл қалпында қосылып, оттегінің балқымадағы ең соңғы қалдықтарын өз бойына тартып алады. Ең шатағы, әлгі қоспаларды алу өте қымбатқа түседі.

Біздің соншама тәптіштеп айтып отырғанымыз — болат алудың байырғы жолы. Дүние жүзінде өмірге келген болаттың миллиондаған тоннасы осылайша қорытылған, әлі де солай бола бермек. Гәп тотықсыздандыруды жүзеге асыратын қоспалардың түрі мен сапасына байланысты. Әмбе соны қандай мөлшерде, қай мезгілде және қайсысынан кейін берілуіне орай болат сапасын түрлентуге болады. Әрине, зерттеушілердің ақыл-ойы осы істі арзан да тиімді жолмен жүргізуге жұмсалары түсінікті...

Біздің ХМИ-да бұл жұмыспен Г.В.Медведев есімді, өндірісте көп жыл еңбек еткен кексе инженер 1960 жылдан түбегейлі шұғылданды. Ту бастан-ақ ол тотықсыздандыру амалын күрт арзандатып, әрі оңай жолмен жүзеге асыратын жаңа әдіс ұсынды. Ең ғажабы, оның идеясы тым қарапайым, Қазақстан өндірісі жағдайында оп-оңай жасауға болатын ұтымдылығымен бізге бірден ұнаған-ды..."

Ебіней Арыстанұлы "Алты хат" хикаятында ХМИ-ға алғаш келген кезінде құрылысы шала біткен зертхананың бір бұрышынан жұмыс істеп тұрған шағын электр пешін, оның төбесінен тартылған кәдуілгі мұржаны көріп шексіз қуанғанын әсерлі сипаттаған. Өйткені себебін де жасырмапты: күллі институт атырабында зерттеу жасап тұрған бірден-бір қондырғы осы екен... Пеш қасынан ұзын бойлы, орта жастағы мосқал адам қарсы алып, өзін инженер Василий Гаврилович Лапин (Г.В.Медведев) деп таныстырады.

— Е, білдім жөніңізді, — дейді институт директоры. — Бірде-бір әріптесіңіз сенбеген ұсыныс жасап, соны қайткен күнде жүзеге асыру үшін күні-түні еңбектенуде... деген сіз туралы әжуа қауесетті естіген едім. Ал, қане, сол ойыңызға мені иландырып көріңізші...

— Оныңыз рас, жолдас директор. Менің айтқан дәлелдерім қаншама иланымды һәм қарапайым болса да, жұрттың соған сенгісі келмейді. Әсілі, соны ешкімге иландырудың қажеті шамалы, менің идеям — осы күнге дейін керексіз боп қоқысқа тасталып келген кәкір-шүкір заттарды мынадай пеште арзан отынмен күйдіріп, сапалы болат балқытуға аса қажет қоспа шығаруымен құнды... Міне, көз алдыңызда суша ағып жатқан қорытпа — сол зат. Сіз де сенбейсіз бе? Мейліңіз, мен сізге тап қазір үлгі құйып берейін, бізде емес, Теміртаудағы металлургиялық қуысханасына апарып анализ жасатыңыз...

— Жә, сендім дейін, сіз осы пеште ферросилиций де шығара аласыз ба?

— Неге шығармасқа! Тағы қандай қоспа тілейсіз? Тек бұл үшін маған уақыт керек, тәжірибе жасауға. Әрине, сеніммен қоса қаражат, көмекші адамдар...

Айтуынша, Қазақстан қыртысында жиі кездесетін, бірақ құнары мардымсыз болғандықтан металлургия зауыттары керек етпейтін, кеншілер де қалдық үймесіне шығарып тастайтын марганец кендерін Екібастұздың арзан да қоры орасан мол көмірімен өртеп, ферроқоспалардың нешеме түрін алуға болады. Ең тамашасы, өнертапқыш зерттеуші бұл істе Екібастұз көмірінің заттық құрамын қатты ескеріп, әжетіне жаратқан. Өйткені, бұл көмірдің жартысына жуығы, кейде алпыс пайыздан астамы — жануға қатыспайтын боқат зат (орысша — зола, қазақша — кәдімгі күл), ал ғылым тілінде кремнезем (силиций дейміз) мен алюминийден тұрады. Г.В.Медведев соларды өзі ойлап тапқан амалмен пеште балқытып, дайын ферроқоспа жасапты. *"Василий Гаврилович ұсынған қарапайым технологияның пайдалы мәнін бірден ұқтым, бірақ металлургияда аса*

ділгір болып отырған қоспаның оп-оңай жолмен алынғанына күмән келтірдім..." — депті "Алты хат" иесі.

— Міне, сіз де өсекші жұрттың айтқанын қайталап тұрсыз, — деп зерттеуші екілене жауап береді. — Бізде қазір өте көп білетін, не іске болсын пікір айтқыш әсіре білгіштер көбейіп кетті. Қарапайым бір нәрсені айтар болсаң — мына шіркін ақылынан адасқан шығар, әлде миы ашып кеткен бе деп те жазғырады. Сол себептен олар ферроқоспаны оп-оңай алуға және соны аяқ астында таптап жүрген керексіз заттардан қорытуға болатынына сенгілері келмейді... Қысқасы, сіз не десеңіз де, мен бұл жұмысты тастап, Қарағандыдан ешқайда кетпеймін, керек болса күллі өмірімді осы пештің қасында сарп етуге әзірмін. Бұл шәрге мен сонау Оралдан, өзіңіздің ғылым жөніндегі орынбасарыңыз В.В.Михайловтың құзыр-мәзір боп шақыруымен келдім. Өйткені, Қазақстанда менің тәжірибеме қажет шикізат қисапсыз көп екенін білгем-ді... Алайда ол кісімен дәм-тұзымыз жараспады, дәлірек айтқанда, Владимир Владимирович менің тың идеямды тәрк етіп, тәжірибем мен ақыл-ойымды тек қана өз ісіне пайдаланғысы келді... Келіп қалған соң кейін қайтам ба, ақыл сұрап, өзіңіздің ұстазыңыз академик В.Д.Пономаревке бардым. Түсті металдың білгірі, тілеуің бергір Виктор Дмитриевич қара металмен шұғылданушының қарапайым ойын бірден түсінді. Түсінді де мені жетектеп академияның президентіне апарды. Ғажапты қараңыз: геология білгірі, былайша айтқанда, металлургия маманы емес Қ.И.Сәтбаев та менің идеямды толық мақұлдап, мына пешті орнатуға қаражат бөлгізді, керек-жарағын түгелдей тапқызып берді. Көрдіңіз бе, кәсіби ісіме тікелей қатысы жоқ, бірақ шынайы ғұламалардың маған қандай қолғабыс еткенін?! Ал сіз? Мықты болсаңыз дардай екі академиктің сенімін жоққа шығарып көріңіз. Шығара алмайсыз! Өйткені, мен алғашқы сынақ жылы күн ілгері болжаған қоспаларды алдым. Міне, сол!..

Шынын айтқанда, сол күннен бастап Ебіней Арыстанұлы өз ісіне соншама берілген фанатик әріптесінің зерттеуіне айырықша көңіл бөліп, қажетінше қолғабыс жасап, тіпті баспасөз бетінде, ресми қызмет жолымен де барынша дабыралап баққан. Сол үшін институт жетекшісі де кейбір әріптестері тарапынан әлде күйкі қызғаныштан, одан да гөрі Геннадий Васильевич Медведев жасап жатқан зерттеудің мәнін жете түсінбегендіктен талай мәрте сынға ілініп, тіпті жәбір-жапа көрген (Айталық, 1979 жылдың көктемінде басталып, жыл бойы тоқтаусыз жүрген шексіз қудалауда *"ғылыми шарлатан, барын тұрған алаяқ, өз отбасының шырқын*

кетіруші... "Г.В.Медведевтің ғылыми күмәнді ойын қызу қолдап, қамқорлыққа бөлеген... деп, жалақор жұрт Ебіней Арыстанұлын сан-саққа құбылтып, атақ-абыройына дақ салуға тырысқан. Бұл туралы жоғары жаққа жолданған хаттардың ашық та, жабық түрлері ғалым архивінде сақтаулы).

Ал, Бөкетов, кім не десе де, Медведевтің мәнді де келешегі зор зерттеуін алға сүйреуден жаңылмаған. Өйткені ол ғылымның нақ осындай қияли фанатиктердің қайрат-жігерімен, ақыл-ойымен алға басатынын жақсы білетін-ді.

Жә, ХМИ-дің шағын пеші қорытқан ферроқорытпалар тағдырына оралайық.

Ең алғашқы тәжірибеде-ақ Г.В.Медведев аса кедей саналатын, құрамында небәрі 18 пайыз марганец бар шикізатты Екібастұздың көмірімен (45 пайыз кремземі, 8 пайыз алюминий, одан өзгесі жанғыш зат — көміртегі) өртеп, жаңа қорытпа шығарған. Негізі алюминий, марганец және силиций болғандықтан зерттеуші оған АМС деген ат қойып, тиісті мемлекеттік актімен заңдап куәлік алған. Заттық құрамы бойынша бұл — қара металлургия өндірісіне аса қажет қоспа, болатын аса сапалы түрлерін қорытуда тотықсыздандыру қызметін атқаратын басты реагент. Бірақ, соны іс жүзінде дәлелдеу үшін жартылай өндірістік сынақтан өткізу керек. ХМИ құтыханасында оған мүмкіндік жоқ. Ал, металлургтер қымбат болса да өздері үйренген ферроқорытпаларды пайдаланып, металл балқымаларының ең қажет түрлерін бөз-баяғыша құя беруді жөн көреді. Ғылыми атағы жоқ қарапайым инженердің қиялы туғызған қоспамен әуре болғылары келмейді. Бұл үшін оларға ешкім де еңбекақы, иә сыйақы төлемейді — кеңестік жүйеде қабылданған кереғар тәртіп солай, ал жаңа қоспаны сынаймын деп матасып жүріп артық өнім шығарғаны үшін төленетін үстеме сыйлықтан қағылуы сөзсіз. Ең қиыны, осы жаңалыққа ешкім қарсы емес, сөйте тұра өндіріске енгізуге ешкімнің құштарлығы жоқ...

Амал қанша, 1960 жылы сәтті аяқталған тәжірибені екі жыл бойы айғақ етіп, академия президентінің көмегімен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің арнайы қарарын алып (бұл істің бәрінде де ХМИ директоры қозғаушы болған), ақыры Ақтөбе ферроқорытпа зауытында жартылай өндірістік сынақ жасалды. Инженер Медведевтің арзан АМС-ы қымбат қорытпаларды толық ауыстыратыны өндіріс қазанында толық дәлелденді. Қалдықта қордаланып жатқан мол шикізат кәдеге асатын болды. Әрі арзан, әрі мол.

Алайда талантты инженердің жолы болмады, бәлкім шәл-

кем-шалыс мінезінің (бұ да өнерлі адамдардың жаратылысына тән қасиет) қырсығы тиді. Өндірістегі сынақ сәтті аяқталған кезеңде ғылым адамдарын ойқыл-толқыл күйге душар еткен 1963 жылдың күйкі оқиғалары басталды. Ол істейтін қара металлургия құтыханасы ХМИ-дан біржола ажырады, Орталық қара металлургия институтының (ЦНИИЧермет) қарамағына көшкендермен Г.В.Медведевтің шағын тобы қоса кетті. Өз ойын іс жүзінде дәлелдеген өнертапқыштың мансұқ ісі мазаққа ұшырады: ЦНИИЧермет бұл тақырыпты "өндіріске жарамсыздығы себепті" жауып тастайды; сірә, филиал директоры академик В.В.Михайлов уысынан шығып кеткен инженерден кек қайтарған тәрізді; ал "Сталь" журналы Ақтөбедегі сынақтың нәтижесі туралы Г.В.Медведевтің мақаласын жариялағанда (1962 жыл № 2): *"Өндірістік жағдайда алынған алғашқы нәтижені кездейсоқ деуге болады. Қоспаның бұл құрамы болатты тотықсыздандыруға жарамайды..."* — деген үзілді-кесілді түрде мәнді жаңалыққа жаназа шығарылған редакция тұжырымымен беріпті...

Десек те инженер Г.В.Медведев өз ойынан оп-оңай бас тартар жуас кісі емес-ті. Біршама уақыт жұмыссыз жүріп азап тартудан соң, айы оңынан туып, 1964 жылдың аяғында ол Ебіней Арыстанұлының шақыруымен ХМИ-ға қайтып оралып, қайтадан ашылған ферроқорытпа құтыханасына меңгеруші болып тағайындалады. Қыңырлығына қайсарлығы парапар зерттеуші (Ебіней Арыстанұлының көміл сенімінше, *"Шынайы ғылым адамы осындай шөлкем-шалыс мінезге ие болса — оның таланттылығына, жасап жүрген ісінен бірдеме шығатынына әбден сенуге болады; ал үнемі оңды сөйлеп, жұрт күткен ой айтатын ақылгөйлерден ештеңе шықпайды-мыс..."*), әрине, көкейкесті сынағын қайыра жалғастырған. 1965 жылы ол өзі құрастырған қондырғыны сонау Грузиядағы Зестафони ферроқорытпа зауытында сәтті жүргізіп, бәзбаяғы қорытпаны қайыра (нешінші мәрте!) алады. Тап сол сынақ біршама өзгерген түрде Ертіс жағасындағы қазіргі Ақсу зауытында жасалады. Демек Медведев идеясы бір емес, Одақтың үш бірдей ферроқорытпа өндірісінде тексерілген. Бәрі де сәтті біткен. Сірә, бұ да билік басында мығым отырған, өздерін жер кіндігі санап, шексіз үстемдік құрған одақтық қара металлургия білгірлерін бұлтартпас мықты айғақпен жыға мойындату үшін қажет болған.

"Сегіз жыл сергелдеңге түскен, яки, сегіз жыл бойы келісу, талқылау, өз ойына иландыру және осы іске мүдделі шенеуніктерге сансыз көп хаттар жазып, соны қозғау мен қиыла

сұраудан соң әрең дегенде рұқсат етілген үш сынақтың жиынтық мерзімі бір жыл сегіз айға созылып, ақыры сәтті аяқталды. Осыдан-ақ біздегі жаңалық атаулының қаншалықты зор қиыншылықтармен өмірге келетінін аңғару қиын емес. Әсілі, мұндай сорақылыққа аса қажырлы, қайсар, өз ісіне құлай берілген адамдар ғана төзеді. Осал жаңдар мұндай ұзақ күреске жарамай-ды... — депті Е.А.Бөкетов "Ғылыми еңбек және өмір" атты мақаласында. — Осы зерттеуге жұмсалған он жылда ғылыми қызметкерлердің іссапарға баруына біздің институт 17 мың сом шығындап, 300-дей ресми хаттар жазып, содан әлдеқайда көбірек жауап алыппыз. Қаншама жиын, мәжіліс өткізіп, телефон арқылы ұзақ-ұзақ сөздер айттық, лауазым иелерінің алдында зарығып отырып сынақ жүргізуге, қол жеткен нәтижені өндіріске енгізуге ықпал етуін өтінумен қаншама уақыт жоғалттық... Ал сынақтың өзіне осы жылдарда нақты жұмсаған қаржымыз — 600 мың сом шамасында. Қоспаны шығарған пештің құны — 60 мың сом... Он жылда осыған жұмсаған шығынымыз өндіріске енгізілген жағдайда бір-ақ күнде өтеледі, жылдың 364 күнінде мемлекет бұдан кем есеппен айтқанда жүздеген миллион сом таза пайда алар еді...

Теміртаудағы металлургия алыбы жуықта үшінші домна пешін жүргізуге қам жасап жатыр. Осы пеш іске қосылған соң бұл өндіріс жыл сайын 4,0-4,5 миллион тонна шойын қорытпақ. Осы алыптың жылына 10 миллион тонна шойын қорытатын уақыты да қашық емес. Теміртау зауыты Қаражал-Атасудың темірге бай құнарлы кенін таяу он жылда тауысып, Қостанай облысындағы құрамы күрделі, әрі темірге кедейлеу Лисаков кенін пайдалануға мәжбүр болады. Сол кеңді қорытқан кезде қоқыстың бұрынғыдан анағұрлым көп шығып, шойынның көлемі біршама азаятыны металлургтерге шүбәсіз мәлім. Демек, оны қорытуға бүгіннен бастап мықты әзірлік жасау қажет. Оны және ғылымның көмегінсіз жүзеге асыру қиын болмақ.

Біздің институт мамандары бұл жайында іргелі зерттеулер жүргізуде: біріншіден, Лисаков кенін байытуды түбірімен өзгертіп, темір құнарын арттыру мәселесін күмәнсіз шештік; екінші, оның құрамындағы глиноземді (алюминий шикізаты), фосфор мен ванадийді даралап, өзге өндіріс шикізаты ретінде пайдалану мәселесін де ойластырып қойдық... Алайда сынақта қолымыз жеткен тамаша нәтижеге ешкімнің сенгісі келмейді. Өндірістік сынақ жасап, технологияны баптауға қолымыз қысқа. Бұл үшін бізге небәрі екі миллион сом қаржы керек, ал сол шығын өндіріс жағдайында бірер күнде өтелетінін іс басындағылар түсінгісі келмеген соң, не дейміз, тағы да әркімге қол жайып, табан тоздыру — ғылым адамының пешенесіне жазылған сыбаға болып тұр..."

Ақыр аяғында ХМИ-дың ферроқорытпа құтыханасы жылдан-жылға зерттеу тақырыбын кеңейтіп, қара металлургияның Қазақстандық өндірістерінде жылдар бойы қозғаусыз жатқан қордалы күрмеулерін тарқата бастады. Теміртау комбинаты 90-жылдарда үкімет тапсырмасымен мұхитта жүзетін кеме табанына жарамды прокат өндірсе — оның технологиясын жасап беруші ХМИ зерттеушілері болыпты. Осы құтыханада Қарағанды бассейнінің бұрын пайдаланылмай келе жатқан боқатқа шығар күлі көп көмір қабаттарын қазып, одан кокс алып, жаңа ферроқорытпа түрлерін шығару мен фосфор өндіру технологиясы дүниеге келген.

Г.В.Медведевтің шағын тобы аз жылда-ақ әлденеше есе өсіп, әмбе солардың қатарынан ғылым кандидаттары (80-жылдардың аяғында алғашқы докторлар да) шығып, мәнді зерттеулерімен Одақтық деңгейге көтерілгені сөзсіз. 1974 жылы бұл құтыхананы Төкен Ғабдуллин басқарды.

Техника ғылымының докторы Сайлаубек БАЙСАНОВ, "ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕ":

"1976 жылы мен ХМИ-дың аспирантурасына қабылдандым. Негізгі жұмыс орным — ферроқорытпа зертханасы. Төкен Ғабдоллаұлы маған Қазақстандағы марганец кенішінің құнары мардымсыз кенін іске жарату арқылы ғұмырын ұзарту мәселесімен шұғылдануды ұсынды. Ойға қонымды-ақ тақырып, шеше алсам — өндіріске бірден енетін, қыруар пайда берер мәнді ізденіс болмақ. Мәселенің бүге-шігесін құтыхана жетекшісімен келісіп, Ебіней Арыстанұлының университеттегі кабинетіне бардым. Алайда, ол кісі мен ұсынған жобаның тас-талқанын шығарды. Айтуынша, мәселені шешудің тым оңай да төте жолын таңдаппын. "Ғылыми ізденісте асығуға болмайды, шырағым. Сен әуелі жоғары температурада балқыған кезде марганецтің нендей өзгеріске түсетінін мұқият зертте, оны білмей тұрып, бұл зерттеудің кілтпанын шеше алмайсың..." — деді ғылыми жетекшім.

Бір айдан кейін бастапқы жобаны өзгертіп, зерттеуді әр кезеңге бөліп, мерзімін ұзартып жасаған жоспар құрып, қайта бардым. Бұл жолы да ештеңе шықпады. Ебіней Арыстанұлы аузын ауырттып сөйлескен де жоқ, бетіме түйіле қарады да: "Жарым жыл уақыт беремін, электрмен балқыту кезінде марганецтің құбылысын бақылап, соны қалайша өзгертуге болатынын жете зерттейсің. Соны әбден білген кезде жоспарды қайта жасайсың, негізгі мәселеге де содан кейін кірісесің..." — деп тағы да мәселімді қайтарды...

Төкеңнің бақылауымен жүрген бұл зерттеуге екі жыл уақытымды сарп еттім. Ебіней Арыстанұлы соның әр кезеңінде құтыханаға келіп, не өзіне шақырып, жұмыстың қалай жүріп жатқанын бақылайды. Соның бәрінде ізденіске шұқшия үңілуді үйретіп, жүріп жатқан құпия құбылысты бақылауға, әрбір тәжірибеден тың жаңалықты көруге баулып жүргенін, әрине, мен бертінде ұқтым. Кейде сөзге тартып: "Әй, Сайлау, мына қырсық ағамыз не үшін менімен байланыса береді, негізгі жұмысыма бірден кірісуге неге рұқсат етпейді деп, ренжіп жүргеніңді білемін. Олай ойласаң – шатасқаның, қарағым, мен сені өмірлік азық болатын нәрсеге баулып жүрмін, бұған кейін иланасың, сол кезде рақмет айтасың маған!.." — деп жебеп те қояды. Ең ғажабы, ол кісі бізді осылайша қинап жүріп, қиын, бірақ келешегі зор зерттеуді мойнымызға артудан тайынбайтын..."

Ескерту лазым: марганецті болат қорытпасына қосып, одан аса берік құрыш құю құпиясы (айталық, танк, ұшақ, зеңбіректер үшін оқ өтпейтін қалқан жасау) баяғыдан мәлім; ал Қарғанды ғалымдарының тың зерттеуі — Жәйрем кен орнындағы Үшқатын және Жезді, Атасудағы құнары мардымсыз, бұрын боқатқа шығып қалатын браунит тасын (марганец минералының техникалық атауы), соның қомақты қорын өжетке жаратуға жол ашқан. Нәтижесінде осы кендерді пайдаланатын Ақсу зауытында жаңадан екі цех салынып, ал Украинадағы Никополь қаласында сол үшін арнайы ферроқорытпа зауыты дүниеге келген. Тап сондай бір өндіріс жаңа, ХХІ ғасыр басында Ебекең шәкірттерінің тікелей ынтасымен Екібастұзда салынып, ферросилиций қорытпасын шығара бастады...

Осыған байланысты ең соңғы және соны дерек: ферросилиций коалюминий қорытпасы мен күкірт қышқылының дүние жүзілік сапа стандартына сай жаңа түрлерін шығаратын қалдықсыз технологияны өндіріске енгізгені үшін жеті ғалым — Жантөре Нұрланұлы Әбішев (қайтыс болғаннан кейін), Әбдірасул Алдашұлы Жәрменов, Сайлаубай Байсанов, Светлана Ершуқызы Дүйсебаева, Манат Жақсыбергеноұлы Толымбеков, Алма Жолдасқызы Терлікбаева, Болат Пешатұлы Хасен 2001 жылы ҚР-ның Мемлекеттік сыйлығының иегері атанды. Осы жетедің алғашқы кезекте аталған алтауы осы саладағы тың ізденісті Ебіней Арыстанұлының ынтасымен ХМИ-да қайыра ашылған ферроқорытпа зертханасында зерттеу бастап, Г.В.Медведев идеясын жүзеге асыру жолында көп жыл меңнат тартқандар...

ХМИ-да бірнеше жүз адам істейді, сан-салалы зерттеу жасайтын іргелі ұжымға айналды; институт ғалымдары ашқан жаңалықтар Қазақстан ғана емес, күллі Одақтың түсті металлургия өндірістеріне еніп, миллиондаған сом кіріс беруде. Онда жұмыс істейтін ғылым докторы бір ғана ХМИ директоры емес, әлденеше адам. Институттың ғылыми кеңесіне кандидаттық (кейіннен докторлық та) диссертацияларды қорғауға құқық берілді, ХМИ-дің ғылыми категориясы ең жоғары деңгейде. Ал, институт директорын Алматы, Свердлов, Новосібір, Мәскеу ғалымдары ғылыми кеңестерге шақырады, докторлық диссертацияларға ресми оппонент болуды қалайтындар қаншама!..

Ебіней Арыстанұлы Қазақ КСР ҒА-ның 1969 жылғы сайлауына түсіп, техникалық ғылымдар бөлімшесі бойынша корреспондент-мүше болу додасына қатысады. Сірә, көңілінде өтпей қаламын деген күдік болмаған тәрізді: докторлық диссертациясын Мәскеу сияқты білікті ортада сәтті қорғады; өзі шұғылданған ғылым саласында Одақтық деңгейге көтерілген абыройы бар; бәрінен де мықты көзірі — академиялық іргелі институттың директоры; қарауында ондаған аспирант, ғылым кандидаттары бар ғылыми мектеп түзеген ғалым; Қарағанды политехника институтының жалпы химия кафедрасының меңгерушісі һәм профессоры қызметін 1967 жылдан қосымша атқарады...

Алайда жолы болмады. Небәрі екі дауыс жетпей, өзімен бәсекеге түскен пысығырақ әріптесіне жол беріп, Қарағандыға "құлап" қайтады. Сірә, жақын-жақыбай тілеулеріне соны: "Бойына сеніп жыл атына ие болудан нәумез қалған аңқау түйе құсап, кіші академик атану мәртебесінен құр алақан қалдым. Ештеңе етпес, жұмысым одан ақсай қоймас..." — деген әжуамен естіртеді білем.

Шынтуайтын айтқанда, ғылым ордасында бұл кезде ұлы Сәтбаев етене еткен сара бағыт — "Ғылымды адал жүрек, түзу ниетпен өрістету" бағдарламасы өзгереді түйсікке ауып, жүзге бөлініп, жершіл ниеттестер мәртебелі атақты әрқилы айлашарғымен иемденетін кереғар әдет жолды бола бастағанды. Сірә, сол себептен де Ебіней Бөкетов келесі жылдың көктемінде қосымша жүрген сайлауға қатысуға аса құштар болмаған: Алматыдағы ғалым достары, тіпті президент кеңсесіндегі тілектестері: "Ебеке, оның қате, КСР-ның Мемлекеттік сыйлығына ие болған сен сияқты бірегей ғалым-

ды Қазақстанда бір қолдың саусағымен санауға болады, құжаттарыңды тапсыр! Бұл жолы шауып өтесің, әмбе бұл мәселені біз емес, президенттің өзі қаузап отыр..." — деп емексіткен соң құжаттарын жөнелтті. Ал, академия президенті ҚазГМИ-де өзінен бір курс ілгері, геологиялық барлау факультетінде оқыған, студент кезінен тай-құлындай тебісіп өскен қимас досы Шахмардан Есенов болатын...

Қысқасы, екінші талпыныста есімі Одаққа мәлім, білгір металлург атағын дүйім жұрт таныған ғалым Қазақ КСР ҒА-ның корреспондент-мүшесі боп, олжалы оралды.

V

Байырғы русь поэзиясының шынайы халықтық рухын сақтай отырып шебер толғаған, лиро-эпостық деңгейге көтеріп бекем сомдаған Есенин шығармаларының шоқтығы — "Анна Снегина" Ебіней Бөкетовтің аудармасында былай басталады:

*"Радово атты селомыз,
Екі жүз түтін санасаң,
Сүйсіндірердаламыз,
Көз жіберіп қарасаң.
Жайқалған орман, суға бай,
Жайылым мол, егінжай.
Егістік бойын қуалай,
Тізіліп терек егілген..."*

Түпнұсқадағы: "Приятственны наши места" деген жол — "Сүйсіндірердаламыз" боп түрленіп, бірден-ақ қазақы жөнге көшкеніне назар аударыңыз!.. Аудармашы "менің өлкем", "туған жерім" деген сынды балама сөзге ұйқас іздемейді, шындап іздесе табуы да сөзсіз. Ұлы Гете суреттеген неміс орманын М.Лермонтов Русь орманына айналдырып орысша мүлгіткені тәрізді, Абай салған үлгіге қарап ("Қараңғы түнде тау қалғып, Ұйқыға кетер балбырап") бой түзеп, яки, "наши места" "қазақ даласына" айналып, тап осы шумақтағы байырғы орыс селосына тән "двор" да қазақ ұғымына жақындап, "түтін" болып түрленіп, Есениннің ұғымға жеңіл, ойнап тұрған сегіз жол шумағы сол өлшеммен қазақшаға көшкенде, байырғы қазақ ауылының келбетін көз алдыңызға келтіреді. Осы әсер келесі бөлімде күшейе түседі. Әрине, сол үлгіге икемдеу үшін аудармашы автордың ой сорабын, поэма желісін бұзбай, шығарма тініне бойлаған сайын алғашқы шумақтың әсерін әрлендіре береді...

Біздіңше, алғашқы сегіз жолда-ақ Ебіней Арыстанұлы бұл поэмаға неліктен қызыққанын айқын аңғартады. Оны мен поэманың түпнұсқасын және аудармасын шұқшия оқу үстінде емес, шынтуайтын айтқанда, 2003 жылдың тамылжыған тамызында Ебекең елі — Есіл бойына барып, ғалымның туып-өскен жеріндегі жайқалған ну орманды, солардың аралығындағы сарғайған егістік алқабын, толқын тулаған шалқар теңізге ұқсаған су қоймасын, жағасында қалқиып тұрған жұпыны қазақ ауылы — Бағанатыны көргенде ұқтым...

Меніңше, Сергей Есениннің осы поэмасынан Ебіней Арыстанұлы өзінің атамекені Алыпқашты, бертінгі әулеті қоныс еткен қарапайым қазақ ауылының бала күнінде көзімен көріп, басынан кешкен, мал бағып, шаруа күйлеген, бел шалғымен шөп шапқан, егін еккен, соңғы жылдарда су астында қалып үшті-күйлі жоғалып кеткен қимас кейпін тапқан. Нақты сол демесе де ұшқыр көңілімен ұқсатқан сияқты...

"Анна Снегинаны" шұқшия оқу бізге одан да өзге жәйтті аңғартты...

Орыс ақыны туған селосының атын сәл өзгертіп, 1917-1924 жылдар аралығында атақонысының қаншалықты күйзеліп, төңкеріс зардабынан неше түрлі азап шеккен шерлі тарихын поэзия тілімен шым-шымдап өрнектеп, Радово тұрғындарының қилы тағдырын өреді де, оқиға өрбуіне өзі мен Анна Снегина есімді үнемі ақ киіммен жүретін арудың өзара сүйіспеншілігін арқау етеді. Поэманың алғашқы бөлімі мынадай жаныңды дір еткізер шумақпен аяқталады:

*"Гүлдерге бетті сипатып,
Аралап келем бау-бақты.
Жарқ етті жастық қымбатты,
Көргенде ескі шарбақты:
Мына бір есік тұсында,
Он алты жаста ем, үмітті ем.
Ақ киген албырт қыз сонда,
Елжіреп еді: "Ұмыт!" — деп..."*

Арада алты жыл өткен соң екі жас туған селосында кездейсоқ кездеседі. Бұл кезде екеуі де есейіп, өмір өткелегінің асу-кезеңдерін бастарынан кешкен. Көп нәрсені біледі, көп нәрседен жиреніп те үлгерген. Бірақ, он алты жастағы бір-біріне деген ыстық сезім арада өткен жылдарды демде ұмытырып, қайыра табыстырады:

*"Ай әзезіл мәз бүгін,
Жоқ жүректе жас қарқын.
Қайта келді жаз бүгін,
Қайта келді он алтым.
Құпиямыз көп өзара,
Айырылыстық таң ағара...*

*.....
Қызыққа бізді мәз еткен,
Құдыретті еді жаз неткен!.. "*

Тағы да үш жыл өтеді. Радово тұрғындары неше алуан шерлі оқиғаларға кез болады. Анна Снегинаның күмбез шатырлы үйін мұжықтар тонайды. Үй иелері туған жерінен пана таппай тентіреп кетеді. Тынымсыз атыс-шабыс, ақ пен қызыл болып жауласу, ең аяғында қаңырайып қалған иесіз үйлер, жадау өңді мұжықтар, шерлі болған тағдырлар. Анна сұлудың күмбез шатырлы әсем үйі де жер бетінен біржола құрыған...

*"Ресейлік атышулы шөлкес ақын "*Мәскеуді, Ленинградты адақтаудан соң Еуропаны, Американы шарлап, бәрінен де мазасыз жанына пайыз таппай, шаршап-шалдығып туған селосына қайтып оралады. Бала күнінен Серега дейтін диірменші қарт Лондоннан жолданған хат ұсынады:

*"Есенсіз бе... мен дағы...
Есік алды есімде,
Сөздеріңіз сондағы,
Кіреді жиі түсіме...
Ресейде көкек айы...
Оранды мауыт сіз жақта,
Терекпенен ну қайың. ... "*

Поэма мынадай уәжбен аяқталады:

*Көңілге жылы өткен іс,
Бейнесі өшпес ақ еді.
Жастықты сүйдік бәріміз,
Бізді де сүйген шақ еді... "*

Е.Бөкетов аудармасы 1962 жылғы 2-желтоқсанда "Советтік Қарағанды" газетінде басылыпты. "Қазақ әдебиеті" газеті оны он жылдан соң, 1971 жылдың 8 қаңтар күні жария еткен.

Ебіней ақын С.Есениннің "Советтік русь", "Келіншекке хат" және "Качаловтың итіне" деген лирикалық өлеңдерін тәржімалап, соларды "Анна Снегинаға" қосып, "Жалын" баспасынан 1978 жылы ғана "Менің махаббатым" деген атпен шағын кітапша етіп жариялаған. Қысқасы, Сергей Есениннің ең мықты шығармасы қазақ оқырманына аударылған мерзімінен он алты жыл бойы жарыққа шықпай қапаста жатқан. Академик Мұхамеджан Қаратаев: *"Ұлы орыс халқының ерен талант иесі, керемет лирик ақыны Сергей Есенинді қазақ тіліне аудару ісіне... қол ұра бастауымыз, сөз жоқ, игі бастама. Ал оны толық және кемел аудару — әлі алынбаған қамал секілді алда тұрған абыройлы міндет. Есенин поэзиясы барлық сипатымен, сырымен, үлгісімен, үнімен қазақ оқырмандарына толық жетуі қажет..."* — деген уәжбен аяқтапты осы басылымға жазған алғысөзін.

Бір жәйтті ескерту парыз: 1962 жылдың қоңыр күзінде Сергей Есенинді қайыра ашуымен Ебіней Бөкетов әдеби замандастарынан әлденеше жыл бұрын соныға жол тартып, әмбе сол арқылы уақытша "ұмытқан" сүйікті әдебиетіне қайтып оралған.

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

*"Жалғыз сәуле, жарасымды үн ұяласа көңілге,
 Ғаламат бір жаңалық берер олар да бұл өмірге.
 О, ақыным, тұңғыыққа үнсіз сұңгіп көрші бір,
 Соқыр Гомер, таскеренді Бетховенше әнші қыл.
 Жанмен тыңдап көре білші көңіліңнің көзімен,
 Сонда нұрлы шуақ тарар қараңғылық төрінен.
 Төңірегің жырға елтіп сұлулықпен безенер,
 Қилы-қилы әсемдікті қызықтай бер, сезе бер...
 Сол шақта ғажап қалып деміңді ішке жиып ал,
 Дүниенің дүдділ сәтін жүрегіңе құйып ал".*

А.Н.ТОЛСТОЙ,

аударған Е.А.БӨКЕТОВ

**"ЕЛУГЕ ДОСТАР, ЕБІНЕЙДЕЙ КЕЛІҢДЕР,
 ЕЛУДЕ БӘРІҢ ЕБІНЕЙШЕ ЕСЕП БЕРІҢДЕР..."**

I

1972 жылдың алғашқы күндерінің бірінде ХМИ директорын Қарағанды обкомының бірінші хатшысы В.К.Акулинцев шақырды. Василий Кузьмич те — Қазақстандағы жер көлемі ғана емес, экономикасы жөнінен де ең қомақты облыстың басшылығына тек қана Мәскеуден жіберілетін кезекті келімсектің бірі. Бірақ ол білім-танымы, шаруашылықтың әр алуан саласына түйсік-қабілеті турасынан да білері мол, қажыр-қайраты бекзат кісілігіне ұласқан, іске де мығым қайраткер еді.

Василий Кузьмич оны даңғарадай кең кабинетінің орта тұсында қарсы алды. Мінезі бұйығы десетін хатшы ғалымға бүгін ақжарқын кісі сияқтанды. Үлкен үстелді айналып келіп сыпайы амандасып, қарсы алдындағы орындыққа жайғасуды өтінді. Орнына қайта отырған соң болар-болмас жымыпп, ХМИ ғимаратының тақа бітуімен құттықтады. "Біздің регионда дүниеге келген тұңғыш ғылым ғимараты, оның бой көтеруі — сіздерге ғана емес, бізге де мәртебе!.. Ондай игі істі көрмей, қызықтамай тыныш отыруға бола ма, арнайы бағрамын, тек әбден жайғасып, олпы-солпысын түзетіп алыңыз!.." — деген жылы лебіз айтты.

ХМИ директоры да хатшы ілтипатына ізет білдірді. Ебіней Арыстанұлын бұл кісіге жақындастыратын ортақ жәйт — Акулинцевтің Магнитогор тау-кен институтын Ұлы Отан соғысы басталған жылы тәмамдап, еңбек жолын Златоуст металлургия зауытында технолог, соңынан ауысым бастығы болып еңбек етіп, металл қорыту әліппесін домна пешінің маңында жүріп меңгеруі еді. Осы жайында бұдан төрт жыл бұрын өз аузынан естіп, "Облысымыздың бірінші басшысының металлург болғаны көрім болды, институттың ділгір қажетін түсініп, оны-мұны ісімізді оңға бастырады..." деген тәнті көңілмен шыққан-ды. Шынында да ХМИ құрылысының кейінгі жылдары үрдіс жүруіне осы кісінің ықылас-ілтипаты септігін тигізді, құрылыс бастықтары соны аңдаған соң-ақ жұмысшыларын онда-мұнда әкетуден тиылып, институт директорының дегенімен санасатын болған...

— Өткен жылы КСРО Министрлер Кеңесі Қарағандыда университет ашу жөнінде тарихи қаулы қабылдағанын естіген боларсыз, Ебіней Арыстанович? — деді бірінші хатшы. — Бұл енді республикадағы екінші университет. Оның күллі Қазақстан, әсіресе біздің алып регион үшін, сол өңірде қоныс еткен бірнеше миллион халыққа қаншалықты мәнді оқиға екенін сізге тәптіштеп түсіндіруім артық сөз...

— "Бір университеті бар ел — озық ел, ал бірнеше университеті болса — сол елді өз заманының алдына шығаратын кемелдікке жеткізетін тамаша игілік..." деген сөзді бір еңбектен оқыған едім, Василий Кузьмич. Бұл енді, несін айтасыз, халық көңілінен шыққан тамаша іс болды. Қарағандыда академия институттары қаз тұра бастады, политехника институты іргесін бекемдеді, қазірдің өзінде бізде алты жоғары оқу орны бар, енді міне университет шаңырақ көтермек — соның бәрі Орталық Қазақстанда ғылым ордасын бекем орнықтыруға мықты негіз емес пе?! — деп Ебіней Арыстанұлы да хатшыны қостап, өзінше қуаныш білдірді.

Акулинцев те ғылым иесінің осы лебізін күткен тәрізді:

— Сол себептен де, қадірлі Ебіней Арыстанович, біз сізге жаңа университеттің ректоры міндетін жүктеуді жөн көріп отырмыз. Биік мәртебесіне қоса тарихи міндет! — деді.

Ебіней Арыстанұлы басын көтеріп, кең де биік кабинетті қоңылтақсығандай, аппақ төбеге, төрдегі В.И.Ленин портретіне, бұрыштағы таған үстінде жатқан болат құймасына жаңа көргендей тесірейе үңіліп тамағын кенеді.

— Василий Кузьмич, міндет түсінікті, көкейге қонатын сөздер. Жаңа университеттің шаңырағын көтерудің ауыр-

лығынан безгенім емес, мені қинайтын жәйт — қанша еңбек сіңіріп, тер төккен ХМИ-дағы ізденіс кең өрістеген кезінде тастап кету. Өзіңіз білесіз, біз қазір көп-көрім нәтижеге жеттік. Сол істер ақсап қалса — өмірлік өкініш болмас па?! Ғалым-металлург ретінде мен өзім де берерімді түгел беріп болғам жоқ. Маған сеніп қаншама талантты жастар ізденіс соңында жүр. Солардың оннан бірі ғана — ғылым кандидаты атанды, ал докторлық диссертациясын қорғауға әзірленушілер қаншама!.. — деп көкейкесті ойын шым-шымдап естіртіп, сара жолына түстім деген ғылым ошағынан қол үзбеу амалын қарастырып, сол пікірін баса айтып бекемдей түссін.

— Ебіней Арыстанович, Мәскеуде қаншама ғалымдар мемлекеттік ірі жұмысты атқара жүріп, ғылымнан қол үзбейді. Өзі іргесін қалаған ғылыми мектебіне басшылық етеді. Сіз де сөйтесіз, шәкірттеріңізді орта жолда тастап кетудің қиын екенін түсінемін...

— Көзің үйренген зертханада отырып күн сайын тәжірибе жүргізу мен университет ректорының кабинетіне шақырып, қарауындағы аспирантқа құрғақ сөзбен ақылгөйсудің арасы — жер мен көктей, Василий Кузьмич...

— Сөйтсе де, ойланыңыз, қымбаттым! Әлінде сіз өте тамаша ой айттыңыз: ХМИ мен бұрыннан бар алты институтқа университет қосылса — Орталық Қазақстанда ғылымның жаңа ошағы ірге көтеруіне даңғыл жол ашылады деген... Сізге жаңа университетті мығым бекемдеу міндетін ұсынып отырмыз...

Бірінші хатшының соңғы сөзі Ебіней Арыстанұлының көкейіндегі ең мықты көзірін жоққа шығарды. Акулинцевті жақынырақ білетін жұрт айтқанын жеріне жеткізбей тынбайтын айбарлы адам, өктем қимылсыз-ақ қадалған жерінен қан алатын көкжалдың нақ өзі деп сипаттайтын. Мына істе де Василий Кузьмичтің солай істейтінін ұққан ХМИ директоры әңгімені бекерге созуды лайықсыз көрді де:

— Ойланайын, жолдас хатшы, — деді.

Қамзабай БӨКЕТОВ, "АСЫЛ АҒА":

"Ағам үйіне шақырып, ҚарМУ-ге ректор болуды ұсынғанын айтты... Мен оған келіспе дедім. ХМИ-дағы жағдайының жақсы екенін, ұйыған қатықтай ұйымшыл ұжым қалыптасқанын, жаңа қонысқа біржола көшкен соң бұрынғыдан да жайлы, тіпті рақат дерлік жағдайда жұмыс істеп, ғылымын сәтті өрістетерін айтып, барынша үгіттеп бақтым. Шыны сол. Ал мына жұмыста тыныш отыра алмайтынын, сөйтіп жүріп денсаулығын біржола құртарын жүрек шіркін сезген-ді. Зубайра жеңешем де солай депті.

Амал не, біздің дәрменсіз қарсылығымызға құлақ асқан жан болмады. Өйткені, жергілікті партия және кеңес органдары басқа адам іздеуді қажет деп білмеген..."

II

Ақпан айының басында-ақ Ебіней Арыстанұлы университеттің Киров көшесіндегі 16-үйдегі Бас ғимаратына келіп, ректор құзырын атқаруға кірісті. Тап сол күннен былай оның өмірінде таңның атысынан қас қарайғанша, кейде түнгі сағат онға дейін созылатын тынымсыз жұмыс басталған.

Жаңа университет тақыр жерде құрылған жоқ-ты. 1938 жылы осы шәрде ірге көтерген мұғалімдер институты (1952 жылдан педагогикалық) негізінде ашылған-ды: 70-жылдардың бас кезінде оның құрамындағы алты факультетте 5440 студентке білім беретін 22 кафедра жұмыс істепті; тек қана педагогика институты атанған 20 жылда оның қабырғасында 19 мың жас ұстаздық кәсіпке тәрбиеленіп, орта мектепке жолдама алған; білімдарлық деңгейі жөнінде Қарағанды пединституты өзі қатарлас оқу ұяларының алдыңғы легіне шығып, бірінші категорияға ие болған; университетке ауысар жылы оқу орны 890 қыз-жігітке педагог дипломын беріпті...

1972 жылдың қыркүйегінен бастап университет бағдарламасына көшпек оқу орнында 8 факультет істеп, сол жылы-ақ 37 кафедра оқу үрдісін жүзеге асыруға тиіс (олардың саны бірер жылдан соң 59 болмақ). Алғашқы жылы бірінші курсқа 625 студент қабылданбақ, факультеттер қарамаы тағы көбейіп, 15 мамандық иелерін даярлайтын болған кезде, тыңнан түсушілердің жалпы қарамаы екі мыңға жақындамақ. "Правда" газеті сол жылғы 2 қыркүйектегі санында атап көрсеткендей: *"Жаңадан шаңырақ көтерген Қарағанды университеті білім ордасы ғана болып қоймай, сол атыраптағы бірден-бір ғылыми-методикалық орталыққа айналуға..."* тиіс. Оны ойдағыдай орындау үшін білікті оқытушылар керек. Пединститутта бұл міндетті 277 оқытушы жүзеге асырыпты, 59-ы ғана ғылым кандидаты, немесе доценттер, ал екі-ақ ұстазда профессор атағы болыпты.

Әлбетте пединститутты университетке айналдыру мәселесі 1960-1970 жылдар аралығында әр түрлі жиындарда, партия құрылтайларында сөз болып жүріп, ақыры Қазақстандағы екінші университетті Қарағандыда ашу 1965 жылы айқындалыпты. Содан беріде тиісті дайындық жүргізілген: шахтерлер қаласының орталық тұсынан екі мәрте аумақты алаң бөлініп, бірақ соның бірде-бірі осы заманғы жоғары оқу

орны талабына сай келмегендіктен жайына қалып, ақыр аяғында оңтүстік-шығыс қолаттан, бұрын мал жайылған шеткергі аймақтан 65 гектар жер қоршалып, жобалау құжаттарына ол "Университет қалашығы" деген айдармен жазылыпты; Қазақ КСР-ының Министрлер Кеңесі 1967 жылдың 14 сәуірінде жаңа университеттің осы алаңда салынбақ техникалық жобасын бекітіп, оның құрылысына қажет қаражатты анықтаған... Сол қарар бойынша 1100 орындық екі жатақхана, 500 кісі бір мезгілде ас ішетін асхана салыныпты; қала орталығындағы Ленин көшесінен босаған, КСРО Көмір министрлігіне тиесілі көлемі екі мың шаршы метр ескі ғимарат та пединститут қарамағына беріліпті. Амал қанша, бес жыл бұрын қабылданған қарардың дені қағаз жүзінде қалып, бөз-баяғы "көш жүре түзеледі" дейтін керенаулық, одан да гөрі тумаған балаға жөргек әзірлемейтін рәсімге бас ұрған самарқаулық салдарынан КСРО-ның Жоғары және арнаулы білім министрі В.П.Елютиннің 1962 жылғы бұйрығымен Мәскеудің "Гипровуз" жобалау ұжымы төрт жыл ұдайы шұғылданып, мұқият әзірлеген жобаның оннан бір бөлегі ғана өмірге келіп, қалғаны қағаз бетінде қалыпты.

Енді міне, ұзақ жылдар арман болған игі істің кіндігі кесілді, жаңа университет дүниеге келді.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесі 1972 жылдың ақпан айында тағы бір қарар қабылдап, оңтүстік-шығыс қолатта жобаланған "Университет қалашығы" құрылысын жедеғабыл жүргізу турасында шаралар белгілепті. Ең бастысы, осы бесжылдықта тағы бір оқу ғимаратын, 1200 орындық студенттер жатақханасы мен оқытушы-профессорлар үшін сол аймақтан көп пәтерлі бірнеше тұрғын үйді жеделдетіп тұрғызу...

Алдағы күзде университет бағдарламасына көшуге байланысты ең алдымен тыңнан ашылмақ екі факультетті (заң және экономикалық) тиісті оқу құралы, жабдықтармен қамтамасыз етумен қоса, пединститут құрамынан көшкен — математика, физика, химия, биология, филология және тарих факультеттерін ғылыми атақ-дәрежелері бар білікті ұстаздармен толықтыру қажет-ті. Ондай мамандар Қарағандыда жеткіліксіз, болса да жоғарғы оқу орындарынан артылмайды, ал Алматыдағы оқымысты қауымды Сарыарқаның кіндік жонына күштеп әкеле алмайсың. Тұрмысқа жайлы, табиғаты жайсаң, баулы-бақшалы, жеміс-жидегі мол да арзан Алатау баурайынан ғылыми лауазымды ғұламаны қарлы боран неше тәулік үдеп соғатын, аязы қытымыр, әмбе айтақыр жазыққа орналасқан, ауасы лас, табиғаты жұтаң Қарағандыға көшіру қиын іс. Бұл мәселенің

солай екендігін Ебіней Арыстанұлы бұдан он екі жыл бұрын өз басынан кешкен. Олай болса?..

Мұнда да Мәскеу университетіне, Ресейдің білімдар қалаларында ірге тепкен білікті аспирантураларға талапты жастарды топтап жіберіп, сол үшін де аспиранттар қарамын бірнеше есе көбейтуге тура келді. Бірақ олардың шынайы ұстаз болып жетілуі үшін кем дегенде бес-алты жыл керек. Әсілі, аспирантура мен докторантураны іргелі оқу орнында өткен ғылым иелері — университеттің алтын қоры, бекем болашағының сенімді кепілі. Ал оған дейін?

Қарағандыға көшуге бірден көндірген оқымыстылары — өзінің ежелгі достары ерлі-зайыпты Перевертундар болды (Алексей Иванович — физик, Мария Александровна — математик), екеуі де ҚазПТИ-де доцент (бұрынғы ҚазГМИ, қазірде Қ.И.Сәтбаев атындағы Ұлттық техникалық университет), оларды қызықтырған желеуі — вакансия ашылысымен профессор боласыңдар; келген айда-ақ олар — қаланың орталық бөлегінен кең пәтер алды, екеуі де дербес кафедра иеленді; бертінде М.А.Перевертун математика факультетінің деканы болып ұзақ жылдар еңбек етті.

Лидия ИЛЬИНА, "ӨЗГЕЛЕР ҮШІН ӨМІРІН САРП ЕТКЕН АДАМ":

"1972 жылдың наурызында өзіммен бір кафедрада істейтін Алексей Иванович Перевертун маған Қарағанды университетінің ректоры Е.А.Бөкетов сізбен сөйлескісі келеді деді. Біздің алғашқы әңгімеміз Жоғары және арнаулы білім министрінің орынбасары Софроний Платонович Поповтың кабинетінде басталды. Ебіней Арыстанович Қарағандыға қоныс аударып, Жалпы және теориялық физика кафедрасына меңгеруші... болуды ұсынды. Мен зәрем ұшып, бейтаныс қала, жаңа адамдармен жұмыс бастаудан, одан да гөрі соншама ауыр міндетті атқару қиындығынан сескендім білем, "Мені қинамаңыз, қолымнан келмейді", — деп бірден бас тарттым.

Ебіней Арыстанович жауабыма қарқылдап күліп, аса көңілденгенде тап солай күлетінін кейіннен білдім, маған аңтарыла қарады да, тосын әңгіме бастады: Сарыарқа атырабының өзгеше жер екендігін, ал Қарағанды Алматыдан мүлдем өзгеше қала деп, сол шәрде шаңырақ көтерген университеттің жарқын болашағы туралы төндіре айтып, өзіне тап мендей жас та қайратты, білімді жанкүйерлер керектігін, қиыншылықтан қорқудың қажетсіздігін; өйткені алаңсыз жұмыс істеу үшін тиісті жағдайдың бәрін жасайтындығын сендіре әңгімеледі. Ерім екеуміз келіп, ол кісімен тағы да сөйлестік.

Ақыры, алпамса денелі зор кісінің өзіне бірден баурап алатын шуақты әсерінен шыға алмай қалдық.

Маусым айында Қарағандыға келдім. Ебіней Арыстанович қарсы алуға машинасын жіберіпті, жүргізушісі жатақханаға әкеліп, дербес бөлмеге орналастырды. Жиырма күннен кейін Қарағандының жасыл-желекті көрікті бөлегінен дербес пәтерге ие болдым... Біздің кафедра бұрынғы пединституттың Бас ғимаратында ірге тепті, тарих кабинеттері орналасқан аудиторияларға жайғастық. Үш-төрт айдың ішінде осы бөлмелерді физика жабдықтары құрылған құтыханаларға айналдыруға тиіспіз. Кафедраның жаңа қонысын көруте келген ректор: "Мына қалқан қабырғаларды дереу құртыңдар! Физиктерге мұндай тар үйшіктер қажет емес. Қарағанды университетінің студенттері кең де жарық аудиторияларда отырып білім алуға тиіс!.." — деген уәж айтып, аудиторияларды дереу кеңейтуте нұсқау берді...

Ебіней Арыстанович университет табалдырығынан тұңғыш аттаған жасөспірімдер үшін Жалпы физика кафедрасының мәнін маман бізден әлдеқайда тереңірек бағалап, соған орай қам-қарекет жасағаны анық. Бұған шүбәсіз илану үшін Киров көшесіндегі оқу ғимаратының физфакқа тұтас тиген үшінші қабатын аралап көріңіз: кең де жарық аудиториялардың бірінші курс шәкірттеріне берілгеніне тәнті боласыз; соларда орнатылған жабдықтарға, олардың орналасуына көз тоқтатып қараңыз!.. Маған ол кісі: "Лидия Федоровна, не істесеңіз де еркіңізде!.." — деген-ді. Әрине, бұдан соң аянуға бола ма, барды жарқыратып, жоқтан бар жасауға тырыстық..."

Әсілі, химик-ректор осындай әрекетімен физиктерге бейжай еместігін көрсеткен. Физика факультетін барынша күшейту үшін қажет-ау деген оқытушыларды ол Кеңес Одағының әр жерінен шақырған: "Б.Ф.Минаев бізге Том университетінен келді, А.И.Тұрмағанбетов пен К.З.Әлжанов ҚазМУ-ден, ал К.Т.Ермағанбетов Қарағандыға қоныс аударғанша КСРОФА-ның Сібір бөлімшесінде мәнді зерттеумен шұғылданған, Г.А.-Кецле Мәскеу университетінде ұстаздық етсе, Л.И.Ильина Қазақ политехника институтында доцент болатын. Бізде жұмыс істеуге келген физиктерден байырғы алматылық А.И.Перевертунді ғана оқытушылық, зерттеушілік тәжірибесі жөнінен кәнігі маман деуге болатын, ал қалғандары түгелдей жас қызметкерлер еді. Факультетке декан етіп біз ғылым кандидаты, бұғандейін ҚазМУ-де еңбек еткен Ж.С.Ақылбаевты тағайындадық, Қарағанды политехника институтынан ҚарМУ-ге ауысқан Л.А.Краусқа радиоэлектроника кафедрасын меңгеруді

жүктедік..." — депті Е.А.Бөкетов университеттің шаңырақ көтергеніне бес жыл толуына орай жазған, "Республикадағы Екінші" деп атаған мақаласында. Бұл тізімді біз физика-математика ғылымының кандидаты Т.А.Көкетаев пен Қазақ политехника институтының аспирантурасын тәмамдаған соң Қарағандыға келіп, диссертациясын Мәскеуде қорғаған дарынды физик С.Д.Дәрібековпен толықтырамыз. Атақ-дақпырты Қазан төңкерісіне дейін-ақ қиырдағы қазақ даласына жетіп, бірер қазақ перзенті білім алған, сонау эстон еліндегі Тарту университетінің (1632 жылы шаңырақ көтерген) аспирантурасын тәмамдаған Б.К.Құсайынова есімді қара көз қарындасымыз да жолдағы асу-белдерді төтелеп өтіп, Ебіней Арыстанұлының назарына ілініп, ақыр аяғында ол да ұстаздық қадамын Қарағанды университетінде бастапты...

Физика ілімін жастай сүйіп, соның шытырман жыңғылына терең бойлаған жасаң оқымыстылар алғашқы жылдан-ақ факультеттің оқу бағдарламасын тиянақты жүргізіп қана қойған жоқ, физиканың күрделі үш саласында терең зерттеу бастап, сол ізденістер КСРО мен Қазақ КСРФА-лары тарапынан қолдау тауып, тиісті қаражат алып отырған.

"Л.Краусс пен Ж.Ақылбаев менің қыр соңымнан қалмай жүріп өте қымбат гелий қондырғысын сатып алуға көндірді, — депті Ебіней Арыстанұлы жоғарыда аталған мақаласында. — Сол қондырғыны алдырдық. Мәскеу университетінен арнайы шақырылған жас маман В.Бурудунның көмегімен біздің физиктер оны жұмысқа қосып, бабына келтіруді күні-түні үйрене бастады. Шынтуайтын айтқанда, бір өзі — күрделі химиялық өндіріс, тіпті шағын зауыт деуге болады. Қабырғасының қалыңдығы кере қарыс неше алуан ыдыстар, моторлар, компрессорлар, автоклавтар бір-бірімен тұрбалар мен түрлі түтіктер арқылы байланысқан. Қондырғы жұмыс істей бастағанда күллі Қазақстан атырабында біз тұңғыш рет минус 273 градус, яки жер бетіндегі теориялық ең суық, нольдік шектен құрдымға құлдылаған температура түзейтін физикалық шамаға жетеміз... Ал осындай әлей суықта кейбір заттардың неше алуан жаңа қасиетке ие болатыны белгілі. Демек соларды зерттеу, білу — ғылым үшін орасан зор мүмкіндіктер ашары сөзсіз..."

Мәскеу, Ленинград, Том мен Новосібір университеттерінен дәріс оқуға шақырылған оқымыстылар Қарағанды университеті физика факультетінің бірден-ақ қаз тұрып, құтыханаларының жабдықталуы, кеңдігі, мамандарының біліктігі, соған орай зерттеу мүмкіндігінің кеңеюі жөнінен өздері жұмыс істейтін ежелгі оқу орындарының деңгейіне жеткен-

дігіне сүйсініп те, қызығып та қарайтын болыпты. Факультетте сабақ беретін 45 оқытушының қақ жармысы ғылым кандидаты екен. Төрт-бес жылда осы топтың ішінен бірнеше адам физика ілімінің докторы атанды. Ең ғажабы, солардың бәрі де зерттеуді ҚарМУ-де отырып, ұстаздық жұмысынан қол үзбей жүріп орындаған.

Темірғали КӨКЕТАЕВ, профессор, "ҒҰЛАМАНЫҢ АСЫЛ БЕЙНЕСІ":

"Ректор іздеп жатыр деген соң ... келсем, Ебекең маған ренжүлі екен:

— Үлкенді сыйлау деген болады. Ылғи шулатасың да жүресің. Біреудің алып келген жабдығын тартып алыпсың. Бер өзіне, тез қайтар!.. — деп дауыс көтеріп зеки жөнелді.

Өзі ректор болса, өзі Бөкетов болса — дауласып жеңе алмайсың...

Сөйтсем Ебекеңнің жасаң күнінен бірге өскен, Қарағандыға өзі шақырып әкелген, қазан-ошағы аралас дерлік ең жақын досы Алексей Иванович Перевертун (топырағы торқа болғыр!) Ленинградтың механикалық оптика зауытына барып, жолын тауып, СФ-4 типті спектрофотометрге тапсырыс жасапты. Оны мен білмеймін, менен жасырып алмақ болған ғой. Мен де қарап жүрмей, тап сол аспапқа тапсырыс жасағанмын. Қоймаға келгенін естіген соң құжаттарын тез әзірлеп, орнатып алғамын. Алексей Иванович ести сала бізге келеді, қарауымдағы аспиранттар үйге телефон соғып, Перевертунның жаңа аспапты әкеткелі жатқанын хабарлады. Таксимен жеттім. Алексей Иванович өз кісілерімен келіпті, құралды жәшікке салғалы жатыр. Айқай басталды, жаға жыртысуға бардық. Аспапты бергенім жоқ, шақырусыз келген әріптесімді қуып шықтым...

Қоймадағы құжаттарды алып ректорға келесі күні қайта бардым. Менің тапсырысымның бұрынырақ орындалғанын дәлелдедім, Перевертунға жіберілген аспап жолда екен (бір апта кейін келді). "Талас аспаптың паспортында жасы үлкен Перевертунға бұрын берілсін деген ескерту жоқ қой, Ебеке, менің кінәм не?" — деп бетіне аңтарыла қарап едім, ректор Алексей Ивановичті шақырды.

— Сен неге маған өтірік айттың? — деп оны біраз тұқыртып алды да. — Көкетаев құралды бұрын алды, демек өзінде қалады. Екіншіде бұлай істемегін!...

Зерттелуге тиіс кристалдарымыз дайын еді, төрт-бес тәулік аспапты баптап, Ебекеңді шақырдым. Ғылыми түсіндірме жасап, алғашқы нәтижені алдына тарттық. Ғалымның аты — ғалым. Тез түсінді. Риза болып, жүзі жадырап, шексіз қуаныш білдірді.

— Сен өзің қияңқы екенсің. Менен де асқан. Саған анада артығырақ сөздер айттым, оны көңіліңе алма, бастық кісілердің ондай-ондай әлімжетік қыжылы болады... Ал ғылыми ізденістегі қияңқылығың ұнайды маған, мұндай сәтте құлаған бетіңнен қайтпа. Түбінде игілікті содан көресің!.. — деді қайран Ебекем..."

Әр жерден таңдап шақырылған физиктер ғылыми ізденісте ұтқырлық көрсетіп, университет ұжымына бұл жөнінен үлгі болғанға ұқсайды. Сол жайында жоғарыдағы естелік иесі аз-кем сыр шертіпті:

"Бір жолы ол кісі мені кабинетіне шақырып: "Ал саған аспирантура ашатын уақыт болды. Ғылымың жақсы жүріп жатыр. Тиісті құжаттарды дайында және тездет!" — деді. Мен: "Мәскеудегі ВАК бұл ұсынысты өткізбейді, өйткені ғылым кандидаты аспирантураға жетекшілік ете алмайды..." — деген қасаң қағида барын айттым.

"Оның әншейін желеу, — деді университет ректоры, — ғылыми-зерттеу жұмыстарыңның жоспар-жобасын жаса, жариялаған мақалалар тізімін, ашқан жаңалығыңды атап көрсет. Сипаттама-дәйектемені өзім жазамын. Үлкен кісімен салғыласпай айтқанды істе!.."

Үш-төрт айдан соң қайта шақырып, "Қатты денелер физикасы" мамандығы бойынша менің жетекшілік етуіммен аспирантура ашуға рұқсат етілген ВАК-тың шешімін алдыма тастады. Ғылымға, сол ғылымды алға өрістетуге міндетті адамға деген қамқорлық осындай-ақ болар. Одан арғысын тынымсыз еңбек пен ізденіс шешпей ме? Ебекең ашқызған аспирантурадан жаңа ғасырдың басына дейін оннан астам ғылым кандидаты, бір доктор шықты. Қазірде маған сол рәсімді жалғастырып докторантура ашуға рұқсат берілді. Шіркін-ай деймін, осыны көрсе — ағамыз қалай шаттанар еді?!.."

...

Күн сайынғы қиыншылық ұшан-теңіз...

Солардың ең бастысы, сірә, аудиториялар жетімсіздігі. Алғашқы төрт жылда сегіз факультет әр жерге орныққан бірнеше ғимаратта екі ауысыммен сабақ жүргізген. Таңғы сағат сегізде басталған оқу кешкі сағат тоғызға дейін тоқтаусыз жалғасыпты. Ректор ғана емес, барлық оқытушы-профессорларды, күллі ұжымды бір жылдан келесі жылға жылжыған ауыртпашылықты көтеруге көндірген бір-ақ жәйт —

Оңтүстік-Шығыс қолаттағы "Университет қалашығының" құрылысы...

Осы құрылыстың "бас прорабы" атанған университет ректорына апта сайын неше мәрте жаңа қалашыққа барып, айналасы ат шаптырым кең алаңдағы құрылыс алаңын аралап, кейбір учаскелердің мәжілісіне қатысып, ескерту айтуға тура келеді. Рас, ректор дербес қызмет ашып, осы жұмысты өз атынан қадағалайтын арнайы өкіл тағайындаған. Ол болса жұмыс жүріп жатқан алаңнан әр күн сайын нақты мәлімет алып отыруға септігін тигізді, болып жатқан жағдайды "өз көзімен" қадағалайтын болды. Сөйтсе де "Өз көзің — алмас, өзгенікі — шыны" дейтін ежелгі уәжге сай, аптасына екі мәрте Оңтүстік-Шығыс қолатына барып, аспанға бойлаған алып үйлерді көрмесе ректордың көңілі көншімейді.

— Мені жұрт ғалым-металлург дейтіні бекер, ғалымды-ғым менің — екінші өнер, — деп мұң шағады екен Ебіней Арыстанұлы жанашыр туыстарындай көретін ХМИ-дағы серіктеріне, — жоқ, мен құрылысшымын, өтірік десеңдер, ғұмыр жолыма көз салыңдар! Алматыда проректор болып қызмет істей бастағанымда жаңа ғимараттың құрылысы басталды. Жастығымды ескерді ме, кім білсін, институт директоры Өмірқан Байқоңыров ақсақал сол құрылысқа бас қадағалаушы етіп мені тағайындады. Құрылысшылардың қырысырын білуге сол екі жыл маған жап-жақсы мектеп болды. Институттың оқу корпустарын пайдалануға беруге тақаған кезде мен Қарағанды асып кеттім. ХМИ-да істеген он екі жылда жарым уақытымды құрылысқа жұмсадым. Әуелі ескі үйді жөндетіп, құтыханалар көтеруге. Одан соң институт кешеніне жоба жасатып, іргесін қалатып, қазіргі қалпына келтіргенге дейін төрт-бес жыл тыным көрмей, соның басықасында болдым. Іші-сырты жұнтыып тұрған жаңа ғимаратқа көшіп, бір кеш қыстау майлау жасап, әй бір рақатын көрермін-аудеп жүргенде университетке сырғытты. Мұнда да мазасыз "прорабтың" таңның атысынан күннің батысына дейінгі таусылмайтын бейнетін бастан кешіп келемін. Анау Гоголь көшесіндегі 38-үйдегі университеттің оқу корпусына орта мектеп жобасын алып, үстіне төртінші қабат қондырып, сәуір айында бастатып, қыркүйектің бірі күні кең залында ҚарМУ-дің ашылу салтанатын өткіздік. Небәрі бес айда іргесінен бастап тік тұрғызып, сабақ бастаған жағдаят Қарағанды тарихында болмаған іс!.. 1974 жылы "Университет қалашығын" бастадық... Жоқ, мен металлург емеспін, кәнігі құрылысшымын. Құрылысшы болғанда маңдайының соры бес елі!

Осы сөзімді ұмытпандар, "Университет қалашығын" тақа бітіріп, көшуге айналғанда мені бұл жерден әлдеқайда жылжытып жіберіп, дайын асқа тікқасық бола қалады жолы болғыш біреу. Қараңдар да тұрындар, тап солай болады...

Жұмыс басындағылардың дені қалыптан тыс алпамса денелі, баяғының батыры бейнелі дәу қазақтың университет ректоры екенін жақсы біледі. Кейбірі ғалымның қасына жақындап келіп сәлем береді. Енді бірі өзімсініп тұрып қитұрқы сауалдар қояды. Ебіней Арыстанұлы ондай сұхбаттан бас тартпайды, ағынан жарыла жауап береді. Тас қалаушы шеберге кенет:

— Ау, Пәленшеке, неше балаң бар, үлкенің нешеде? — деп сұрауы мүмкін.

Қалаушы екі-үш қарғашы барын мақтана айтып, тұңғыш ұлының екі жылдан кейін орта мектепті бітіретінін айтса, университет ректоры:

— Сабағы қалай? Оқу үлгерімі жақсы ма? — дейді.

Жұмысшы сақ етіп:

— О, сұрамаңыз, жолдас ректор! Борям менің ылғи төрт пен беске оқиды... — десе, Ебіней Арыстанұлы қоса қуанып:

— Онда мен сізге бір ақыл айтайын, балаңызды құрылыс алаңына әкеліп, өзіңіз өріп жатқан оқу корпусының іші-сыртын көрсетіңіз. Үздік оқитын жасөспірім екі жылдан соң тап осы ғимаратта отырып, білім алатынына кәміл иланып, соған іштей дайындалып жүргені абзал. Пәленшеке, сеніңіз маған, не дегенмен жастарға ұстаз адаммын ғой, Боряңызға жақсы тағылым болады. Әкесінің үлкен құрылыста істейтінін көреді, әрі өзіне де жақсы сабақ!.. Сөйтіңіз, отағасы, — дейді.

Қалаушы сенер-сенбесін білмей:

— Әй, қайдам, Борям менің мұндай мәртебелі оқуға түсе алса жақсы, ал іліге алмай қалса — жанын жаралайтын өкініш болмай ма?!.. Сірә, оның да несібесі — менің қалақшам болар... — деп күдік айтады шебер. — Менің табысым оқымыстылардың кең көмейін толтыруға жете ме? Әмбе соны да өткізе білу керек...

— Жоқ, — дейді университет ректоры қабағын шытып, — бұл ойыңыз мүлдем қате... Мектеп бітірісімен балаңызды маған ертіп келіңіз, аттестатта қойылған бағалары өзіңіз айтқандай болса, қабылдау емтиханынан Боряның шауып өтері сөзсіз!..

Тас қалаушы сенер-сенбесін білмей мейірімді ректордың қолын құшырлана қысады.

Ал, "Дәу ректор" (Ебіней Арыстанұлына былайғы жұрттың сырттай қойған атауы) ойында ұстап тұрған түпкі ойын естіртеді.

— Пәленшеке, уәделестік екен, менің де сізге қояр шартым бар. Сіз де соны мүлтіксіз орындауға тиіссіз... Сүйікті Боряңыз алаңсыз отырып білім алу үшін өз жұмысыңызды ұқыпты атқаруыңыз керек. Күндердің күнінде мына қабырғаның бір жері құлап жатса, құдай сақтасын дейік, иә басқа бір ақауын көрмегенсіп лаймен қымтап кетсеңіздер — соның зауалын мен емес, өзіңіздің Боряңыз көбірек тартарын сіз білуге тиіссіз. Айталық, бақылаушылар өткен тоқсанда жатақхана құрылысынан нақ сондай олқылық тауып, бір айғы жұмысты қайтадан қалатты... Оның қанша зиянға түскенін өзіңіз білесіз...

Жұмыскер басын шайқап:

— Уәде, ректор жолдас, біздің бригада ондай масқараны жасамайды. Сеніңіз, бұл менің имандай шыным! — деп қолбабын шешіп күстенген қолын қайта ұсынады...

Кеңестік жоғары білім беру жүйесінде қалыптасқан дәстүр бойынша, барлық факультеттер алғашқы курстан өз түлектеріне қоғамтану және гуманитарлық ілімдер негіздерін оқытып, сол арқылы студенттің жалпы білім деңгейін көтеріп, жер-жерден, әсіресе ауыл мектептерінен білімге аңсап келген жас буынға жалпы адамзаттық руханият пен мәдениет нышандарын таныту сабақтарын жүргізеді.

Орталық Қазақстан атырабындағы жоғары оқу орындарының ғылыми-әдістеме орталығы аталған ҚарМУ осы қаладағы институттар ғана емес, көршілес төрт-бес облыстағы жоғары білім ошақтарына әмбебап оқытушылар даярлауға міндетті. Университет түлегі өзі таңдаған іліммен қоса өнерден, әдебиеттен, тарихтан түсінік алуға тиіс. *"Өз мамандықтарыңды тереңде тиянақты игеру — басты міндет. Бірақ өнер мен білімнің басқа салаларынан да ізденіп, білімділерді зейін қоя тыңдап, шама келгенше соның бәрінен молынан хабардар болу керек. Білім көкжиегі шынайы кең адам ғана мәдениетті адам қатарына жатпақ, парасаттылық пен шарапаттылық та сондай адамнан шықпақ. Оның үстіне жоғары білімі бар маман көбіне бір ұжымға басшы болып қызмет атқарады. Ал басшы атану — тәрбиеші болудеген сөз..."* — деген ой түйеді Е.А.Бөкетов "Алғашқы сабақ" атаған, университеттің бесінші оқу жылының басында бірінші курс студенттері алдында сөйлеген сөзінің қағазға түскен нұсқасында.

Пединститут кезінде-ақ қоғамтану мен гуманитарлық ілімдерді білікті ұстаздар оқытқан. Университет атанған кезде

солар ешқайда кеткен жоқ. Оқытушылар қарамы екі еседей молайып, талап күшейді. Үшінші жылда оқытушылардың жалпы қарамы 410-ға жетті, солардың ғылыми атағы бары 125 адам екен, жеті жылдан кейін жеті жүзге жақындаған ұстаздар жұмынының 36,2 пайызында ғылыми дәрежелері болған.

Гуманитарлық ілімнің біліктілерінің бірі — профессор Д.А.-Шаймұханов, әйгілі тарихшы Е.Бекмахановтың шәкірті, ұзақ жылдар Қарағанды облыстық комсомол комитетінде, одан соң партия комитетінде хатшы болған қайраткер адам, күллі ғұмырын осы өңірдегі өнеркәсіп орындарының тарихын зерттеуге арнаған оқымысты. Дүйсетай Аймағанбетұлы тарих факультетіне декан болып тағайындалды, әрі Жалпы тарих кафедрасының меңгерушісі. Саяси экономика кафедрасының жетекшісі доцент Т.Әбдіразақов 50-жылдарда Қазақстан комсомол ұйымының басшылығында болған, партиялық-кешес жұмысында жүріп ысылған адам, ел тірлігінің жай-жапсарын жақсы білетін, оның түйткілді күйттерін саяси-экономикалық тұрғыдан талдап, жастар санасына құйып бере алатын білгір. Маркстік-лениндік философия кафедрасының меңгерушісі Р.А.Клещева Қарағанды бассейнінің көмір шахтыларындағы әлеуметтік ахуалды түбегейлі зерттеуші. Ал, жас философ Т.И.Әбжанов еңбекқорлығымен, ғылыми танымы жөнінен де алматылық әріптестерінің қай-қайсысымен пікір таластыра алатын ой иесі. Ебіней Арыстанұлы "Республикадағы Екінші" мақаласында педагогика ілімінің докторы Ғ.А.-Мейрамовтың есімін алдыңғы лекте атапты. Лингвистика ілімінің білгірі профессор Мейрамов қазақ жастары үшін орыс тілін терең білудің жеңіл де төте әдістемесін жасаумен ғұмыр бойы шұғылданған ірі маман. Сол жолда ол өз маңына талай жайсаң ұстаздар топтап, дара мектеп түзеген...

Өз ісінің білікті білгірлеріне университет ректоры не демек, барынша қолдаудан өзге айтары жоқ. Мұндай білімді ұстаздар университетте ондаған. Тек ұтымды пайдалана біл.

Ебіней БӨКЕТОВ, "РЕСПУБЛИКАДАҒЫ ЕКІНШІ":

"Бір жолы жұмыс үстелімде жатқан неміс журналының ерекше әдемілеп терілген бетінен Скопин деген фамилияны аңғарып таң-тамаша болдым. Сөйтсем, өзіміздің доценттің ғылыми еңбегі... Факультеттегі зоологтардан сұрастырып едім, "Е, ол кексе әріптесіміз. Жұрттан асқан өнері жоқ, қатардағы ғалым. Жуықта алпысқа толады, зейнетке шығуға дегбірсізденіп күн санап жүр..." — десті.

Алайда сол Скопиннің Берлинде шығатын қомақты ғылыми журналда жарияланған екінші мақаласын көрген соң Николай Георгиевичті танысуға шақырдым.

— Николай Георгиевич, сізді зейнетке шығуға асығып жүр деседі, не себептен?

— Иә, солай, Ебіней Арыстанович, шаршағаным рас...

Журналға басылған мақалаларын көрсеткені үшін ризалық білдірдім де:

— Соларға байланысты бірдеме айтқыңыз келді ме, неге ұсындыңыз? — дедім.

— Зейнетке шығардың алдында сіз мен туралы оң пікірде қалсын, кәрі доцентті қадір тұтатындар шет жұртта да барын көрсін деген далбаса үміт қой әншейін...

— Николай Георгиевич, ғылыми жұмыстарыңыз жайлы кеңірек айтсаңыз — ықыласпен тыңдар едім, не дегенмен шетелде жарық көрген дүние... — дедім.

— Неге айтпасқа, рақым етіңіз.

Орта Азия мемлекеттік университетін 1938 жылы тәмамдапты. Ал, жәндіктер дүниесімен студент кезінен әуестенген. Жалпы жәндіктер ғана емес, солардың қатты қанатты қоңыздар деп аталатын түріне ерекше құныққан... Күллі өмірін қоңыздар дүниесін зерттеуге сарп ету үшін, сол істі жан-тәнімен сүю қажет-ау деп ойлады. Шынында да, күпір ойымды сезгендей-ақ, Николай Георгиевич әлгіндегі қымсынған сабырлы жайын ұмытып, Орталық Қазақстанның табиғаты, оның жәндіктер дүниесі, әрине, қоңыз түрлері туралы көл-көсір әңгіме шертті...

Бір сәтте мен көкейімді тескен күпті сауалды төтесінен сұрауды жөн көріп:

— Доктор болғыңыз келмеді ме? — деп едім.

Скопин біршама уақыт тұнжырап үнсіз отырды да:

— Бір кезде соған құштар болдым, амал қанша, уақытымды өткізіп алдым. Жыл сайын студенттерді бастап далалық практикаға шыққанда қаншама қызықты, ғылым үшін соны да мәнді деректер алып келетінмін. О, ондай материалдар менде бықып жатыр. Соларды жүйелеп талдауға уақыт таппадым, әрине, енді кеш...

— Неге кеш? Соларды жүйеліп реттеудің орнына, Николай Георгиевич, зейнетке шығамын дейсіз. Докторлық диссертация қорғау керек сізге! Білгеніңізді жастарға үйрету парызы және мойныңызда! — деп мен де кенет тура шабуылға көштім. — Қоршаған ортаны қорғау қазірде бүкілхалықтық һәм мемлекеттік маңызды мәселеге айналды. Өзіңіз шұғылданған қоңыздар дүниесі — табиғаттың бір бөлшегі емес пе? Неге біз, әлгінде өзіңіз төндіре айтқандай, жерді агротехникалық өңдеу кезінде сол жәндіктердің түрлі улы химикаттармен жаппай жойылуына жол береміз? Жоқ, сіздің бұл салада білгеніңіз бен ғұмыр бойы жиған-тергеніңізді зейнетке ала кету — барып тұрған қылмыс!..

Мен оның жүзінен қуанышты шырай күткен едім. Алайда ол кісі көкейкесті ісі жайында күп ете қалған жоқ. Сірә, не нәрсені болсын ойланып шешетін, ал бекінген соң одан айнымау етене әдеті болса керек.

— Солай ет десеңіз, несі бар, істей беруіме болады...

Оншақты күннен соң Николай Георгиевич кабинетіме қомақты қоржын арқалап қайта келді. Маған әкелген мол қазынадан ғалымның алпыстан астам мақалалары тікпесін, түрлі жәндіктердің асқан шеберлікпен бейнеленген, кейбірінің үлкейтілген әр түрлі мүшелерінің таңғажайып суреттерін көрдім. Ең ғажабы, бәр-бәрінің зерттеу әдістемесі тәптіштеп жазылған. Соның бәрін түсіндіруі де мейілінше қарапайым, әрі қызыққандай ғажап әсер туғызғанын айтсам ше...

Осы сұхбаттан кейін ол кісі алты айға ғылыми демалыс алып, ғұмыр бойы жиған материалын жүйелеуге ризаласты... Ақыр аяғында сол Николай Георгиевичтің КСРО ҒА-ның Ленинградтағы Зоология институтында докторлық диссертациясын сәтті қорғауына ұласты. Ресми оппоненттерінің айтуынша, доцент Скопиннің жинаған деректері бір емес, екі диссертацияға жүк болады-мыс, докторлықты да бұдан он бес жыл бұрын қорғауға тиісті екен. Сөйтіп университет оқытушыларының қатары тағы бір докторға көбейді..."

Негізгі кәсібі болғандықтан университет ректоры химия факультетін барынша нығайтуға тырысқан. Бұлай істемесе ғалымдық, жетекші химик-металлург дескен атақ-дақпыртына нұқсан келер еді. Оның үстіне Ебіней Арыстанұлы бұл ғылымды қалай оқытып, көкейінде көзеген деңгейге қалай көтерудің жай-жапсарын, жоғары оқу жүйесіндегі кейбір олқылықтарды химия профессоры ретінде тым жақсы білетін-ді...

Әлбетте басты назар осы мамандықты таңдаған жастардың химия негіздерін терең білуіне бағытталуға тиіс. Бұл үшін оқытушылар құрамы күшті болса игі. Екіншіден, дәріс оқитын, практикалық сабақ жүргізетін ұстаздар, сондай-ақ химиялық тәжірибелер жасаумен шұғылданатын зерттеушілер осы заманғы өндіріс орындары ділгір боп отырған келелі істермен шұғылданып, факультетті ғылыми зерттеу институтына теңгерер деңгейде ізденіс жасауға міндетті. Қысқасы, бүгінде ассистент, аға оқытушы атанып жүргендер — төрт-бес жылдың ішінде ғылым кандидаты, ал ғылым кандидаттары мен доценттер — доктор, одан әрі профессор болсын. Өзі де осы факультетте жалғыз профессор болып оқшауланып жүргенін қаламайды.

Алға ұстаған игі бағдар там-тұмдап жүзеге аса бастаған: университет шаңырақ көтерген жылы жаңадан үш кафедра

ашып, бірер жылдан соң олардың санын алтыға жеткізген; Ебіней Арыстанұлының өзі биорганикалық химиядан факультеттік дәріс оқып, тыңнан ұйымдасқан Физикалық химия кафедрасына жетекшілік еткен; ескертер жәйт — күллі Одақ университеттерінде Квантты химия кафедрасы небәрі екеу болса, соның бірі ҚарМУ-де ұйымдасқан; бұл да жаңа оқу орнының биікке құлаш сермеуінің белгісі; факультет оқытушыларының бұрынғы құрамын сақтай отырып, университет ректоры жаңа кафедраларды жас ғалымдармен күшейткен; өзі жетекшілік еткен ХМИ қызметкерлерін де таңдап та талғап шақырған (Сірә, әкесінің ықпалымен Ақсұлу Ебінейқызы ҚарМУ-ге келіп, ғылымның осы саласын меңгерген, қазірде ол квантты химияның сирек мамандарының бірі).

Солардың қатарынан біз өткен тарауда сөз еткен М.З. Угорецті (ол ҚарМУ-де профессор болып, байырғы Отаны Израильге өткен ғасыр аяғында қоныс аударғанша жұмыс істеген), В.Г. Шкодин, З.М. Молдахметовті, Ә.Б. Баешов, С.И. Жамбеков, М.Ш. Шәріпов, М.А. Ли, Ш.Д. Досмағанбетова, В.П. Малышев сияқты білімпаз шәкірттерін көреміз. Бәрі де ХМИ-дағы зерттеуінен қол үзбей, университетте ұстаздық жұмысты қоса атқарған.

Сайып келгенде атқан таңды батқан кешке жалғап, күннен күнге бел жазбай отырып, ұзақ айлар мен жылдар бойы тынымсыз атқарған қарымды жұмыс нәтиже берді. ҚарМУ іргесі аз жылда бекем қаланып, айтулы оқу орнына айналды.

Сол істің басы-қасында болған Ебіней Арыстанұлының да іскерлік қабілетін, қайраткерлік тұлғасын дүйім жұрт таныды. 1972 жылы-ақ ол КСРО Министрлер Советінің Ғылым мен техника жөніндегі Мемлекеттік комитетінің ғылыми кеңесіне мүше болып тағайындалған. Бұл болса Қазақстан атырабынан Қ.И. Сәтбаевтан өзге ғылым иесі жетпеген мәртебе.

Ғылыми дәреженің ең жоғарғы сатысына Ебіней Арыстанұлы екінші талпыныста, яки, 1975 жылы жеткен: Қазақ КСР ҒА-ның көктемде өткен сайлауында ол Ұлттық ғылым ордасына толық мүше болып сайланды.

III

1975 жылдың 4 шілдесінде "Лениншіл жас" газетінде жарияланған "Көркем аударма, хал қалай?" атты әдеби еңбегінде Ебіней Арыстанұлы аудармашылық жұмыстың қиындығын, қажырлы еңбек тілейтінін айта келіп: *"Ал қайыр, жазушылық еңбекке тың ой туғанда, білімі өрісім ұзара келе жазуға*

тұратын татымды дүние бар екендігін жан-жүрегіммен жете түсінген кезде әдебиетке қайтып оралдым. Соны қаншалықты сәтті орындай алдым — оны таразылау қауымның еншісінде..." — депті.

Бала күнінен әуей болған жеңсік ісіне оқта-текте аңсары аумай, әредік ой тарқатып, көңіл сергіту үшін болса да сүйікті дүниелерін қайталап оқып, иә содан туған ой-тебіренісі жайында қалам тартпай тыныш қалуы мүмкін бе? Әмбе табандатқан он жыл бойы? Жоқ, бойында ақындық шабыт бар, әсерлі сөзге сезігі нәзік жанның соншама уақыт үнсіз жатуы неғайбыл іс. Олай болса жүрек түкпірінде мүлгіп жатқан ақындық пегас еркіне қоймай, шабыт тұлпарына мінгізіп алып, шу деген тәрізді. Сергей Есениннің "Анна Снегина" поэмасын аударғаны — сондай сәттің жемісі...

"Әдебиет тыңдаушыға адам ойының шынайы көрінісін жеткізеді. Жаңа қиырлар аша отырып, оның бойына ізгі құштарлық дарытады, содан-ақ қанат бітіп, түпсіз көкте қалықтай жөнелесің, оның үстіне білімді болу — тек аттың жалы ғана, ешқашанда тұлпардың өзі емес. Өмірдің қызығын, тынысын өлеңнен, әдебиеттен, сазды әуеннен, тағы осы секілділерден алған әсеріңе рақаттануға, тегінде, ештеңе жетпейді. Адамдармен сол қуанышыңды бөліскің келеді, сондықтан да әдебиетпен беріле шұғылданамын..." — деп сыр шертіпті Ебіней Арыстанұлы мәскеулік әдебиетші досы Сергей Исақұлы Никитинге.

Биобиблиографиялық анықтамасында ғалымның 1971 жылы КСРО Жазушылар одағына мүшелікке қабылданғаны жазылған. Рас, бұл кезде оның қаламынан туған бірде-бір әдеби туындысы жеке кітап болып жарық көрмеген Владимир Маяковскийден қазақшалаған аудармалары — "Қаңдала" драмасы мен "Керемет" ("Хорошо") поэмасы ортақ жинақтарда жарияланған. Ал, аударма өнерін кәсіп етушілердің бәрі бірдей шығармашылық одаққа кіре алмайды. Демек, ол Қазақстан жазушылар ұжымына сыншы ретінде қабылданған.

1972 жылы КСРО-ның құрылғанына 50 жыл толды. Саяси жөнінен мән-мағынасы ерекше оқиғаны дүбірлі мереке етпей, жүзден аса ұлттың басын біріктіріп отырған алып мемлекеттің атақ-дабысын тағы бір мәрте әлемге әйгілеу мүмкіндігінен Кеңестер Одағы, оның туын көтерушілер, әрине, бас тартпаған. Соған орай жер-жерде мерекелік жиындар өткізілмек. Күллі Одақ басылымдары іргесі бекем мемлекет құрылымы, ортақ табысы, мәдени-рухани өркендеуі жайында айғақты материалдар жариялауға тиіс.

Одақтық әдеби-қоғамдық "Знамя" журналының бас редакторы, сол уақыттың әйгілі қаламгері, қоғам қайраткері Вадим Кожевников Мәскеуге кезекті шығармашылық сапармен келген, көрнекті қазақ жазушысы Ғабит Мүсіреповке жолығып, мерекелік басылымға лайықты қаһарман тауып беруін, әмбе соны өзінің жазуын қолқалайды білем. Нендей іске болсын байыппен қарайтын Ғабен сыпайы түрде бас тартып, бұл тапсырманы менен де гөрі тыңғылықты орындайтын автор Ебіней Бөкетов дейді. Жазатын қаһарманды да соның өзі табатынын айтады...

Беделді мәскеулік журналдың (таралымы екі миллион дана!) тапсырысына Ебіней Арыстанұлы уақытым жоқ деп кергіген жоқ, бірер апта сарыла отырып еңбек етті де, көлемді очеркті едел-жедел жазып шығып, қайыра түзетуден кейін Мәскеуге жолдады. "Знамя" журналы оны сол жылғы 8-санында жария етті.

Осы жарияланым Ебіней Бөкетовтің өзі шұғылданған металлургия ілімі ғана емес, әдебиет саласында да өзіндік танымы, ойы, айтары бар білікті қаламгер екендігін тағы да аңғартты. Қаламын бұрынғыдан да ұштай түсіп, кемелдікке бет бұрған шабыт иесі, орыс тілінде де көсіле жазатын әмбебап жазушы... десіп, жұрт бұл жолы да оған айырықша риза болды. Әмбе соны қайда, Мәскеудің беделді басылымы бетінде танытты...

"Атан қомында туған адам..." — белгілі қоғам қайраткері, көп жылдар Қазақ КСР-ының Денсаулық сақтау министрі болған, Қазақстан ҒА-сы мен КСРО Медицина академиясының корреспондент-мүшесі, республика ғылымына еңбек сіңірген қайраткер Ишанбай Қарағұловтың 1909 жылы, көшіп келе жатқанда, жолшыбай, *"атан қомында, аспанда, жаратушыға бір табан жақын жоғарыда дүниеге келіп, таза жел мен күн сәулесін жұта..."* туын әскездеп суреттеп, сол бір таңғажайып оқыс оқиға арқылы қазақтың көшпенді тұрмысын көрсете отырып, туған халқымыздың Ишанбай ғана емес, Шоқан, Абай, Қаныш, Мұхтар, Сәбит, Ғабит, Әлкей (Марғұлан), Әбікен (Бектұров), Нәйла (Базанова)... сияқты, жалпы қарамы жүзге тарта саңлақ перзенттері осыған ұқсас жағдайда жарық дүниеге келгенін, олардың өсу жолдарын бір-біріне жалғастыра сипаттап, содан бергі ұзақ жылдарда сан алуан өмір белестерінен өткен сом талант иелері — ірі ғалымдар, мәдениет қайраткерлері туып, бәр-бәрінің қауым үшін игі еңбекпен шұғылданып жүргенін баяндаған публицистикалық шығарма. Қаламгер осы тұлғалар шоғырының ірі істерін айырықша даралап, кестелі тілмен көркем түрде ай-

шықтаған. Соңғы ғасыр ауқымында қазақ жұртының өзінен көш ілгері алға шығып кеткен өркениетті жұрттарды қуып жетіп, рухани өсіп, иық теңестіргенін паш етеді...

Ебіней Бөкетовтің ғалымдық пен жазушылықты қатар меңгерген мадақ дақпырты дүйім елге жайылып, мерзімді баспасөз редакциялары одан дәстүрлі мерекелер алдында алуан тақырыпқа мақала сұрап, ең болмағанда сұхбат беруді дәстүрге айналдырды. Бұған дейін "Орталық Қазақстанда" (Қарағанды облыстық газеті) әредік көрініп жүрген ғалым сөзі енді республикалық басылымдар — "Лениншіл жас", "Казахстанская правда", "Ленинская смена", "Социалистік Қазақстан", "Қазақ әдебиеті" газеттерінде, "Жұлдыз", "Білім және Еңбек" журналында жиі-жиі жарияланатын болды.

Ал, зиялы қауым Қазақстан ғылымы мен әдебиетінде өзіндік үнмен жарқ еткен тұлғадан бұлардан гөрі ауқымдырақ та мәндірек туындылар күтті. Бірақ, Ебіней Арыстанұлы дайын тұрған туындыларын кітап етіп жариялауға асыққан жоқ. Әдебиет ісінің жауапкершілігін жете білгендіктен сөйтті ме, әлде сүбелі дүниемен көрінуді жөн көрді ме, кім білсін? Оның себебін енді ешкімнен сұрай алмайсың. Сөйтсе де ықтимал жорамал айтамыз: жұртты елеңдеткен әдеби жазбалары орыс тілінде, ең сүбелісі — "Человек, родившийся на верблюде и его сверстники" мәскеулік басылымда жарияланғандықтан жан жаратылысы қазақы ғалым әдебиет әлеміндегі ең алғашқы кітабын, сірә, ана тілінде шығаруды жөн көрген тәрізді.

Ебіней Арыстанұлының ана тіліндегі тұңғыш кітабы "Жазушы" баспасынан "Атан қомында туған адам" деген атпен 1975 жылдың қара күзінде жарық көрді. Қаламгердің оған алты еңбегі енген: оқушыға мәлім "Атан қомында туған адам" очеркі, "Қос алып" деп атаған — А.Пушкин мен В.Маяковский туралы ізденісі, "Тәржіма туралы ой" ("В.Маяковский шығармаларының қазақ тіліне аударылуы" атты әйгілі сыны), "Жұлдыздар шоғыры" — Қажықұмар Қуандықовпен бірігіп жазған қазақ театрларының маңдай алды жарқын жұлдыздары мен сахна өнерінің қырысыры жайында толғаныс, "Парасат, білім бұлағы" — өзі жұмыс істейтін Қазақстандағы екінші университеттің хал-жайы, келешегі туралы жүрекжарды ойлары; ең соңғы толғаныс — "Замандас жастар туралы" деп аталыпты, ондада жер ортасына келген ғалым-ұстаз қазіргі жас қауым туралы көкейкесті ойларын публицистикалық сарында сөз етіпті...

Атың жүріп тұрғанда мұның қалай дейтін жан болмайды, әсілі. Есімі дүйім елге мәшһүр ғалымның тұңғыш әдеби жинағын қазақ қауымы ілтипатпен қарсы алды. Республикалық, об-

лыстық басылымдар оны жарыса мақтаған рецензиялар жариялады. Бәр-бәрінің айтқаны: көп жылдар бойы әдебиет әлеміне сыншы, аудармашы ретінде оқта-текте қатысып, салиқалы ойлар айтып жүрген металлург-ғалым шынайы білгірлігін қайта танытты; сонымен-ақ ол келешекте бұдан да білікті, бұдан да терең ой қозғап, кемелдік аңғартар... деп күтеміз.

Төменде біз осы кітаптың басты кейіпкері Ишанбай Қарағұловтың 1976 жылдың 6 наурызында Алматыдан авторға жолдаған хатын біршама ықшамдап келтіреміз...

"Айналайын Ебеке! Осыдан үш жыл бұрын мені төрт түліктің ең ірісі, күштісі, төзімдісі, шөл даланың корабы атанған түйе үстінде өз қолыңызбен қайтадан туғызғансыз. Соған қызыққандармен қоса қызғанушылар да көп болды. Не дейміз, ішің күйсе тұз жала дегеннен басқа?! Әрине, қазақтың кең байтақ жері тұрғанда, түйе үстінде туу — аса мақтанарлық оқиға емес. Мысалы, кейбір жігіттерге солай десек, "Немене, маған жердің үстін қимайсыз ба?" деп қатты қорланып, намыс шақыруы хақ. Ал мен соған тіпті де қорланбадым. Себебі, түйе үстінде туған соң айыр өркештердің төзімділігі, табиғаттың құбылысына мызғымайтын қайраттылығы дарыған болар-ау деп, мәу демедім. Оның үстіне жетпіске ентелеген ағаңызды қайта туғызу сізден басқа ешкімнің қолынан келмейтіні рас.

Ал енді 1975 жылдың (яки, үш жылдан соң) аяғында мені айыр өркештілердің ең күштісі, ең зоры — атанның (орысша мәтінде верблюду аталған сөздің қазақшалағанда еркек түйе — атанға айналғанын әжуалап отыр — С.М.) қомында қайтадан туғызыпсыз. Мұныңыз дәрежемді биікке көтеру болды. Оныңызға көп рахмет! Алайда бүйтіп көтере берсеңіз — тағы үш жылдан соң қасиет-қадірі атаннан артығырақ аруананың қомында тууым да ғажап емес. Ал, менің бұған ризашылығым қандай десеңіз, турасын айтайын, жасым жетпіске ентелеген кезде шексіз мақтаймын деп, рабайсыз түйе жарықтықтың алуан түрімен ауыстыра бергеніңізге келіскім келмейді. Мен үшін — атан түйе де үлкен дәреже, соның-ақ қомында қалдырсаңыз екен, Ебінейжан?!..

Шынымды айтайын, сіздің очеркіңізді оқығандар осы күні маған қаңдайда бір ресми мәжілістерде, банкеттерде өзімнің азан атымды атауды қойып, атан қомында туған ғажайып замандасымызға сөз беріледі дейтін болды. Тіпті оған да төзер едім, өзімді жақсы білетін таныстарым көшеде кездесе, жас балдарға (балаларға емес — С.М.) мені нұсқап, әне, атан қомында туған кісі деп көрсетеді. Қысқасы, сіздің арқаңызда, яки, әдеби еңбегіңіз нәтижесінде осындай көп-көрім атаққа іліктім. Сол себепті Ақанай анамыз екеумізді түйеден түйеге

сүйрей бермей, соңғы жазған атан үстінде-ақ қалдырыңыз. Бізге сол да жетіп жатыр, қанағат айтамыз!.. Бұрын екеуіміз, Ебеке, құда едік, жезде-балдыз да болдық, енді міне мені атан қомында туғызған өзіңіз болған соң — маған кіндік ата болып шықтыңыз. Илайым, осындай туыстық қатыста қалайық...

Кітаптың орысша нұсқасы "Грани творчества" деген атпен "Жазушы" баспасынан 1977 жылы жарыққа шықты. Бұл да ғалым-жазушының әдеби еңбегін ұсынған қалпында бөгетсіз жарияланған дүниесі. Сірә, со да әсер еткен болар-ау, Ебіней Арыстанұлы тап сол жылдарда әдеби еңбекпен құлшына шұғылданып, ойында жүрген ізденіс-зерттеулерін өндіре жазып, қайсыбірін мерзімді басылымдарға ұсынған. Солардың бірі — "Жалын" альманағының 1974 жылғы 3-санында жарық көрген "Пушкин мен Маяковский" атты зерттеуі. Оның ойынша, орыс поэзиясындағы Пушкин дәстүрін, әсіресе ол сомдаған замана қаһарманы Онегин бейнесін жиырмасыншы ғасырда Маяковский жалғастырған. Дұрыс па, бұрыс па, оқырман ретінде өз ойын айтуға қақысы бар, әмбе соны нақты мысалдармен, ақынның өлең-дастандарынан үзінді келтіре отырып дәлелдеген. Қазақ басылымы оны кедергісіз басты...

Ал соны өзімен ертеден тығыз байланыстағы "Простор" журналына ұсынғанда? Журнал оны жариялауды хош көрмеді. Сын бөлімінің меңгерушісі Н.Ровенский 1974 жылдың 8 қазан күні мынадай жауап қайтарыпты: *"Уважаемый товарищ Букетов! Об отношении Маяковского к художественному наследию Пушкина существует обширная литература. Ваша работа "Пушкин и Маяковский" не сообщает ничего нового, в литературном смысле она вторична. Публиковать ее не представляется целесообразным..."*

Ебіней Арыстанұлынан өзге кісі болса, "Е, жарайды, орыс әдебиетінің алып тұлғаларын марапаттаушылар менсіз де аз емес. Басқысы келмеді ме, мейлі..." — деп қоя салар еді. Жоқ, қайсар мінез иесі орыс әдебиетшісінің өзіне немқұрайды қарап, "Ау, біздің ұлы ақындарда нең бар, түйе қомынан жерге түсе сала тісің батпас әдебиет тану іліміне кірісіп, баяғыдан мәлім жәйттерді қайталаудан не таппақсың?.." — дегендей кеудемсоқтық танытып отырғанда үнсіз қала алмады. Сөз реңкін бұзбас үшін Е.Бөкетов жауабын да қаз қалпында келтіреміз...

"Уважаемый товарищ Ровенский!

К сожалению, я не могу с Вами согласиться. "Об отношении Маяковского к художественному наследию Пушкина существует обширная литература" — это истина того же поряд-

ка, что и... "Волга впадает в Каспий". Я знаю эту истину (нужно ли этим гордиться?) и в своей статье пишу вовсе не об отношении Маяковского к художественному наследию Пушкина (хотя, думаю, что и эта тема пока не исчерпана). В данной работе, приводя самые известные места из поэзии Пушкина и Маяковского, я старался показать, что Маяковский являлся продолжением Пушкина, что их нельзя противопоставлять и что главный герой поэзии молодого Маяковского есть продолжение Онегина, продолжение плеяды лишних людей, характерных для дореволюционной русской общественной жизни и русской литературы. Мне показалось, что эта мысль нова, она мною давно лелеема, и я имел смелость ее представить на Ваш суд. Я полагал также, что эта связь, а также мысль, что даже Пушкин и Маяковский (а в нашей казахской поэзии, скажем, Абай и Сейфуллин) — ветви одного и того же могучего древа национальной поэзии...

Я не спорю, что эта мысль, да и сама статья, может оказаться несостоятельной. Но ведь необходимы доказательства, а не утверждения. Я — профессор, а Вы — известный литературовед и литературный критик, и мы хорошо знаем, как интерпретация одних и тех же фактов позволяет иногда находить связи, которые не улавливались до определенного времени. Это же зависит от диалектики мышления и от угла зрения, который выбирает исследователь. Иной, если он неглубок в диалектике мышления, выбирает такой угол зрения, что дальше собственного носа не видит, а другой выбирает такой угол зрения, что, основываясь на одних и тех же фактах, видит связь явлений дальше и глубже. Если Ваше утверждение, что "работа... в литературном смысле вторична" относится к фактам, то, согласитесь, что подобное суждение опрометчиво...

Уважаемый товарищ Ровенский! Скажу прямо, мне не понравился тон Вашего письма. Если бы я не знал Вас лично... я бы мог подумать, что это — письмо молодого человека, случайно перескочившего потолок своей компетентности... Я хорошо знаю, что Вы по занимаемому положению и по уровню Ваших возможностей еще далеки от своего потолка компетентности и полагаю, что непозволительный тон Вашего письма есть не что иное, как... пленной мысли раздражение... ибо наша жизнь настолько стремительно урбанизируется и настолько полна стрессовых состояний, что любой из нас может оказаться временно в плену нежелательных эмоций. И почему-то думаю (может быть, нескромно? — но как нам, творческим работникам, жить без веры в собственное дело?), что статья "Пушкин и Маяковский" достойна более объективного обсуждения.

Уважаемый товарищ Ровенский! Я хорошо знаю Вас... знаю Ваше имя и отчество, но я нарочито выдерживаю заданный

Вами тон, чтобы показать, насколько нежелательны черствость и казенность в наших взаимоотношениях. Мир тесен, особенно когда люди работают в одной и той же республике, на одной и той же ниве науки и культуры, пути господни неисповедимы, неожиданно и часто перекрещиваются наши дороги и, ей-богу, необходимо твердо сохранять доброжелательность всем нам друг к другу в нашем социалистическом общезитии.

С неизменным уважением к Вам Букетов".

Жауап хаттың соншама қатқыл әуені, әрине, кездейсоқ емес. Кім-кім, соны Ебіней Бөкетов тәрізді әдебиет білгірі ашық та аяусыз түрде айтқанына тәубә делік.

Оның мән-жайын түсіну үшін "Простор" журналының редакциясында, жалпы Алматыда тұратын кейбір орыс әдебиетшілерінің арасында сол кезде қалыптасқан астам мінездің түп себебін білу шарт: қазақ әдебиетінің қандай үздік те келісті шығармасы тек қана орыс тілі арқылы күллі Одаққа, одан әрі дүние жүзіне мәлім болғаны даусыз шындық; Мәскеу мен Ленинградтың небір қаламы жүйрік қалам иелері аударма жасап, сол іске хал-қадерінше атсалысты; 60-70 жылдарда ондай көнігі аудармашылар легі Алматыдан да шықты; солардың тәржімасымен қазақ жазушыларының екінші, үшінші толқыны Одаққа таныла бастады; өзара шығармашылық ынтымақтың басы-қасында әдебиет сыншылары қоса жүріп, кейбір аудармаларды олар жұртшылыққа әсіре мадақпен әйгілеп отыратын-ды; жасыратыны жоқ, әйдік сыншылардың көңілін тауып, өз туындыларын шексіз де жөнсіз мадақтатқан қаламгерлеріміз де болған-ды; ал, "Простор" болса нақ сол кезде талғамы мығым, қаламы бекем әйгілі жазушы И.Шуховтың редакторлығымен Одаққа танылып (кейде оның бетінде Мәскеу журналдары баса алмаған өткір дүниелер де жарық көріп, Мәскеу мен Ленинград оқырманы оны іздеп оқитын), беделді басылымға айналған-ды.

Николай Степанович Ровенский сол жылдарда өзін әркімге мадақ үлестіретін тай қазанның құлағын ұстаушыдай сезініп, соның ішіндегі дәмді асты біреуге шөмішпен, екіншіге қасықпен, үшіншіге ауыз жалатып жүрген, содан да пайда іздейтін пендешілікке үйір әдебиетші болатын. Әмбе ол орыс тіліндегі жалғыз журналдың сын бөлімінің меңгерушісі... Міне енді "өзі би, өзі қожа" атанып жүрген астаналық әдебиетші тілмар қарағандылықтан (профессор болса да сыншы оны әуесқой әдебиетші санаған) шекесіне балғадай сарт еткен хат алды. Бұл болса көкірегі өктем әдебиетші соңғы он жылда естімеген сөгіс! Өзі араласқан ымырашыл қауым бетіне әсілі айтпаған,

калай сынап жатса да қыңқ демей тып-тыныш жүре беретін, тіпті әкем-көкем деп рахмет айтқыш келісімпаздардың жалпақтаған лебізінен мүлдем бөлек сарында жазылған ащы хат.

"Уважаемый Евней Арыстанович! Рад был получить Ваше умное, веселое и язвительное письмо. С удовольствием обращаюсь к Вам по имени-отчеству, которое узнал только из "Правды"... Боюсь, спор о Вашей статье в эпистолярной форме ни к чему не приведет, для установления истины необходима аудитория, которая могла бы определить степень убедительности аргументов полемизирующих сторон. А как ее собрать, такую аудиторию?"

Дорогой Евней Арыстанович! Мы несколько раньше автора очерка в "Правде" знаем Вас как тонкого и точного критика, человека, любящего и понимающего литературу и искусство, их сложные и неисповедимые пути развития. Вы всегда хорошо чувствовали время в книгах, фильмах и спектаклях (не могу понять, что толкнуло Вас повернуть на скучные тропы академического литературоведения?!). Не согласитесь ли Вы отодвинуть наш неплодотворный спор на неопределенное время с тем, чтобы обратиться к вопросам более живым и актуальным. Сейчас у всех на устах — НТР. Не потому, что мода, а потому, что поджигает. Если Вы следите за выступлениями "Литгазеты", "Литобозрения" (посмотрите № 9 за этот год), Вам нетрудно вспомнить статьи, посвященные отражению НТР в литературе. Казахскую литературу Вы знаете не хуже иных профессионалов. Но Вы еще и большой ученый. Не смогли бы Вы написать статью, заметки, соображения о том, какое место занимает НТР в современной казахской литературе, и занимает ли, есть ли в ней правдивые образы ученых, инженеров, рабочих, есть ли в ней изображение современных промышленных предприятий, индустриальных коллективов. Такая статья насущно необходима. При Вашем умении писать остро, аргументированно, при Вашем научном авторитете статья могла оказать серьезное влияние на литпроцесс, освежить и динамизировать его. Что Вы на это скажете? Не отбирайте хлеб у литературоведов, поскольку Вы имеете возможность предложить здоровую пищу писателям, родной литературе.

Искренне недоумеваю, что показалось Вам в моем ответе непозволительным, нежелательным, казенным и черствым. Ответ написан с учетом подготовленности адресата. Делить нам нечего и ссориться абсолютно не из-за чего. А мир, действительно, тесен.

Доброго здоровья и успешной работы над поименованной статьей (в последнем пожелании я, пожалуй, излишне самоуверен?). Ждем Вашего ответа.

Ровенский Н. 30.X.1974 г."

Бұл хатқа да Ебіней Арыстанұлы өз ұстанымынан қайтпаған сарында жауап берген. Николай Степанович те бұрынғы ойын қайыра пысықтап қайыра хат жазған. Соларды шұқшия оқудан туатын ой: екі жақ та өз пікірінен айнымаған, әрқайсысы өзін жөнмін деген уәжді бүгінде де шексіз жалғастыруға болады, бірақ содан ақиқат туа ма?..

Ал, бізге мәлім ақиқат мүлдем басқаша, дау астарында ашылмай қалған жұмбақ гөп ғалымның дербес архивінде жатыр: *"С тяжестью на душе вспоминаю Вашу статью о Маяковском (моем самом любимом поэте), которая мне с первого чтения понравилась, но... мы все-таки не напечатали. Грязную роль тут сыграл Ровенский — не понимаю только с какой целью. В то время я не в силах был противостоять этой ораве, которую он представляет..."* — депті журналдың бас редакторы, жазушы В.И.Ларин төрт жылдан кейін, 1978 жылдың 3 қазан күні Ебіней Арыстанұлына жолдаған хатында..

Бұған дейін анда-санда, кейде ұзақ уақыт үзіліс жасап әдебиет әлеміне сирек қатысып жүрген ғалым ғұмырының соңғы он бес жылында (1969-1983 жылдар) көңілі хош көрген тақырыпқа жиірек қалам сілтеген. Биобиблиографиялық көрсеткішінде нақты аталған жарияланым қарама — 40 шамалы, бұлардың ішінде жұртшылыққа мәлім кітаптары, эссе жазбалары да бар. Осы қарсаңда ол әлеумет жұмысына белсене қатысып, жергілікті газет пен облыстық телерадио редакцияларының тапсырмалары бойынша да әрқилы мақала жазып, арнайы сұхбаттарды жүргізуші болғаны мәлім. Ресей мен Қазақстанның тележурналистері бірлесіп дайындаған, Қарағанды мен Екібастұз көмір ошағының күш-қуатын, тарихы мен металлургия өндірісінің осы өңірде қалыптасуын, дамуын сөз ететін — "Омбы шәрінен түстікке таман" атты деректі телефильмнің авторы да, жүргізушісі де Ебіней Бөкетов болғанын бүгінде көпшілік жұрт жете білмейді!.. Ал өзі үзбей шұғылданған химия ілімінің көкейкесті мәселелеріне арналған ғылыми еңбектері қаншама! Оның үстіне қаншама аспиранттар мен докторанттарға ғылыми жетекшілік етті. Қаншама ғылыми атақ қорғаушыларға ресми оппонент болды. Кейбір ғылыми еңбектерге редактор болып, қол қойды. Әмбе ол бір нәрсені шола қарап, "Е, бопты" деп қолын сүйкей салатын еріншек кісі емес. Кітаптың да, қолжазбаның да ашық жеріне пікірін жазып, кейбірін қолма-қол түзетіп отыратын мейілінше тақуа, мейілінше әскез адам. Соның бәрін аз десеніз, профессор һәм әдебиетші жөнімен химия және филология факультеттері студенттерінің диплом жұмысына жетекшілік етуден де бас

тартпаған. Ғылыми ірі ізденістермен тұрақты шұғылданып, әрі ҚарМУ сияқты неше мың адамнан құралған үлкен ұжымды басқаратын ғалым әдеби шығармашылықпен айналысуға уақытты қалай тапқан... деп таң қаласың.

1979 жылдың қара күзінде ҚарМУ-дің филология факультетінің студенттері ғалым-әдебиетшіні кездесуге шақырып, сауалдарын жазбаша жолдап, біз жоғарыда тізген күмәнді жәйттерге Ебіней Арыстанұлы ағынан жарыла түсінік берген...

— Сіз қалайша жазушы болдыңыз?

— Тағдырдың жазуымен... деген түйсіктермен түсіндірсем арзан сөз болар... Кітапқұмар адамдардың әуей әдетімен жас күнімен бірдеме жазуға, аударма жасауға құштар болдым. Мектеп қабырғасында жүргенімде А.С.Пушкиннің мерейтойы ерекше дабырамен өтті, сол оқиға менің жадыма өшпестей із қалдырды. Ақынның сол қарсаңда жарық көрген керемет үлкен мерекелік жинағы қолыма түсіп, соны оқудан ерекше ләззат алдым. Әрине, содан кейін-ақ мен "өлең жазғыш" болып шыға келдім.

— Химик-металлург болғаныңызға өкінбейсіз бе?

— Жоқ! Бұ да белгілі түрде шабыт тілейтін жұмыс, соның жәрдемімен мен өндірістің қыры мен сырын таныдым, осы заманғы ғалымның өмірдегі нақты орнын жете түсініп, жұртшылыққа пайдалы іс етуге мүмкіндік беретін мамандықты игердім. Алайда алғашқы махаббат сияқты, поэзияға, әдебиетке деген ынтызарлығым титтей де өзгерген жоқ. "Шығармашылықтың сегіз қыры" ("Грани творчества") атты еңбегімде өзіме ерекше жақын, әрі алыста қалған оқытушым туралы айттым, "Тағдырдың жарқын уақытында" ("Время светлой судьбы") осы заманғы ғылымды дамыту мен туған халқымның өсіп-өркендеу жолдары туралы көкейкесті ойларымды сыр ғып шерттім.

— Шығармашылық еңбегіңіздің ерекшеліктері туралы не айтасыз?

— Ерекшелікке нені даралап айту керек, білмеймін. Ең алдымен өзіңді қиын жұмысқа жегудің қажеттігі сөзсіз. Күн сайын, таңғы сағат 6.00 мен 8.00 аралығында ештеңеге алаңдамай, екі сағат беріле жұмыс істеймін. Бұлар енді мен үшін ең өнімді, ең нәтижелі уақыт. Бұрқыратып көп-ақ жазамын, бірақ содан сыз келгенде — бір-ақ бет қалады.

— Сонда сіздің әдеби еңбекке бөлетін уақытыңыз осы ғана ма?

— Әлбетте, бұл — бұзылмайтын қағида емес. Серуендеп жүргенде, иә жолға шыққанда ойыңды екшеуге мүмкіндік туады. Кейбір сапарда кезіккен жолаушының оқыс әңгімесі,

не бұрын ойлап жүрген істі жаңа бір қырынан көріп шабыттана бастайсың. Жазушы атанған соң замандастарың ғана емес, классиктерді үнемі оқып отыру керек. А.Н.Толстойды, Ф.М.Достоевскийді және басқаларды да жиі оқимын.

— Өзіңізді әуесқой жазушы санайсыз ба? Жалпы әуесқой өнерге көзқарасыңыз?

— Әуесқойлық! Мағынасы екіұшты сөз, оңды әуенінен гөрі зілі басым сияқты. Жә, соны біз кімге таңамыз? А.П.Чеховқа байланысты айтсақ — мамандығы бойынша дәрігер, ал сүйген ісі — жазушылық. А.Н.Толстой — кімді болсын мінегіштер түйсігімен айтқанда, шала оқыған білімпаз. Немесе "өмір университеттерінен" өткен М.Горький — күллі жазушылардың ұстазы. Осылардың қайсысын дилетант дейміз? Маршал Жуковтың тамаша мемуарын оқыған боларсыздар? Ол кісі тек қана естелік жазды, құдайшылығын айтқанда, 1941-1945 жылдардың "Соғыс және бейбітшілігін" жасаған жоқ. Тәубә делік. Соғыс жылдарында бірер емес, ондаған "Бородино шайқасын" басқарып, жеңіске жетті. Оның басындағы орасан зор материал А.Н.Толстойдың жиған деректерінен анағұрлым көбірек. Жуковқа естелігі үшін рақмет деуіміз керек...

Менде филологиялық білім жоқ, алайда жазушы ретінде де, аудармашы ретінде де өзімді әуесқой әдебиетші дей алмаймын. Ал арнайы білім алған, әдеби институт бітіргендердің арасында жұрт оқымайтын кәсіби жазғыштар аз емес. Сондай-ақ білімі жоқ, бірақ өзі таңдаған кәсіпте білімділерден әлдеқайда артық та пайдалы жұмыс істейтін таланттар қаншама және ерекше көп! Ең ғажабы, осы дилетанттар ғылымды шырқау биікке көтерушілер, әдебиетте де солай. Бұл болса "шала білімді" С.Есенин, оны да кезінде, өзі айтқандай, көп жылдар бойы әуесқой ақын санаған. Ал В.В.Маяковскийді осы күнге дейін дилетант деп менсінбей қараушылар аз емес...

IV

1975 жылдың басында Ебіней Арыстанұлының жасы елудің өріне тақады. Бұған дейін дүбірлетіп мерейтой жасамаған, туған күнін іні-келіндері құттықтап үйіне келгенде ғана мойындап, дастарқан басында бірер сағат мәжіліс құрумен өткізетін ғалым не істерін білмей, соны қайтемізбен біраз уақыт өніміңізге салды. Бірақ, туыс-жақындары, дос-жарандары қайта-қайта айтып қозғай берген соң келісуге тура келді.

Наурыздың жиырмасы шамасында мерейтойдың машақаты мол, әуресі көп іс екенін Одақтың әр жерінен құттықтау хаттар мен жеделхаттар гу-гу түсе бастағанда білді: "Құрметті Ебіней Арыстанұлы! Ленинградтың Кен институтының жеңіл

және сирек металдар кафедрасы мен проблемалық құтыхана ұжымы Сізді елу жасқа аман-есен келуіңізбен құттықтап, жалынды сәлем жолдайды, — деп профессор Грейвер, Остробород, Косовер, Зайцева, Беленький сонау Нева жағасынан жеделхат жолдапты. — Сізді біз химия мен металлургия саласында дара ғылыми мектеп құрған тамаша ғалым һәм іскер ұйымдастырушы деп білеміз. Сіздің мектеп ашқан жаңалықтарын өндіріске топтап енгізумен танылды..." — деген, ғылыми ізденісте бәсекелес әріптестерінен мұндай жолдау алу, әрине, күпті көңілін әлем-жәлем еткені сөзсіз. Өзі күтпеген құттықтаулар да келді. Солардың бірі — Мәскеуден фототелеграфпен түскен төмендегі сәлемхат: *"КСРО Жазушылар одағы басқармасының секретариаты мен қазақ әдебиеті кеңесі Сізді, құрметті Евней Арыстанович, жарты ғасырлық мерейтойыңызбен құттықтайды. Біз, қаламдас әріптестеріңіз, Сізді Владимир Маяковский мен Сергей Есенин туындыларын құлшына насихаттаумен бірге ана тіліңізде сөйлеткен шебер аудармашы һәм әдебиет сыншысы ретінде де жақсы білеміз. Қазақстанның химия-металлургия ғылымындамытудағы дара еңбегіңізде КСРО-ның Мемлекеттік сыйлығымен марапатталып күллі қауымға мәшһүр болды. Одақ оқырманына орыс тілінде жеткен туындыларыңыз — "Человек, родившийся на верблюде", "В орбите кочевок" атты көркем очерктеріңіз бен басқадай да шығармаларыңыз, қымбатты Евней Арыстанович, әдеби талантыңызды сұрқай көптен даралап, соны зор ғылыми табыстарыңызбен сәтті ұштастыруыңыз шексіз сүйсінтеді..."*

Ғалым архивінде сақтаулы құттықтаулардың жалпы қарамы — жүзден астам. Жағрафиялық жөнінен олардың кейбірі Мәскеуден, Ленинград пен Киевтен, Тбилиси мен Бакудан, Қазан мен Тәшкеннен, Самарканд пен Улан-Удэден келіпті; әрине, ыстық сәлем жолдап, қызу ықылас білдірген жеделхаттардың басым көпшілігі Алматыдан, Қазақстанның кейбір облыс орталықтары мен ауыл-селоларынан жолданыпты. Ал, Бағанатыдағы ағайын-туыстардың кейбірі шақыру тілемей-ақ топтана келіпті... Өзге қалалардан да асыға жетіп, жігіт ағасы жасына жеткен сүйікті Ебінейлерін құшағына алып, ыстық лебіз білдіруді жөн көргендер қаншама! Республиканың геология министрі Шахмардан Есенов, әдебиетші досы Зейнолла Қабдолов, Жезқазғаннан ақын інісі Кәкімбек Салықов, ҚазГМИ-дегі ғалым-металлург әріптестері... Құрметті қонақтардың легін бастаушы той иесін жас кезінен білетін Тәжібаевтар отбасы болыпты. Университеттің кең залында мінберге көтерілген Әбдідә ақын сол күнгі жүрекжарды лебізін "Есімдегілер" кітабында қайталапты: *"Мен сонда: "Достарың көп, замандастарыңа*

сүйкімді, халқыңа қадірлі екенсің, тойың құтты болсын, Ебінейжан, — дедім мінбеден. — Елуге әркім-ақ келеді, сен де келдің елуге, еңсең биік, жүзің жарқын болып жеттің...

Елуге достар Ебінейдей болып келіңдер,

Елуде бәрің Ебінейше есеп беріңдер... —

деп өлең оқыдым. Қанша адам барған тойда, толып жатқан ірі химиктермен, геологтармен таныстым. Орыс, украин, грузиндер, кәрі-жасы аралас, бәрі сөйледі мінбеден. Соның бәрі Ебіней туралы: ғалым жолдасымыз, қайсар қайраткер досымыз, — деп ағынан жарылып жатыр..."

Дәләпыраз Ебінейқызы БӨКЕТОВАНЫҢ естелігінен:

"Жайма шуақ жаз ортасында көкем он күнге демалыс алды да, он екі жасқа толған шағым бұл, атажұртымыз Бағанатыға мәшинемен аттандық. Туып-өскен ауылымды көрсетемін деген әкемнің уәдесі болатын... Келесі күні аңсап келе жатқан Бағанатыға жеттік. Әкемнің отаны жұпыны қазақ ауылы болып шықты. Ал ол төндіре әңгімелегенде мүлдем басқаша суреттейтін, ата-бабамыздың ежелгі мекені керемет сұлу келбетті, неше түсті бояумен нақышталған әдемі картина сияқты боп елестейтін. Мені таңғалдырған жәйт: ауыл адамдарының жүдеу киімі, дүние-мүлік жимайтындығы болды, сөйте тұра дастарқаны — ерекше мол; қай үйде болсын кең қорақопсы, бәрінде толған қой-ешкі, сиырлар; қаншама туыс-таныстары опат болған аштықты басынан кешірген, жас күнінде жетімсіздік көрген көкеме дастарқан молшылығы, әр қорада сиыр мөңіреп, қой-қозының маңырап тұруы — ерекше ұнады, тоқтық белгісі, шат-шадыман тұрмыс нышаны деп түсіндім...

Әлбетте атамекенімізде маған айырықша әсер еткен жәйт — ауыл іргесіндегі қайың сәресі, биік жар астында ағып жатқан өзеншік пен көкмайса шабындық жайқалған алаңқай. Тап сол жерде әкем шалғы орақпен шөп шауып, өз үйінің малына қысқы азық дайындаған. Сол жерді маған көрсеткенде көкемнің бет-жүзі албырап, асық кісісін көргендей қуанғаны қазірде де көз алдымда. Шабындықты ол аршын адыммен әрлі-берлі адымдап, қай жерде шалғы салғанын, соңғы жазда қанша көпе шөп шапқанын, оны қораға қалай тасығанын... тәптіштей айтып, бәр-бәрін қолымен нұсқап түсіндірді. Әрине, жастық шағының әр сәтін есіне түсіріп, балғын балалықтан ұзай алмай жүрген еркешора қызын да соған еліктіріп, аса алыс емес күндер болмысына сендіргені анық.

Көкемді күллі ауыл біледі екен, бәр-бәрі бізге туыс болып шықты, жан-тәнімен сүйеді білем, қашан келеді деп сағына күтіп те жүр екен. Бірер күннен соң біздің келуімізге арнап

той жасады. Бір туысымыз ту биесін сойды, тағы бірнеше үй ортақ қазанға деп қой шығарыпты. Ауыл әйелдері ағаш шетіндегі алаңға неше жерден қазан көтерді, ет асып, бауырсақ пісіріп, палау әзірлей бастады. Аудан орталығы мен жақын ауыл-селолардан да қонақтар келді. Әр үйден жиналған қымыз да мол болды. Көкемді жұрт қаумалап жерге жасалған кең дастарқанның төріне отырғызып, мадақ сөздер айтты. Ауылымыздың мақтанышы, бетке ұстарымыз, жастарға қамқоршы, батыр бабасының асыл тұяғы... десті. Әкем де балаша мәз болып, өзін қошаметтеушілерге жұмысы туралы, қала тұрмысының ерекшеліктері, ғылымы жайында әңгіме шертіп көңілді отырды...

Сол күні біз көкемнің немере ағасы Маутай атаның шағын бөлмесіне қондық. Бөлмедегі жалғыз таған маған тиді, көкеме төсек жер еденге салынды. Әлдекім: "Академикті жатқызатын ұзын төсекті күллі ауылдан таппадық, өзің де тым сорайып, қолымыз жетпейтін биікке шығып кеттің..." — деп әзілдеп еді, әкем: "Кереуеттің табылмағаны жақсы болды, тақыр жерге қисая кеткен академикті де көріп қалыңдар," — деген әзілмен жауап берді. Не керек, ауылға келген күннен әкем бала болып, менімен де балаша сөйлесіп, ерекше мейірімді, сәулесі мол күн шуағындай ашық-жарқын шырайдан бір аумады.

Сол сапарда мен тұңғыш рет атқа мінуді үйрендім. Тек көңіліме жақпағаны — қайдағы бір жуас биеге мінгізіп, көкем тізгінді қолына алып, онда-мұнда жетектеп жүрді. Еркіме жібер деп қанша жалынсам да, босатпады. Содан кейін екеуіміз өзенді жағалап жаяу қыдырып, жағада жатқан бір бөрененің үстіне келіп жайғастық. Әкем кенет жабырқап, әлдене ойына түскендей көп уақыт үнсіз отырды. Анадай жерде күнге күйген денелері жарқ-жұрқ етіп бір топ бала ат ойнатып атойлап жүрген. Кенет солардың бірі, мақтанғысы келді білем, бізге қарай шауып келді де, қол созым қалғанда астындағы атын кілт тоқтатып, алдыңғы екі аяғын аспанға көтеріп қалт тұра қалды. Тура кинодағы шабандоздардай өсерлі-ақ болды. Мен сыр бермедім. Ал әкем соған да мәз болып, әлгі беймаза күйінен тез сергіп, маған қарап: "Балам-ау, мына балақан шалды қайтсін, сен сияқты қаланың шолжаң қыздары өнерімді көрсін деп, сен үшін жасап тұр емес пе, ең құрғанда қолыңды соғып, жымиғаның жөн еді..." — деп басын шайқады..."

Тұсаукесер төрінде - Медеу Сәрсеке, Әділғазы Қайырбек,
Темірхан Медетбек

“Мен білетін Ер Ғабен” кітабының тұсаукесері Ғ. Мүсіреповтің
мұражайында өтті, ақпан 2002 жыл

Қайырбек Шағыров, Әділғазы Қайырбек,
Нұрақым Райхан, Серік Негімов және кітаптың авторы

Ғабит Мүсірепов 1975 жылы
сыйға тартқан ұшауыз
мылтығымен саятқа шыққан
кезі

Ғабит Мүсіреповтің 100-жылдық мерейтойы қонақтарының
бір тобы жазушының елінде, Жаңа ауыл, шілде 2002 жыл

Ескі досым Қасым Тәукетегімен қаз атуға шыққанда,
Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы, 2000 жыл

Мұрат Мұсатаевтың үйінде қонақта болғанда. Оң жақта отырған
геолог Серікбай Хамзин, Көкшетау, 1999 жыл

ҰҒА-ның президенті М. Жұрынов "Ебіней Бөкетов" ғұмырнамасының тұсаукесерін академияның төралқа залында өткізді. Ортада отырған кітапты шығарушы "Қазақстан" баспасының директоры Н. Оразбек, ақпан 2005 жыл

Академик Е. А. Бөкетовтің 80-жылдық мерейтойына арналған ғылыми конференцияның мінберінде, ҚарМУ, наурыз 2005 жыл

М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік
университетінің
Е. А. Бөкетов
аудиториясында:
Кәкімбек Салықов,
университет ректоры
профессор
О. Б. Әшімов және
Медеу Сәрсеке

Академик Бөкетовтің мерейтойының қонақтары Петропавлдың
өлкетану мұражайының алдында, наурыз 2005 жыл

Үйдегі жұмыс кабинетінде, 2002 жыл

Шығыс Қазақстан облысының әкімі Т. Абайділдин Қазақстан Республикасының 10-жылдық тойында М. Сәрсекеге "Құрмет" орденін тапсырды, Семей, желтоқсан 2001 жыл

Демалыс сағатында,
Абралы,
мамыр 2000 жыл

Туған еліндегі аңшы достарымен

ОНЫНШЫ ТАРАУ

"Әдебиет маған ғылыми жұмыспен айналысуға күш-жігер береді. Ғалымдар саз әуенін, иә әдебиетті түсіне алмаса қанатынан қайырылған құсқа айналады. Әдебиетті білмеген ғалым шын мәнінде ғалым болады деп айта алмас едім. Үлкен ғалымдар қашанда мәдениеті жоғары, әдебиетке де жетік болған..."

Е.БӨКЕТОВ, "Лениншіл жас",
22 наурыз 1975 жыл.

«ИМЕК ЖОЛДА ТИЯНАҚ ТЕГІСТІК ЖОҚ, ҚҰЛАП КЕТПЕ, ТУРА ШЫҚ, КӨЗІҢЕ БАҚ»

I

Университет іргесін қалау мен бекемдеу, оның жыл сайын зорая түскен құрылысын қадағалау, факультеттерді қайта құрап, әсіресе жаңа бағдарламаға бағыттау немесе оқытушылар құрамын жаңғырту, жасарту шаралары жігіт ағасы жасына келген, қайрат-қажыры мол, әмбе таным-білімі бір басына жетерлік Ебіней Арыстанұлы үшін аса қиын болған жоқ. Бастапқы кезде соның бәріне көп уақыт жұмсап қиналғаны рас. Сөйтсе де бұған дейін өмірден көрген-білгені, әсіресе он екі жыл ХМИ-да бірінші басшы болғанда алған сабағы да септігін тигізді. Оған қоса жергілікті партия, кеңес ұйымдары басшыларының университет іргесін бекемдеуге ынта-ыждаһаты, нақтылы көмегі, өзіне сеніп, нендей істе болсын барынша қолдауы жұмысын ерекше жеңілдетті.

Бірақ, жан-жүйесі бордай сөгіліп, көңілі жабырқап қатты жәбірленетін, ішіне сыймаған өкінішті кімге айтарын, тіпті не істерін білмей қиналатын сәттер де аз болған жоқ.

Төрежан ЖҮНІСОВ, "ЖАЙСАҢ ЖАН ЕДІ":

"Бірде Ебекең ... үстел үстінде жатқан көлемі бір парақ қағаздай фотосуретті ұсынды. Не екенін жөппелдемде ұп-ұсақ жазуынан айыра алмай кібіртіктеп қалып едім.

— Нағыз надандардың ісі! Аз қазақты ру-руға, жүз-жүзге бөліп, бірінің етегінен бірі тартып, жақсы болса көре алмай, жаманы болса бере алмай, бір ырыққа түсе алмай, табиғаттың бергенін жиып ала алмай, қысқа ғұмырында қырық пышақ болып жүргені де содан... Былай қарағанда халқымыздың сауаты ашылды, мәдениеті өсті, ғылыми тұрғыдан да ешкімнен кенже емеспіз. Өркениеті озық ұлттармен тереземіз теңеліп келеді. Бірақ, ескінің осы бір сарқыншағы бойымыздан арылмай-ақ қойды... — деп ренжи сөйлеп отырды да, көңіл-күйінің кенеттен бұзылған себебін түсіндірді.

Айтуынша, университетке ректор болып барар-бармасы шешілмей тұрғанда-ақ жаңағы рулық кестені алыпты. Әдәкім көл-көсір ақыл айтқан түсінік қосып, үйіндегі пошта жәшігіне салып кетіпті, сірә, өзін келешек қызметке "даярлауды" жөн көрген: Ебекеңнің қай рудан шыққанын, қай атадан тарайтынын есіне салыпты; осы қаладағы басшы қызметте істейтін қазақтардың аты-жөні, шыққан тегі мен руы, солардың жетекке алған бірқанша адамдарға туыстығына "көзін ашқан". Ректор орынтағына отырғанда кімдерді қолдап, кімдерді сағалау керектігіне жол-жоба сілтеген...

Ұстазымның аяқ астынан шала бүлінген реніші түсінікті. Ол кісі мұндай арандатуға түспейді. Күллі өмірі, еңбегі ғылымға арналып, сол жолда шәкірттерді Қазақстанның әр жерінен таңдады. Олардың ішінде жебірей де, орыс та, сақа да, татар мен қырғыз да бар. Ал аспирантурада оқитын жастардың дені — Қызылжар, Өскемен, Шымкент, Қарағанды, Орал, Павлодар, Алматы мен Жамбылдың түлектері. Ғалым үшін басты талап — ғылымды білуге ынталы бол, білімдарлық пен еңбексүйгіштік көрсет. Ал, қазақ шәкірттері салғырт мінезге салынса: "Әй, сен батыр, қасыңдағы орыс жігітінен бір мүшең кем бе, одан кейіндеп қалсаң — күллі қазаққа кір келтіретініңді неге ойламайсың?.." — деп ренжігеніне талай мәрте куә болғамын. — Өз ойын ол кісі біздің қазақ руға, жүзге бөлінгенді қойып және соны биік мәнсапқа жеткізер төте жол деп шатаспай, еңбек пен білім жолына түсіп, арға сыйымды, ойға қонымды шаруамен шұғылданса игі ... деген уәжбен аяқтады".

ХМИ-да жүргенде білмеген небір күйкі әрекеттер университеттің қолына алған бетте-ақ сопаң етіп алдынан шықты да, қандай келелі іс бастамасын көлденең тұрып, қайткен күнде өз дегеніне икемдеу пиғылын сезетін болды.

— Ебеке, сіз ғылым соңында көп жүріп бұл мәселеден қарайып қалған екенсіз. Қарауыңызда істеген адамдардың сенімді болғаны жөн. Жұмысыңыз сонда жеңіл жүреді. Бір жаққа кеткенде артыңызға алаң болмайсыз. Ал, сізге адал, ең

сенімді адамдар тек қана өз руыңыздан шығады. Сондықтан да университетке екі проректорды осы өңірдегі басты екі рудан қойыңыз. Бұл енді таразының басын тең ұстап, аса қарамды екі топты өзіңізге қарсы қоймаудың амалы. Үшінші, төртінші ру өкілдерін басты факультеттерге декан ету керек. Өзіңіздің атығай ұрпағын да ұмытпаңыз. Оларды қазан құлағын ұстайтын пайдалы орындарға қою керек. Мысалы, қабылдау комиссиясының хатшысына тек қана соларды тағайындаңыз... — деп ақылгөй көмекшілері шұбырта жөнелгенде. Ебіней Арыстанұлы қарқылдай күліп басын шайқайды.

— Ал, мен бұл ақылыңның бірін де қабылдамаймын. Абай ағаңның бұл жөнінде не дегенін білесің бе? "Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз!" — деген. Сол себепті бұл турасында басымды қатырма, — деп әңгімені шорт үзеді.

Профессор Бөкетов шынында да өз білгенін істеді: оқу жұмысын басқаруға бірінші проректор етіп философия ғылымының кандидаты, доцент Р.А.Клещеваны тағайындады; кейіннен бұл міндетті Жоғары білім министрінің Алматыдан арнайы жіберген Николай Федорович Пивеньге жүктеді; сырттай және кешкі оқу бөлімін басқаруды тарихшы-доцент, соғыс және еңбек ардагері Құрман Қасымжанұлы Ермағанбетовке (байыпты мінез бен ақыл иесі Құрекең бұл жұмысты өмірінің ақтық сағатына дейін, яки, 1982 жылы опат болғанша сәтті атқарыпты, қандай күрделі істе ректордың оң қолы болған деседі) берді; ал сегіз факультеттің деканы қызметін атқаруға пединститутта ұстаздық еткен доценттерді қойды; кафедра меңгерушілерін де жаңалаған жоқ, ал тыңнан ашылған 12 кафедраға жетекшілерді басқа қалалардан шақырылған ғалымдардан таңдады. Рас, пединституттың бұрынғы басшылары үміт еткен мәртебелі қызметтеріне ілікпеді.

Кафедра меңгерушісі болу, иә декан міндетін атқару азабы көп жұмыс. Екеуінің де мойнына үйіп-төгіп артылатын жүк — оқу процесін тыңғылықты ұйымдастыру, студенттермен тәрбие жұмысы. Алғашқы жылы ҚарМУ-де бес мыңдай студент оқыған, демек соның әрбірінің қоғамдық тәртіпті бұзбай, ішкілікке салынбай, дәрісті босатпай, қысқы-жазғы емтиханды уақытында тапсырып, мезгілінде төсегіне жатып, ертеңгілікте аудиторияда отыруы... тағы қаншама міндеттер — солардың мойнында...

В.А.БРЕННЕР, техника ғылымының докторы, "ЖАРАТЫЛЫСЫ СОНДАЙ ЕДІ":

"Білім алуда ешкімге жеңілдік, иә артықшылық беруге бол-

майды, сөйткенде ғана біз алға жылжи аламыз дейтін еді ол. Кімге болсын түсінікті осы қағиданы Ебіней Арыстанұлы ректор болған кезде бекем ұстады. Білім деңгейі жоғары оқу орнына сай емес оқытушылар мен студенттердің тағдырын шешерде өте мейірімсіз болғанын мен өзім талай мәрте көрдім. Биік лауазымды адамдардың телефон шалатыны, ұлттық кадрға кешіріммен қарау, немесе қарымта жасап жолыңды кесеміз... дескен қоқан-лоқы әрекеттер оған титтей де әсер етпейтін-ді. Білімдар университет ұжымын құру ниетінен ол айныған жоқ. Қисынды сөз айтып өз ойын қорғады, енді бірде дегенінен қайтпай кімге болсын қарсы тұрды. Соның бәрі Ебіней Арыстанұлы үшін тектен-текке өтпегені айқын...

Ректорға жаны ашығансып өйт-бүйт дескен ақылгөйлердің түп мақсаты қабылдау емтиханы басталар шақта мәлім болды. Сөйтсе бұл базар саудасы сияқты, сынақ қабылдаушылар үшін — шаш етекпен пайда, қысқы соғымын (біреу де емес, бірнешеуін) әзірлеп, үйінің кем-кетігін түгендеп, аузы апандай кең қалтасын келесі жылға дейін толтырып алатын "қызыл қырман" айы екен...

Ауылдағы алыс-жақын ағайын орта мектеп бітірген тұяғын жетектеп үйіне келеді, немесе сол ауылдың бір пысықайы баланды пәленше үністөтке амалын тауып енгіземін деген уәдемен әр үйден алым-салым жинап, оншақты жасөсіпірімді жетектеп Қарағандыға жетеді... Нәтижесінде "құдада риза, құдағи да риза". Жолы болған балақан әке-шешесінің жиған-тергенін беріп бұйырған оқуға ілігеді, енді оның қысқы сессияда жазатайым "құлап" қалып, жазғы сынақта пара беріп алған жоғары бағасын ақтау үшін мұрнын тескен тайлақтай емтиханнан емтиханға сүйреу басталады. Сорлы ата-анаға бұ да қосымша шығын. Сонымен не керек, жылдан-жылға әупірімдеп жүріп, әлгі байғұс шала-пұла білім алып, етектей дипломын құшақтап аулына қайтады. Оның шынайы білгір маман болуы үшін әлі де бірнеше жыл "Өмір мектебінен" өтуі керек. Ал, сол неме алдажалда мұғалім болып шығып, мектепке барса — алдына келген оқушының соры, не өзі білмейді, не шәкіртіне ештеңе дарыта алмайды. Ол бейбаққа қушыкештердің қойған мазақ аты — "мешел маман", немесе "мүгедек мұғалім"...

Жоғары білім ұяларына індет болып жайылған бұл кеселдің шет-жағасын Ебіней Арыстанұлы біршама білетінді. Қарағанды ғана емес, Алматыға, білікті оқу орны бар барлық қалаларға жұқпалы дерт болып жайылған індет екенін сезетін. Өз басы ондай машақаттан қашық жүрген соң мән берген емес-ті. Міне енді, бетпе-бет кездесті.

Жыл басынан мән-мақсаты, әмбебап білімге сусындатар биік мұраты мейілінше мадақталып, атақ-даңқы бірқанша елге дабыра болған ҚарМУ-ге 1972-ші, алғашқы оқу жылы 4061 үміткер арыз беріпті. Солардың 625-і ғана бірінші курсқа қабылдануға тиіс. Яғни бір орынға алтыдан астам жас-өспірім таласқан. Кейбір факультеттерде (заң және экономикалық) таласушылардың саны жиырманың маңында. Демек, мәртебелі оқу орнына үміттілердің ортасынан өңкей ығай мен сығайын таңдап алуға мүмкіндік болған. Сол үшін де ректордың өзі бастап талай күн "бас ауыртып" мұқият дайындық жүргізген: емтихан қабылдаушылармен әңгіме өткізіп, тұңғыш қабылдаудың университеттің абырой-беделі үшін қаншалықты маңызды науқан екендігі ескертілген; әрбір пән бойынша қосымша бақылаушылар тағайындалып, емтиханның әділ жүруіне түрліше шаралар қарастырылған; соның ең бастысы, сірә, сынақ қабылдаушы байырғы оқытушылардың емтиханнан аласталуы болса керек...

Қабылдау емтиханы басталардан бір ай шамасы бұрын ректордың кабинетіне пединститутта жиырма жылдан астам уақыт еңбек еткен гуманитарлық факультеттің дардай доценті А.Қ. келіп арыз айтады.

— Емтиханға сіз он жыл ұдайы қатысыпсыз. Жастарға да сенгеніңіз жөн... — дейді ректор.

— Жоқ, Ебеке, сіз әуелі менің уәжіме құлақ асыңыз. Күні ертең дәрісімді тыңдайтын студентті мен өзім таңдауым керек. Жастардың аты — жас, ұсақ-түйек бірдемеге малданып жаңсақ басуы мүмкін...

— Ал біз партбюро мәжілісінде емтихан алушылар құрамы жыл сайын жаңарып отырсын деген мәмлеге келдік. Бұл болса ұжымның рухани сауығуына жағдай туғызатын игі шара. Сіз болсаңыз осы ұжымға көп жылдан мүшесіз, оның жақсы атағына коммунист ретінде аса мүдделі адамсыз...

— Ебеке, сізге әдейі келіп отырмын. Он жыл бойы үміткерден емтихан қабылдап, он бірінші жылы, әмбе университет атанғанда тысқары қалуым — ауыр жаза, демек ректорат маған сенімсіздік жариялап отыр. Ал мен атақ-беделім дардай оқытушымын, көп жыл партбюро құрамында болдым, өзгеде де марапат атақтарым бір басыма жетеді...

— Әгәр-әки сізді комиссияға қоссам, өзіңіз құрмет тұтатын партбюроның шешімін аяқасты еткен боламын. Сол себепті мені қинамаңыз, — деп Ебіней Арыстанұлы да қыңырая қалсын.

— Олай десеңіз — маған өкпелемеңіз, бұл мәселені тиісті мекемелердің назарына жеткіземін.

Бұл кісінің Қарағанды атырабына есімі әйгілі даукес екенін университет ректоры білетін-ді. Пединститут басшыларын да айтыс-тартыстан жалықпайтын өлермендігімен ығыр етіп, не десе — соны орындатуға илкітіріп алатындығы жайында естіген. Сөйтсе де даукес доцент турасында сол жолы оңбай қателескенін кеш аңдады.

Қалалық аупарткомның хатшысы телефон шалып:

— Университетте партияға мүше оқытушылар көп емес, ал пәленше жолдас саяси көзқарасы орнықты, білімі мығым, әмбе аупарткомның тапсырмаларын әрдайым ықыласпен атқаратын коммунист... Ол кісіге неге сенбейсіз? Ал, біз жүз пайыз сенеміз... — деп мәселені бүйірінен қойды.

Университет ректоры да бұл сөзге қатты шамданып:

— Жолдас хатшы, университетке мені, сірә, аупартком хатшыларынан әрбір оқытушыны қайда, қалай пайдалану жайында күн сайын тиісті нұсқау алып, әмбе солай істемегенім үшін сөгіс естуге жібермеген болар... — деген уәж айтып, буынсыз жерге пышақ салмаңыз дегенге сайды.

Араға төрт-бес күн салып облыстық партия комитетінің мектеп, ғылым және жоғары оқу орындары бөлімінің меңгерушісі шақырды. Оның да айтқаны — "Пәленшекеңді неге ренжіттіңіз? Ол кісінің сырын білмейсіз бе, белгілі жа-лақор, әсілі, сол шіркінмен ынтымақта болғаныңыз жөн еді..." деген сынды ескерту.

Бұл кісі өзіне сырмінез, көп шаруада ақыл қосып жүретін тілеулес жан еді, қымсынбады, еркінірек сөйледі:

— Мақтап отырған доцентіңіздің емтихан қабылдауға не үшін құштар болып жүргенін білесіз бе? — деді. — Білмесеңіз, айтайын, өткен жылы ғана ол кісі Жамбыл мен Шымкенттен келген он талапкерді оқуға түсіріпті. Қажет десеңіз сол балақандардың есмін түстеп беруге болады... Менің шүбәм бұл емес, басқа: неге ол кісі Қарқаралының, иә қалаға іргелес Ульянов ауданының үміткерлерін оқуға сүйремей, түстік жаққа емешесі үзіліп тұрады? Ал өзі — осы өңірдің тумасы... Нені меңзеп отырғанымды ұқтыңыз ба? Ұқсаңыз, мені қинамаңыз, ол кісіні биыл түгілі келесі жылы да қабылдау емтиханына жолатпаймын! Және ол ғана емес, қабылдау емтиханын қосымша табыс көзіне айналдырып өзара ұйымдасқан қылмысты топты түгелдей... Әсілі, сол шіркіндер жөн білсе жылы орындарын суытпай, аман-есен жүргендеріне тәубе десін! Тегінде, Пәленшеке, жоғарғы оқу орындарын тап осындай пасық қауымның қылмысты әрекетінен аластайтын мезгіл жетті. Бұл кеселмен мен шама келгенше күресіп бағамын, тек сіздерден сүйеу болса?!..

— Күресіңіз, Ебеке. Ештен кеш жақсы деген. Сәтті аяқталсын!.. — болды обком қызметкерінің жауабы.

Бір орынға алты үміткер болған бәсекеде біреуі ғана мәреге жетіп, тамыз айында кілең бестік, төрттік бағамен түскен 625 жастың бестен бірі қысқы сессияны уақытында тапсыра алмай, оқуға құлықсыздық аңғартты. Кейбірі соның кейбір емтиханды екі-үш мәрте тапсырып, қанағаттанарлық баға ала алмай, жазға салым университеттен кетуге мәжбүр болды. Неге? Бұл сұрақты Ебіней Арыстанұлы ректоратта ғана емес, осы мәселені арнайы талқылаған партбюро мәжілісінде, декандар шақырылған кең алқа отырыста да неше мәрте қайталап, тіпті өткен жазда емтихан қабылдаған, соны бақылаған оқытушыларды орнынан тұрғызып қадала сұраған. Бірақ, ойға қонымды дәлел ести алмады. Көпшілігінің жауабы сырғытпа сөз: оқу орындарында мұндай олқылықтар жиі болады; орта мектептердің, әсіресе ауылдық білім ұяларының деңгейі қазірде өте төмен; демек, алдымызға келген жасөспірімдермен жұмысты күшейту керек, қайсыбір үміткерлерді әзірлік курсына өзіміз дайындауымыз шарт; онсыз болмайды-мыс...

Ал, ректордың ойынша, қабылдау емтиханы әділ жүрмеген, ағайыншылық орын алған. Нәтижесінде орта мектепті әупірімдеп әрең бітірген, ғылым негіздерін шала білетін талай шалағай өзінен күштірек те, оқуға құштар замандастарынан "бағы асып" университетке түскен. Солардың қаншасын енді қайта оқытуға тура келеді, ал әзірлігі аса төмен, білім алуға ынтасы жоқтарды біржола аластауға мәжбүр...

Кейде ол оқытушы әріптестеріне:

— Сіз мені қандай химик санайсыз? — деген сияқты оқыс сауал қоятын-ды.

— Не деуге болады, химияны жап-жақсы білгендіктен профессор атандыңыз... — деп әріптесі күмілжисе, Ебіней Арыстанұлы қарқылдай күліп:

— Кәмелеттік аттестатымда химия пәнінен төрттік баға тұр, ал ҚазГМИ-ге түсерде бұл пәннен үштікті әрең алғамын... — деп оқыс сауалының мән-жайын түсіндіретін-ді. — Химияның шым-шытырық жыңғылын мен институтта оқып жүргенде түсініп, білікті оқытушыларымның көмегімен игердім. Қазірде химиядан бірдеме білсем — тек қана солардың еңбегі, иә сонсоң, өзімнің де ынтамның арқасы... Мұны сіз маған кездейсоқ жәйт деп түсіндірмеңіз. О кездің оқытушыларының ар-инабат мәселесіне көзқарасын бүгінгілермен салыстырмаңыз, айырмасы — жер мен көктей: шәкіртіне біреулердің өтінішімен артық баға қояр болса — ұстаздық арына кір түсіретін қылмыс деп қарайтын-ды олар; үштіктің өзін

қоймайды, сол пақырды екінші жылға қалдыру кемшілікке есептелмейтін; "процентомания" деген кесел орта мектеп жүйесіне бертінде енді; ал үстеме баға қойып, сол үшін пара алу — құдай сақтасын, жоғары оқу орнының бірде-бір оқытушысының өңі түгілі түсіне кірмейтін күпір іс болатын...

Ебіней Арыстанұлы қанша тырысқанмен, тазарту, алас-тау, сауықтыру шараларын үрдіс те қатаң жүргізгенімен оқытушылар арасында терең жайылған індетті біржола жоя алмады. Бәлкім қандайда бір деңгейде арылтқан болар, науқан үстінде өзара ұйымдасып, тізе қоса қимылдайтын пысықтар тобын бұрынғыдай емін-еркін қимылдаудан уақытша тежеген шығар. *"Осыны дүйім жұрттың алдында, көпшіліктің көзінше айтып көрші — халің қалай болар екен? — деді Ебіней бірде, даусында көбелек қанат дірілі бар. — Ал парақорлық ше? Ұсталмаған — ұры емес деп көрмегенсиміз. Өжеттер әлдеқалай үн көтерсе, олардың аузына біреулердің қолымен құм құйылады. Шындықты жасырмай айтқандарды жалақор атандырып сазайын тартқызады. Шымкент химия-технология институтындағы былықты әшкерелеген екі доцент сотталып кете барды емес пе? Соларға араша түскен қайсың барсың?!"* — деп қинала да, қамыға сыр шертіпті сырлас досы, белгілі ақын Мұзафар Әлімбаевқа 1978 жылдың аяғында "Алматы" емханасының саябағында болған оңаша сұхбат үстінде.

Қамзабай Арыстанұлының естелігінде өздерімен бір үйде тұратын Люся Тихая есімді көршісінің оқуға түсу тарихы баяндалған: әкесі Қарағандының бір шахтысында қырық жыл еңбек етіп зейнетке шыққан, шешесі қарапайым есепші, солардың қызы онжылдықты бітірген соң осы қаладағы дәрігерлер институтына түспек болып, қатарынан алты жыл бойы емтихан ұстайды; алтауында да жарты балы жетпей, ақырғы сұрыптаудан өтпей қалады; шешесі мен қызы сол жаманатты естіп, көз жасына ие бола алмай, ағыл-тегіл жылап, үйіне сұлдерін сүйретіп келе жатқанда, аулада бой жазып жүрген Ебіней Арыстанұлына ұшырасып қалады...

Шерменде жандарды өзі тоқтатып, әділетсіздіктің мәнжайын білген соң көрші қызға: "Ертең таңертең менімен бірге институтқа барасың, ал қазір көзіңді сұрт, демал, қарағым..." — дейді. Келесі күні дәрігерлер институтындағы әріптесіне келіп, бес жылғы архивті көтертеді. Шынында да Людмила Романовна Тихая осы оқу орнындағы эпидемиолог мамандығын иеленуге қатарынан алты жыл талаптанып, барлық пәннен жап-жақсы бағалар алса да, әрдайым жарты балы жет-

пей нәумез қала беріпті. Демек, ол алты жыл бойы өзінің жолын қасақана кескен қастандыққа тап болған. ҚарМУ-дың ректоры үнсіз отырып қалған әріптесіне:

— Сүйген мамандығына осыншама берілген фанатиктерді оқытпасақ, айтыңызшы, кімді оқытамыз? — десе керек.

Людмила Тихая сол жылы институтқа ілігіп, оқуды аяқтап, Ақтау қаласына аттаныпты. Балалы болған кезінде академикке жеделхат жолдап, алғашқы перзентіне қамқоршысының есімін қоюға рұқсат сұрапты...

Ебіней Арыстанұлының жаңа университетте оқу-тәрбие жұмысын үрдіс көтеріп, білікті маман тәрбиелеу жолындағы ой-арманы, сол үшін ертелі-кеш күресі нәтиже бере бастады. Соған да көңілі көншіп, өзіне-өзі риза болып, асқақ сезімге бөленетін айшықты күндер бір-бірте көбейе түсті.

Алайда кей сәтте бұзылған ауа райындай құбылып, ұйқысы бұзылып, көңілін бұлт шалатын машақаттан біржола арылған жоқ. Бәз-баяғы жасырын қарсылық — аяқтан шалу, өсек тарату, арыздану, "домалақ" арыздарды жоғарыға үстемелеп жолдап кереғар пікір туғызу, тағы қаншама пасық амалдар ұмыттырып барып сап ете қалады. Ол болса кешегі кереғар заманның айықпас дертіне айналған кесел — жалақорлық. Ертеден етене болған әдіспен аты-жөнін ашпай, "Жанашыр", "Белсеңді коммунист", "Шындықты іздеуші", "Қоғам жанашыры" тәрізді лақап аттар қойылған хаттар аупарткомға, қалалық, облыстық, республикалық партия комитеттеріне, одан да асып, Мәскеуге, СОКП Орталық Комитетіне, "Правда" газетіне жолданады. Ал, бәрінің айналып келіп табатын жері — университеттің партбюросы, немесе қалалық аупартком. Әрбір арыз мұқият тексеріледі. Кеңес өкіметі дәурен сүргелі рәсімнің бірі осы — әр хаттың соңында еңбекшілердің үні, мұң-мұқтажы тұр... дейтін уәж бар. Әрине, кемшіліксіз жұмыс болмайды, оны-мұны олқылықтан ешкім де ада емес. Әмбе қарауыңда — он мыңға тақау адамы бар қарамды ұжым болған соң...

Арызқойлық ұстамалы ауыру тәрізді дерт: біреуді мұқатып, тұрмастай етіп шалып жықпаса — ауырып қалатын адамдар болады өмірде...

Күндердің күнінде А.Қ.-ны кабинетіне шақырады. Ежелгі әдетінше жымия кіріп, қос қолын жая ұмтылып құшақтамақ болған оқытушыны ол қарсысына отырғызады да, қазақша машинкаға басылған жеті-сегіз парақ хатты алдына қояды. Ол байғұс қағаздарды оқып шығып:

— Мынаны кім жазған, Ебеке? Кім жазса да шатақ нәрсе. Әлбетте бәрі де өтірік. Бірақ қалай қисындастырған, тегінде мұндай аяр істі жазасыз қалдыруға болмайды, авторын тауып, жазалау керек! — деп бұлқан-талқан болады білем.

— Жазалау керек дейсіз бе? Өйтуте де болады. Авторы — өзіңіз, бұрын да осылай жасағансыз. Бір емес, бірнеше мәрте. Оның бәрі міне мына папкада жатыр... — дейді кабинет иесі ақырын ғана.

Доцент мына мәлімдемеге таң болғансып ожырая қарайды.

— Мен туралы мұндай күпір ойға келуіңіз — мүлдем қате, Ебеке, мен ашық күрестің адамымын. Мініңізді партия жиналысында талай мәрте мінберден айтқанмын. Ал мынау — пасық нәрсе!.. Сізді біреу маған шағыстырып отыр, дереу кешірім сұраңыз, әйтпесе...

— Уақытты бекерге жоғалтпалық, мына мақала сіздікі ме? — Ебіней Арыстанұлы доценттің өз атынан жазылған, қолтаңбасы бар, облыстық газетке биыл ұсынған бір мақаласын алдына қояды.

А.Қ. өз қолынан шыққан төл еңбегін жазбай таниды.

— Менікі.

— Енді мына бір документке көз салыңыз, — деп университет ректоры тағы бір қағазды жалақор оқытушының алдына қарай сырғытады.

Онысы Облыстық ішкі істер басқармасының сарапшы құтыханасының тексеруге ұсынылған төрт-бес "домалақ арыздың", әдеби мақаланың да бір машинкада басылғанын ғылыми-криминалдық әдіспен анықталғанын растаған құжат екен. А.Қ.-ның кінәсін мойындамасқа амалы қалмайды. Қатты өкініп, кешірім сұрап, бұдан былай қайталамайтынын айтады білем.

— Пәленшеке, бұл уәдені сізден мен екі-үш рет естідім. Сондықтан сенбеуге қақым толық. Оның үстіне әрбір хат сайын сіздің ойдан шығарған, мені мейлінше оңбаған етіп, қара күйені аямай жаққан арыздарыңызды дүйім көпке талқыға беруден ұялып та отырмын. Өзім емес, сіз үшін, ұлтымыз үшін. Жас емеспіз, дардай атақ-дақпыртымыз бар, орта жастан асқан адамдармыз, тіпті естіген елден ұят... Енді мынадай мәселеге ойланыңыз: сіздің хатыңызды мен партбюро хатшысынан алдым, олардың ойы — мына экспертиза қортындысымен қосып, университет коммунистерінің жалпы жиналысында талқыға салу. Талқы үстінде, әрине, ұжым пікірі екіге бөлінеді: біразы сізді жақтап шығады, енді бірқаншасы мені құптайды; ойлаймын сізді ат төбеліндей азапниеттестеріңіз қостап, мені қолдаушылар көбірек болар деп... Қалай болғанда да университет ұжымы екіұдай болып, ырду-

дырдуы көп айтысқа түседі. Ең шатағы, сіз бен біз мұрат еткен негізгі жұмыс ақсайды... Сол кикілжіңді туғызбас үшін, Пәленшеке, ұтымды ұсыныс айтқалы отырмын. Соған жәдесеңіз, ниеттес ағайын кісілер құсап ажырасамыз. Өйткені, күні ертең талай мәрте кездесетін кісілерміз...

— Айтыңыз, Ебеке.

— Сізді шақырардан бұрын Политехника институтының ректоры Әбілқас Мұсаұлы Сағыновпен сөйлестім. Сізден көрген жәбірімді мұң ғып шағып... — деді Ебіней Арыстанұлы телефон аппаратын иегімен нұсқап, — Әбекең қайырымы мол парасатты мінездің иесі ғой, маған жаны ашыды білем, қысқасы, сізді қызметке алуға келісті. Доцент болып ауысасыз, сізге ешқандай айып-мін қоймайды, абырой-атағыңызды қаз қалпында сақтайды. Ал алдағы тірлігіңіз, әрине, өзіңіздің мінез-құлқыңызға байланысты болады. Бұл жөнінде мен сізге ақылшы емеспін, ағайын. Ал не дейсіз?

— Келістім, Ебеке, арызды қазір жазайын ба?

Қолына таза қағаз алған А.Қ. жайраңдай күліп:

— Екі академик менің тағдырымды өзара ойласып, өзара келісіп түбегейлі шешіп отырса — сенбеймін деу әбестік болар. Мен келістім, Ебеке, әліптің басын артығырақ басып алып, әбден шатасқанымға қатты ұялып отырмын. Жүрегіңізде кек сақтамай кешірдім дегеніңізге тоқтадым... — деді де арызын жазып алдына қойды...

Әрине, Қарағанды университетінің кейбір оқытушыларының Е.А.Бөкетовтің өзі басқаратын жоғары оқу орнын тезірек көркейту жолындағы белсенді әрекетіне астыртын қарсылығы бір жалақордың аласталуымен тиылған жоқ...

Қамзабай БӨКЕТОВ, "АСЫЛ АҒА":

"Сыйлас жерлесімнің дәрігерлер институтын тәмамдаған баласы пединституттың бұрынғы басшыларының бірінің қызымен үй болуға уәделесіпті. Соны енді қазақ ғұрпымен үйлестіру үшін, біз, әлгі жігіттің бір топ туыстары, қыздың ата-анасымен танысуға бардық. Үй иелері жылы жүзбен қарсы алып, сырт киімдерімізді шешіндіріп, қонақ күтетін бөлмеге шақырды. Әңгіме танысудан басталды. Кезек маған келгенде аты-жөнімді айтып, университет ректорының тетелес інісі екенімді түсіндірді. Мен бірден-ақ қыздың ата-анасының түсі бұзылып, сұрлана қалғанын аңғардым. Одан арғы әңгіменің берекесі болмады. Дәстүрлі шайдан соң үй иелері келген шаруамыз жөнінде қандай шешім жасайтынын кейін айтатынын мәлімдеп қоштаса бастады. Біз кірген беттегі жылы шырай суық қабаққа ауысты. Демек, екі жастың бақы-

ты, өзара сүйіспеншілігі — қыздың әке-шешесінің жеке басының қам-қарекеті үшін құрбандыққа шалынған. Мен көп уақытқа дейін сол үйге құдалыққа барғаныма қатты өкініп жүрдім, ал егер бармай қалсам — екі жастың тағдыры басқаша шешілер ме еді, кім білсін?..

Өмірде осындай да түсінуге қиын, таңғаларлық одағай жағдайлар болады екен. Бертінде жұртшылық Ебінейдің университеттегі аса мүдделі орындарға кадрды сырттан, әрі ғылыми дәрежесі, парасаты жоғарырақ оқымыстыларды шақыруы пайдаға шыққанын мойындады, себебі жаңа университет кім не десе де пединститут деңгейінде қалмауға тиісті. Соны түсінгісі келмегендердің пасық әрекеті әлгіндей болған соң не дейсің?!.."

...

Әлдебір мәслихаттан ымырт үйіріле босаған университет ректоры кабинетіне соққан-ды. Қабылдау бөлмесінде үстіндегі киім үлгісі, сырт келбеті бекзаттығын бірден танытқандай бөгде әйел отыр екен, бас изеп амандасқанда-ақ әлдекімге ұқсатты, бірақ жыға танымады. Шарадай үлкен көзінің қарақаттай қарашығына, өтімді нұрына да сүйсіне таңырқап, кезінде әйдік сұлу болған жансың-ау... дегендей күпір ойға жеңсік бере сұқтана қарады. Ал, әйелдің өзі әлденеге қымсынып жүзін бұрып әкетті.

Ебіней Арыстанұлы кабинетіне беттеді. Хатшы қыз ілесе кіріп:

— Ағай, ана кісі сізді күтіп отыр. Алыстан келген сияқты, жолықпай кеткісі жоқ... — деп күмілжіді. — Сізді танитын сияқты. Бірақ, аты-жөнін айтпады.

— Оның қиын болды ғой, Саражан. Бір жерде көрген кісім терізді. Жә, шақыр, бәлкім маған айтар...

Әйел кабинетке еркін кірді. Төрге дейін жіті адымдап келіп, қасына жете бере жүзік ілген сүйрік те салалы саусағын жарқеткізіп, қолын ұсынды. Әйел адамның қол беріп амандасуы — қала рәсімінде сирек әдет. Көбіне ерін ұшымен ғана сәлемдесу ізетін жасайды. Мына кісі сонымен-ақ өзіне үстемдік аңғартқандай. Кабинет иесі бейтаныс әйелге состия қарады.

— Танымадың ғой, Ебіней. Қартайған, сірә, сен емес, мен болармын... Өмірдің бұралаң жолының азабы мен мазағы деген, сірә, осы шығар...

Әйелдің сыңғырлаған үні құлағына жағымды естілді. Нұры таймаған қара көзін төңкеріп бетіне жымия қарағанда, Ебіней де жолындағы креслоны ысырып, бері шығып:

— Апырау, сен, Қарагөзбісің? О, ғажап, шынында да танымай қалдым, қанша қыс, қанша көктем!.. Отыз үш жыл, әлде отыз төрт!.. — Әйелдің нәзік қолын күректей алақанына салып босатпай тұрды да, кенет алпамса денесімен жапыра құшып бауырына тартты. Әуелі екі бетіне алма-кезек жабысып, сонсоң ернінен де ұзақ сүйді. Әйел де ә дегенде қымсынғандай болған, соңынан қарсылық білдірмей икеміне иіле берді.

Екеуі үшін де көп жыл зарықтырып, көп жыл түсінде көріп, өңінде арман еткен ынтық қауышу еді бұл. Елуді еңсеріп, алпыстың өріне бет алған шақта баяғы жас кезіндей, Бағанатының қайың қаулаған кең қолтық жарының астына түсіп, жұрт көзінен тасаға, су алуға барған кісідей болып оқшауланып шығатын қимас сәттерді, бір-біріне іңкәрлігін хат-қағазға төгіп, жүрегімен ұғысатын алыс күндерді сағыну ма? Сірө, алыс сапарға аттанып кеткен керуеннің жолын далбаса үмітпен тосып, жоқ, ол да емес, өтіп кеткен бағзы уақытты, қайтпас заманды аңсау шығар? Иә, өмірдің қызық-шыжығын көп көрген адамдар өмірінде осындай да, былайғы жұрт түсінбейтін қуанышты сәттер болады. Әсілі, бұл — тағдыр сыйы. Екеуінің ымыртта, кең кабинеттің төрінде оңашада кездесуі — кездейсоқ емес, әлде өмір күзінің таяулығын сезіп, жастық шақты еске түсіріп, өзін-өзі жұбатудың соңғы амалы болмағай?..

Шындығында соны екеуі де ойлап тұрған жоқ, оқыс әрекеттеріне есеп беріп, тіпті ешкімнен қымсынар емес.

Ыстық қауышу бірер минутқа созылды да бұрыштағы қос креслоға жайғасты. Ебіней хатшы қызды шақырып шай алдырды да, кете беруіне рұқсат етті. Біршама уақыттан соң:

— Ал, сөйле, қайдан жүрсің? — деді. — Сені ана жылы, Алматыға барған алғашқы күзде сарылып та, сағынып та қанша іздегенімді айтпаймын, қайда кеттің деп те сұрамаймын. Оның бәрі өтті, кетті, өткенге қайту жоқ... дейміз де бір-бірімізді кінәлаудан сап тиыламыз. Келістік пе?... Тек сонда базарда жүрген сыған әйелдің маған бал ашып: "Қимас біреуді жоғалтып қатты назада жүр екенсің, оны тегінде табасың, тек өңі ескіргенде, шашына күміс кіргенде. Сол кезде кектенбей, кекештенбей бауырыңа тарт, түптің түбінде құмарыңнан шығасың..." — дегені айнымай дәл келгеніне ғана таңмын. Бақсы-балгерге сенбеуші едім, мына кездесуімізге қарағанда сенуге де болады-ау деймін. Жә, жай-күйіңді айт, Қарагөз сұлу.

— Ақтөбеде тұрамын. Сондағы пединституттың филология кафедрасының аға оқытушысымын... Газет атаулы атақ-даңқыңды дабыралап күллі Қазақстанға әйгілеп жатыр. Осал

емессің. Кезбе сыған әйелге бал ашқызбай-ақ үлкен кісі болатыныңды түү бастан білгемін, Ебіней. Тек Алла бізді қоспады, не дейміз? Әрине, кінә менен...

Ебіней қолын сермеді.

— Тағдырыма ризамын. Тұрмысым жаман емес. Сенен мені айырып әкеткен майдангер отағасым опат болған, үш жылдан асты... Бала-шаға ержетті. Алды үй болған, немерелерден де кенде емеспін. Бұл жөнінен де шүкір деуге болады.

— Қуаныштымын, әсіресе ұрпағыңның мәуелі ағаштай бұтақ жайғанына!

— Бүгін түстім, самолетпен. Бұл жақта сенен өзге танысым да жоқ, сенен өзгеде шаруам да жоқ. Сосын бірден өзіңе келдім. Хатшың иманжүзді жан екен, тәтті шайға әбден қандырды. Міне, кездестік, бұған да шүкір!..

— Демек, саған қонатын үй керек.

— Өз үйіңе бармаймын, кеңсеңе келгенім де содан... Қонақ үйден бірер күнге төсек әпер, тіпті университеттің жатақханасына жіберсең де ризамын, Ебіней...

Дес бергенде трубканы інісі көтерді.

— Қамзабай, — деді іле бәз-баяғы қарсылық тілемейтін әдетімен. — Менде бір күтпеген қонақ отыр, алыстан келген әйел адам... Баяғыда өзіміз үшті-күйлі жоғалтып алатын сұлу құдаша. Ол кісіні сен білуге тиіссің... Есіңе түсті ме, түссе, Бикенге айт, қазан көтерсін. Өзге жөн-жосығын келінге айтпа, біздің үйге де, ұқтың ба?.. Ширек сағаттан соң есігің алдына жеткізіп саламын, ауладан қарсы ал. Ал, болдым...

Қонағы әлденеге тиышсызданғандай болып:

— Мен сенің ініңнен гөрі анаңнан қатты именемін... Бармасам қайтеді? — деді Ебінейге жалбарына қарап.

Кабинет иесі Қарагөздің қолын өз қолының үстіне салды да:

— Анамызды жөнелткеміз, ақсақалының қасында...

— Айбарлы кісі еді, жарықтық, иманды болсын!

— Жата-жастана өз үйімді де көрсетемін, қадірлі қонақ боласың. Сенімен қарым-қатынастың шет жағасын бәйбішем білсе керек, ауылдағы құрдастардың қалжың сөзінен. Қысылма, замандасың мінезге кең кісі, бозбала күннің желігіне қызғаныш жасамайды... Жә, бөгде сөзді қоялық, отыз үш жылдан кейін, соншама жерден сабылып келгеніңе қарағанда мәнді шаруа шығар. Әлде үйге келгенде айтасың ба?

Қонақ әйел нұрлы көзін төңкеріп төмен қарады.

— Мазаланбай ұйықтағың келсе — қазір айт, алаңсыз болу үшін маған да жеңіл.

— Денсаулығың қалай, алпыстан асып кеткен кісідейсің...

— деп қонақ алыстан орағытты.

— Сендей сұлуды қартайтар қайраттан ада емеспін. Алып-қаш батырдың ұрпағы екенімді ұмытпаған боларсың? — Замандасы кеңкілдей күлді. — Жә, бүгөжектемей жұмысыңды айт!.. Бала-шағаның тауқыметі болар?

— Менде үш қыздан кейін құдайдан жалбарынып жүріп сұрап алған жалғыз ұл бар, сүт кенжем. Ақылы мен намысы бір басына жетіп артылғандай. Орта мектепті жақсы бітірді, келешегінен үмітім зор. Сол балам өзіңдей химик болам деп Алматыға барып, ҚазМУ-дың химия факультетіне түсе алмай бұрнағы жылы нәумез қайтты. Былтыр да солай болды. Оқуға сонша құштар талапты жастың бір балын жеткізбей, жолын кесу — Қазақстандағы маңдай алды университеттің әдетіне айналған ауру болса керек... Қысқасы, екі жыл жұмыс істеп, стаж жиды. Биыл бағын тағы да сынап көрмек...

— Ал, сенің үшінші мәрте ҚазМУ-ге жіберіп меселін қайтарғың келмейді. Әмбе екі жыл үзілісте балақанның білім деңгейі алғашқыдан кемімесе қосылған жоқ...

— Сонсоң енді қайтейін, ескі дос деп, бір қиял, бір үміт жетелеп, ұят жібінен аттап, өзіңе келдім. Өзі зордың көлеңкесі де зор деген кімнің сөзі еді?..

— Абай ағамыз айтқан: "Өзі зордың болады ығы да зор" деген.

— Иә, сол жарықтық біліп айтқан: кенжетайыма ық жағыңнан орын бер. Талай жетімге пана болыпсың, ел құлағы түрік, қайырымды дақыртыңа қанықпын, Ебіней. Әмбе балам химияны жап-жақсы біледі, мектепте оқытқан ұстазы күшті маман еді. Қолайыңа жақса әрі қарай сүйрерсің. Бәлкім шәкіртің атанып қасыңа ерер?..

Осы кезде жеке үстелде тұрған төрт-бес телефонның шеткергісі безілдеп қоя берді.

— Қазір, Зүке, бес-он минутта шыққалы отырмын. — Орнына қайтып келді де, кірген сәттен көңілін әлем-тапырық еткен қара көз айымға жымия қарады. — Бәйбішем ғой мазасызданып жатқан, жүрегі сезеді-ау деймін, ымыртта кіммен қауышып отырғанымды... Жарайды, сұлу құдаша. Сенің ғұмырыңда айтқан бір тілегіңе жарасам — құдайдың маған сыйлығы дер едім. Не тілесең — соны істеймін, сонша жерден іздеп келгеніңе ризалығымның төлеуі болсын!..

Нақ осындай сырт көзден таса жәйттер турасында ғалыммен *"отыз екі жыл ғұмырын бірге өткізген"* жан досы Алексей Иванович Перевертун "Бөкетовпен араласқаным үшін де ба-

қыттымын" деп атаған естелігінде: "Ебіней Арыстанұлына небір сұлу әйелдер ғашық болатын-ды. Алайда оның бекзаттығы, таныс адамдарын бекерге ренжітпеуге тырысатын биязы әдебі нәзік қауым өкілдерімен қарым-қатынасын қиындата түсетін. Соның салдарынан кейбіреулер өзін-өзі жұбаттып, үмітін үзбей ұзақ күтіп, ақыр аяғында опық жейтін-ді. Енді бірі сыртынан өсек-аяң таратып, өтірік бірдемелерді ойынан болсалап жүретінін де білемін. Көпшілік жұрт жаратылысында оның бірсүйер (однолюб) адам екенін түсінген жоқ. Кейбіреулер өзімен сыпайы сөйлесіп, әрдайым ықылас білдіре қарайтынын жаңсақ түсінетін-ді. Кейбір әйелдер оған ғашықтығын білдіріп хат жазатын, енді бірі ынтықтығын тура айтудан тайынбайтын. Ал соның бәрі менің досыма реніштен өзге ешқандай пайда, тіпті уақытша ләззат берген жоқ..." — дегені де өмір шындығы...

II

ХМИ ұжымымен қоштасарда Ебіней Арыстанұлы:

— Менің азды-көпті табысым, күн сайынғы тірлігім сіздермен бірге болғаны өздеріңізге мәлім. Амал қанша, билік басындағылардың өмірін орындауға тура келді. Алайда мен өз институтымнан біржола айырмауды өтіндім. Мақсат — өз билігімдегі құтыхана зерттеуін бұрынғыша жалғастыра беру... — деген-ді.

Көп ұзамай ҒА-сы президенті мен Жоғары және арнайы орта білім министрінің біріккен бұйрығын алды: академик Е.А.Бөкетовке ХМИ-дың түсті және сирек металдар құтыханасына жетекшілік ету міндеті жүктеліпті; соған орай әр аптаның сәрсенбісін ғылыми-зерттеу институтында өткізетін болды. Сегіз жыл ұдайы осы рәсім өзгерген жоқ. Әділін айтқанда, бұл күнді ол аңсап күтетін-ді. Университеттің сан салалы, өмірі таусылмайтын ығы-жығы жұмысынан қажып әбден ығыр болған кезде әр жабдығы, бұрыш-қуысына дейін өзіне таныс құтыханаға келіп, шәкірттерімен қауышып, олардың күмәнді сауалдарын шешуге қатысып, күрделі ғылыми мәселелер жайында ақылдасып, орайы келсе кезекті тәжірибе-сынақты бақылау, ғалымның мойындауынша, өзі үшін қала сыртына шығып, өзен-көл жағасында серуен құрғандай демалыс болып, шаршаулы жаны жайланатын уақыты аптаның осы күні екен. Өйткені сәрсенбіде ол өзі бейжай емес ғылым әлеміне сүңгиді...

Қызылорда облысының Жаңақорған елді мекенінің байырғы тұрғыны Бәйеш ұстаның жеті перзентінің ортаншысы Әбдуәлі Кентау қаласындағы мектеп-интернатты 1964 жылы үздік тәмамдаған соң, сірә, химия пәнінен сабақ беретін туған ағаларының ықпалымен Шымкенттегі Химия-технология институтына түсіп, 1969 жылы оны да қызыл дипломмен бітіреді. Әбдуәлінің ғылымға ынтасы ерте байқалып, үшінші курста-ақ тәжірибе кезінде өзі бақылаған электрохимиялық бір құбылыс туралы мақаласы жарияланыпты. Бұл жәйтті институттың белді оқытушылары Равиль Вахидов пен Мұрат Жұрынов назарында ұстап, қабілетті жасты аспирантурада алып қалуға тырысқан. Амал қанша, шалғай ауылдан келген шаруа баласын мәртебелі орында оқытуды институт ректоры С.С. артық санайды (Әбдуәлі Бәйешұлының өзінің айтуынша, "Саған орын жоқ, бала!" деп, қолын сермеп, кабинетінен қуып шыққан).

Арада бір жыл өтті.

Қызылжардың машина жасау зауытында жұмыс істеп жүрген Әбдуәлі бір күні институттағы ұстазы, Башқұрт АСКР-ның ғылымына еңбек сіңірген қайраткері Р.С.Вахидовтан: *"Әбдуәлі қарағым, дүниеде әділдік бар екен, саған сүйеу болар бір жанашыр қазақтан да шықты. Уақыт тауып Қарағандыға барып қайтқын, сүйікті Әбду. Онда түр-сымбатты біздің башқұрттың халық ертегісінің әйгілі қаһарманы Орал батырдан бір мысқал кем емес, палуан тұлғалы, ісі де кесек Ебіней Бөкетов деген аса ірі ғалым тұрады. Сенің жай-күйіңді жуықта сол кісіге жайлап жеткізіп едім, тілеуің бергір, сол ағаң: "Дарын атаулыға әрқашанда ғашықпын. Ғылымға ынталы жастар табылса — "Кімнің баласы, қайдан шықты, ұлты кім?" деп жіктеуге бүкіл болмысым қарсы. Маған жібер мақтаулы шәкіртінді, көрейік, сөйлесейік, неменеге жарайтынын білімі көрсетер!.." — деп көңілімді өсірді ұзақ жасағыр. Сөйте ғой, сүйікті Әбду, Қарағандыға барып өзіңді сынат, Шымкенттегі ұстаздарыңды жерге қаратпасыңа бек сенемін. Ебіней ағаңның алдында мәртебең жоғары болсын!.." — деген сарында хат алмаса?..*

Қызылжардан Қарағандыға жету қиын болып па? Жас маман ұстазының хатын алысымен-ақ жолға қамданады.

— Мен мінген пойыз Қарағандыға кешкі мезгілде келді. Қалада танысым жоқ. Қонақ үйден орын тимеді. Қолымдағы сөмкемді жүк камерасына өткізіп, темір жол вокзалының залында түнедім. Сорыма қарай ертеңгі күн жексенбіге тап келді. Амал нешік, тағы бір тәулік зарыға күтіп, ертеңгілікте

ХМИ директорының алдына жетейін... — деп сыр шерткенді Әбдуәлі Бәйешұлы 2004 жылдың сәуірінде Алматыда кездескенде осы жолдар иесіне. — Ебіней Арыстанұлы жұмысқа сағат тоғыздан аса келді. Екі тәулік бойы ұйқым қанбай жүдеп-жадаған әлпетімнен-ақ алыстан келгенімді аңғарған болар, "Шырағым, бері жүр!" — деп кабинетіне мені ерте кірді... Равиль Сәмиұлы жазғандай болды да шықты. Аз-кем тілдесуден соң-ақ ХМИ-ға қатардағы инженер болып орналастым. Соңынан аспирантураға ауыстым...

Әбдуәлі БАЕШОВ, "ҰСТАЗЫМ МЕНІҢ — ЭЛЕКТРОХИМИЯ БІЛГІРІ":

"Жастар — ғылымның болашағы деген уәж Ебіней Арыстанұлы үшін — әншейін ұран емес, өмірлік мақсат... Шәкірттерімен сөйлесуге, жұмыс жөнінен кеңесуге ол кісіде кесулі уақыт болмайтын, әлдеқалай себеппен кабинетінде кездесе алмай қалсақ, үйіне баратынбыз және ерте ме, кеш пе, жексенбі ме — бәрібір, Зубайра Дүйсенқызы әпкеміз жымия қарсы алады да (шәкірттерінің барлығын ол кісі жүзбежүз танитын, өзімізді ғана емес, үй-ішімізді де жете білетінді) кабинетке шақырады.

Апарған мақаламыздың қолжазбасы Ебекең үстелінде ешқашанда жатып қалмайды, өте тез, әр сөйлемін түзетіп, қажет ескертпелерін жаза отырып шұқшия оқитынына таң қалатынбыз. Еңбекқорлығы ғажап. Зерттеу тақырыбы жайында пікірлесу үшін Ебекең бізді таңғы сағат 7-8, иә түнгі сағат 10-11-де де керек етсе — шақыра беретін. Жаңалығымызға куәлік алсақ, не журналға шыққан ғылыми мақаламызды көрсетсек — өзі жазғандай қуанып көрімдік беретінді, ұжымға жариялап рухани демеуді әстілі ұмытпайтын.

...Мейілінше әділ болды, ұрысса да кек сақтамай, бірақ есінде қалғандай етіп сыбағанды мықтап береді. Бірде, 1972 жылы болса керек, өзім жасаған тәжірибенің нәтижесі туралы дау айттым. Жасаң кезім, ол кісінің иланымды пікірін қате деп райымнан қайтпай қойдым. Қысқасы, қатты ренжіттім. Келесі күні есепке отырып, қайыра тексерсем — менікі қате, амал қанша, үйіне барып, кешірім сұрадым. Ебіней Арыстанұлы бетіме ожырая қарап: "Жарайды, батыр, кеңірдегің қызарғанша дауласпай, қателігіңді өзің тапқаның жөн болды. Тегінде ұстазыңмен дауласудан қорықпа, менің де қателесетін кезім болады. Ғылыми айтыста үлкен-кіші, дәреже деген әншейін іс, ақиқат қана төрелікке жүретінін ұмытпа, — деді. — Жұмыс істемейтін, не істегеніне көп ойланбайтын адам ғана жаңылмайды..."

Әбдуәлі Байешұлы туып-өскен түстік пен ғылымға бойлап енгізген Орталық Қазақстандағы білікті ұстаздарының үмітін ақтады. Бөкетов институтында жиырма жылдан астам уақыт жұмыс істеп, электрохимия ілімінің білгірі атанды. Кандидаттық жұмысын 1977, ал докторлық диссертациясын 1991 жылы қорғады. Көп жыл ХМИ-дың құтыханасын басқарды. Университетте де ұстаздық етті. Сірә, сүйікті ұстазына деген шексіз құрметі болар, жоғарыдағы естелігінде ол ғылым жолындағы үлкенді-кішілі табыстарын Ебіней Арыстанұлына риясыз байлап, сол кісінің жылдар бойы өзімен жалықпай шұғылданған қажырлы еңбегінің арқасында осындай дәрежеге жеттім дегенге саяды. Мысалы, өзі жетекшілік еткен электрохимия құтыханасы айналасы екі-үш жылда 15 тың жаңалыққа куәлік алғанын, соның көпшілігі сол кезде-ақ өндіріске енгенін атапты. Солардың бірі — Жамбылдағы химия өндірісіне қыруар олжа түсірген, соған дейін күрделі мәселе саналған "Фосфор шламындағы фосфорды анықтау" әдісі. Ә.Баешов академик Е.А.Бөкетовтің басшылығымен осы проблеманы ұтымды шешіп қана қойған жоқ, оның өндіріске тезірек енуіне де мұрындық болды. Ұстаз еңбегіне деген тәнтілігін ол жаңалық атаулыны ресми заңдайтын КСРО-ның Мемлекеттік комитетіне ресми тіркетерде аңғартқан: автордың өтініші бойынша, Мемком бұл жаңалыққа "Фосфор шламындағы фосфорды анықтаудың Бөкетов-Баешов әдісі" деген айдар тағып куәлік беріпті. Қазірде ол химия оқулығына нақ осы атаумен енген.

Химиямен беріле шұғылданған отыз жылда профессор Ә.Б.Баешов бес жүзден астам ғылыми еңбек жариялап, түрлі жаңалығына жетпіс шамалы арнайы куәлік, иә шетелдік патент (АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Австрия, Нидерланды елдері, Венгрия және басқалары) алған. Ғылыми еңбектерінің елуін Ебіней Арыстанұлымен бірге орындапты, бірнеше патентке де ортақтасқан.

Ғажапты қараңыз: ХХ ғасыр жылнамадан ауысқанға дейін қышқыл ертіндісінде ерімейтін металл саналған титан (БСЭ-нің 25-кітабында солай делінген: 1668 градуста балқып, 3227 градуста қайнайтын, космос кемелерін жасауға қолданылатын, әрі жеңіл, әмбе берік металл) кенет кәдімгі қант сияқты оп-оңай еритін қасиетке ие болады деп кім ойлаған? Демек неше ғасыр адамзат қауымына мәлім, барлық қасиет, өзгешелігі зерттелген элементтің осы күнге дейін ешкім білмеген ерекшеліктері болған... Сол сырды ашып, титанды су қайнайтын 100 градус межеден әлдеқайда төмен температурада ерітіп және оны әр алуан қосылыстарынан аса тиімді жолмен айыру құпиясын ойлап тапқан, соған лайықтап қал-

дықсыз өндіріс технологиясын жасап шыққан кім десеңіз — ерлі-зайыпты қазақ химиктері Ажар мен Әбдуәлі Баешовтер. Бұл болса әлемлік зор жаңалық! Осы құпияны ашуға олар он жылдай өмірін сарп етіпті...

Ерлі-зайыпты химиктер бұрын тотықсызданбайтын қосылыс деп есептелген алты валентті селен-иондарын кәдімгі бөлме жылуында тотықсыздандыруға болатынын жуықта іс жүзінде дәлелдеді. Ресейдің осы саладағы білгір ғалымдары Т.Н.Грейвер мен В.М.Бигелистің қазақстандық әріптестеріне білдірген сүйсініске толы лебізіне қарағанда, ерлі-зайыптылардың бұл жаңалығы — металлургия-химия ілімінде соңғы елу жылда берік қалыптасқан ескі түйсікті теріске шығарып, жаңа мүмкіндіктер ашқан ірі оқиға...

Ажар Қоспанқызы — ғалым туған Бағанаты ауылының түлегі, тіпті Алыпқаш батырдан тарайтын ұрпақтың бірі. Сірә, содан да шығар, Ебіней ағасы соғыс жылдарында ұстаздық еткен Городец орта мектебін алтын медальмен бітіріп, ҚазМУ-дің химия факультетін 1974 жылы қызыл дипломмен аяқтаған соң ҚарМУ-ге оқытушылық жұмысқа өзі сұранып келген. Қаны бір талантты қарындасының ректордың көзіне шалынып аспирантураға түсуі, шынын айту керек, ағасының ақылымен ("Қарағым, үй болмай тұрып оқып ал!") сол кезде жүзеге асқан. Нәтижесінде Ажар Қоспанова кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап, ұстазы бақилыққа аттанғанда докторлық атаққа да жетті. Қазірде профессор. Сонау 1974 жылдан бері ол химия саласында 230 ғылыми және оқу-әдістеме еңбектер жариялапты (Бұлардың 12-ін Ебіней Арыстанұлының қатысуымен). Өзі ашқан 26 жаңалығына КСРО-ның авторлық куәлігін алып, оннан астам оқу құралдары мен монографиялық еңбектерін жарыққа шығарыпты.

Химия ілімінің соңында ертелі-кеш сабылып жүрген екі жас — Әбдуәлі мен Ажар бірін-бірі жүрек қалауымен тапты. Ерлі-зайыпты Баешовтар қазірде Түркістандағы Түрік-Қазақ университетінің белді ұстаздары.

2003 жылы ерлі-зайыпты Баешовтер ғылым мен білім саласындағы сүбелі жұмыстары үшін ҚР-ның Мемлекеттік сыйлығына ие болды...

Академик Бөкетов өз ықпалы бұрынғы қалпында сақталған ХМИ мен ректор болып отырған ҚарМУ-дің химия-металлур-

гия саласындағы ізденістерін өзара қабыстыра жүргізуден жаңылмады. Бір ғажабы, ХМИ-ға шектеулі берілетін қаржы университетке молырақ бөлінеді, әсіресе білікті оқытушылар даярлау үшін. Сол мүмкіндікті ғылымды өрістетуге неге пайдаланбасқа? Мысалы, іргелі қалалардан шақырған мамандардың көші-қонына қаржы аяған емес. Әрине, ректор өзі қажет-аудеп білген жұмыстарды жүзеге асыруда алды-артына қарап жалтақтамаған. Соның бірі — оқытушы оқымыстылар қатарына ХМИ ұжымынан білікті маман шәкірттерін көптеп тарту...

Бұл болса химия факультетіне зерттеушілік бағыт дарытып, оның жақсы дақпыртын бүкіл Одақ көлемінде танытқан. Осы факультетте ұйымдасқан "Халькогендер мен халькогенидтер технологиясы" құтыханасы (тұңғыш меңгерушісі Е.А.Бөкетовтің ҚазГМИ-де өзі оқытқан зерделі шәкірті, техника ғылымының кандидаты, ғылымның осы саласымен ХМИ-да бірнеше жыл шұғылданған Б.К.Жәкібаев) түү бастан Жезқазғантүстіметалл, Оралэлектромис, Орталыққазгеология, Балқашмыс сияқты өндіріс басқармалары, ірі комбинаттармен тығыз байланыс орнатып, сол өндірістердің тапсырысымен Мәскеу, Ленинград, Орал, Сібір және Орта Азияның ғылыми-зерттеу институттарындағы ғалымдармен бірлесіп, сан тарам ізденіс жүргізген. Нәтижесінде алғашқы жылдарда-ақ борофосфат шикізатын өндірісте пайдалану, сирек кездесетін металдарды зауыт қалдықтарынан қосымша айыру, кедей кендерді әжетке жарату технологиясын тыңнан жасап шыққан. Органикалық химия кафедрасында А.В.Казанцеваның басшылығымен фосфор мен азоттың кейбір қосылыстарынан биологиялық аса белсенді заттар алынып, дәрі-дәрмектің жаңа түрін шығаратын өндіріс ашылыпты. М.И.Жамбеков басқарған коллоидты химия және экология кафедрасы Қарметкомбинат, Қарағанды-энерго, Екібастұзкөмір және Жәйрем комбинаттарында қалыптасқан экологиялық күрделі ахуалды түзеуге арналған мәнді ізденістер атқарып, нақтылы көмек жасаған.

...

Үшінші курста тағайындалатын Лениндік стипендияны иеленіп, сол марапатты үш жыл ұдайы алған химия факультетінің дарабоз студенті Серғазы Әдекенов 1978 жылы ҚарМУ-ді қызыл дипломмен тәмамдады. Дүйім жұрт жиырма бір жасар жас таланттың ғылым соңына түсер жолы ай-

қын, Мәскеуге аттанып, болмаса университеттегі аспирантурадан сайлаулы орнын алар... дескен-ді.

Ебіней Арыстанұлы алдағы өмірі жайында ақылдасу үстінде:

— Серғазы батыр, менің ақылыма ден қойсаң, аспирант атануға асықпа... Біздің ХМИ-ға барып, жұмысты кәдуілгі лаборанттан баста. Басыңда қордаланған білімді практикалық жұмыспен бірер жыл мықтап тұрып бекіту керек. Сөйтер болсаң, шырағым, алда шұғылданбақ күрделі ғылымның бүгешігесін дұрыс аңдайсың. Ұстар бағытың мен шұғылданар тақырып жөнін жазбай танитын білгірлікке өз ақылыңмен жетесің. Жобасы, мұны бір дейік... — Университет ректоры сәл тоқтап, өз ойын қашанда ашық айтатын, ішінде бүгіп қалмайтын әдетімен ақтарыла сөйледі. — Мен сенің балалы-шағалы отбасының ең үлкені екеніңді, әкең Мыңжасардың совхоз директоры болып жүріп, кандидаттық диссертация қорғағанын да естідім. Бұл да естіліктің белгісі!... Ал, төлбасы перзентіне біздің қазақ көп үміт пен міндет артады. Соның бірі — аяғын шырмап, отау үй шығаруға асығатыны. Екінші ақылым осыған байланысты: жоғары білімді маман атандым деп, отау үй болуға да асықпа!... Түтін түтетіп, балалы-шағалы болған адамның ойы сан саққа бөлінбегі — тіршілік заңы. Сен әуелі ғылымды меңгер. Саған мұны болашағыңнан үлкен үміт күткен соң айтып отырмын, қарағым. Әрине, соңғы сөзді ата-анаң айтсын, олардың білім-танымы бұған жетер деп ойлаймын...

Серғазы Әдекенов сол жазда-ақ ХМИ-да аға лаборант болып еңбек жолын бастады. Келесі жылы инженер міндетін атқаруға кірісті, одан кейін кіші ғылыми қызметкердің дағдылы қамытын мойнына ілді.

80-жылдың жазында, дала шөбі сүйектене бастаған тамыз бен қыркүйек айларында Қарқаралы мен Егіндібұлақ ауданындағы төскей-қыраттарда, кейде Абыралы атырабына да ойысып, үнемі жаяу жүріп, қолдарындағы кішкене күрегімен әр жерді шұқылап жусан қазып, қуаңшылыққа төзімді байырғы дала өсімдіктерінің түр-түрін жиып жүрген жас жігіттерді көргендер таң қалып, қайсыбірі бастарын шайқап:

— Ау, балалар, мынау не тірлік? Қарағанды маңынан жусан таппадыңдар ма? — деп сұрап еді.

Қай қазақ көргеніне көзақы сұрамай жайымен кетеді? Бұлар да сөйтеді. Арғы-бергі тегін қазбалай сұрап, қап арқалаған жігіттердің басшысы күні кеше іргелес екі ауданда ау парткомның бірінші хатшысы, ауатком төрағасы болып, дүйім елді аузына қаратқан атпал азамат Мыңжасар Әдекеновтің

тұла бойы тұңғышы Серғазы екенін біліп, әлгіден бетер таңғалып, іле-шала аулына шақырады, сусын ішіп, бой тынықтыр деседі. Ал жиған шөптеріңді қорадан-ақ керегіңше қаптап беремін, тек арқалап кетуге шамаларың жетсін... деп әжуа ететіндер де болады. Жас жігіттер бірақ көнбейді, бір қыраттан екіншісіне ойысып, қыр өсімдіктерінің алуан түрлерін іздеген бейнеттен бас тартпай, тау-тасты кезе береді...

Ең ғажабы, сол ізденіс бірер ай емес, әлденеше жылға созылған-ды. Келе-келе қырдағы тумаларының да (Қарқаралы атырабы — ата-бабасы талай ғасыр мекен еткен ежелгі қонысы, Абыралы болса — нағашы жұрты) сүйікті Серғазының жаяу-жалпы дала кезіп, қап арқалаған тірлігіне көзі үйренді. Әлде көндікті? Алғашқы жылдардағыдай: "Қарағым-ау, айдалада жаяу жүріп шөп жиятын бұл не ғылым, сенің көп оқуыңның аяғы осы ма?.." — деп бас шайқап ынтыға сұраудан тиылып, "Ақыры тек баянды болсын!" — дейтін болды...

Он жеті жылға созылған үздіксіз зерттеу нәтижесінде ол фитохимия аталатын жаңа ілімді әліппесінен бастап, дербес ғылым етіп, яки дара мектеп деңгейіне көтерген. Бұл ілімнің түп мақсаты — байырғы дала жусанынан шипалық қасиетіне негіздеп дәрі-дәрмек алу ғана емес, туған жер төскейіндегі табиғи өсімдіктер флорасын тыңайтқыш түрінде берілетін, иә арамшөптерді отау мақсатында егіндікке көптеп шашылатын улы заттардан қорғау. С.М.Әдекенов құтыханасының ту бастан бетке ұстаған мұраты да осыдан өрбиді: Жер-ананың өзі жаратқан алуан түрлі өсімдіктердің (ал жусан — солардың ең құнарлысы) түрлі кеселден өзін-өзі қорғау қасиеттерін ашып, синтездеу арқылы одан шипа заттар алып, кеселі мол ортаның залалынан сақтануға пайдалану; содан алынатын дәрі-дәрмектердің шипагерлік әсері де осы негізде өрбіген.

Әрине, жас ғалым жалғыз болмаған, өзі бастаған күрделі зерттеуге ниеттестер тауып, осы іске шексіз сенген фанатиктерден серіктер топтаған. Нәтижесінде дала төсінде жайқалып өскен 150 өсімдіктен 205 дәрі-дәрмек алып (бұлардың 42 түрі ғылымға мәлім емес жаңа заттар), ақыр аяғында адамзат тірлігіне аса қажет 360 қосылыс жасаудың өндірістік технологиясын өмірге келтірген. Осы жолда Серғазы Мыңжасарұлының өзі 800-ден астам ғылыми еңбек жариялап, 71 жаңалығына патент алыпты. Солардың ең бастысы дүние жүзіне мәлім (АҚШ, Ұлыбритания, Жапония, Швейцария, Франция, Австрия, Италия, Нидерланды, Швеция, Германия, Пәкістан, Қытай, Индия, Түркия, Ресей, Өзбекстан және Қырғызстан онкологтары қолдануға қабылдаған), бейдауа дертті емдеуде

шипалық қасиеті айырықша әсерлі — атақты "Арглабин", ушыққан жарақатты тез жазатын "Биалм" мен "Калиор", ерекше қасиетке ие "Цепсеудин" және басқалары...

Серғазы Әдекенов 1995 жылы, нарық заманы ғылым иелерін, ғылыми-зерттеу институттарын жан алқымнан алып, жан-жақтан қысып тұрған қиын кезеңде өзі ынта білдіріп, ҰҒА құрамында жаңа ұжым — Фитохимия институтын ұйымдастырып, оны және өзін-өзі қаржыландыратын негізде өрістетуді ұсынады. Отыздың өріне көтерілген жас ғалым үшін бұл — тым батыл, тәуекелі де басым қадам. Алайда сол жобаның нақты есепке негізделген, жергілікті мүмкіндікті ескерген, одан да гөрі өздері тыңнан жасаған ғылым мен соны алға сүйреуші серіктерінің қажыр-күшіне, қабілеті мен іскерлігіне деген сенімнен туған. Қалайда бұл іс ҰҒА басшылары тарапынан қызу қолдау тапты. ҚР үкіметі де бірден құптап, нақтылы көмек көрсетті: Қарағандының иен ортасынан, жаңа институтқа 44 гектар (!) жер бөлінді; оның 3 гектары дәрі-дәрмек алынатын өсімдіктердің тұқымын өсіретін питомникке айналды; ал қала іргесінен дәрі-дәрмектік өсімдік түрлерін қолдан өсіретін (жыл сайын бөз-баяғыдай дала кезіп, шөп жинау бейнетін ауыстыратын амал) 600 гектар жері бар қосалқы шаруашылық ұйымдастырылды (қазірде институттың осы бағдарда жұмыс істейтін бөлімшесі Астана қаласының іргесінде шаңырақ көтерді); сол жерде Фитохимия институтының жаңа ғимараты, үш қабатты өндіріс базасы мен осы институт шығаратын шипалы дәрі-дәрмекті сататын дүкені орналасқан...

2001 жылы институттың фармакология өндірісі 35 мың дана "Арглабин" шығарса, арнайы жобамен мемлекет қаржысына салынған фармацевтика зауыты биылдан бастап жылына оның 2 миллион ампуласын (оған қоса 150 миллион дана таблетка және 2 миллион дана ұнтақ түрін) өндірмек. Бейдауа дерттің кейбір түріне шипалық әсері мол "Арглабин" соңғы бес-алты жылда Қазақстан ғана емес, Ресейдің, Американың, Еуропа мен Азия елдерінің атақты емханаларында сынақтан өтіп, шипалық қасиеті анықталған соң-ақ оған деген сұраныс күрт көбейді (Жоғарыдағы кешенді құрылыстың қауырт жүріп, жедеғабыл іске асқаны да — соған орай туған). 1999-2001 жылдар аралығында Фитохимия институты өздері қолданысқа шығарған дәрі-дәрмекті кең насихаттау мақсатымен халықаралық ғылыми екі конференция өткізіпті. Екі жиынға әлемнің алты құрлығынан 185 ғалым қатысып, келелі пікірлер айтқан, нәтижесінде екі жүзден астам қызметкері бар институттың (16 құтыханадан тұратын ұжым-

да 6 ғылым докторы, 33 ғылым кандидаты жұмыс істейді) даңқы жер жүзіне тарап, қарағандылық зерттеушілердің ізденісіне қызығушылық бұрынғыдан да арта түскен.

Химия ілімінің докторы атағын 1992 жылы, отыз алты жасында қорғаған С.М.Әдекенов үш жылдан кейін ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі, ал 2003 жылдан академигі атанды. Профессор атағын 1993 жылы иеленген ғалым өзі оқыған ҚарМУ-дің химия факультетінде биохимия, табиғи және физиологиялық белсенді заттардың химиясы тақырыбында дәріс оқиды. Ұлттық ғылым академиясының әль-Фараби атындағы Күміс медалі мен "ҚР-ның ғылымына қосқан айырықша еңбегі" белгілеріне ие ініміз 1994 жылы (демек ҰҒА-ға толық мүшеліктен тоғыз жыл бұрын) Нью-Йорк ҒА-ның мүшесі болып сайланды, ал Кембридждағы (Ұлыбритания) Халықаралық өмірбаяндық орталық қазақ химигіне "2001 жылдың үздік ғалымы" атағын беріп, Алтын медалімен марапаттады.

Жетпісінші жылдардың аяқ шенінде зерттеу құтыхана-сынан шыға сала өндіріс алаңына көшкен сүбелі жаңалық — Балқаш пен Жезқазған мыс зауыттарының шламы мен қалдық үймесінен қымбат та сирек металл рений өндіру игерілген. Бұл болса Кеңес Одағы түгілі дүние жүзінде тап сол қарсаңда қияли іс дерлік аса күрделі мәселе болатын. Ескертер жәйт: ренийдің Жезқазғанның мыс кенінде кездесетінін Геологиялық ғылымдар институтының ғалымдары (Т.А.Сәтбаева — Қаныш Имантайұлының зайыбы, С.К.Калинин және Э.К.Файн) 1958 жылы ашқан; ал қымбат металды айыруды Е.А. Бөкетовтің басшылығымен ХМИ ғалымдары жүзеге асырған...

Ғажап іс десек те рауа: мен осы жолдарды қағазға түсіріп отырған 2004 жылдың басында Қазақстан газеттері Минералды шикізатты кешенді түрде ұқсатумен шұғылданатын Ұлттық орталықтың (Бұл орталықты тәу баста ұйымдастырған марқұм Ж.Н.Әбішев болатын) мамандары бір грамы ондаған мың АҚШ доллары тұратын осмий элементінің 187-изотопын өндірістік көлемде шығаратын дүние жүзіндегі ең озық өндірісті іске қосқанын хабарлады. Осмийдің алғашқы партиясы Чехияға 40 миллион долларға сатылыпты, демек әр грамы 27 мың АҚШ \$ шамасы. Англия, АҚШ, Қытай, Германия, Ресей мемлекеттерінен де сұраныс түскен сыңайлы. Ең ғажабы, осы элементті АҚШ өндіреді екен, бірақ олар шыға-

ратын өнімнің тазалығы 70 пайыз шамасында, ал Қазақстан осмийінің тазалығы төрт тоғыздық, яки, 99,99 пайыз. Әлбетте оны әлденеше есе құндырақ бағаға сатуға болады.

"Жезқазғансирекмет" кәсіпорнында өмірге келген бұл істі ұйымдастырушы — Ебіней Арыстанұлының шәкірті, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, академик Әбдірасул Алдашұлы Жәрменов. Жаратылыстың таңғаларлық құпиясында шек жоқ: рений де, осмийдің сирек изотопы да тек қана Жезқазған кенінде кездеседі екен; олай болса ең сапалы да таза түрін дүние жүзінде бірден-бір өндіруші мемлекет — Қазақстан республикасы. Және кімдердің өнерімен десеңіз — күні кеше мал баққан қазақтың қара домалақ перзенттері! Яки Бектұров, Бірімжанов, Бөкетов негізін салған химия мектептерінің екінші, үшінші лектегі жас буындары...

Түйіп айтқанда, халькоген мен халькогенидтер тобындағы элементтерді айыруға Ебіней Бөкетов 60-жылдары ұсынған екі жол — өзі үшін де, сол зерттеудің басы-қасында болған шәкірттері үшін де нәтижелі болды: сол істің соңында ертелі-кеш сарыла жүріп бәрі де білікті маман атанды; бастапқы кезеңінің өзі ширек ғасырға созылған ізденіс — күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқанына жоғарыда айтылған ірі жаңалықтар куә...

Осы зерттеудің ғұмыр-тарихы мен ерекшеліктері, дәстүрі жайында техника ғылымының докторы, профессор В.П.МАЛЫШЕВ "КӨШБАСШЫНЫҢ... АРШЫНДЫ АДАМЫ" хикаятында: "Біз өзімізді "мышьякшылар", "селеншілер", немесе "гидрикер", "пириктер" дейтінбіз. Қарапайым тілмен түсіндірсем, өзара химик пен металлург, теоретиктер мен практиктер, технолог пен аналитиктер болып дараланатынбыз. Ебіней Арыстанұлы болса бір өзі солардың бәрін ауыстыра алатын, қай-қайсына болсын ақыл-кеңес бере алатын әмбебап ұстаз болды... Бұл жөнінен де құдай тағала бізге шынайы демократ, кемеңгерлігіне терең білгірлігі, кісілігі сай келген ақылды ұстаз сыйлап, ғылым жолына деңдеп түсуімізге мұрындық болғанын мойындауға тиіспіз... Сөйтіп жүріп ұстазымыз өзі түбегейлі шұғылданған сан-салалы зерттеулердің басын біріктіреді жәйтті ұзақ ойлап, іштей саралаудың соңында бәрімізді таң қалдырған, шексіз шаттандырған, шынын айтқанда, химияның асқан білгірі Менделеевше тереңнен толғап, өзі соған кіріскен кезде жай-жапсары күңгірт ілімге мәнді атау тауып, "Халькогендер мен халькогенидтердің химиясы мен технологиясы" деп атады..." — депті.

БСЭ-нің 28-томының 179-бетінде (Е.А.Бөкетов енгізген жаңалық ғылымға етене болмаған кезде, 1975 жылы жарық көрген) халькофильдік элементтер біршама сипатталыпты. Сонда айтылған деректерге қарағанда, неміс ғалымы В.М.Гольдшмидттің геохимиялық саралауы бойынша, түсті металдар (мыс, қорғасын, мырыш және басқалары) қоспасынан халькофильді элементтерді, яғни күкіртті, сурьманы, висмутты, селенді, теллурды және солардың мардымсыз мөлшерде кездесетін, жалпы жиыны 19 элементті даралап айыруға болады екен. Энциклопедия авторы қасиет-қабілетін едәуір сипаттағанымен, соларды айыру амалдарын терең талдап айтпаған. Өйткені себебі: мәселе сол қарсаңда ғылыми жұртшылыққа жеткілікті мәлім емес-ті...

Нақты дерекке жүгінелік: элементтердің халькогендер тобының қордаланған құпиясы жайында өткен ғасырда ғылыми бес конференция шақырылыпты, бесеуі де (ең алғашқысы 1978 жылы, екіншісі 1982 жылы академик Е.А.Бөкетовтің ұйымдастыру комитетіне және жиын алқасына төраға болуымен) Қарағандыда өтіпті; бұл болса Кеңес Одағының сирек элементтер білгірлерінің қазақ даласындағы шахтерлер қаласын осы ілімнің негізгі орталығы, ал ХМИИ ұжымын, оның іргесін бекемдеуші академик Е.А.Бөкетовті осы саладағы асқан білгір деп ресми танудың нышаны... Бұл шындықты, тегінде, Мәскеу, Ленинград, Свердлов, Новосібір, Киев, Рига, өзіміздің Алматы, Шымкент, Өскемен, тағы қаншама қалалардан келген химик ғалымдар алғашқы жиында сүйсіне айтқан. Сірә, соны бәрінен де басымырақ та, даралап та жария еткен мәскеулік ғалымдар — сирек металдар айыру ісімен өмір бойы шұғылданған, Еңбек Ері, академик Виктор Иванович Спицин мен МГУ-дің кафедра меңгерушісі, Еңбек Ері, профессор Александра Васильевна Новоселова болса керек. Үшінші конференция 1986 жылы, ең соңғы бесіншісі 1997 жылы шақырылған, демек, Бөкетовтың талантты шәкірттері бұл саладағы озық деңгейді өткен ғасыр аяғына дейін Кеңестер Одағы көлемінде ешкімге бермеген. Сүйсінерлік биік деңгей. Қазақстан ғылымы, әсіресе химиктері үшін — мақтан етерлік тамаша жетістік!..

Олай болса химия ілімінің "Халькогендер мен халькогенидтер" деп аталған тармағы Сарыарқа жонында туып, академик Бөкетов негізін қалаған химия мектебі дүниеге келіп, қарағандылық зерттеушілердің бұл саладағы көшбасшы рөлін күллі Одақ, соңынан әлем химиктері даусыз мойындаған. Ал, 1972 жылдан беріде бұл мектептің екінші тармағы Қарағанды университетінде ұйымдасып, онда да Ебіней Арыстанұлының тікелей басшылығымен зерттеу басталды, бұл мектеп те отыз

жылдан астам уақыт білікті мамандар тәрбиелеумен қоса келелі ізденіс жүргізіп, осы заманғы химия ілімінің сұранысына орай жұмыс істеді. Осы мектептің талантты түлектері түсті және қара металлургия өндірісінің технологиясын түбегейлі өзгертіп, техникалық ұтымды жаңалықтар дүниеге келген.

Даралап айтқанда, мынадай:

— құрамында пириті бар шикізатты термомангнит әдісімен қыздыру темір мен күкірт қосылысын түү бастан бөлек шығарып тастайтын байыту технологиясын жасауға мүмкіндік туды. Бұл болса бұрын кедей саналып, әжетке аспай жатқан миллиондаған тонна кендерді пайдалы шикізат еткен;

— кедей шикізатты байытуға кедергі саналатын зиянды заттың бірі — кварц минералын сілтімен ерітіп (жоғары қысым мен жылу көмегімен, яки, автоклав жарақтары арқылы), кен құрамынан алғашқы кезекте шығару;

— тағы бір келелі зерттеу ферроқорытпалардың арзан түрлерін шығаруға арналған; нәтижесінде марганецтің кедей кеніштері іске қосылды, Никополь, Ақтөбе, Ақсу зауыттары арзан көмірді пайдаланып, осы технологиямен мыңдаған тонна жаңа қорытпа шығаратын болды, Екібастұзда сол үшін арнайы кәсіпорын ірге көтерді...

Осы үш жұмысты академик Бөкетов біріктіріп (зер салып қарасаңыз — бұлардың өзара қосылғандай ортақ белгісі мүлдем аз), оған да ғылыми нақты атау тауып, "Пайдалы қазбаларды термохимиялық жолмен байыту әдісі" деп атаған.

Кен байытудың біз даралаған үш бағытына қазірде төртінші зерттеу қосылыпты, бұл болса Ебіней Арыстанұлы өмірден озған соң (ғалымның сұңғыла ойымен басталған жұмыс) аяқталған ізденіс: тотыққан кендерді гидротермалдық әдіспен сульфидке айналдыру арқылы әжетке жарату... Бұл зерттеудің пайдасын ең алдымен Ресейдің түсті металлургия өндірісі көріпті, Қиыр Сібірдің аса қорлы, бірақ технологиясы күрделі Удокан мыс кенішін іске қосу негізінен осы технологиямен жүзеге асқан...

Академик Қ.И.Сәтбаевтың артында қалған мол мұрасының шоқтығы биігі — металлогения ілімі. Бұл болса мыстың, сонымен ағайындас полиметалл кендерінің табиғи қасиетінен туатын, жаралу тегінің ұқсастығын (біртектілігіне) негіз еткен — ілім, сол арқылы металдар шоғырланған үлкенді-кішілі кен орындарын алдын-ала болжамдау. Жиырма жылдан кейін ғалым-геологтың металлург шәкірті осы ілімді өзге қырынан өрістетіп, нақтырақ айтсақ, Сәтбаев теориясы бойынша табылған кендер құрамындағы барлық металдар мен халькоген элементтерін толық айыруға мүмкіндік беретін

қалдықсыз технологияны жасады. Яки, металлогения ілімін іс жүзінде тиянақтады.

Өмірінің соңғы кезеңінде (шамалап айтқанда, 1970-1983 жылдар аралығы) қазақтың біртуар ғалымы металлургия ілімі үшін арнайы жасаған геохимиялық жаңа сұрыптауы Одақ көлемінде мақұлданып, геология мен металлургия негіздері бір-біріне бұрынғыдан да жақындай түсті. Демек, Қ.И.Сәтбаев пен Е.А.Бөкетов өзара рухани жақындасып қана қойған жоқ (ұстазына қарай шәкірті дегендей), бекем сомдаған өзара өзекті ғылымдары арқылы біте туысып, ғылым өрісін ұзартып, әлемдік ғылым көгіне жарқырап шыққаны даусыз шындық. Осы жұмыстың басы-қасында болған металлург шәкірттерінің пікірінше, Ебіней Арыстанұлы — халькогендер химиясы ғана емес, ферроқорытпалардың жаңа түрлерін қалдықта қалған кедей шикізаттан айыру ісін ғылыми өрістетуге арқылы Қ.И.Сәтбаевтың қазба байлықтарды кешенді түрде түгелдей пайдалану жөніндегі өсиетін жүзеге асырған көшбасшы ғалым. "Бұл жерде қазақстандық қос ғалымның геологиялық және металлургиялық ұстанымдары тағы да өзара астасып, бірін-бірі толықтыра түседі. Әрине, Қ.И.Сәтбаевтың металлогениялық концепциясы Е.А.Бөкетовтің біржақты халькогендік ұстанымынан әде-қайда тереңірек те ауқымдырақ, өйткені ол түсті металдардың ауыр түрлерін ғана емес, олардан да өзге металдар әлемін түгел қамтиды. Десек те Ебіней Арыстанұлы негізін қалаған ғылыми мектеп түлектері зерттеу өрісін ферроқорытпалар мен осы уақытқа дейін кәдеге аспай аяқ астында бос жатқан кендер мен қож қалдықтарын әжетке жарату арқылы ерекше кеңейтті. Нәтижесінде геологиялық металлогения технологиялық металлогенияға ұласып, қазақ ұлты туған тұлғалы екі қайраткердің тағдырын мәңгі косты деуге болалы. Ең ғажабы, өміршеңдігі айтыс туғызбайтын осы іс бүгінде тарих қатпарына көшіп қалтарыста қалып қойған жоқ, екеуінің де өлмес ілімін өрістетіп отырған талантты жалғастырушылары бар. Бұған айғаққа Е.А.Бөкетовтің талантты тоғыз шәкіртінің (қазірде олардың саны 12 болды — С.М.) ХХІ ғасырдың басында ҚР-ның Мемлекеттік сыйлықтарымен марапатталуын айтсақ та жеткілікті..." — депті Виталий Павлович осы кітап иесіне 2003 жылдың тамыз айында жолдаған түсінік хатында.

III

Бүгінгі күннің төрінен қарағанда, Ебіней Арыстанұлы бас-аяғы 15-16 жылда ұлы ұстазы Қаныш Сәтбаев Сарыарқа жонына аттандырыларда өзіне міндет еткен өзекті тапсырмаларын

мүлтіксіз орындап, Орталық Қазақстанда ірге көтеруге тиіс ҒА-ның бөлімшесіне қажет әзірлікті түгелдерлік жүзеге асырған. 1975 жылы-ақ қызметкер қарамы, ғылыми деңгей-қабілеті, зерттеу тақырыбы да орасан зорайып өскен ХМИ құрамынан бірнеше институт бөліп, енді бірін тыңнан құруға мүмкіндік туған-ды.

Қазақ КСР ҒА-ының кезекті сайлауына барған сапарында, сірә, мәртебелі академик атағын иеленгеніне көңілі марқайып, сол құрметтің төлеуі болсын деп те ойлаған шығар-ау, президент орынтағына былтыр отырған кіші Қонаевқа, металлург әріптесі Асқар Меңдіахметұлына кіріп:

— Асеке, Қарағандыда академияның бөлімшесін ашу Қанекеңнің бізге өсиет еткен арман ісі еді. Сол істі жүзеге асыру мәртебесі, сірә, сізге түсіп отыр. Тегінде, бұл өте-мөте абыройлы іс. Сіз осыны төралқа атынан үкімет алдына қойсаңыз, Қарағанды жағынан біз де соны обком арқылы барынша қостауға әзірміз... — деп көкейкесті шаруа екеніне сендіре де, төндіре де сөз бастаған-ды.

Істің мәнісін ұққан президент қағылездік аңғартып:

— Ебеке, бек рахмет Сізге! Тамаша ой, тамаша ұсыныс! Міне, қараңыз, "Букетовтің ұсынысы" деп жазып қойдым. Сөзсіз көтереміз, сөзсіз істейміз. Бек солай етеміз... Тек сіз маған аз-маз кеңшілік беріңіз... — деп қуаныш білдірген.

Алайда жаңа президенттің уәдеге қағылез де, соны орындауға ұмытшақ екенін Ебекең білмеуші еді. Оның жай-жапсарын ғалым кейін ұқты. Ал сол жолы? Бір емес, бірнеше мәрте есіне салып, "ойланып жүрміз, асықтырмаңыз..." деген уағдасын естіп, есекдәме үмітпен дәмеленіп жүріп, ақырында президент кабинетіне баруды доғарды...

Сөйтсе де көкейкесті ісі болған соң соны тағы бір мәрте, тек бұл жолы басқа деңгейде қозғауға мәжбүр болды.

ҚарМУ қалашығының құрылысы тым баяу жүріп, түрлі кедергілер бөгет бола берген соң, әсіресе жыл сайын бөлінетін қаржыны құрылыс басшылары жарым-жартылап қана игеруді машық әдет еткеніне төзе алмай, соны тірілту мақсатымен күндердің күнінде Қазақстан Компартиясының ОК-нің бірінші хатшысының қабылдауына сұранған.

Үлкен кісінің қабылдауын тағатсыздана күтіп жүргенде кейбір жамағаттары көл-көсір ақыл айтқан-ды: "Ол кісімен әңгімені сен республикадағы екінші университеттің шаңырақ көтеруі, өзіңнің соған ректор болып тағайындалуыңда — Димеке, Сіздің арқаңыз. Сіз болмасаңыз — мұндай мәртебелі оқу орны әлі де бес-он жыл сүйреткіге түсер еді... — деп баста. Одан

әрі бұл істің Сарыарқа жонындағы облыстарды қоныстап отырған сан миллион халықтың көңілінен шыққанын төндіре айтып, Сізге де сол үшін ел-жұрт қатты риза, құдай қаласа бұл оқу орны — күндердің күнінде тура Сіздің есіміңізді ұстар үлкен университет болмақ, жобасы да тамаша, еңселі, әрі аумақты... деп әсірелеп сипаттауға шамаң келер деймін және соған титтей де қымсынбай сөйле!.. Политбюро мүшелерінің мұндай мадаққа құлағы үйренген. Брежневтің көзін бақырайтып қойып, Леонид Ильичтің есімін республика хатшылары мінберден қырық-елу мәрте атайтынын, соған да өзара жарыс жасайтынын естіп жүрсің. Бұл қадеттен Димекең де сау емес... Қысқасы, ақыр аяғында Сізге зор өтінішпен келдім: ҚарМУ-ды оң назарыңыздан айыра көрмеңіз. Салынып жатқан әдемі қалашықты, ҚарМУградты тезірек бітіруге көмектесіңіз дейсің".

Алайда жанашыр жандардың қысыр кеңесін хош көрмеді. Салауатты да парасатты Үлкен кісіге тура қарап отырып, қалайша жалған мадақ айтамын? Тым арзан сөз екенін Димекең білмей ме? "Әй, інім, ол сөзді қой, ҚарМУ-ді өмірдігірлігі ашқызды. Әр нәрсенің өмірге келетін өз уақыты бар..." — деп дүрсе қоя берсе, не деймін? ҚарМУ өмір сүргелі неше жыл болды. Содан бері үндемей жүріп, алдына барғанда "Рахмет, ағасы!" деп бұлбұлша сайраудың қисыны жоқ... деп ойлаған.

Университет ұжымының құрамын, жалпы қарамын, оқу үрдісі екі ауысыммен бір-бірінен алшақ орналасқан сегіз ғимаратта жүретінін, соның өзі-ақ күрделі оқу бағдарламасын ойдағыдай орындауға қиыншылық туғызатынын айтып:

— Димеке, бізді бұл тығырықтан құтқарар бір-ақ амал бар. Ол ҚарМУ қалашығын жеделдетіп тұрғызу. Солай етуге мүмкіндік бар, тек босатылған қаржы жыл сайын толық игерілсе, құрылыс тресіне талап күшейтілсе... — деп өткен жылғы жоспардың қырық пайыз орындалғанын, университет ғимараты әлі де он жыл салынатынын қынжыла айтқан кезде, Дінмұхамед Ахметұлы таңырқаған жүзбен өзіне қадала қарады. — Сізге де сол үшін келіп отырмын...

Хатшы басын шайқады.

— Республикада қаншама құрылыс жүріп жатыр, бәрі де аса мәнді, бәрі де жедеғабыл салынуға тиіс. Ең ғажабы, соның бәріне мен айқайшы прораб болып, әлдебір кем-кетігін түгендеп беруге тиіспін... Жоқ, Бөкетов жолдас, бұл үшін келмесеңіз де болатын еді. Университет қалашығының жобасы баяғыда бекіген, тиісті қаржы бөлінген. Білекті сыбанып, бөгде шаруаларға малданбай, сізде ондай да әуестік бардеседі, негізгі міндетіңізді тиянақтап атқарыңыз. Құрылыс басшы-

лары тыңдамаса — Қарағанды сорлы қала емес, жергілікті басшыларға барыңыз... — деп екі-үш зілді сөзді түйе айтты да, жүзін терезе жаққа бұрып әкетті.

Үміттеніп келген ісі сәтсіздікке ұшырады. Ебіней Арыстанұлы "Үлкен үй" қожасының әлденеге қыңырайып отырғанын сезді. Сөйтсе де жайдан-жай тұрып кете алмады. Ішінде сақтап жүрген бір өксік ойын естіртуді жөн көрді.

— Қарағанды, жалпы Орталық Қазақстан атырабында тап қазірде мыңға тарта ғылым қызметкері бар. Бұл үлкен күш, Димеке, қаншама саңдақ доктор, академия мүшелері жемісті еңбек етіп отыр. Солардың басыш біріктіріп ортақ іске жұмылдыратын, Қанекең баяғыда-ақ негізін қалап кеткен Ғылым академиясының Орталық Қазақстан бөлімшесін ашудың мезгілі жеткен сияқты. Егер Орталық Комитет қолдаса... — деп бастағаны сол еді, хатшы кенет бері бұрылып, сұқ саусағымен үстелді тықылдатты.

— Осы жұрт қызық, сірә, өздері үшін пайдалы істің бәріне мені салып, ұпай түгендегісі келеді білем... Жолдас Бөкетов, сіз, жаңылмасам, академияның толық мүшесісіз, жаңадан сайлап алған жас президентіңіз бар. Бұл мәселені өз басшыңызға, Асқар Меңдіахметұлына айтыңыз. Ағасы болсам да мен оның қызметіне қарауыл қойып, өйт-бұйт деп, күн сайын араласа алмаймын, білдіңіз бе? Бұл бір. Екінші, республика академиясы тұрғанда үй ішінен үй тігіп, қажет пе сіздерге сол бөлімше? Әлде сізге академиядан дербес ғылым ордасын құру керек пе?... Тағы не айтасыз?..

— Басқа айтарым жоқ. Қымбат уақытыңызды алғаныма кешірім етіңіз. Сау болыңыз! — деп хатшының рұқсатын күтпей орнынан тұрды.

Сәл бөгелсе академия басшылығына сеніп қойған ініңіз бұл мәселенің мәнін түсінбеді, сірә, түйсігі соған әзірше жетпейтін сықылды... деген тәрізді дөрекі бірдеме айтып, тіпті бүлдіретінін анық сезген-ді...

Е.А.Бөкетов көтерген екі мәселе де өмір ділгірлігінен өрбіген, ғылым иесі болғандықтан соған жаны ауырғаннан туған көкейкесті шаруалар еді. Сөкеттігі жоқтығы өз алдына, дүйім ел күткен игі істер болатын. Алғашқысы екі-үш жылда шешілді, екінші мәселенің сәті де ұзаған жоқ, Ебіней Арыстанұлы айтқандай болып, 1983 жылдың көктемінде ҒА-ның Орталық Қазақстан бөлімшесі шаңырақ көтерді. Десек те?..

Ел билігінде қырық жылдан астам уақыт болған Димекең

сияқты кемеңгер адам сол үшін Ебіней інісіне рахмет айтып, барынша қолдау көрсетсе керек-ті. Алайда бірде-бірі құпталмай, қайта салқын қабақ көріп Қарағандыға ренжіп қайтты.

Ебіней Бөкетов — кешегі заманның сорлы кісісі болған жоқ, ірі тұлғаларының бірі. Дінмұхамед Қонаев — ел көсемі, ақылгөй көшбасшымыз. Бірі аға, екіншісі іні болып сыйласқандай жандар. Заманы бір тұлғалы екі перзентіміздің өзара ұғыспағанына қынжыласың. Нақты себебі беймәлім. Ешқандай құжат жоқ. Болуға да тиіс емес. Сөйтсе де түсіндіруге болады...

Михаил ЕСЕНӘЛИЕВ, Қазақстан КП ОК-нің бөлім меңгерушісі, "ҰЛЫЛЫҚ ПЕН ӘЛСІЗДІК", "Қазақ әдебиеті", 7 қаңтар 1997 жыл:

"Димаш Ахметұлында өзгелерге, әсіресе, өз бетінше ойлай білетін, жағымпаздық дегенді білмейтін өр кеуде тұлғаларға объективті қараудан гөрі өзінің жеке басының мүддесін жоғарырақ қойып, өктем бағалау басым болды. Турасын айтқанда, ол басшы адам үшін "лауазымың неғұрлым жоғары болған сайын қарамағындағыларға соғұрлым қайырымды және ізетті болу керек" дейтін ежелгі ұстанымды тәрк етті... Кездескен кедергілерді ол өз жолынан алып тастап отырды. Осыдан соң "оның зиялылығы мен демократизмі қайда?" деп таңғаласың?

Өкініш те сонда, Димаш Ахметұлының әруағын қастерлей отырып, сарай ішіндегі жекелеген сүйіктілер, сыбырлақтар және "сұр кардиналдар" (қызметтен тыс кездегі ақылгөй кеңесшілері) айтқан ақпарға оның құлай сенгіштігін айтуымыз керек. (...) Олар, әсіресе, кадр саясатын айқындауда трайболистік-аймақтық психология мен тараң пайымдаудан аса алмады. Міне, тап сол кезде, 70-жылдары біздің сайқымазақшылар өмірімізді жайлаған сол бір қисық ұстанымды сын тезіне салып, "Биографияң жараса да географияң жарамайды..." деген әжуа нақыл шығарды. Өкінішті-ақ іс! Осы қағида бойынша кейбіреулерді үрдіс жоғарылатып, ал енді біреулерді жылдар бойы "байлауда ұстап", өсуіне кедергі келтірдік. Әлдебіреулерге ұсақ-түйек кикілжің, түкке тұрмайтын дау-жанжал ұйымдастырды. Бұл, әрине, республиканың да, Димаш Ахметұлының да кәдесіне аспай, беделіне нұқсан келтіріп, тұтастай алғанда ұлттың бірігуіне үлкен зиян болып тиді...

Қаныш Имантайұлының ғылым дүниесінде ғана емес, күллі Қазақстан қауымындағы беделі мен танымалдығы өте зор еді. Сырттай қарағанда үкіметтің төрағасы, содан кейін ширек ғасыр бойы ОК бірінші хатшысы болған қайраткер мұндай ғылыми және қоғамдық алып адам үшін өз халқымен бірге қуанып, мақтаныш тұтуы тиіс болатын. Алайда бұлай болмады, тіпті Қ.И.Сәтбаев қайтыс болғаннан кейін де ол, мәймөңкесіз айт-

қанда, оның есімін әдебиетте, кинода, бейнелеу өнерінде мәңгі есте қалдыруға аса ықылас білдірмеді. "Қазақфильмде" жасалған деректі фильмді республика басшылығы бір көргеннен-ақ оның кәсіби нашарлығынан емес, Сәтбаевқа табыну басым деген желеумен жауып тастады. Тап осындай себеппен Мәскеуде, орыс тілінде, "ЖЗЛ" сериясында жарық көргеніне қарамастан Медеу Сәрсекеевтің "Қаныш Сәтбаев" кітабын Алматыда, қазақ тілінде жариялауға тиым салынды. Екінші бір талантты ғалым, шығармашылығы сан қырлы академик, көпшілікке танымал Е.Букетовке Д.А.Қонаевтың жақын көмекшілерінің бірі баспасөзде дерекі түрде жала жапты..."

IV

Бүгінде тарихи дерекке айналған, 1978 жылдың 20 сәуір күні магнитофон ұнтаспасына түсіп, хаттамасы сақталған құжаттан ең әуелі шағын үзінді оқиық...

БӨКЕТОВ: Бұл июнь айы ғой, 1931 жылғы?

ҚАРАСАРТОВ: Сол июнь айы. (...) Біз 13-15 шақты адам. Шыңғыстауға ілінгеннен кейін бір биіктен бинокльмен қарасам, Қарауыл жақтан бір салт атты келе жатыр. Шыңғыстаудың ішіне кірдіктағы, бойымызды көрсетпей жолына қарай жүрдік.... Сосын мен отрядты таса жерге тастап, атты кісінің алдынан шықтым... Қасымда Шарабаев Әбдірайым деген бар. Сол анадайдан: "Ойбай, мынау Шәкәрім ғой", — деді. Кездесе кеткен жерде аттан түстім. Ол кісі де түсті аттан...

БӨКЕТОВ: Бұрыннан шығармаларын, өлеңдерін естіп жүрген кісіңіз ғой енді?

ҚАРАСАРТОВ: Атына қанықпын. Ол кісінің өлеңдерін біз бала кезімізде домбыраға қосып, ән салатынбыз. Және мен өзім сол әдебиет жағына бейім адаммын, бала кезімнен. Сол, жақсы көргендігімнен бір көруге... құмармын. Сондықтан ғой Шәкәрім дегенде секіріп түсіп, сәлем бергенім... Жеңіл киінген, басында бөрік. Төгілген сақалы бар, денелі, үлкен қарагер аты бар. Қарагер аттың бір жағында саба көрініп тұр, қоржынның бір басында сүйретпе. Бір басы тағы толық. Сосын, мен сізді бір көруге құмар едім, іздеп бара алмай жатырмын, қызметке келгеніме де көп болған жоқ деп...

БӨКЕТОВ: Өзіңізді таныстырып тұрсыз ғой енді?

ҚАРАСАРТОВ: Таныстырып тұрмын. "Мен аудандағы саяси органның бастығымын. Фамилиям — Қарасартов, атым — Абзал. Сізді құрмет етем, Қарауылдан алыс кеткен жоқсыз. Үйіме жүріңіз", — дедім.

БӨКЕТОВ: Бойы сізден бойшаң ғой, жобасы?

ҚАРАСАРТОВ: Бойшаң! "Оған рахмет! Қанжығама қоржын байлап жүріп барғаным қалай болады?! Және сізге еріп барған соң ұстап әкелді дейді ғой, — деді. — Шыңғыстың бөктерінде, әр жағында жайлауда отырмын, бір жаппада үйім бар. Соған келіңіз, менімен әңгімелескіңіз келсе..." (...) "Мұны-ңыз дұрыс екен, онда жолыңыз болсын, бірақ құрметтеймін, сіздің бұрынғы атағыңызды мен жақсы білемін, сыйлаймын. Мен кісі жіберейін, сіз бой тартпай келіңіз, бір әңгімелесуге... Менен көмектен басқа жағдай болмайды, осыған сенсеңіз болады," — дедім. "Жақсы" деді. Бірақ, "қарағым, шырағым" деп лыпылдап тұрмайды..."

"Қазақ әдебиеті" газетінің 1989 жылғы 10, 17 және 24 ақпан күндеріндегі үш санына жарияланған сұхбатты (жариялаушы — Бейбіт Сапаралы) Ебіней Арыстанұлы өз үйінде жүргізіп, ұнтаспаға жазып алып тығып тастаған. Өйткені қазақ қауымы қазірде қайта ашып, жете танып, өлмес шығармаларынан рухани сусындап отырған сұңғыла ойшылы, ұлы Абайдың поэзия мектебін тамаша жалғастырушы ақыны һәм тарихшы Шәкәрім Құдайбердіұлы Құнанбай немересінің о күнде саяси ақталмаған кезі. Сұхбат беруші Абзал Қарасартовтың арам ниетімен және соны әскездікпен жүзеге асыруы нәтижесінде жарым ғасырдан астам уақыт "Халық жауы" болып келген асыл тұлғаның жер бетінде көрген ең соңғы шерлі жазы мен күзінен, күні бүгінге дейін сыпыра жұмбақ та күмәнді күндерінен азды-көпті елес беретін, одан да гөрі жалған тарихтың қолдан қалай жасалып, қалайша қиыстырылатын кебінен сыр шертетін хикаят...

Ебіней Арыстанұлы бұдан бір жыл бұрын, яки, 1977 жылдың жазында Қарқаралыға келіп, одан Абыралы тауын орап өтіп, Шыңғыстауды бөктерлей отырып, бұл енді 600 шақырымға сөз айтпайтын ауыр да алыс жол, Жидебайға барып, ұлы Абайдың рухына тағзым етіп қайтқан-ды. Бұл жайында сұхбат үстінде өзі де: "Абайдың бұрынғы қыстауын жақсы көтеріпті, музей жасапты, алдына... шошаласын келтіріп, Абайдың бейітінің жанында туыс-тұқымдары жатқан көрінеді... Шәкәрімнің бейіті жұпынылау енді, балалары істесе керек. "Шаһкәрім" деп басына тас қойыпты. Жүз метр жерде Абайдың қасынан, оң жағында..." — депті. Соған қарағанда ғалым-жазушы Шәкәрім шығармаларына көптен қызығып, қолына түскен кейбір дастан, өлеңдерін құныға оқып, өз бетінше ізденіс те жасаған тәрізді. Әсіресе ұлы ақынның қайғылы тағдырына зерттеушілік көзбен шұқшия үңілген. Сұхбатты жариялаушы Б.Сапаралының "Тарих алдындағы сот" деп ата-

ған соңғы сөзінде ғалымның қосағы Зүбәйра Оңдасынованың: *"Қарасартов туралы, оның тірі екендігін, Қарағанды облысы, Егіндібұлақ ауданында тұратындығын Ебіней бір қонақта отырғанда естіген-ді... 1978 жылдың көктемінде ол маған үйге Қарасартов келмекші, сұрамағым көп... дегенді айтты. Өз машинасын жіберіп алдырды... Шал тапал бойлы, еңкіш тартқан, өзі әрең-әрең жүретін кісі екен. Құлағы естімейтінін, көзі бұлдырап көретінін айтып отырды. Алғашқы күні шай-пай, тамақ ішіп, ауызекі сөйлесті. Екінші күні тағы алдырып, табандап бірнеше сағат отырып, әлсін-әлсін дем алдырып, Қарасартовпен әңгімені магнитофонға түсіріп алды..."* — деген естелігін келтірген.

Біздіңше, Ебіней Арыстанұлы әбден қартайған, ауырушаң шалды сөзге тартып, кейде сол үшін қолпаштаған жылы лебіз де айтып ескі тарихқа жетектеп отырып, ақын өлімінің бірден-бір тірі куәгерінен бірталай мағлұмат алған. Соның ең бастысы, Шәкәрімдей асылды ел жадынан сызып тастамақ болған қаскөй пенденің кезінде кім болғанын, елу жылдан соң да сол қалпында өзгермей қалған жексұрын сұрқын ешқандай әдеби әсірелеусіз, артық сипаттаусыз кейіпкердің өз сөзімен көрсете білгендігі. Біле білгенге бұлда тамаша шеберлік! Әдеби де, тарихи да көрегендік. Кәнігі зерттеуші химик-ғалым кәдуілгі әдеби хатшыға айналып, өткен өмірін, қолымен жасаған қылмысын ойында қайыра екшеп, өзінше бопсалап отырған кексеге: *"Оныңыз қалай, мынауыңыз қып-қызыл өтірік!..."* — демейді, шүбәсіз сенген кісі болады да, сөйлете береді, сөйлете береді. Нәтижесінде бар сұхбаттың өтірікшынын аршымай, өз тарапынан ешқандай талдау, тұжырым жасамай айтылған қалпында сақтап, бүгінгі қауым үшін аса мәнді тарихи құжат қалдырған.

Байқасаңыз, Абзал Қарасартов та атақты ғалыммен сұхбатқа әріден ойлап, зор дайындықпен келген. Өйткені ол күллі елдің Шәкәрім десе ішкен асын жерге қойып, *"Кешегі тар заманда осындай да дүлділді қолдан құрттық, оны оққа байлаушы — ГПУ-дің әсіре жандайшабы Қарасартов!"* деген ауыр айыптың елу жыл бойы соңынан қалмай, өзімен бірге жасап келе жатқанын, сол үшін де қарғыс арқалаған есімі ұрпақтарына қара таңба болып тарихта қалатынын жақсы біледі және соның тауқыметін сол қарсаңда басынан кешіп те жүрген жан (бұл жайында сұхбат берушінің өзі де айтыпты). Сөйтсе де Шыңғыстаудың іші-сыртын өзіндей жете білмейтін, күншығыс бөктерінен бір-ақ мәрте жүйрік *"Волгамен"* жортып өткен Ебіней Арыстанұлына ол банды қуып жүріп, Шаған өзенінің

Семейге ұрымтал аяғындағы Тайлан ауылынан үрдіс келе жатып, Шөкәрім қажыны күнбатыстағы шошаласына артынып-тартынып кетіп бара жатқан қалпында, айналасы ат шаптырым үлкен таудың күншығыс етегінде кездестіреді. Бұл енді салт атты кісі соншама айналым жасап жүрер жол емес. Қарасартовтың қиялымен туған өтірік кездесу... О да бір сәрі, атақты ақынмен әңгімелесуге құмар, өзі де өлең қиыстырғыш ГПУ бастығы оны кеңес жұмысына тарту мақсатымен кісі жіберіп, аудан орталығына шақырып, бір күн, бір түн оңаша сұхбат құрады-мыс. Бұ да, әрине, қисынсыз бопса. Өйткені, Шөкәрім қажы тап сол кезде Шыңғысты әрлі-берлі кезіп еру болғандай, немесе қонаққа келіп мәжіліс құрғандай жайда емес, жүрегі толған қапа, өмірі де қаралы налада: тірі жүрген сегіз баласының үлкені Ғафур — Семей түрмесінде бес ай тергеусіз, сотсыз қамауда жатып, өзіне жасалған қиянатқа қарсылық көрсетіп тамағын орып опат болған; соның артынша марқұмның төрт қыздың ортасындағы жалғыз ұлы да сол түрмеде жатып әкесінің жолын құшқан; екеуінің де "кінәсі" — жуанның тұқымы болғандығы...

Ақынның күнделік дәптеріне жазған өсиет өлеңіне жүгінейік:

*"Бұлақтан әрман белгі бар,
Ренжімей, сонан көр қазыңдар,
Тереңдеп барып лақаттай.
Кебісім, мәсім, шапан, шалбар,
Тақия, тымақ, желет, тон бар,
Бөлісіп алсын таласпай.
Бешпетім, етік, сағат қалсын,
Қабыш пен Ахат, Зият алсын,
Атадан мирас алғандай...
Апармай елге көміп мұнда,
Мінерлік атым тұр осында,
Бірің шық елге барғандай..."*

Демек, қарт ақын өскен ортасынан, ауыл-аймағынан жырақта болуды қалаған. Ел жұмысына араласудан, әлеуметтік парызын өтеуден де мүлдем тоқтаған шағы. Дүние қызығынан жеріп, ешқайда қыдыруға жоқ, тек келушіге ғана ізет білдіреді. "Шөкәрімді кім атты, не үшін атты?" деп атаған естелік мақаласында ("Қазақ әдебиеті", 9 маусым 1989 жыл) Нұрымбек Жанділдин ақынның академия қорындағы қағаздарынан өзі оқыған, Қарасартов туралы Шөкәрімнің:

"Бұл адам маған доспын деп келеді, әдебиеттен аздап хабары бар адамға ұқсайды. Бірақ мен оның кім екенін, ішінде не жатқанын білмеймін. "Оқып берейін" деп бірнеше рет менің қолжазбаларымды сұрап әкетті, әлі қайтармай жүр..." — деген сөзін келтіріпті. Олай болса сұхбат берушінің қайғы жұтқан ақынды бір емес, екі мәрте — Шыңғыстың күншығыс бөктері мен Қарауылдағы өз үйінде кездестіруі ойынан шығарылған өтірік. Бұл жәйт оған ақынға жақсы көзбен қараған адаммын деу үшін ғана керек болып отыр, шамасы...

Амал қанша, бұзылған заман жасы жетпіс үшке шығып, қу жанына тиыштықты иесіз таудан іздеген шерменде қартты тек жатқызбады. 1931 жылдың қыркүйегінде басталған Шыңғыстау-Шұбартау көтерілісінің қантөгіспен аяқталған лаңы оны да шалды. Әр таудан, әр бұтадан "банды" іздеп, күнәкарды қарадай көбейтіп, жаппай қуғындау мен "жау элементтерден" тазарту науқаны кезінде, қазанның 2-танына ауған елен-аланда, қасындағы екі-үш серігін артына тастап таудан жаяу түсіп келе жатқанда, бұқпада өзін тосқан қараниет жанлардың құруды мылтығына кез болды. Ақынды олар жақындай бергенде бір емес, жүремелете екі мәрте атып жығады. "Ат" деп бұйырушы — Абзал Қарасартов, атушы — аудандық милиция бастығы Халиков (ұлты — татар, әлде башқұрт деседі). Ал соны көрген куәлар — екі жақтан да бар және бір топ адам...

Шәкерім Құдайбердіұлының өмір жолының қастандықпен үзілу трагедиясының шындығы осы. Бұл жәйт көп жылдар бойы халықтан бүркеменіп, Абзал Қарасартов үкіметке мәлімдеген, яки "банды басқарған, Кеңес өкіметін құлатпақ болған..." деген қауесет жолды болып, 1987 жылға дейін үстемдік құрып келді.

Әділдіктен аумас үшін А.Қарасартовтың қияли бопсасынан тағы бір үзік келтіреміз:

"ҚАРАСАРТОВ: Атыс басталды да кетті. Былай да олай да кете алмады. Шәкәрімге оқ тиген.

БӨКЕТОВ: Кімнің оғы тигені белгісіз ғой?

ҚАРАСАРТОВ: Белгісіз... Мына жақтан да атып жатыр, ана жақтан да атып жатыр.

БӨКЕТОВ: Аналардың өздеріде атып жүр ме, Шәкәрімнің адамдары?

ҚАРАСАРТОВ: Олар да атып жүр, атып жүрген шығар... Тор жорғамен алғашқы көрінгенде аттың жалынан бұрқылдаған көк түтін көрініп тұрды. Бірнеше атты өзі.

БӨКЕТОВ: Шәкәрім бе?

ҚАРАСАРТОВ: *Өзі. Стволы үшеу, қайсымен атам десе де ықтияр өзінде...*"

"БӨКЕТОВ: *Шәкәрім туралы әр жерде әңгіме айтып, не болмаса бірдеме жазып көрген жоқсыз ба?.. "Ай, оның ақындығын не қыласыз, өзі жау емес пе?!" — деген сияқты.*

ҚАРАСАРТОВ: *Жоқ, ондай мәселе болған емес. Бірақ... олардың личный қарақан бастарында үлгі көп қой. Әлгі келбеті жайында, мінезі жайында, сонсоң қолынан тасын стол ғып, тауын үй ғып... жасап жүргенін мен кей жерде әңгіме ғып айттым. Ал, бірақта ол кісі жайында мен ешбір уақытта жамандап сөз сөйлеген емеспін!.."*

1959 жылы Шәкәрім Құдайбердіұлы қылмыстық қаралаудан ақталды. Соған орай "Қазақ әдебиеті" ақынның бірнеше өлеңін жариялап, 29 жылғы қапастан жарыққа шығарды. Бұл тегінде күллі қазақ қауымы қуаныштаған оқиға болды. Алайда марқұмды жер жастандыруға бұйрық берген А.Қарасартов дереу жоғары жаққа арызданып өре тұрсын. Бұл жайында жоғарыда біз үзіндісін келтірген естеліктің авторы Нұрымбек Жанділдин, бұл кезде ол кісі — ҚКП ОК-інің идеология саласын басқаратын хатшы, демек Ш.Құдайбердиевті ақтау жөніндегі қам-қаракетке тікелей қатысқан һәм саяси жөнінен жауапты адам, өз мақаласында былай дейді: *"Евней Букетовпен болған әңгімеде Қарасартов: "Ертеректе Мұқаңның (Мұхтар Омарқанұлы Әуезовтің — Н.Ж.) барында кіріскенде бұл кісінің еңбегі баяғыда шығушы еді. Мен биттей қарсы емеспін! Қазір шығарса да! Маған ешнәрсе істеген жоқ. Мен енді только армандамын!" — депті. Марқұмның бұл айтқанында шындықтың исі де жоқ. Ол "биттей қарсы емес" болса, Шәкәрім өлеңдері газетке шығысымен сонау Егіндібұлақтан Алматыға жан ұшырып неге жетіп келді екен! Маған мәселені былай қойды: "Шәкәрім Құдайбердиев — Совет өкіметінің қас жауы. Қолына қару алып күрескен, өкіметке қарсы көтеріліс ұйымдастырып, оған оқ атқан адам. Мұндай адам ағартылатын болса, мен соңғы демім біткенше ісім сендермен болады. Хрущевке дейін барамын, — деп қоқан-лоқыға басты. Бұл айтқандарымды толық анықтайтын деректер КГБ-де, ондағылар менің жағымда..."*

Демек, 1989 жылы ұлы ақын жайында ағынан жарыла естелік айтып, қорғаушы болып отырған Нұрымбек хатшыныңда биік құзыры жалақор Абзал Қарасартовтың өлермен талабын тоқтатуға жетпеген. Әлқиса, содан 1963 жылы Се-

мей обкомының, Абай аупарткомының ынтасымен 300 адамның жазбаша естелік-куәліктері жиналып, Қауіпсіздік комитетіндегі жасырын архивтерден де ақынды ақтарлық оң деректер табылып, шерменде тұлғаны жалған жапсырылған қылмыстан, саяси қаралаудан да біржола ақтап, әдеби-ғылыми мұрасын халыққа қайтару туралы мәселе қозғалғанда, Қазақстан ҚКП ОК-і де оны құп көріп, белгілі ақын Хамит Ерғалиевті төраға етіп, 12 әдебиетшіден комиссия құрған. Оларда жан-жақты түсінік дайындап, ақынды біржола ақтау қажеттігіне шүбәсіз сендіретін пәтуаға келген. Алайда бұл жолы да (Н.Жанділдиннің жазуынша, ОК бюро мүшелері өзі 1965 жылы дайындаған ресми мәлімдемеге түп-түгел қол қойып, солай етуді жөн көрген) қара ниет күштер бел алып, Шәкәрім ақын жабулы қалпында қалған.

Ебіней Арыстанұлы бұл тарихтың бүге-шігесін жақсы білгеніне шүбә жоқ. Сұхбатта сол жәйт ап-айқын көрініп тұр. Бұл істі қолға алғанда ол ел тарихы үшін келешекте осындай да деректің керек болатынын айқын түсінген. Сірә, сол түйсікпен уақыт тауып, осы істі істеп тастаған. Ескерту пәрыз: келер жылы Абзал Қарасартов өмірден озған...

"1978 жылдың 20 апрелі. Бұл күнді тарихи ұмытылмас дата десек те болғандай. Көкек айының осы жұлдызында жарым ғасыр беймәлім қалып келген, халқымыздың Абайдан кейінгі ұлы ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлының қастандықпен өлтірілуіне байланысты азаматтық ар алдында сот өтеді. Сот тоқырау кезеңінің мейлінше етек жайып тұрған мезетінде болғанымен, еркін жағдайда, қысымы жоқ тең тұрғыда, екеуара келісіммен сұрақ-жауап түрінде жүргізілген. Халық атынан — сот, тергеуші, айыптаушы болып, халқымыздың аяулы перзенті, академик-жазушы, техника ғылымының докторы, профессор, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Евней Арыстанұлы БУКЕТОВ жауап алады. Айыпкер, қылмыскер, тарих алдында жазаға тартылушы ретінде 30-жылдардағы ГПУ қызметкері, жетпіс жастағы Абзал ҚАРАСАР-ТОВ жауап беріп отырған..." — деп түйіндепті осы сұхбатты алғаш жариялаушы Бейбіт ініміз.

ОН БІРІНШІ ТАРАУ

*"Күнге ұмтылған көңілі күлге құлап,
Пәк ынтық, таза ынтық сөніп қалды.
Ендігі өмір тек қана шыдай білу,
Дегендейін: "Мен көндім, құдай салды".*

С.Надсон,
аударған Ебіней БӨКЕТОВ

КӨЗДЕП АТҚАН ҚАСТАНДЫҚ ОҚТАЙ ТИДІ, ЖАНҒА ИІЛМЕС ӨР КЕУДЕ ОТҚА КҮЙДІ

I

"Простор" журналының 1978 жылғы 8-9 сандарында жарияланған "Время светлой судьбы" ("Записки научного работника") хикаятына Ебіней Арыстанұлы мынадай алғысөз жазыпты: *"Республика ғылымы тегінде менен де жас болар-ау, сөйте тұра ол таң қалғандай қысқа мерзімде жан-жақты және шарықтап өсіп, үлкен ғылымның кең қолтығына емінеркін кірігіп, нәтижесінде әлемдік мәдениет пен күллі адамзаттық дамудың қозғаушы бір бөлшегіне айналды. Бұл енді, сөз жоқ, Ұлы Отанымыздың ортақ табысы. Сол жәйтті мақтан ете отырып, осыншама күшті серпілістің біздің санамызда жаңару туғызып, айналамыздағы дүниеге көзқарасымызды түбірімен қайта қарап, тұрмыс күйіміз, тірліктегі дағды-әдетіміз ғана емес, өзге де тағылым-түйсіктерімізге түбегейлі өзгерістер жасағанын мойындаулазым. Шынында бұл бұрыннан қалыптасқан, өзімізше бекем деп жүрген ұстанымдарды тәрк етуге мәжбүр етті... — дей келіп автор өз жазбаларын журналға ұсыну себебін былайша тұжырымдайды. — ...Төмендегі еңбегімде мен осы жайында, дәлірек айтқанда, өмір сүрген уақытым мен өзім туралы азды-көпті сыр шертуді мақсат еттім. Алайда соны тәмамдаған кезде заманым түгілі, өзім туралы да мардымды ештеңе айта алмағанымды аңғардым. Десемде, оның толып жатқан олқылықтарын көре, біле тұра жұртшылық тезіне ұсынуды жөн көрдім. Өйткені, онда туған халқымның тағдырын жаңа жағалауға шығаруға септігін тигізген ғылым қызметкерлерінің тамаша еңбегі, үлгі боларлық ортақ болмысы бейнеленген..."*

Мақсат түсінікті, міндет айқын. Ғылыми-техникалық төң-

керіс (НТР) заманының жуан ортасында жүрген еңбекқор ғалым өзі жүріп өткен ғұмыр жолын арқау ете отырып, түбірімен өзгерген уақыттың жаңа адамы туралы, кешегі көшпелі тірліктен көшелі тұрмысқа ауысқан замандастарының ақыл-ойы, шыққан биігі мен асар белі жайында көл-көсір сыр шертіп, бұған дейін мал баққан қазақтың жаңарған ділін әдеби тұлғалауға қалам сілтеді. Ізгі ой, игі талап! Қуан қазақ, осындай талант туып, өзекті ойынды, еңселі бойынды орыс тілінде жеріне жеткізе әңгімелеп, келісті түрде өрнектеп беретін өзі ғалым, өзі әдебиетші шыққанына!..

"Мен қалайша ғалым болдым? Соңғы жылдары өзімді жиі мазалайтын күпті сауалға жауап іздесем-ақ өткен өмірімнің асу-белесінде ғылым иесі болуға ешқашанда құмартпай, мүлдем басқа арманның жетегінде шырмалып ұзақ жүргенімді мойындауға тиіспін..." — деген жұмбақ лебізбен басталған хикаят оқырманды таң қалдырып, бірінші жақпен, Мәжит есімді жасөспірімнің атынан баяндалған ғұмырнама сізді ынтыға оқуға жетелейді. Одан әрі Есіл атырабында мал бағып, қол еңбегімен күнелткен байырғы қазақ ауылының бұйығы тіршілігімен танысасыз. Сол ортада өскен жады зерек жасөспірімнің мектеп табалдырығынан аттаған соң-ақ дүние танымы кеңейіп, өрнені білуге құштарлығы арта түсіп, Ұлы Отан соғысы жеңіспен аяқталған жылы қиырдағы Ала-тау баурайына білімін көтеруге аттанғанын білесіз...

Кемелеттік жасқа жеткен әрбір қазақ баласының басынан кешкен өмір жолы бұл. Бірі ауылынан ұзап шыға алмай малшы болды, екіншісі өресі жеткен өнерді ұрымтал қаладан қуып, мұғалім, агроном, иә дәрігер мамандығын иеленді... Ал, біздің жігіт ғылым жолына түсіп, ғалым-металлург атанды. Сол жолда өзі кешкен елеулі оқиғаларды, өткен өмірдің қызықты да қиын күндерін елуді еңсеріп, жігіт ағасы атанған кезінде әңгіме етіп, лақап кейіпкері Мәжит Нұрбаевтың атынан әдеби шығарма түрінде кестелеуде нендей өрескелдік болмақ?

(Бұдан әрі біз "Жарқын тағдырдың уақытында" көркем тілмен әдемі баяндалған ірілі-ұсақты оқиғаларды, хикаяттың сыпыра желісін қайыра соқталап сөз етпейміз. Себебі, бүкіл ғұмырнама бойында азды-көпті үзінділер келтіріп жеткілікті әңгімеледік. Содан-ақ Ебіней Бөкетовтің ең сүбелі, ең айшықты әдеби туындысымен жете таныс емес оқырман едәуір мағлұмат алды деп білеміз. Ескертер жәйт: Ебіней Арыстанұлы "Простор" журналында жарияланған төл шығармасын бірер жылдан кейін қайта қотарып, кей жерін

ықшамдап, енді бір тұсына көлемді өзгертулер жасаған, қайсыбір селкеу оқиғаларды күшейтіп көрсеткен. Түзетудің соңында "Время светлой судьбы" деген мадақ әуені көзге ұрып тұрған тақырыптан бастартып, "Шесть писем другу" (қазақшасында "Алты хат") деп қарапайым да ұтымды ат қойған; амал не, хикаяттың 1982 жылғы соңғы нұсқасы ғалымның көзі тірісінде жария болған жоқ, ол өмірден озған соң алты жылдан кейін (А., "Жалын", 1989 жыл); ал қазақша нұсқасы араға тағы да жеті жыл салып, тек қана 1996 жылы осы баспадан жарық көрді).

Әдебиет әлемінің елеулі құбылысына бей-жай қарамайтын оқырман қауым "Жарқын тағдырдың уақыты" жария болған 1978 жылдың күзінде-ақ академик Бөкетовтің жаңа туындысын бас алмай оқып, рухани тұщынып, ерекше сүйсінгендігі жайында авторға жүрекжарды хаттар жолдап, құптау білдірген.

Солардың бірі 1979 жылдың басында Мәскеуден жазылған, жолдаушы — ВЛАДИМИР КОНСТАНТИНОВИЧ ПОКРОВСКИЙ (6-шы Ростовский переулок, 4 үй, 1 пәтер):

"Самый легкий жанр литературы — мемуары, ибо весь материал готов раньше, чем автор взялся за перо. Самые бездарные мемуары, которые мне известны — актрисы Яблочкиной. Среди лучших — Ваш."

Поздравляю, что если Вы слышали много похвал напечатанному... Вами в "Просторе", все-таки Вы не осознаете изумительный высоты своего творения. По историческому значению "Былое и думы" (А.Герценнің жұртқа әйгілі туындысын айтып отыр — С.М.) выше, по блеску выше стоит мемуары И.Эренбурга, но Вашу можно сравнивать с такими эталонами. С первых страниц не только импонирует, но и озадачивает неимоверная простота. Она озадачивает своим высоким коэффициентом полезности... Ваш мемуар не только знакомит: с пройденным жизненным путем одного из ученых, но дополнительно показал развития национальных культур. Меня, кто старше Вас лет на 25, а по национальности русский, раздражало открытие университетов даже в Элисте и Чебоксарах... В показе людей физического труда Вы сопоставимы с Шолоховым. А он выше мною названные Эренбурга и Герцена..."

А.МЕЕРОВИЧТІҢ 1979 жылдың мамыр айының 21 күні Өскеменнен жолдаған хатында мынадай сөздер бар: "Не из желания польстить академику, а от души и чистого сердца, как старший товарищ, говорю: мне понравилось твое повествова-

ние в своей основе, как благодарная память о людях, с которыми тебе пришлось встретиться на жизненном пути, сыгравших определенную роль в научном становлении. С моей точки зрения в отдельных местах ты на себя напрасно роптал. Возможно это литературный прием, о котором мне трудно судить? И еще. Почему ты не довел рассказ до сегодняшней вершины твоего восхождения, как ученого? Я имею ввиду все титулы по линии АН республики..."

"Простор"-дың бас редакторы В.И.ЛАРИН "Жарқын тағдырдың уақытын" жариялауды аяқтаған 9-саны жарыққа шыққанда, яки, қазан айының 3-жаңасында Ебіней Арыстанұлына: "Искренне рад — Вы написали очень интересную и талантливую книгу. Думаю, что это самое большое событие в литературе в последние годы. Больше того, Ваша повесть новаторская и по содержанию, и по манере письма, и даже по теме — и не только для казахской литературы. (...) Очень хотел бы, чтобы Вы продолжали свою связь с "Простором". Вы нас серьезно поддержали. Большое спасибо и за повесть, и за поддержку журнала! Счастья и творческих успехов Вам!" — деп, сыпыра мадақ сөздер тізіп, жан толқытар жарқын лебізді хат жолдапты.

Үзігі келтірілген үш хат, әсілі, Ебіней Бөкетовтің жаңа туындысын зиялы қауымның ерекше жылы қабылдағанын аңғартса керек. Сүйсіну білдіріп, Қарағандыға телефон шалғандар да күн сайын көбейе түскен. Ашық хаттар да қарша жауған...

Нақ сол қарсаңда журнал редакциясына "Ғылыми қызметкердің жазбаларының" жариялануына наразылық білдіріп, түгенше оқиғаны автордың бұрмалап, иә тым әсірелеп көрсеткенін "әшкерелеген" хаттар да түсе бастаған. Солардың бірі — оқырманға өткен тараулардан таныс қарағандылық зейнеткер Жармағанбет ТӨЛЕНОВ. Хикаяттағы Жантақ ақсақал — өндіріс жайын жақсы білетін білікті инженер, ал зерттеушілікке қабілеті ғана емес, білім деңгейі де, ой өресі де жетпейді; соны өзі де сезетін кексе әлеумет жұмысын құлшына атқарып, дүйім жұртқа ақылгөйлік жасап жөн-жоба айтумен әуестенеді; ал басқаруындағы кен байыту құтыханасы өлденеше жыл бойы ұсақ-түйек тақырыппен шұғылданған... Жазушы бәлкім қиялға ерік беріп, ғылымды өз қажетіне жегіп, қомақты еңбекақы алып жүрген пайдакүнем пенденің жиынтық бейнесін жасап, оғаш істерін әсірелеп сипаттауы ықтимал. Әсілі, бұл — әр қаламгердің еркіндегі шаруа... Жармақ Төленұлы, әрине, хикаяттан өзін жазбай таныған да қатты жәбірленген. Іргесін бекемдеуге азды-көпті еңбегі сіңген ХМИ

тарихында әлгіндей әжуа сипатта көріну — республикалық зейнеткер атанып отырған мәртебелі кексе үшін тым ауыр сыбаға. Сол себепті Бөкетов туындысына жасы жетпістен асқан, аурушаң ақсақалдың айырықша наразылық білдіруін кешіруге де болады.

Бүгінде де түсініксіз жәйт: "Простор" журналының 1979 жылғы мамыр айындағы санында жариялаған, редакцияға түскен хаттарды шолу мақаласында Ж.Төленовтің хатынан үзінді келтіріп, хикаят авторы өзі туралы мақтауды көп айтты, ғылыми әріптестерінің жұмысына теріс мінездемелер беріп, кейбір оқиғаларды бұрмалап көрсетуін "әшкерелеген" сынына қомақты орын беруі... "Оқырман және журнал" айналымымен берілген сынның сарыны мынау: *"Ебіней Бөкетов ащы мысқылмен ағаш атқа мінгізуге тырысқан ғылым адамдарын лақап есімдермен бүркеп, нақты жұмыс орнын атама-са да оларды түстеп айыруға болады. Шынайы дерекке сүйенген һәм партиялық әліллікті (?) арқау еткен шығармалар ғана жұртшылық көңілінен шықпақ. Ал мына хикаятта ол атымен жоқ. Хат жолдаушының пікіріне еріксіз ден қоясын..."* — деген ауыр сөздерді журнал алқасы қалайша және не себептен жариялаған? Ең ғажабы, журнал редакциясының осы шығарманы қуана қабылдап, асыға жария еткен былтырғы әрекеті, оның бас редакторы В.И.Лариннің бұдан алты ай бұрынғы сүйсініс хаты осыдан соң теріске шықпақ. Төленов наразылығының жария болуында бізге беймәлім бір гәп бар, оны Вениамин Иванович жақсы біледі. Бірақ соны бүгінде кімнен сұрайсың?..

Десек те осы гәпті жеткілікті түсіндірер төтенше оқиға сол мамыр айында-ақ сап етті: бұдан жиырма алты жыл бұрын Ебіней Арыстанұлының ең алғашқы әдеби сын мақаласын жариялап, әдебиет әлеміне жолашар жасаған, одан кейін де талай туындысын жария еткен байырғы авторын "Ленинская смена" газеті 1979 жылдың 19 мамыр күнгі санында "В соавторстве с... Хлестаковым" деген жан түршігерлік дабыра атпен аяусыз сынаған, тақырыптың астында "Е.А.Бөкетовтің "Ғылыми қызметкердің жазбалары" жайында" деген қосымша анықтамасы бар сайқымазақ мақала жариялады. Қол қоюшы — тарих ғылымының кандидаты Ю.Рощин. Газет редакторы — Ф.Игнатов.

Мақала авторының да, демек газет редакциясының да қарауылға алғаны — атақты академикті, мәртебелі университет ректорын, жазушылық дақырты Қазақстан ғана емес, күллі Одаққа мәлім ғалымның абыройын төгіп, әлеумет ал-

дындағы биік беделін құрдымға түсіру. Солай екені мақаланың сайқымазақ атынан-ақ сезіледі. Н.Гогольдің атақты комедиясы "Ревизордың" бас кейіпкері Хлестаковтың өзін лауазымы мықты тексеруші етіп көрсетіп, парақор да жағымпаз, шетінен обыр, өтірік пен өсекке уланған Н. қаласының әкімінен бастап, қалталы шонжарларын, солардың өрен-жаранын алдап соғып, жиған-тергенін үптеп кеткен алаяқ екендігі жұртшылыққа мәлім. Жә, сонда, ревизор құқығын шебер пайдаланған пысық Хлестаков пен КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері, Кеңес ғылымын іздемпаз еңбегімен халқадерінше көркейтіп һәм саналы өмірін ұстаздық етумен өткізіп келе жатқан профессор Бөкетовті өзара жақындастырып туыс етер ұқсастық неде? Хлестаков — белгілі алаяқ, іріген-шіріген қауымды, рухани ауру қауымды одағай әрекетімен әшкерелеуші. Ал, Ебіней Бөкетов болса — адал еңбек пен парасатты ой иесі, ғылым адамы, ҚарМУ сияқты үлкен ұжымды басқарып отырған қайраткер, оған қоса қаламы ұшқыр қос тілді жазушы...

Ю.Рощиннің пайымдауынша Гогольдің Хлестаковы академик Бөкетовпен ағайындас пенде. Неге десеңіз, "Просторда" жариялаған ғұмырнама шығармасында ол өзіне шексіз мадақ айтып, жарнама жасаған. Ғылымға келу жолын көлденең тарта отырып, өзінің асқан еңбекқорлығын, іздемпаздығын, өзгеше дарынын, ғылыми көрегендігін, жанжақты өнерлі адам екендігін... шексіз марапаттап көрсеткен. *"Хикаятты тәмамдаған кезімде заманым түгілі, өзім туралы да мардымды ештеңе айта алмағанымды аңғардым", — деп алғы сөзде автор шынын айтады да, іле-шала төл еңбегінің "толып жатқан олқылықтарын көре, біле тұра жұртшылық тезіне ұсынуды жөн көргенін..." мәлімдейді. — дейді Ю.Рощин. "Сөйтсе де ащы шындықты айтайық, — депті газет авторы. — Заман туралы хикаятта мардымды ештеңе жоқ, көл-көсір әңгіме — тек қана өзі жайында..."*

Шындығында өмір сүрген Заманы мен Уақыт туралы әңгіме хикаяттың әр жолында, әр бетінде әдеби әдемі қиысқан. Өйткені, Е.Бөкетовтің Мәжиті қауымнан тысқары өскен жоқ. Оны өсірген де, көзін ашып, ғалым еткен де — өз заманы. Соны көретін тек көкірек керек, ал көргісі келмеген адам алдында сорайып тұрған түйені де көрмейді. Ал, мақала авторы "Жарқын тағдырдың уақытынан" тек қана олқылық іздеген. Мысалы, автордың *"диссертация қорғағаннан кейін біраз уақыт өзіме-өзім риза болып жүрдім"* — деген әжуа пайымдауын жол ортасынан суырып алып, *"Міне, көрдіңіз бе, автор осындайда ұсақ жәйтті*

үлкен жетістікке балап, мақтан тұтады", — деген, хикаятты оқымаған жұрт шүбәсіз иланғандай тұжырым жасайды. Рошин әділ жазғыш болса автор ойын ортан белінен үзбей, сөйлемнің аяғындағы: *"Бақытыма қарай, осы ризашылығым онша ұзаққа созылған жоқ, созылса жақсылыққа апармайтын еді..."* — деген мәнді байламын қоса келтірер еді. Жоқ, сынаушы ондай әділдікке баспайды. Тырнақ астынан кіріздейді.

Солақай пиғылдың ең күшті айғағы — ғалым-жазушының шығармашылық жолда Пушкинді, Маяковскийді, Есенинді аударумен ғана тоқтап қалмай, В.Шекспирді де қазақша сөйлетпек талабын мазақтауы. Оқып көрелік: *"Вряд ли правомерно братья за поэтический перевод с иностранного, если сам без обиняков указываешь в анкете, что владеешь им слабо. Но это обстоятельство ничуть не смущает Е.А.Букетова, когда он "осуществляет" переводы из английской драматургии XVI-XVII веков... Кто следующий окажется под прицелом творческого вдохновения Е.А.Букетова? Михайло Ломоносов? Бернард Шоу? Глеб Успенский?..."* — деген әжуаны қалай түсінеміз?

Мақала авторы Ебіней Арыстанұлының ғұмыр жолына шұқшия үңіліп, өмірбаян деректерін, әрине, сүзе қараған. Құптарлық ізденіс (Соларды тек қайдан және қалай алған?). Сөйткен соң ізденісін жеріне жеткізе һәм таза ниетпен жасағаны жөн еді. Амал қанша, драматургияның әлемдік алыбы Шекспирді (сыншы драматургтің әйгілі есімін қасақана атамайды, сірә, Бөкетовке ондай сыбағаны қимайды, сол себепті XVI-XVII ғасырдың дүниесі деп далдалап жазады) Мұхтар Әуезовтен соң қазақ сахнасында екінші рет шебер сөйлеткен аудармашы ерлігін қасақана аяқасты етеді. Шындығында Ебіней Бөкетов Шекспир драмаларына ("Макбет", "Юлий Цезарь") кірісерден бұрын орыс әдебиетінде бұрын-соңды жасалған аудармаларды мұқият зерттеп, жылдар сынынан өткен ең тәуір нұсқаларын тандап, талғап аударғанын (айталық, "Макбет" драмасын Б.Пастернак тәржімасы бойынша жасағанын) қолжазбасында арнайы ескерткен. Олай болса Ю.Рошин тарих ғылымының кандидаты атана тұра аудармашы ізденісін жоққа шығарып, ғалымның өмірбаянында атап көрсеткен, "ағылшынша шамалы білемін" деген сөзін мақаласына мәнді айғақ етеді.

Әлбетте газеттің үш бағанын толық қамтыған, түп ниеті бұзық мақаланың әр жолына қарауыл қойып, Е.Бөкетовтің әдеби шығармашылығын дөрекі де қисынсыз бұрмалаумен іске алғысыз етіп, әрі кеңестік идеологияға жат та әлжуаз дүниеге айналдырған ұрдажық сынды түп-түгел қайыра талдау қажет пе? Әмбе газет сыншысы *"Ғылыми қызметкердің*

жазбаларының" идеялық-тәрбиелік мәні — қай жағынан қарасақ та (?) нольге тең... — деп алдын-ала үкім шығарып отырғанда?!..

Газет авторы бұзық ниетін жасырмайды: "Әлеуметтік міндетіне адал да жаны ауыра қарайтын басшы бұлай істемейді, қауым алдындағы борыш-парызы мен ар-инабат тазалығын белден басып, үлкенді-кішілі істерде халық пен партия міндет еткен биік тұғырдан көрініп, атақ-дақпыртына қарай белсене еңбек етудің орнына — қымбат уақытын өзін шексіз мадақтауға жұмсап жүрген күйкі әрекетіне тек қана аянышпен қарағаннан өзге амалымыз жоқ..." — деген ауыр тұжырымды тек қана солай түсінуге болады...

Мұқият әзірленген қастандық оғы атылды. Жүректі шаншытқан уытын оның үйде жатып қайтара алмайсың. Мойындағаны дейді де тағы бірдемені қоңырсыта бастайды. Олай болса әділдік үшін күресу қажет. Сол үшін де Алматыға баруға тура келді. Әбаста ойлағандай, беделді әдебиетшілер мен ғалымдарды қатыстырып комиссия құрып, көзге ұрып тұрған жаланы теріске шығарып, газет сынының ойдан бопсаланған сыңаржақ қаралау екенін анықтау — екі-үш күннің жұмысы болса да, сөйткеніміз жөн шығар-ау деген бір жан болмады. Қайсыбір лауазым иесіне жолықпақ болып талап қылса да, арызын тыңдауға ешбірінің зауқы соқпады. Сөйтіп жүріп Ю.Рощиннің қазақстандық емес, Мәскеу асып кеткен, Алматыға оқта-текте соғатын, жұрттың бәріне бүйдей тиіскіш қаламының желі бар жөнең тарихшы екенін білді. Ең ғажабы, сайқымазақ сынын ол найсап мамырда емес, жыл басында жазып, "Казахстанская правда" газетіне ұсыныпты; бірақ оның бас редакторы Ф.Михайлов мақаланы бірер ай ұстап: "Бұл тым солақай сын, академик Бөкетов — қауымға белгілі, беделді адам, дардай университеттің ректорын Хлестаковке теңеу — қисынсыз жала!.." — деп қайтарып берсе керек... Ал, "Ленинская смена"ның жас редакторы Федор Игнатов лауазымы жоғары біреудің: "Байқа, шырақ!.." деген жекуіне қарсы тұра алмай, "Ләппай, тақсыр, айтқаныңызды істеймін!" деп жалп ете түскен тәрізді.

Сегіз жыл өткен соң, 1987 жылдың жазында Қамзабай БӨКЕТОВ бақұл болған ағасын ауыр қасіретке ұшыратқан "Ғылыми қызметкердің жазбаларын Алматыға апарған сапарында "Казахстанская правда" газетінің бас редакторы болып лауазымы өсіп (демек, "Үлкен үй" тапсырмасын ықтият-

пен орындайтын ынтасы лайықты түрде бағаланған), дәуірлеп отырған Федор Игнатовтың қабылдау бөлмесіне барып, Қарағандыдан арнайы келгенін айтады.

— Хатшы әйел төрдегі кабинетке беттеді, мен ауызда қалдым. Ойым — баяғы бұзық мақаланы жариялаушы адамға: "Бір кезде сіз Рошиннің шөлдір-шатпағын жариялап, Ебінейдің дімкәс жүрегіне қанжар сұққан едіңіз. Соны түзетуге, ағамның әруағынан кешірім сұрау ойыңызда бар ма, әлде менің әділдікті басшылары жаңарған ЦК-дан ізденуімді тілейсіз бе?.." — дегенді бетіне айтып, жауабын тыңдау... — деп сыр шерткен-ді Қамзаекең маған көп жылға кешігіп жүзеге асқан кездесу жайында. — Бір минут та тосқам жоқ, кенет төрдегі есік айқара ашылды да, кабинет иесі алдыңғы бөлмеге жүгіріп шығып:

— Жоғары өрлеңіз, Қамзабай Арыстанович! Іздеп келгеніңізге аса қуаныштымын... Бұ да заманның өзгергендігінің белгісі. Жаңа уақыт, жаңа талап! Бұрынғы ұстанымдар адыра қалды, бұрынғы нұсқаулар да! Қадірменді Ебіней Арыстановичтің барлық еңбегін, ғылымын, әдеби шығармаларын жариялайтын, ардақты есімін ұлықтап туған халқына қайтартатын, көшеге, мектепке, институттарға атын беретін, тіпті мұражай ашатын заман туды, Қамзаеке... Иә, иә, дәп солай. Ол енді өз уақытынан көш ілгері алға шыққан ірі тұлға еді, биік жартас сияқты сом алып болатын. Біз оны түсіне алмадық, түсінуге түйсігіміз жетпеді. Мәймөңкелеп керегі не, соған аса мүдделі адамдар болды, біреуі — мен пақыр, қарсы алдыңызда отырған бейшара Федор Игнатов... Кешіріңіз, қымбатты Қамзабай Арыстанович, егер кешіре алсаңыз?!.. Кінәлімін, түзеуге болмайтын қателік жасадым. Үлкен ғалымның, тым үлкен адамның әруағы алдында қарыздармын!..

Аузымды ашып, бірдеме деуге мұрша берер емес. Игнатов қарсыма, мүләйімсіген шырайда сөйлеп отыр. Ойда жоқта жетіп келгеніме қымсынып, есін жия алмай, әрнені айтып қатты қысылғанын көріп отырмын. Осы шіркінге барып жағасынан алуды, ащы бір сөздермен айқай көтеріп, бетіне түкіріп, тіпті бірер мәрте айызымды қандыра сыбап жіберуге кеңес еткен ақылшыларым болған-ды. Боқтау қайда, алдынала ойлап келген көңілдегі қыжыр сөзімді де айтқызар емес, кінәсін мойындап, қайта-қайта кешірім сұрап, әп-сәтте бейшара адам кейпіне кірген қуыс кеудеге не дейсің? Кек тұтып, біреуді тұқырта мұқату — Бөкет әулетінің жаратылысында болмаған соң, амал не?

— Жә, маған не істе дейсіз? Бірдеме әкелдіңіз бе, осы аптада жариялаймын. Ебіней Арыстановичтің қандай дүниесі болсын осалы жоқ, беріңіз, түп-түгел, бір жолын қысқартпай жариялауға әзірмін, Қамзаеке...

— Жарайды, Игнатов жолдас, қисық пиғылыңыздың түзелгенін білдім. Бұған да тәубә!.. — дедім ақырын ғана. — Бір кезде ағамды жазалы еткен қиянат мақаланы басқан өзіңіз болатынсыз, енді соны түзететін де өзіңіз болыңыз. Бұдан өзге айтарым жоқ...

Жел бағытына қарай айнымалы ақкөт торғай сияқты құбылмалы жаратылысын көріп отырмын, одан әрі қинауға дәтім бармады. Қинағанда асыл ағам қайтадан тіріле ме? Көп жылдан бері ойлап жүрген кегім де ол байғұстың көл-көсір ақталуын естіген сөтте-ақ зым-зия жоқ болған-ды.

— Ағаңыздың шынайы достарынан кімді қалайсыз? Сірә, белді әдебиетшілердің бірі ол кісі туралы мықты мақала жазып бергені жөн болар еді. Ебіней Арыстановичті халыққа қайтарудың басы болады бұл...

— Алексей Брагин, Юрий Герт, Леонид Кривошеков, Галина Черноголовина...

Игнатов дереу телефонға жабысып, Брагинді тауып алып, мән-жайды түсіндірді. Мархабатты Алексей Иванович кергімей бірден келісті, тегінде ағаммен араласқан орыс әдебиетшілерінің ішінде Брагин мен Герт — ең адалы, қолынан келген көмек, ақылын қалтқысыз білдіретін нағыз достары еді. Не керек, А.Брагиннің дүйім жұртты айран-асыр сүйсіндірген, кейбіреулерді қатты күйіндірген "Ақыр аяғында ол жеңді" деп атаған тамаша эссесі 1987 жылдың 19 шілде күні жария болды. Бөкет әулеті үшін бұл — нағыз мереке болғанын ескерту парыз. Не дегенмен сонау қасіретті 1979 жылдың мамырынан бергі сегіз жылда республика баспасөзі бетінде, әмбе Қазақстан КП Орталық Комитетінің ресми газеті тұңғыш рет Ебінейдің есімін бадырайта жазып, артында қалған мұрасына деген бұрынғы салқын көзқарас түбірімен өзгеріп, ардақты есімін туған халқына қайтару уақыты туғанын жұртқа паш еткен-ді. Эссеге берілген редакциялық уәжде: *"Республикада мәдениет пен ғылымның белгілі қайраткерінің есімін мәңгі есте қалдыруға бағытталған шаралар жүріп жатыр. Ғылыми еңбектерін басып шығаруға әзірлік басталды. Е.А.Бөкетовтің әдеби туындыларын жарыққа шығару ісін қадағалайтын комиссия Қазақстан жазушылар одағында құрылды..."* — деп жазылған-ды.

Алексей БРАГИН, жазушы, "И ВСЕ-ТАКИ ОН ПОБЕДИЛ":

"...Публикация этого произведения сыграла трагическую роль в жизни Евнея Арстановича Букетова. (...) Ю.Рощин появлялся на страницах многих алма-атинских газет. И если ему начисто было отказано судьбой стать властителем дум, то

многие чужие судьбы ему удалось поломать. Кто из нас, переживаясь, не думал: а вдруг моя повесть (рассказы, стихи, критические строки) не погланется всесильному Рошину и он вынесет свой безапелляционный приговор... Он увидел в "Записках..." "скособоченную общественно-политическую картину", произвел Букетова в "прямые родственники" горьковскому Климу Самгину и леоновскому Грацианскому (а ведь это не просто сравнение, а политическое обвинение!), заявил, что "мифологический Нарцисс в сравнении с автором выглядит могучим коллективистом", обвинил Евнея Арстановича во всех смертных грехах, в том числе во лжи, зазнайстве, хвастливости, фальсификации. В фельетоне обдуманно подчеркнута и должность Букетова — ректора Карагандинского государственного университета. Словом, сигнальная ракета взвилась: начинайте травлю! И начали.

С болью и гневом значительная часть литературной и научной общественности восприняла фельетон Ю.Рощина, в котором явственно прослушивалось: "Ату его!.." Но те, кто и мог бы защитить, молчали, ибо догадывались — сигнал к травле исходил из "Большого дома", как тогда принято было говорить. Молчали, ибо знали, что такая неординарная личность, как Букетов, невыгодно оттеняет тогдашнего бесцветного президента Академии наук республики и должно быть во что бы то ни стало развенчана..."

"Сеніңдабыра атағыңа, бақ-беделіңе қара күйе түсуін мұқият ойластырған мүдделі топ бар университетінде. Бұл қастандықты ұйымдастырушылар солар..." — десе біреулер, тағы бір тілеулері: "Жоқ, Ебеке, мұның артында мықтылардың бірі тұрған сияқты. Рошин — бұл жаққа биыл ат ізін салмапты. Демек әлдекім оның есімін пайдаланған..." — деп, шым-шытырық ойын әр саққа бұрып одан әрман қинасын. Бірақ, соншама ақыл-кеңес айтып, білгіштік танытқан үлкенді-кішілі таныстарының бірде-бірі: "Апырай, ашық күн, айлы түнде, көз алдымызда жасалған мына қиянатқа қалай төземіз? Сені де бүйтіп, қазақ зиялысын тәлкек еткісі келген қаңғыбас келімсекке сабатып қойып, түк көрмегенсіп қарап отырғанымыз — бізге де сын, тіпті ұлттық намысымызға тиетін масқара іс..." — десіп, бел шеше кірісіп, әлеуметтік деңгейде қарсы дау бастап, әлдебір үлкен жиын мінберінен ашу-ыза білдіріп, наразылық айтуға жарамады. Жолдастары, ниеттестері, өзіне әр кезеңде қолпаш көрсеткен әріптестері көп-ақ еді, бірақ бірде-бірі үйінде бұғынып отырып, газет сыны шылғи өтірік... деген сыбыр-күбірден аса алмады. Жанашыр ағаларының бірі Ишанбай Қарағұлов

ақсақалдың "Жылдарға жалғасқан достық" деп атаған естелігінде: *"Бірде Ебіней маған ғылым тоқырауға ұшырады, ғылым ғана ма? Ар-ождан, намыс, шындық пен әділет те тоқырауда. Ойпырмай, бұл сұмдық қашанға дейін созылар екен?" — деп ерекше ренжіп келді. Көңіл күйінің қатты азып тұрғанын көрген соң еркіне қоймай, біраз достардың үйіне ертіп апарып, көңіл күйін түзеген болдым..."* — дегені, сірә, осы қарсаңда болған жәйт.

Сәлемдесе барған ағайын дастарқан жайып, құрмет көрсете отырып: "Жә, сен үшін бір қайрат жасап көрейін..." — деп, Орталық Комитетке барып, немесе алқалы бір жиында мінберден: "Жолдас хатшы, мына дәлдүр газеттің істеп отырғаны — барып тұрған бассыздық, ісі қазақ жақсыларын қорлау. Кезінде нақ осындай әпербақан басылымдар халқымыздың маңдайға ұстар зиялыларын жаппай "Шетел агенті" жариялап, 58-статьяға байлап беріп басын жойған. Ол өзімен кеткір атышулы 37-жыл еді. Ал қазір, құдайға шүкір, заман түзелді, аулада — 79-жыл, шат-шадыман дәурен сүріп отырмыз..." — деп дабыра шу көтерсе, тіпті сыпайылап болса да ел басшысына құлаққағыс жасап реніш айтса — ешқайсының мұрты қисаймасы анық. Амал не, өздері соңғы жылдары менің сүйікті Ебінейім, жан досым, дарабозым... десіп жабыла дабыралап жүрген айтулы азаматқа ара тұрған, жанын сала қорғап айбын көрсеткен батыл шықпады.

Шынтуайтын айтқанда, бұл да — сол кездегі зиялы ортаны дерттей жайлаған, "сен тимесең — мен де тимен", "үндемеген үйдей пәледен құтылады"... дескен жарамсақтық пәлсафаның ащы "жемісі". Бір рет жазасыз өткен, жолды болған қитұрқы амал екіншіде, үшіншіде... бөгетсіз іске асты. Күллі қауым соған еті өліп, жергілікті үлкен-кіші билеуші өз дегенін астыртын қастандық ұйымдастыру жолымен жүзеге асыратын болды; бақилыққа өткен соң ширек ғасыр уақыт Сәтбаевтай ұлының қадірменді есімінің сирек аталып, ол туралы естеліктер мен әдеби еңбектердің жарыққа шықпай "құлыпқа" түсуі, Шапық Шөкин, Шахмардан Есенов сияқты Қанышқа ізбасар ғалымдардың академия билігінен жазықсыз тайдырылуы да — зиялы қауымның нақ осы үндемеу, көрсе де көрмегенсіген бейтарап та әлжуаз саясатының нәтижесі...

Жаппай ымырашылдық жайында Ебіней Арыстанұлының өзі сырлас досы Мұзафар Әлімбаевқа 1978 жылы "Алматы" санаторийінде демалған кезінде былай депті: *"Сергей Есенин, Владимир Маяковскийлер аузына келген сөзін жұтпа-*

ған, ақылы бастап, жүрегі қоштап тіліне оралғанды ішінде бүкпеген. Жалаңаш қылыш басын шауып алғалы тұрғанда айтқанынан қайтпаған қайсарларға, біздің Махамбеттерге кім тең келер?! Өздерің түп-түгел үркек болып алғансыңдар ма немене? Соңғы кезде өжет үн, өткір өлең естілмейді... Әйтеуір бір қыңыр сөйлеуді мақсат тұтып айтып келе жатқан жоқпын. Ащы ақиқат жайында ауыз ашпау — о да күнә саналса керек. Жалған сөзді естіп отырып, жанымыз ырза болғандай жайраң қағамыз... Бұл не?! Өзіміз сенгенімізбен қоймай, өзгелерді де соған сендірмек болып аласұрамыз. Осы рас па?.. "Рас, — деймін досымның көмейіндегісін тұспалдай түсініп. — Ақиқат аңсаған жанның шөлі! Көңіл сусауы!.."

Айтарға сөз жоқ, пәк жанын жарып шыққан қынжылысы қолмен қойғандай болып алдынан шықты: дарқан өмір оған бір жыл өтер-өтпесте осынау келісімпаздықтың, оңашада бұғынып отырып жазғырудың масқара түрін бар болмысымен тап өзіне көрсетті. Сол жазда КСРО үкіметінің жоғары білім жүйесінің ахуалы жайында қабылдаған қарарына байланысты шақырылған үлкен жиында сөз сөйлеген Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы С.Н.Имашев қасқайып тұрып: "Кейбір ректорлар өздеріне партия мен үкімет сеніп тапсырған үлкен міндетті мүлтіксіз атқарып, оқу үрдісін жақсартып, жастармен тәрбие жұмысын жүйелі жолға қоюдың орнына — әуесқой еңбекпен шұғылданып, қымбат уақытын өзін-өзі мадақтап естелік жазып, оны беделді басылымдарға жариялатумен шұғылданады. Мысалы, республикадағы екінші және ең жас университеттің ректоры Е.А.Бөкетов жолдас осындай қынжыларлық әбестікке ұрыңды..." — деп сілейте соқсын. Сонымен-ақ идеология хатшысы "Ленинская смена" газетінің бейбастақ сынына Орталық Комитет атынан құптау білдірді.

Бұ да осыған дейін дәрмені болмай іштен тынып жүрген топты, бұрынғы ақпарлары жергілікті партия ұйымдарының тежеуімен ескерусіз қалып, тауаны шағылған арызқойларды дүр сілкінтіп, "әпербақан, әділетсіз, дөрекі, жершіл, өзім білемі көп..." ҚарМУ-дің ректоры туралы өтірік-шыны аралас арыздарды, пәле-жаланы үйіп төккен ашық-жабық хаттарды Орталық Комитетке топтап жолдауға түрткі болсын...

Өкініш білдіргеннен өзге не деуге болады?! Заман аужайы солай еді десек — көп жалақор мен соларды есірткен билік басындағы "тірі құдайларды" ақтаған боламыз, сірә, соны жаба тоқумен келешек содырларға жол ашарымыз анық. Жоқ, бұл — қазақ қауымын ХІХ ғасырда жайлаған дерт болатын. Білім-таным деңгейіміздің еселеп өскені сол қылығымызды өзгерт-

кен жоқ, қайта жалақорлықтың, қызғаныштың оты қаулай түсіп, аты озып бара жатқан замандасыңды бұқпада отырып құлатудың неше түрлі айла-шарғысын түрлентті. *"Жекелеген тұлғалардың қауымға әсерін, кейбір одағай оқиғалардың шынайы бағасында, әрине, келешек уақыт көрсетеді. Біздей бейтарап жаңдарға, оралдық ғалымдарға, Қазақстанның теріскей және түстік аймақтарында туған ғылым иелерінің өзара қарым-қатынасының түсініксіз жаулығы туралы, соның астарындағы бөсеке тартыс жайында біржақты төрелік айту өте қиын, қажет те емес. Сөйтсе де қазақ топырағындағы ғылыми ойдың қалыптасуы мен дамуына қатысқан және соның тарихын жап-жақсы білетін оралдықтардың пікірін білгісі келгендерге айтар едім: Е.А.Бөкетовтің қадірменді есімі Қ.Сәтбаев пен М.Әуезовтен кейін аталуға тиісті алып тұлға екендігінде біздің титтей де шүбәміз жоқ..."* — деген лебізді Орал политехника институтының ректоры, профессор СТАНИСЛАВ НАБОЙЧЕНКО сол қарсаңда ашық айтып, бертінде жария болған "Наш Букетов" атты естелік кітапта бадырайта жазыпты.

Әділдік үшін ескерту лазым: ғалымның мұражайында экономика ғылымының кандидаты Б.Қажыкөрімов есімді азаматтың сол жылдың 30 мамыр күні орыс тілінде ащы әуенде жазылған, көлемі 6 парақ хаты сақтаулы. Қазақстан КП Орталық Комитеті мен Қарағанды облыстық партия комитеті бірінші хатшыларының атына жазылған наразылық хатына қойған тақырыбы — "Айғақсымақтар бопсасы", немесе "Бықсық істің ақиқаты". Айтылған жәйт — Ю.Рощиннің сайқымазақ мақаласының жоқтан бар жасау әдісімен жазылғанын әшкерелеу, мақаланың көпшілік арасында қатты наразылық туғызғанын, газет пен автор КСРО Конституциясының 36-бабын (әрбір Кеңес азаматының шығармашылық еңбек жазуға ерікті екені айтылған, соңғы басылымында 50-бап) өрескел бұзғанын ескерте отырып, сол үшін "Ленинская смена" редакторы мен авторы заң алдында, партиялық жолмен де жауап беруін талап етіпті...

ХМИ мен ҚарМУ ұжымдары тарапынан осы сияқты наразылық хат жолдауға ниет туып, В.П.Малышев, Ж.Н.Әбішев, Т.К.Көкетаев сияқты ғалымның жанкүйер әріптестері белсенді әрекет бастаған... Бірақ, Ебіней Арыстанұлы барлық ниеттестеріне рақмет айтып, ұйымдық хат жолдауға (сірә, жоғарыдағы хатқа да) үзілді-кесілді тиым салған. Айтқан уәжі — "Әдебиет менің — өз ісім, демек оның соқтықпалы-соқпақсыз азабын тек қана өзім көтеремін..."

Көңілге дәт жарқын іс: қалың оқырман арасынан да Қара-

гандыға, университет ректоратына түрліше наразылық хат, дәлірек айтқанда, Е.Бөкетовтің намысын жыртқан ниеттестер жолдауы да аз болмаған...

"Здравствуйте, тов. Букетов!"

Хочу сказать Вам, что возмущен неприличной рецензией на Ваши записки. Выступление "Лен.смены" напомнило мне черные дни 1950-51 гг., когда в печати топтали ногами представителей казахской интеллигенции только за то, что они позволили себе иметь свою точку зрения. Я внимательно и с интересом читал "Записки научного работника" ("Время светлой судьбы" — заголовок елейный и не совсем грамотный) и думал выступить с их критическим разбором, но решил подождать отдельного издания, т(ак) к(ак) показалось, что в журнальном варианте не обошлось без сокращений. В Ваших воспоминаниях многое мне понравилось. Я не знаю другой такой попытки рассказать о том, как мальчишка из аула поднялся к вершинам науки и при этом остался в чем-то мальчишкой — живо мыслящим человеком, свободным от той ложной этики, которая подчас рядит в академическую тогу надменную лень и сытую тупость.

По-настоящему обаятельны образы трудовых людей из аула, Ваших учителей. Рассказывая о них, Вы углубляете и расширяете представления, с которыми пришел в советскую литературу Чингиз Айтматов. Да, пишете Вы художественно слабее, нет селекции фактов. Но, не было на Вашу прозу жесткого и любящего редактора. Это особенно сказалось в той части записок, где Вы говорите о научной деятельности, об атмосфере исследовательских институтов. Здесь есть и аульное самолюбование — вот, дескать, как высоко Евней залетел! Есть и слишком лобовые характеристики коллег...

Помните, Станиславский учил своих актеров: "Изображая лжеца, ищите, в чем он все-таки правдив; рисуя скубца, старайтесь выявить, в чем он щедр". Вам же в изображении ряда научных работников не хватает как раз доказательств и мотивов, дающих объемность образов. Зато немало горькой правды, зато есть смелость, зато Вы там и здесь срываете эту самую академическую тогу с научной недобросовестности и безнравственности. Ах, как это необходимо нашей казахстанской науке! В общем, хочу, чтобы в эти неприятные для Вас дни Вы знали, что у Вас есть не только противники, но и сторонники. Верю, что Ваша работа над "Записками" будет продолжена. Сочетая способности "физика" и "лирика", Вы сможете рассказать о пережитом, о научных проблемах увлекательно и доступно. Верю: Вы можете представить веские доказательства

тому, что Ваш родной народ умеет рождать настоящих ученых, простых, веселых, неутомимых тружеников науки, перестающих думать с получением первой же научной степени.

Возможно, Вы меня помните. Во дни Вашего студенчества я заведовал отделом литературы в "Ленинской смене" и готовил к печати Ваши отзывы о книгах и театре. Вы тогда были просто — Женя. Желаю Вам бодрости и рабочего состояния.

А.Розанов,

Усть-Каменогорск, 22 мая 1979 г."

Ебіней Арыстанұлына бұл жолдауды "Ленинская смена" газетінің өз қызметкері (сол қарсаңда Шығыс Қазақстан облысы бойынша меншікті тілшісі), әділдікті қаламымен жақтаушы, әсіре жоқтаушы атағы республика жұртшылығына мәлім кәнігі журналист Адриан Сергеевич Розанов жазып отыр. Бұл жолы да ол газет редакциясы жасаған қиянатқа төзбеген, кемедегінің жаны бір намысын тәрк етіп, кісілік ұстанымынан айнымаған. Осы хаттың Өскеменнен жолданған мерзіміне назар аударыңыз — Ю.Рощин мақаласы жарияланған күннің үшінші тәулігі...

Жоғары оқу орындарының белді оқымыстылары бас қосқан көшелі жиын соңында Ебіней Арыстанұлын әдебиетші досы тау баурайындағы жайлау үйіне қонаққа шақырды (*"Медеужан, атымды атамай жазғаныңды қалаймын. Өсекшіл жұрт менің әңгімемді сан саққа құбылтып, көп жыл үндемей жүріп, қартайғанда сайраған екен... деп мінеуі кәдік. Сен шындықты білсін деп айтамын..."* — деген келісімге сай естелік иесінің есімін ашпай баяндауға мәжбүрміз). Екеуі тау қойнауындағы жайлау үйге ымырт жабыла жетіпті. Үй иесі электр шәйнекті тоққа қосты да қонағына қарап:

— Бәйбішем менен де гөрі немерелерінің бабын көбірек қаузайды қазірде. Көрдің бе, керек-жарақты дастарқанға тізіп қойып, қалаға тайып бергенін... Бір себептен кетіп қалғаны жақсы болды. Екеуі емін-еркін отырып, шер тарқатсын деген ғой, ақылды неме, — деп қосағын ақтап зорлана жымиды. — Жә, ішімдіктің қайсысын қалайсың? Мен конъякқа пейілмін, әмбе мынау атақты КВК екен...

— Мен де саған қосылдым.

Сырмінез досының әлдебір құпия жәйтті естіртуге пейілді екенін сезген-ді. Шақыруына келіскені де содан. Көптен бері, сірә, өзінің елу жылдық тойына келіп қайтқаннан кейін екеуі

бетпе-бет отырып сұхбат құрмапты. Уақыт тапшылығының салдары. Енді міне, самал жел ескен тау қойнауы, ауласы неше алуан жеміске толы оңаша үй, жасаулы дастарқан, есіктен аттағаннан-ақ аңқылдап сөйлеп, кірбең көңілін жадыратуға тырысқан ақжарқын пейіл мен айқара ашылған дос құшағы...

— Ал, Ебіней, мынадан ала отырайық.

— Алсақ алайық.

— Хал-күйің нешік? Бүгінгі доңайбатқа не істемексің?.. Біздің әлгі әйдік хатшы бүгін саған қатты шүйлікті. Байқадың ба, зал оған қостау білдіріп қол соққан жоқ. "Жолдас хатшы, бұл қиянат!" — деп біреу-міреу айқай салып атып тұрғанда қатып кетер еді, амал не, ондай жанкешті батыр шықпады...

— Хал-күйдің сұрайтыны жоқ. Ректорлықты тапсыратын сияқтымын. Оған енді титтей де қиналмаймын, ғылыммен, әдебиетпен алаңсыз шұғылданамын. Лауазым қуған пенде емеспін, бос уақытым көбейеді... Қаламымды ешкім тартып ала қоймас, алмайды, өз қолымда! Ғылым болса үйреншікті ермек. Академик жұмыссыз қалды дегенді естіп пе едің? ХМИ-дағы директорлығымды бермесе тіпті кірәлжімеймін, машық ісімді алға сүйрей беремін. Бір кезде: "Отызында есірмеген елуінде есінен айырылмас" дегенімде, мынауың жаңа нақыл деп, қойын дәптеріңе түртіп алғансың. Қысқасы, сол сөзім өзгермейді, ақыл-есім орнында...

— Мықтысың, баяғы өрлігің, кеуделеп соғатын қыңырлығың болушы еді, тура сол!.. — Үй иесі қуаныш білдіріп, қолын сарт-сұрт соқты. — Иншалла, анау нақұрыс мақала сені жүнжітпеген екен. Ризамын, шын ризамын! — Іле-шала босаған құлақты күрең түсті ішімдікке толтырды. — Сенің осы дауыл-өрттен ықпайтын өрлігің үшін алайық!..

— *"Қорқытпа мені дауылдан, Дүрілдеп тұрса тау мен сай, Шатырлап тұрған жауыннан, Жарқылдап тұрса түскен жай..."* — Ебіней ойына кенет сап еткен өлең шумағын айтты да, — Кім дейсің? Ал, қане, жылдам айт! — деп тақымдады.

— *"Көк торғындай аспан-көк, Білемін, жайнап ашылар. Исі аңқыған бәйшешек, Түрленіп жерді жасырар..."* — деп үй иесі жымиған қалпы өлеңнің екінші шумағын мүдірмей естіртті. — Иван Бунин, Абай ағамыздың аудармасы. Әй, сенің жадың сұмдық күшті, неше мың жол өлеңді мүдірместен жатқа айтасың. Абайды түгел дерлік! Әмбе орысша мен қазақшаны бірдей көсілтіп... Мен сенің білгеніңнің оннан да бірін айта алмаймын, ал әдебиет менің — нан жегізіп жүрген кәсібім...

Қонағы конъякты ерніне тигізді, тауыса ішкен жоқ. Әлгіндегі елігуі де әншейін желпініс екен, сірә, ішін жеген

ашы өкініш еңсесін көтертпей езіп-жаншып отыр. Енжарлық кенет үй иесін де шырмады. Екеуі де өзімен-өзі болып, алыстан бұлдыраған алдамшы бір үміттің шылауына түсіп, жымжырт отырып қалды.

— Сойқанды мақаланың тапсырмамен жазылғанына шүбә жоқ. Негізгі автор — басқа... Кім екенін білесің бе? — Ебіней Арыстанұлы басын изеді. — Сенің білгенің жорамал өсек... Жә, алдындағыны алып қой, көзіңді қазір ашамын, тек құлап қалма! — деп досы рюмкесін қайта көтерді де, ішіне сыймай тұрған ызасын басқысы келді ме, іле қонағын тоспай сіміріп салды. Сонсоң Ебінейге состия қарап, ақырын ғана, — Бірінші хатшының орыс көмекшісі... — деді. — Астыртын түрде тексеру жүргізгендер солай дейді. Менің ақпаршым осал кісі емес — "Үлкен үйдің адамы". Саған да, маған да тілеуқор жан. Владимировтың сенімен таныстығы жоқ, өмірі кездеспеген, бір ауыз әй-шәй деспеген адамың, сөйте тұра ол шіркін осындай аяусыз қастандықты қалай жасайды?!.. Әлде араларыңда бірдеме болып па еді?

— Былтыр күзде, жыл аяғы-ау деймін, Үлкен үйдің кең дәлізінде кездейсоқ ұшырасып қалдық. Владислав Васильевичтің өзі тоқтатты, Қарағандыға Димекеңмен бірге келген сапарында танысып, аз-кем сөйлескеміз, негізінен әдебиет жайында...

— Ә, не дейсің, таныс па едің?

— "Халіңіз қалай?" — деді көмекші мені сөзге тартып. "Жаман емес сияқты, "Простордың" шашбауын көтеріп, сіз де, мен де дүйім жұрттың күзгі сандарын сұрап жүріп оқуына мұрындық болдық білем", — дедім тілімді түлен түртіп. Ол шіркіннің "Закон Бернулли" деген хикаяты менің "Запискамның" соңы жарияланған 9-санда басылған... "Менің шығармам ұнады ма сізге?" — деп Владимиров талақша жабысты. Жобасы, Бөкетов мақтады, аса ұнатпты деген уәж іздеп тұр. Жөппелдемеде не дейін, жеңіл-желпі мақтау айттым. Қолымды қатты қысып, әлгі ойыңызды кеңейтіп қағазға түсіріңіз, басылымды өзім атаймын... десін. Ойланайын деп тиыш кетсемші, амал не, тағы бұлдірдім: "Жоқ, Слава, бұған мені қинама..." — деп үзілді-кесілді бас тарттым.

— Е, өзінде де бар екен, емексітіп қойып, жалт бергеніңді кек тұтқан болды. Ол шіркінді солай дейді, қадалған жерінен қан алады білем. Ерекше кекшіл деседі...

— Бекерге шатаспа, соншама қек тұтқандай не істедім оған? Атөтті айтылған лебіздің комплимент екенін білмей ме, оны ұғуға әдеби түйсігі жететін шығар. Жоқ, батыр, бұл —

қисынсыз уәж. Тапсырманың сол жерден шыққанына, Димекең көмекшісінің қатысқанына шүбәм көп! Тым дәрекі, қисынсыз әрекет. Үлкен кісі мұндай ұсақ әбестікке бармайды. Ол кісіге менің титтей де қастығым жоқ!..

(Сегіз жыл өткен соң, яки, 1987 жылдың басында Қарағанды КП облыстық комитетінің пленумында осы жәйт арнайы сөз болды. Тексеру комиссиясының төрағасы М.Имашевтің: *"Қонаевтың жандайшаптары ірі ғалым, тамаша жазушы Е.А.Бөкетовке президент мәнсабына таластың деген желеумен нендей қастандық істемеді? Қонаевтың көмекшісі, алаяқ Владимировтың ол туралы неше алуан өсек-аяң таратып, былғаныш сөздермен жала жауып, қайран азаматтың өмірін қысқартқаны анық...."* — деген сөзі "Индустриальная Караганда" газетінде жарияланыпты. Нақ осындай айыптау арада он үш жыл өткен соң (1992 жылы) республикалық "Кооперативные новости" газетінде В.В.Владимировтың биік лауазымын пайдаланып, өзі жаратпаған талантты ақын Тамара Мадзигонды, жазушы Анатолий Тарасовты ізіне түсе қудалап, өмірден ерте кетуіне себепші болғанын, ал академик Е.А.Бөкетовтің күллі шығармашылық еңбегін тәрк еткен солақай сынның да авторы сол екенін әшкерелеген "Это не "Записка". Это донос" деген мақала жарық көрді. Редакция алқасы сол мақалаға мынадай алғысөз арнапты: *"В.Владимировтың "КН" газетін жала жапқаны үшін сотқа беруін қалар едік. Ақиқатты анықтауға арналған айтулы іс болар еді бұл. Сот мәжілісінде зиялы қауым өздерінің пасық істері үшін жауаптан қашып жүргендерді жазбай танып, бет-бейнесін көрер еді..."*).

— Не үшін жазықты болғаныңды мен айтайын. Сөзімді бөлмей тыңдағын... — деді саяжай иесі, — Мәскеудің "Знамя" журналында жарық көрген "Атан қомында туған адам" очеркіңді жуықта қайыра оқып шықтым. Өйтуіме "Үлкен үйде" істейтін ара ағайынның маған айтқан сөзі түрткі болды... Даудың басы Дайрабайдың қызыл сиыры демекші, сені бүгінгі пәле-жалаға душар еткен қастандық тұп-тура осы очерктен тұтанған. Идеолог-хатшының саған бүгінгі шүйілуі — соның жалғасы. Одан арғы құқайды таяу күндерде көресің. Байқадың ба қастандықтың қалайша жобаланғанын?..

Ебіней Арыстанұлы дау айтпақ болып қозғалақтап еді, досы қолын сермеп, наразылық аңғартты.

— Әй, айналайын, Ебінейжан, нені бүлдіріп қойғаныңды, сірә, сезбейсің, осыншама аңқау ма едің сен? Батырдың тұқымы деуші еді, рас болды. — Ақылгөй досы әңгімесін қайыра

жалғады. — Қарындашпен түртіп отырып санап шықтым, орысы, қазағы, жебірейі, басқасы бар сол очеркте сен 72 ғалымның есімін атапсың. Абай мен Шоқаннан бастап, Шәпық Шәкин, Шахмардан Есеновпен аяқтап дегендей. Әрине, Сәтбаев пен Әуезовке қаншама жарқын лебіз арнап көсіле жазғансың, мақтан тұтып, басқалардан айырықша даралап дегендей. Тіпті орта буын, қатардағы білімпаздар — Байқоңыров, Дарқанбаев, Толыбековтерге дейін ұмытпағансың. Жетпіс екі адамға тәп-тәуір сипаттама бергенсің... Сол очеркінде екі адам жоқ. Кімдер дейсің бе? Ағайынды Қонаевтар! Сірә, екеуін де сен ірі ғалым санамайсың, тіпті көпшілік қатарында атайтын тұлғалар деп те танығың келмейді. Ұқтың ба нені бүлдіріп қойғаныңды?!..

Ебіней тоқта дегендей үстелді саусағымен тықылдатты. Бірақ, әңгіме дуына қызып алған үй иесі одан әрі үдей сөйледі.

— Маған өзің сыйлаған, "Атан қомында туған адамның" екеуін де, 1975 және 1977 жылғы қазақша, орысша басылымдарын кеше ғана шұқшия қарап шықтым. Ойлағанмын, бұдан бес жыл бұрынғы "саяси" қатесін соңғы нұсқасында түзеткен болар, ағайынды екеуді сыналап енгізген шығар деп... Жоқ, ешқайсысын да таппадым. Сенің бұл мәселедегі "ұмытшақтығың" кездейсоқ емес, шынайы егеске айналған. "Айтқым келмейді, ал маған не істейсіңдер? Сайып келгенде кімді мақтап, кімді даттап жазу — жазушылық еркім!" — болған да шыққан...

— Алырай, аясаң етті?..

— "Дос жылатып айтады" деген осы болады, Ебіней, — Екілене сөйлеген досы қолын сермеді. — Бірінші хатшының маңындағы жағымпаздардың ақылы сұңғыла біреуі, ал оларды сен осал деме, білім-танымы, ақыл-есі мықты жандар. Кеңседе емес, сапар үстінде, иә демалыс сағатында сенің екі кітабыңды парақтап отырып: "Димеке, бір нәрсеге қатты алаң болып ұйқым бұзылып жүр. Соны сізге ашып айтпасам — ішіме сияр емес. Міне, қараңызшы, мынау Ебіней Бөкетов деген әлей жазғыштың мақтаулы кітабы. Жұрт оны ақылды адам, шынайы ғалым, әсіре білгіш деседі. Бірақ сөйте тұра ол шіркін үлкен деп сізді, кіші деп Асқарды елеп-ескермейді. Қазақстанның бетке ұстар ғалымдарын түгел атаған. Тек сіздің әулетке ғана қаламы жүрмейді. Неге? Түсінбеймін, сірә, қасақана елемеген. Бұл енді шектен шыққан дәрекілік, бұзық ниет, оңбағандық. Димеке, мұндай көргенсізді басындырмау керек, теріс пиғылын әшкерелеп, сазайын беріп... жазалау қажет..." — деуі мүмкін бе? Әбден мүмкін!..

— Тоқта, батыр, Асқар Меңдіахметұлы — жадағай кісі,

аңқаулығы да мол, маған қаскөй жұрттың төндіре айтқан сөзіне күп ете түсуі кәдік. Ал Димекең ірі тұлға емес пе, ол кісі мұндай ұсақ-түйек өсектен ада болса керек-ті. Сонда сен ол кісі маған осы үшін, бүгін оқылып, ертең ұмытылар бір очеркте атамай кеткеніме жауықты дейсің бе, жоқ, сабасаң да сенбеймін... — деп Ебіней де бәсең үнмен өз күдігін естіртті.

— Ойың дұрыс. Ол кісі — ірі адам! Ұсақ сөзге түспейді. Біреуді құлатқысы келсе де сірәда өзі жасамайды. Басқалардың қолымен істейді... Алайда ол кісінің де пенде екенін, кәдімгі ет пен сүйектен жаралғанын ұмытпа. Әлгіндей жағымпаздардың бір емес, бірнеше мәрте тұздықтап қайталаған ойға қонымды бопсасына күндердің күнінде күрт сынып: "Апырай, бұл жігітті мен марғасқа ғалым, ұлттық ғылымды өрге сүйрейтін зор тұлға... деп үміттеніп жүр едім. Аз-кем айтылған мадақты көтере алмаған болды. Біздің әулетке соншама өшігіп, қалтасына тас салып жүргені қиын екен..." — дейді. Мен жобалап айтып отырмын, әңгіме бұдан өзгереді сарында өрбуі мүмкін. Бітті. Сенің тағдырыңа сол күні балта сілтенген. Димекеңнің тұспал сөзін Сәттар Нұрмашұлы сияқты құлағы түрік "оққағарлары" жадына құйып алады да, не істеу керектігін күні-түні жобалай бастайды...

— Ау, сонда, халық бұған не дейді? Осының бәрі ұйымдастырылған қиянат екенін көріп-біліп отыр, сонымен-ақ дүйім ел алдында масқара боларын ойламай ма? Әдеби еңбегімді білмеймін, ғылыми жаңалықтарым қаншама кіріс келтіруде...

— Жөн сөз, Ебінейжан, ойға қонымды сөз! Ғылымың өлмейді, өзіңнен кейін де мәңгі өмір сүреді. Тіпті мына мазаққа ұшыраған "Жазбаларың" да!.. Бірақ сен, ақылды адамсың, менің әлгінде айтқаныма ойлан, мықтап ойлан! — жұдырығын түйіп, досы үстелді соққылады. — Очеркіңде сен, әсіресе соңғы басылымыңда шындыққа қиянат жасағансың... Кім-кім, төл шығармаңда жеріне жеткізе ұлықтаған кемеңгер Қанекеңнің орнын басқан ағайындыларға, қанша жек көрсең де, бірер ауыз жылы лебіз жазсаң қайтетін еді?!.. Димекең болса — 50-жылдардың ауыр тауқыметін биік бойымен көтеріп, академиядан үкімет басына келген қайраткер. Демек, сол кезеңдегі үш жылғы еңбегін көтере айтып, ерлікке балап суреттеп, өз орнына қайта келген ұлы ұстазына ғылым ордасын бекем қалпында тапсырды... десен, ау, мұртың қисаймас еді. Жоқ, жұмған аузыңды ашпадың. Кіші Қонаев, Асқар Меңдіяхметұлы — ізбасар інің, әмбе металлург әріптесің, оған да болашағынан үмітіміз зор жас білімпаз, ғылымның әр саласын өрістетуге қуат-қабілеті жетеріне

сенеміз... десең, қаламың мұқалмас еді. Әмбе академия президенті, ХМИ-дан әлдеқайда бұрын құрылған бас институттың директоры, Одақ академиясына корреспондент-мүше. Өне, мәртебелі сыйлықтарды иелене бастады...

— Әлі де талайын алады. Тағы да өрлейді.

— Дұрыс. "Ағасы бардың жағасы бар" дегенді қазақ біліп айтқан... Апырай, артынан ерген жалғыз інісін академияға президент ету үшін, мәймөңкелеп қайтеміз, бұл енді саған да, маған да, дүйім жұртқа мәлім оқиға: дәй ағасы екі бірдей жампоз ғалымды ғылым басшылығынан тайдырды. Ал, сен сол екеуін, Шөкин мен Есеновті айтамын, очеркінде асыра мақтапсың. Мен ойладым: Димекеңнің соларды сонша тұқыртқан әрекетін білмегенсіп, тіпті ерегескендей мейлінше әсірелеп жазыпсың. Әсіресе, Шахмардан досыңды. Сүйсіне оқыдым. Бірақ?.. Бұған да ойлануың керек еді. Нәтижесінде қаламыңнан кемістік іздеген жұртқа мықты айғақты өзің ұстаттың. Оны да бұрмалап сипаттап біріншіге жеткізді сол маңаттағы сыбырлақтар. Бір де. Екінші, өзімен жұмыс бабында келісе алмаған ғалымдарды асыра мақтап, жалғыз інісін қасақана атамай кеткенінді, өсекшіл жұрт сөз қылғандай, "Асқардың ғылыми түйсігі таяз" дейтін сөзді айтсаң да, айтпасаң да саған таңып жүрген жағдайда мұның — үлкен қателік! Димекең саған осы үшін өштесіп отыр...

Ашына сөйлеген соң даусы қарлықты ма, әлде алабұртқан көңілі тыныс тіледі ме, үй иесі орнынан тұрып, тоңазытқыштан сусын алып сіміре ішіп, сөзін қайта жалғады.

— Жә, жә, мен саған шыққыр көзім көрген шындықты аштым, керең болғыр құлағым естіген сөзді айттым. Енді, міне, ғылымдағы ерен табысыңды, Одаққа мәлім жақсы атағыңды көре алмайтындар, қарадан қарап жүріп қызғаныш отына күйгендер сені мұқату үшін, ғылым мен білім маңынан аластау үшін... көз майыңды тауысып қинала толғатқан әдеби дүниенің әр жеріне жуан сұрақтарды қонжитты да, Асқарға, ағасына да көрсетіп, "ұмытшақтығыңды" бадырайта нұқып, сол әулеттің қас дұшпаны етіп шағыстырып қойды... Ұқтың ба, қазақ ғылымының жарық жұлдыздарын күллі Одаққа танытам деп жүріп, нені бүлдіргенінді?!..

Саяжай иесі қатты шаршаған кісідей терең күрсініп, бәлкім, көл-көсір сөзден гөрі соның астарындағы хикметтерді ашық айтудан қажыған білем, екі рюмкеге де коньякты толтыра құйды. Сонсоң қонағына қарап ызалана күліп:

— Осы күнде әр қадамың, әр сөзің, тіпті қонаққа бару, иә бармауың да — саясат. Қайда отырып, не айтқаныңа да есеп бересің... Кел, мынаны орталап қоялық... — деді.

Ебінейге де жетпей отырғаны осы еді. Мырс етіп қатты күлді де алдындағы рюмкені қолына алды.

— Әй, сен, жылаудың орнына қарқылдап күлесің.

— Сонда маған не істе дейсің? Нені бүлдіргенімді ұқтым, әдейі жасамасам да солай шығыпты. Енді оны түзету қиын, кешірім сұрау да кеш, — деп Ебіней басын сипады.

— Екі түрлі ақыл айтайын. Біріншісі, "Ғалымдар әулеті" деген шартты атаумен ағайынды екеуін жарыстыра мақтап очерк жаз, "Простордың" сені басамын деп кінәлі болып қалған қорғаншақ редакторы қуана шап береді, ол шіркінді Сәттар шақырып алып сыбағасын мықтап берсе керек... Бір оқпен екі қоянды жығасың — Қонаевтар әулетіне адал адам боп шығасың, бас көтерген дұшпан артын қысады...

— Сірә, жаза алмайтын шығармын. Бұл жаратылысыма сыймайтын нәрсе...

— Ау, сен, бірден туламай, ойлансаң етті. Жұбан ақын Молдағали баласының "Хатшыға хат" деп біріншіні мінеген өлең жариялап, кінәлі болып қалып, ойлана келе Димекеңді бас кейіпкер етіп тарихи дастан жазып, "Тасқынын" айтамын, қайтадан жақсы кісі атанғанын, тіпті Орталық Комитетке мүше болып сайланғанын есіңе ал. Жұбанның содан кісілігі де, ақындығы да титтей кеміген жоқ, қарақан басын кексе тартқанда жөнсіз қудалаудан арашалап алды...

— Жә, екінші ақылыңды естірт!

— Ол енді оңай, бірден келісесің, — деп жымиды досы. — Университетінде қордаланып жатқан талай-талай жұмыс бар... Солардың бірін бетке ұстап бірінші хатшының қабылдауына сұран, түпкі мақсатыңды көмекшілерге сездірме, ішінде болсын. Алдына жеткен соң көресің ғой. "Димеке, сізге менің екі-үш жылдан бері айта алмай жүрген жүрекжарды өтінішім бар. Сіз жолы үлкен ағасыз, мен інімін, ширек сағат уақытыңызды қиып тыңдаңыз мені..." деп бастайсың да, үлкен қателік жасап, күнә арқалаған пенде құсап кішірейіп отырып, мұңыңды шағасың. "Өзіңіз мені биікке көтеріп, Қазақстандағы екінші университетке ректор қойдыңыз, Асқар ініңіз президент болған соң академикке сайлатты. Ал соның бәрін мен ерен еңбегіммен жеткен кісі құсап бірқанша уақыт дандайсып жүрдім. Кінәлімін, міне бас, міне мойын. Жар басынан төмен құлатсаңыз да, қол ұшын беріп қайыра демесеңіз де еркіңіз білсін. Менің ендігі тағдырым — өзіңіздің қолыңызда..." — деп мүләйімсіп тоқтайсың... Ол кісі де пенде, жан-жүйесін шымырлатып төндіре айтсаң, әдемі теңеу, ұтымды сөздермен сылап-сыйпап, төрт аяғы бірдей жорғадай типің-

дасаң... Құдайға хақ, шыдамайды. "Әй, шырағым, басыңды көтер, менің саған тинәмдай өкпем жоқ..." — дейді. Райымнан қайттым демейді. Алайда сен кабинеттен шыққан соң-ақ ішкі телефонды көтеріп, "Әй, Сәттар, анау Бөкетов деген нар жігіт екен, әлгінде менен шықты. Сен соны байқашы, ғылым жолында іс тындырып жүрген арлы азаматты әлдекімдер беркеге әурелеп жүрген сияқты-ау..." — дейді. Бітті әңгіме, бесон жылға құлағың тыныш болады, батырым...

Ебіней басын сипады. Бірақ, ләм-мим деген жоқ.

— Мен болдым, қимас дос. "Ендігісін өзің біл, ішің білсін алу-ай..." деп студент шағымызда даурығып ән айтушы едік қой, есінде ме? Сен де солай істе. Қабырғаңмен ақылдас, ауыл-аймағыңда да талай білгіштер бар шығар...

— Жарайды, біраз нәрсеге көзімді аштың. Маған деген түзу ниетіңе тәнтімін. Ойланайын, қолайыма жаққанын істермін, — деп қонағы үстел басынан тұруға айналды.

...

Зілзала сияқты ойда жоқта гүрс етіп, отырған орның әлдеқайда опырылып бара жатқан жантүршігерлік сәтті көз алдыңызға келтіріп байқаңызшы, қадірменді оқырман.

1979 жылдың көктемінде газет бетінде сап еткен тосын жала Ебіней Арыстанұлының бірқалыпты жүріп жатқан тыныс-тірлігіне әсері жойқын зілзаладан кем болмады. Қаншама ойламайын десе де жұмысқа келе жатқанда, иә ертеңгілік мезетте бөкең бүлкілмен бой жазып жүргенде, тіпті ұйқыға бас қойғанда жадының әлдебір қалтарыс түкпірінен қылт етіп шығады да жүрегін тырнай бастайды. Содан соң-ақ қу жанына маза жоқ. Ертелі-кеш өткір бұрғыдай бұрап, "Не үшін, кімге не жаздым?" — төңірегінде миын қажап бағады. Бұрыннан да мазалы емес ұйқысы тіпті азайып кетті.

II

Көктемде жолды болған қиянат қоңыр күзде өзге қырынан жалғасты. Қазақстан КП ОК-інің Ғылым, жоғары оқу орындары және мектеп бөлімі жасақтаған комиссия Қарандыға сап ете қалды. Топ құрамында жоғары білім жүйесінің әйдік білгірлері — профессор, доценттер бар-ды. Бірден-ақ олар жас университеттің үйреншікті тыныс-тірлігіне (ал бұл кезде оның күндізгі оқу бөлімінде ғана 7,5 мың студент оқитын, сырттан оқушыларды қосқанда он мыңнан астам

адам, оларға білім беретін оқытушылардың саны — жеті жүздің үстінде) шұқшия үңіліп, сегіз факультет, елуден астам кафедраның жұмысын қадала тексерді, кейбір профессор, доценттердің дәрісін тыңдап, ассистент оқытушылардың сабақ жүргізуіне зер сала үңілген. Рас, бетке ұрып тұрған сорақы кемшілікті таба алмады. Сөйтсе де олқылықсыз жұмыс бола ма? Әмбе соны іздеуге, көруге тапсырма алып келген соң. Болды, тапты талай сүріністерді...

Жоғарғы алгебра кафедрасын тексерген профессор Тайцман аға оқытушы А.-ның курстық дәрісіне қатысып, соңынан жас оқытушының лекцияны өте нашар оқығанын, тақырыпты асып-сасып түсіндіргенін кафедра жиынында ашық айтыпты. Бірақ, шынайы білгір, бұл салада жетекші ғалым саналатын профессор сөзінің аяғында: "Қымбатты әріптес, сізді бүгін біз қапелімде тексердік. Дәрісті шала-шарпы түсіндіргеніңіз маған түсінікті, тіпті соған кешіріммен қараймын. Тегінде алдағы уақытта лекцияға мұқият дайындалыңыз, әлі де тексереміз..." — десе керек. Шынында да профессор Тайцман келесі күні кафедра меңгерушісі Т.Г.Мұстафинді ертіп, А...-ның сабағына қайыра қатысады. Абырой болғанда аға оқытушы мықты өзірленіп келіпті, комиссия оның дәрісіне ризалық білдіріп алғыс айтыпты. Демек А. өз пәнін жақсы біледі. Дәрісті жоғары деңгейде оқи да алады. *"Айып менен, жасаң оқытушыны тексермей, талап қоймағанмын. Оның үстіне бізде оқытушы жетіспейді, әлгі А... күн сайын бірнеше сағат дәріс оқиды және бірнеше оқу корпусына жүгіріп жүріп. Тіпті шай-пай ішіп, лекция арасында дем алуға да мұршасы жоқ. Кафедраның әрбір оқытушыға жүктейтін сабағы — 1100 сағат. Бұл болса дәріс сапасына тікелей әсер ететін өте ауыр жүк..."* — депті Т.Г.Мұстафин тексеру қортындысын талқылаған партбюро мәжілісінде.

Жалпы физика кафедрасының меңгерушісі Л.Ф.Ильина биік лауазымды тексерушілердің өз міндетіне 30-жылдардың әсіре белсенділері құсап ерекше ыждаһат көрсеткенін сол мәжілісте ашына сөз етіпті: айтуынша, өз кафедрасын комиссия екі мәрте тексерген, екеуінде де тұтқиылдан сап етіп, ертеңгілік сағат сегізде оқытушы физиктер мен құтыхана қызметкерлері жұмыс орнында бола ма, болмай ма... тек қана соны анықтау үшін; нәтижесінде физиктердің қақ жармысы сабаққа кешігіп келеді деген байлам жасалған; екі тексеруге де кафедра меңгерушісі шақырылмаған, ең шатағы, кешіккендердің себебін одан ешқайсысы сұрамаған... *"Ал сұраған болса мен айтар едім,* — депті Лидия Федоровна. — *Алғаш-*

қы тексерісте жұмыс орнында жоқ деп минус қойылған оқытушылар мен қызметкерлердің барлығы тап сол күні ректордың бұйрығымен көрші кеңшарға картофель жинауға жіберілгенді. Екіншіден, міне, менің қолымда физиктер сабақ жүргізетін тоқсандық 8 кесте тұр, бұларда қай оқытушының қай сағатта, қай ғимаратта болатындығы нақты көрсетілген. Шынайы жағдайды білгісі келген адам осы кестелерді қолына алып тексерсін бізді. Солай етсе кафедра қызметкерінің жұмысқа жүз пайыз кешікпей келетініне сөзсіз иланады. Ал, олардың әрбірі, комиссия талап еткендей, ертеңгілікте кафедраға келіп тіркелуден өтуі міндетті емес және бұл мүмкін де емес, өйтетін болсақ — біз кестеде көрсетілген мезгілде сабақ жүргізе алмаймыз. Сегіз корпусың бір-бірінен ара қашықтығы қанша екені өздеріңізге мәлім... Сондықтан да мен мынадай астыртын тексеруді кафедра меңгерушісіне сенім көрсетпей, біздің жұмысымыздан кемшілік тауып, қайткен күнде мұқатқоздығын арандату деп түсінемін... Жә, Орталық Комитеттің тексеру комиссиясы Алматыға аттанып кеткен соң, қазан айында біздің кафедраның бірнеше оқытушысы, мен де Ташкентте өткен Орта Азия мен Қазақстан республикаларының физиктері бас қосқан аймақтық-әдістемелік жиында баяндамалар оқып, өзара тәжірибе алмастық. Сол жиында ҚарМУ физиктерінің логикалық-құрылымдық және технологиялық карталар жасауда, тіпті оқу-әдістемелік жүйеміз бойынша өз әріптестеріміздің алдында келе жатқанымыз, Қарағанды физиктерінде үйренерлік тағлымды істер барлығы атап айтылды. Міне, сол жиынның хаттамасы... Осы жәйттен туар қортындыны өздеріңіз жасаңыздар: ОК-тің комиссиясы бізде тәртіп жоқ... деп жазып кетті, ал одақтас республикалар деңгейінде ҚарМУ оқытушылары физиканы оқытудың үздігі болып шықты. Екі тексерудің арасы небәрі бір ай екенін естеріңізге саламын..."

Университеттің сол күздегі тірлігі хақында хатталған алуан құжаттарды шола оқудан біз байқаған бір ерекшелік — нақты ғылым факультеттері тексеруден жасқанбай, қажет болса өз ұстанымдарын қатты қорғап, сегіз жылдан бері атқарып келе жатқан өрелі жұмыстарын айқындап көрсете білгендігі. Мәртебелі комиссия олардың жұмыстарынан пәлендей дерлік олқылық таппаған; қайта көпшілігінің пікірі академик Бөкетов бұл факультеттерге көбірек көңіл бөліп, математика, физика, химия кафедраларын мықты оқымыстылармен толықтырып, осы замандық деңгейге көтерген десіпті. Партбюро мәжілісінде бірінші проректор Н.Ф.Пивень: "Мен партия қата-

рына 19 жасымда түсіп, сынның қандайда өткір түрін естіп, әбден көңтерімді болған коммунистпін. Сірә, білімі кемшін деп сыбырлағандар болған сияқты. Тексерушілер шұқшия қадалып бұл турасында менің лекциямнан ешқандай да кемшілік таба алмады. Алайда университеттің оқу ісін басқаруым жөнінде олар көптеген олқылық көрсетті. Оларды мен мойындаймын, мойындай тұрып, бір жәйтті ашық айтқым келеді: ҚарМУ — жас университет, кемшілігі есейе келе түзеледі... деген тоқмейісуден дереу арылып, өзімізді салиқалы Жоғары оқу орны санап, алдағы уақытта істің көлемінен де гөрі терең мәніне бойлауды ойлағанымыз жөн. Комиссия бізге сегіз жыл емес, жиырма жылды артқа салған кәнігі университет деген қатаң талаппен қадала тексерді. Нәтижесінде өзіміз мардамсыған көңілмен көрмей жүрген кемшіліктерімізді ашып берді. — деуінде де бірталай сыр жатыр...

Тексерушілер іздеген олқылықтарын гуманитарлық факультеттерден көбірек тапқанға ұқсайды. Соның бірқаншасын филологтардың өздері нұсқаған тәрізді. Рас, көпшілігі ойдан бопсаланған ұсақ-түйек дүние. Ішінара бекігені де болған. Ең бастысы, гуманитарлық факультеттерде, әсіресе заңгерлер арасында ғылыми атаққа ие оқытушылар аз. Сол себептен оқу үлгерімі өте төмен, семестралық емтиханды орта бағаға тапсырушылар басым, тәртіп бұзушылар да жеткілікті. Соның бәрі жастар арасындағы коммунистік тәрбиенің бәсеңде жүрдім-бардым жүргізілуінде делініпті. Мысалы, университетке түсушілердің бес жылдан кейін 78,3 пайызы ғана бітіреді. Әрбір емтиханда он студенттің біреуі "екілік" алып, сессияны қайта тапсырады. Мұның бәрі бірінші курсқа қабылдау емтиханын әділ жүргізбеудің салдары...

Комиссияның кемшілікті көбірек тауып қатты шүйілгені — заң факультеті. "Тексерушілер біздің кемшіліктерімізді ашып жаңалық жасаған жоқ, оларды өзімізде білеміз. Тек соған әділ көзқараспен қарап, себептерін ескергені жөн еді, амал қанша? — деп қынжылыпты осы факультеттің деканы Мәжит Имашев партбюро мәжілісінде. — Материалдық-техникалық база бізде атымен болған жоқ, алты жыл бойы Қарағандының әр жеріне көшіп-қонумен күн кештік. Жөндем баспана бізге тимеді. Тек биыл университеттің жаңа корпусына орнығып етек-жеңімізді жия бастаған кезде комиссия сап ете қалды да, ашылып-шашылып жатқан жайымызды көріп, оқу жылына дайындықсыз кіріскен... деп ауыр кінә артты. Заңгер студенттер неше жылдан бері қаншама слайдтар әзірледі, ғылыми жұмыс үлгісі деп соларды көрсетсек — бұлар неге қабырғада

тұрмайды дейді комиссия. Жөн-ақ ескертпе, ал соларды тақтаға көрнектеп ілу үшін бірер апта уақыт керек емес пе? Жаңа қонысқа келгеніне бір ай да болмаған факультетке осындай талап қою ақылға сия ма?!.. Заң факультеті өмір сүрген сегіз жылда министрлік бізге бірде-бір кәсіби маман жіберген жоқ... Сөйте тұра министрлік өкілі деканат пен заң кафедраларында өз жұмыстарына енжар қараған бойкүйездік етек алған... деп жазып кетті. Енді мен, әділет ілімінің маманы, обком хатшысының көзінше ректораттан жүйелі жұмысыма әділдікпен қарауды өтінуге мәжбүрмін. Әділдіктен заңгерлердің өздері тайса — кімге барып араша тілеуіміз керек?!.."

Тексеруші комиссия аттанып кеткен соң, 1979 жылдың қараша айының 17 күні ҚарМУ-дің партком бюросы, университет кеңесі бірігіп, барлық факультеттердің декандары мен кафедра меңгерушілері түгел шақырылған мәжіліс өткізген. Талқыланған мәселе: "Қазақстан КП Орталық Комитетінің комиссиясы көрсеткен кемшіліктерді түзету". Е.А.Бөкетов баяндама жасапты. Әрине, ректор бастап, партком хатшысы А.Ф.Лепешкин қостап сөз болған жәйт — комиссия атап көрсеткен кемшіліктер дұрыс, ендігі әңгіме — соларды тез арада түзету шараларын белгілеу дегенге сайған. Жарыссөзге қатысқан кеңес мүшелерінің, кафедра меңгерушілерінің сөзі жоғарыдағыдай сарында. Мәжіліске Қазақстан КП Қарағанды облыстық комитетінің хатшысы Қ.А.Аманбаев қатысып, сөз сөйлеген. Оның да айтқаны: ректорат пен партбюро көп жұмыстар атқарған, екінші университет өмірге келіп, шаңырағын биік те бекем көтерді; оны ешкім де солақай сынмен теріске шығара алмайды; алайда жұмыс кең ауқымда, орасан зор көлемде жүргендіктен, кемшіліктер де аз емес, ендігі міндет — сіздер мен біздер жұмыс істеп, комиссия ашып кеткен олқылықтарды тез арада жойып, Қарағанды мемлекеттік университетінің осы заманғы биік деңгейде болуын қамтамасыз ету; ол үшін бізге өзара бірлік, ұйымшылдық керек...

Комиссия тосыннан келіп, бір тәуірі, көрген-білгенін ешкімнен жасырмай, қағаз жүзінде хаттап кетті. Кейбіреулер асыға күткендей түбірлі өзгеріс болған жоқ. Ректор да, проректор да, декан, кафедра меңгерушілері де орнында қалды. Әрине, түбегейлі өзгеріс күткендердің дәмелі көңілі көншімегені айқын...

Философия докторы Сәдуақас ТЕМІРБЕКОВПЕН
сұхбаттан (2004 жылдың 22-сәуірі):

"1979 жылдың күзінде мені Сәттар Нұрмашұлы кабинетіне

шақырды, Орталық Комитеттің ғылым, жоғарғы оқу орындары және мектеп бөлімі меңгерушісінің орынбасарымын, бұл жұмысқа келгеніме бір жылдан асқан.

— Қарағанды университетінің ректоры үстінен түскен шағымға толас болмай тұр: жұмысқа екі-үш күн қана келеді, ауырушаң адам деседі; міндетін ұқыпты атқаруға құлшынысы жоқ, жүрдім-бардым істейді-міс; ал әдеби еңбекпен бас алмай шұғылданады; университет билігін өзінің досы, Алматыдан алдырған Н. Ф. Пивеньге беріп қойған деседі, ол болса жергілікті кадрларға көзқарасы дұрыс адам емес; тағы сондай бірдеңелер.... Қысқасы, комиссия бастап барып, ҚарМУ-дың жай-күйін, Бөкетовке жұрт айтып жүрген айыптарды мұқият тексер, — деді. — Тексеруге әр алуан мамандық иелерін тарт, қарамы да мол болсын. Бұл іске көпшіліктің күдікпен қарайтынын ұмытпа, сорақы кемшілік тапсаңдар — жұрт күмәнданбайтын айғақтармен бекісін...

Мәселе түсінікті. Ауыр міндет екенін бірден сездім. Ебіней Арыстанұлы маған таныс қана емес, сыйлы адам. Алайда қызмет бабы деген де бар ғой. Сонымен комиссия құрамын іріктей бастадым... Араға бір апта салып, комиссия жұмысқа деңдеп кіріскен кезде Қарағандыға келдім. Алматыға ауысқанша мен Шымкенттің Мәдениет институтында ректор болғамын, Жоғары оқу орнының жұмысын бір кісідей білемін. Ебіней Арыстанұлының қосағы — Түркістанның қызы болғандықтан жезде дейтінмін, ол кісі де маған балдыз деп қалжыңдайтын. Қысқасы, тексеруші комиссияның бастығы болып келгеніме ол кісі қуаныш білдірді. Кейбір істің мән-жайын жаппай түсіндіргені болмаса, тексеруге араласқан жоқ. Білері көп кісі ғой, әдеп сақтады.

Содан бір күні маған:

— Әу, балдыз, үйге келіп сәлемдесуге жарамады деп апаң саған ұрсып жатыр, — деді.

— Жөн сөз, апайдыкі. Аларсаңыз, барамын...

Бардық. Ас-судайындап қойыпты. Оңаша отырып, әңгіме шерттік. Университет жұмысы туралы не өзі, не мен бір ауыз сөз айтпадық. Үй иесі де әдептен аспады. Бір байқағаным — мезгіл-мезгіл уыстап дәрі ішіп отыр...

— Ебеке, мынауыңыз не?

— Денсаулықтың жайы солай болып тұр.

Басымды шайқадым. Хатшы айтқан сыбыстың рас екеніне көзім жетті. Сірә, жаныма батқан күпті ойды, ақылды адам ғой, бет-жүзімнен аңғарды-аудеймін.

— Сен, қубалдыз, арамтер боп қайдағы-жайдағыны қазып жатырсың. Ал менің сендерді әурелемей, осы жұмыстан арыз

беріп өз еркіммен кеткім келіп жүргенін білесің бе?.. — деді кенет Ебекең. — Мына апаң да күнде қинайды мені арызыңды жаздың ба деп...

— Оның жөнін, Ебеке, өзіңіз біліңіз. Үлкен адамсыз, ақыл-есіңіз де, біліміңіз де менен артық.

Дастарқан басындағы сөз осымен тәмам болды...

— Сәке, сөзіңізді бөлемін, рұқсат болса? Ебекең сізге сол сапарда қатты өкпелепті. Оның жай-жапсары маған мәлім, ғұмыр жолын өрнектеуге бел шешіп кіріскен соң жазушының ондай да сөзге құлағы түрік болатынына түсінікпен қараңыз... — дедім.

(Сұхбат иесін жете білмейтін едім, көріп те отырғаным осы. Бірақ, сырттай қанық кісім. Сол себепті ескі танысым арқылы сөйлесіп, Ебекең туралы әңгімелесуге алдын-ала келісіп, өзінің шақыруымен үйіне тап болғам-ды).

— Естігеніңіз қауесет емес, айдай шындық, Медеке, — деді үй иесі. — Тексерудің түп мақсатын сездірмегеніме өкпелепті. Үйінде отырғанда айтуым керек еді... Өзіңіз білесіз, партия рәсімінде ондай ағайыншылық жоқ. Ресми бастығың айтқанды сыртқа шығармайсың, ішінде бүгіп сақтауға мәжбүрсің. Сірә, сол тәртіптен аса алмадым. Ебекең кешірімді, іші кең кісі, екі жылдан соң Ғылым академиясының кезекті жынында кездескенде: "Жарайды, өкпені қойдым, сенен кінә жоқ!.." — деп сәлемімді алып, бауырына тарта құшақтады. Мен де мойнымнан бір ауыр жүк түскендей боп кең құшағына добалдай денеммен суңгіп кеттім. Шынайы ердің өкпесі түске дейін ғана деген, сірә, осы болар...

— Тағы бір сұрақ, Сәке, — дедім ашық-жарқын жүріп жатқан сұхбатқа малдандым білем, көкейдегі бір түйткіл жәйтті анықтап алғым келіп. — Қарағандыға аттанарда тапсырманың Димекеңнен түскенін білдіңіз бе?..

— Жоқ, партия жұмысында субординация деген болады. Үлкен кісінің тапсырмасы деп Имашев маған сірәда айтпайды. Ал ол кісі бұл мәселеге қалай қарайды деп біз де сұрамаймыз... Ойыңызды түсіндім, Медеке. Бөкетов трагедиясының түп себебін, көп жұрт өсектегендей, сол кісіге байлағалы отырсыз. Меніңше, сол қауесетті ұмытатын уақыт болды. Құранда да әруаққа ғайбат сөз айтпа, қателігі болса кешіре біл деген... Керегі қанша сол оқиғаны қайта қозғап?!..

— Жә, сонда, Ебекеңдей тұлғаның ғұмырын қысқартып, қиянат жалаға соншама мән берілуін қауымға қалай түсіндіреміз? Бірінші хатшы Ебекеңнің кім екенін, еңбегін, жақсы дақпыртын жете білген. Біле тұрып неге қорғамады? Жастар газетінің жөнсіз сынын неге басып тастамады?

— Біздің бөлім сол қарсаңда ҚарМУ ғана емес, басқа институттарды да тексерді. Бұл бір. Екінші, Ебекең сол кезде шынында да ауру адам... Сондықтан ол кісі тап болған жәйтке мен философиялық тұрғыдан да, мұсылманшылық түйсікпен де "жазымыштың жазуы солай" деген тұжырыммен қараймын. Соған енді әлдекімді кінәлаудың жөні жоқ..."

Бұл екі ортада Ебіней Арыстанұлының әрі-сәрі боп жүрген жүдеу көңілін селт еткізіп мерейге бөлеген, өзінің ғана емес, күллі Арыстан әулетін дүр сілкінткен бір оқиға болып қалды.

Қараша айының орта шамасы еді, мезгіл жексенбіге ауған кеш әлеті болатын. Алматыдан арнайы келдік дескен екі-үш кісі ойда-жоқта үйіне кіріп келсін, сырт киімдерін шешіп үй иелері ұсынған төрге шықты. Сонсоң өзін Садық Базарбаев дегені, өңі саркідір тартқан, орта жастағы кісі:

— Қадірлі Ебеке, Зүбайра жеңгей! Үйімізге шақырусыз келген бұл неғылған қыдырмалар деп таң болып отырған шығарсыздар. Анау шеткері отырған жас жігіт — менің үлкен балам, есімі Нұрлан. Осы баламның сіздердің тұла бойы тұңғыштарыңыз Ақсұлумен бір боламыз, алдағы өмірді қол ұстасып бірге өткіземіз деген келісімі бар екен. Қысқасы, құдай қаласа, сіздер хош көрсеңіздер, алыстан келген сапарымызды ескерсеңіздер — сіздермен құда болайық деген ақ тілеумен осы сапарға шықтық. Ақсұлу есімді перзенттеріңізді сұрай келдік!.. — деген-ді.

Қысқа айтса да нұсқа сөйлейтін жан екен. Мүдделі шаруасын едел-жедел естіртті де кілт тоқтады.

Көңілі демде шат-шәлекей болған Зүбайра көзінен тамшылаған жасын тия алмай, ағыл-тегіл егілсін. Ебіней де қапелімде не айтарын білмей, "Апырай, Ақанөгім ержетіп қалған ба? Кеше ғана тұлымы желбіреп, шашына бантик таққан мектеп баласы еді. Қашан, қай уақытта бойжеткен? Иә, қазір студент, өзім оқыған институттың металлургия факультетін тәмамдауға айналды. Жасы жиырма бірден үш ай асты. Бәрекелді! Ержеткені шын екен. Шаңырағымның төлбасы, сәби қылығымен жүрегіме ылғи қуаныш құйған еркешорам еді. Енді басқа шаңыраққа бала болып аттанбақ. Апырай, не деймін?.." — дегенді айтты ма, айтпады ма, есінде жоқ, орнынан жайлап тұрып, өзін құдамын деп отырған кісіге әнтек жақындап:

— Жазымыштың жазуы солай болса не дейміз, Сәке. Суыт жүрген жайыңды түсіндім. Сапарың қайырлы болсын! Атам

қазақ мұндайда "Алды — сізге, соңы — бізге!.." деген. Құтты қонақ болғайсыздар!.. — деп қазақ жолымен төс түйістіріп, қайта амандасты. Жолымыз қалай болады деген күмән-күдікпен, әмбе атағы тым дабыра кісінің мысы басып, жымжырт томсырайып отырған қонақтар да мына сөзден кейін орындарынан жапырлай тұрып, туыс болып табысудың рәсімін қуана атқарысты. Үй иесі амандасу кезегі Нұрланға келгенде оны бауырына тартып, бетінен сүйіп, "Қарағым бақытты болыңдар, Ақсұлуым саған адал жар болсын!" — деп біразға дейін құшағынан босатпай, сірә, көңілі босады білем, жас жігітті құшырлана қысып ұзағырақ тұрып қалды.

Қарағандыда тұратын етжақын туыстардан ең алдымен абдырай жеткені Бикен мен Қамзабай болды, соның артынша өзгелері. Бәр-бәрі қазақ жолымен құда-құдағиға шашу шашып, күйеу бала Нұрланды қызықтап құрмет көрсетті. Айтып-айтпай не керек, атам қазақ жолымен аяққа жығыла келген құдаларды күту — Ебіней мен Зұбайра шаңырағына шынайы қуаныш әкелді, күндердің күнінде болады-аудеп жүрген жастар тойының алғашқысы Қарағандыда басталып, таң бозарғанша созылды.

Төменде біз Ебіней Арыстанұлының, сірә, көңілі шексіз марқайып та, масаттанып та отырып, 1979 жылдың қараша айының 19-жаңасында бұрынғы қосағы Алма Бекжанқызына жолдаған хатын қаз қалпында келтіреміз.

"Ардақты Алма!

Құдалар келді. Құда да, Нұрлан да әбден ұнады. Жобасы, тыныш, момын еңбек адамдары көрінеді. Көп әңгімелестім. Әңгімеде сенің: "Бұл баланың әкесі бар, соған барып қайтыңыздар, мен асырап, өсірсем де бұл бала — әкесінің қызы..." — деген сөзіңді нақыштап жеткізді құда. Енді орысша жазайын...

Я Тебя очень благодарю, это было с Твоей стороны благородно. Ты показала себя дочерью своего отца Бекжана, которого я видел и чувствовал, что это человек, наделанный большой человечностью и большим благородством.

Еще хочу сказать. Приезжает Аксулушка ко мне редко, да и приездах мы не успеваем как-то поговорить, потому что, как Ты сама знаешь, я вечно занят. Но все же я оцениваю еще приглядываюсь к ее поступкам и не нахожу никаких таких недостатков, в чем я мог бы упрекнуть Тебя. Выросла она скромной, умной и вдумчивой. Может быть, со мной она могла бы вырасти и не такой. Ты знаешь, как я ее безмерно баловал, а это ведь не всегда дает положительные результаты.

Теперь недоразумения молодости прошли и мы должны

трезво смотреть на вещи, чтобы будущее детей было счастливым. Считаю, что Аканөк и Нурлан будут жить во взаимопонимании и любви. И еще хочу у Тебя просить прощения за то, что не смогу присутствовать на свадьбе. Этому много причин. Главные из них — состояние здоровья, усугубляемое служебным беспокойством, которое, как Ты знаешь, в этом году по известным причинам особенно усилилось. Иногда хочется бросить, к черту, все и сидеть в лаборатории, где бы я сделал серьезное научное дело. Недавно была проверка ЦК и теперь интенсивно готовлюсь к отчету, хотя врачи настаивают немедленно лечь в больницу (к аритмии прибавилось давление, резкое повышение сахара в крови). Но, может быть, самое опасное — какой-нибудь негодяй обязательно напишет анонимку, свадьбу приписав мне, что будто бы я провожу ее за счет родителей своих студентов. Пока докажешь, что Ты ни при чем, знаешь сколько нервов и здоровья это будет стоит.

Сондықтан, айналайын, Алма, өкпелеме. Қалтай мен Фаридаға сәлем айт — жай да қамқорлық жасап жүр ғой, сол қамқорлығын тойда да ұзбей, менің атымнан жасасын.

Құрметпен Евней ”.

Әрине, Нұрлан мен Ақсұлудың тойы екі жақтан да қуаныштаған дос-жаранның көптеп қатысуымен көңілді өтті. Қарағандыдан оған Қамзабай мен Бикен бастаған Бөкетовтер әулетінің қарамды тобы қатысып, екі-үш күн қызықтап қайтты. Хатында жазғанындай Ебіней Арыстанұлы Алматыға бара алмаған...

(Ақсұлу Ебінейқызы қазірде Алматыда тұрады. Өзі де, ері Нұрлан Садықұлы Базарбаев та ғылым жолын қуып, Бөкетов әулетінің игі дәстүрін сәтті жалғастыруда. Әділ, Ақан есімді екі азамат ұрпақ өсірді. Олар да ата жолын қуғандай: ғылым кандидаттары атанып, әрқайсысы өздері таңдаған ілім саласында еңбек етуде. Алма Бекжанқызының айтуынша, Ақанның түр-келбеті, ұзын бойлы алпамса денесі нағашы атасын айнытпай қайталаған).

Күн суытып, үстемелей жауған қалың қар жер бетін көмкерген кезде Қарағанды атырабына "ұзын құлақтан" жеткен төтенше хабар жоғарыда біз сөз еткен оқиғалардың мүлдем басқа жағалауға бұрылғанын аңғартқан: 18 желтоқсан күні Қазақстан КП ОК "Қарағанды мемлекеттік университетінің ректораты мен парткомының студенттерді саяси-идеялық тәрбие беру жұмысы және СОКП-ның XXV съезінің талаптарына сай мамандар даярлау туралы" арнайы қарар қабылдапты; соған орай тексеруші комиссияның бастапқы қортын-

дысы (қараша айында университет кеңесінде жан-жақты қаралған құжат) жайына қалып, мына қарарда солардың бәрі саяси өткірленіп, шексіз молайып, дабырайып, ректорат пен парткомның жастарға тәлім-тәрбие жұмысы жүйелі түрде жүргізілмейді-міс, білім негіздерін дарыту ісі де қанағаттанғысыз... деп жарияланыпты, бұдан әрі сын көтермейтін, төзгісіз жағдайға жеткені айтылыпты... Тиісті шара қолдану Қарағанды облыстық комитетіне жүктеліпті.

Оқиға одан әрі едел-жедел өрбіді. Әлдебір биік лауазым иесі Ебіней Арыстанұлын обкомға шақырып, Орталық Комитеттің қарарымен таныстырған. Соның алғашқы жолынан, тоғыз тармақтан тұратын бес бетке тақау парағынан ол *"ұйымдастыра алмаған", "жеткіліксіз шұғылданған", "оқуға қабылданған бес студенттің төртеуі ғана диплом алады", "жастармен тәлім-тәрбие жұмысы жүрдім-бардым жүргізіледі", "ғылыми кадрлар даярлау ісінде ірі кемшіліктер бар", "өйткен-бүйткен...", тіпті "1979 жылы құрылысқа босатылған 990 мың сом қаржының 295 мыңы ғана игерілген"* (университет ректорының тап осы мәселені түбегейлі шешу үшін ОК-тің бірінші хатшысына дейін жетіп, дабыл қағып, ешқандай көмек ала алмағаны, әрине, қарарда айтылмаған), қысқасы, ректор мен партком хашысының атына үйіп-төккен қатаң айбынынан-ақ өз тағдырын Орталық Комитетте билік құрғандар шешіп қойғанын бірден ұққан-ды.

Академик Бөкетов кабинет иесінен бір парақ таза қағаз сұрап алып, обкомның бірінші хатшысы А.Г.Коркиннің атына: *"Денсаулығымның кемуіне байланысты ҚарМУ-дың ректоры міндетінен босатуыңызды өтінемін..."* — деп өтініш жазып орнынан тұрды.

Жаңа жылды қарсылап әркім өзінше әбігерленген даңғаз саябыр тапқан беймаза күндердің бірінде Ебіней Арыстанұлы университетке келіп, үстел тартпасында, шынылы шкафтың суырмасында жатқан қағаз-кітаптарын жинап болған соң, өзімен көңілі жақын бірқанша тілектес әріптестерін кабинетіне шақыртты.

— Сіздермен қоштасқалы отырмын, ағайын. Біржарым айсыз сегіз жыл тізе қосып, ҚарМУ шаңырағын түзік көтереміз десіп білек сыбанып жұмыла жұмыс істедік. Сол жолда қайсы біріңізге артық-кем айтқан сөзім болса кешірім сұраймын, не десем де жұмыс мүддесі үшін айтқанымды ескеріңіздер... — деп орнынан тұрып, басын иіп бәріне ізет жасады. — Сегіз жыл ұдайы шама-шарқым келгенше аянбай жұмыс істедім, оның төлеуі — омырауыма 1976 жылы қада-

ған Еңбек Қызыл ту ордені. Ал жоғалтқаным — орасан көп, ең бастысы, денсаулығым, сүйікті ісім — ғылымнан да көп ақса-
дым, әдеби ой-армандарымды кейінге ысырып қоюға тура
келді... Ректорлықтан кетуім бәлкім жақсылыққа бастар: құты-
ханаға қайта оралып, қазақ даласының әжетке аспай жатқан
қоңыр көмірінен арзан жағармай алу үшін тың зерттеу бас-
тамақпын; бәлкім жұрт қашан береді деп күтіп жүрген әдеби
еңбектерімді аяқтармын; көкейде ой да, жоспар да көп, тек
соған кетеуі кеткен денсаулық мұрша берсе?!..

III

Адам қиялына шек бола ма? Қиялға түспесе одан ғалым,
иә жазушы шыға ма? Жоқ, ешқашанда! Әлдебір тың істі
түбегейлі зерттеу үшін қиялыңа ерік бер, әсілі, соның ту бас-
та өрбуі де осындай оқыс ойдан туары хақ. Ақыры еліккен
көңілмен зерттеуге кірісесің. Жазушылық та солай: қандай-
да бір шығарманды қиял қанатына мініп, күллі сұлбасын әуелі
тұтас көресің; содан кейін-ақ ертелі-кеш толғатуға кірісесің...

Ебіней Арыстанұлы да тауқыметі мол, қанша істесе де
шегіне жете алмаған университет басшылығынан ада болған
күні-ақ: "Әй, енді ұйқымды әбден қандырып, бірер апта ты-
нығып алған соң алаңсыз отырып, ең алдымен Қанекен әруағы
алдындағы парызымды өтеуге кірісемін, "Алты хаттың" өңдел-
ген толық нұсқасын қайта бастырып, өзге де әдеби, ғылыми
жұмыстарымды өндірте жазып, күллі арманымды адақтар-
мын, сірә. Кім енді маған бөгет жасайтын? Кім маған сүйген
ісіммен емін-еркін шұғылдануға кедергі туғызатын?.. Жоқ,
ешкім де! Рахат, тіпті рахат!.." — деп масайраған-ды.

Алайда айтулы саяси күрескер В.В.Плехановтың *"Адам ба-
ласы өзінше жобалайды, ал құпия полиция өз қалауынша жа-
сайды"* дегенінің кері болды да шықты: "Жазушы" мен "Жа-
лын" баспаларының 1980 жылғы жоспарында тұрған, редак-
циялық жұмысы тақа бітіп, терімге дайындалған екі бірдей
кітабының қолжазбасы жыл басында үйіне қайтып келді;
екеуіне де әр баспа "таяу арада жарыққа шығаруға мүмкіншілік
болмай тұр..." деген бір сарынды екі хат жолдапты...

Мемлекеттік баспалардың сырғытпа жауабын Ебіней
Арыстанұлы тура мағынасында түсінді: өз басын құрсаған
қалың тұман тарқағанша бірде-бір баспа әдеби еңбегін жа-
рияламайды; олай болса құмға су құйып, мәуелі жеміс өсірмек
болған әңгүдік бағбанға ұқсап әдеби шығарма толғап, көз
майынды тауысып баянсыз ермекке арамтер болудың қажеті

қанша?.. Ал қалың тұманның қашан тарқары — әзірше болжаусыз... Бәрінен қиыны, ғылыми басылымдарға ұсынған еңбектері де тежеуге ұшырады. Сарапшыларға беріп едік, жауабы кешігіп жатыр дейді. Болмаса авторлық тұжырымның дұдамал жәйттері бар, сынақты көбейте түсіп, қосымша тексеру керек... деп кері қайтарады. *"Ағам үшін ең ауыр соққы осы болды. Заты беймәлім бір күш ешқандай бұйрық, ресми нұсқау, қаулы-қарарсыз оны өз оқырмандарынан айырды. Не әдеби еңбегін, не ғылыми мақалаларын туған Қазақстанның бірде-бір мерзімді басылымына жариялай алмай тығырыққа тірелді... — депті Қамзабай Арыстанұлы "Асыл аға" естелігінің "Тар жол, тайғақ кешу" тарауында. — Ебіней бірақ жасымады. Көңтерімділік көрсетті. Тек кей сәт қалың ойға батып үн-түнсіз қамығып отырады. Сондай сәттердің бірінде ол хан Кенені ұстай алмай, мазасыз шабуылынан ығыр болған патша офицерінің: "Кенесары бунтарь жүз жасамас, біздіңде тыныш ұйықтар күніміз туар..." — дегенін қайталап, өз-өзінен қарқылдап күлетін-ді. Кейде жаны сөгілген ағам: "Сендердің ақылдарыңа құлақ асып, Қонаевтың қабылдауына барар едім, бірақ мен ағайынды екеуінің бірде-біріне тінәмдай қастық жасағам жоқ. Не деп барам, зәредей кінәм болмаса — не үшін ақталам?..." — деп өзімізге дүрсе қоя беретін".*

Көп жылдар бойы хат жазысып, аралас-құралас болған жазушы досы А.И.БРАГИН "Ақыр аяғында ол жеңді" атты эссесінде: *"Директор уважаемого издательства, в котором должны были выйти в свет "Записки..." не без грусти сказал мне, рецензенту книги: "Я сам за ее издание. Но вы же понимаете..." Молчал он. Молчал я. Молчали мы. Молчал и Букетов, понимая, что силы неравные..."*

Еңсесін енжарлық биледі. Көңілінде сайрап тұрған дүниелерді қағазға түсірмек болып, үстел басына отырды-ақ қолы жүрмейді, бұрын су төгілмес жорғадай лыпылдай жөнелетін қалам кібіртіктеп, жадындағы сөздер сан саққа қашады, бірнеше бетті шимайлап, ақыры тұрып кетеді. Шабыт шақырып талай мәрте талаптанды. Бірақ, қаламы бар болғыр ырқына көнер емес. Оған да ерекше бап, сергек көңіл күйі керек сияқты...

Осылайша ештеңе бітірмей, ескі дүниелерін сызғылап, жойқын сынға ұшыраған "Ғылыми қызметкердің жазбаларының" қазақша нұсқасын қайта-қайта түзетіп, содан да сүлдері құрып, жаны езіліп отырған қапалы күндердің бірінде ХМИ-дың директоры Жантөре Әбішев үйіне іздеп келді.

— Жайшылық па?

— Ебеке, сіздің бүйтіп үйде бос жатқаныңыз бізге қиын болды. Әсіресе, маған. Қайда барсам да: "Әй, сен директорлығыңды ұстазыңа неге қайтып бермейсің? ХМИ-ды институт еткен, сені де ғалым атандырған сол ағаң емес пе?..." — деседі жұрт. Қысқасы, Ғылым академиясының президентіне барайық, осы сөзді мен сол жерде де айтайын...

— Бекерге әуреленбе, батыр, қазірде маған институтты бермейді! Бастық болудан мен тойған адаммын, мәнсап алу базарынан қайтқан кісімін. Ұқтың ба? Ұқсаң мені ешқайда сүйреме. ХМИ-ды жап-жақсы меңгеріп әкеттің, аспай-таспай басқаруды біл. Тек докторлық диссертация қорғауды кешіктіріп жүрсің, онсыз жолың ашылмайды.

— Ал, мына өректіңіз жұрттың егер сөзін қалай басамыз? Қысқасы, мен сізді өзіңіз іргесін көтерген институтқа жұмысқа шақыра келдім, ағасы, шәкірттеріңіз солай дейді...

— Бәріңе рахмет! Аға ғылыми қызметкердің міндетін жүктесеңдер ризамын.

— Директордың ғылыми істер бойынша орынбасары болыңыз.

— Жоқ, болмаймын. Елеусіздеу бір түкпірден кабинет берсең болды. Сөйтсең орынбасардың міндетін ақысыз-ақ атқарамын. Құдай жөні осы, Нұрлан шалдың баласы.

— Өз құтыханаңыздың меңгерушілігін қайта алыңыз, академик атағыңызға лайық жұмыс... — деді шәкірті басын сипап қипақтап тұрып.

— Әй, сен, өзің емес, менің жағдайымды ойласаңшы, көлденең көк аттының былшылында жұмысың қанша?! — Ұстазы үстелді сұқ саусағымен тықылдатып түсін суытты. — Біріншіден, мені сөйтіндер деп ешкімнің алдына жұмыс сұрап бармаймын, сен де бұған түсінікпен қара; екінші, маған сенің ХМИ-да тапжылмай отырғаның пайдалы, сен директор болып отырсаң — мен де қадірлімін, көкейкесті зерттеуді алаңсыз жалғастыра береміз. Жақсы атағы — сенде, бейнеті — менде болады... Сайып келгенде ғылым ұтады. Түптің түбінде жеңіс бізде болады. Солай, батыр, сабыр түбі — сары алтын деген!

Ақыры, даңғарадай кең үйге қамалып бос жата алмады (Бір жыл бұрын академиктің отбасы Дзержинский көшесіндегі 65-2 үйдің бірінші пәтеріне көшкен, әсілі, ол — екі қабатты коттедж болатын, көп жыл қоныс еткен үш бөлмелі жұпыны пәтеріне қарағанда хан сарайы дерлік әдемі мекен еді: астыңғы қабатында кең дәліз, ас үйі, аумақты зал бөлмесі және шағын кабинеті болатын; осы жерде отырып сөйлесуші едік,

ал екінші қабатқа көтерілген емеспін — онда қанша бөлме барын білмеймін), ғылыми жұмысқа жегілді. Емдеуші дәрігері де солай деген: "Зертханадағы қауырт та қызық жұмыс — сіз үшін бірден-бір дауа, әсерлі дәрі!.." Шынында да етене қауым, қай зертханаға бас сұқпасын орындарынан лып етіп тұрып, істеп жатқан жұмыстарын түсіндіріп, мына бір жәйт өзірше түсініксіздеу болып тұр, былай істесем жөн көресіз бе, қандай ақыл бересіз... деп сызылып, өзі не айтса — соны жасауға, нұсқауын мүлтіксіз орындауға құлшынып тұрған үлкенді-кішілі шәкірттері бірден-ақ алаң көңілін аулап, жаңа зерттеудің мәлімсіз жыңғылы еліктіріп әкетті. Бәз-баяғы зерттеуге құмарлық, әлдебір жұмбақ жәйттің жай-жапсарын білмекке ынтызарлық дегенін істеді.

ХМИ-ға қайта барған бетте-ақ айнымас серіктері Виталий Малышевке, Жантөре Әбішевке, Сағынтай Исабаевқа, Төкен Ғабдуллинге, Кадиша Сембиноваға, тағы нешеме шәкіртіне кәдімгідей ренжіп: "Ау, сендер зерттеушілік істеріңнің көлемімен де, көзге ұрып тұрған нәтижесімен де, соншама жыл жиған-терген білімдеріңмен де қазірдің өзінде ғылым докторысыңдар. Сөйте тұра диссертациялық жұмыстарыңды жедеғабыл әзірлеудің орнына кейінге ысырып, өздеріңді-өздерің тежеп жүрсіндер. Өздеріңмен бір жылда зерттеу бастаған анау Марк Угорецтен неге үлгі алмайсыңдар?! Жоқ, бұларың болмайды. Жолдас директор, ең алдымен сен отыр жазуға. Сонсоң Сағынтай сен!.. Өйтпейінше біздің институтқа өсу жоқ..." — деп қозғау салып, күнде болмаса да апта, ай сайын дегбірлерін алып, есеп-қисап сұрай бастасын.

Бейтаныс кісі мына институттың директоры Жантөре Нұрланұлы емес, Ебекеңнің өзі және бәз-баяғы әмір бергіш, әмбе айтқанын орындатқыш өктем Бөкетов екеніне иланып, таң қалып, басын шайқар еді...

Д.Е. БӨКЕТОВА, "ПРЕМЬЕРА ТУРАЛЫ":

"Маяковскийдің қазақшаға өзі аударған "Қадала" пьесасының премьерасын көруге ол Қарағандыдан ұшып келді. Бұл оқиғаның оны қудалау басталған жылы болғаны есімде. Әкем аударған әйгілі драманың сахнаға шығуын үкімет басындағылар білмей қалған тәрізді..."

Сол қойылымды көруді көкем маған сан мәрте айтқан, бұйырса бірге барамыз деп те үміттендіріп қойған-ды. Тегінде мен у-шулы жиыпқа құмар емеспін. Көкем келген сайын бізді

өзі тоқтаған қонақ үйге шақыратын, әпкем екеуміз келгенше оны дос-жарандары қоршап алады. Жазушылар, ғалымдар, аспиранттары, журналистер. Бәрінің де оған жолығатын шаруасы болады, Алматыда болатын әр күнінің сағат, минуты қатаң кестеленген. Бәріне де көкем керек. Әпкем екеуміздің де сағынып көрген әкемізбен оңаша қалып, аз уақыт болса да қауышқымыз келеді. Біздің де айтарымыз бар, оның да айтары көп. Бірақ, бірі кіріп, бірі шығып сапырылысқан жұрттың қыздарында шаруасы болмайды, ертелі-кеш қаумалап бір минут та босатпайды. Көңілшек әкем солармен қауышқанды ұнататын, әлде ұялады, бірде-біріне балаларым келіп отыр демейді...

Театрдың алдына келгенімізде ешкім бізді қарсы алған жоқ. Вестибюльде, ішкі холл мен қонақтар шешінетін бөлмеде біз оңаша болдық. Көрермен көп келіпті. Солардың әкеме бұрылып келіп амандасқаны некен-саяқ. Залда жүрген көптен қаншама танысын көрдім. Кейбірі алыстан бас изейді, немесе жақындап келіп, қолын алады да теп-тез кетіп қалады. Бүгін олар премьераны қызықтауға келді, ал соның дүниеге келуіне бірден-бір себепкер — әкемнің таланты. Бәз-баяғыдай қаумалап тұрып, мына қуанышты оқиғамен неге құттықтамайды деп ойладым мен. Біржосын одағай жәйт, таң қаларлық суықтық. Ақырында залға кірдік. Бірінші қатарға жайғасқан екеуіміз ғана. Құдды бір елсіз далада оңаша қалғандай болдық. Жыпырлап отырған көптен бірде-бір адам бізге қосылған жоқ. Алапес ауыруына ұшырап, дүйім жұрт содан шошып, бізден бойын аулақ салғандай сезіндім өзімді. Бойымды күйректік жайлап, көңілім құлазыды.

Ойынды аяғына дейін көрдік. Шынымды айтсам, сахнада не болып жатқанын түсінгем жоқ, сөйтсе де қыбыр етпей ынтыға қызықтадым. Актерлер өте жақсы ойнады, киімдері алабажақ, әдейі солай киінген сияқты. Ақын драмасын ерекше әсірелеп, әжуаны да күшейтіпкіреп бейнелегендей көрінді маған, ал шындығында олар жан-дүниесі құлазыған, жұрттың бәрі қашқақтап, жалғыз тастап кеткен шерменде автордың аласапыран күйін жете сезініп, қайткен күнде оны риза етіп, езу тартуын ойлап, бар өнерін сала ойнап жүрген сияқты.

Әкем сыр бермеген біртоға қалпынан аумады, тек әредік менің құлағымға әденелерді сыбырлап түсіндіреді. Сірә, менің өксікке көміліп өліп-тіріліп отырғанымды сезеді білем. Көкемнің жағдайының мәз емесін білетінмін, бірақ соншама ауыр екенін сол кеште ғана айқын түсіндім. Осы күнге дейін мен оның соншама әділетсіздікті қайыспай көтергеніне қайран қаламын. Көтерді деу әншейін сөз, бәр-бәрі ішінде жиылып, ақыры жүрек тынысын бұзғаны анық. Сабырлы отырса да, бет-жүзінің бозарып қуаң тартқанынан-ақ әлденеге қат-

ты қамыққан, алаң болған жайын сеземін, бірақ, соны тарқатып жіберуге дәрменсізбін.

Қонақ үйге келген соң заттарын жиыстырып портфеліне салып бердім, Алматыда қалғысы келмеді. Қоштасардағы әңгімеміз Маяковскийдің шерлі тағдыры жайында болды, менің қысқы сессиям туралы, қазіргі студенттердің бос уақытын қалай өткізетінін де тәптіштеп сұрады... Бір ғана жәйт жөнінде, ескі достарының бірде-бірінің премьерармен құттықтап келмегені туралы ол да, мен де ләм-мим деп сөз қозғаған жоқпыз... Көкемнің мықты адам екенін жақсы білемін. Өзі тап болған ауыр жағдаятты ол күн ілгері білді, біле тұра соны болдырмауға ештеңе істемеді. Үлкен лауазым иелері ақиқат жолынан аумас деп үміттенсе керек..."

"Қаңдала" Алматыда қойылмаған, әкелі-балалы Бөкетовтердің қызықтаған ойыны — Атырау театрының Алматыға гастрольмен келгенде көрсеткен ойыны. Қоюшы режиссер — Мен Дон-Ук, басты рольде Шапай Зұлқашев ерекше әсерлі ойнаған деседі...

Жан-жүйкесін күні-түні арадай шаққан сыпыра күйзелістер текке өтпеді. Жылдан аса уақыт соның бәрін іштен тына көтеріп жүріп, 1980 жылдың жазы ортасынан ауа мұрттай ұшты. Бір тәуірі, өз үйінде, өлең төсегінде құлаған. Жедел жеткен "Жедел жәрдем" дәрігері жүректің баяу соғысын тыңдаған соң-ақ арнаулы бригада шақырды. Бұл болса төтенше жағдайда ғана шығатын, үнемі сақадай өзірлікте отыратын, "Инфаркт тобы" деген атауынан-ақ адамды шошытатын дәрігер жасағы еді.

"Ол жүрек дертіне ерте шалдықты. Оның үстіне қант диабеті жамалған. "Алматы" санаторийінде бірге болғанда өз көзіммен көрдім: әлсіз жүрегіне қарамастан таңертең ерте оянып алып, елден бұрын баққа шығып... бүкеңдеп жүгіреді-ай кеп. Қара терін сығып алатын..." "Мына жүгіріс тым ауыр емес пе?" — десем, "Бұл бір білікті профессордың кеңесі, салмағым тым ауыр болған соң жүрек лүпілі дағдылы ырғағынан жаңылған... Экстрасистила деген пәле, — деп түсінік айтқанды досым (МҰЗАФАР ӘЛІМБАЕВ, "КІСІЛІК ПЕН КІШІЛІК"). — Бүгінде ойлаймын: шамадан тыс жүгіріс жүректі одан сайын тоздырмады ма екен?..."

Сірә, дер кезінде жасалған емнің әсері, бәлкім білгір кардиологтардың көмегі сеп болған шығар, ауырухана төсегінде

екі ай қыбыр етпей жатып, қоңыр күзде отбасына әуірімдеп қайта оралды.

Сырқаты бері қараған кезде жазса керек, ғалым архивінде "Простордың" редакторы В.И.Ларинге сол жаздың аяғында жолдаған шағын хатында мынадай сөздер бар: *"Глубокоуважаемый дорогой Вениамин Иванович! В этом году не повезло: два месяца пролежал с модным инфарктом и еще два-три месяца положено ... выздороавливать. Болезнь, хотя и интересная, по-настоящему дает чувствовать цену жизни, но друзьям своим и Вам в том числе, этой болезнью болеть не желаю..."*

Ебіней Арыстанұлы осы хатында байырғы танысы Вениамин Ивановичке журнал редакциясы сұраған көмір мен мұнай жөніндегі трактатын жуықта аяқтайтынын хабарлапты. Сірә, қаламгерлік қуаты қаз қалпында екенін сездірген. Қайран Ебекең тақысқой Лариннің өзінен қашқақтап жүргенін, бұдан екі жыл бұрынғы хатында: *"Очень хотел бы, чтобы Вы продолжали свою связь с "Простором". Вы нас серьезно поддержали..."* — дегенін тарс ұмытып, бұдан әрі өз қаламы тербеген дүниелерден бірде-бір жол баспайтынын сезбейді. Бұл уәжге айғақ: бір жылдан кейін жаңа шығармасы, Шоқан туралы эссесін "Просторға" ұсынуы. Ресейдің теріскейіндегі Вологда қаласында тұратын орыс қаламгері Павел Андреевич Новокшеновқа жолдаған хатында (көшірмесінде айы, күні қойылмаған, бұл болса Ебіней Арыстанұлының архивте сақталған хаттарының екінші даналарына түгелге дерлік тән олқылық): *"Недавно здесь побывали редактор "Простора" В.И.Ларин и поэт А.Д.Кривошеков. Когда я им сказал, что написал о Чокане. Ларин изъявил желание напечатать и я через Кривошекова отослал рукопись к нему, хотя, если помните, поведение Ларина по отношению ко мне не было безупречным, да и обстоятельства такие, что он сильно зависит от опекающих..."* — дей келіп, әдебиетші досынан осы шығармасына Мәскеуден оң қабақ білдіретін басылым іздеуді өтініпті. Әрине, бұл ой алматылық әріптестерінің көзбекөз кездескенде "басамыз, жарылқаймыз" дегеніне аса сенбегендіктен туған. Шынында да солай болды. "Шоқанның қасиетті ісі" ("Святое дело Чокана") эссесі журнал редакциясында бір жыл жатып, келесі күзде Қарағандыға қайтарылды. Айтуларынша, бұдан былай тек қана осы замандық дүниелерді басатын болыпты-мыс...

Мектеп оқушысын ғана сендіруге болатын өтірікке өкініштен өзге не айтасың?! Әрине, басты бөгет — шығарманың заманында емес, кім жазғанында. Ең қиыны, "Ебіней Арыс-

танұлы, жағдай солай болып тұр, бізге ренжімеңіз, мына хикаятыңыз оқыған жұрттың бәріне ұнады, күшті шығарма екеніне дау жоқ, тек баса алмаймыз, амал қанша?!..” деп шындықты неге айтпасқа? Жоқ, ешкім де Бөкетов есіміне қатаң тиымды жария қылып, екі жаққа да жаманатты болғысы келмейді. Ебіней Арыстанұлының өзі 1976 жылы жазушы Оралхан Бөкеевке берген сұхбатында (“Көкейкестінің” бірінші кітабы, “Ғылым мен әдебиеттің творчестволық туыстығы”, 126-б.) осыған ұқсас күпті жәйтті түсіндіріп: *“Қазір жаға жыртты-сып жатар жабайы тартыс, қызыл кеңірдек, қызыл сөз айтыстың заманы емес. Қазір психологиялық күрес майданы, яғни ғылым да, ғылымның иесі адам да анағұрлым күрделеніп, қиындап бара жатқан уақытта өмір сүрудеміз...”* — деген...

Ал, “Простордың” жылдан артық уақыт күткізіп, байырғы авторын нәумез қалдырған дүниесі туралы жоғарыда аталған П.А.Новокшеновтың 1981 жылдың маусым айының 18-жаңасында Вологдадан жолдаған кезекті хатында мынадай лебіз бар:

“Произведение крупное, цельное, своеобразное. В нем нет дилетантизма русских авторов и безоглядно-приторного восхваления героя, как это наверняка бы сделали многие авторы-земляки. Это серьезное, беспристрастное исследование. Характеры поданы объемно, зримо. Нечто большее, чем обычное жизнеописание выдающегося человека сделано Вами. Вторым планом просматривается мысль о благотворном слиянии разных культур и отнюдь не разноуровневных, как автор скромно оговаривается (европейской цивилизации и дикой степной), а древней казахской и через нее вообще восточной и западной. И не только Валиханов был счастливым продуктом слияния. Целый ряд фигур можно выстроить, вам хорошо известных. И я посмел бы включить в этот ряд и Вас самого. Такие чоканы и впредь будут рождаться на стыках гибридации культур... И честное слово, по сравнению с тем что уже читал прежде, этим Вы поднялись сразу на несколько ступеней. В общем, получился Чокан! ...Словно вновь вдохнул аромат степи, посидел за бешбармаком. И даже пожалел, что в Казахстане мало пробыл... Вспоминаю наши поездки по степи. Все же здорово, что судьба подкинула мне встречу с Вами, дорогой киргиз-кайсақ!...”

Осы ретте оқырман көңілінде: “Қаламгердің тағдыр-талайы бір ғана “Простор” журналымен шектелуі не себептен? Сол күнде Қазақстанда қаншама газет-журналдар болған, әсіресе қазақ тілінде шығатын?...” — деген сауал тууы ықтимал. Занды сұрақ. Амал қанша, екі кітабының қолжазбасын қайтарып бер-

ген баспалар сияқты, Алматының мерзімді басылымдары Ебіней Бөкетов есіміне деген енжар көзқарасты, нендей нәрсе ұсынса да жадағай бір себеп айтып жариялаудан бас тартып, сүйреткіге салудан жаңылмаған. Бұрынғыдай сұхбат ұйымдастырып, тың ойы, батыл ұсыныстары мол мақалалар сұраудан да сап тиылғаны — сол күннің ащы шындығы.

Зымияндықпен астасқан жөткір құдалаудың сорақы үлгісі дейміз бе, мына бір өрескел оқиғаны: әсілі, бұл Бөкетовтей қос тілді, қаламы ұшқыр жазушының есімін баспасөзде мүлдем атамауға тиымның бесінші жылында болған жәйт; Ебіней Арыстанұлы екінші мәрте инфаркт болып, одан сәл сауыға бастаған қарсаңда, 1983 жылдың 28 қаңтарында "Орталық Қазақстан" газетінің редакторының орынбасары Сүлейменовке: *"Қалқам Рымқұл! Емханада ұзақ жатсаң, әр нәрсенің басын шатып шимайлай бастайды екенсің. Мынау сол шимайдың бірі. Өзің оқып көр, кәдеге асса Арыстанов Ғабиден (Арыстан — әкематы, өз атым — Ибн-Ғабиден) деген псевдониммен жарқ еткіз. Кәдеге аспаса мен айтқанды түсінетін адам екенімді білесің ғой. Сәлеммен Ебіней ағаң"*, — деген ескерту жазып, "Күдік құрт" ("Көкейкесті" жинағының 1-кітабында "Жиеннің" жиендігі жайында Жақыпбектің айтқаны" деген атаумен берілген) атты әңгімесін облыстық газет редакциясына жолдаған. Сегіз ай бойы сол дүние қозғаусыз жатып, тек қана 24 қыркүйек күні жарияланыпты. Газеттің мұражай стендінде тұрған нұсқасына: *"Е.А. Букетовтің көзі тірісінде жарық көрген ең соңғы туындысы. Автордың шын есімін ашық жаза алмағандықтан редакция оны Қабыкен (өзі айтқан Ғабиден емес — С.М.) Арыстанов деген лақап фамилиямен басқан"* — деген түсініктеме беріліпті.

Сеніңіз, сенбеңіз, — еркінізде, қадірменді оқырман: 1979 жылдың көктемінен 1989 жылдың күзіне дейінгі 11 жылда Ебіней Бөкетов қаламы өрген дүниеден жарық көргені — бірақ әңгіме. Бұ да бір адамның билігі миллиондар үшін бұлжымас заң болған одағай заманның сорақы жазасы...

Анадүниенің "қыл көпіріне" бір емес үш мәрте барып қайтқан науқас адамның әрі-сәрі жағдайын ескеріп, құдалауды тоқтатып, "Ау, ағайын, азаматтың сағы сынбасын!..." деген жан болмады. Ниеттестер үйде отырып, үнсіз бұлқырудан әрі аспады, қастық ойлағандар "Оған сол керек, жатқанынан тұрмасын!" десіп, құдды бір ата жауын сұлатып келгендей-

ақ сылқ-сылқ күлісті. Не дейміз, бұ да заман билігін уысында ұстаған, өздерінше соны мәңгі санаған, ел тарихын да бұрма-лап өздерінше бопсалаған, күні ертең соның бәрі теріске шығып, Ұлы Уақыт қатаң үкім шығарарын ешқашанда да көперіне алмаған тоғышар билеушілердің пәрменімен жүзеге асқан аяусыз қаталдық.

Кейбіреулер сол қастандықты бүгінде өтті, кетті, ширек ғасыр өткен соң соны қайыра қозғаудың керегі не... десіп, соны ашық айтқандарды ел бірлігін бұзушыларға қосып даттауға тырысады. Шынында олар — кешегі билік иелерінің "намысын" жыртушылар. Жақсы ісін асыра дәріптеп, жаман ісін шыж-быж болып, ел жадынан біржола өшіргісі келгендердің күйкі әрекеті. Әсілі, осы қаракетті кешіру түгілі түсіну қиын. Батыс ойшылы А.Шопенгауэрдің: *"Өлгендерді асыра құрметтеу үшін тірілерге жалған сөйлеу де — ауыр қылмыс!.."* — дегені, сірә, осындай жағдайда айтылған. Жә, сонда Ебіней Бөкетовтің бір шығармасы үшін (мейлі сол сәтсіз туынды болсын; иә біреуді асыра мақтап, кейбіреуді ұмыт қалдырған сыңаржақ дүние делік) қыр соңынан қалмай аяусыз қудалап, ғылыми жаңалығын тәрк етіп, әдеби шығармаларын жауып тастауға жасырын әмір бергендер қандай мақсат көздеген? Ал, ашқан жаңалығының халық шаруашылығына, күллі адамзат қауымына пайдалы екені даусыз, ел мерейін сонымен-ақ биікке көтерері және айқын. Ендеше неліктен ол шексіз қолдау орнына қуғын-сүргін көрген? Сайып келгенде Бөкетовтің игі ісін маралаттау — ел билігінде отырған игі жақсылардың міндеті, коммунистік борышы емес пе?!.. Ең ғажабы, Ебінейдей асылдың өмірінің соңғы бес жылында тартқан жан азабын қандай айғақпен ақтауға болады? Адамзат қауымының, тіпті атам қазақтың дәстүрлі адами қалыбы осындай жеткірлікті ақтай ма?..

Жоқ, тағы да жоқ! Шынайы ғалымды ағаш атқа мінгізіп, аяусыз қудалаушылардың күйкі мақсаты — түсінікті, әлдекімдер жек көрген, өштескен, жолын кесіп кек қайтармақ болған. Алайда кім соларға пасық әрекетін ешқандай тежеусіз жүзеге асыруға құқық берген? Бұл үшін кімді кінәлаймыз? Бөкетовке жасалған қастандықты тікелей ұйымдастырып, жүзеге асырушы Сәттар Нұрмашұлы Имашев мәнсабы өсіп, 1980 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы болып сайланды. Оның орнына ОК-ке хатшы боп сайланған Зақаш Кәмәлиденовтің бұған ешқандай қатысы болмағаны айқын.

Олай болса сөйтуте әмір берген ел басшысы Д.А.Қонаев демеске амалымыз жоқ...

ДІНМҰХАММЕД АХМЕТҰЛЫ 1994 жылы жариялаған "АҚИҚАТТАН АТТАУҒА БОЛМАЙДЫ" атты естелік кітабының 442-бетінде біз сөз етіп отырған күпті мәселе жайында: "Көңіл қарадай қалып жүрген тұста, 1988 жылы "Простор" журналының 9-санында Қ.Букетовтың "Менің бауырым" деген мақаласы шықты ("Друг мой, Брат мой" деп аталған естелік-эссе, сірә, кітапты қазақшаға аударған Серік Әбдірайымұлы "Брат мой" деген тіркесті бауырға айналдырып, жаңсақ тәржімалаған — С.М.). Онда келтірілген фактілер еш шындыққа жанаспайды. Автор жалған деректерге бой алдырып алған, соның салдарынан артық-ауыс пікірге барады. Мен Евней Арыстанұлы Букетовті ғалым, ұстаз, аудармашы, әдебиет сыншысы ретінде сырттай жақсы білетінмін. Жүзбе-жүз кездескен емеспін. Қабылдауымда болған кісі емес. Ал, көрмеген, сөйлеспеген кісіні аты-жөні жок жек көру, қудалап, ізіне түсуім мүмкін емес қой. Сондықтан автордын Евнеймен арамыздағы "әңгімеге" жүгінуді келіспеген. Ал мәселенің анық-танығына көз жеткізу үшін айтарым мынау: 1972 жылы ол академикке ұсынылғанда Ғылым академиясының президенті Ш.Ш.Есенов болатын, тиісті дауыс жинай алмай сайланбаған. Е.Букетов академикке 1975 жылы өтті, ал бұл кезде Ғылым академиясының президенті А.Қонаев еді және ол екеуі бірін-бірі зор құрмет тұтатын сыйластығы бар деп естідім. Оның академик болып сайлануына барынша демеу көрсеткен. Е.Букетов Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігіне ешқашанда ұсынылмаған, оны ұсынды дегенді осы мақаладан ғана біліп отырмын. Және 1974 жылы президент сайлауы өткен кезде ол кісі әлі академик емес еді, сондықтан да оның бұл қызметке үміткер болуы неғайбыл..." — деп ағынан жарылыпты.

Бөкетов туралы негізгі деректерді естелік авторының ҚСЭ-нің 2-томынан алғаны сөзсіз, айғақтары — айдай шындық! Ал, ҰҒА-ның президенті А.М.Қонаевпен Ебіней Арыстанұлының "бір-біріне зор құрмет тұтатын сыйластығы" жөнінде біз жоғарыда аз-кем айттық, алдағы тарауда нақты айғақпен өзге қырынан сөз етеміз... Қысқасы, елағасы Димекеңнің осы сөзін оқыған кісі: "Апырай, Ебекеңнің інісі ағасының намысын жыртып, Үлкен кісіні нақақтан күйдірген екен-ау?" — деп шүбә келтірері сөзсіз.

Сөйтсе де біржақты тұжырым жасауға асықпалық.

Ел басшысы "Ебіней Арыстанұлы Бөкетовті... сырттай жақсы білетінмін" дей тұра, өмірінің соңғы жылдарында "ғалым, ұстаз, аудармашы, әдебиет сыншысының" басынан кешкен қасіреті жайында ештеңе демейді. Яғни ештеңе

білмеген, кездеспеген, көрмеген кісі болып, өз басын шатақ істен ақтап шыққан. Алайда сол әрекетімен оқушы көңілінде дүдәмал сұрау туатынын ескермейді. Айталық, Дінмұхамед Ахметұлы "жақсы білетін" академик ғалымды ғылымнан, әдебиеттен шеттеткен өрескел қиянатқа неліктен тосқауыл қоймаған? Айналасындағы ұсақ та күйкі адамдардың Бөкетовтің соңына шам алып түскен бейбастық әрекетіне не себептен тиым салмаған? Бұл жайында "Ақиқаттан аттауға болмайды" кітабының авторы ләм-мим демейді. Әлде ол кісі нақақ қудалауды білмеген шығар? Қазақстан сияқты алып республиканы басқарып отырған мемлекет қайраткері қасындағы ұсақ адамдар ұйымдастырған шырғаланды естімеуі де ықтимал...

Бәйкен ӘШІМОВ, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің бұрынғы төрағасы, "ЕЛ СЕНІМІ — ЕҢ ҚЫМБАТЫҢ" кітабының 158-бетінен:

"Қызмет бабымен Мәскеуге барғанымда, немесе демалыс уақытында Нұрекеңмен (1938-1951 жылдары Қазақстанның Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы болған Нұртас Оңдасыновты айтып отыр — С.М.) кездесіп, сәлемдесіп жүрдім. Сондай бір жолы Барвиха санаторийінде бірге демалып жатқанымызда ол кісі ел жағдайын сұрастыра отырып, академик Евней Букетов жөнінде сөз қозғап, оның жазықсыз қуғын көріп жүргенін айтты. Мен Евней Арыстанұлы үлкен ғалым, жан-жақты білімді, адамгершілігі мол кісі деп жақсы көремін дедім. Ол Қарағандыдағы жаңадан ашылған ірі университеттің ректоры болып тағайындалғаннан кейін үкімет тарапынан оқу орнының базасын нығайтуға, оқытушылар мен студенттерге жағдай туғызуға көмектескенімді айттым. Ал Евнейдің соңына түсіп жүрген жалақорлардың өсектері бос әңгіме, оны қойдыру керек деп Димекеңе айтпай жүргенім жоқ, талай рет айттым. Бірақ ол кісі жарайды дейді де, артынан төңірегінің бекер сөзіне еріп кетеді. Мен осы жайды айттым.

— Өзіңіз үкімет басшысы болған жылдары Қонаев он жылдай сізге орынбасар болып, тәрбиеңізде болды емес пе? Ол кісіге бұл жағдайды айтпадыңыз ба? — дегенімде, Нұрекең де ренжіп:

— Менде айтуын айттым-ау, бірақ қолдау көрмедім, — деді..."

Өз атына айтылған ауыр айыптауға ҚАМЗАБАЙ АРЫСТАНҰЛЫ "АСЫЛАҒА" естелігінің "Оралу" тарауында жауап қайтарыпты. Сәл ықшамдап келтіреміз:

"Д.А.Қонаев Қарағанды университетіне келгенде ректордың көкейкесті сұрауларына бірінші хатшының нақты жауап бергенін көрген, қасында тұрып естіген адамдар қазірде де арамызда бар; екінші, ағамның мұражайында Д.А.Қонаевтың, Н.Ә.Назарбаевтың, В.К.Акулинцевтің және басқалардың Ебінеймен қатар тұрған суреттері сақтаулы; оның кейбірі сол кезде республикалық, облыстық газеттерде жарияланған. Димекең кездеспедім, көрмедім... деген соң — оларды қайда тығып қоямыз?..

Енді нақ осы күмәнді-күпті оқиғалар жайында ҚР-ның президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болған кезінде не дегенін оқып көрелік. "Правда" газетінің 1990 жылғы 23 ақпан күнгі санында жарияланған тілші Г.Дильдяевпен сұхбатында ол кісі: "Қазақ қауымына жазушы Сәкен Сейфуллиннің, академиктер Қаныш Сәтбаев пен Ебіней Бөкетовтің есімдері етене мәлім. Олар біздің ұлттық мақтаныштарымыз. Республиканың бұрынғы басшылары оларды ұзақ жылдар бойы ел жадынан ұмыттыруға тырысты. Қазірде біз нақақтан құрбан болған, жазықсыз жаппа шеккен ардақтылар есімін сүйіспеншілікке толы һәм кешірілмес кінәлі сезіммен халыққа қайтардық... Әсілі, соны ертерек жасағанымыз жөн еді, сөйтсе де ештен кеш жақсы емес пе?!.." — деп көп жұрт тап сол күнге дейін бүгежектеп айта алмай, әлде айтқысы келмей жүрген ащы шындықты жария еткеніне сүйсіністен өзге не деуге болады?!.."

Демек, республиканың бірінші басшысы ғалым замандасы Ебіней Бөкетов тап болған шерлі жағдайды жете білген. Бірақ, соны түзеу үшін ештеңе істегісі келмеген. Ал естелігінде жазып отырғаны — шындықтан алшақ жәйттер...

ОН ЕКІНШІ ТАРАУ

"Книга о К.И. — это моя отрада и мое мучение... Не знаю что получится. Пока движется плохо. Верю в просветление. Главное в моих думах — многосторонний глубочайший дух, магический кристалл, через которого можно просветить всю нашу жизнь... Чем больше вживаюсь в образ этого человека, тем больше сознание всей важности проблемы, от которой кружится голова..."

Е.А.Бөкетовтің М.Қ.Сәтбаеваға
хатынан, 24. 07.1981 ж.

"ШӘКІРТІ ЕДІҢ ҚАНЫШТАЙ ДАНАМЫЗДЫҢ, ҚАТАР АТАП ҚАЗАҒЫҢ ЕСІНЕ АЛАР..."

I

Өзі пір тұтқан академик Қ.И.Сәтбаев өмірінен Ебіней Арыстанұлының ғұмырнама кітап жазбақ болып көп жылын сарпеткені мәлім. Бұл тақырыпқа ғалым қалай түскен, қиын да күрделі істі кім оған міндет еткен?.. Бұл жайында 1994 жылы жарық көрген "Қуғындалған Сәтбаев" және 2002-2003 жылдары екі мәрте орыс тілінде шыққан "Через тернии" естелік-эссе кітаптарымда Ебекеңнің басынан кешкен қилы оқиғаларды да баяндай отырып, егжей-тегжей сөз еткенмін. Енді соны Е.А.Бөкетов архивіндегі жаңа деректер арқылы тағы бір мәрте даралап та, саралап та әңгімелеу қажеттігі туып отыр...

Қаныш ағамыздың өмірлік қосағы Таисия Алексеевна ерін бақилыққа аттандырған соң бірер жылдан кейін әркімге сөз салып, ғұлама ғалым өмірін әдеби айшықтауға қаламының желі бар көрнекті қаламгер іздейді. Күндердің күнінде қадірменді жеңгеміз сөз зергері Ғабит Махмұтұлы Мүсіреповпен кездеседі.

— Қанекен жесірінің көздеп келгені, мен болсам керек. Бірақ, мен шуу дегеннен "Сіздің еріңіз — қазақ елінің тарихында биік тау сықылды алып тұлға, оның бір шыңына өрлеу үшін қаламгерге 15-20 жыл керек, ал ондай ғұмырдың менде бар-жоғына шүбәлімін..." деген желеу айтып, өз басымды ара-шалап алдым. Бұл енді, Сәрсекке шалдың немересі, шынында да жауапты, әрі көп шыдам мен ізденіс тілейтін тақырып... Сол сөзіме ден қойған Қанекен қосағы ойланып отырды да: "Олай десеңіз, Габит Махмұтович, маған осы шыңды ерінбей игеретін "альпинист" жазушының есімін атаңыз және оны бас тартпайтын етіп көндіріп беріңіз!" — деген тілек айтты. Шынымды айтайын, аузыма сен түсе қоймадың, Ебінейді атадым. Техника ілімінің білгірі, әмбе әдеби қарымы күшті, екі тілде бірдей жазатын талантты қаламгер дедім. Қанекеннің ғұмыр тарихын қазған соң ғылымын түсініп тереңдеп жазсын деген ой ғой менікі... — деп сыр шерткен-ді Габит аға маған. — Әлқисса, Ебінейдің өзі де бұған қарсы болмай бірден келісті. Содан бірақ әзірше нәтиже жоқ, созыңқырап жүр...

Қазақстан жазушыларының кезекті құрылтайында Ебекен мені делегаттар жатқан "Алматы" қонақ үйінде өзі тоқтаған бөлмеге шақырды. Таисия Алексеевнамен байланысқа шығып, Қанекеннің ғұмыр жолына үңіле бастағанын айтты да:

— Сенің де осы тақырыпқа сүрлеу салып жүргеніңді білемін, бір-бірімізге біз бөгет болмаймыз, менде уақыт жөнінен зәрушілік екенін білесің, жиған-тергеніңнен маған да қарайлас... — деген өтініш жасады.

Бітік шыққан егінге жарыса орақ салған әдденеше диқанның бәсеке әрекетіндей жағдаятқа тап болдық: Қаныш геологтың Жезқазған қазынасын халық игілігіне жарату қамындағы ұлы еңбегін арқау еткен Алексей Брагиннің "Сокровище медного купола" деп атаған деректі хикаяты "Простор" журналында жарияланып, көлемді кітабы да терімге жөнелтілген; сол тарихты одан әрі тереңдетпек болып Алексей Ивановичтің Жезқазғанға қайта-қайта барып жүргенін білетінмін; әдебиетші ғалым, академик Қажым Жұмалиев те Баянауыл, Қарағанды, Ұлытау атырабын өткен жазда тап осындай шығармашылық мақсатпен шолып қайтқан; мен де бұл тақырыпқа академик Әлкей Марғұланның ой салуымен 1963 жылы түсіп, содан бері тереңдеп бойлай алмай, бірнеше деректі оқиғаны арқау етіп новеллалар жазып ("Туған жердің асылы", "Жазушы" баспасынан 1974 жылы жарыққа шықты), ойда өрілген "Үлкен Жезқазған" романының желісін іздегеніме бес-алты жыл болған. Енді міне, кім-кім, әмбебап

білгір Ебіней Бекетов "Сәтбаевшылар тобына" қосылмақ. Ұлы Қанекеннің артына қалдырып кеткен ғылыми мұрасы, асқаралы ісі, ұлағатты өмірі бірер емес, ондаған шығармаларға арқау болмағы даусыз шындық. Сөйтсе де...

— Ниетіңіз дұрыс, ағай, бірақ бұл — жүрдім-бардым ізденіске құпиясын ашпайтын, қыры-сыры мол қиын тақырып, — деп турасын айттым. Сонсоң қипақтап отырып тағы бір мәнді гәпті ескертуді жөн көрдім. — Ебеке, сіз мен сияқты жадағай жазушы емессіз, елеулі адамсыз, әрі ғылымның алғы шебінде жүрген... Сәтбаев ғұмырын айшықтау — кімге болсын мәртебелі іс болғанмен, түп себебін түсіну қиын, соны жазу, жұртшылыққа Қанекеннің ардақты есімін ұлықтау — қазірде аса сүйкімді әрекет болмай тұр...

— Қой, батыр, Қаныштай күллі Одақ, әлем таныған ұлыны атағына лайық деңгейде сен де, мен де, басқалар да айшықтап бере алсақ — кім бізге қой дейді?.. Сенің айтып отырғаның — қызғаншақтардың күңкілі, күншіл жұрт ойына келгенді оттай береді...

— Зерттеңіз, жазыңыз, ағасы. Тақа бітіргенше жұртқа дабыраламай жазғаныңызды тек үйде сақтаңыз! Тегінде, қателескен мен болайын...

Амал қанша, Ебіней Арыстанұлы сол кеште айтқан ескертуіме мән бермеді.

Архивіндегі алуан деректер бұл тақырыпқа ол кісінің бірден күп етпей, неден бастарын, қалай жазарын көп ойлап, жанжақты дайындық жасағанын аңғартады. Баянаулаға барғыштап, Сәтбай ауылының Қарағанды төңірегінде қоныстанған туыстарына, ауылдастарына жолығып, ұзақ-ұзақ сұхбат құрып, ғалымның Геологиялық ғылымдар институтындағы мол материалдарымен де танысып, бірталай ізденіс жасаған.

Ебіней Арыстанұлының "Аққан жұлдыздан құс жолына дейін" атты очеркі "Орталық Қазақстан" газетінің 1969 жылғы көкек айының 3-жаңасында, Қ.И.Сәтбаевтың жетпіс жылдығы қарсаңында жарияланған. Заңғар тұлғаның ғұмыр жолын айшықты тілмен сипаттаған жазушы өз туындысын мынадай уәжбен түйіндепті: *"Академик Веселовский Шоқан Уәлихановтың аз өмірінде көп ғылыми жеміс бергеніне сүйсіне келе ағып өте шыққан жұлдызға теңеген екен. Қаныш Сәтбаев Шоқаннан анағұрлым бақытты болды. Қанекен халқымыздың аспанында ағып өте шықпай, мол жарығын көпке шашқан жұлдызға айналды. Бұл жұлдыздың маңында көптеген кіші жұлдыздар шоғырланды... Қанекен бастаған ғылыми топ бертінде құс жолына айналды дер едік"*.

Ғалым-әдебиетші бұл тақырыпқа үш жылдан кейін "Атан қомында туған адам және оның замандастары" атты еңбегінде қайыра оралған. Демек, Қаныш Сәтбаев тұлғасы әр уақ жадында жүрген. Соны ауық-ауық есіне салушылар да болған...

Академик Ә.Х.МАРҒҰЛАН, 7 сәуір 1973 жыл, Алматы — Е.А.БӨКЕТОВКЕ:

"Ардақты Евке! Сансыз сәлем. (...) Қаныш жайында кітап жазу әрине оңай емес. Бірақ, жазу керек. Және оны жай кісі жазғаннан гөрі инженерлік өнерді жүйрік білетін, техника ғылымының иесі жазуы керек. Олай болмаса көп нәрсенің үстінен өте шығып, негізгі мәселелер қалып қоюы мүмкін. Сіз үшін Қаныштың инженерлік дәурені өте түсінікті, айқын көрініп тұратын болуға тиісті. Оны ешкімнен сұрамайсыз да, тек уақыт тауып еске түсіріп, шетінен кертіп жаза бересіз.

Сізге көмескілеуі — Қаныштың ауылдағы бала кезі. Қандай ортада өсіп, қандай тәрбие алғандығы. Тегінде Қаныш туралы жазу — бүкіл казак халқы туралы жазу деген сөз. Мұхтар жазған "Абай" — акын Абайдың өз басынын дәурені ғана емес, барлық казак халқынын сүреті, тіршілік жасауы, күнкөріс-тұрмыс, әлеуметтік, саяси жағдай, барлығы бар. Қаныш туралы да осының барлығын қамту керек деп айтпаймын, бірақ өлшемді түрде орын алуы қажет.

Қаныштың геолог жолдастары, оның аса білімді, мәдениетті елдің өзінде сирек кездесетін жарқын мінезіне, сыпайылығына, ботадай елбіреп тұруына таң қалатын. Қанышты еске түсірудегі бір жиылыста профессор И.И.Бок: "Тағы, надан елден осындай кісі шығу мүмкін бе?" — деп сұрақ қойды. Ол кісі Қаныштың әкесін, қазақ халқын түсінбей, әдебиетте жалпы қалыптасқан сарынмен айтып отыр. Ашық айтқанда, Қаныштың сыпайылығы, көп білуі әкесінен ауысқан қасиет. Қаныш пен біз бала күнімізді кемеңгер әкенің бауырында өткізіп, күн сайын олардың ғажайып әңгімелерін естіп өстік. Олар қазақ халқының географиясын, тарихи легендасын терең білетін. Есім хан мен Тәуке хан заманынан бергі уақиғалар (XV-XVII) жазулы тұрған кітаптардан кем болмайтын.

Қаныштың әкесі Имантай осы күнгі университет профессорларының көбін оқыта алар еді. Ол кісі өзінің байтақ білімімен Г.Н.Потанинге де көп көмек көрсеткен. Имекеңмен студент күнімде әңгімелескенімді "Жарқын бейне" деген бір әңгімеде айтқамын. Қаныштың жас күні де айтылған, толығын содан оқисыз.

...Қаныш туралы жазбас бұрын "Жизнь замечательных людей" сериясынан бір тобын оқып алған дұрыс. Олардың ішінен Сізге ең пайдалысы — "Александр Гумбольд". Ол

кісінің өмірі, ісі, дүниені қызықтауы Қанышқа өте жақын. Қаныш, Мұхтар, Шоқан туралы жазушылар өте көп, бірақ тереңінен алып дүниені көрсете жазған біреуін көргенім жоқ. Бар үміт Сізде. Жақсы жазып шығуға тілек білдіремін. Керек мәселе болса сұрап тұрыңыз."

Қаламгер атаулының жаңа туындыға толғатуы тегінде құбылмалы ауа райы сияқты сәт сайын өзгеріп отыратын құбылыс. Бүгін келісті көрінген жақсы ойдан, қызықты оқиға желісінен ертеңінде жеріп, неше күн әуре болған еңбегінді сызып тастау — жазушы үшін үйреншікті машық. Ебекең де Сәтбаев тақырыбына толғату үстінде сан мәрте құбылып, көп қиналған, сірә, жазған дүниелерін де сан мәрте өзгерткен.

Соның дәлелін Таисия Алексеевнаның қаламгерге 1973 жылдың 21-қаңтарында жолдаған ұзақ хатынан көреміз: *"При первой встрече Вы говорили, что ранних лет касаться не будете, а начнете с образа ученого и организатора, что так совпадало с моими желаниями. (...) А в последнее свое посещение Вы уже сообщили, что подробно будете выявлять ранний период жизни Кан(ыша) Им(антаевича), начиная с его рода и племени, Чормановых и т.д., что и растроило меня..."*. Араға он бес күн салып, ақпанның 6-жаңасы күнгі жолдауында Таисия Алексеевна әлгі мәселені өзге қырынан қозғапты: *"Конечно, творческий период Кан. Им. является самым трудным для авторов. Я Вас вполне понимаю при многообразных Ваших обязанностях. В это надо вжиться и посвятить специальное время, чтобы не урывками от разных дел заниматься такой темой. Это уже Ваше личное дело, которые Вы и можете только решить сами. Желаю Вам всяческих успехов!.."*

Ебекең архивінде Одақтың әр жерінен жолданған хаттар ұқыпты тіркеліп, керісінше ғалымның өзі жазғандары сирек сақталған. Сол себептен де біз Қанекең өмірін әдеби өрнектеушінің ғалым қосағына жолдаған нақтылы ойы мен сұрау-талаптарын нақты білмейміз. Алматыдан келген хаттардан ғана не жөнінде сөз болғанын жорамалдап ұғамыз. Мысалы, 1973 жылдың тамыз айының 18-жаңасында жолдаған хатында Таисия Алексеевна мынадай өзгеше ой айтыпты: *"В связи с Вашей поездкой в Москву и вопросов печати о Кан. Им. Вашего будущего труда, я мечтаю, чтобы жизнь и деятельность его была опубликована в "Молодой гвардии", о чем договоривался с главным редактором наш Шафик Чокинович. Вам надо заранее "застолбить" себя там..."*

Т.А.СӘТБАЕВА, 26.XI.1973 жыл — Е.А.БӨКЕТОВКЕ:

"Глубокоуважаемый Евней Арстанович! Получила Ваше

письмо и "Вместо предисловия". Меня порадовало, что Вы как будто решительно наконец собрались писать о Кан. Им... Ведь когда "вживешься" во что-либо, то тебя уже тянет к этому. По Вашему "Вместо предисловия", видно, что Вы уже глубоко об этом думаете.

"Марию Кюри" я Вам давала совсем не для подражания в написании, а как чудесную книгу, читать которую доставляет истинное наслаждение. Данина я не очень люблю, какой-то у него тяжеловесный стиль. Но таких людей описывает, что приходится читать. Чего стоит одна фраза Евы Кюри: "Она не умела быть знаменитой". Так много здесь сказано о ее знаменитой, поистине великой, ученой матери. В то же время сама Мария Кюри написала о своем супруге — Пьере, где только перечислены научные идеи, над которыми он работал, а самого человека-то и нет. Очевидно ее мозг был всецело поглощен вопросами науки, над которыми она трудилась...

Вы, конечно, напишете как-то по своему. Хотелось бы чтобы книга была интересна и доступна широкому кругу читателей и отображала его всесторонне. Л(еонид) И(льич) сказал о нем, как о выдающемся геологе, а он был и крупнейший организатор, государственный деятель и обаятельный человек. Ну а слово "великий" — придержите. Одно, о чем буду Вас очень просить, не упоминайте меня и немного переделайте свое "Вместо предисловия" не в виде письма ко мне, а просто как Ваши размышления... Желаю творческого вдохновения!".

Ебіней БӨКЕТОВ, "КІРІСПЕ ОРНЫНА" ("Көкейкесті"):
"Ардақты шешеміз Таисия Алексеевна!

Академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың өмірнамасын тек сіз ғана жазуға тиістісіз, бұл іске ең лайықты адам сізсіз... тіпті міндеттісіз... — деп мені осы тақырыпқа кірісуге көндіргелі екі жылдан астам уақыт өтті.

...Ең әуелі туатын сұрақ: өмірнаманы қалай жазу керек? Байқасам, алдыға мейлінше ізгі, мейлінше биік мақсат қоя отырып, шындыққа ешбір жанаспайтын жазбалар шығаруға болатын сияқты. (...) Ісі мен әрекеті халық қазынасына айналған үлкен адамдардың есімі мен атағына жеңіл қараушылық, жобасы, үлкен адамның күрделі, терең ақылы мен ойын өзінің шапаты, шеңбері тар ақылы мен ойына сиыстыра сипаттауға болады деп ойлайтын жазғыштардың қаламы жұпыны шығармалардың талайын туғызған. "Біздің әдебиетімізде Қанекен есіміне байланысты осындай жағдайлар байқалады" деп ескерткеніңіз де есімде. Шынын айтқанда, мұндай жазбалар санына менің де еңбегім қосылса жетістік болмас еді.

...Мүмкін, академиктің ойында туған алуан болжаулардың ғылыми тұрғыдан қалайша мұқият талқыланығанын, теория

мен практикада қалайша іске асқанын асықпай зерттеуден соң Қанекеңнің ғылыми өмірбаянын жазған жөн болар ма еді? Бірақ мұндай еңбекті игеруге менің әлім келмейді, үйткені академик Сәтбаевтың өзгелерден әрірек, тереңірек үңілген ғылымына жетік маман емеспін. Оны жазатын адам сол ғылым саласында үлкен маман болуы керек...

...Сіз маған Мария Кюридің қызы Ева жазған өмірбаянын оқуға бердіңіз. Сөз жоқ, Мария Кюридің өмірбаяны сол кітапта өте тартымды жазылған, тез-ақ оқып шықтым. Оған ерекше тартымдылық пен ләззат беріп тұрған жәйт — ана мен баланың арасындағы қарым-қатынастың бояуы, колориты, жылылығы. Әрине, мен бұлай жаза алмаймын. Өйткені академик Сәтбаевтың күллі тірлігін бір кісінің көз алдына сыйғызып көріңізші: сыйғыза алмайсыз! Қанекеңнің Алматыға қызметке ауысқанға дейінгі іс-әрекетін жазу онша қиын емес, Сіздің маған жіберген естелігіңізді айтып отырмын (кейін қиындап кетті деп өзіңіз айттыңыз ғой). Сіздің нені меңзегеніңізді түсінемін: Жезқазғанда сіздер, өз ісін мейлінше сүйетін екі инженер-геолог бірге жұмыс істедіңіздер, күнделікті қуаныш-реніштеріңізді... өзара бөлісіп, солар жайында күнбе-күн сырласып та отырдыңыздар; ал Алматыда Қанекеңнің ғылыми және ғылыми-ұйымдастыру жұмысының шеңбері кеңігені сонша, жақын адамдарына, тіпті Сізге де ол кісінің іс-әрекетін оймен саралап отыруға болмай қалды... Мен өз топшылауыма, ой-толғанысыма, көріп отырсыз, академик Сәтбаевтың тамаша бейнесін тұтасынан қамтырлықтай арқау іздеп, соған жеткізер көзқарас нүктесін табуға бағыттап отырмын. Әсілі, соны іздеу қаракетіндемін.

...Әрине, өмірбаянды (әсіресе өмірді ерекше сезіне білген Қанекең сияқты адамның ғұмыр жолын толғауда) мейлінше тартымды етіп жазған тәуір болар еді. Әдебиеттану мамандарының бірі "ЖЗЛ"-да шығатын кітаптарды көркем жанрға жатқызды; бұл жағдай мені ойға қалдырды, себебі алдыма қойған мақсатты орындаған шақта еңбегімнің көркемдік жағы ойдағыдай болатынына көзім жетпейді. Дегенмен мұнда мен үшін пайдалы үлгі бар, үйткені көркемдік тұрғыдан еркін толғауға кеңшілік алған автор кейбір жағдайды, тарихи шындықтың шеңберінен шықпай, көркем әсірелеу арқылы шығармасын күшейте алады...

Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов сияқты халық ардагерлері — эпикалық көркем шығармалардың бас кейіпкері, негізгі арқауы болуға жаратылған адамдар. Бұл үшін, әрине, уақыт керек. Мәңгі тірлікке арналған шығармалар бірден туа қоймайды. Ал бүгінгі қауым ардақтылары туралы кітапты қазір-ақ көргісі келеді. Олай болса біз үлкен адамның аса күрделі

рухани болмысына, документтер мен деректерге сүйене отырып, оған жақындай түсуге тырысып, алға қойған мақсатты орындауға бел байлайық. Көптеген деректерден ең құндысын, ең мәндісін сұрыптап алып, солар арқылы пікіріміз бен болжауымызды айтайық... Жазу үстінде кейбір көзқарастарға жалтақтауымыз мүмкін, алыптардың алыстан анығырақ көрінетінін Сіз жақсы білесіз. Ал біз Қанекең заманынан айтарлықтай алыстаған жоқпыз... Қаныш Сәтбаевтың алып тұлғасына шама-шарқымызша жақындауға тырысып, таңғажайып өміріндегі тамаша фактілерден шабыт қозғап көреміздағы..."

"Сөзбасының" мақсаты — "Сәтбаевтың алып тұлғасын бейнәлеуге" қалай кірісетінін, қандай ой-жүкпен баратындығын ескертіп, көкейінде туған әдеби тұлғаның болмыс-бітімін даралау. Зер салып оқыған жан оның жұрт білетін, көзі үйренген машық кіріспелерден өзгеше әуенде жазылғанын бірден аңғарады. Түп ниеті Қанекеңмен бір шаңырақ астында отыз сегіз жыл бірге тұрған, бір ниет, бір тілек, бір білектегі адал да ақылды қосағымен шығарма желісін, түйін-белестерін бірге толғағанын, әрі деректі желіге өрілгенін сездіру. Автор ғұмырнама өзегін осылайша айқындап алып, жанр табиғатына орай еркін өрбітетінін жасырмайды. Ал толғау сәтін ой-толғамы, ақыл-білімі, қиял-шабыты, ең аяғында әр күні, әр сағаты есептегі зәру уақыты біледі...

"Сөзбасы" сәтті туа қалғанмен алғашқы тараулар оп-оңай жазыла қойған жоқ. Басты себеп — жұмысбастылығы. Ол енді айтарға ғана. Шындығында ауыр тақырып бұрынғыдай сүйкектетуге көнер емес. Ақырында қиналып жүріп 1973 жылдың күзінде шығарма ырғағын тапқандай болды...

Оның да жай-жапсарын жеңгеміздің қазан айының 12-жаңасында Қарағандыға жолдаған кезекті хатынан білеміз: *"Спасибо за поздравление с праздником. Более того меня порадовало приписка к поздравлению, что Вы начали писать о Кан. Им. Пословица говорит — "Лиха беда начало". М(ожет) б(ыть), это начало вдохновит Вас и Вы будете находить время для этой работы. А я буду об этом молиться Аллаху, так как здоровье мое разрушается на глазах и хочется быть уверенной, что это дело не замрет..."*

Біршама уақыт ырғалып-жырғалудан кейін жорға қаламы (Ебекең марқұм әдеби шығармаларын қара сиямен толтырылатын автоқаламмен жазған) жаратылған сәйгүлікке ұқсап ақ қағаз бетінде жүйткі бастады. Жазушыға дағдылы машық: ертеңгі жүгіріске шыққанда аяғы бүкең-бүкең

желістен тынбаса, марғау ұйқыдан оянған сана-сезімі қағазға түсер сөз нөпірін жадында дестелеп, неше түрлі теңеу, өрнектермен кестелеп, қай оқиганы қандай әуенде толғайтынын "әзірлеп" жүреді; жадының бекемдігі сондай — далада толған, иә сапар үстінде ойына кенет құйылған бірнеше бет сөздерді, ой-толғамдарын қағаз бетіне сол қалпында түсіруге жас күнінен үйренген... Ертеңгілік таза ауаның дару әсері де ерекше. Қысқасы, ойына кенет келіп, жүйеленіп, мені жаз, мені тізілт... деп сөз нөпірі құйыла бастағанда ол үйіне тезірек жетуге асығады. Келе-ақ үстелге қонжияды да дайын "заготовкаларды" қағазға төге бастайды. Мұндай шабыты шалқыған кезде ерін телефонға, бөгде сөзге, тіпті ертеңгілік шайға да шақырып мазалауға болмайтынын Зүбайра жақсы біледі. Жартылай ашық қалған есік саңылауынан не істеп отырғанын көреді де, сыбдырсыз жүріп, ыдыс-аяқты да салдыратпай, қайткен күнде ойын бөлмеуге тырысып бағады. Ақыры ойын қағазға түсіріп, көңілі көншіген кезде аш құрсағы тілеуін сездіріп, тамағын кенеп қосағына дыбыс қатады...

Ақселеу СЕЙДІМБЕК, жазушы, "ЖҮРЕК ЖЫЛУЫ":

"03.12.1973 жыл. Ебекең үйінде болдым. Қаныш Сәтбаевтың өмірі мен еңбек жолы туралы жазып жатқан еңбегінің алғашқы тарауларын оқып берді. Салмақты, ойлы. Ұлы адамның туған, өскен ортасын байыпты баяндапты. Көркемдік әсіреден ада. Ебекең мынадай пікір айтты:

— Қанекеңнің көзін көріп, тәрбиесін алған біздің міндетіміз — шындықты қағаз бетіне түсіру. Келешекте туатын көркем туындының ірге тасын қалап, кірпішін қою...

Мұнан әрі жазу азабы туралы сөз өрбіді. Көп сызып, көп өшіріп жазады екен. Сонсоң қолға түскен деректі жүйелеудің де үлкен маңызы бары айтылды.

11.10.1974 жыл. Евней Арыстанұлының кеңсесіне болдым. (...) Өткен сенбі, жексенбіде Баянауылға, Қаныштың жастық шағы өткен жерлерге барып қайтыпты.

Ебекең балалардың жайлау төрінен жейтін өсімдіктерін сұрады. Мен қымыздық, түйетабан, биеемшек, жаужұмыр, сүйрік, долана, қарақат, жидек сияқты өсімдіктерді, олардың қасиеттерін білгенімше айтып бердім. Ол кісі қағазға түртіп отырды".

1973 жылдың күзі мен қысы, келер жылдың да бірнеше айы Ебіней Арыстанұлы үшін ерекше сәтті болып, кейіпкерінің балалық шағын (ауылдық молдадан мұсылманша сауатын ашып, Шормановтар ауылындағы орыс-қазақ

мектебінде оқыған, яки, он екі жасқа дейінгі балғын кезеңін) сипаттауға арналған екі тарауды, әзірше шартты түрде "В орбите кочевок" деп атаған алғашқы бөлімін қағазға түсірген; біраз уақыт, сірә, 1974 жылдың көктеміне дейін оны үйінде ұстап, таныстарына оқып, түзетіп, қайыра қотарып, машинаға басқызғанда 121 парақ (оның 12 беті — кіріспе) болған қолжазбаның бірнеше данасын Алматыға апарған.

Т.А.СӘТБАЕВА, 13 сәуір 1974 жыл — Е.А.БӨКЕТОВКЕ:

"Глубокоуважаемый Евней Арстанович! Прочитала оставленную Вами рукопись будущего большого произведения о Кан. Им. Очень интересно написано. Прочитала два раза "с чувством, толком и расстановкой". Много таких особенностей, характеризующих национальные черты быта народа. Прекрасен образ отца, врожденный такт его и влияние на детей. Конечно, ни один русский автор этого совершенно не знает и не отразит в своих "домыслах". Я думаю Вы уже одержимы этой работой и спокойна за дальнейшую ее судьбу.

Кан. Им. о себе был так же немногословен, как и в письме на эту тему. Кое-что хотелось бы при личной встрече обсудить с Вами. В письме это многословно, да можно не совсем правильно и понять. Только будьте уверены в моей доброжелательности.

Родственники читают Вашу рукопись, им также она нравится. Кемаль Акишев — сын сестры Кан. Им., что-то пишет из своего детства о матери..."

1974 жылдың 11 сәуір күні "Ленинская смена" газеті Қ.И.С-әтбаевтың туғанына 75 жыл толуына орай, Ебіней Бөкетовтің "Алғашқы академик" очеркін жариялайды. Ай сайын Қарағандыға бірнеше хат жолдап, өзінің "пайдалы кемпір" екенін есіне салып, жиі мазалаушы Таисия Алексеевна үшін бұлда — зор қуаныш, сірә, төмендегі хатта көкейкесті шығарманы тездету мақсатымен жазылған...

"Глубокоуважаемый и дорогой мой писатель Евней Арстанович!

...Хотела бы лично поблагодарить Вас за чудесную статью, опубликованную в "Ленинской смене". Очень хорошо Вы подобрали фактический материал и с большой выразительностью показали нашего героя. Прекрасный его портрет в статье вижу впервые, ни в личном его архиве, ни в домашнем этого портрета нет. Пожалуйста сообщите, где нам достать негатив или копию фото. Буду очень Вам благодарна..

Радуюсь Вашей смелости в изложении материала, принципиальности и непоколебимости в наше "смутное время" в АН. Такое поведение людей всегда импонировало Кан. Им... Я надеюсь на Вашу одаренность и чувство долга перед светлой памятью этого редкостного человека, а это вас должно привести к "одержимости" в работе над его образом и большому успеху для Вас. Та "крылья", которыми так щедро одаривал Кан. Им. Своих сподвижников, понесут Вас высоко и далеко...

Признательная Т.Сатпаева. 16 апреля 1974 г."

Жетпіс бестің асқар беліне тақап, жесірлік өмірінің қоңыр күзін асыл ерінің мол мұрасын ғылыми жүйелеп, солардың таңдаулысын бес томдық жинақ етіп жариялауға арнап, сол жолда кездескен қарсылық, кедергілерді айқаспен жеңіп, содан да әбден қажыған, бірақ жігері мұқалмаған Тайсын жеңгеміздің Ебіней Бөкетов сынды талантты қаламгердің ақауы кеткен денсаулығына жаны күйзеліп, қаламынан туған әрбір жолға ризалық білдіруі түсінікті. "Құбылмалы уақытта" тарихи ақиқатты ашық та батыл айтқан мақала әуеніне ерекше сүйсінуінде де гәп бар. Кім-кім, қолдан жасалған бұл "проблеманың" бүге-шігесін, нақты себебін Таисия Алексеевна өте жақсы білген: соңғы жылдары соның ызбарын өз арқасымен сезіп, зиян-зардабын басынан кешіп келе жатқаны құдайға хақ... Сондықтан да кемеңгер жеңгеміз: *"Свой экземпляр я передала Сакену Чакабаеву (Қанекеннің сүйікті шәкірті, 70-жылдары Геология министрі болған мемлекет қайраткері — С.М.) по его просьбе, а Ханиса (Қанекеннің үлкен қызы, медицина ғылымының докторы — С.М.) А.Б.Бектурову. Они в свою очередь передали кому-то, и где теперь их искать даже не знаю. Но вообще-то все высказывают похвалу Вам, так что будьте спокойны да и пишите, когда есть время и вдохновение... — Одан әрі Тайсын жеңгеміз (сол жылдың 25 маусым күнгі хат) мынадай мәнді ескерту жасаған. — Не надо, по моему, так широко собирать мнения людей о своей работе, не все ведь доброжелательны. А "ложка дегтя" может многое испортить... — дегенді ол кісі тектен-текке жазып отырған жоқ.*

Ебіней Арыстанұлы әдебиет ісінде ешқандай қиянат жолды болмайды, шығарма бекем сомдалса, ешкім оны тоқтата алмайды, әмбе ол Қаныштай ұлт мақтанын ұлықтауға арналған туынды деп есептейді. Сірә, сол түйсіктің әсері, "Қазақ әдебиеті" газеті өзінің елу жылдық мерейтойы қарсаңында профессор Зейнолла Қабдоловқа арнайы тапсырыс беріп, "Селен мен өлең" деп атаған мақаласын алған соң, Қарағандыға телефон шалып (Ебіней шығармашылығына бей-жай

емес ақын досы, газеттің бас редакторы Сырбай Мәуленовтің өзі сөйлескен), бұрын жарияланбаған, ықшам бір туындысын тездетіп жіберуді өтінген. Ғалым "Сөзбасының" қазақша нұсқасын ұсынады. Газет оны 1975 жылдың 21 наурыз күнгі санында, З.Қабдолов мақаласымен бірге ішкі екі бетіне далита береді. Ізгі ниеттен туғаны сөзсіз. Дүйім жұрт оны солай қабылдады. Елудің өріне көтерілген тұлғалы азаматының ғылымды, Қазақстандағы екінші университет жүгін арқалаумен қоса сүйікті әдебиетінен де қол үзбей, Қаныш туралы ғұмырнама шығарма жазып жүргенін білді, соған да шексіз сүйсініп, "Ой, бәрекедді, дарабозым! Мынауың ғажап, соны енді тездетіп бітіріп, халқыңды қуант!" — десті. Сөйтіп бұған дейін бірді-екілі жанкүйер, Қанекең отбасы мен өзінің маңындағы біз сияқты ниеттестері ғана біліп жүрген іс газеттің ондаған мың таралымы арқылы күллі Қазақстан атырабына мәлім болды, ғалым-жазушы талабын шаттана қостаушылар көбейді. Мерейтой үстінде мінберден де, жеделхат, құттықтау хаттар арасына соны сыналап енгізіп, немесе телефон арқылы сан мәрте құптау жасаушылар аз болған жоқ.

Төменде біз жазушы қадамына мадақ айтқан, жаппай сүйсініс білдірген хаттар тасқынын аттап өтіп, ізденісіне ықылас білдірумен қоса нақты ұсыныс айтқан, сонымен-ақ қаламгерді әр алуан ойға түсірген бір хатты едәуір ықшамдап (бірақ негізгі ойын тұтас қалпында сақтап) келтіруді жөн көрдік.

Тұрсынбек КӘКІШЕВ, филология ғылымның докторы, 6 сәуір 1975 жыл:

"Қадірлі Ібеке!

Қолжазбаны түгел оқып шықтым. Ең алдымен, Сіздің осы іске бел шешіп кіріскеніңізді құттықтаймын. Өйткені Қаныш сынды әр азаматты әрелі ойы бар кісі қолға алса керек. Екінші, қазақша мен орысшаны жетік білетін және әр халықтың психологиясын түсінетін адам болуы шарт. Үшіншіден, Қанекең ғылымын ғана емес, жалпы ел мәдениеті мен ғылымның өркендеу жолдарын бағдарлай алатын оқымысты керек мұндай іске. Осының шет жағасын Таисия Алексеевнаға жазған хатта да аңғартқансыз. Сол адамның Сіз болғаны орынды деп білемін.

Кіріспе хатта Сіз өзіңізді, білім дәрежеңізді таныта алғансыз. Оқушы жұрт кең де мол білігі бар автормен "істес" болатынын аңғарады. Сонда да ептеп қысқартса теріс болмас еді, "Олай жазсам ба, былай жазсам ба?" деген шұбыртпадан гөрі, Таисия Алексеевнаның өтініші, өзіңіздің Қанекеңе "борыштылығыңыз" Сізді осы іске бастап отыр десеңіз ше? ...Қане-

кең дегенде ішкен асыңызды жерге қоярлықтай сүйсініс-махаббатыңыз болуы керек. Ол сізде бар. Жаздырып отырған да сол құдырет. Соны айқынырақ сездіру керек. Сіз арқылы, сіздің сүйгендігіңіз арқылы халықтың, елдің махаббаты аңғарылуы керек. Әйтпесе, Таисия Алексеевна өтінгенінен осы іске кірістім деу жеңілдеу шығады ғой деймін...

Орысша емін-еркін көсіліп жазады екенсіз. Құттықтаймын. Сонда да бір жайға назар аудару қажет пе деймін. Нағыз орыстар ойын кесіп-пішіп айтады. Әрине, Толстой, Леоннов сияқты суреткерлер ұзақ сөйлемнен де қашпайды... Ал, қазақ, еврей, т.б. жазғанда орағытып, ұзақтау жазуды айырықша қалайды. Соның шет жағасы сізде де бар... Сөйлемнің айқын және суретті болуы үшін сөз топанын көбейтіп алмаған абзал деп отырмын. "Погоня за красотой слога" — қазақ жазушыларының бойындағы үлкен дерт екенін өзіңіз де жақсы түсінесіз...

"В орбите кочевков" — 12-121 беттер. Негізгі мақсатыңыз — қазақтың көшпелі өмірін көрсету. Мұның ішінде этнографиялық суреттер, романтизированный жайлар өте көп. Не үшін, кім үшін сол керек... деген сауалды әркім қоюы мүмкін. Осындай сауал мені қатты ойландырды. Соған оңтайлы жауап таба алмай отырмын. Өйткені бала Қаныш, Қанекеңнің балалық шағы (өзіне тән) көрінбей көмескіленіп қалған. Көші-қон, қыстау-жайлау, күзеу-қыстау қызықтары "Абай жолы" эпопеясы, "Оянған өлке" романы арқылы көпшілікке танымал болып қалды ма деп қорқамын. Құс баулу, балық аулау, егін ору жайлары тым ұзақ. Әсіресе егін ору арқылы тамыр Андрейдің өнегесін... көрсету жаңалық емес, қажет те емес... Осындай детальдар құс баулуда да бар. Жайын-шортан уақиғасы да сендірмейді. Алып жайынның бауырымен саз тіліп отырып батпаққа шығуы иландыра қоймайды. Әмбе оқиға желісін тап солар басып тастаған. Сондай-ақ Шорман тұқымын, Садуақасты айту керек болар, бірақ ол Имантайды да, Қанышты да тасаламауы керек. Қазақта да сондай зиялы адам болған дегенді емеуірінмен танытып, қызықтырып қойған дұрыс сияқты. (...) Біздің "қызылкөзлер" Шорман тұқымын мақтап қойыпты деп даурығуы да ғажап емес...

Менің бұл пікірлерім көңілге қаяу салар, осы істі әрі қарай жазу керек пе, жоқ па... деген ұнамсыз ойлар тудыруы мүмкін. Жазу керек. Тап осыны Сіздің жазғаныңыз дұрыс, Сіздің ғана қолыңыздан келеді. Бұл көңіл жұбату үшін айтылған сөз емес... Сіз абыройлы да жауапты іске енді ғана кірісіп отырсыз. Оны аяқтап шығу — негізгі мақсатыңыз болуға тиіс. Өйткені Қанекеңді сүйген жүрек Сізден осылай істеуді талап етеді.

...Қанекеңнің мектепке барар алдындағы бір жылын Сіз

110 бет етіп жаздыңыз. Өмір жолы ұзақ, алда — мектеп қызығы, білім дариясы, Том қаласының бергені, қазақ даласының астындағы кен байлығын болжау, ашу белестері оңай жазыла салатын кезеңдер емес. (...) Бұдан кейін Қанекеннің президенттік дәуірі басталады. Оның трагикомизмі де болғанын білесіз. Әрбір жаңа саланы өркендетуге, оның ішінде мәдениет пен әдебиеті жөніндегілерін баса айтса дұрыс болар еді-ау деймін. Сіздің замыслыңызға іштей үңіліп бара жатуымның сыры еңбегіңізден туып отыр. Мына қалпында бастапқы тарау шықпаған, черезчур этнографиялық этюдтермен шұбарланған. (...) Бала күнінен шаһит боларға дейінгіні сүзіп шығу... оңай жазылатын сюжет. Лирикалық шегіністермен дана Қаныш Имантаевичті көрсек-ау деген ой келе береді көкейге...

Еңбегіңіз қатты ойландырды. Демек онда қызықты желі бар, тіршілік те бар. Осыны өсіру, жеткізу, бала тәрбиелеген анадай болу — әр автордың мақсаты болса игі. Жақсы екен, тамаша екен деп таңдай қақсам — Сіздің болашақ еңбегіңізге еш пайдам тимес деп, қазыңқырай айтып отырмын. Пайдасы тисе — әрине риза болармыз, ал құлаққа ілінбесе — өз пікіріміз өзімізде қалады...".

Өмір шіркін ылдиға жөнкілген судай тоқтаусыз өтіп жатыр. Ебіней Арыстанұлы жер ортасы десетін елудің шегінен бері асты. Өзі үшін ол жер ортасы ма, әлде кексе жастың төбесі көрінген хабаршысы ма, оны енді бір жалғыздан өзге кім біледі? Шүкір дерлік жәйт: жиі-жиі аяқтан шалып, ауырухана төсегіне байлап қоятын бой дерті емге көніп, бір басына жетіп артылатын жұмысын жөндем атқаруға әзірше мүмкіндік жасап келеді. Қанекен тақырыбына әрі-сәрі болып, бірқанша уақыт созып жүріп, ақыр аяғында міне біржола түсіп кетті. Енді тоқтай алмайсың. Бастадың екен, дүйім жұртқа жазамын деп жария еттің екен — қайткен күнде бір белеңге жеткізу керек...

"Узнала на днях от Бекена Кульджанова (геолог, Қ.И.Сәтбаев атындағы ГФИ-ның аға ғылыми қызметкері — С.М.), что Вы лежите в больнице из-за своей аллергии. Вот навязалась же гадость. Сейчас это почти поголовное заболевание. (...) Я страдаю ей уже 18 лет... Но Вы ведь могучий дуб и победите эту дрянь, в чем я не сомневаюсь. (...) Дорогой мой, поправляйтесь скорее, ведь дел-то у Вас полно и надо их делать. Желаю скорее поправится и чтобы никакие неприятности не заглядывали под Ваш шанрак..." — депті Таисия Алексеевна 1974 жылдың бірінші ақпан күнгі хатында.

Т.А.Сәтбаеваның сол хатынан Қанекен өмірінің балалық

шағын 1974 жылы аяқтағанын аңғарамыз. Әрине, біржола тәмамдағаны бекер. Болашақ ғалымның қайда туып, қандай ортадан шыққаны жөніндегі ой-толғамын қағазға түсіріп, сірә, соның қаншалықты сәтті, қаншалықты ұтымды, иланымды болғанын көзі қарақты білгірлерге ұсынып, не шыққанын, несі жетпегенін, жалпы осы тақырыпты өзі жаза ала ма, алмай ма... сынды түйткілді сауалдарға жауап алу үшін қолжазбаны бірнеше дана етіп көбейтіп, Таисия Алексевнадан бастап, қаншама ағайын-жұртқа таратып бергеніне бірнеше ай болды. Таратарда қадала айтқаны: "Бұл жорамал нұсқа, аяусыз сынандар, кемшілігін көрсетіндер, ал мен қолжазбаны қайыра түзетуге, пікірлерінді ескеруге дайынмын..." — деген.

Сеніңіз, сенбеңіз, еркіңіз білсін: жазушы архивінде 1974-1979 жылдар аралығында авторға жолданған Тұрсынбек Кәкішев жолдауынан өзге бірде-бір жазбаша пікірді кездестіре алмадық. Тек қана Қанекен қосағының "туыстарымыз, достарымыз жапа-тармағай оқып жатыр, бәр-бәріне қатты ұнайды" деген қысқа ақпардан өзге ешқандай оң лебіз, ең құрығанда теріс пікір білдірген хат, рецензия жоқ. Таңғаларлық енжарлыққа қоса қолжазбаның 40 беті үшті-күйлі жоғалып кетіпті.

Тегінде, бұл да кездейсоқ емес, әсілі, оның артында сол күнде жолды болған қитұрқы амалдың төбесі қылтиып тұр: сірә, Бөкетов хикаятын оқығандардың дені оның тосын да терең бастауынан қарадай шошынып, арты мұның қалай болады деген күдік-күмәнға жеңсік беріп... жым-жырт қалған ба деп еріксіз ойлайсың. "В орбите кочевок" қолжазбасының алғашқы жүз бетінен-ақ оқушы Қаныш әлеміне сүңгиді, ұлттық асылымыздың өскен ортасына бойлап, бастау алған қайнар бұлағынан су ішкендей болады... Демек, шығарманың олпы-солпы жері көп, иә биік әуен-рухын сәл төмендет, қарапайым пенде деңгейіне түсір... деп ақыл айта алмайсың, ал, "Ой, мынау — керемет дүние!.." деп шаттансаң, кім біледі, сол сөзің дүйім жұртқа тарап кетсе — аяғы оның қарақан басыңды қандай жағдайға душар етерін? "Үлкен үйдегі" дәкейлер мұндай мақтауды жақтырмайды. Қанекен қосағы: *"Ваш проект о широко обсуждении написанного... Никто Вам ничего не написал, а попадет в руки какого-нибудь писателя вроде Брагина и Ваши данные будут без зазрения совести присвоены..."* (1975 жылдың 9 қаңтарында жолданған хаттан) — деп өзі іңкәр көңілмен қараған авторға ащы шындықтың бетін ашқан...

Сондықтан да "үндемеген үйдей пәледен құтылады" деген уәж жолды болған. Ебекең қолжазбасын оқығандардың

бәрі бірдей сөйтті, үнсіз қалды демейміз. Бәлкім өз пікірін авторға А.Сейдімбек сияқты ауызша айтқандар болған шығар. Сөйтсе де әзірше уақытым болмай тұр десіп оқудан бас тартқандар аз емес-ті. Ебекең өзі Сәтбаев есіміне Қазақстанның зиялы қауымы сол күнде көрсеткен енжарлыққа, дәлірек айтқанда, ұлы тұлғаны кешегі заманның кісісі санап, "Өлі арыстаннан тірі тышқанды артық" көргеніне аса мән бермеген сияқты.

Бұған оның күнтізбекке енген жаңа жылдағы қам-қаракеті айғақ. Таисия Алексеевнаның 1974 жылдың қараша айының 14 күнгі Қарағандыға жолдаған қысқа хатынан: *"Вы хотели описать "Один день Каныша Имантаевича". Я занялась этим в светлые перерывы своего здоровья... О Каныш-ага пишу буквально что было дома. В рабочей обстановке подобрала его работу и заботы одного дня. Надо еще материал дорабатывать. Надеюсь к 1-декабрю 74-года закончу..."* — деген ақпарды оқимыз. Үш айдан соң, 1975 жылдың 5-наурыз күнгі жолдауында уәдеге берік жеңгеміз тағы да: *"Что касается "Одного дня Каныша Имантаевича", то ведь для Вас я это писала, где правда перемешивается с абстрактностью. Прочитает Шафик-ага (академик Шөкин) и скажет мне, как Миза (К.И.Сәтбаевтың қызы — Мейіз) — "Не так это все было". А мне хотелось показать большую занятость Кан. Им. И его, как организатора..."* — депті. Ебекең алғашқы бөлімді жұртқа таратып беріп, қарап отырмаған. Ғұмырнаманың келесі бөлімін толғауға кіріскен. Бірақ аса мандыта алмаған. Оның да анық-танығын тынымсыз Тайсын шешеміздің 5 қыркүйектегі сәлем хатындағы: *"А Вы, пока что, начинайте учить подрастающего Каныша в аульной школе, в Павлодаре и в Семипалатинске. Прочитала вчера в "Казправде" Вашу прекрасную статью: "Стремиться к идеалу" и думала, сколь же разнообразны и сложны пути Вашей деятельности. А я, глядя на развитие науки в Казахстане после ухода нашего Канеке, часто думаю, начать бы Вашу деятельность не с создания нового университета, а хотя бы с вице-президента АН Каз. ССР..."* — лебізінен білеміз.

"А вы пишите, пишите, дорогой, у Вас ведь хорошо получается. Да ниспошлет Вам Аллах вдохновение, свободное время и большого здоровья..." — деген тілек айтумен аяқтапты Таисия Алексеевна 1976 жылдың 12 қаңтар күні Ебіней Арыстанұлына жолдаған хатын. Демек Алматы мен Қарағанды аралығындағы бірін-бірі рухани демеген хаттар үзілмеген. Соның бірі Ебекеңнің — архивтен тапқан тың деректің көшірмесін Таисия Алексеевнаға жолдауы: *"Спасибо за ко-*

пию прошения отца Кан. Им... директору семинарии. Несомненно это прошение писал и подписывал не сам Имантайага. Скорее всего оно написано Абикием Зеиновичем Сатпаевым, учившимся в свое время в этой же семинарии. (...) По-сылаю Вам фото для Вашего произведения. Оно прислано Сарсекеевым М.С. по нашей просьбе. Задержка отправки Вам обещанных материалов произошла из-за меня. Я предполагала, что в 1-х числах марта Вы сами приедете в А-Ату и я их передам Вам лично... Шлю Вам творческого вдохновения. Т.Сатпаева, 26 февраля 1976 г."

Демек, Ебіней Арыстанұлы көктемде, иә жазға салым жасәспірім Қанышты облыс орталығы Семейге "жөнелтіп", білімдар атағы Ертіс өңіріне мәшһүр қалада өткен алты жылғы (төрт жыл семинарияда оқып, біржарым жылдай уақыт мұғалімдер курсына оқытушы болған, яки, 1914-1919 жылдар) өмірін әдеби өрнектеуді жобалаған...

ЕСКЕРТУ: Т.А.Сәтбаеваның Ебіней Арыстанұлына жолдаған 31 хатының (бәрі де 1972-1976 жылдар аралығында марқұмның өз қолымен жазылған, жалпы көлемі 71 парақ бұл хаттар Қарағанды облыстық архивінде сақтаулы) ең соңғысы 1976 жылдың 26 ақпанында жазылыпты. Қаныш Имантайұлымен 1919-1920 жылдары мұғалімдер семинариясында лаборантка болып жұмыс істеп жүрген кезінде Семейде танысып, одан соң Том қаласындағы Сібір технология институтының аудиториясында қайта кездесіп, 1926 жылы ағамызбен отбасын құрап, бір шаңырақ астында өмір сүрген Таисия Алексеевна Сәтбаева (Кошкина) 1976 жылдың көктемінде дүниеден озды.

II

Ебіней Арыстанұлына қаншама ауыр бейнет тартқызса да там-тұмдап жүріп жатқан әдеби жаңа жұмысын кенет бөгеп, қаламына тұсау салған төтенше оқиға туралы аз-кем әңгіме етуге мәжбүрміз.

Он жылдан астам уақыт архив қазыналарын ақтарып, ауыр ізденістен туған, ғылыми да, әдеби де мақұлданып, "Жазушы" баспасының жасәспірімдер әдебиеті редакциясында дайындалған "Қаныш Сәтбаев" атты деректі кітабым 1975 жылдың күзінде, "Дәуір" баспаханасында теріліп жатқан кезінде тоқтатылды. Тоқтатушы — Мемлекеттік баспасөз комитеті, нұсқау беруші — Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы.

Менің әділдік үшін билік басындағылармен күресім екі жылға созылды. Бірнеше ай бойы ОК-тің бірінші хатшысы-

ның қабылдауына сұранып, ресми арыз да жолдап табан тоздырдым. Ақыры, үлкенді-кішілі лауазым иелерін ығыр етуден соң "түрмеге түскен" қолжазбаның авторын С.Н.Имашев қабылдауға мәжбүр болды (Естелік кітаптарымда тәптіштеп жазғандықтан қабылдау үстінде айтылған сөздерді түгел қайталамаймын, қараңыз "Хатшының алдында" тарауын), идеолог хатшының Сәтбаев туралы кітапқа тиым салған себебіне айтқан кісі күлерлік (жыларлық десем, сірә, дұрысырақ болар) желеуін ғана келтіремін: *"А.Брагин, сен, Ебіней Бөкетов... бәрің Сәтбаевты шексіз дәріптеп, КПСС-тің ХХ құрылтайы саяси тәрк еткен "жеке адамның культін" қайыра қоздырғыларың келеді. Кеңестік идеологияға кереғар пікір туғызатын мұндай ауытқуларға жол бермейміз!.."*

Әділдік іздеуден титықтаған мен сол күнгі қабылдауға қатты шырығып, еш нәрседен тайынбауға іштей бекініп барғам-ды.

— Сәттар Нұрмашұлы, сіз мені иландыра алмадыңыз. Қаныш арысымыз — Кеңестер Одағының өндірістік қуатын нығайтуға білім-қуатын сарқа жұмсаған, сол жолда күллі әлемге атағы мәшһүр Отан патриоты. Біздің арамызда сол атақты көре алмайтын, мойындағысы келмейтін іші тар адамдар бар. Бар гәп содан туып отыр. Сіз де солардың сойылын соғып отырсыз.... Осы қылығыңызды халық та, тарих та кешірмейді, тегінде. Ұлы Қанекеңнің әруағы, жасаған ұлы ісі қалыңдығы құлаштай мына қабырғаны күні ертең жарып шығады! Сол кезде ел бетіне қалай қарайсыз, қиянат бұйрығыңызды не деп түсіндіресіз? — дегенімде, ақиқатын айту керек, ОК-тің хатшысы от басқандай шоршып, сезімге ие жан емес пе, қатты абыржып, соған өзі кінәлі емесін, "Үлкен үйде" өзінен де зор кісілер барын айтып қалып: "Әй, Медеу інім, ауыр айыптау ғой мынауың, әлі жассың, шыдасаңшы, неге сонша аптығасың?!.." — деп, басалқы айтып, іле-шала әлгі ойынан адастыруға тырысып баққан-ды...

Амал қанша, бұған дейін сеніп жүрген идеал-үмітім біржола сөнді: Имашев қана емес, осы үйде үстемшілік құрғандар биік тағынан тайғанша көп жылғы еңбегіме жасалған қиянатқа (әрине, маған емес, ұлы Қаныштың әруағына) тиылмайтынына көзім жетіп, әділдіктен түңіліп, Семейге қайттым. Естелік-эссе кітабымның сол тарауын: *"Осыдан соң Алматы жаққа алаңдап қарауды доғардым да басқа тірлікке кірістім..."* деген тұжырыммен аяқтаппын...

Шәкірті ұсынған "Сәтбаев"-тың баспаханада зорлықпен тоқтатылғанын Ебекең, сірә, "ұзын құлақтан" естіген (Әлбетте бұл жайында дүйім жұртқа дабыра етуге менің ықыласым болмағаны түсінікті). Сонда ғана ол кісі ертелі-кеш толғатқан ісінің

мәнсіз тірлік екеніне иланып, қатты ойланған сияқты... Қаныш туралы бір кітаптың тиымға ұшырағанын естіп-біліп отырып, "Менің жазғаным баспаға кедергісіз өтеді..." деген алдамшы түйсікке қалайша малданады? Әмбе мәселе — кімнің қалай жазғанында емес, Қанекендей біртуар тұлғаның жеке басына деген жаулықта болып отырғанда?.. Оның үстіне 1976 жылдың жазынан былай денсаулығы күрт төмендеп, Қарағанды ғана емес, Мәскеудің де бірталай емханаларын адақтап, жүрек дертін күйттеуді қар түсе, Кавказда аяқтаған.

Сол күндерден бізге мәлім нақты дерек: 1977 жылды, келер жылдың көктеміне дейінгі уақытты, ұзын ырғасы біржарым жылды Ебіней Арыстанұлы "Ғылыми қызметкердің жазбалары" атаған ғұмырнама хикаятын ерекше шабытты да сергек көңілмен ертелі-кеш толғауға арнаған. Онысы бірақ шексіз қасірет әкелді... Осындай ойқыл-тойқыл жағдайда, аяусыз сын мен шексіз жәбір астында, қудалау қыспағында жүріп, ғұлама Қаныш туралы әдеби еңбекті зор шабытпен шырқата жазу мүмкін бе? Екіталай іс.

Сөйтсе де таңғаларлық жәйт: бертінде орысшасы "Детские годы Каныша", қазақшасы "Жас Қаныш" аталған кітаптарының қолжазбасын неше мәрте қайыра түзетіп, көшірген сайын мәтінді күшейтуден Ебіней Арыстанұлы жаңылмаған...

Африкан БАЛЬБУРОВ, бурят жазушысы, 1979 жылдың қыркүйегі:

"Дорогой Евней Арстанович!

Рукопись о Сатпаеве прочитал до конца, прочитал с неослабевающим интересом. Совершенно ясно одно: Вы на абсолютно правильном пути! Если уберете, как мы говорили, отступления-переносы во времени, почистите построже язык — то читатель получит прекрасную книгу о детстве Каныша, будущего Сатпаева. Думаю, что Вы очень хорошо сделаете, если рукопись перепишите заново или внимательнейше передиктуете — сама собой устроятся все композиционные разрывы, многие небрежности, мелкие смысловые огрехи. Все это в рукописи есть. Да это и естественно — работа ведь в черновом виде.

В чем, на мой взгляд, сила Вашего произведения?

Во-первых, в том, что Вы превосходно знаете казахский аул прошлого, быт этого аула и знаете не в виде общего темного фона, а в подробностях, в деталях. Когда-то, кажется, Бальзак сказал: "Талант — это подробности". Именно они, употребляемые Вами обильно, но не навязчиво, целесообразно, придают вещи самое нужное любому художественному про-

изведению свойство — абсолютную достоверность. Это свойство особенно важно, когда речь идет об исторической личности, избранной в герои художественного произведения. Тут надо, чтобы читатель верил автору во всем и точно так же, как паломник, идущий в Мекку, верит в существование пророка!

Во-вторых, у Вас есть несомненный дар художника, которому доступна портретная живопись словом. Это, как известно, — дело труднейшее и для живописца, работающего кистью, а для писателя, в чьем распоряжении такое приблизительное средство, как слово, тем более. Этот дар — удел редких (если не сказать "редчайших") писателей. Им обладали все великие и особенно Толстой. Можно сказать: обладание именно этим даром определяет ту незаурядность таланта, которая позволяет писателю вырваться из ряда средних в ведущие. (...) Вам удалось в рукописи о Сатпаеве, так же, как и автобиографической вещи, неудачно названной "Время светлой судьбы", без натуги, непринужденно, очень естественно вывести перед читателем целую галерею живых фигур из казахского аула прошлого... Старый и мудрый Имантай Ваш не однолинеен, не однозначен — именно этим замечательно удался Вам этот сочный и интереснейший образ. Он мудр, но и житейски хитер, он — обладатель неисчерпаемого кладезя доброты к близким, а в особенности к своему Канышу, но в то же время он властен и проводит довольно резкую грань между "лично своими" и "не совсем своими". Образы маленького Каныша, аже Нурум, Бокеша, промелькнувший добрым видением Алим, улыбчивой и ласковой, — все у Вас живет полнокровно; истинно, сочно! Хороши и эпизодические персонажи и даже мимолетные фигуры, введенные в произведение — такие, как Андрей и его жена Маруся.

В третьих, Вы владеете в хорошей степени искусством рассказчика, умеете естественно и непринужденно развертывать сюжет — он у Вас как бы раскрывается, развертывается сам по себе, ниток, которыми сюжет сшит, у Вас не видно нигде. По мере развертывания сюжета Вам удастся картины, среди которые такие яркие, как выезд аула Имантая из кыстау на джайлау. Многие подобные картины выписаны у Вас превосходны.

В-четвертых, авторскую главную идею умеете проводить в своем сочинении ненавязчиво, не грубо-оголенно, а незаметно, но настойчиво, упорно... Это — большое умение и его надо Вам беречь, развивать, совершенствовать.

Есть ли слабости в Вашем творчестве и в чем они и как выражаются? Мне показалось, что этих слабостей у Вас немало. Первая и серьезная слабость — это неровность языка. Он у Вас сложился, он у Вас есть — текучий, местами яркий,

богатый и сочный. С таким языком писателю можно жить! Но если обнаруживаете умение создавать такие языковые образчики, то Вы обязаны сделать так, чтобы хороший язык не местами проявлялся, а стал нормой для всего разворачиваемого полотна... У Вас есть в языковом отношении два опаснейших врага — это повторы и употребление (довольно обильное!) книжных слов и выражений, штампованных сочетаний. Повторов особенно много в местоимениях "я" и "он". ...Вы не должны ни на минуту забывать, что Вы казах и, хотя Вы и обязаны владеть русским литературным языком не хуже, а порой даже лучше русского, Вы должны пропускать отбираемые Вам русские слова через свое казахское сито — и штампы будут отсеиваться, а язык Ваш будет приобретать неуловимо казахскую национальную окраску, дышать неповторимой прелестью, оригинальностью. Таков язык прозы Чингиса Айтматова, таков поэтический язык Олжаса Сулейменова.

...Хочу повторить: рукописи я прочитал не только с неослабевающим интересом читательским, а с наслаждением! Они хорошо написаны, они несут столько информации, что я радуюсь заранее за того читателя, который возьмет в руки Вашу будущую книгу".

Бурят елінің Халық жазушысы, Бурят республикасының Мемлекеттік сыйлығының иегері Африкан Андреевич Бальбуров тап сол қарсаңда туған еліне сыймай, билік төріндегі басшылардан құдалау көріп, Алматыға қоныс аударған. Осы қалада тұрып "Қара ауыз" ("Черная пасть") хикаятын аяқтаған. Ебіней Арыстанұлымен қандай жағдайда танысқаны бізге беймәлім. Бірақ, ғалым архивінде сақтаулы бірер хатқа қарағанда, екеуі бірден тіл табысып, рухани жақындасқан тәрізді. Африкан Бальбуров Қарағандыға келген сапарында (сірә, біз сөз етіп отырған жылдың жазы?) Ебекең үйінде қона жатып айтарлықтай қамқорлыққа бөленген. "Бұл кісімен осы айдың бас кезінде таныстым. Ғабдолла Құлқыбаев (Ебекеңнің сыйлас достарының бірі, ғалым-дәрігер — С.М.) арқылы Евней Букетов хат беріп жіберіпті. Ғабдолла екеуіміз сол хатты апарып бермекші болдық. Оның үстіне Ебекең: "Сол азаматтың жағдайы да мәз болмау керек, мен аздаған тиын-тебен салып жібердім" деген сөзі бізді Африкан Андреевичпен кездесуге асықтыра түскендей болды..." — депті Ақселеу Сейдімбек 1979 жылдың 27 желтоқсан күні дәптеріне қондырған естелігінде.

"Глубокоуважаемый, дорогой Африкан Андреевич! ...Благодарю за высокую оценку моих описаний и за точные, конк-

ретные замечания. Теперь задача состоит в том, чтобы как-то постараться писать получше. Это, конечно, очень трудно, но Ваш покорный слуга, поверьте, приложит все силы и старания. Надо быть на уровне Вашей похвалы, в которой я не могу не чувствовать некоторый аванс..." — депті Ебіней Арыстанұлы жоғарыдағы рецензия-хатқа қайтарған жауабында (2 қазан 1979 жыл).

Амал қанша, бурят қаламгерінің Алматыдағы ғұмыры шығармашылық жөнінен сәтті болғанымен ұзаққа созылмады. 1980 жылдың басында ол дүниеден озды. *"Слишком многое Вас связывало с Африканом Андреевичем. Ваша переписка — самая постоянная из последних связей писателя Бальбурава. (...) Я болела долго и не могла Вам писать, ехать. И сейчас не вполне здорова. И это вместо того, чтобы работать, действовать! Спасибо Вам, глубокоуважаемый Эвней Арстанович, за то, что живете на этом свете. Берегите себя!.. Перед тем, как окончательно решиться покинуть на время Алма-Ату, т.е. перед встречей с Вами, позвоню непременно..."* — депті Эржена Бальбурава 1980 жылдың 24 наурыз күні Алматыдан жолдаған хатында. Ебіней Арыстанұлы, тіршілік күйті бұрынғыдан да төмендеген, сірә, қаражатсыз қалған Африкан досының отбасына қамқорлығын үзбеген. Шындығында бұл — туған елінен жылы райдан гөрі суық қабақ көріп, сом таланты үшін қуғынға ұшыраған қос мұңлықтың бірін-бірі тез-ақ танып жүрек ділімен ұғысуы дерлік шынайы достық! Тек соның тым қысқа болғаны ғана өкінішті...

Деректі хикаяттын Африкан Бальбуровтың жоғары бағалап, ол енді жалған мадақ айтатын көлгір сөзге жоқ адам, әмбе жазушылық деңгейі көтеріңкі қаламгердің оңды пікірі себеп болды ма, әлде басқа бір жәйт қозғау салып, қалайда Қанекеңнің жастық шағы туралы шығармасын бес жылдан соң қайыра бір көшіріп, хал-қадерінше түзетіп шықты да, "Детство ученого" деген ат қойып, көлемі екі жүз беттен асып жығылған жаңа нұсқаны "Простор" журналына жолдады. Бұрнағы жылдан бері өзіне салқын қабақ аңғартып жүрген басылымға Ебіней Арыстанұлы сол дүниені не себептен ұсынған? Бәлкім далбаса үміт жетелеп, Сәтбаевтай ұлының балалық шағы көркем бейнеленген әдеби шығармаға журнал редакциясы шап берер деп ойлаған... Бірақ, үміті ақталмады. Кім-кім, өзінің әдеби еңбектеріне әрқашан оң көзбен қарайтын, сырлас та дос жар

әріптесі (сындарлы жағдайда кейбір достары сияқты теріс айналмай, сыйлас қалпында қалған), проза бөлімінің меңгерушісі Юрий Герт 1980 жылдың 9 шілде күні, "Простордың" ресми бланкесіне басып: *"...И все-таки, несмотря на все достоинства, напечатать в "Просторе" повесть мы не сможем. Она скорее предназначена для выхода отдельной книгой, чем для публикации в журнальном варианте. Другое дело, если Вы рассказали о Сатпаеве периода расцвета его деятельности, более интересном для широкого читателя "Простора"... Таково, глубокоуважаемый Евней Арстанович, мнение всей редакции"* — деп үмітін біржола кескен қасаң жауап қайтарыпты.

Өзі ұсынған дүниеге нешінші мәрте қисынды сылтау айтып, жариялаудан бас тартқан қитұрқы жауапты, әрине, Ебіней Арыстанұлы бірден түсінді. Соған орай журнал редакциясына жауабы да өзгеше болса керек-ті. Алайда ол Юрий Ивановичке басқаша сарында хат жолдаған. Хаттың өзін көрмесек те Ю.Герттің сол күзде, қыркүйек айының 28-жаңасында Трускавец санаторийінде ем алып жатып жазған жауап хатынан оның да жөн-жосығын ұғамыз: *"Евней Арстанович, мне было приятно получить Ваше письмо — приятно по многим причинам, в том числе и потому, что как я убедился, Вы не обижены, Вам все ясно, и роль "черного вестника", выпавшая мне на долю, не осложнила и не оборвала наши отношения. Ведь она так горька, эта роль..."* — деген сөздер алғашқы жайсыз хатты бас редактордың тапсырмасымен жазуға мәжбүр болғанын түсіндірсе, орыс әдебиетшісі одан әрі ағынан жарылып былай дейді. — *Вы задумали, судя по письму, труд колоссальный, и Вам необходимо знать, удачен ли разбег? Это серьезное дело, тут нужны не общие слова... при том объективное, дельное... Короче говоря, в деталях свое мнение я выскажу при повторном, более внимательном чтении..."* — деп Алматыдағы тұрағына "Детство ученого" хикаятының ең соңғы нұсқасын жеткізіп беруді өтініпті.

Бұл екі ортада "Жас Қаныш" авторын елең еткізген төтенше оқиға дүниеге келді. Әңгіме тағы да осы кітап иесінің шығармашылық тағдыры жайында...

"Қаныш Сәтбаев" ғұмырнамасының жолы Алматыда кесілген соң-ақ мен өрескел қиянатқа тосқауыл қоюдың жасырын әдісін таңдап, шығарманың жолма-жол аудармасын 1977 жылдың жазында Мәскеуге апарып, "Молодая гвардия" баспасының "ЖЗЛ" сериясының редакциясына өткізгемін. Редакция даңқты қазақ ғалымының әлемге әйгілі серияға

кейіпкер болуға әбден лайық тұлға екенін бірден мәлімдеп, қолжазбаның әдеби һәм ғылыми сапасын мәскеулік институттарда тексертігі де, 1979 жылдың басында мені шақырып, Сергей Плехановты аудармашы етіп ресми бекітті. Аудармашымен күні-түні жүрген ауыр жұмыс Мәскеуде басталып, Семейде аяқталды. Қысқасы, 1980 жылдың аяқ шенінде "Сәтбаев" ғұмырнамасы жүз мың дана таралыммен тұңғыш рет орыс тілінде жарыққа шықты. Әрине, ол жақта ғалым туралы деректі кітапты біздегідей ешкім де түртпектеп: "Қ.И.Сәтбаевтың жеке басын шексіз дәріптеу" — деген жоқ...

— Медеу, сіздердің тарихтарыңызды мен Ф.М.Достоевский өмірін зерттеп кітап жазу үстінде біраз қарағанмын. Мысалы, Шоқанды, Абайды, Жамбылды, Әуезовті біздің серияда неге шығармасқа?! Міне, сіз Сәтбаевты әкелдіңіз, қуана қабылдадық. Бұдан бұрын Сәкен Сейфуллинді шығардық. Неге екенін білмеймін, осындай ұлыларыңызды, сіздер, қазақтар, өздеріңіздің мақтан тұтар ұлы перзенттеріңізді шетке марапаттауда тым шабандық көрсетіп келесіздер. Түсінбеймін, әлде бір-бірлеріңізге атақ қимайсыздар ма?.. — деген-ді бір жолғы әңгіме үстінде маған "ЖЗЛ" редакциясының меңгерушісі Ю.И.Селезнев...

Ю.ГЕРТ, 18 желтоқсан 1980 жыл — Е.А.БӨКЕТОВКЕ:

"Три дня назад я вернулся из командировки в Талдыкурган, там бригада наших писателей проводили совещание молодых литераторов трех областей. Первым, кого я увидел в Талдыкурганской гостинице, был Медеу Сарсекеев, он привозил своих питомцев на это совещание. Медеу с вполне понятным торжеством показал мне своего "Сатпаева" в издании ЖЗЛ, и я одновременно обрадован был — и за Сатпаева, и за Медеу (в целом эта книга стоила ему 13 лет работы и жизни!) и — за Вас. Евней Арстанович. Мне кажется, во-первых, что рано или поздно, а истина торжествует: появление книги о Сатпаеве — восстановление справедливости, радостное для всех нас; книга не только хорошо переведена, хорошо издана, — в ней сохранено многое из периода гонений 50-х гг., как мне показалось при беглом просмотре — эта честная книга.

Медеу рассказал, что был Вашим студентом; он очень Вас чтит. Выходу его книги, без сомнения, вы тоже рады. Помимо всего остального, она очистит атмосферу и облечит — в пределах республики — появление Вашей повести — спустя некоторое время, разумеется, когда приугаснут страсти, вызванные книгой Медеу.

Теперь не менее важно — о Вашей книге.

На этот раз я прочитал повесть Вашу не торопясь, вникая в каждую фразу — прочел с большим удовольствием. Спасибо

за доставленную мне радость, Евней Арстанович! Для меня очень важен ее дух: взаимосвязь и взаимопроникновение национального и общечеловеческого. В этом отношении Вы не декларируете (чем любят — и совершенно впустую у нас занимаются), а идете во след Абаю, если говорить о казахской литературе, и прежде всего — Толстому — в русской и мировой. Мне понравилось, как просто, экономными средствами Вы достигаете художественного эффекта.

...Мне глубоко симпатично то, как Вы изображаете детство Каныша; Вы не реставрируете то, что не передается реставрации — т.е. жизнь души, внутренний облик Сатпаева; Вы откровенно предлагаете свой вариант — и мягко, без настоячивых ссылок и доказательств... В этой тактичности больше убедительности, чем в настойчивом стремлении доказать, что вся истина — здесь и только здесь, в правом кармане автора!

Местами Ваше повествование чуть-чуть кажется перегруженным этнографией — но это, видимо, для нас, казахстанцев; для не казахстанского читателя описание обычаев Степи, с таким вкусом, такой сочностью — увлекательное чтение само по себе. По большей части превосходны стыки между прошлым и будущим, вход Сатпаева в страну своего детства; в двух местах это, на мой взгляд, не вполне удалось — там есть пометки. ...Мне очень нравится Ваш язык. В нем много пластики, фраза вроде бы лишена судорожного фатализма нынешней прозы, но — мягка, мускулиста, упруга. В ней — классичность, не бьющая на дешевый эффект, — и уверенность своей значительности и силе. В нескольких местах есть мои пометки — это во мне начинал играть редактор.

Меня вполне удовлетворяет тот вариант, который Вы прислали; его можно (и нужно!) печатать. Но необходимо, вероятно, немного переждать — посмотрим, какой будет реакция на книгу Медеу. При этом... на Вашем месте, Евней Арстанович, я бы послал повесть — как он есть! — В "Дружбу народов", сопроводив ее небольшим письмом Сергею Баруздину... А сейчас — пока! — мне хочется искренне поздравить Вас: повесть получилась отличная, она будет жить — и долго! Мы с женой поздравляем Вас и Ваших родных с Новым годом, пусть принесет он всем Вам здоровье, удачу, исполнение самого заветного!.."

Ғалым архивінде 1980-1981 жылдарда одақтық "Знамя", "Дружба народов" журналдарының бас редакторларына, "Советский писатель" баспасының директоры В.Н.Еременкоға "Детство ученого", немесе "Шесть писем другу" (Бастапқы нұсқасында ол Сергей Исакович Никитинге арналған бола-

тын) шығармаларын мерзімді басылымда, әрі жеке кітап етіп басу туралы жазған ресми хаттарының көшірмелері сақтаулы. КСРО Жазушылар одағының қазақ әдебиеті кеңесінің төрағасы, орыс ақыны М.Д.Львов, өзінің сыйлас досы, "Советский писатель" баспасының аға редакторы, жазушы Ямиль Мұстафиннің осы мәселеге араласып, Ебекеңе қолғабыс етпек болғанын да архивтегі деректерден оқып білдік. Бірақ, ешқайсынан (бәлкім автордың өз еліндегі қолы байлаулы кіріптар жағдайы сол жаққа да мәлім болған?) құптаған жауап ала алмапты. Сірә, сондықтан да досы Ямиль Мұстафинге 1981 жылдың 23 сәуір күні Ебіней Арыстанұлы осы жайында жан сырын ақтара жолдаған ұзақ хатында: *"от судьбы не уйдешь, подробности расскажу при встрече..."* — депті. Демек, қаншама қиянат көрсе де қайсар тұлға бастапқы ойынан, ұлы ұстазы туралы әдеби еңбек толғамақ мақсатынан айнымаған...

Ал, Сәтбаевты ұлықтауға жөнсіз қарсылық бөз-баяғы қалпында болатын. Аса сақ Юрий Герттің Ебекеңе ескерткен жәйт, "Медеудің кітабына жұрттың не дейтінін байқау керек..." дегені тектен-текке айтылған ескерту емес-ті... Рас, оған жұрттың жаппай сүйсінгені анық: Қаныштай асылымыздың әлемге әйгілі серияда жарыққа шыққанын шексіз қуанышпен қабылдап, маған да сол үшін дүйім ел ыстық пейіл көрсетіп бақты; бірақ, амал не, бірде-бір қазақ басылымы ол кітап туралы не шықты деген хабар беріп, не сын айтқан рецензия жарияламай үнсіз қалды; "Жазушы" баспасы 1981 және 1982 жылдары оны екі мәрте жоспарына енгізіп, қазақша нұсқасын шығармақ болғанда, Баспа ісі жөніндегі мемлекеттік комитет (төрағасы белгілі әдебиетші Ш.Р.Елеу-кенов) пен Қазақстан КП ОК-нің жауапты қызметкері Ә.Жұмабаевқа: "Қазақстанда Медеу Сәрсекевтен өзге жазушы таппадың ба? Неге сен оның орысша шыққан шығармасын қайта-қайта баспа жоспарына тықпалай бересің?!.." деген жекіру естіртіп, ақыры менің өз өтінішіммен баспа директоры игі ынтасын тоқтатуға мәжбүр болды...

III

"Сәтбаев"-тың сүйінші данасы Семейге жылдың соңғы айында келді. Жыл басында ұстазымнан: *"Медеу! Маған Герт пен Брагин кітабың шығыпты деп жазады. Қанекен жөніндегіңді айтам. Қуанышым қойныма сыймай кетті. Ер жігіт, қажырлы жігіт екенсің, рақмет! Бұл жақта ол әзірше жоқ. Бір экземплярды жіберсең, жалпы маған әрі қарай жа-*

зуыма көмектессең — алғыс қана айтатын болам, үйткені мен әлі мыжғылайтын түрім бар... Құрметпен ағаң Бөкетов, 18 январь 1981 жыл", — деген ашық хат алдым. Тап сол күні, қаңтардың 18-жаңасында мен де Қарағандыға үш кітап жібергем, біреуін — Ебекеңе.

Арада бір ай өтті. Пошта біздің үйге Қарағандыдан тағы бір хат жеткізді. Бұл хатты біршама ықшамдап келтіремін:

"...Медеу, мына кітабыңа пікір қарастырғың келеді, жобасы. Баспа пікірді айтып отырмын. Ол қажет-ақ болар еді, жар да едік, бірақ соны басатын кім бар? Соны ойлан. Егер мені қаласаң, мен дайынмын. Әр нәрсенің кемшілігі де, жетістігі де болады және әркім өз пікірін айтып жатады, айта тұра, тек менің айтқаным дұрыс дейтіні де болады. Мәселе онда емес, мәселе Қанекеңнің халық үшін істеген ісін көпке үлгі етуде ғой. Бұл жөніндегі Сенің еңбегіңді кім өшіре алады? Соны айту қажет қой, Қанекеңді тағы да айту қажет қой, тірісінде көпке парасаты мен шарапаты тараған кісінің әруағы да құдіретті болмақ қой... Бұл кітабың — өлмейтін кітап, ана тілінде де шығар, бір шығып қана қоймас, шыққан сайын жөндеп те жатарсың... Бірақ, сені қазір қолдау қажет еді, оған дәрмен болмай жатқан жоқ па! Жағдай солай, айналайын.

Қолжазбаңның ең жуанын бер маған. Сенің еңбегіңді мадақтап отырмасам, кеміте көрмен. Менің ойым алыста, бірақ шамамның келетін-келмейтінін білмеймін. Баспалар менен аулақтап жүр, бірақ уақытша болар деген сенім мол. Дегенмен еңбегім жеңер деген ойдамын. Бұл уақытша құбылыстарға көңіл бөлмей, жұмыс істей беруді "Қасымның қасқа жолы" деп тауып отырмын... Қанекеңнің тұлғасы бүкіл өмірді көрсетерлік сияқты. Мен бұл іске қазір осындай кең тұрғыдан қараудамын. Сондықтан Сенің жуан қолжазбаң да, өзін де маған талай қажет боласың...

Осымен тәмамдайын. Келінге, балаларға сәлем. Бек саулық тілеймін.

Ебіней Бөкетов. 22 февраль 1981 жыл, Қарағанды".

Көктемнің аяғына таман, Бірінші май мерекесімен құттықтаған тілдей хатының аяғына Ебіней Арыстанұлы: "Біздің жаққа келіп қайтуға қалайсың, сені көрмегелі біраз уақыт болды, өзіңмен ақылдасар шаруам да бар..." — деген биязы ескерту жасапты. Тегінде сол жылы маған қонаққа кел деушілер көбейіп тұрған-ды: Жезқазғандағы достарым, Қарағандының кітапқұмарлар ұйымынан да ресми шақыру алғамын... Ебіней Арыстанұлына телефон шалып, өзіне басы бүтін сыйламақ қолжазбамның "жуанын" (баяғыда "қазаға" ұшы-

раған қазақша нұсқаның 830 бет ең көлемдісін) алып, Қарағандыға бармақ хабарымды айтып едім:

— Апыр-ай, Медеу, билет алып қоймасаң, сапарыңды бір апта кейінге ысырсаң қайтеді? — деді ұстазым. — Мен ертең Балқашқа бір топ шәкірттерімді бастап, ғылыми командировкаға аттанғалы отыр едім. Оны өзгерте алмаймын, үйткені ол жаққа айтып қойдық. Ал, сен батыр маған керексің, бір күн емес, көп күндер мәслихат құруымыз қажет. Бір апта кейіндеу келсең қайтеді?..

— Ебеке, мен онда өзіңіз кетіп бара жатқан Балқашқа тура түсейін. Балқаш кен-металлургия комбинатының бас директоры Далабай Оспанұлы Ешпановтың мені қонаққа шақырған хаты міне қолымда отыр, — дедім.

— Онда тіпті жақсы, Балқашта кездеселік.

Араға бір күн аралатып ЯК-40 ұшағымен Балқашқа келіп түссем, мені қарсы алуға Ебекең ғылыми серігі Марк Угорецті жіберіпті. Бұрын жете танымайтынмын, ұзақ сөзге жоқ, біртоға кісі екен. Комбинат мейманханасына алып келді де:

— Жатар орныңыз осы. Екінші төсекте Ебіней Арыстанұлы жатады. Ол кісі қазір заводта, кешке таман келеді. Комбинат директорын да сол сәтте көресіз. Ал қазір демалыңыз, қаламен танысыңыз, маған да жұмысыма баруға рұқсат етіңіз... — деді.

Қонақжай комбинаттың оңаша мейманханасында ұстазым екеуміз бір аптадай бірге болдық. Ебекең көмекшілерін ертіп күндіз зауытқа кетеді, мен де бірер күн қастарына ере-жүріп, атақты мыс алыбының цехтарымен таныстым. Бірақ ғылыми мәнді жұмыс жасап жатқан ғалымдар тобына бөгет болмауды ойлап (кейіннен білсем, Ебекеңді студент кезінен танитын Далабай Оспанұлы сол қарсаңдағы мүшкіл жағдайын ескеріп, әлдебір тың зерттеуіне өндірістен мол ақша босатып, ғылыми мәнді іспен алаңсыз шұғылдануына мүмкіндік туғызыпты; мұны енді шынайы достың қуғын көріп жүрген ғалымға жасаған азаматтық көмегі деу қажет!), өз жөніммен болдым...

Балқашта кездескеннен бергі төртінші күн бе екен, бір кеште Ебекең алып денесімен әрлі-берлі аунақшып ағаш төсекті сықырлата берді...

— Неге ұйықтамай жатырсыз, Ебеке?

— Ау, сен, ояу ма едің? — деді кенет Ебекең маған қарай аунап түсіп. — Ұйқым ашылып кетті. Неге екенін білмеймін, сенің баяғыда айтқан бір сөзің есіме түсіп...

— Не жайында?

— Ана жылы мейманханада кездестік емес пе?

— Е, ол, 1976 жылдың көктемі болатын, жазушылардың жетінші құрылтайына барғамыз. "Алматы" мейманханасында бірге жаттық, — дедім маужыраған қалыпта.

— Ұйқың келіп жатырма? — деді Ебекең. — Сенің осы мазалы ұйқыңа мен қатты қызығамын, сірә, көңіл күйің түзік. Көп жыл мехнат тартқызған кітабыңды жарыққа шығардың және қандай жерде!.. Ал, менің ұйқыма береке жоқ, азайып кетті. Кейде Қанекең жайында жазбақ кітаптың тарауларын түні бойы ойша жазып шығамын, бұл әдебиет дегенің — сыпыра азап, ғылыммен қала бермей, осы бейнетте нем бар десейші?!..

Жастықтан басымды көтеріп:

— Одан енді бас тарта алмайсыз! Ал, бір себептен соны ойлап жүргеніңіз жақсылық нышаны, ағасы. Осы сөзімді бағыңыз: кітаптың бас-аяғы көкейіңізде әбден шираған кезде сүйкектетіп жаза бастайсыз... Сірә, "Осы тақырып менің қолым ба, соны аяғына дейін меңгере алам ба?.." — деген күдікпен бекерге қинап жүрсіз білем. Менде де сондай қобалжулар болған. Содан бір күні өзіме-өзім: "Жоқ, шамам келеді, меңгеруге тиіспін!..." — дедім де үстелге отырдым. Қалам бірден жүріп кетті...

— Мынауың ойға қонатын сөз, менің көкейімдегі күдікті рентгенмен көргендей-ақ айтып отырсың, батыр... — Ебекең де басын көтеріп төсегіне жайғасты. — Шамды жақпай-ақ қоялық, жарай ма? Айдың жарығы да жетеді. Ескі Шығыс өнегесінде сопы болғысы келген адамды, бұл енді, жобасы, қазіргіше философ дегенмен ағайын сөз, ұзақ оқудың "Ақиқат" (Шәкірттің "Шарифат" пен "Тарихаттан" кейін өтетін ақырғы кезеңі — С.М.) деген ең соңғы сынағынан өткізерде қараңғы бөлмеге қырық тәулік жападан-жалғыз қамап қойып, шамалы ғана ас-су беріп отырып, шынын айтқызу үшін өзімен-өзін сөйлтетін болса керек, естіп пе едің?.. Екеуіміздің қараңғы түндегі мәслихатымыз арымызға жүгіну, іштегі бүкпе сырлардан арылу болсын! Мына түн, ай сәулесі соның куәгері дегендей... Ана жылы сен маған Сәтбаев тақырыбын жасырын жазыңыз дегенсің...

— Өйткені, бұл — жазуға тиым салынған тақырып болатын.

— Примерно солай, — деді Ебекең терең күрсініп. — Сенің ескертуіңді мен сонда ұққан жоқпын. Жобасы, ұққым келмеді білем. Мен саған турасын айтайын: енді біліп жүрмін, маған деген суық көзқарастың бір себебі — осы тақырыпқа жан-тәніммен беріліп, бел шеше шұғылданғаным біздің іші тар басшыға ұнамады... Жә, бұл әңгімені қоялық, кім не жазады, сайып келгенде әркімнің өз шаруасы. Сен маған мынаны айтшы,

біздің осы Үлкен кісі, Димекенді айтамын, Қанекенді ұлықтауға не себептен қарсы болды? Қан-ағаң опат болған соң ғылымдағы ерен еңбегін, ел көкейіндегі зор атақ-абыройын біле тұра қасақана елеусіздеп, қақаста қалдырғысы келгені қалай? Бұған ол кісінің ресми мәжілістерде, мереке-тойларда жасаған баяндамаларында, тіпті өзі қол қойған кітаптарында Қанекен есімін атамай, әрдайым "ұмытып" кететіні дәлел. Сенің кітабыңның да Қазақстанда шықпау себебі де сол...

Мен үшін бұл ұйқы бұзар әңгіме. Жетегіне бір түссем ұзақ уақыт шыға алмайтын.

— Жә, не білесің, Үлкен кісі Қанекенге не үшін өшікті?

— Анық-танығын білмеймін, Ебеке. Көкейімдегі бір жорамал ой: Димекен қаншама зор болса да Қаныш Имантайұлын қалың қазақтың жақсы көріп, аузынан тастамай тамсана жыр ететін, шынайы сүйіп, кемеңгері көріп, былайша айтқанда, алқаракөк аспандағы жол нұсқайтын жарық жұлдызы санап, есімін мақтанышпен атайтынын... іштей қызғанады-ау деймін. Әйтпесе мен білетін ешқандай себеп жоқ, бірде-бір айғақ таппайсыз. Қанекен тірлігінде бір адам туралы ғайбат сөз айтпай, әгерәки кімде-кіммен алысса — ашық айтысып өткен әулие кісі... Менің қолымда Қаныш Имантайұлының ВК/б/П Орталық Комитетіне Дінмұхамед Ахметұлы туралы 1952 жылы: "Кен қазу ісін жетік білетін өрелі ғалым, іс мүддесіне мемлекеттік тұрғыдан қарайтын қайраткер коммунист..." деген тәрізді тамаша мінездеме берген ресми хатының көшірмесі бар. Демек, гәп мен айтқанда: басшы ағамыз ширек ғасыр өзіне айтылған көп мадақ, қолпаштаудан соң пендешілік сезімге ұрынып, Қазақстанның өркендеу тарихында, ғылыми шежіресінде де жалғыз өзі қалғысы келген... Қаныш ағамыз — туған халқы шексіз сүйген асыл тұлға! Қай уақытта болсын, қандай аумалы-төкпелі заманда өзгермейтін, қадір-бағасы титтей де кемімейтін, орысша айтқанда, "Человек во все времена!" дерлік ұлы адам!..

Ұстазым бұл сөзге ойланғандай үнсіз жатты да:

— Қисынды сөз! Қанекен жарықтық шынында да сондай кісі еді... — деп жастыққа қайыра қисайды. — Димекеннің халыққа еңбегі, абырой-атағы бір басына жетіп артылады. Қанекеннің беделін қызғанбаса да болар еді, амал қанша!.. Соңғы жылдары маңына өзін қолпаштаушыларды жинап, әділін айтар жігерлі азаматтарды сыртқа тепкені ұнамайды, амал не. Соған қоса бұл кісі өз ісіне сын көзбен қараудан қалып барады деседі білетін жұрт... Жә, батыр, ушыққан дертті екеуміз қысыр кеңеспен тия алмаймыз. Тек арт қайырын берсін делік! Елге кесірі тимесе болды да...

...

Шахтерлер қаласында оқырмандармен кездесуге көбірек жүріп, біразға дейін ұстазымды көре алмадым. Бірақ, Ебіней Арыстанұлы менен көз жазбай қадағалап отырған тәрізді. ҚарМУ-дың Оңтүстік-Шығыстағы жаңа ғимаратында филология факультетінің студенттерімен болған кездесудің соңында ескі достарымның бірі іздеп келіп, ұстазымның үйінде мені тосып отырғанын хабарлады. Дәрігерлердің талабымен қонаққа баруды да, өзі шақыруды да сиреткен ғалым бұл жолы соны белден басып, үш-төрт шәкірттерін жинапты. Бәрі де менің институтта бірге оқыған достарым, металлург-ғалымдар — Жантөре, Сағынтай, Төкен... Сол кеште біз дуылдап отырып әрқилы сөз қозғадық. Әрине, қайсымыз болсын, үй иесінің жариясыз кудалауға түскен кіріптар жайына баспай, енжар көңілін бөгде әңгімеге бұрып, қалайда дімкәс жүрегіне жағымды сөз айтуға тырыстық.

Содан мейманханаға қайтуға таянғанда ұстазым маған:

— Медеу, аңдадың ба, достарың мені жас баладай мәпелейтін болды... Сенің жөнің бөлек, бұларға қосылма, — деп жымиды. — Айтайын дегенім — менде біраз дүниелер бар. Семейіңе қайтқанша соларды оқып, пікір айтуға қалайсың?..

— Құп деймін, Ебеке!

— Онда жұқасынан баста, — деп үстелінің тартпасынан бір папканы суырып алды.

Шоқан Уәлиханов туралы эссесі. Машинкаға басылған көлемі 146 бет.

Шоқанның бес томдық шығармалар жинағының екі басылымы да маған жақсы таныс. Оның кейбір кітаптарын қайыра парақтап, ұлттық асылымыздың тамаша мұраларынан әредік сусындап, ләззат алып, рухани рухтанып отыру — қадетіме айналған ермек. Оған қоса Шоқан туралы Сергей Марковтың, өзіміздің Сәбит Мұқановтың, Әлкей Марғұланның еңбектерімен де жете таныспын. Демек, Ебіней Арыстанұлының эссесін оқуға алғанда Шоқан жайында азды-көпті мағлұматым болатын. Жасыратыны жоқ, қолжазбаны алдыма қоярда: "Апырау, бұл кісі Шоқан мұрасынан не тапты, жоғарыда аталған әйгілі қаламгер, көнігі зерттеушілермен бәсекеге түскенде нендей абырой алады?" — деген күпір ойдан құр алақан емес едім...

"Шоқанның қасиетті ісі" атты орыс тілінде жазылған эссе мені қатты таң қалдырды. Келесі күні түске таман қолжазбаның соңғы бетін жаптым да, ұстазыма телефон соқтым.

— Ебеке, кешегі жұқа қолжазбаңызды оқып болдым. Эсерім ескірмей тұрғанда сізге соны айтсам деп едім, қай уақытта тыңдағыңыз келеді?

— Сәл, сабыр ет, — Трубканы қойып, әлдеқайда шығып кеткенін аңғардым. Сәлден соң қайыра келіп, — Түстендің бе? — деп сұрады.

— Жоқ.

— Біздің үйдің түстігі жақын екен, қайда отырсың, институттан машина жібертейін.

— Бір көлік есік алдында қаңтарулы тұр. Тек өтініш... — Сәл қыбыжықтап сөздің турасын естірттім. — Бөгде кісі шақырмаңыз. Өзіміз ғана болайық...

— Құп! Ал, тез келгін, батыр!

Зүбәйра жеңгей дастарқанды ғалымның кабинетіне жасады. Ескертіп қойған ба, алдымызға ас қойды да есікті нығарлап жауып шығып кетті.

Ас үстінде шаруа жайында ауыз ашуға болмайды дейтін қасаң қағидамыз бар ғой. Сол рәсімді сақтағысы келгенмен Ебекең маған әлсін-әлсін қарай береді. Түнімен қолжазба оқып ұйқым шала болған мен болдырыңқырап отыр едім...

— Өзің бүгін елеңдеп отырсың ғой, жайшылық па?

— Жай емес, Ебеке, — дедім бұдан әрі үй иесін қинауды ыңғайсыз көріп, — Оған кінәлі — таңғажайып еңбегіңіз! Қатты толқыдым, тезірек естіртпесем тіпті мазам болар емес.

— Жә, құлағым сенде.

— Бұл эссеге материалды қайдан алдыңыз? Шоқанның бес томдығы маған таныс...

— О, батыр, өзің сұрап, жауапты да өзің қайтарып отырсың. Шоқанды қайта тану үшін ескі архивтен ештеңе іздеген жоқпын. Сол өзің айтқан бес томдықтан таптым.

— Неше мәрте оқығанда мен неғып көрмегенмін?

— Оныңды білмеймін. Бірақ, сен бір мәселеге ой жүгіртіп қара: әркімнің өз Шоқаны бар емес пе; айталық, бір еңбегін екеуміз қатар отырып оқиықшы — сен одан бір түрлі, мен бір түрлі әсер аламыз... Ал менің қалай болғанда ғалым атым бар, бір нәрсені оқығанда оған көнігі зерттеушілер құсап шұқшия қараймын, жол астарында емеуірінмен айтқан кейбір жайларды көріп отырамын деген сияқты...

— Түсінікті, — дедім ақырында, — Ебеке, қысқасы, мен сіздің мына еңбегіңізді татымы өте жоғары дүние деп білемін! Шоқанды өзіңізге дейінгі бірде-бір зерттеуші көрмеген, айтпаған, ашпаған жаңа қырдан көрсетіпсіз. Құттықтаймын, деңгейі өте жоғары еңбек!.. Тек бір ғана ескертпе, маймөн-келеуді қойып, пікірді адал айт деген өзіңіз..

Қазақы күрең шайға көшкен мезгіл еді бұл.

— Менің де тілеп отырғаным сол.

— Эссенің бастапқы жағын қысқарту керек. Сіз әңгімені Достоевскийдің кім болғанын, әдебиетке қалай келгенін, нендей өлмес дүниелер бергенін, басынан кешкен қуғын-сүргінін тәптіштеп жазудан бастайсыз. Ал мұныңыз оқушыға баяғыдан белгілі жәйт және сіз, гапу етіңіз, Достоевскийді сонымен қайтадан ашпайсыз. Демек, бұл беттердің бәрін қиып тастап, Федор Михайловичтің Шоқан досын түсінде көрген жерінен бастаңыз... Сонда бұл туынды жүз он, иә жүз он бес бетке түсіп, ықшам түрге келіп, бұрынғыдан да жарқырай түседі!

Менің ұсынысыма эссе иесі келіспеді.

— Қандайда дүниені мен шұғыл бастай алмаймын, негізгі тақырыпқа түсу үшін әуелі алды-артыма қарап толғанып, әңгіме желісіне енетін кейіпкерімнің өмір белестерін шолып, алда ұстар бағыт-бағдарымды түзеп алуым шарт. Қанекенің жастық шағын да солай бастағанмын, басқа дүниелерімді де...

— Өзіңіз үшін бұл керек, оқырманға соның қажеті бар ма?

— Жә, аужайынды байқадым. Ойланайын... Сен енді маған мынаны айт: мұны не істе дейсің? Қайда жариялауға болады?.. Алматыны маған айтпа. Құдай оны табиғи апаттан, зілаладан сақтасын!.. Көмектескің келсе, кешелі-бүгінгі әңгімеңнен байқадым, өрісің ұзарды, Мәскеудің бір баспасымен жалғастыр мені.

Мен үшін бұл — қиын шаруа. Әсіресе орталықтан шалғай Семей сияқты қалада тұратын жазушыға. Сөйтсе де...

— Ебеке, былай істейік, — дедім кенет сап ете қалған бір ойға қуанғаннан алақанымды сарт-сұрт соғып, — Сізге мықты басылым таптым! "Советский писатель" баспасы жыл аралатып, "Пути в незнаемое" деген ортақ атпен жұртқа ерекше танымал альманах шығарып тұрады. Авторлары — әйгілі жазушылар, ғылым иелері. Ал жариялайтын материалдары — ғылымның соны жаңалықтары туралы, ғалымдар жайында жазушылардың қызықты жазбалары, тарихи ізденістерден де бастартпайды... Сіздің "Шоқаныңыз" сол жинаққа жарап тұр! Шоқанның ғылыми мұрасына, есіміне орыстың зиялы қауымы ілтипатпен қарайды...

— Көкейге қонады. Жә, оның кілтүпаны кімнің қолында?

— Альманахты шығарушылар алқасының төрағасы һәм құрастырушысы — Даниил Данин деген кісі. Ол кісіні мен аздап білемін. "Сәтбаевтан" бұрнағы жылы үзінді баспақ болған, бірақ ел жақтағы қаскөй жұрт біліп қалса кітабымды шығартпас деп сақтық жасап бермедім.

— "Резерфорд", "Нильс Бор" дейтін ғұмырнама кітаптардың авторы Данин бе айтып отырғаның? — деді Ебекең елең етіп. — О, ол — мықты жазушы! Еңбектерін әлденеше мәрте оқыдым. Әлей жазғыштардың бірі.

— Тап өзі, Ебеке. Жазушылығы ғана емес, кісілігі де, қайраткерлігі де ірі! Сіздің де атағыңыз дардай, меніңше, сол қасқаның өзіне тура шығу керек...

— Келістім. Өтпей қалса тонымыз су болмас...

Сол сәтте-ақ Мәскеуге жолданбақ хаттың нобайын қағазға түсірдік. Ебекең архивінде сақталған хаттың көшірмесінде оның жолданған күні — 1981 жылдың мамыр айының 27-жаңасы делінген. Мен өз хатымды Семейге қайтқан соң жөнелттім.

Арада екі ай шамасы өткенде Мәскеуден тілдей хат алдым: тамаша жазушы, әрі ғалым автор тауып бергенім үшін Даниил Семенович ризалық білдіріпті; әмбе ұстазыма "Пути в неизвестное" жинағының шығарушылар алқасына мүше болуға тілек жолдапты. Сол күні-ақ Қарағандыға телефон шалдым.

— Оу, батыр! — деді Ебекең дауысын көтере сөйлеп, — Басқа басылымдар әні-міні десіп сөзбұйдаға салып жатқанда, Сенің Даниил Семеновичің ерекше ізетті жан екен, "Шоқанды" кедергісіз қабылдады. Кезекті 18-ші жинаққа қосатын болды... Бірақ, сенен кешірім сұраймын, бауырым. Өзің айтқан беттерді қысқартпай жолдап едім. Сенің ескертуінді Данин де қайталап, Достоевский жөніндегі беташар тарауды қысқартуға рұқсат сұрапты... — деп маған аз-кем мадақ айтты да, басылымның шығарушылар алқасына мүше болуға келісім бергенін хабарлады.

— Қайырлы болсын, Ебеке! Бұл енді қуаныштың басы, достарыңызды қуантып, дұшпандарыңызды есінен тандыратын сенсация болады, тегінде! Тек соны әзірше ешкімге айтпаңыз, ағасы! Үй артында саққұлақтар барын ұмытпаңыз...

— Әй, батыр, осы ақылды Қамзабай мен Зүбәйра жеңген де айтып отыр. "Сәтбаевты" дүйім елден жасырып шығарған тура сенің айлаңа көш дейді екеуі де.

— Мен соны қайбір жетіскеннен жасады дейсіз, ағасы. Кең заманды тарылтып, ойына келгенін жасап отырған кердең бастықтарға қарсы қолданған амал еді ол. "Ігі мақсат қару таңдатпайды" деген бар емес пе, жеңгейдің ақылына құлақ асыңыз!..

— Жарайт, жуықта Семен Надсон деген, небәрі жиырма бес жыл өмір сүріп, өткен ғасырдың аяғында өкпе дертінен жанып кеткен орыстың әлей ақынынан сәті түсіп бірер өлең аударып едім. Біреуінің аяғы: *"Ендігі өмір тек қана шыдай*

білу, Дегендейін: "Мен көндім, құдай салды..." деген оймен түйілетін. Тоқтадым соған, көндім, батыр...

Амал қанша, қатал тағдыр "Пути в незнаемоеңың" 18-кітабын Ебіней Арыстанұлына көрсетпеді. 1984 жылдың көктемінің аяғын мен Мәскеу түбінде, жазушылардың шығармашылық үйі Переделкинода өткіздім. Сонда жатқанымда Мәскеудегі қолжазбаның тағдырын біліп беруін өтінген Қамзабай Арыстанұлынан хат алдым. "Советский писатель" баспасының проза редакциясына барсам, жинақтың редакторы И.Ю.Ковалева дайын тұрған терім беттерін Қарағандыға жолдағалы отыр екен.

— Жібермей-ақ қойыңыз, автордан айырылып қалдық. Терімді маған беріңіз, бірер күнде оқып, қайтадан әкеп берейін, материал маған таныс, — деп қаралы хабарды редакцияға естіртіп, әрі терілген эссенің тұңғыш оқушысы болып, қолжазбаға тағы бір мәрте қол тигізуге тура келді...

"Шоқанның" қолжазбасын талқылаған күні маған Ебекең жымия қарап:

— Медеу, саған тағы да бір қолқам бар. Ол мынау — "Сәтбаевтың" қолжазбасы, — деп "Шоқаннан" гөрі қомақты буманы алдыма қойды. — Сен осыны да үйіңе қайтқанша оқып бер. Мұның бастапқы нұсқасы дүниеге келгеніне бес-алты жыл болды. Мынау ең соңғысы. Бұған сен Сәтбаевты зерттеуші ретінде, әрі сол тақырыптың ұңғыл-шұңғылын білетін жазушы көзімен үңіл. Сенің кітабыңды оқыған соң мен мұнда жазылған әуеннен бас тартып, біткен тарауларды қайта қотаруға пейілмін. Үйткені сен менің алдымды орап кеттің, оныңды сөкпеймін, сені қайталамау үшін не істеуім керектігіне алаң болып толғаныста жүргенімді айтып отырмайын. Маған нақтылы ақыл керек, Қанекенді қай қырынан көрсету қажет, осы сарында тың ой берсең деймін...

Шамасы екі жүз беттен астам, он баспа табаққа сөз айтпайтын қолжазбаны Жезқазғанға ала кетіп асықпай оқып, әлденеше бетіне сұрау, әрқилы белгілер қойып, өз пікірімді қағазға түрте отырып, Ебекеңнің алдына қайтар жолда қайыра бардым.

Ұстазым мені тыңдап алып, диктофонын қосты. Бүгінде аңдасам бірқанша пікірім жоғарыда біз молдап келтірген Т.Кәкішевтің, Ю.Герттің, А.Бальбуровтың уәждерімен үндес шығыпты. Екінші пікірім Қанекен ауылдастарының естелігін сақтықпен пайдалану жайында еді. Ақырында әңгіме сүреңі ұстазым күткен жәйтке ауысты.

— Мен үшін бұл қиын сұрақ, Ебеке, қиын болатыны — өз

кітабымда мен Қанекен туралы ойымдағыны түгел жаздым, айтылмай қалғаны болса — кейін қосамын, "ЖЗЛ" редакциясы мені көлемнен шектеді, әмбе цензураның қысымы қатты болды... Ал сіз, өзіңіз айтқандай, менің жазғанымды енді қайталай алмайсыз. Сөйтсе де бір ой айтайын... Меніңше, әйтеуір қайта қотармақ екенсіз, кітаптың желісін өзгертіп, айталық, "Балалық шақ", "Студенттік ғұмыр", "Жезқазған хикаяты"... деген сияқты шартты тарауларға бөліп, ғалымның күллі өмірін өсудаму, ширау, биікке өрлеу, ел көгіне шығу кезеңдерін хронологиялық ретпен сыпыра баяндамай, ғылым көкжиегіне шыққан айшықты кезеңін даралап алып, оқыс бір оқиғаны көлденең тартудан бастаңыз. Мысалы, 50-жылдардың шерлі оқиғаларында Қауіпсіздік комитеті Қанекенді көп айналдырған, жауапқа шақырғанын білмеймін, бірақ Одақтық Гостехнадзор деген атышулы мекеменің әріпшіл өкілдері Мәскеуден екі мәрте келіп, Алматыда айлап жатып, Қанекеннің Жезді мен Атасудағы геологиялық ізденістерінен ілгешек іздеп көп қазған. ГФИ-дың бүкіл-есеп қисабын ақтарып, компромат іздеген. Тіпті академик Н.Г.Кассин солардың Сәтбаевқа теріс-қағыс мінездеме бер деген талабына қатты жәбірленіп, содан қан қысымы көтеріліп, ауыруханаға түсіп, сонда жатып опат болған. Және бір дерек: бір кеште Қанекен қатты ширықса керек, екі-үш стенографистка мен машинисткаларды топтап шақырып, Гостехнадзорға түсінік жазған, бір түнгі диктовкасы 112 бет болыпты...

— Апыр-ай, неткен еңбекқорлық! Фажап емес пе!?..

— Мұны тәптіштеп айтып отырғаным, Ебеке, сізге осындай бір оқыс оқиғадан, әрине, оқушыны бірден елітіп сүйрей жөнелетін тартымды желімен бастап, бәлкім жеке-жеке новелла түрінде жазып, соның кезең-белдерінде кейіпкеріңіз өзі өткен өмір суреттерін есіне алып отырса. Әрине, әр тарау сайын оқиға мен жылдар ауысуға тиіс... Мен өзім бұл әуенде жаза алмаймын, ал сіздің суреттеу машығыңыз соған жақын. "Шоқанның қасиетті ісін" солай жазыпсыз, мына қолжазбада соның белгісі бар. Осындағы дайын беттер түгелдей соған көшеді. Тек жазу әуеніне, мезгілге, интонацияға өзгеріс жасайсыз. Таңдау өзіңізден. Менікі ұсыныс, әмбе атүсті айтылған...

— Жарайт, батыр, ойланайын... Басқа оқығандардың да солай дегендері бар...

IV

1982 жылдың жазы, тамылжыған шілде айының аяқ шені, бәлкім тамыздың бас кезі болар. Әлдеқайда жолаушы кетіп,

үйге оралғаным сол еді, Семей облыстық байланыс басқармасының бастығы, өзімнің аңшы досым Нұралы Омаров телефон соғып, бірер күн бұрын Семейге Ебіней Арыстанұлының келіп қайтқанын, мені іздегенін, Өскеменнен қайтарда соғатынын айтты.

— Қашан қайтпақ?

— Шамасы алдағы жұмада.

— Нұреке, екі жақты хабарлас болайық...

Келесі аптада Нұрекең тағы да телефон шалып, күткен қонағымның ертелете келіп, Ертіс жағасындағы байланысшылардың демалыс үйінде тынығып жатқанын ескертті.

— Бұл жерді сен таба алмайсың, — деді Нұрағаң үлкендігіне сайып, бұйыра сөйлеп. — Асыңды қазанға салғыз да, есігің алдынан менің машинамды күт. Қонағың асығыс, Семейге қонбайды, кешкі салқынмен аттанбақ...

— Оның жөнін қонақ емес, сіз бен біз билейтін шығармыз...

Ақыры, солай істедік. Кездескен сәтте-ақ қонақтың қайда болып, Семейден не көргенін естіген соң ұстазым еріксіз мойындай ұсыныс айттым.

— Сізді қошаметтеуші екі ағам (оның бірі қазірде марқұм болған, бұрынғы партия қызметкері Махмет Тұрсынов еді, ол кісінің Ебекеңе жерлес қана емес, нағашы екенін бұрынырақ айтқамыз) сізге қаланың нулы-сулы көрікті сыртын көрсетіпті де, ал қымбат қазыналар жатқан қоймаларына апармапты. Ақсұлу (Нұралы Омаровтың жұбайы) жеңгейдің таңғы асын ішкен соң қалаға барамыз. Соларды көрген кезде Семейден бүгін аттанасыз ба, әлде аялдайсыз ба, Ебеке, оның жөнін өзіңіз шешесіз...

Семейдегі тарихи орындарды көруді біз Абай ағамыз талай мәрте айлап жатып, қоныс қылған Әнияр Молдабаевтың (бұрынғы Абай мұражайы, қазірде Алаш арыстарының музейі) үйін көруден бастадық. Одан соң Ф.М.Достоевскийдің Семейде бес жыл тұрған, бұрынғы Крепостной көшесіндегі екі қабат шағын ағаш үйіне келдік. Мұнда ұлы орыс жазушысының әдеби-мемориал мекені орналасқан...

— Ал болдың ба, батыр? — деді ғалым.

— Жоқ, Ебеке, ең мол қазыналы жерге әлі жеткен жоқсыз. Шаршамасаңыз оған қазір барамыз, болмаса ас ішіп әлденіп алып. Қалау өзіңізден.

— Онда баста соған.

Ат басын тіреген келесі ғимарат — Семейдің облыстық өлкетану мұражайы еді. Ту баста генерал-губернаторға тұрғын-жай ету үшін салынған кең қонысқа мұражай сол жылы көшіп, етек-жеңі жиылмай, қайтадан құру, экспозици-

яларын қайта жасау тәрізді михнат кешіп жатқан кезі. Мен үйдің жалпы нобайын, іші-сыртын көрсеттім де, бізді есік алдынан қарсы алған мұражай директоры Ерсайыновқа:

— Ал, Балташ, ғалым қонақты қорлы қазына жатқан жабық бөлмеге баста, — дедім.

Директор бізді кітапханаға апарды.

— Бұл кітапханада бір кезде отыз мыңдай ескі кітап, газет, журналдар болған. Оның біразы Абай және Достоевский үйлеріне, облыстық кітапханаға, одан қалғаны Алматыдағы Мемлекеттік және академияның ғылыми кітапханаларына бұйрықпен беріліп, ішінара суық қолдардың тонауына түскен... Содан қалғаны — мынау, — әлі де оншақты мың кітап бар. Мына қатарда — төңкеріске дейінгі кітаптар, иә одан бергі — өлкелік газеттер мен стастикалық есептер... Біз сізге бөгет жасамаймыз, асықпай қараңыз, — деп қасымыздағы қошеметшілерді ертіп сыртқа жөнелдік.

Екі сағаттан кейін қайтып келсем — Ебекең құшақ-құшақ газет бумалары мен ескі кітаптардың ортасында, Қарағандыдан көшір ғып ертіп шыққан ғылыми серігі М.З. Угорец ағайынды Гранаттардың энциклопедиясының жебірей халқы туралы жазылған дербес томын алдына алып, архивке көміліп отыр.

— Ау, Ебеке, сізді күте-күте қарнымыз ашты. Балаңыздың да әбден мазасы кетті, — деп қасымда тұрған кіші баласы Рәшитті нұсқадым.

— Медеу, мына жігіттердің көзінше мен саған шынымды айтайын: Семейің мені мейлінше тойғызды! Сен тұрған қаланы Өскемен, Павлодар, Қарағандымен, тіпті біздің Қызылжармен де салыстыруға болмайды. Нағыз ескі мәдениеттің бай қоры осында екен! Мен, сірә, Қанекеңнің жастай білімдар болып, дүйім елді сонша ынтықтырып жүрген ғұлама сырын енді ұққандаймын. Адам жас кезінде ұғымтал болады ғой, өзіне керек білімнің қайнар бұлағын ағамыз жарықтық осында, мына үйде, музейдің ескі кітапханасында отырып алған тәрізді-ау. Марк Залманович, мына музейдің іргесі қай жылы қаланғанын білесің бе? — деді кенет қасындағы серігіне қарап, — 1883 жыл! Бұл кезде Алматыда музей, кітапхана түгілі газет болды ма, әй, білмеймін... Қысқасы, Медеу, манағы сөзіңдұрыс. Семейге жол-жөнекей соғып, бірер қонып аттануға болмайды екен... Тоқ етері, мына Балташ батыр екеуміз келісіп отырмыз, келесі жылға дейін үйдің жөндеуін бітіремін дейді. Сонда біз араға бес-алты ай салып, сірә, қысты әрі аударып қайтып оралсақ — бұл батыр мені тура он күн күтімге алмақ...

Балташ дереу: "Тура сөйтеміз, ағасы!" — деді.

— Келістім. Ал, батыр, қарның ашып тұрса — баста үйіңе.

Клара келіннен де ұят болды, күні бойы тосқыздық білем, — деп Ебекең орнынан тұрды.

Амал қанша, қадірлі Ебіней Арыстанұлының Семейге бұл — тұңғыш та, әрі ең соңғы сапары болды...

Жоғарыда даралап та, саралап та айтқан неше алуан кедергілер, бәлкім біз білмейтін өзге жәйттер кесе көлденең тұрып, түү бастан қыбы келмеген сәтсіздіктер (сірә, соның ең бастысы, ел билеуші әкімдердің бұл тақырыпқа қырғиқабақ көзқарасы) де әсер етсе керек-ау, Ебіней Арыстанұлы шамасы 1972-1983 жылдар аралығында сан мәрте қайта бастап, қаншама мәрте қайта көшірген, осылайша ұзақ толғатқан Қаныш Сәтбаев туралы кітабы аяқталмаған қалпында жазу үстелінің тартпасында қалды. Оның тақа біткен бастапқы тарауларын ғасыр аяғына дейін ешкім керек етпей ғалымның архивінде қозғаусыз ұзақ жатты. Бұ да кешегі заманның кереғар құбылыстарының бірі.

"Детские годы Каныша" аталған кітаптың орысша нұсқасы тек қана 2001 жылы Қарағанды қаласындағы "Арқо" ТОО-сынан 400 дана таралыммен жарияланды. Ал қазақшасы академик Қ.И. Сәтбаевтың жүз жылдық мерейтойы қарсаңында "Қазақстан" баспа үйінің ынтасымен (демеушісі "Мобил ойл Қазақстан инк" компаниясы, аударып, редакциялаған Рәшит Рақымбеков), 1999 жылы жарық көрді.

Ұстазымның талантты қаламынан өрілген қос кітап — әдеби жөнінен де, ғылыми танымдық тұрасынан да сүбелі шығарма екеніне дау жоқ. Орны толмас зор өкініш: үлкен эпопея жүлгесінде жобаланған туындының небәрі 10-12 баспа табақтан аспай қапылыста үзіліп қалғандығы?!..

ОН ҮШІНШІ ТАРАУ

"Тов. НИКОНОВУ А.С.

Дорогой Анатолий Сергеевич!

Воспомоществуй Христа ради насосами
высокого давления (хотя бы одним) для бу-
дущих бензиновых рек из угольного бас-
сейна. Премногим обязанный Твоему вни-
манию.

Е.А.Букетов.

10 декабря 1983 года."

**"ӨКІНІШ КӨП, АЙТАМЫН ЕГІЛІП ЗАР,
ӨЗ ЖҰЛДЫЗЫҢ САЙЛАУЛЫ ЖОЛЫН ТАБАР"**

I

Халькогендер мен халькогенидтер химиясының өзекті мәселелерін талқылаған Бүкілодақтық алғашқы ғылыми конференция мінберінен КСРО ҒА-ның Физикалық химия институтының директоры, академик В.И.Спицин әріптестеріне қасқая қарап тұрып: *"Сіздер, қарағандылықтар, сірескен мол көмірдің үстінде отырып, қисапсыз сол қазынамен шұғылдануға, неге екенін білмеймін, ден қоймай келесіздер. Мен бұған қатты таңмын, көмірден сұйық отын алу мүмкіндігін не себепті ойланбасқа?!",* — деген-ді.

Биік мінберден кім не айтпайды, әмбе Мәскеу сықылды білімдар орталықтан Қарағандыдай шет түкпірге арнайы келген соң Еңбек Ері атағы бар ұлағатты ғалым ескерту жасамаса несіне ғұлама атанды? Қадірменді Виктор Ивановичтің өткір сынына залдағы көпшілік құшырлана қол соғып, *"Мына қасқа жақсы айтты, бұл идея бізге енді елу жылға ермек болады!.."* дескен де, сол сәтте-ақ тарс ұмытқан-ды. Ұмытпағандар да болыпты. Солардың бірі — Ебіней Арыстанұлы. Көмірден бензин алу, адам тірлігіне қажет түрліше заттарды қосымша өндіру ісі оны бұрын да ойландырып, ақыры өзірлік бастаған сияқты.

В.И.Спицинге 1979 жылы жолдаған алғашқы хатында: *"Ең қиыны, осы бағытта ешқандай зерттеу жүрмегендіктен маман кадрлар бізде даярланбаған. ХМИ-да өзіңізге мәлім Л.А. - Кричевский бар, оған кандидат атағы бар бір әйел қолғабыс*

етіп жүр. Солардың зерттеуіне көмегі тиер, келешегінен үміт етер бірде-бір жанкүйер болмауын мойындауға тиіспін. Алдағы уақытта қолда бар мүмкіндіктерді, тіпті қызмет бабымды пайдаланып бұл істі барынша өрістетуге құлшынудамын, біздегі мүмкіндіктің шектеулі екені, өзіміз алдыға қойған мұратқа сай еместігі — Сізге мәлім... Ең қиыны, мен өзім бұл жайында жартымды ештеңе білмеймін. Бүге-шігесін жете білмеген соң қарадай ақылгөйсүте тағы болмайды. Сөйтсе де ақырындап білімімізді қордалап, университеттің өзінде осы іспен тікелей шұғылданатын "Проблемалық құтыхана" ашу ісіне біртіндеп жақындап келеміз. Сол үшін бізге табан тірер мықты идея, бәлкім ғылыми тың ой керек. Қазіргі тірлігім осы төңіректе..." — дегенінде көп жөйттің астары ашылған.

Көмірмен шұғылданаар маман мәселесі ақыры жөнге келді. А.Ғ. есімді жас қазақ, ғылым кандидаты ректордың ұсынысын қуана қабылдап, Мәскеудегі Жанғыш қазба байлықтар институтына (ИГИ) ғылыми тәжірибе үйренуге аттанды.

"Мұнай, көмір және су — химия мен қуат көзі" деп атаған, көпшілікке түсінікті қарапайым тілде жазылған ғылыми трактатында профессор Бөкетов адамзат қауымының көмір, су және мұнай қуатын қалай игергендігіне, солардың табиғи қоры мен келешек мүмкіндігіне, негізгі қуат көздерінің алдағы жүздеген жылдардағы өсу, өзгеру, өшу тарихына шолу жасап, сол қазына әбден сарқылған жағдайда не істеу керектігіне дейін тәптіштеп жазыпты. Әрине, қызықты түрде, ғылыми сараптамасы академик көзімен тұжырымдай баяндалған. Көмірден сұйық отын алу ісін де, оның сынақтан өткен әдістерін де егжей-тегжей сөз еткен...

Трактатты оқу үстінде біз оның көмірді сұйылтауға кірісерден бұрын неше алуан әдебиетті, осы істің ғұмыр тарихы, ғылыми сипаттамасы жазылған еңбектерді (сірә, шетелдік басылымдардың аудармаларын да) бас алмай оқып, соның кейбірінен көшірме жасап, енді бірін қорыта болжамдаумен әзірлегенін аңғардық. Сірә, ден қойған мәселенің бүге-шігесін ұғумен қатар өз білгенін жазба түрде жүйелеп алуды мұрат еткен; әрі осы іске еліккен жас көмекшілеріне бағдарға ұстар кеңесші құрал етпек болған; жаза келе көпшілік үшін де пайдалы мағлұмат екенін түсініп, әуелі әдеби-қоғамдық журнал бетінде, соңынан брошюра етіп жеке кітапша түрінде шығаруды жобалаған; сол арқылы көмір химиясына жұртшылық назарын аударуды ойлаған...

Амал қанша, аурухана төсегінде таңылып жатып дүниеге келтірген тамаша еңбегі біз ілгеріде қынжыла баяндаған, тұт-

қиылда тап болған тиым салдарынан әжетке аспай қалыпты: көлемі үш баспа табаққа жетер-жетпес шағын трактатпен біз Қарағандының "Полиграфия" өндіріс бірлестігі бертінде, 1994 жылы 4 мың дана етіп жарыққа шығарған нұсқасы бойынша таныстық...

Сонымен көмірмен жұмыс там-тұмдап болса да күткен арнаға түсті. Тегінде, қандай да зерттеу шикізат таңдаудан басталады. Бекетов тобы Қарағанды мен Екібастұздың қызуы күшті таскөмірін бірден тәрк етіп, алғашқы тәжірибеге қазақ даласында қисапсыз мол жаралған, күл-боқаты көп, қызуы жоғарыда аталған алып көмір ошақтарының шикізатынан әлдеқайда кем, жөпшенді қазандықта жана қоймайтын, сол себепті өндіріс орындары аса керек қылмайтын қоңыр көмірді таңдап, органикалық синтездеу жолымен ең арзан бензин алу технологиясын жасауды мақсат еткен. Неге?

Қарағанды көмірі кокстелетін шикізат — болат пен шойын қорытуда оны ауыстыратын отын дүниеде шектеулі. Екібастұз көмірінің қызуы да өте жоғары. Олай болса ондай таскөмірді бензин алуға ешкім де бермейді. Ал қоңыр көмір болса, құдайға шүкір, Кеңес Одағында, оның ішінде Қазақстан атырабында қисапсыз көп. Бір ғана Екібастұз іргесіндегі Майкөбен кенішінің қоңыр көмірінің қоры 5 миллиард тоннадан астам! Ал Торғай ойпатындағы күні бүгінге дейін қозғаусыз жатқан қоңыр көмір дүниежүзілік алып саналатын Екібастұз бассейніндегі жанғыш отынның жиынтық қорын екі есе орап алады. Демек, оны төрт-бес ғасыр, бәлкім одан да көп жылдар емін-еркін әжетке жаратуға болады.

Көмірден жағармай ағызу идеясы іштен жанатын двигателдер дүниеге келіп (XIX ғасырдың аяғы), автомобиль, трактор, ұшақтарға қозғалыс беретін бірден-бір қуат көзіне айналып, ток пен жылу өндіретін қазандықтардың суын қайната бастаған кезде туған. Мұнай іздеу, оның мол қорын тапқан күнде де — жеті қат жер астынан, кейде теңіз табанынан өндіру, одан құрлыққа тасымалдау мехнаты көп ауыр жұмыс. Әрі қоры шектеулі. Ал дизельдерге қажет мазутты, иә бензинді көмірден ағызу ше?..

Көмір химиясы аталған ілім оның құпиясын өткен ғасырдың алғашқы жартысында-ақ тапқан. Бар гәп — көмірдің де, мұнайдың да біртекті екі элементтен тұратындығында, яғни

көміртегі мен сутегіден. Айырмашылық — екі элементтің өзара қанша мөлшерде байланысуында ғана. Академик Бөкетов өз кітапшасында соны қарапайым түсіндірген: көмірдегі сутегі мен көміртегінің атомдық қатынасы — 1:1, рас, сутегінің атомдық салмағы — 1, ал көміртегінікі -12; соған орай көмірдегі көміртегінің мөлшері сутегінен 12 есе артық; ал мұнайдағы екі элементтің өзара байланысы — 1:2, яки, сутегінің 2 атомы көміртегінің бір атомымен кіріккен, сол себептен мұнайдың салмағы көмірден екі есе жеңіл; қатты емес, сұйық түрінде кездесетін себебі де содан...

Егерде көмір құрамындағы сутегі атомын екі есе көбейте алсақ кәдуілгі таскөмір қоймалжың ертіндіге айналады. Табиғи мұнайдан даралау үшін ғалымдар оны "синтетикалық мұнай" атаған. Ал, көмірді сутегімен байыту процесін "көмірді гидрогенизациялау" (гидроген — сутегінің грекше атауы) дейді, біз оны қазақы ұғымға бейімдеп, "көмірді сұйылту" деп атадық.

Дүние жүзінің химиктері көмірді сұйылтудың бірнеше әдісін ойлап тапқан. Соның бірін неміс химигі Бергиус 1912 жылы ұсыныпты, өндіріске ол "Бергиус әдісі" деген атаумен еніпті. Ол болса көмірді жабық пеште ауа қатыстырмай 400-500 градусқа дейін қыздырып, 500-700 атмосфера қысыммен сутегі атомын өндіруге негізделген. Процесті тездету үшін темір, никель, кобальт, молибен және кейбір сирек элементтердің тұздарын катализатор ретінде қолданған. Көмірді ұнтақтап, әрі сұйық мұнаймен араластырмаса сұйылту процесі жүрмеген... Қысқасы, көмірден бензин ағызу өте күрделі өңдеулер арқылы (әлгіндей күшті қысымды алуға және сутегінің қатысуымен қыздыру үшін қанша жабдық пен қуат керек?) жүзеге асқан. Десек те шетелде салынған 48 зауыттың қақ жартысы "Бергиус әдісімен" жұмыс істепті...

Жер үйде туып, ержеткен болсаңыз, шешеңіздің тым ұсақ көмірді пешке салардан бұрын шамалап су құятынын көрген шығарсыз. Бұл болса жануды оңайлатып, әрі қызуды көбірек алудың қарапайым әдісі. Ал соны химиялық тұрғыдан түсіндірсек, жану кезінде көмір қабатында "көміртегінің оксиді" (кәдімгі иіс газы) және сутегі атомы түзіледі де, қызу лебін еселеп күшейтеді.

Шетелдік ғалымдар Фишер мен Тропша көмірді өртеу кезінде түзілген әлгі екі газды катализатор қабаты арқылы айдап, көмірсутектерінен тұратын сұйық зат алуды ойлап тапқан. Газ көлемі көбірек болса, сұйық зат соғырлым молырақ ағы-зылған. Ал сұйық деп отырғанымыз — кәдімгі мұнай...
"Оңтүстік Африка республикасында "Фишер-Тропша әдісіне"

бейімделіп салынған алып зауыт осы күнге дейін жұмыс істеп тұр... ” — депті Ебіней Арыстанұлы өз кітапшасында.

Осы айтылғаннан шығатын уәж: күн сайын пешке жағып жүрген көдуілгі таскөмірді сұйық мұнайға айналдыру қиын емес; содан қосымша шығатын анау-мынау боқаттан, әр түрлі заттардан тазарту да оңай; бұл болса мұнайдан бензин, керосин, мотор майларын, өзгедей де керек заттар алудың ғасырлық тәжірибесінде сыннан өткен... Шынында да ғажап емес пе?! Миллиардтаған тонна көмірді қиянға тасып әуре болмай, шыққан жерінде-ақ синтездеп, жүздеген миллион тонна жағармай өндіруге болады, әмбе мыңдаған тонна қосымша заттар! Синтезделген көмірдің дені, дәлірек айтқанда, алпыс пайызы таза бензинге, немесе сұйық отынның өзге түрлеріне айналады! Ал қалдық затты асфальт жолды төсеуге жаратуға болады. Тіршілік қорегі жұпар ауамызды ластап, ашық аспанымызды қарақошқыл түтінмен айғыздап, үлкенді-кішілі мыңдаған қалаларда күні-түні жұмыс істеп тұрған жүздеген ГРЭС, ТЭЦ-тердің қазандықтарынан біржола құтыламыз. Соның бәрі арзанға түскен дизель отынмен жүретін двигательдермен ауысады. Ал, олар көмірді өртеуде түзілетін улы заттардан ада, яки, экологиялық зардабы жүздеген есе кем. Иә, бұл ғажап іс болар еді! Тек арзан да мол сұйық отын алудың жолын тап. Ал мұнайды тасымалдау — үйреншікті жұмыс...

Сондықтан да әлгі әдістер ХХ ғасырдың басында-ақ талай-талай шетелдік білгірдің ақыл-есін билеп, соны шешу жолына күллі өмірін сарп еткен фанатик іздемпаздарды туғызған. Өз әдістеріне патент алып шексіз байыған жолдыларын жоғарыда атадық. Алайда соның бәрі бертінде өркендей алмады. Көмірден ағызылған бензин де, жағармайдың басқа түрлері де табиғат жаратқан сұйық отынның өзіндік құнынан үш есе артып түсуі — басты кедергіге айналды.

Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында Адольф Гитлердің тікелей тапсырмасымен неміс химиктері Рур бассейнінің қордалы қоңыр көміріне негіздеп, Мюнхен қаласында салғызған зауыттар 4,5 миллион тонна бензин өндіріпті. Яғни, неміс әскері өзіне қажет мотор жемі мен авиабензиннің төрттен үшін қоңыр көмірден алған... Е.Бөкетов кітапшасында келтірілген деректе 1940-1943 жылдар аралығында синтетикалық мұнай зауыттары Жапонияда, Италияда, Англияда, Францияда жұмыс істеп, 7-8 миллион тонна сұйық отын өндіргені айтылған...

Нәсілшілдік-фашистік саясаты үшін жаза тартқан Оңтүстік Африка республикасы 60-жылдарда экономикалық

қыспаққа тап болғанда, Мюнхен зауыттарында жұмыс істеген неміс химиктерінің таңдаулы инженерлерін жасырын жеткізіп, көмірден сұйық отын ағызып, мыңдаған автомобиль, тракторларын жүргізіпті. Кеңес химиктері де "80-жылдардың орта шенінде Мәскеу іргесінде тәулігіне бес тонна көмірді сұйыққа айналдыратын шағын зауыт сынақтан өтіп, жұмыс істей бастаған...

...

Жә, осы деректерді біле отырып, "Академик Бөкетовтің баяғыда шешілген, ешқандай құпиясы жоқ, көмірден бензин ағызуға соншама құлшынуы не себептен?" деген сауал тууы мүмкін. Шынында да неге, не себептен?..

— Медеу, жылдан асты, мен қазірде тың зерттеу бастап, келелі бір істің түйініне бір қадам жақындаған сияқтымын, — деген-ді Ебекең 1981 жылдың жазында Балқашта кездескен күндердің бірінде. — Ол енді көмірден бензин алу мәселесі...

— Бензин? Бензинде шаруаңыз қанша? Бұл органикалық химия емес пе?

— Міне, міне... сен де инженер бола тұра, таңданыс білдірдің. Елдің бәрі сөйтеді. Ембі мен Маңғыстаудың құдай жаратқан мол мұнайын ала алмай жүргенде көмірден бензин ағызу деген не азап, қажеті қанша... деп танауларын шүйіріп, сыртымнан "фантазер" атап мазақ етушілер аз емес... — деді Ебіней Арыстанұлы маған жымия қарап. — Көмірді сұйылту ісімен бізде қазір, күллі Одақта мен сияқты бірлі-жарым фанатиктер болмаса, түбегейлі түрде шұғылданып жүрген зерттеуші жоқ. Себебін әлгінде өзің айттың: жер қойнындағы мұнай қоры, құдайға шүкір, әзірше жеткілікті!.. Ал алда-жалда сол қазына сарқылып, тақыр жерге отырып қалдық па — бұл мәселе бір-ақ күнде зәру іске айналып, көмірді жер-жерде сұйылта бастаймыз.

Бұрнағы жылы Мәскеуге жіберген жас ғалым бір жылды сол жақта өткізіп, білімін тереңдетіп оралған соң, биік мәнсабынан жұрдай болған академиктің күні біткенге сайған болар, әлде "Есің барда еліңді тап!" — деп ақыл айтушылар болды ма, кім білсін, өзімен бірге жұмыс істеуден үзілді-кесілді бас тартты. Ебіней Арыстанұлы оған: "Қалқам, мұның не? Неге опасыздық жасадың, бастапқы уәдеміз басқа еді ғой..." — демеді (Шәкірттерінің куәлігіне қарағанда, ондай айнымалы,

бір күндік пайдасын көздейтін адамдар туралы Ебекең: "Е, оны қоя-ақ қойыңдар, жүрген жеріне шөп шықпайды..." — дейді екен). Бұл болса зерттеуді бастауды жарым жылға кешіктірді.

Мәскеуге екінші мәрте маман жіберерде көп ойланып, ақыры сол жақта ғылыми жұмыспен шұғылданған, жігіт ағасы жасына тақаған ғылым кандидаты Болат Төлеуханұлы Ермағанбетовке тоқтады. Тек оған бір жыл емес, тәжірибе сабағын алты айда үрдіс аяқтауды міндет етті. Білікті орталықтан білімін қорлап оралған көмекшісіне:

— Бұл істі, Бөкен батыр, бірге көтереміз, ал жұмыс өте ауыр. Ақырына дейін шыдайсың ба, шыныңды айт! Ал, мен талапты қатты қоятын адаммын... — деген-ді.

— Ағасы, бұл іске келіспесем — Мәскеуге бармас едім. Өзіңіз білесіз, мен сізге дейін Мәскеудің атақты органик-синтетигі Леонид Иванович Закариннің құтыханасында жұмыс істеп, ғылыми мектебінен өттім. Сөйтіп органик болуға өзірленіп жүргенімде, міне, сіз араласып, көмір химиясына салып қойдыңыз... Енді одан қайда қашамын? — деп Болат Ермағанбетов те ағынан жарыла сөйлеп басын сипады.

Өздеріне септігі тиер көмекшілерді екеуі ақылдаса отырып таңдады. Алғашқы жылда-ақ оншақты жас қызметкердің басын құрап, іле жұмысқа кіріскен-ді. Лаборанттардан өзгесі жоғары білімді химиктер, рас, ғылыми атақтары жоқ. Бірақ, көмірді сұйылту құпиясын игеруге құштар жастар...

Топ жетекшісі көмекшілеріне әдегенде қарапайым міндет жүктеді: көмірді сұйылтудың бұрынғы әдістерін игеріп, одан шығатын бензинді, өзге де өнімдерді бұрынғы технологиядан әлденеше есе арзан алудың амалын қарастыру; сол үшін процесті жеделдететін жаңа катализатор түрлерін сынау...

Бірнеше ай бойы осы мақсатта тоқтаусыз жүрген тәжірибе ақыры сәтті аяқталды. 1980 жылдың аяқ шенінде Бөкетов-Ермағанбетов тобы Майкөбеннің қоңыр көмірінен тұңғыш рет бірнеше литр бензин ағызды. Катализатор қоспалардың әр түрін сынау ісі одан әрі тоқтаусыз жүруге тиісті еді. Бірақ жаз ортасында Ебіней Арыстанұлын кенеттен алып ұрған инфаркт, "қырсық заңына" сәйкес кесе көлденең кезіккен ірілі-ұсақты ілгешектер, әсіресе басшысыз қалған зерттеушілердің қажет құрал-жабдықтарды таба алмауы жобаланған сынақтарды көңілдегідей қарқында маңдыта алмады...

Әлбетте соның бәрі айтарға ғана. Басты кедергі — зерттеудің тың ой, тың жаңалықсыз, бұрынғылар жүріп өткен ескі сүрлеуді болар-болмас өзгертіп, Майкөбен шикізатымен баяғыны қайталау екенін — топ жетекшісінің өзі де, көмекшілері

де жақсы білген. Ал соны ой, керемет идея зерттеуші атаулының басында күн сайын, тіпті жыл сайын туа бермейді. Оған да сом талантпен қоса көп ізденіс керек...

Әлемдік ғылым тарихында грек математигі хәм өнертапқышы Архимедтің қоршаған ортаға байланысты физикалық мәнді жаңалықты сарыла ойлап жүріп, соны бассейнде суға түсіп отырғанда ашқаны — дүние жүзіне лақап боп тараған: "Еврика, еврика, еврика!" — деп айқай салып, сірә, ұмытпай тұрғанда қағазға түртіп алғысы келген білем, тыр жалаңаш қалпы жұмыс кабинетіне тұра жүгіріпті-міс...

Ебіней Арыстанұлы да көмірді сұйылтуды сан қырынан ертелі-кеш ойланып жүріп, ұтымды шешімге кездейсоқ келген. Ода ұлы Архимедтің айқай салған қуанышты күйін басынан кешіп, "Алақайға" басып институтына жетуге асыққан.

Б.Т.ЕРМАҒАНБЕТОВ, химия ғылымының докторы:

"Бір күні Ебекең институтқа әдеттегіден ерте келді. Мені ауладан кездестіріп:

— Жүр, батыр, ішке барайық, мен бір керемет істің құлағынан ұстаған сияқтымын, — деп көзі күлімдеп, қуанышты жүзбен еркіме қоймай, кабинетіне ілестіріп әкетті.

Құтыханаға келген соң Дия есімді лаборантка қызға шағын құтыға сілті ертіндісін құйып, оған су қосып және алюминий қасық әкелуді өтінді. Әлгі заттар алдына келген соң қасықты сілтінің жасық ертіндісіне салды. Ертінді ішінен көпіршіктер бөліне бастады.

— Міне, көрдің бе, бұл реакция маған ертеңгілік жүгірісте сап етті... Көпіршіктеніп шығып жатқан газ — таза сутегі. Осы сутегіні көмірді сұйылтуға пайдаланудың жолын тапсақ — іздеген жағармайымыз оңай да арзан түзілетін болады. Ұқтың ба, батыр?

Мен соған құп демедім. Химия ілімінің кандидаты болсам да, өзіміз жанталаса іздеген күрделі зерттеудің кілтипаны осындай қарапайым болғанына шуу дегенде илана қоймадым. Сенбей тұрғанымды сезді білем, ұстазым Дияны жұмсап, В.П.Малышевті шақыртты. Бұл кезде ол ғылым докторы, жас профессор. Виталий Павловичке Ебекең әлгі тәжірибені қайталап көрсетті. Ол мұны бірден мақұлдап:

— Идея тамаша! Тек, Евней Арстанович, сутегін бөлуге алюминийді пайдалану өте қымбатқа түседі. Одан гөрі ферроқорытпаның арзан түрін байқап көру керек. Төкен шәкіртіңізге тапсырма беріңіз... — деген ұсыныс айтты.

Ебекең бұл ақылға бірден ден қойып машина шақыртты да, Төкен Ғабдуллин ағай жетекшілік ететін ферроқорытпа

құтыханасына аттандық. Олар көмірден ферросиликоалюминкальций (ФАСК) аталатын қоспаны дайындауға едәуір кірісті..."

II

Е.А.БӨКЕТОВ, Қарағанды, 12.04.1981 ж., — Москва, академик В.И.СПИЦИНГЕ:

"Глубокоуважаемый дорогой Виктор Иванович!

...За углехимические дела я взялся неохотя, и, честно сказать, только из-за уважения к Вам. Теперь же хочу от души поблагодарить Вас, ибо чувствую, как расширился, хотя бы в малой степени, крутизор и как приобрел новый свежий круг интересов. Недаром наш народ говорит: "Жақсыдан шарапат, жаманнан кесепат", — "От доброго человека — счастье, от недоброго — ненастье".

Речь же я хочу теперь повести о том, что, по-видимому, мы здесь нашли способ, который сильно, резко облегчает условия ожижения углей против тех, которые известны по литературе и по работам Вашего соседа — ИГИ. По способу последнего, который, по всей вероятности, теперь подготавливается к промышленному внедрению, к 40% угольной массы прибавляется 60% нефтепродуктов (чаще мазута), до 0,5% молибдена в виде соли и эта шихта подвергается автоклавной обработке при 425 градусов и 100 атм. водорода в течение двух часов. Уголь должен быть предварительно просушен в атмосфере инертного газа (последнее во избежание окисления), естественно, азота. Без разжижителя-нефтепродукта, без молибденового катализатора процесс не идет.

Так вот, хотел бы Вам сообщить, что мы, кажется, нашли способ ожижения, который исключает введение в ожижаемую смесь нефтепродуктов, молибденового катализатора, не требует предварительной сушки угля и, кроме того, снижает температуру процесса, по крайней мере, на 100 градусов: причем достигаются те же результаты на углях, менее склонных к ожижению, чем те, которые применяют в ИГИ. Мы здесь готовим бумаги на приоритет и просили бы Вас, как начинщика, подписаться под представлением.

... Реляцию я Вам здесь начертил, как Суворов после взятия Туртукая. Конечно, процесс, принципы которого мы установили, потребует тщательнейшего изучения во многих аспектах... Шуметь о победах, может быть, пока не стоит, но важно, что открывается свое направление работ и направление, как нам кажется, многообещающее. (...) Где-то в конце мая, в начале июня мы могли бы, пожалуй, доложить Вам о предва-

рительных данных, которые мы получили и которые могут, как мы полагаем, стать надежной основой для дальнейшего конкретного планирования исследования, а также для того доклада... о котором Вы говорили..."

В.И.СПИЦИН, Москва, КСРО ФА, ФХИ. — Қарағанды, ХМИ, Е.А.БӨКЕТОВКЕ:

"Глубокоуважаемый Евней Арстанович, дорогой Еке!

...Основная Ваша идея — применять для гидрогенизации угля связанный водород — мне нравится. Я советую Вам сосредоточить сейчас свое внимание на процессе гидрогенизации угля и характеристике получаемых жидких продуктов. Вероятно, нужно добиваться максимальной гидрогенизации угля.

В определении состава получаемых жидких углеводородов мы можем помочь. Наш масс-спектрометр определяет состав летучих жидкостей по массам — за 5 минут. Накопите 10 проб и перешлите нам. Советую выбрать один из восстановителей, например — ферросилиций, и с ним уточнить условия гидрогенизации. Есть еще одна возможность: применить в качестве восстановителя металлические окатыши железа. Они содержат 90-95% железа и получается при прямом восстановлении руд курской магнитной аномалии. Если у Вас нет такого материала, могу Вам выслать.

В своем описании Вы не пишете, сколько вводите воды в шихту. Или она имеется в виде влажности угля? В случае ферросилиция сырьем для получения водорода должны являться оба компонента. Напишите какой у Вас автоклав. Мы имеем в Москве также опыт работы с автоклавами... 26 мая 1981 г."

Көмір химиясы ілімін Қазақстан атырабында тұңғыш қолға алушының биік мәнсабынан айырылуы, қатардағы ғылыми қызметкер деңгейіне құлдылап түсуі, одан да гөрі академик Бөкетовтің жеке басының қауым тірлігінен аласталып, түсініксіз қуғын-сүргінге ұшырауы бұл іске де залалын тигізді: университетте құрылмақ арнайы құтыхана жайына қалды; ал ХМИ-дағы зерттеуге білікті қызметкер тарту да қиын іске айналды; ең қиыны, өзі сан жыл бейнет тартып салғызған институттың жаңа ғимаратынан еншілеген орны көмірмен тәжірибе жасауға мүлдем жарамайтын болып шықты...

Қай жерден орын көрсетсе де өрт сөндірушілердің айтары бір сөз: "Жарамайды, ағасы! Сіз аса қатерлі жанғыш затты 500 градусқа дейін қыздырмақсыз. Бұл енді біздің тілімізде — төтенше қауіпті жарылғыш бомба! Оған сутегі газын айдамақсыз — екінші бомба! Ал күткен бензиніңіз шыға қалса —

бәрінен де қатерлі он бомба! Осының бәрі бес жүз адам жұмыс істейтін неше қабат ғимарат ішінде жүзеге аспақ... Қысқасы, мұндай жерде көмірмен жұмыс істеуге бізден рұқсат болмайды. Сізді біз қанша сыйлап, құрмет тұтсақ та — қатерлі тәжірибеңізге рұқсат бере алмаймыз. Рұқсат береміз, егер айналасы ашық та кең алаңда тұрғызылған оңаша жайда отырсаңыз. Ал оған дейін бізді бекерге мазаламаңыз!.."

Көмекшілерімен тізе қоса отырып, ХМИ иелігіндегі жердің шеткергі тұсына салынбақ жаңа құтыхананың нобайын сызып, қаражатын есептеді. Құрылыс мамандарымен де ақылдасты. Қысқасы, олай да, былай да ықшамдап есептегенде елу мың сомнан кеміте алмады. О да бір сәрі, тәжірибеге қажет арнайы автоклав, көмірді қыздыратын жарақтар, сутегін күшті қысыммен айдайтын күшті сорғыштар қажет! Бәрі де қымбат, Одақ өндірісінен жөпшенде табыла қоймайтын қат құралдар. Ал, жүздеген атмосфера қысымға, 400-500 градус қызуға төзімді жарақ — берік болаттан, отқа шыдамды заттардан жасалуға тиіс. Бәріне кем дегенде тағы да жүз мың сом қаржы керек! Соншама қаржыны кім береді?

Амал қанша, Алатау баурайына бірдеме сұрап барғысы келмесе де жігерін неше мәрте жанып алып, Алматыға аттанды. Бір емес, бірнеше мәрте. Металлург әріптесі, жасаң президентті кабинетінен ұстау қияметтің қиыны екен. Дүйсенбіде барса бүгін келмейді, өзіне дербес еншілеген ғылыми жұмыс күні... дейді. Сейсенбіде барса түстен кейін келіп қалар, күтіңіз... деп алдарқатады өтірікке бұрыннан үйірлеу Т... есімді көмекшісі. Ал жұма күні Асқар Меңдіяхметұлын тіпті де іздеуге болмайтынын бұрыннан білетін... Сарсылып жүріп сәрсенбінің сәтінде ұстады ақыры. Уақытым жоқ деп кергіген жоқ, әлдебір мәжілістің аяғында қабылдады. Күлімсіреп отырып, Қарағандыдан іздеп келген мұқтажын ынта қоя тыңдады. Іле-ақ техникалық ілімдер саласымен шұғылданатын вице-президентті шақырды.

— Ебекең келелі зерттеуі үшін жүз мың сом сұрап отыр, жармысын лаборатория салғызуға жұмсамақ, оны биыл алғысы келеді. Қалғанын келесі жылға сұрайды, ал сырттан алмақ құрал-жабдыққа тапсырысты биыл жасағысы келеді... — деді Асқар Қонаев орынбасарына жаутаңдай қарап. Құдды бір ғылым басшысы өзі емес, әлей пысық орынбасары дерсің. — Не дейміз? Табасыз ба?

— Биылға ештеңе қалған жоқ, Асаеке. Бәрін де өткен айда қасықтап бөліп қойдық. Және бұл кісі жарым-жартылай валюта түрінде алмақ. Ол үшін үкіметке шығу керек... Келесі

жылы қарастырайық, жазбаша мәлімдеме түсірсін. Жүз мыңы көп, жарым-жартылай тапсак та рахмет айтар...

— Рақметті түгел алсам да тап сізге айтпаймын! — деп, вице-президенттің сырын білетін Ебіней Арыстанұлы кенет түлен тұрткендей дүрсе қоя берді, жалған уәдеге жоқ арлы жан, сірә, өзінен оншақты жас кіші әріптесінің кісінің бетіне қарап отырып, көпе-көрінеу өтірік айтатын ерсі қылығына шыдамаса керек. — Сіз маған былтыр да солай дегенсіз. Тартпаңызда екі мәлімдемем жатыр басқа зерттеу жөнінде. Екеуін де өтірік уәдемен жылы жауып қойғансыз... — Сонсоң президентке түйіле қарады да дауысын бәсеңдетіп, сөзін жалғады. — Академик Бөкетовтің зауымда қиылып сұрай келген бір ісін, Асаеке, сүйреткіге салмай шешуге болатын шығар. Сізден мен өзім үшін үй салуға қаржы сұрап отырған жоқпын. Іс шыға қалса Қазақстан ғылымының мәртебесін көтерер мәнді зерттеуге қолғабыс етер деген үмітпен келдім. Мұндай мәселені үкіметке қойып, қосымша қаржы алу — бұрынғы президенттердің тәжірибесінде болған...

Ашаң жүзі қуқылданып сұрлана қалған академия президенті жасы өзінен біршама үлкен де даңқты металлург әріптесіне қымсына қарады да:

— Ебеке, ойыңызды бек ұқтым. Бәлкім сөйтерміз. Қайткенде сізге көмектесуге тырысамыз. Тиісті қағаздарыңызды өзіме қалдырып кетіңіз... — деді.

Бірір айдан соң президент кеңсесінен әлдекім телефон соқ-ты. Қалдырған арызын қанағаттандыру келесі жылға ауысыпты. "Бюджеттен тиетін қаржы кемімей толық тисе, қайткен күнде сізге көмектесу амалын қарастырамыз, күтіңіз..." — деп сендіре, төндіре сөйледі. Бұл шаруаның да бұрынғы сұрағандары сияқты шыңырау құрдымға жөнелтілгенін Ебекең де бірден ұқты. Не істеу керек? Нешінші мәрте осы сауал алдынан шықты. Иә, кімге барып арыз айтады, кімнен жәрдем сұрайды?..

Бәлкім жанашыр тілектестерінің ақылына ден қойып, зейнетке шығып, қу жанын бағып тиыш жатса қайтеді, ғылыми зерттеу туралы біржола ұмытқаны жөн шығар? "Сенің ғылым-ға бергенің кем есеппен айтқанда жүз жылға жетіп артылатын шығар. Соған да қанағат дегін, тәубеңе келіп, аптығыңды бас, Ебеке. Ақау түскен денсаулығыңды күтін, меншік "Волгаңа" бензин керек болса — оның тауқыметін біз-ақ көтерейік, қанша жүрсең де, қайда барсаң да көлкілдетіп құйып тұрамыз... Жасың алпысқа тақағанда сол бір құрып қалғыр көмірге үсті-басыңды күйелеп қайтесің? Әдеби

еңбектеріңді қара, халқыңа керегірек дүние о да!.." — дегендер де болды.

Құлазыған көңілі кей уақ сөйтуге де жеңсік беріп, қаламын оңтайлап алып, ақ қағаз бетінде сүйкектете бастайды. Бірақ, бәз-баяғы зерттеушілік машық, одан да гөрі күрделі мәселенің кілтипанын қолыма ұстадым-ау деген түйсік жатса-тұрса мазасын алып үйінде отырғызбайды. Ертеңгілік шайға қанған соң ХМИ-дің ауласына ұмсына қарайды да етене қадетін тастай алмай, солай қарай жөнөп береді...

Иә, алды-артына зер салып қарамай қауырт бастаған бұл істе жападан-жалғыз қалғанын, әрі қарай жалғастырар болса жолында орасан көп кедергі, болжаусыз қиыншылықтар күтіп тұрғанын ғалым сол күндерде айқын сезген-ді. Бірақ, көңіл төріне орнығып қалған, қалайда содан жеміс тереріне мейілінше сенген мәнді зерттеуден, әлде бәз-баяғы қыңырлық мінезі, алған бетінен қайтпайтын өрлігі жетектеді ме, кім білсін, көмірді сұйылту ісінен бас тартпауға бел байлады. Меселі әбден қайтқанша, аяғына дейін күресуге бекінді.

Сол ойға ден қойған айшықты күндердің бірінде Қарағанды обкомының бірінші хатшысының көмекшісіне телефон соғып, А.Г.Коркиннің қабылдауына сұранды.

Жаңа хатшыны Ебіней Арыстанұлы осындағы құрылыс трестін басқарған кезінен жақсы білетін-ді. Көңілі құлаған іске жалтаңбайы жоқ, берген уәдесіне беріктігі де жұртты сүйсіндіретін бірбеткей қайраткер санайтын. Жас мөлшері де өзімен шамалас. Көмекшінің жауабы өрепкіген көңіліне майдай жақты: мархабатты Александр Гаврилович осы аптаның аяғында келсін, пәленше сағатта күтемін... депті.

Көкейіндегі істің түйіні — бірінші хатшыны өз ойына қалтқысыз сендіруге тірелгендігіне ол енді шүбәсіз иланды. Әрі-сәрі ойланып, Майкөбен көмірінен ағызылған жарым литр қызғылтым бензиннің 40-50 грамын шыны түтікке құйғызып, портфеліне салды. Оған қосқан айғағы — Мәскеу ғалымдарының бастаған ісін мейілінше мақұлдаған жеке хаттары...

А.Г.КОРКИН, Москва, 5 маусым 2004 жыл — ҚР, Семей, Медеу СӨРСЕКЕГЕ:

"...Прежде чем ответить на вопросы, поставленные в письме, хочу Вас заверить в том, что я лично к Евгению Арстановичу Букетову относился с большим уважением, к его многогранной деятельности как ученого и восхищался его талантом писателя. О Букетове я знал много лет до моего возвращения в Караганду в 1979 году.

...Помню, у нас с Евнеем Арстановичем была встреча после его освобождения с должности ректора. Он сказал мне, что устал от работы административной и хозяйственной в университете, и практически не было времени заниматься наукой. И сейчас он получает удовлетворение от того, что может посвятить себя полностью науке. Он рассказал, какими проблемами он занимается. На одну из них (получение жидкого топлива из бурых углей) он обратил внимание. Мы с ним договорились, что я постараюсь организовать ему встречу с ведущими учеными Академии наук СССР. Я позвонил Президенту АН СССР Александрову Анатолию Петровичу и попросил его выслушать нашего ученого Е.А.Букетова по его теме: "Получение жидкого топлива из бурых углей", учитывая колоссальные запасы их в нашей стране. Александров А.П. проявил большой интерес и пригласил Букетова Е.А. в Академию наук СССР. Букетов Е.А. сделал доклад в АН СССР. Там его разработки одобрили, и по прибытии из Москвы Евней Арстанович с хорошим настроением доложил о своей поездке и плодотворной встрече в Академии наук СССР. Помню, после приезда его из Москвы были даны поручения по созданию лаборатории и необходимые условия для научной деятельности."

Мәскеулік профессор, нақты қызмет орны бізге мәлімсіз, сірә, ресми лауазымы едәуір биік қайраткер сияқты, сөз сарынына қарағанда Ебекеңе құрметпен қарайтын әріптесі Анатолий Леонидович Бучаченкоға 1982 жылдың 18 желтоқсан күні жолдаған жауап хатының алғашқы жолында Ебіней Арыстанұлы: "Вы меня очень и очень обрадовали своим человеческим, теплым письмом... — деп басталған жолдама одан әрі көмірді сұйылту ісінде өзі кешкен тарихты баяндап, соның орта тұсында КСРО ФА-ның президенті өзін қалай қабылдағанын егжей-тегжей баяндапты. — В конце ноября 1981 г. звонит В(иктор) И(ванович) Спицин: "Не могли бы вы, Е.А., приехать к 30 ноября, вызывает Президент Академии по проблемам ожижения углей." (...) Приехал. Явились к Президенту к 10.00. В кабинете его — вице... Велихов, академики Эммануэль, Стырикович, Шейндлин и еще один товарищ. Докладывал проф. И.В.Калещин (завотделом ГКНТ). В конце обсуждения Президент обращается ко мне: "Что вы хотели сказать?" Вывесил плакатик, положил перед Президентом вонючие пробы нашей искусственной нефти и стал докладывать... Оглянулся, Президент стоит возле меня и смотрит на плакат: заинтересовал!.. Но тут маленький академик в вязаной теплой кофте (это был, как я потом узнал, Стырикович), сидевший рядом с Эммануэлем, экспан-

сивно и нервно стал задавать вопросы и тут же, не слушая меня, сам продолжал давать на свои же вопросы отрицательные ответы. Этим он сбил меня, потому что не мог я при Президенте пререкаться, и, главное, сбил интерес Президента к тому, что я говорил... Хотя потом Президент сказал, что в этом направлении нужно заниматься и что надо обратить внимание на консергенность (запах проб, лежащих перед ним давал себя знать!). ...Запомнилась смешная и, может быть, даже поучительная концовка этой истории. Выходим и садимся в машину В.И. Настроение у меня неважноецкое, казалось, что недостаточно четко доложил. Говорю об этом академику. "Да нет, — отвечает он, — доложили вы, как нужно, да разве эти старики поймут новое!" — в густом голосе его слышу такую грусть, что не посмел посмотреть ему в лицо: оно, наверное, выражало глубокую печаль. Когда, оказавшись в гостинице, посмотрел в академический справочник, .. сам Спицин, упрекавший "этих стариков", был старше их всех!.."

Әрине, алтынмен зерлеп, күміспен күптелген зәулім сарайлар ертегіде ғана оп-оңай салынады. Ал, академик Бөкетовтің сұрағаны — өрт сөндірушілер талабына сай тұрғызылған, алды-арты ашық, көлем-тұрқы да жұпыны, ішінде оншақты ғылыми қызметкер мен лаборанттар жұмыс істеуге бейімделген, ең бастысы автоклав, жоғары қысым түзейтін сорғыштар мен алуан металл қондырғылары сыйғандай жалғыз қабат жөнең мекен-жай. Бірақ соны жобалап, құрылысты бастау ойдағыдай жүре қоймаған...

Е.А.БӨКЕТОВ, Қарағанды, 03.07.1982 ж., — Москва, В.И.-СПИЦИНГЕ:

"Глубокоуважаемый дорогой Виктор Иванович! Подвожу Вас. 23 апреля оказался в больнице и после двух с лишним месяцев лежания только позавчера, как оказался дома. Прескверная болезнь — инфаркт. Одно утешение — модная. Теперь под строгим контролем врачей должен сидеть дома чуть ли не до конца августа. Тяжело пережил свое отсутствие на Вашем юбилее (сол жазда академик Спицин 80 жасқа толған — С.М.). Думаю, что к сентябрьской конференции по халькогенам буду на коне. Иначе нельзя.

Работа по оживлению движется, но не с такой скоростью, как бы хотелось. Бумага по оживлению застряла и, по-видимому, надолго в недрах канцелярии нашего Президиума, хотя все формальности выполнены и я сам лично обращался с просьбой к президенту. Словом, с открытием лаборатории, (...) не торопимся...

Тут, вероятно, в связи с моей болезнью будет задержка и с претворением в жизнь решения нашего областного комитета КПК (копия этого решения у Вас имеется). Я попросил бы Вас послать письмо А.Г.Коркину, нашему первому секретарю...

С Комитетом по изобретениям придется еще поспорить, там не совсем понимают значение предложенного метода. Но это с Вашей помощью. Не в отпуске ли Вы теперь?..."

В.И.СПИЦИН, Москва, тамыз, 1982 жыл — Қарағанды, А.Г.КОРКИНГЕ:

"Глубокоуважаемый Александр Гаврилович!

Мне доставляет большую радость Ваше внимание к развитию исследований по ожижению углей у Вас в Караганде, знаменитом угольном центре страны... Решение бюро ОК КПК от 09.03.1982 г. о строительстве базы по ожижению углей при ХМИ АН КазССР является примером оперативной помощи актуальному научному начинанию. К сожалению, академик АН КазССР Е.А.Букетов серьезно приболел и потребует, по-видимому, еще 3-4 месяца, пока он сможет активно включиться в работу. Это вызывает у меня тревогу, что строительство базы задержится, поскольку оно еще не начато.

Я хотел обратить Ваше внимание на последнее обстоятельство. Научный Совет по неорганической химии..., проводит во второй половине сентября с.г. традиционное совещание по химии и технологии халькогенов... в г. Караганде и у меня будет возможность с Вашего разрешения доложить о наших научных планах по ожижению углей подробно..."

"Лабораторию (260 квадратный метр, отдельный домик), слава богу, достроивают, идет внутренняя штукатурка. Ваш толчок сказался..." — депті Ебіней Арыстанұлы 1983 жылдың қаңтар айының 28-жаңасында В.И.Спицинге Қарағандыдан жолдаған кезекті хатында. Айтып-айтпай не керек, Бөкетов-Ермағанбетов тобы сол жылдың алғашқы тоқсанында жаңа құтыханада көптен күткен сынақты бастайды. "Кроме принципиальной доказанности ожижаемости наших углей, мы проделали еще, правда, несистематические, но пробные опыты с гудроном-мазутом из Павлодарского нефтеперерабатывающего завода... Процесс идет легко..." — деген, осы хатта жазылған қосымша хабарға қарағанда, тәжірибе әр қырынан жүріп және сан тарам бағытта тереңдей де түскен тәрізді.

Демек, осы күнге дейін көмірді сұйылтуда бірде-бір зерттеуші шыға алмаған биікті игеруге шабуыл басталған.

Жаңа қонысқа көшкен соң-ақ өрт сөндірушілердің ай сайын тықақтап көр-жерді тексерген қатаң бақылауынан (ал соған дейін өзімен бір коттедждің екінші жармысын тең бөліскен құдайы көршісі, милиция генералы Б.Бейсеновтің қамқорлығы арқасында тіл табысып келген-ді) ада болды. Былтырдан бері аз-кем тәжірибе жиған көмекшілері де "Енді не істейміз?" — деп академик жетекшісіне маңқия қараудан тияылып, зерттеуге батыл "сүңги" бастады. Екі жылдан бергі әзірліктің жемісін теретін мезгіл тақады. Өзінің де ғылыми өсуден тоқтап қалмағанына сенім артқан жанкүйерлерін қуантып, не шығар дейсің деп күле қарап отырған кейбір пенделердің қателескенін мойындату үшін де...

"1983 жылдың басы болатын. Ебекең мереке күндерін жаңа құтыханадағы шағын топпен бірге өткізуді өзіне парыз санаушы еді, сірә, жігерімізді жани түсуді жөн көреді білем. Бір жолы әлденеге қамығып отырып: "Мен о кезде бұта түбінде жатамын, ал сендер осы жұмысты ілгері апарып қызығын көресіңдер! Сол кезде мені ұмытып кетпесеңдер, риза болып тыныш жатамын..." — дегені де, неге екенін білмеймін, жадымда жатталып қалыпты... — депті Болат Төлеуханұлы Ермағанбетов нақты сұрауларыма жауап берген, 2004 жылдың 26 шілдесінде жолдаған хатында, — Ебекең әлденені кеңірек түсіндіргісі келсе мәселенің жай-жапсарын әріден қозғайтын. Сынақтың тиімділігін де өндіріспен байланыстырып, экономикалық есеп жасап көрсететін. Сондай сәтте "Природу не обманешь" деген сөзді жиі айтушы еді..."

Сонымен ізденіс бағытына өзгеріс жасалды. Оның мәні сутегі атомын қызған көмір қабатына бірден айдауда. Соған орай бұрынғы технологиядағы көмірді кептіру, мазутпен араластыру операциялары қажет болмай қалды. Үнем бе? Әрине және қаншама! Ал сұйық отын ағызуды 325 градуста жүргізуге болады. Ендігі мақсат — сынақ арқылы өндіріске жарамды технология жасау. Ең бастысы, атомдық сутегіні молдап, әрі ұтымды жолмен айыру. Бұл үшін қыруар уақыт керек. Одан гөрі лауазым иелерінің осы іске нақты көмегі...

"Подготовил, как я уже говорил, доклад для любой инстанции, включая очень посвященных и не очень посвященных. Для первых — с целью квалифицированного обсуждения, для вторых — с целью ознакомления с сутью проблемы. Я доволен тем, что могу сказать, что использование дешевых сплавов, получаемых электродуговой плавкой простой и выгодный путь получения углеводородов из углей, как путем непосредствен-

ного ожижения, так и путем синтеза их, углеводородов, из оксида углерода и водорода, — дей келіп, Ебіней Арыстанұлы мәскеулік қамқоршысы Виктор Ивановичке тың хабар жазады.... — Тут пребывал в сентябре профессор А.А.Бучаченко. Я ему рассказал, как мыслится наш новый подход к получению искусственных углеводородов из углей и просил его посвятить в это дело академика В.А.Легасова, поскольку он занимается проблемами водорода. Академик В.А.Легасов, как сообщил проф. А.А.Бучаченко, проявил интерес к идее, поэтому я ему отослал через Бучаченко копию доклада в виде записки. Я там написал об истории вопроса и Вашей инициативе. Может быть, академик В.А.Легасов Вам об этом и скажет. Речь теперь идет о полной замене методов Бергюса и Фишера-Тропша на новые методы, которые я объединил под одним заголовком: "Электро-дуговая восстановительная плавка минеральной части углей, как основа технологии будущего углехимического комбината". Необходимо, как мне кажется, обсудить эту проблему подробно у Вас в институте (т.е., заслушать мой доклад и обсудить с точки зрения исполнения с объединением сил Вашего института и ХМИ), а также обсудить среди ведущих специалистов (на каком уровне и как — решайте Вы)..."

Қарағандыда сәтті жүріп жатқан сынақты Мәскеу оқымыстыларының талқысына салып, өз жобаларын мақұлдатып алып, жартылай өндірістік сынаққа көшу, сол үшін де күні ертең қолдауы қажет болар-ау деген ғылым иелерін бұл іспен алдын-ала таныстырып, тың идеяны жақтаушылар қатарын молайта беру қажет. Ең қиыны, Мәскеуде де көмірді сұйылту мәселесімен шұғылданушылар аз емес, мысалы, Жанғыш қазба байлықтар институты бұл іспен ондаған жылдар бойы айналысып келеді; ал бұлар мына ұсынысымен солардың алдына түсіп отыр... Сол себептен де топ жетекшісі академик В.А.-Легасовпен тікелей байланысқа шыққан. Ал ол болса — атом ядросын ыдыратып, алапат зор қуат күшін беретін атом стансаларын жобалаушы, соның бүге-шігесін зерттеуші ғалым ретінде есімі дүние жүзіне мәлім оқымысты, әмбе осы істе КСРО ҒА-ның президенті А.П.Александровтың оң қолы... Әсілі, академик В.А.Легасов өзі ұсынған жаңа бағытты қолдаған жағдайда, кедергілердің бәр-бәрінен айналып өтіп, өндірістік сынаққа тікелей түсеріне Ебіней Арыстанұлы шүбәсіз сенген.

Көмірді сұйылту зерттеуі қара күзге дейін тоқтаусыз жүреді. Өйткені жыл басында Мәскеуде өткен басқосуда Қарағандыдағы құтыхананың жаңа бағыты үмітті деп танылып, тәжірибе көлемін молайта түсіп, қол жеткен нәтижені Одақ

химиктерінің 1984 жылғы дәстүрлі кеңесіне салып, білгірлер жиыны мақұлдаса — мәселені КСРО ҒА-ның төралқа мәжілісіне ұсынбаққа пәтуа болған-ды...

* * *

Е.А.Бөкетов пен В.И.Спициннің 1979-1983 жылдар аралығында өзара жазысқан тоғыз хатын оқу үстінде әр алуан толғанысқа түскенімді мойындауға тиіспін. Кеңестік ғылымға сирек кездесетін элементтердің химиясын зерттеу, әсіресе атом өнеркәсібінің негізгі шикізаты уран қосылыстарын айыру саласында елеулі еңбектер берген атақты ғұлама, сол күнде жасы сексенге ілінген мәскеулік кексе ғалым мен оның қазақстандық әріптесі, әмбе одан қилы жас кіші қарағандылық ғылым иесінің (Виктор Иванович Мәскеу университетін 1922 жылы тәмамдағанда Ебіней Арыстанұлы өмірге әлі келген жоқ-ты) шынайы достығы бүгінде де таңғаларлық ұлағат.

Қазақтың жас ғалымы Қарағандыға тап болған кезінде профессор В.В.Михайловпен алғашқы күннен күйкі тартысқа шырмалып, он жылдан астам уақытқа созылған қырғи-қабақ қарым-қатынасын еске алыңыз! Немесе ғылым жолына түсерде алғашқы білгір ұстаздары — В.В.Стендермен, В.Д.Пономаревпен шынайы адамгершілікке толы, жылдары сол ғұламалармен тең кісідей сөйлескен бақытты да шат күндері қандай еді! Енді міне тағдыр жазуымен өмірінің күзі жақындағанда орыстың тағы бір кеңпейіл ғұламасымен кездесіп, ғылым саласында ғана емес, денсаулық күйттерін тәптіштеп сұрайтын бауырмалдық райға көшті.

"Құрметті де қымбатты Вике! Сіздің үніңізді телефоннан естіп қатты қуандым, әсіресе жексенбі күндері жұмысты ұмытпай, көкейкесті істі жадыңызда ұстайтын ғажап әдетіңізге таң қалғанымды сүйсіне айтқым келеді... Ал біздегі кейбір бойкүйездер жексенбі күндерін асыға тосады да басқа бір ермекке ден қояды, құдды бір апта бойы тау қопарып, тас тасығандай... сол күнді үздіге күтетінін қайтесіз?!..." — деп Ебіней Арыстанұлы бір хатында күйкі жәйттен сыр шертсе, мәскеулік ғалым да жасаң әріптесіне қарыз боп қалмай: "Қымбатты Еке, хатыңызды ала сала көмір үлгісін зерттеуге кірістік нкт сіз сұраған аспаптың параметрлерін анықтап жатырмыз нкт өздеріңізде қолданатын автоклав тәжірибеге жарамды ма дереу хабарлаңыз академик Спицин", — деп қолғабыс етуге әзір екендігін білдіріп жеделхат жолдайды.

Е.А.Бөкетов: "... Көмір химиясы жөніндегі тірлік біршама басқашалау болып тұр. Амал не, мұндай игі істер ертегіде ғана өте тез орындалады, ал өмірде ондай жеделдік жоқ. Сіздерде білім көтерген жолдас бұл жұмыстан бастартты. Білгісиз-ақ іс болды, жағдайдың кейде ырқымыздан тыс әуендерге бой алдыратыны белгілі."

Бөкетов тобы зерттеудің бүге-шігесін жете біліп, ізденіс өрістей бастағанда академик Спицинге жолдаған хаттар да өзгеше сипатқа көшкен.

"...Қысқасы, аса соны болмаса да біз өз жолымызбен жүргіміз келеді. Өйткені, Москваның Жанғыш қазба байлықтар институты таңдаған жолмен көмірді сұйылта неғайбыл іс екеніне әбден иландық. Мысалы, молибден концентратының шығынын алайық, оны сұйыққа айналдыру тіпті де дүдәмал әрекет... — дей келіп, қарағандылық ғалым өздері таңдаған жаңа ғылыми бағытты егжей-тегжей сипаттайды да, "... Бұл үшін бізге автоклавтар да, көптеген басқа жарақтар да керек. Оны да айтамыз... Сізден енді бір қиылып өтінер іс — мүмкін болса, мына бір жапон тіліндегі мақаланы аудартып берсеңіздер?!" — деген өтінішпен аяқтапты Ебіней Арыстанұлы келесі хатын.

Тағы бір хатында Ебіней Арыстанұлы: "Мені көмір химиясына айдап салып отырғаныңыз үшін Сізге дән ризамын. Мен бұл салада біраз нәрсе оқып, құмыра құятын құдайлар ғана емес екеніне кәміл түсінген сияқтымын. Жергілікті әкімдермен сөйлестім. Бұл іске қызығушылық көрсетті", — деп хабарласа, келесі хатында: "Болашақта егер құлқыңыз соқса, бұл жұмыстың нәтижелерін ақыл-кеңес алу үшін Сізге әрдайым баяндап отырамын. Қызықтыратын және шындап айналыссақ күні ертең үлкен тақырыпқа айналғандай зерттеулер бар... Бірақ, амал қанша, адамның уақыты бәріне ешқашанда жетпейтіні шындық, сондықтан кеудеңдегі құштар "әніңді" еріксіз тұншықтырып, бас тартуға тура келеді..." — деп те уайым шертеді.

Әлбетте біз ғалым хаттарындағы ғылыми мәселелерді баяндаған беттерін аттап өтіп, солардың аралығына түскен тіршілік әуендеріне байланысты ғана сөздерін келтіріп отырмыз...

"Сізсіз, мәймөңкесіз турасын айтайын, Сіздің жәрдеміңіз бұл жақта мен тегінде ештеңе бітіре алмаймын. Сізден нақтылы жәрдем болса — бұл істің сәтті өрістері сөзсіз, ал жәрдеміңіз болмаса — ортақ істің біржола тұралап, немесе өлеусіреген жағдайда күн кешері анық. Қазіргі тірлігімізге

тірек еткен мәнді ісіміз, өмірде көріп жүргеніміздей, зым-зия құрып кетуі де ғажап емес.

Сіз сияқты кемеңгер адамдардың, қымбатты Вике, өзіне жуысқан жандарды мүдделі іске жегіп қойып, беймаза күйге салатын қасиеті болады білем. Нақ сондай әуреде Сіз мені де салдыңыз, сондықтан қазіргі мүшкіл жағдайымды ескеріп, қол ұшын беріңіз. Өйткені, қазір мен үйдегі кітаптарыма ғана билігім бар кіріптар халдемін... Өз басым бұл істен күндердің күнінде бірдеме шығатынына кәміл сенімдімін. Қысқасы, Сіздің пікіріңіз бен шешіміңізді күтемін..." — депті Ебіней Арыстанұлы 1981 жылдың 16 мамыр айында В.И.Спицинге жолдаған хатында.

Жан сүйсіндірер ғажап іс: бір-бірінен жас аралығы едәуір ғалымдар қазақтың үлкен кісіге ізет білдіре сөйлейтін қалыбын сақтап (Қаныш Имантайұлы өзінен жасы кішіге де сол қалыпты қатты ұстаған), "Еке", "Вике" -леп қошамет көрсетуі! Сол үлгіні жасы үлкен Виктор Иванович бастапты, сірә, Қазақстанға алғашқы сапарында жергілікті бір зиялыдан естіп жадына түйіп алса керек, Қарағандыға хатты содан былай ол кісі "Құрметті Еке!" деген ілтипат лебізбен бастайтын болған. Соңынан оны Ебіней Арыстанұлы да қабылдап, "Аса қадірменді Вике!" — деуге көшкен.

Қоңыр күз өтіп, Сарыарқа жонына қар түскелі Бөкетов-Ермағанбетов тобы ұйқы-күлкіні ұмытып, жыл бойғы сынақтың нәтижелерін қорытып, күдікті дегендерін қосымша тексеріп, Мәскеудегі ғылыми кеңес мүшелері алдында жерге қарамаудың қамына кірісті.

Баяндама жөнін ретке келтіріп, Мәскеуге апармақ сынақ үлгілерін, әрине, ең басты көзір арнайы құтыларға құйылған бензиннің, негізгі шикізат пен неше алуан катализатор түрлері арнайы жәшіктерге салынып болған кезде Ебіней Арыстанұлы үйреншікті емханасына барып, дағдылы емін алып, тек ауыруханаға жатудан бастартып, Көмірді сұйылту құтыханасына қайтып оралды.

— Ал, Болат, Мырзабек, Володя бауырлар, көштің беті Мәскеуге қарай түзелді деуге болады, дәрігерімді көндірдім. Құдай қосса он күн бұрын барып, шешуші айқасқа дейін адаптациядан өтіп, бәлкім аз-кем ем-дом жасатып ширап алсам — қаңтардағы мәжіліске сергек көңілмен түсуге болар деймін?! Ал, сендер, Мәскеуге дайындықты әлі де күшейтіңдер. Соған іштей бекем болып, жинақы жүруге тиіссіңдер, жігіттер, — деген-ді топ

жетекшісі желтоқсанның алғашқы аптасына іліккен мазалы күндердің бірінде. — Қонаққа баруды, өздерің де шақыруды әзірше қоя тұрыңдар. Тіпті Жаңа жылды қарсы алу жорасында биыл мейілінше қысқартамыз. Мәселе түсінікті ғой, неге екенін білмеймін, тап осы жолғы талқыдан үмітім зор. Әй, шіркін-ай десеңші, сол талқыдан сүрінбей өтсек — кем дегенде төрт-бес жылға кеңшілік алар едік, ал одан әрі бұл зерттеудің өндіріс алаңына ойысарына ешқандай шүбәм жоқ!..

Содан желтоқсанның алғашқы он тәулігі күнтізбектен шығуға айналғанда сынақ қондырғысына жоғары қысым түзеп тұрған ескі сорғыштың істен шыққаны мәлім болды. Механик жігіт қырық құрау насосты көрсетіп:

— Ебіней Арыстанович, бітті ғұмыры. Тозған жүрек сияқты бұдан енді қайыр жоқ! Жаңасын қою керек, — деген-ді.

Академик басын шайқады. Жұмысшы жігіттің оғаш теңеуіне секем алып ожырая қарады да, автомат қаламын алып, алдындағы таза қағазға әлденені сүйектете бастады.

Сол сәтте жарық дүниеге келген, небәрі төрт жол ресми хаттың ғалым архивінде сақталған түпнұсқасын біз тарау басында эпиграф түрінде келтірдік. Сөз әуеніне қарағанда ол өзін қатты сыйлайтын, бұрын да хал-қадерінше қолғабыс етіп жүрген досжар адамы, "Облтехснаб"-тың бастығына жолданған. Айтары аз болғанмен, тарихи мәні өзгеше хат. Өйткені, ол — Ебіней Арыстанұлының өзі үшін туған үй сияқты болған ХМИ ғимаратында отырып қолынан шыққан ең соңғы құжат...

III

Желтоқсанның 13-ші жаңасында Ебіней Арыстанұлы ерте оянды. Тұрған бетінде дәліздегі телефоннан Ермағанбетовтің пәтеріне қоңырау шалып: "Қарағым Ендік, мезгілсіз оятқаныма гапу ет, Болат інімді бүгін ертерек тұрғызып жібер. Жаңа автоклав жүргізбекші едік..." — депті де, күшігінен асырап, неше мәрте қар басқан, тайыншадай боп зорайған, айбары кісі шошытқандай арлан иті Рикті жетектеп сыртқа шықты.

Соңғы баспанасы үлкен бақтың оңтүстік шетінде болатын. Емдеуші дәрігерлер ғалымға жалғыз жүрмеуді, ертеңгілік бой жазуды да шектеп, тек қана үйінің маңында небәрі жүз метр, қоршау ішіндегі асфальт төселген тротуармен қыдыруды міндет еткен. Сол күні ол таптауырын болған осы "сүрлеуден" шықпапты. Сөйтіп келе жатып көршісі, студент жігітке жолығыпты. Жайдары амандасып, біраз жерге дейін шығарып салыпты. Іле-шала оның ағасымен де кездесіп, әңгімелесе

отырып, "жол қысқартқан". Сағат сегізге таман үйіне қарай бұрылған. Коттедждің кіреберіс баспалдағына үш-төрт қадам қалғанда қар түскен жерге күрс құлапты...

Жазмышқа не дейсің: жедел жеткен дәрігерлердің алғашқы қосыны, ілесе келген екіншісі де алып денені әрең арқалап жүрген қырық жамау жүректің соғуы біржола тоқтағанын анықтайды. Келер жылдың 23 наурызына ауған таңда елу тоғызға шықпақ қайран Ебекең дүниеден көшті. Ауыр қайғыдан жан-жүрегі сөгілген химик шәкірті Қоялы Аяпбергенов көкірегін удай ашытқан қайғысын мынадай өлең жолдарымен өрнектепті:

*"Сыймады-ау асыл перзент кең далама,
Аялай алмадық па, аяулы аға?
Бере алмай дарыныңа әділ баға
Жаныңа салдық па екен әлде жара?!"*

Ебіней Арыстанұлын жерлеудің қаралы шеруі желтоқсанның 15-жұлдызында атқарылған. Көзі көргендердің айтуынша, Қазақстанның жарым-жарты облыстарынан айнымас достары, шәкірттері жиналған. Негізінен Алматы, Петропавл, Көкшетау, Павлодар, Жезқазған, Балқаш, Шымкент, Түркістан қалаларынан, Қарқаралы мен Қарағайлыдан дос-жарандары көптеп келген. Қарағанды мен Теміртаудан неше мың зиялы қауым мен студенттер қаралы шеруге қатысыпты.

Алайда қазаға жиналған көп жанын күйзелткен, көкейінде өксік болып байланған шерді: "Неге біз Ебінейдей алыпты тірі жүргенде елеп-ескермедік, қуғын-сүргінге салып, енді міне опат болған соң "Ой, бауырымдап", "Ой, арысымдап!" аза тұтамыз?! Неге!?!.." — деп дауыс көтеріп, қаралы жиын мінберінен ешкім де айтпаған, сірә, қарақан басын қатерге тігіп айта алмаған. Біраз жыл өткен соң ғана әйгілі бір ақынымыз: *"Әуелі құртып алып ұлықтаймыз, Иманы жоқ неткен сорлы халықпыз?!.."* деп қайсар перзентімізге жоқтау жыр арнапты...

Оқырман көкейінде түйткілді өкініш қалдырмас үшін ғалымның соңғы төрт жылында ден қоя шұғылданған ісінің жай-жапсарын аз-кем әңгіме етеміз...

Қаралы хабарды естіген сәтте мәскеулік әріптесі В.И.Спицин көп жасаған егде кісі бола тұра, сірә, қатты қамықса керек, дауыс көтеріп: "Оу, сіз не деп тұрсыз? Алдағы айдың

27-сіне шақырылған жиында ол бас баяндамашы болатын, оны енді кім жасайды, не істейміз?!.. — деп шарасыз жайын аңғартыпты. Содан-ақ сексеннің сеңгірінен асқан мәскеулік оқымыстының жобалаған игі істің орайын аса талантты қазақ ғалымынсыз көздеген жеріне жеткізе алмайтынын мойындағанын аңдау қиын емес...

"Ебекеңнің көзі жұмылған соң-ақ маған ақыл айтушылар, осы іске қызығушылар, тіпті алғашқы табысымызды көре алмаушылар көбейді. Енді біреулер: "Сендердің бұл зерттеулеріңнен ештеңе шықпайды. Велосипедті қайыра ойлап тапқыларың келе ме?.." — деп мазақтаушылар да болды. Соның бәріне шама-шарқымша шыдап бақтым. Ебекеңнің ескі достарынан маған сол кезде рухани демеу жасап, "Ұстазыңның аяқтай алмай кеткен ісін тастама, қазіргі қиыншылық уақытша, түбінде бұдан нәтиже шығады..." — деп қол үшін берген, Қарағандыда шаңырақ көтерген Органикалық синтез және көмір химиясы институтының директоры Мұрат Жұрынов қана болды..." — дейді Болат Ермағанбетов маған жолдаған хатында. Айтуынша, академиялық институттың басшысы Болат Төлеуханұлының алдына Бөкетов құтыханасын қайткен күнде сақтауды міндет еткен. Жартылай өндірістік қондырғы жасауда басты мақсатың болсын деген (Бұл міндет біршама жүзеге асқан: Ебекең ізбасарлары Шұбаркөл көмірінен мұнай өндіретін зауыттың жобасын жасаған; осы тақырыптан 13 жаңалық ашып, ресми куәлік алыпты)...

"Біршама уақыттан кейін В.И. Спидин мені Мәскеуге шақырды, — дейді Болат Ермағанбетов хатында. — "Докторлық диссертацияңды қорғауды неге созып жүрсің? Ұстазың жоқ болғанмен, Евней Арстановичтің асыл ойы мен өлмес ісін қолдаушы мен бармын. Әлде мені мәңгі жасайды деп жүрсің бе?.. Ұстазыңның ұлы рухы үшін мен саған бәрін де жасаймын..." — деп мархабаты мол орыс ғалымы көңілімді жебеді. Соны айтып отырғанда Виктор Ивановичтің өзі сексеннің жармысынан асқан, сол қарсаңда бір аяғын кескізіп баздақпен жүреді, кексенің мына сөзі мені қатты тебірентіп ойға қалдырды. Бақсам, бір диссертацияға жүк болғандай жұмыс жасалған сияқты..."

Ұстазы ерекше табынған ғұламаның шынайы көңілден айтқан қозғауы сеп болған сияқты: Б.Т.Ермағанбетов Мәскеудің Д.И.Менделеев атындағы Химия-технология институтында 1993 жылы "Көмірді сутегімен сұйылту" тақырыбы бойынша докторлық диссертация қорғайды; кезінде академик Бөкетов осы зерттеуге тартқан жас білімпаздар Мырзабек Бәйкенов, Владимир Хрупов та осы тақырыптың өзге қыры-

нан әуелі кандидаттық диссертация қорғап, соңынан М.Бәйкенов ғылым докторы атағына ие болыпты (Біз жете білген деректерді айтып отырмыз. Өзекті зерттеуден жеміс терген өзге де талаптылар болғаны анық).

Сөйтсе де "Өзі жоқтың көзі жоқ" уәжі расқа шығып, көмірдің арзан түрінен сұйық отын ағызу зерттеуі ойдағыдай өрістеп өндіріске жете алмады. Кезінде соны мықты қолдаушылар болмады, болса да шама-шарқы жетпеді. Оның себеп-салдарын саралап тәптіштеп жазу — ұзақ сөз, сол себепті тоқ етерін айтамыз: үй-ішінің жағдайына байланысты Болат Ермағанбетов 90-жылдардың басында Алматыға қоныс аударуға мәжбүр болыпты, құтыхана иелігін ғылыми серігі Мырзабек Бәйкеновке тапсырыпты; алайда 1994 жылы басталған нарық заманы ғылымды да ойсырата шалғаны мәлім, көмірді сұйылтумен шұғылданған 15 қызметкерден төрт-ақ адам қалыпты; олар да ай сайын еңбекақы алуды "ұмытып", тұралаған жүдеу күй кешкен...

Оның үстіне ҚазМУ университетінің химиктері ортасынан академик Қ.А.Жұбанов бастаған бір топ ғалым ҚР-ның Энергетика және минералды шикізат министрлігінің қаржысымен Приозер қаласында көмір-мұнай өңдеу зауытын жобалап, бензин алуға талап қылған. Бұл жұмыс 1998 жылы басталыпты. Естуімізше, зауытта екі реактор, бір пеш және бір қазандық іске қосылған. Сол қондырғыда жылына 100 мың тонна көмірді өңдеп, оған 60 мың тонна мазутты қосып, 60 пайыз шамасында бензин алу жобаланған. 2004 жылдың көктемінде Қазақстан газеттері осы зауытта ҚазМУ химиктері тұңғыш рет көмірден бензин ағызды деген шағын хабар жариялады. Қанша бензин алып, өнімнің сапасы, экономикалық тиімділігі туралы ештеңе айтылмағанына қарағанда, сірә, алғашқы сынақ нәтижесі. Біздіңше, бұл — Фишер-Тропша әдісін қайталау және Ебіней Арыстанұлы тиімсіз деп тәрк еткен технология. Бәлкім ҚазМУ химиктері катализатордың ұтымды түрін тапқан шығар, ғылым тарихында әбден мүмкін жәйт...

Ал, Ебіней Арыстанұлы ойлап тапқан соны әдіс ше? *"1994 жылы біз АО "Монтажинжиринг" компаниясымен шартқа отырып, Қарағандыда өзім толық зерттеген әдіспен жұмыс істейтін технологияның жобасын жасадық. Көмекке Алматының химик-ғалымдарын шақырдым. Әрине, ойлаған ісіңнің бәрі бірдей сәтті шешіле қоймайды. Мына істе де солай болды, әсіресе Ебекең сияқты алып ағамыздың жоқтығы жобалаған жұмысымыздың жедел іске асуына көптеген қиыншылықтар*

туғызды... Сөйтсе де келер жылы тәулігіне жарым тонна Май-көбен көмірін жағармайға айналдыратын шағын қондырғыны іске қоспақпыз. Сәтті жүріп кетсе — ұлы ұстазымның соңғы арманы жүзеге асқаны. Оны енді алдағы уақыт көрсетеді. Қалайда ол кісінің қазақ даласында қисапсыз мол жаратылған қоңыр көмірден бензин алу туралы тамаша идеясы ұмыт қалған жоқ, өзі баулыған шәкірттерінің екінші ұрпағына ғылыми мұрат болып жұмыс істетіп отыр..." — деп аяқтапты Болат ініміз Астана қаласынан бізге жолдаған хатын. Қазірде ол Ақмола технология және бизнес университетінің ректорының орынбасары болып еңбек ете жүріп, өміріне мұрат еткен мәнді зерттеуді жалғастыруға қам жасауда...

IV

1984 жылдың қара күзінде Қамзабай Арыстанұлы Қарандыдан телефон шалып:

— Медеке, үйде болсаңыз, сізде менің үлкен шаруам бар, ақылдасу керек болып тұр, — деді сыпайы сәлемдесуден соң. — Сіздер жаққа барсам деп едім...

Арқа тұтар таудай ағасынан айырылып, ауыр қайғы жүгін арқалап жүрген сыйлас кісіге не дейсің? "Келіңіз, Қамзаеке, үйдемін," — дедім.

Қамзаекең сенбі күнгі ұшақпен келді. Үйде отырып емін-еркін сөйлестік.

— Ебінейдің артында мол мұра қалды. Әсіресе әдеби шығармаларының өзі әлденеше томға сөз айтпайды. Соларды не істейміз? Кімге, қайда баруым керек, кім маған қандай көмек бере алады? Соның жол-жобасын айтар деп ақылдасуға келдім.

Бұл енді мен үшін қиын сұрақ. Дегенмен мәселенің тұра-сын естірттім.

— Ебекеңді халыққа қайта ашар уақыт әзірше туған жоқ, Қамзаеке. Бірақ, жақын, сол кезде өз-өзінен шешіледі бұл мәселе. Ешқайда бармаңыз, ізденбеңіз, шыдаңыз! Түк бітіре алмай меселіңіз қайтып, жүйкеңізді текке тоздырасыз, ал Сізге өзіңіз ғана емес, Ебекең үшін де ұзағырақ өмір сүріп, қыруар жұмыс атқаруға тура келеді... — дедім. — Кең заманды тарылтып отырған, күш-қайраты өз маңынан аспайтын, пиғылы өте тар адамдар бар дүниеде және олар әлі де күшті, ағасы. Қазақстанда бірде-бір зиялы, иә қайраткер сізге қазір көмектесе алмайды...

— Апыр-ай, қиын болды ғой. Пеш түбінде тиыш жатамыз ба?

— Басқа амал жоқ, Қамзаеке. Тек тиыш жатпаймыз, Ебе-

кеңнің артында қалған бай мұрасын алдын-ала дайындай беру керек. Сіз маған әдеби еңбектерінің машинкаға басылған нұсқаларын түгендеп, ал қолжазба күйіндегілерінің тізбесін жеткізіп беріңіз. Соларды реттеп берейін, ұстазымның әруағы алдындағы борышымды өтеу болсын!.. Ғылыми еңбектерін ХМИ-дағы шәкірттеріне беріңіз, олар да солай істесін. Бұл оңай жұмыс емес, сөйтсе де бірер жылда әзірлеуге болады...

Қолыма тиген қолжазбаны мен жата-жастана оқып, үш топқа бөлдім: біріншісі, ең алғашқы кезекте шығаратын — "Алты хат", "Шоқанның әулие ісі", "Атан қомында туған адам" және әдеби көркем очерктері — шамасы үш том мөлшерінде; екінші кезекте Маяковскийден, Есениннен, Шекспирден классикалық деңгейдегі көркем аудармалары, әдеби сын мақалалары, публицистикалық толғаныстары мен әңгімелері — бұлар да екі кітап шамасында екен; ал үшінші кезекте бітпей қалған дүниелері — соның бірі "Детские годы Каныша" және соның қазақша нұсқасы "Жас Қаныш", жалпы нобайы қағазға түскен, аз-маз өңдеуді қажет етер шығармалары — олар да бір томдай... Бәрін тізімдеп, кейбіреуін машинкаға қайта бастыруды нақты көрсетіп, алғашқы кезекте ұсына-тындарын даралап, бар дүниесін жарым жылда Қамзаекеңе қайырдым. Бірде-біреуін қолдан шығармауды, кім көрінгенге бермеуді қатты тапсырдым. Қастандық жасап біржола жоғалтып жібере ме деген сақтық та баяғы...

Жағдайды ашық айтқан ақадал сөзіме Қамзабай ағамыз иланған сияқты еді, бірақ өзге білгіштер басқаша ақыл берсе керек. Әлде өзі "тоным су болмас" уәжіне сайып, байқап көргісі келген? Сол жылы Алматыға барып, біраз жердің есігін ашыпты. Ештеңе шықпағанын Қамзаекеңнің өз аузынан естідім. Ал менің қатал болжауым — сол күндегі қасаң жүйені тым жақсы біліп, "Сәтбаевты" қазақша шығару жолында бетім қайтқан ащы сабақтан туған-ды. Уақыт 90-жылға ауса да ештеңе өзгермегенін Қамзаекеңнің нәтижесіз қарекеті тағы да иландырды...

Сол екі ортада игі өзгерістің жақын екенін сездірген бір оқиға да сап ете қалсын.

Виталий МАЛЫШЕВ, "КӨШБАСШЫНЫҢ ... АРШЫН-ДЫ АДЫМЫ":

"Сол жылы біз Букетов есіміне салынған мықты құлып ашылды дерлік қуанышқа кездейсоқ жолығып, көктемнің жылы желі мезгілінен бұрын ескеңдей шат-шадыман сезімге бөлендік. Бұл оқиға Кеңес тарихына "Қайта құру" деген атпен

енген СОКП-тің 1985 жылғы сәуір айындағы Пленумына тура бір ай қалғанда болды. Қазақстанда әзірше ештеңе өзгере қойған жоқ-ты. Наурыз айының қара суығы да баяғыдай өтімді қалпында болатын. Ауа райы ғана емес, саяси ахуал да.

Алдағы наурызда Е.А.Букетовтің туғанына алпыс жыл толмақ, өзара әңгімеде біз, шәкірттері, бұл датаны ұрлық жасағандай есікті тарс жауып алып, жым-жырт өксімен өткізуге болмайды дескенбіз. Әмбе қадірлі ұстазымыздың дүниеден өткеніне біржарым жыл толып отыр...

"Индустриальная Караганда" газетінің редакциясы саяси өзгерістің таяу екенін сезсе керек, институтқа телефон шалып, Е.А.Букетов туралы көлемді мақала жазып беруді өтініпті. Мерейтойға екі тәулік қалғанда мені институт директоры шақырып, осы минуттан бастап сол мақалаға кіріс деді. Бір күнде оны қалай жазамын деп әуелгіде абыржу білдірдім: қаншама жыл оның есімін баспасөз жүзінде атаудан қорықтық, ал қазір, отыра қалып ғалымның ұланғайыр еңбегін төбеге көтерген мадақ мақаланы жөппелдемде туғызу оңай болып па?!.. Сөйтсе де кеудемді кенет қуаныш кернеді, ойқиялыма қанат біткендей дегбірсізденуді сезіндім. Не керек, көңілім шалқыған күйде үстелге қонжиып, шабыттана жазып, тағайындалған сағатта мақаланы ХМИ директорының алдына қойдым. Өйткені аяғына Әбішевтің де фамилиясын тіркегенмін. Жан Нұрланұлы мақаланы шұқшия оқып шықты да, не істі болсын қысқа қайыратын әдетімен ризалық білдірді, тек: "Менің фамилиямды қосудың керегі бар ма?" — деді. Мен көп жылғы үндемеуден соң марқұм туралы тұңғыш дүниені шәкірттері атынан жаздым, жаладан-жалғыз сопып тұруым ыңғайсыз болады, ал екеу болсақ және қызмет мансабымызды көрсетпей қол қойсақ — бәрі де жарасымды... деп едім, директор бірден келісті.

Ебіней Арыстанұлының мерейтойына арналған газет 22 наурызда, ғалымның туған күнінен бір тәулік бұрын шықты. Ал маңғаз суреті бір емес, екі бетке берілді. "ҒАЛЫМ, СУРЕТКЕР, АЗАМАТ" деген тақырыбының өзі-ақ көп жәйтті аңғартқан мақаламыз да бір сөзі жонылмай қаз қалпында шыққан, оны оқыған жұрттың бәрі қатты қуанып, сірә, мазмұнынан гөрі мәніне, көп күткізіп, ойда жоқта жарқ еткен дақпырт жәйтіне ерекше сүйсінген сияқты..."

Тағы бір сүбелі мақала "Орталық Қазақстан" газетінде келесі күні жария болғанын (авторлары ҚарМУ-дің оқытушылары, профессор Д.А.Шаймұқанов пен тарихшы З.Өтемісов) ескерту парыз. Оны аз десеңіз, Қарағандының бірнеше зиялы адамы облыс басшыларына хат жазып, Ебіней

Арыстанұлының алпыс жылдық мерейтойын салтанатты түрде өткізуді талап етіпті. Мәскеуден сол үшін арнайы келген Ебекеңнің қайнағасы, белгілі қоғам қайраткері Н.Д. Оңдасынов пен інісі Қ.А. Бөкетов облыстық партия комитетінің бірінші хатшысына барып, тойға рұқсат етуді өтінген. А.Г. - Коркин бұл жолы да жоғары жақпен ақылдасып, рұқсат та сұрамай: "Алаң болмаңыздар, тура солай істейміз!.." — деген білем. Десе де соны нақтылы орындаушылар арасында сақтық ойлағандар болған тәрізді, жұртшылық мол жиналған салтанатты жиын ғалым мүрдесін соңғы сапарға шығарып салған, сан мың кісі сығылыса әрең кіріп, аяулы азаматымен қынжыла қоштасқан ХМИ-дің аядай кіші залында өтіпті...

Сонымен-ақ жолсыз тиымның шынжыр бұғауы үзіліп, Ебіней Бөкетовтің ардақты есімі, ғалымдық, жазушылық, азаматтық нышаны тірі кезінен де зорайып, ел-жұртына оралған сияқты еді: мүрдесінің үстіне бет-бейнесі кеудесіне дейін сом граниттен шабылған сом құлпытас (авторы қарағандылық мүсінші Ю.В. Гуммель) орнатылды, ескерткіш тастың шығынының басым бөлегін Қазақ КСР Министрлер Кеңесі (сол кездегі төраға Н.Ә. Назарбаев қол қойған құжат ғалым мұражайында сақтаулы); қалған бөлегін Қазақстан жазушылар одағының әдеби қоры және ХМИ-дағы шәкірттері көтеріпті; енді міне алпыс жылдық мерейтойы ресми атап өтілді.

Сірә, сол шаралар дем берген болар, Ебекең қайтыс болған жылдың көктемінде ашылған Қазақстан ҒА-ның Орталық Қазақстан бөлімшесінің, ҚарМУ-дің және ХМИ-дің басшылары қол қойып, осы ұжымдардың сан мыңдаған мүшелерінің атынан Қазақстан КП Орталық Комитетіне академик Е.А. Бөкетовтің есімін мәңгі есте қалдыру жайында арнайы хат жолдапты. Сол хатқа да "Үлкен үйдегі" шенеуніктердің бірі Қарағандыға телефон шалып, "Дүниеден көшкен әрбір академикке, иә жазушыға көше де, мектеп те үлестіре алмаймыз. Тегінде, мұндай марапатқа жұртты тым әуестендіруге болмайды!..." — деп жеку айтып, Бөкетовті ардақтағысы келгендерге нақты жауап бермей, сүйреткіге салып, сөзбұйдамен құтылыңдар... дегенге сайыпты.

Ебекең марқұмға көзқарас түзелді... дескен жұрттың қуанышы тез суыды. Әділдіктің жолы қиын, оған жету де қашық екен. *"Осыдан кейін ұзаққа созылған үнсіздік қайта орнады... Алғашқы кезектегі қолжазбаларын жөн білетін кісілердің көмегімен дайындап алып, папкаларымды құшақтап жүріп талай кабинеттің есігін қақтым, текке табан тоздырып, ешкімнен қолдау таппадым бірақ..."* — депті Қамзабай Арыс-

танұлы "Асыл аға" естелігінде сол бір қым-қуыт өлара уақыт туралы. Демек, "Қайта құру" саясаты өмірге етене боп енгенмен В.П.Малышевтің: *"Қазақстанда — қыс ұзақ, бәріде бәз-баяғы қалпында..."* дегені расқа шықты.

Арада екі жыл өтті. 1986 жылдың аяғында республиканың саяси басшылығы ауысты. Бұл болса жер-жерде сілкініс туғызды: көп жылдар бойы қордаланып жатқан мәдениет, тарих, ғылым саласындағы мұрағаттар мен есімдерді саяси ақтау қажеттігіне түйсік-түсінігіміз оянып, рухани жаңару кезеңін сезінген айшықты заман туды.

Рухани жаңарудың алғашқы әсерін, мәймөңкесіз айтқанда, көптің алды боп мен, осы кітап иесі сезінді.

1987 жылдың ақпан айы еді, Алматыға барып, сонау 1975 жылдың күзінен бері үйімде буулы жатқан "Сәтбаевтың" қазақшасын жарыққа шығару жөнінде "Жалын" баспасының директоры Сейдахмет Бердіқұловқа кіріп, ресми ұсыныс жасадым.

— Орысша нұсқасы жария болғаннан кейін де бірталай жыл өтті, сірә, содан бері айтарың да, қосарың да көбейген шығар. Бүгіннен бастап соған отыр да, бүкіл қолжазбаңды қайыра қотарып шығып, жыл аяғында жеткізіп бер... Келесі жылы әдемілеп шығарып беремін, Медеу, бұл кітабың — халыққа керек дүние!.. — деді ұзақ сөзге жоқ, іскер де азаматтығы мығым баспагер.

Талай жыл зарыға күткен мансұқ мәселемді сәтті шешіп алған соң желік пайда болды білем, бұрыннан сырмінез, әмбе жазушы баспагерге ойымда жүрген екінші шаруаны естірттім. Ебіней Арыстанұлының қиын тағдыры туралы жүрекжарды сөз еді ол.

— Медеу, ол кісіні еске салғаның жөн болды. Ебекең марқұмды мен білемін, басынан кешкен қиянатын да... Дайын тұрған не дүниесі бар, марқұмның қай кітабынан бастаймыз халыққа есімін қайтаруды? Қысқасы, маған жарыққа шығаруға жарайтын ең сүбелі, ең қалың қолжазбасы керек!.. — деп бұл іске де қайран Сейдағаң бірден қолқ етіп, тіпті дегбірсіздік аңғартты.

— Рақмет, Сәке! Әрі дегенде үш күнде Ебекең қолжазбасын алдыңызға келтіремін... — деп машинкаға басылып, теруге дайын тұрған екі-үш шығармасын атадым. — Таңдау өзіңізден...

— Мынауың нақты сөз болды. Соларды тезірек жеткіз!

Сол күні кеште "Алматы" мейманханасында отырып, "Жалын" баспасының директорымен болған әңгімені Қамзабай Арыстанұлына телефонмен хабарлап:

— Қамзаеке, сүйінші! Ебекеңе даңғыл жол ашылар сәт туды

деп біліңіз! Енді ешкімнен, еш нәрседен қаймықпай, батыл қимылдау керек! Соның басы — әдеби еңбектерін шығару, баспасөз бетінде өмір жолын, есімін жиі-жиі ұлықтау... — деп едім, көп жылдан бері естімеген қуанышты хабардан есі шығып, біршама абдырап қалған ғалымның інісі, бұл енді соншама жолсыз қысас, шексіз қиянаттан соң түсінікті жағдаят...

— Медеке, айтып тұрған адамың шынымен солай десе — нағыз азамат екен! Мен ол кісіні білмеймін... Жә, екі-үш күнде барамын "Жалынның" директорына, тек сөзінде тұрсын... — деп бір сөзін екі-үш мәрте қайталады...

Бұдан арғы әңгіменің қызығынан гөрі шыжығы көп. Әмбе біз баяндаған басы да, сәтті соңы да Қамзабай Бөкетовтің "Асыл аға" естелігінде толығырақ айтылған. Оны қайыра ежіктеудің қазір жөні де, реті де жоқ. "Жалын" баспасы Ебекең еңбектерінен ең алдымен "Шесть писем другу" деген жаңа атаумен марқұмның өзі қайыра қарап, 1982 жылы жазу үстелінің тартпасына салып қойған орысша нұсқасын таңдапты (Ол кітап 1989 жылы ғана жарыққа шықты. Зор өкінішпен мәлімдеуге мәжбүрміз: өзге баспаларда терімге дайындалған шығармалары нарық қыспағына тап болып, бергінде ғана аз таралыммен халыққа жетті)...

Әділін айтқанда, Ебіней Бөкетов рухын жаңғыртуға жол ашылғанын аңғартқан алғашқы қарлығаш еді ол. Біртуар ғалымның қилы өмірі, билік басындағылардан көрген теперіші, әр алуан мінезі, кісілігі, ғылымдағы өзіндік өрнегі жайында, әдеби дүниелерінің қалай, қандай жағдайда туғандығы, қысқасы, әркім өз білгенін өзінше топшылап, өзінше толғаған естеліктерді мерзімді баспасөзден жиі оқитын болдық. Әрине, сондай естеліктерді жариялау да сенсация іздеген редакторлар үшін әуей тақырыпқа айналды. Осы кітапты жазу үстінде біз сондай жарияланымның жүзге тарта нұсқасын қолда ұстап отырмыз, қаншама естелік кітаптары жарыққа шықты!

Соларды шұқшия оқудан байқаған бір жәйт: зиялы қауымның Ебіней Арыстанұлының биік рухын паш етуге жарыса кірісуі, газет-журнал редакторларының бұл тақырыпқа аяқ астынан "батырлық" көрсетуіне тегінде республика билігін қолына алған Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бір емес, екі мәрте, алғашқыда "Казахстанская правда" газетінде (1988 жылдың 5 шілдесі), одан кейін СОКП-ның бас басылымы "Правда" бетінде пікірін жаңғырта қайталауы, "кешірілмес кінәлі сезіммен... Е.Бөкетовтің ардақты есімін халыққа қайтарлық" — дегені (соңғы лебіздің толық мәтінін осы кітаптың

беташар бетінде келтірдік), біздіңше, айырықша түрткі болған. Демек дүйім жұрттың бұған дейін тілі күрмеліп, ащы шындықты тура айта алмай бүгежектеп жүрген жәйтті, билік басындағылар бұған қалай қарайды деген жалтандаудан құтылып, көкейкесті ойын емін-еркін білдіруге мүмкіндік туды.

Ал, Нұрсұлтан Әбішұлы академик Бөкетовті біреудің айтуымен емес, Теміртау мен Қарағандыда жұмыс істеген шағында, әсіресе металлург болып еңбек мектебінде шыңдалған жасаң жігіт күнінен біліп, жазушылық атақ-дақпыртын, азаматтық тұлғасын, ғалымдық сипатын да сол кезде-ақ танып, Ебіней Арыстанұлымен сан мәрте кездесіп, өз пайымдауымен жеткен.

Біздіңше, марқұмның құлпытасы жөніндегі ресми құжатқа кедергісіз қол қойып, марқұмға бертінде жасалған қомақты да игі шараларға да мұрындық болып, барынша қолғабыс етуінің басты себебі осында. Шын-ау, Ебіней Бөкетовтей алып та біртуар тұлғаның есімін ардақ тұтып, еңбегін ұлықтауға неліктен ілтипат білдірмеске?! Өмбе тәуелсіздік алып, дербес мемлекет атанып, ту тіккен Қазақстанның осындай дарабозын үлгі етіп ел көгінде неге ұстамасқа?!.. Білдірді, ұстады, барынша ұлықтады. Нәтижесінде ғалым мұрасына, ұланғайыр еңбектеріне, дара тұлғасына бұрынғы немкетті һәм қарабайыр көзқарас түбірімен өзгеріп, мүлдем жаңа сипатқа ие болды. Мұны Елбасының тікелей еңбегі, азаматтық ұстамының биіктігі, көрегендігі деуіміз қажет!.. "Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың қолдауымен біз сұраған барлық мәселе оң шешім тапқандығы белгілі, сондықтан да мен, Ебінейдің туыстары атынан оған әділдігі мен адамгершілігі үшін рахмет айтамын!.." — депті Қамзабай Арыстанұлы "Асыл аға" естелігінің соңғы тарауында шынайы сүйсініс білдіріп.

1987 жылы күрт басталып, бірте-бірте өрбіп, 90-жылдардың бас кезінде жүзеге асқан әр алуан игі шаралар — осы уәждің айқын дәлелі. Солардың бастапқысы 1991 жылдың 31 қаңтарында Қазақ КСР Министрлер кабинетінің қарарымен Солтүстік Қазақстан облысының Шал ақын атындағы ауданының № 2 орта мектебіне және сол оқу ұясы тұрған көшеге Е.А.Бөкетов есімі берілді, іле-шала сондай ізетті Петропавл қаласы да көрсетіпті; Қызылжардың облыстық техника кітапханасы даңқты жерлесінің есімімен аталып, оның бір бөлмесі ғалымның өмір жолын айшықтауға арналды. Қаланың көрнекті бір көшесі де ғалым есімімен аталған. Ең қомақты игі іс, әрине, Қарағанды қаласында жүзеге асқан: ХМИ-дің бас ғимаратының кіреберіс қабырғасына 1987 жылы

Ебіней Арыстанұлының барельеф бедерімен бейнеленген суреті кескінделген, осы институтта жұмыс істеген жылдары жазылған мәрмәр тақта (авторы Ю.В.Гуммель, сондай бір белгі ғалым отбасы тұрған Алматының Фурманов көшесіндегі 118 үйдің қабырғасында да пайда болды) көпшілік қуаныш-таған салтанатты жиынмен ашылды...

Сөйтсе де жұртшылық күткен басты марапат алда болатын. Қарағанды жұртшылығы 1990 жылдың басында ұйымдасқан күнінен бастап сегіз жыл ұдайы еңбек еткен мемлекеттік университетті біртуар ғалымның есімімен атап, мемориал мұражай ашу жөнінде мәселе көтерген-ді. Турасын айту керек, бұл істі ақырына дейін тиянақтауда ҚарМУ-дің он бес мың адамнан асқан ұжымы айрықша белсенділік көрсетіпті. Осы ұсынысты Ғылым академиясы, Жазушылар одағы, халық депутаттарының Қарағанды облыстық атқару комитеті қызу қолдап, баспасөз бетінде, теледидар алдында ғалымның әдебиетші достары, зейнетке шыққан қоғам қайраткерлері, жүздеген шәкірттері мен замандастары жаппай жақтап, қысқасы, бір жарым жылдай уақыт көпшілік пікірін бір арнаға ұйыстырған. Айтып-айтпай не керек, халықтық демократия жолына бет алған жас қазақ мемлекетінің рухани ұстамына бұл ұсыныс дөп келіп, ел басшысының да оң пікірі үстем болып, 1991 жылдың 16 тамыз күні республика үкіметінің қарарымен Қарағанды мемлекеттік университетіне Е.А.Бөкетовтің есімі берілді. Мұндайда қазақ ақ түйенің қарны жарылды, әділдік ақыр аяғында салтанат құрды дейді. Тәубәделік!..

Қыркүйектің 2-жаңасында ҚарМУ-дің Студенттер сарайында күллі университет ұжымы мен қала өкілдерінің ынтыға күткен салтанатты жиыны өткен. Мінберге шыққан шешендердің, ал олар күні кеше атақты ғалыммен бірге қызмет істеген, осы университеттің іргесін бірге бекемдеп, шаңырағын көтеріскен көнігі оқымыстылар еді: университет ректоры Ж.Ақылбаев, профессорлар Т.Әбдіразақов, Р.Клещева, облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары Р.Омарбекова және басқалары. Сол жиында үкімет шешіміне, соны жасаушы қайраткер тұлғаларға айтылған ризалық лебіздердің бәр-бәрін қайталаудың қажеті болмас. "Орталық Қазақстан" газетінің редакторы Н.Оразбектің сол күні: *"Заман өзгерді, ағайын. Өзгергендігінің белгісі — бұдан он бір жыл бұрын ойдан шығарылған қиянат жаламен осы университеттен қуылған, өмірінің соңғы жылдарында нақақтан опық жеген көрнекті ғалым, ақын-жазушы, академик Ебіней Арыстанұлы өз қолымен құрған мәртебелі оқу орнына салтанатты*

түрде, ақбоз ат мінгендей болып қайтып оралды. Қуаныштарыңыз қайырлы болсын, әділдік әрқашанда осылайша жеңе берсін!..." — деген сөзі кімді болсын тебіренткені анық.

Соның артынша мұражайын ашу салтанаты да кешіккен жоқ: бір кезде өзіне қайырлы қоныс болған, оқымысты серіктерімен алқа-қотан отырып қилы шаруа шешкен кабинеті, демалыс және қабылдау бөлмесі, кең дәлізі мен ғалымның мемориал мұражайына беріліп, он жылдан асты, университет қана емес, қала жұртшылығы үшін тәрбиелік мәні зор игі жұмыс атқарып келеді. Оған апарар "соқпаққа" шөп шыққан емес, сірә, шықпайды...

Қалай десек те Ебекеңнің сыйлас інісі, ауыр күндерде де достықтан айнымаған замандасы, белгілі ақын, қоғам қайраткері Кәкімбек Салықовтың осы оқиғаның әсерімен нақ сол жылы жария еткен "Евней Букетовке реквием" атты дастан-жоқтауында поэзия тілімен кестелеген: *"Есіміңді өлімің өшірмеді, Жеткен екен тамырың тереңдерге..."* дегеніндей болды да қойды. Кәкімбек ақын толғауының төртінші бөлімін мынадай шумақпен аяқтапты:

*"Биікте едің, ала алмас қанат тыным,
Мерт болдың-ау таптырмай тағат шынын.
Бүгін қайта көтерді есіміңді,
Сезіп заман өзінің ағаттығын".*

Қазақ аспанында жарқ еткен бір жұлдыз ұзақ тұра алмай қапылыста сөнді. Сөндірген — кешегі кер заман, ұлықтай алмаған — өзіміз. Өкініштен қамыққан көңілге медет іс: артында жүздеген шәкірттері қалды, ол сомдаған ғылым — солардың қолында; ғылыми мектебі ғалыммен бірге өшкен жоқ — ХХІ ғасырда да өркендеп отыр; әдеби шығармалары халқына түгел дерлік жетті...

Олай болса Ебіней Арыстанұлы Бөкетовтің алып бейнесі туған халқына қызмет етуден жаңылмай, туған елі тарихына еніп, ту қиырдағы заманалар биігінен де тұлғаланып көрінері хақ! Әмсе солай болғай!

Қарағанды-Алматы-Семей, 2003-2004 жылдар.

ҚОСЫМША ДЕРЕК

Медеу СӘРСЕКЕНІҢ “ЕБІНЕЙ БӨКЕТОВ” атты ғұмырнамасының тұсаукесері хаттамасынан үзінді

Алматы, ҚР Ұлттық ғылым академиясының төралқа залы,
2005 жылдың 16 ақпаны.

ЖҰРЫНОВ Мұрат Жұрынұлы, ҰҒА-ның президенті:

“...Алдағы наурыз айының 23 жаңасында Ебіней Арыстанұлының туғанына сексен жыл толады. Соған орай туған елі Солтүстік Қазақстан мен еңбек еткен ортасы Қарағандыда ғалымға арналған ғылыми конференциялар, арнайы мәжілістер мен салтанатты жиындар өткізуге әзірлік жасалып жатқаны туралы хабар алып отырмын. Біз де бүгін төралқа мәжілісін Ебіней Арыстанұлын еске түсіруге арнауды жөн көрдік. Бұған қоса, міне, менің алдымда белгілі документалист жазушы Медеу Сәрсекенің “Ебіней Бөкетов” ғұмырнамасы жатыр. Бұл кітап ғалымның мерейтойына арнайы шығарылған. Сондықтан біз автормен және баспа басшысымен ақылдаса отырып, кітаптың тұсаукесер рәсімін осы мәжіліспен қоса қабат өткізуге келістік...

Алғашқы сөзді “Қазақстан” баспасының директоры Нұрмахан Оразбекке ұсынамын.

ОРАЗБЕК Нұрмахан: ҚазТАГ-та директорға орынбасар болып отырғанымда Қазақстан КПОК-і мені Қарағанды облысының “Орталық Қазақстан” газетіне бас редактор етіп жіберді. Келе редакцияның портфелін тексертсем — күнбе-күнгі тірліктен басқа жұртқа ұсынарлық мардымды ештеңе жоқ. Редакция адамдарын: “Кімде не бар, маған көрсетіңдер” десем, Оразалина есімді қызметкер: “Менде Ебіней Бөкетов туралы бірнеше естелік жатыр, бірақ ешкімнің соған қарағысы келмейді...” — деді. Бөкетовтің әдеби еңбектері маған біршама танысты, ғылыми биік деңгейін де білетінмін. Соңына шам алып түсіп, қуғын көрген себебіне қанықпын. Қысқасы, жариялылық заманына сай келіп тұрған соң әлгі естеліктерді топтап бере бастадық... Одан соң “Қазақстан” баспасына ие болған кезде Қамзабай Бөкетовтің өтінішімен Ебекеңнің екі тілде аралас жазған әдеби, ғылыми мақалдар жинағын, “Көкейкесті”, “Сокровенное” деген ортақ атпен бір томдық жинағын шығардым. Қаныш ағамыздың жүз жылдық тойында осы автордың “Жас Қаныш” кітабын қазақшаға аудартып және жарияладым. Бұл кітап та ұзақ жылдар бойы оқырмандарға жетпей жатқан-ды... Енді міне, арады көп жылдар өткен соң, сол кісінің қиын да қытымыр өмір жолына қайыра оралуға тура келді: Ақпарат министрі мен иелік ететін баспаға “Гибратты ғұмыр” сериясын бастауға нұсқау беріп, қаржы босатты; бір ғана 2003 жылы сол серия бойынша қазақ, орыс және ұйғыр тілдерінде 8 кітап шығардық. Сол жылдың басында мен

Ебекеңнің 80-жылдығы жақын екенін ойлап, Қамзекеңмен келістім де, мына отырған Медекеңе: "Осы кітапты сіз ғана жазасыз, сізден өзге ыңғайлы қаламгер таппадық" — деп, телефон шалдым. Шынтуайтын айтқанда, Медеу Сәрсекке — деректі прозаның қаламы төселген нағыз шебері, бұл кісі қай жағынан болсын зерттеген тақырыбын түбіне жеткізе қазады, әрі ебекеңнің шәкірті, ғылымын да түсінеді. Қаныш Сәтбаев ғұмырнамасын қанша жыл шұқшия іздегенін, нәтижесін де сіздер білесіздер... Тегінде, мен деректі кітаптардың қалай жазылатынын білемін, кейбір шығармаларды тұщына оқисың, өзім де Шапық Шөкин туралы жазған қаламгермін. Қысқасы, Медекеңді екі жақтап көндірдік. Ол кісі маған шарт қойды. 25 баспа табаққа келіскен едік, жаза келе қолжазба 35 баспа табақ болып шықты. Өзімен келісе отырып, дайын мәтіннің біраз жерін кесуге тура келді. Медекеңнің қолжазбасын мен әр алуан сезімге бөленіп, рақаттана оқыдым. Қатты сүйсіндім. Сеніңіздер, бүгін сіздер сыйлыққа алатын кітаптың ішінен мен қылдай жалған оқиға таппадым. Ащы болса да ғалым басынан кешкен бар шындық ашық айтылған, әділ де айтылған.

Автор да, баспа да уәдеден шықты. Ұлы замандасымыздың алдағы айда аталмақ 80-жылдық тойына лайықты тарту әзірленді деп білемін. "Ебіней Бөкетов" ғұмырнамасын оқыған адам рухани баи түседі, өмірдің мәні мен талғамы неде екенін түсініп, нағыз адамгершілік қасиеттің құндылығын жеткілікті ұғынады. Бұл жөнінде кітап авторына рақмет айтуға тиіспіз.

Екінші рақметті осында отырған Әбдірәсіл ініме, академик Жәрменовке айтамын. Министрлік біздің баспадан биыл "Фибраты ғұмыр" сериясына тиісті қаржыны "Асыл мұраға" береміз деген желеумен нәумез қалдырды. Біз енді социология бойынша кітаптар шығаратын болдық. Сол себепті Жәрменов мырза ұстазы туралы бар шығынын көтерді, әрі бес жылдан бері ешкімге керек болмай, біздің баспада үюлі тұрған "Көкейкесті" кітабының 1100 данасын өзі басқаратын мекеменің қаражатына тік көтере сатып алды. Ебекең туралы осы екі кітап ел есінде қалатын тамаша сыйлық болар деген үміттемін...

СӘРСЕКЕ Медеу: Қаныш Сәтбаев жайындағы кітаптарымды толғағандай ондаған жыл емес, "Ебіней Бөкетовті" қағазға түсіруге небәрі екі жыл уақыт жұмсадым. Демек, оны жазу маған аса қиын болған жоқ. Өйткені Ебекеңді ҚазГМИ-дің металлургия факультетіне студент болып қабылданған 1953 жылдан білетін едім, ол кезде Ебіней Арыстанұлы сол институттың аспиранты. Ал 1956 жылдан ол кісі бізге сирек металдар туралы дәріс оқыды. Институтты тәмамдарда жас ұстазым диплом жұмысының жетекшісі болды. Одан кейін де, бір-бірінен шалғай екі қалада тұрсақ та қарым-қатынасымыз, әсіресе әдеби шығармашылық турасындағы байланысымыз үзілген жоқ. Әсіресе Сәтбаев тақырыбын игеру жолында сан мәрте кездесіп, хат жазысып тұрдық. Қадірменді ұстазымының нақақтан жәбір шеккен соңғы алты жылында кейбір сыйлас таныстары, әдебиетші достары ол кісіден сырттап жүргенде де, мен өзім де сондай қыспаққа түскен мұңдас қаламгермін, алыстап кеткем жоқ. Айталық,

"Шоқанның қасиетті ісі" атты тамаша эссесін Мәскеуге ұсынып, баспагер тауып бергенін. Осы хақында, өзге де өмір түйткілдері жайында өзара жазысқан хаттарымыз қазірде ғалымның мұражайында сақтаулы.

Осы айтылғандар сіздер Ебекеңе менің өмір бойы рухани жақын болғанымды, Бөкетов мұражайының иесі, тетелес інісі Қамзабай Арыстанұлы ол кісінің архивін, шығармалары мен ұзын саны мыңға тарта хаттарын, өмірбаяндық барлық деректерін Семейге жеткізіп берген соң "Қазақстан" баспасы сұраған ғұмырнама кітапты жазып шығуға аса қиналмағанымға тәнті боласыздар. Алайда қиыншылық маған басқа жәйттен жолықты. Күдік тумасын оны да айтайын...

Деректі прозаның әлемдік хас шебері, француз әдебиетінің клас-сигі Андрэ Моруа, ал ол кісі — ұлы адамдардың өнегелі өмірі жайында ғұмырнамалық көркем шығармалар жариялаған қаламгер, солардың бірі — зиялы қауымға жақсы мәлім, 1959 жылы жарыққа шыққан "Александр Флемингтің өмірі" атты тамаша кітабы. Ол болса екінші дүние жүзлік соғыс алдында адамзатқа пеницилинді сый еткен ғалым. Осы туындысын жазу үстінде А.Моруа Флемингтің зайыбына: "Сіз маған өте қиын міндет артып отырсыз. Еріңіздің өмірден озғаны кеше ғана, ал мен француз әдебиетінде қалыптасқан дәстүрді тәрк етіп, яки ұлы тұлғаның өмірден кеткеніне кем дегенде елу жыл толуын еске алмай, Сіздің аяулы еріңіз жайында ғұмырнама еңбек толғауға тиіспін? Әмбе ол мейлінше шынайы, қиял-қоспасы жоқ шығарма болуға тиіс! Жә, сонда сэр Флемингтің достары ғана емес, қастарының да көздерін бақырайтып қойып, нағыз шындықта қалайша жария етемін?!" — деп мұңын шағыпты. Бұл сөзді атақты Моруа айтып отыр. Сәтбаев туралы алғашқы кітабымды мен жұртшылық талқысына 1975 жылы ұсындым, демек, Қаныш ағамыздың арамыздан кеткеніне небәрі он бір жыл өткен кезде. Ол кітап өздеріңіз білесіздер, терімде тоқталды. Соның орысша нұсқасы Мәскеуден 1980 жылы жария болды. Ұлы ғалымды туған Қазақстанында сол кітап 15 жыл бойы жарық көрмей, түрмеге түскендей болып, қапаста жатты. Осы туындыны өз елімде жариялау жолында мен көрген қиыншылықтар мен кедергілердің неден, кімнен және не себепті өріс алғанын осыдан-ақ түсінуге болады. Бар гәп — Қанекең тұстастарының оның атағын қызғанушылардың ортамызда, әмбе билік басында отырғанында емес пе?!..

Енді осы жәйтті Ебіней Арыстанұлының шерлі тағдырына аударып қараңыздар: ол кісі 1983 жылдың желтоқсан айында, небәрі 58 жасында үшінші мәрте соққан инфарктан опат болды. Содан бері 22 жыл өтті. Ебекеңнің өмірін қысқартқан адамдар ортамызда жүр, бір күндік тірліктің мадағы мен атағы үшін ол кісіге аяусыз қиянат жасап, ғылыми ортадан қасақана шет қақпай еткен, әдеби еңбектерін ғана емес, ғылыми жұмыстарын да зорлықпен тежеген, тіпті сүбелі еңбектері мен тың ойларын ұрлап-жырлап пайдаланып мәртебелі сыйлық, атақтар алған пенделер бәз-баяғы қалпында рақат та тып-тыныш өмір сүріп келеді. Биліктен шеттелгенімен, әлеуметтік һәм ғылыми тірліктен титтей де сырттап қалған жоқ...

Әлгінде менің баспагерім өз баспасының "Гибратты ғұмыр" сериясына тиісті биылғы сыбағасынан ойда жоқта қағылғанын жария етті. Ал мен соны да жоспарыңда академик Бөкетов тұрғандықтан қасақана берілмеді-аудеген ойға жеңсік беремін... Бірақ, көріп отырсыздар, өмір өзгерді, өз дегенім өзгермейді, не айттым — сол болады... дейтін жүгенсіз үстемшілік те келмеске кетті. Тәубә деймін! Мемлекет тапсырмасы берілмеген "Бөкетовті" Ебекеңнің талантты шәкірті, академик Әбдірәсіл Алдашұлы Жәрменов жарыққа шығарды. Және соны автор ұсынған көлемде, екі мың таралыммен. Мың да бір рахмет саған Әбдірәсіл інім! Ебіней ұстазыңның күрескер рухы саған туған халқың үшін игі істер жасауға әрдайым жебеуші болсын!..

Осы ғұмырнаманы жазуға отырғанда мен өзіме шарт қойдым және соны баспагеріме міндет ғып мойнына артқанмын: "Мен не жаздым, соны кескілемей, қаз қалпында басасың; ал кітапта Ебекең туралы зиялы қауым білетін ащы шындық түгел айтылады, қандай ауыр болса да сол қалпында жазылады..." дегем-ді. Нұрмахан Оразбек менің қатаң шартымды бұзған жоқ, не ұсындым — соны түгел басты, аз-маз қысқартулар болды дегенде рас, бірақ олар — аса мәнді дүниелер емес. Қысқасы, бүгін сіздерге тарту етілмек ғұмырнама кітапта өз ұстазым туралы баршаңызға мәлім шерлі тарихты бүркеусіз аштым. Бәлкім өз топшылауымда шындықты айтамын деп, кейбір замандастарымның жара боп біткен ескі өксіктерін тырнаған шығармын. Не ексең - соны орасың дегендей. Тегінде, шындықты шыңғыра айтқан адамның қай уақытта болсын аса сүйікті адам болмайтыны мәлім... Қалайда осы еңбегімді жариялауда біздің Қазақстан баспагерлері арасында сирек кездестін шексіз батылдық, әмбе терең танымдық көрсеткен Нұрмахан әріптесіме алғыс айтамын!

Үшінші алғысты осы мәжілістің төрағасы Мұрат Жұрынұлына бiлдiремiн. Бұдан бiрнеше ай бұрын мен ҰҒА президентiне қолжазбаның әбден тазарған нұсқасын ұсындым. Мұрат iнiм уақыт тауып, қолжазбамды оқып шықты. Оқып қана қойған жоқ, әлгiнде өзi сыр ғып шерткен, көп жылдар гибрат алған қадiрмендi ұстазы Ебiней Арыстанұлы туралы ғұмырнаманы құптаған, тәлiмдiк жөн-жобасын көрсеткен алғысөзде жазды. Көп рақмет Сiзге, Мұрат Жұрынұлы. Ұлы Ебекеңнiң адамгершiлiкке толы биiк рухы, тамаша өнегесi Сiзге де бүгiнгi биiк құзырыңызбен Қазақстан ғылымын алға сүйреуде жебеушi болсын!..

Сөз соңында, ағайын, тағы бiр жәйттi ескертудi парызым деп бiлемiн. Ғұмырнаманы толғау үстiнде мен Алматыда, Қарағандыда бiрнеше мәрте болып, Петропавл қаласы мен оның Шал ақын ауданына дейiн аралап, Ебекең жайында сұхбат жасадым. Жазу үстiнде сирек металдар iлiмiнен қарайып қалғанымды ұғып, Ебекеңнiң ғалым шәкiрттерiнен ғылыми кеңес алдым, кейбiрiнен өз түйсiктерiн жазбаша ұсынуды өтiндiм. Атап айтсам, Виталий Малышев, Нұрамы Бектұрғанов, Темiрбек Сәдуақасов, Болат Ермағанбетов, Сағынтай Исабаев, Манат Толымбеков, Сайлаубай Байсанов және басқалары. Бәрiне де қалтқысыз көмегi үшiн рақмет айтамын! Олардың зор iлтипатын, әрi қуана жасаған қолғабысын сүйiктi ұстазы ал-

дындағы шәкірттік парызын өтеу, әрі осы кітаптың жарық дүниеге тезірек шығуына құштарлығы деп түсіндім...

Әбдірәсіл ЖӘРМЕНОВ: Ебекең туралы бертінде жазылған естеліктерде ол кісінің алдына келген жас адамдарды ұлтына, қайдан келгенін ежіктемей, аз-кем сұхбаттан соң білімі мен ой межесін дәп басып, қамқорлыққа бөлейтіні жиі айтылады. Сондай назарға іліккен бақыттылардың бірі — мен. ҚазМУ-дың химия факультетін тәмамдаған соң мен жолдама бойынша Қарағанды университетіне тап болдым. Университетте орын болмады. Алайда ҚарМУ ректоры Ебіней Арыстанұлы Бөкетов мені ХМИ-ға ертіп келіп, өзінің шәкірті Жантөре Нұрланұлы Әбішевтің қарамағына берді. Сөйтіп мен бір-ақ күнде екі бірдей көрнекті ғалым-металургтің қамқорлығына бөленіп, ғылыми зерттеудің шытырман жыңғылына күп еттім. Ғылым кандидаты атағын алуға да осы екі адам, әсіресе Ебіней Арыстанұлы әрдайым желеп-жебеп, әрі қатаң талап қойып, үнемі қадағалап отыруы түрткі болғаны — өмір шындығы. Орыстың қаламгер қауымы арасында "Біздің бәріміз - Гогольдің шинелінен шықтық..." дейтін сөз нақыл боп тараған. Сол қисынмен айтқанда, мен де Ебекеңнің кең шапанының өңірінен шығып, ғалым атандым. Менің осы саладағы азды-көпті табысым, екінші ұстазым Ж.Н. Әбішев іргесін қалаған кен шикізатын кешенді пайдаланудың ұлттық орталығын басқару ісіндегі мәнді зерттеулер, тіпті сирек металдар технологиясын жетілдірудегі отандық ғылымның соңғы жиырма-отыз жылдағы барша жетістіктеріміз академик Бөкетов сомдаған ғылыми мектептің талантты түлектерінің ұтымды еңбектерімен дамып та, әлемдік деңгейге көтеріліп отырғаны — жұртшылыққа жақсы мәлім. Бір ғана дерек: Ебіней Арыстанұлының алдынан қазірде 62 адам ғылым кандидаты болып, олардың жиырмадан астамы ғылым докторы, ал он екі шәкірті соңғы он жылда ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері атануы — сірә, әлдебір сәттілікпен, иә жолы болғыштықпен бола қалмағаны түсінікті жәйт. Демек, біздің ұлы ұстазымыз тектен-текке бейнет шекпеген, Ебіней Арыстанұлының ұлы мақсаты, ғылыми іске деген жанкештігі мен мәңгі сенімі артығымен ақталды деп білемін. Әлі де ақталады!..

Осыдан жарым жыл бұрын Медеу ағамыз мені тауып, Ебекең жайындағы кітаптың тағдыры кедергіге тап болғанын айтқанда, мен қолымда бар мүмкіндікті ұсынған — себебім де осыдан, өзім ардақ тұтатын Ебекең рухына қайткен күнде бір нәрсе жасап, шәкірттік парызымды өтеуге ұмтылу мақсатынан туды. Сол себепті мен өзіме сенім артқан жазушы ағамызға шын көңілден рақмет айтамын. Қаламыңыз мұқалмай, шабытыңызды өрге сүйрей беріңіз, Медеке! Біз Сізді қолдауға әрқашанда әзірміз!..

Екінші айтар жәйт: автормен келісім бойынша біз "Ебіней Бөкетовтің" "Қазақстан" баспасы шығарған 2 мың данасын Ебекеңнің 80-жылдық мерейтойына шашу ретінде шығардық, сол себепті бүгіннен бастап оны кітап сүйген қауымға тегін таратамыз. Бір мың данасын Қарағандыға апармақпыз, бірнеше жүзін ғалымның туған еліне жібереміз. Кітап авторы да өзі иемдеген 500 кітапты солай етуге ризаласып отыр...

* * *

Жиында белгілі мүсінші, жазушы Шотаман Уәлиханов, Ебекеңмен достық қарым-қатынаста болған ғалым-филолог, профессор Тұрсынбек Кәкішев және Қ.И.Сәтбаев атындағы ҰТУ-дан келген бірнеше ғалым-металлургтер Ебіней Арыстанұлы туралы жүрекжарды естеліктер айтып, көрнекті ғалым мерейтойын сүбелі ғұмырнама кітаппен айшықтап отырған авторға, оны шығарушы баспагерге һәм демеуші ұжымға шынайы көңілден сүйсініс білдірді. Алматының химик ғалымдары, зиялы қауым өкілдері мен академик Ебіней Арыстанұлының етене жақын-туыстары, жерлестері бас қосқан жиында физикалық химия ілімінің білгірі Ақсұлу Ебінейқызы да сүйікті әкесі туралы тұңғыш ғұмырнаманы дүниеге келтірген жанкүйерлерге алғыс айтты.

Мерекелі жиынды магнитофон таспасына түсіріп, ықшамдап хаттаған Нұрақым РАЙХАН, "Ақиқат" журналының бөлім меңгерушісі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

Евней Арыстанұлы Букетов. Биобиблиографиялық көрсеткіш. Құрастырушылар — М.И.Жамбеков, Қ.Т.Рүстембеков, З.М.Ким. Ғылыми өмірбаянын жазушы — М.И.Жамбеков. Қарағанды, ҚарМУ баспасы, 1992 ж. Казахский политехнический институт имени В.И.Ленина. А., "Казахстан", 1984. Карагандинскому Государственному университету 20 лет. Караганда, 1992 г. Карагандинский Госуниверситет им. Е.А.Букетова 1972-1997, К., Изд.КарМУ, 1997 г. Шәріпов Қ, Әбілтаев Қ., Бағанаты бұлағым — теңіздерге құятын. Петропавл, 1995 ж. Юбилейные Букетовские чтения. Материалы научной конференции, посвященный 70-летию со дня рождения академика Е.А.Букетова. изд. КарМУ. 1997 г.

Букетов Е.А. Әдеби, ғылыми шығармалары: Атан қомында туған адам. Очерктер жинағы. А., "Жазушы", 1975 ж.; Грани творчества. Очерки. А., "Жазушы", 1977 ж.; Святое дело Чокана. Эссе. Пути в незнаемое (Писатели рассказывают о науке) жинағының 18-санында жарияланған. Құрастырушы Д.С.Данин. Москва, "Советский писатель", 1985 ж.; Нефть, уголь и вода в химии и энергетике. К. "Полиграфия", 1994 г.; Шесть писем другу. А., "Жалын", 1989 г.; Алты хат. А., "Жалын", 1996 ж.; Жас Қаныш. Деректі хикаят. А., "Қазақстан", 1999 ж.; Детские годы Каныша. Документальная повесть. Публикация К.А.Букетова. Караганда, ТОО "Арко", 2001 г.; Фундаментальные труды академика Букетова Е.А. Под редакцией д.т.н., профессора В.П.Малышева. Караганда, Болашақ-баспа, 1999 ж.; Көкейкесті — Сокровенное. Сын мақалалары, естеліктері, жол

сапар хикаяттары, толғаныстары мен әдеби еңбектері қазақ және орыс тілінде аралас берілген 2 томдық шығармалар жинағы. Құрастырып, баспаға әзірлеуші Қ.А.Бөкетов. Бірінші кітабын А., ЖШС "Қазақстан", 2000 ж., Екінші кітапты Қарағанды қаласындағы "Арко" ЖШС 2002 ж. шығарған.

Букетов Е.А. Аудармалары: Василенко И. Артемка. Хикаят (қосалқы аудармашы С.Тілеубаев). А., ҚМКӘБ. 1953 ж.; Эмиль Золя. Әңгімелері мен мақалалары. А., ҚМКӘБ, 1956 ж.; Маяковский В.В. Қандала. Пьесалар жинағы, ҚМКӘБ. А., 1957 ж.; Керемет (жұртшылыққа мәлім "Хорошо" поэмасы) жарияланбаған (Көлемді үзіндісі "Лениншіл жас" газетінде 1974 ж. 18-20 сәуірде басылған); Вазов И. Бұғауда (қосымша аудармашы С.Тілеубаев), ҚМКӘБ. А., 1959 ж.; Есенин С. Менің махаббатым. Өлеңдер мен поэма. А., "Жалын", 1978 ж.; Шекспир В. Макбет. Тарихи драма. (В.Шекспирдің таңдамалы жинағында жарияланған: А., Жазушы, 1982 ж.); Юлий Цезарь. Тарихи драма. Соңғы нұсқасын аудармашы 1982 жылы қарапты, жарияланбаған...

Академик Е.А.Букетов туралы естеліктер: Наш Букетов. Қ., 1997 г.; Біртуар. Қ. 1998 ж.; Қыры — ғылым, өрі — өлең. Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың баспасы, 2001 ж.; Евнейдің бұлағы — Родник Евнея. Е.Букетовтің өзінің және оған арналған өлеңдер жинағы. Құрастырып, баспаға дайындаған Қ.А.Букетов. Қарағандының ТОО "Санат" баспасы, 2000 ж.; Әшенов Е. *Академик Букетов*. Шымкент, ЖШС "Асқаралы", 2001 ж.; Букетов Камзабай. *Дорога к истине*. Книга воспоминаний. К., изд. КарМУ, 2003 г.

Ғұмырнаманы жазу үстінде автор бұларға қоса "Индустриальная Караганда", "Орталық Қазақстан", "Лениншіл жас", "Социалистiк Қазақстан", "Правда" газеттері мен "Простор" және "Білім және Еңбек" журналдарының Е.А.Бөкетов қалам тартқан жылдардағы тікпелерін қарап, түрлі деректер алғанын ескертеді.

Қосымша айтар уәж: Ебіней Арыстанұлы туралы жарияланған естеліктер мен ғалым архивінде сақталған кейбір жазбалары әдеби өңдеу көрмеген қалпында екен; пайдаланған үзінділерді мен аз-маз жөнге келтіріп, қайталанған тұстарын екшеп, бірақ негізгі ойын бұзбай, әжетке жараттым; екінші, мен бұрын да, қазір де ғалым есімін ресми құжатында көрсетілген Евней Букетовті өзгертіп, әкешешесінің кабіріндегі құлпытаста жазылған нұсқаға сәйкестеп, қазақша үрдіске түсірдім...

Соңғы ескерту ғұмырнамаға нұсқа болған тараулар басына қойылған екі жол өлең жолдары жайында: оның кейбірін өзім ойдан толғасам, тырнақшаға алынғандарын Абай Құнанбайұлының өлеңдерін нұсқа етіп, енді бірін Әбділді Тәжібаев және Кәкімбек Салықовтың Ебіней Арыстанұлына арнаған өлең, толғауларынан алдым. Мәтін ішінде келтірілген дерек, иә сөздердің иесін шығармасымен қоса атап отырдым. *Ал, көпшілігі кітап соңында көрсетілген әдебиеттер тізбесінде аталды...*

Мазмұны

Бірінші тарау

<i>Орал тау асты Есілден, Болар деп сауға қу жанға</i>	7

Екінші тарау

<i>Қайтып келді Есілге Туған жер деп емініп.....</i>	44

Үшінші тарау

<i>Жастық шақ қалды құлдырап, Арман қуып Алатауға асқанда</i>	72

Төртінші тарау

<i>"Құдай-ау қайда сол жылдар, Махаббат қызық мол жылдар"</i>	93

Бесінші тарау

<i>Шықпақ болды қиял құсы қалықтап, Ғылымның туу өріне шарықтап</i>	124

Алтыншы тарау

<i>Берді ғылым жолына Отбасының бағын да</i>	156

Жетінші тарау

<i>"Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап"</i>	202

Сегізінші тарау

<i>"Дүние де өзі, малда өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз"</i>	227

Тоғызыншы тарау

<i>"Елуге достар, Ебінейдей келіңдер, Елуде бәрің Ебінейше есеп беріңдер..."</i>	274

Оныншы тарау

<i>"Имек жолда тиянақ тегістік жоқ, Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ"</i>	305

Он бірінші тарау

*Көздеп атқан қастандық оқтай тиді,
Жанға иілмес ор кеуде отқа күйді* 345

Он екінші тарау

*"Шәкірті едің Қаныштай данамыздың,
Қатар атап қазағың есіне алар..."* 392

Он үшінші тарау

*"Өкініші көп, айтамын егіліп зар,
Өз жұлдызың сайлаулы жолын табар"* 431

ҚОСЫМША ДЕРЕК 465

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ 470

МЕДЕУ СӘРСЕКЕ
ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Бесінші том

Қайран Бөкетов
Ғұмырнама роман

Редакторы *М. Әкімжанов*
Техникалық редакторы *Р. Тұрлынова*
Көркемдеуші редакторы *Ж. Қазанқапов*
Корректоры *Н. Досыбаев*
Компьютерде беттеген *Л. Теребекова*

Басуға 20.02.06 қол қойылды.
Пішімі 84x108 $\frac{1}{32}$ Қағазы офсеттік.
Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 29,75.
Тапсырыс № 27. Таралымы 2000 дана.

"Фолиант" баспасы
010000, Астана қаласы, Қазақ көшесі, 87/1

"Фолиант" баспасының баспаханасында басылған